

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

FAZLULLAH RUZBİHÂN EL-HUNCÎ’NİN
“MİHMÂN-NÂME-İ BUHÂRÂ” ADLI ESERİNİN
TERCÜME, TAHLİL VE
DEĞERLENDİRMESİ

Remziye ÇELİK

2501140375

DANIŞMAN

Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ

İSTANBUL-2021

ÖZ

FAZLULLAH RUZBİHÂN EL-HUNCÎ’NİN “MİHMÂN-NÂME-İ BUHÂRÂ” ADLI ESERİNİN TERCÜME, TAHLİL VE DEĞERLENDİRMESİ

REMZİYE ÇELİK

X-XI/XVI yüzyıla damgasını vuran; Mâverâünnehir, Fergana, Endicân, Kâşgar ve Hârezm’in hâkimiyetini elinde bulunduran; Türkistân, Hindistân, İran topraklarına kadar ilerleyen Şeybâniler Türk târihinin çok önemli bir dönemine tanıklık etmelerine rağmen yeterli ilgiyi görememişlerdir.

Bu çalışmada Şeybâniler Hânlığı’nın ilk hükümdarı olup “fetihlerin babası” unvanlı Muhammed Şeybânî Hân’ın saltanatının H.914-915 (1508-1509) yılları arasında gerçekleşen târihî olayları anlatan *Mihmân-nâme-i Buhârâ* adlı eseri tercüme edip inceledik.

İslâm târihinde ve özellikle Türk-Özbek târihinde önemli bir yer tutan bu eser; fıkıh ve kelâm alanlarında büyük din âlimi, müderris, şâir, siyasetçi ve aynı zamanda Şeybânî sarayında vak‘anüvis olan Rûzbihân el-Huncî’nin önemli eserlerinden biridir.

Bu önemli eser, Rûzbihân’ın fikri ve talebi ve Şeybânî Hân’ın emriyle Şevval/Ocak H.914 (1509) yılında Buhârâ’da kaleme alınmaya başlanıp birinci bölümü burada yazılmış; geri kalan bölümleri ise 23 Cemâziyelülâ 915 (8 Eylül 1509) Cuma günü Herât Saray yurdunda tamamlanmıştır.

Kitap; Özbek-Kazak toplumlarının mücâdelesini, sosyo-ekonomik ilişkileri, yaşam tarzları, yaşadıkları coğrafya, ananeleri, gelenek, görenekleri ve o dönemin dînî ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Ayrıca Özbeklerin ve Kazakların bulundukları yerler, yaylaklar, kışlaklar, nehirler, dağlar, saraylar, imâretler ve çölleri gibi önemli coğrafi alanlar ile, tarihî ve siyasî bilgiler sunmaktadır.

Şeybânî Hân'ın kişiliği, Kazaklarla yaptığı savaşları, siyaseti, dînî düşüncesi ve o dönem devlet yapısı açısından verdiği bilgiler büyük bir önem arzeder.

Yine Şâybanî Hân ile Huncî'nin İmam Rızâ olmak üzere birçok âlimin kabirlerine yaptıkları ziyaretler ve bu yapılar hakkında eserde yer alan bilgiler dikkate değerdir.

Temelde bir tarih kitabı olmakla birlikte dönem aydınlarının yetiştiği ilmî ve kültürel ortam ile birtakım dînî konular ile ilgili ayet, hadisler ve onlarla ilgili kimi inceleme ve yorumlar içermektedir.

Bu çalışmada Türk ve İslâm tarihi bakımından önemli eserler arasında bulunan, bilim dünyasına meçhul kalan *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'yı tam anlamıyla tercüme ederek ve *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'ya göre Rûzbihân el-Huncî'yi değerlendirerek eserlerini, ilmî boyutunu, hayatını, dînî değer ve mezheplere bakışını ve o dönemin dîn-mezhep ve sosyal yapısını yine bu eser çerçevesinde ele alıp inceledik.

Huncî'nin yaşadığı dönemde ortaya çıkan dînî-siyasî karakterdeki Safevî Hareketi'ni Özbek-Kazak-Safevî-Osmanlı ilişkileri bağlamında değerlendirerek Huncî'nin tutum ve davranışlarına yön veren ve yazılarını yazmaya sebep olan değerler arasında Sünnî-Alevî çatışmasının ne dereceye kadar etkili olduğunu tespit etmek ve tarihî süreci doğru değerlendirebilmek açısından oldukça mühimdir.

Anahtar Kelimeler: Özbek, Şeybânî Hân, Kazak, Mâverâünnehir, İmam Rızâ, Mihman-Nâme-i Buhârâ.

ABSTRACT

**TRANSLATION, ANALYSIS AND EVALUATION OF
FAZLULLAH RUZBIHÂN EL-HUNCÎ'S WORK WHICH
NAMED "MEHMAN-NAMA-Î BUKHARA"**

REMZİYE CELİK

The Shaybanids, who dominated the lands of Turkestan, India, and Iran and left their mark on the X-XI/XVI th centuries and dominated Transoxiana, Fergana, Andijan, Kashgar, and Khwarazm, did not receive sufficient attention, although they witnessed a very important period in the Turkish history.

In this study, we translated and analyzed *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, which talks about historical events that took place in 1508-1509, during the reign of Muhammed Shaybani Khan, who was the first ruler of the Shaybani Khanate and was titled the “father of conquests”.

This work has given rise to one of the most important works in the history of Islam and especially in the Turkish-Uzbek history and represents one of the works by Rûzbihân el-Huncî, who was a prominent religious scholar in the field of Islamic law and Kalam, professor, poet, politician, as well as a chronographer in the Shaybanid Palace.

This great work was written in Bukhara in Shawwal of H 914/1508 by the idea and request of RuzbiHân and by the order of Shaybani Khan, while one part was written here; the remaining parts were completed on Friday, the 23rd of the Cemâziyelûlâ Month of 915 (Hijri calendar)/1509 in the Dormitory of the Herât Palace.

This work tells us about the Uzbek-Kazakh community struggle, socioeconomic relations, lifestyles, surrounding geography, traditions, customs, habits, and important information about the religious and cultural structure of that period.

Moreover, the work provides us with important geographical, historical, and political information about the locations of Uzbeks and Kazakhs, summer pastures, winter quarters, rivers, mountains, palaces, imârets (soup kitchens), steppes, and waters.

The personality of Shaybani Khan, his wars with the Kazakhs, his policy, and religious thought are important in terms of the state structure at that time. It is also remarkable in terms of the visits of Shaybani Khan and Hunci to the graves of many scholars, including Īmam Reza, and the information it provides us with about these structures.

Although it is basically a history book, it also includes examinations and comments on some religious subjects through verses and hadiths due to the scientific and cultural environment in which the intellectuals of the period were raised.

In this study, after completing a literary translation of *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, one of the most important works in terms of Turkish and Islamic history and yet unknown to the Turkish scientific community and evaluating *Rûzbihân el-Hunci* based on *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, we also discussed his works, scientific scope, his life, his view of a sect and religion. In addition, we evaluated the religious-sectarian and social structure of that period within the framework of this work.

Evaluating the Safavid Movement with a religious-political character, which emerged during Hunci's lifetime, in the Uzbek-Kazakh-Safavid-Ottoman context, it is very important to determine to what extent the Sunni-Shiite conflict is among the reasons guiding Hunci's attitude and writings, for correct evaluation of this historical process.

Keywords: Uzbek, Shaybani Khan, Kazakhs, Mavarannahr, Īmam Reza, Mehmanna-i Bukhara.

ÖNSÖZ

Ruzbihân el-Huncî XV-XVI. yüzyıl Türk İslam tarihine yazdığı eserlerle damgasını vuran önemli şahsiyetlerden biridir. Şeybânîler Devletinin kurucusu olan Muhammed Şeybânî'nin yanında kalarak onun siyasetine, yaşantısına, düşüncelerine tanıklık eden Ruzbihân Huncî'nin yazdığı eserler Özbek-Şeybânî hanlığı tarihi açısından son derece önem arzeder.

Şeybânî Han'ın yanında bulunup onun izlenimlerinden yola çıkarak yazdığı eser olan *Mihmân-nâme-î Buhârâ* Türk-Özbek tarihi açısından önemli eser niteliğindedir.

Bu eseri Türkçeye ve Türk İslam tarihine kazandırmayı hedefleyerek önemli bir alana hizmet edeceğimizi umuyoruz.

Çalışmamızın önemli bölümünü oluşturan *Mihmân-nâme-î Buhârâ*'yı el yazma eserden matbû esere dönüştüren İranlı araştırmacı yazar Menûçehr Sütûde'yi bu mühim hizmetinden dolayı rahmet ve şükranla anıyoruz.

Bu çalışmada desteklerini esirgemeyen çok kıymetli hocam Prof. Dr. Nurettin Gemici'ye ve bu sürede konunun seçimi ve değerlendirilmesinde büyük destek veren ve her probleme çözüm üreterek yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Osman Özgüdenli'ye, tezimi okuma zahmetinde bulunarak değerli katkılarını esirgemeyen Doç. Dr. İdris Söylemez'e şükranlarımı arz ederim. Ayrıca Çalışmamın tercümesi esnasında kendisinden büyük yardım aldığım bilgisiyle, dostluğuyla, sabır ve hoşgörüsüyle bana her türlü desteği sağlayan yol arkadaşım, sevgili eşim Kadri Çelik'e de çok teşekkür ediyorum.

Remziye Çelik

Antalya 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HUNCÎ DÖNEMİNİN SİYASÎ VE DİNÎ YAPISINA BİR BAKIŞ

1.1. Safeviyye Tarikâtından Safevî Devletine Giden Yol	14
1.2. Safevî Devleti'nin Kuruluşunda Dînin Etkisi.....	17
1.3. Şâh İsmâil Dönemi.....	18
1.4. Yavuz Sultân Selim ve Safevîler	22
1.5. Osmanlı-Safevî Savaşının Sebepleri	25
1.6. Rûzbihân-i Huncî 'ye Göre Kızılbaş Alevîler.....	27

İKİNCİ BÖLÜM

ŞEYBÂNİLER DEVLETİNİN KURULUŞU

2.1. Şeybânî Hânlığı'nın Sınırları.....	29
2.2. XI. Yüzyılda Mâverâünnehir.....	31
2.3. Özbekler.....	35
2.4. Özbeklerin Müslümân Oluşu.....	36
2.5. Şeybânî Hânlığı.....	38
2.6. Tîmûrluların Son Dönemi.....	44
2.7. Akkoyunlular.....	46
2.8. Şeybâniler-Osmanlılar-Safevîler	48
2.9. Şeybânî Hân ve Bâbüür	51
2.10. Hüseyin Baykara ve Şeybânî Hân	51
2.11. II. Bayezid Dönemi.....	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RÛZBİHÂN EL-HUNCÎ

3.1. Adı, Lakâbı	57
3.2. Doğumu ve Soyu	59
3.3. Eğitimi ve Yolculukları.....	61
3.4. Mezhep ve Dînî Anlayışı	66
3.5. Hocaları.....	67
3.6. Eserleri ve Çalışmaları	68
3.7. Okuduğu Kitaplar	77
3.8. İlmî ve Siyasî Boyutu	81
3.9. Miḥmân-Nâme-i Buhârâ'da Rûzbihân.....	83

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİHMÂN-NÂME-İ BUHÂRÂ

4.1. Miḥmân-Nâme-i Buhârâ'nın Üzerinde Yapılan Çalışmalar.....	90
4.2. Miḥmân-Nâme-i Buhârâ'nın Önemi	96
4.3. Eserin İçeriği.....	102
4.4. İstanbul Nüshası	106
4.5. Taşkent Nüshası.....	106
4.6. Tercüme Edilen Eserin Özellikleri	107
4.7. Eserin Dili	108
4.8. Eserde Kullanılan Edebî Sanatlar	110

BEŞİNCİ BÖLÜM

MİHMÂN-NÂME-İ BUHÂRÂ'NIN TERCÜMESİ

5.1. MUHAMMED ŞEYBÂNÎ'NİN SALTANAT TÂRİHİ.....	113
5.1.1. Miḥmân-Nâme-i Buhârâ Kitabı	113
5.1.2. Kitabın Özellikleri	113
5.2. RAMAZÂN AYINDA BUHÂRÂ MEVZÛLARI.....	126
5.2.1. Birinci Konu.....	126
5.2.2. İkinci Konu	127
5.2.3. Üçüncü Konu	128
5.2.4. Dördüncü Konu	130
5.2.5. Beşinci Konu	131
5.2.6. Altıncı Konu.....	134
5.2.7. Yedinci Konu	136
5.2.8. Sekizinci Konu	138
5.2.9. Dokuzuncu Konu	140

5.2.10.Onuncu Konu.....	141
5.4.ALTİ GÜNDE YARATIŞ İLE “OL DER O DA OLUVERİR” İFÂDESİNİN ARASINI BULMA	154
5.5.HERÂT VAAZİ.....	158
5.6.KAZAK GAZVESİNE NEDEN OLAN GELİŞMELERİN AÇIKLAMASI	167
5.7.HÂCE NAKŞİBEND HAZRETLERİNİN MEZARINA YAKIN OLAN KASR-I ÂRİFÂN MENZİLİNİN BAZI FAYDALARI	173
5.8.SİDDİKLARIN HAŞYETİ MÜBÂHAŞESİNİN BEYANI.....	175
5.8.1.Kasr-ı Ârifân Menzili’nde Söylenen Bazı Şiirlerin Beyanı	180
5.9.KÜFÜR VE İSLÂM DÖNEMLERİNDE DÜNYA YÖNETİM BAŞKENTLERİNİN ZİKRİ	182
5.10.BEGÂZÎ-DEH MENZİLİNDEKİ OLAYLARIN BEYANI	186
5.11.ĞÜCDEVÂN KASABASINA KONAKLAMANIN VE ORADA GELİŞEN OLAYLAR.....	189
5.12.ĞÜCDEVÂN MENZİLİNDEKİ FAYDALARI	191
5.12.1.Ebcediyye Kasidesinin Tavsifi	191
5.12.2.Ebcediyye Kasidesinin Giriş Beyitleri	192
5.13.BUHÂRÂ BOZKIRI YOLUNDAN TÜRKİSTÂN BELDELERİNE YÖNELME DESTANI	202
5.13.1.Mahfenin Özelliği Hususunda Beyitler:	204
5.13.2.Seher Vakti Hususunda Beyitler:	205
5.13.3.Buhârâ Bozkırının Faydalarının Beyanı	208
5.13.4.Sabah Beyitleri.....	209
5.14.CİBRÎL HADİSİNİN TARTIŞMASI	210
5.14.1.Cibrîl Hadisi.....	211
5.15.TÜRKİSTÂN KALELERİNİN İLKİ OLAN ARKUK KALESİNE ULAŞMANIN BEYANI.....	216
5.15.1.Türkistân Beldelerinin Özelliği.....	216
5.15.2.Seyhun Nehrinin Özellikleri	216
5.15.3.Bahar Mevsiminde Türkistân Beldesinin Nezhliği.....	218
5.15.4.Arkuk Kalesinin Özelliği	219
5.15.5.Arkuk Kalesi Olaylarının Zikri.....	221
5.15.6.Semerkant Ordusunun Sayısının Çokluğu	221
5.15.7.Arkuk Menziline İlmî Bahislerin Faydaları.....	223

5.15.8.Güneşin Doğuşu	223
5.16.HÂRİS HADİSİNİN ŞERHİ	226
5.16.1.Muaviye'nin Ensâr'la Tartışmasının Hikâyesi.....	232
5.16.2.Kemâl İsmâil'in Harezmsâhlar Saldırısını Vasfetmesi	234
5.17.ARKUK KALESİNDEN KAZAK DİYARINA YÖNELME.....	240
5.17.1.Korkunç Sesin Özelliği.....	241
5.17.2.Güneşin Doğuşunun Özelliği.....	242
5.17.3.Şiddetli Soğuklar.....	243
5.17.4.Şiddetli Fırtına	244
5.17.5.Soğuk Gecenin Özelliği	247
5.17.6.Buz altındaki Seyhun Nehrinin Özelliği	249
5.18.PADİŞAH HAZRETLERİNİN SEYHUN NEHRİ ÜZERİNDEKİ BUZLARDAN GEÇİŞİNİN VE SULTÂNLARIN BİR ARAYA GELİŞİNİN ZİKİRİ	252
5.18.1.Küçüm Sultân'ın Padişah Ordusuna Katılması	253
5.18.2.Sevinc (سوانح) Hâce Sultân'ın Orduya Katılışı.....	255
5.18.3.Savaşçıların Toplanmasının Özelliği	257
5.19.BU SAYFALARIN YAZARININ ÇEŞİTLİ HASTALIKLARA MÜPTELÂ OLMASININ VE SİĞNÂK NÂHİYESİNE GİTMESİNİN ZİKİRİ	259
5.19.1.Hâce Yesevî'nin Türbesi.....	260
5.19.2.Göğüs Hastalığının Beyanı.....	264
5.19.3.Hastalığın Teshisi ve Kan Aldırma.....	266
5.19.4.Hastalığın Şiddetlendiği Gece	268
5.19.5.Tifo Hastalığı.....	272
5.20.TÜRKİSTÂN BELDESİ VE KAZAK DİYARININ KONUMUNUN KEYFİYETİNİN ZİKİRİ	274
5.20.1.Yönetimde Bulunmuş Büyük Şeybânî Hanları.....	277
5.20.2.(Mağfûr) Bağışlanmış Padişah Ebü'l-Hayr Hân	278
5.20.3.Şâh Budâg Sultân Hazretlerinin Özelliği.....	279
5.21.1.BURUNDUK HÂN'IN HALÎFETÜ'R-RAHMÂN HAZRETLERİNE KARŞI MUHÂLEFET VE ÇEKİŞME SEBEPLERİ	282
5.21.2.Avcı Kuşların Büyüğü Olan Kartalın Özelliği.....	284
5.21.3.Türkçe Yazılmış İskendernâme İsimli Eserin Tanıtımı	285
5.21.4.Mâverâünnehir Padişahlarını Ortadan Kaldırma	289

5.21.5.Amr b. Âs'ın Yaptığı Mescidin Özelliği.....	296
5.21.5.Hân Hazretlerinin Tedbiri ve Hikâyenin Takribi	299
5.22.HALÎFETÜ'R-RAHMÂNIN KAZAK DİYARINA YÖNELİŞİNİN ZİKİRİ.....	301
5.22.1.Kazakların İhtirası.....	302
5.22.2.Hâce Yesevî'nin Kelâmının Özelliği	303
5.23.KAZAKLARIN MALÛM İNANÇ VE AMELLERİNİN ZİKİRİ VE ONLARLA SAVAŞ HUSUSUNDA VERİLEN FETVÂNIN ZİKİRİ.....	304
5.23.1.Hân Hazretlerinin Ecdâdının Müslümân Oluşunun Zikri.....	304
5.23.2.Kımız İçeceğinin Özelliği	308
5.23.3.Kımız ve At Etinin Helâl Oluşunun Delilinin Zikri.....	312
5.23.4.Kazakların Tekfir Edilişinin Nedenleri	314
5.23.5.Kazakların Kestiğinin Harâm Oluşunun Beyanı	315
5.23.6.Her Takdir Üzere Kazaklarla Savaşın Farz Oluşu	317
5.24.HALÎFETÜ'R-RAHMÂNIN KAZAKLARLA ÜÇÜNCÜ DEFA CİHÂD ETMESİNİN NEDENLERİ	318
5.24.1.Esterâbâd Baharı ile İlgili Türkçe Kasîdenin Özelliği	325
5.24.2.Eyyüp Peygamber'in Buhârâ Ehli İçin Yaptığı Dua	327
5.24.3.Buhârâ'da Vâki Olan Bayramın Özelliği	327
5.24.4.Bayram Günü Özbek Ordusunun Özelliği	329
5.24.5.Ok Atma Merâsimi	331
5.25.HALÎFETÜ'R-RAHMÂNIN SİĞNÂK HUDUTLARINDAN KAZAK ULUSUNA YÖNELİŞİNİN ZİKİRİ.....	336
5.25.1.Sıgnâk Beldesi	336
5.25.2.Ebü'l-Hayr Hân'ın Sıgnâk'taki Mezarının Özelliği.....	338
5.25.3.Kazak Memleketinin Soğuklarının Şiddeti.....	340
5.25.4.Kazak Memleketinde Aşırı Kar Yağışı.....	341
5.26.HALÎFETÜ'R-RAHMÂNIN KAZAK BELDESİNİN ORTASINDAKİ KARA ABDÂL BÖLGESİNE VARİŞİ VE SULTÂNLARI VİLÂYETİNE SALDIRI İÇİN GÖNDERMESİ.....	344
5.27.SULTÂNLARIN CÂNİŞ SULTÂN İLE SAVAŞININ, MUZAFFER ORDUNUN GALİP GELİŞİNİN, CÂNİŞ SULTÂN'IN HEZİMETİNİN VE OĞLU AHMED SULTÂN'IN ÖLDÜRÜLÜŞÜ	348
5.27.1.Kış Günü Savaşının Özelliği	348
5.27.2.Ubeydullâh Sultân'ın Savaşması	351
5.27.3.Hân Hazretlerinin Kerâmetinin Zikri	352

5.27.4.Muhammed Tîmûr Sultân'ın Savaşması.....	354
5.28.SULTÂNLARIN, CÂNİŞ SULTÂN'IN ULUSU KAZAKLARI YAĞMALAMASININ VE SULTÂN ASKERLERİNİN HÂN ORDUSUNA DOĞRU GERİ DÖNÜŞÜ	359
5.29.HALÎFETÜ'R-RAHMÂNIN BURUNDUK HÂN İLE SAVAŞMAYA AZMETMESİ VE CÂNİŞ SULTÂN'IN KARDEŞİ TÂNİŞ SULTÂN'IN ULUSUNU YAĞMALAMASI	364
5.30.PADİŞAH ORDUSUNA DÖNEN SULTÂNLARIN İLTİMASI	366
5.31.HÂN HAZRETLERİNİN SULTÂN LARA CEVABI	368
5.31.1.Güzel Haberin Gelişinin ve Ordunun Tâniş Sultân Ulusunun Başına Gönderilişinin Zikri	370
5.31.2.Harekete Geçmek İçin Saldırı Gecesinde Özelliği	372
5.31.3.Ordunun Gece Hareketinin Özelliği.....	372
5.31.4.Acı Sabahın Özelliği.....	373
5.31.5.Dünyanın Fâni Olduğuna Dair Nasihat.....	375
5.32.ŞARK GÜNEŞİ ORDUSUNUN KAZAK DİYARINDAN SİĞNÂK VİLÂYETİNE DOĞRU DÖNÜŞÜ	377
5.32.1.Hân Hazretlerinin Binddiği At	378
5.32.2.Hân Hazretlerinin Ata Binişi	379
5.33.BU SAYFALARIN YAZARININ SİĞNÂK'A GİDİP YESÎ BELDESİNDE HÂN HAZRETLERİNİN HUZURUNA MÜŞERREF OLANA KADAR HALİNİN ZİKRİ	385
5.33.1.Şiddetli Ateş	385
5.33.2.Kabir Taşıma Yazılmasını İstediğim Şiir	385
5.33.3.Allâh Resûlü'ne (s.a.v) Na't	387
5.33.4.Savrân Beldesinin Özelliği	390
5.33.5.Hâce Yesevî'nin Kelâmının Özelliği	394
5.33.6.Yesî'nin Özelliği	395
5.33.7.Hâce Yesevî'nin Türbesinin Özelliği	396
5.34.HALÎFETÜ'R-RAHMÂNIN SİĞNÂK'TAN HÂCE YESEVÎ'NİN UFUKLARDA İŞILDAYAN MEZARINI ZİYARETE YÖNELİŞİ	399
5.34.2.Hân Hazretlerinin Bina Ettiği Yesî Mesci'dinin Özelliği	402
5.35.HALÎFETÜ'R-RAHMÂNIN TÜRKİSTÂN'DAN CENNET GİBİ OLAN SEMERKANT'A DÖNÜŞ AZMİYLE ÂB-İ HUCEND DİYE MEŞHUR OLAN SEYHUN NEHRİNDEN GEÇİŞİ	404
5.35.1.Seyhun Sularının Taşması	405

5.35.2.Takdirin Tedbire Tercihi ve Kader Meselesinin Araştırılması.....	408
5.35.3.Türkistân Sahrâlarının Otlakları ve Baharın Özelliği.....	409
5.35.4.Semerkant Yolunda Tuz Çölünün Özelliği.....	412
5.36.KAZAK FETHİ YILINDA KELÂT KALESİ'NİN FETHİNİN ZİKİRİ VE KELÂT (کلات) KALESİ'NİN ÖZELLİĞİ.....	414
5.37.HÂN HAZRETLERİNİN KELÂT KALESİNİN FETHİ HUSUSUNDAKİ KERAMETİNİN ZUHÛRU.....	418
5.38.PADİŞAH ORDUSUNUN SEMERKANT SINIRLARINDA KONUŞLANMASI	421
5.38.1.Semerkant Şehrinin Özelliği.....	422
5.38.2.Muhammed Tîmûr Sultân Hazretlerinin Bağ-ı Nû'u Ziyaretinin Birinci Günü.....	424
5.39.HÂN HAZRETLERİNİN SEMERKANT'TA BİR MEDRESEYİ İZLEMeye GİDİŞİ	426
5.39.1.Semerkant Hân Medresesi'nin Özelliği	426
5.39.2.Semerkant Hân Medresesi'nde Padişah Meclisinde Mübahase.....	427
5.40.SULTÂN HAZRETLERİNİN, HÂN HAZRETLERİNİN ADAMLARINA “کان گل” KÂNİ GÜL'DE ZİYÂFET VERMESİ	433
5.40.1.Kâni Gül Yaylasının Özelliği	433
5.40.2.Kâni Gül'deki Hân Hazretlerinin İmârethânesinin Özelliği.....	435
5.40.3.Kâni Gül'deki Meclis-i Hümayûn'un Özelliği.....	437
5.41.KÂNİ GÜL MAHFİLİNDE ZÂHİR OLAN BAZI İLMÎ FAYDALAR	440
5.41.1.Kâni Gül Ziyâfeti	444
5.42.SEMERKANT'TA DÖRDÜNCÜ GÜN MAHFİLİNİN VE SULTÂN HAZRETLERİNİN HEDİYESİNİN ZİKİRİ	449
5.42.1.Ziyâfet Günü Güneşin Doğuşu.....	449
5.43.SEMERKANT VAKIFLARININ TAMİRİ İLE ÂLİMLERİN VE FAKİRLERİN SORUNLARININ ÇÖZÜMÜ	451
5.43.1.Semerkant'ta Bağ-ı Nû'da ki Yemek Ziyâfeti	453
5.43.2.Bâğ-ı Nû Ziyâfetinde Sunulan Hediyeler	454
5.44.HÂN HAZRETLERİNİN DEĞERLİ VÂLİDESİNİN VEFÂTININ ZİKİRİ	456
5.44.1.Ölüm Nedeniyle Sevgili Yakınların Ayrılığın Zorluğu.....	456
5.44.2.Begüm Hazretlerinin Ahlâk ve Müslümanlığı.....	457
5.45.PADİŞAH HAZRETLERİNİN ORDUSUNUN KARŞÎ BELDESİNE GİTME AZMİYLE SEMERKANT'TAN ÇIKMASI	464

5.45.1.Sunulan At Sürülerinin Özelliği	464
5.45.2.Karşı Çehârbâğ'da Hân Hazretlerinin Yaptığı Kasrın Özelliği.....	466
5.46.HALÎFETÜ'R-RAHMÂNIN MERV'E GİTMEK İÇİN CEYHUN'DAN BERDELİK GEÇİDİNDEN GEÇİŞİ.....	471
5.46.1.Ceyhun Nehri Üzerindeki Gemilerin Özelliği	471
5.46.2.Berdelik Çölünün Aşırı Sıcaklığı.....	473
5.46.3.Berdelik Çölünün Özelliği.....	474
5.47.HÂN HAZRETLERİNİN HORASAN'A DÖNÜŞÜNDEKİ SEVİNÇ VE MUTLULUĞU.....	476
5.48.PADİŞAH ORDUSUNUN MERV'DEN MUKADDES MEŞHED-İ REZEVÎ'YE YÖNELİŞİ.....	478
5.48.1.Şeyh Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın Mezarı	479
5.48.2.Hân Hazretlerinin (ziyarete) Yönelmesi.....	481
5.49.KABİRLERİN ZİYARETİNİN HÜKMÜNÜN VE DE İMAMLAR İLE SÂLİHLERİN ZİYARETİNİN FAZİLETİ.....	483
5.50.İMAM ALİ B. MÛSÂ'NIN (A.S) KABRİNİ ZİYARET ETMENİN FAZİLETİ.....	488
5.50.1.Sekizinci İmam ve Zâmin (kefil) Olan Ali b. Mûsâ Rızâ'nın (a.s) Ziyareti ve Mübârek Kabri.....	488
5.50.2.Sekizinci İmam ve Kefil (zâmin) Velî İmam Ebû'l Hasan Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın (a.s) Menkıbesinde Bir Kasîde.....	489
5.51.HALÎFETÜ'R-RAHMÂNIN MÜNEVVER MEŞHED'DE BULUNAN İMAM ALİ B. MÛSÂ ER-RIZÂ'NIN MEZARINI ZİYARETİ.....	492
5.51.1.Meşhed Türbesinde Hâfızların Kur'an Okuması.....	492
5.51.2.Halîfetü'r-rahmânın İmam Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın (a.s) Hakkındaki Türkçe Gazeli	494
5.52.İMAM RIZÂ'NIN BABALARINDAN (A.S) SİLSİLE YOLUYLA NAKLETTİĞİ EHL-İ BEYT HADİSİ.....	498
5.53.HALÎFETÜ'R-RAHMÂNIN ŞİMDİKİ ADI YÂDİGÂR-İ HÂNÎ OLAN TÛS ŞEHRİNE YÖNELMESİ.....	503
5.53.1.Muhammed İmam Gazzâli ve Teliflerine İşaret.....	506
5.54.ÂLEMİN SÛSÜ MAKAMI YÜCE HÂN HAZRETLERİNİN TÂRİHİNİ İÇEREN MİHMÂN-NÂME-İ BUHÂRÂ KİTABININ HATMI	511
SONUÇ (DEĞERLENDİRME).....	515
KAYNAKÇA.....	527
ÖZGEÇMİŞ.....	557

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.s.	: Aleyhisselâm
b.	:Bin (oğlu)
bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
DİA.	:Diyanet İslâm Ansiklopedisi
H.z.	:Hazreti
H.	:Hicri
HŞ.	:Hicri Şemsi
İst.	:İstanbul
İÜ.	:İstanbul Üniversitesi
M.	:Miladi
Müt.	:Mütercim
s.	:Sayfa
s.a.v.	:Sallallâhu Aleyhi Vesellem
t.y.	:Târih yok
TDK.	:Türk Dil Kurumu
TDV.	:Türkiye Diyanet Vakfı
TTK.	:Türkiye Tarih Kurumu

Ünv. :Üniversite
v.d. :Ve diğerleri
y.y. :Yayın yok

GİRİŞ

Mihmân-nâme-i Buhârâ X-XVI. yüzyıl Orta Asya ve özellikle Özbek-Kazak-Safevî târihine ışık tuttuğu; Kazaklarla Şeybânîler arasında gerçekleşen savaşları ele aldığı ve o döneme ait fikhî, itikâdî, edebî, sosyal, kültürel ve siyasal açıdan önemli bilgiler barındırdığı için birçok yönden değerlendirilmesi gereken mühim bir eserdir.

Metinde doğrudan dile getiremediği düşüncelerini metin arasına yerleştirdiği 852 beyitte şiirin estetiğinden de yararlanarak oldukça etkili bir şekilde dile getirir. Bu şiirlerde uyarılar, öğütler, Muhammed Şeybânî Hân ve diğer liderlere övgüler olduğu gibi mekânlara ve ünlü şahsiyetlere dair övgüler de yer almıştır. Yazarın bu övgü ve teşbihlerinde mübâlağalı üslûbu dikkati çekmektedir.

Eserde yazarın çeşitli dillere hâkimiyeti belirgin bir şekilde görülmektedir. Farsça kaleme alınan eserin cümleleri arasında Arapça ve Farsçanın yanı sıra Çağatayca-Moğolca-Türkçe kelimeler kullanılmış olmasının, üstlendiğimiz tercüme faaliyetinde bizi oldukça zorladığını itiraf etmeliyiz.

Eser içeriği itibarıyla da çeşitlilik arz eder. Temelde bir târih eseri/vakayinâme olmakla birlikte bir seyahatnâme niteliğine de sahip olup yer yer tefsir ve fıkıh kitabı hüviyetine de bürünür. Eserin bu çok yönlülüğü, tercümede geniş alan bilgisi gerektirdiği gibi dil bakımından da çeşitli dillere hâkim olmak ve kelimelerinin işâret ettiği her bir anlamı da göz önünde bulundurmayı gerekli kılmıştır. Örneğin: “Ez-sefhe-i hâtır rakâm-ı azm kâste”¹ bunun kelime kelime tercümesi “Hatır sayfasından azim rakamını eksiltmiş” şeklindedir ve bunu anlayabilmek tek başına mümkün değildir. Bu cümleyi tercüme ederken müziğin azmi azalttığını bildiren hadisi göz önüne almadan cümlelerin anlaşılması imkânsızdır. Ayrıca ilmî, fikhî, itikâdî ve felsefî

¹Fazlullah Rûzbihân el-Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ: Târîh-i Padişâhi-yi Muhammed Şeybânî, Haz. Menûçehr Sütûde**, Tahran, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Tahrân, 1976, s. 100.

konulara da hâkim olmanın yanı sıra çeşitli yer adları zikredildiğinden metni anlayabilmek için iyi bir coğrafya ve târîh bilgisine de ihtiyaç duyulmaktadır.

Yazar, bazı ayet ve hadisleri tefsir ederken çok ağır terimler ve ibâreler kullanmış olduğundan çalışmamızda bu ifâdelerin tam karşılığını bulmada sıkıntılar yaşanılmıştır.

Yazar eserinde Şeybânî Hân'ı sürekli “zamânın imamı ve halîfesi” gibi dînî unvanlarla zikrederek,² bölüm başlarına girişlerde çok uzun övgülerde bulunarak cümleleri uzatmış ve eserin hacmini artırmıştır. Bu durum o günün yazarlarının halîfelere ve devlet büyüklerine karşı aşırı bir tâzim ve taltifte bulunduğunu bize kanıtlamaktadır.

Şeybânîler H.X. asırdan XI. asrın başlarına kadar Türk-İslâm târihinde önemli bir siyasî güç konumundadırlar ve bu durum pek çok kaynağa da konu olmuştur. Nitekim Özbeklerin siyasal oluşumlarıyla ilgili çeşitli eserler ve makâleler de kaleme alınmıştır. Özbek târihinde önemli bir yer edinen Şeybânî Hân hakkında târihe kaynaklık eden *Mihmân-nâme-i Buhârâ* adlı eser hakkında da çeşitli makâleler kaleme alınmış, ama bir bütün olarak ele alınması ve tam olarak tercümesi konusunda dünya çapında bir çalışma yapılmamıştır.

Bu konuda Türkiye’de Ümit Gedik’in Yüksek Lisâns çalışması bulunmaktadır. Eserin zorluğundan dolayı tercümede yapılan pek çok eksik bölümler ve eserin tercümesinde oluşan ciddî mefhum kargaşası eseri bir bütün olarak tercüme etmeyi gerekli kıldı. Yapılmayan sayfalara ve eksikliklere bir başlık altında bu çalışmada yer verilmiştir.³

² Gülşen Seyhan Alışık, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî’nin Yaşamı ve Yavuz Sultân Selim Hân’a Yazdığı Türkçe Manzum Yakarışı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. 4, Ankara, Aralık 2005, s. 72.

³ Bu konuda bkz. Remziye Çelik, “Fazlullah Ruzbihân el-Huncî’nin “Mihmân-nâme-i Buhârâ” adlı eserinin tercüme, tahlil ve değerlendirmesi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi), Basılmamış doktora tezi, Danışman: Prof. Dr. Nurettin Gemici, İstanbul 2021, s. 91

Yakup Karasoy, Gülşen Seyhan Alışık da bu konularda çok önemli çalışmalar ortaya koymuşlar ve eserin bazı bölümlerini Türkçeye çevirmişlerdir. Ne var ki eserin iki yüze yakın sayfası tercüme edilmemiştir. Bu husustaki eksikliği gidermek ve eseri kendi değerlendirmemizle birlikte bir bütün halinde bilim dünyasına sunmak bizim hedeflerimizden biri oldu. Metne sâdik kalma konusundaki bütün gayretimize rağmen tercüme hususunda hatâdan tamamen uzak kaldığımızı da söyleyemeyiz. Ancak metnin zorluğu ölçüsünde mazur görüleceğimizi umuyoruz.

Bu kitap, içerik bakımından çok farklı konular barındırdığından farklı alanlardaki akademisyenlerin araştırmalarına birinci elden kaynaklık teşkil edeceğini düşünüyoruz. Örneğin kitabın başındaki ilk on üç konuda fikhî, itikâdî konular ele alındığından tefsir, hadis ve kelâm ilmiyle ilgilenenlerin; çeşitli yerlerden, nehirlerden ve o günkü Türkistân'ın coğrafi konumları hakkında da çok önemli bilgiler sunduğundan coğrafyacılardan; barındırdığı edebî terimler ve şiirler ile edebiyatçıların; târîhî savaşları anlattığından tâarihçilerin ve ayrıca tâarihî yapıları, kaleleri, imâretleri de ele aldığından sanat tâarihçilerinin istifâde edebileceği mühim bilgiler içerdiğini söyleyebiliriz.

Ayrıca Rûzbihân el-Huncî'nin yaşadığı yıllarda kurulan Özbek Hânlığı ve Safevî Devleti ile batıda Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri de ele aldık. Akkoyunlu Devleti'nin yıkılarak yerine kurulan Safevî Devleti ile Özbek Hânlığı ve bu devletlerin Osmanlı Devleti'yle olan ilişkilerine dair yapılmış çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmada Özbek Muhammed Hân ile Şâh İsmâil, II. Bayezid ve I. Selim Dönemi'ndeki Safevî ve Özbek ilişkileri üzerine durarak, Osmanlı'nın doğuya karşı yürüttüğü politikayı ele alıp Osmanlı-Özbek ve Safevî dış politikasındaki temel çatışmayı tespit etmeye çalıştık. Özbeklerin Safevîlerle çatışmasının ve Osmanlının doğuya açılmasının temel sebebinin araştırılması ve bu anlaşmazlıklarda mezhep ve dînin rolü üzerinde durduk. Ayrıca Safevîlerle Özbekler arasındaki çatışmanın Osmanlı-Safevî ilişkisi üzerindeki etkilerine de değindik.

Beş ana bölümden oluşan çalışma ana ve ara başlıklardan oluşmaktadır. Birinci bölümde oluşturduğumuz ana başlık şöyledir: “Huncî döneminin siyâsî ve dînî

yapısına bir bakış” başlığı altında Şâh İsmâîl, Yavuz Sultân Selim ve Safevîler-Kızılbaşlarla savaşın nedenleri, Safeviyye tarikatından Safevî devletine giden yol, Safevî devletinin kuruluşu... İkinci Bölümde; “Şeybânîler Devletinin Kuruluşu”, başlığı altında Şeybânî Hânlığı’nın sınırları, Mâverâünnehir’in fizikî haritası, Özbekler, Özbeklerin Müslümân oluşu ve Şeybânî Hânlığı’nın komşu ülkelerle ilişkileri gibi konular yer almaktadır. Üçüncü Bölümde: “Rûzbihân el-Huncî” başlığı altında yazarın hayatı, doğumu, yaşamı, *Mihmân-nâme*’ye göre Rûzbihân’ın kronolojisini tespit etmeye çalıştık. Dördüncü Bölüm’de “*Mihmân-nâme-i Buhârâ*” başlığı altında kitabın nüshaları, dili, özellikleri ve içeriğini ele almaktayız. Çalışmamızın Beşinci Bölüm’ünde ise *Mihmân-nâme-i Buhârâ* adlı kitabın tercümesi yer almaktadır. Sonuç bölümünde ise ulaştığımız sonuçların değerlendirmesini yaptık.

Tercümenin “İçindekiler” bölümü ile çalışmanın “İçindekiler” bölümü aynı anda art arda zikredilmiştir. Tercüme ettiğimiz bölümü çalışmanın sonuna eklediğimizden “içindekiler” bölümü bir karışıklığa meydan vermemektedir.

Çalışmamızda karşılaştığımız Arapça, Farsça kelime, terimler yer ve şahıs adlarına elimizden geldiğince bulabildiğimiz ölçüde dipnotlarda yer verilmiştir. Ayrıca bu kelimelere ilk geçen yerde dipnot ekleyerek yer verilmiş daha sonra yer vermeye gerek duyulmamıştır.

Tercümede bazı dînî, fikhî kavramları parantez içinde veya dipnotlarda açıklayarak belirttik ve genelde kavramların aslını koruyarak, olduğu gibi ifade etmeye de çalıştık.

Çalışmamızda metin içinde geçen tarihleri önce Hicrî sonra mîladî olarak rakamla belirttik, Hicrî-Şemsî yılı (İran’ın günümüzde kullandığı tarih) ise “HŞ” olarak rakamla, tercüme kısmındaki tarihler ise hicrî takvim şeklinde yazıyla yazılmıştır. Tarihler TTK’daki tarih çevirme kılavuzuna göre yapılmıştır.

Kelimelerin, kitap ve yazar isimlerinin açıklamalarına Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi’nin İslam Ansiklopedisine ve Dih-hudâ sözlüğüne bakarak açıklık getirmeye çalıştık.

Metin içerisinde kaynakları ikinci ve sonraki atıflarda kitap ismi ve sayfa numarasını içeren kısa künyeleriyle belirttik.

Tercümede geçen âyet ve hadisleri de dipnotlarda anlam ve kaynak itibariyle vermeye çalıştık.

Tercümede yazar aynı kelimeleri lehçe gereği farklı yazdığı için bizde değiştirme gereği duymadık. Örnek: Savran, Sabrâm vb. gibi.

Eserde çeşitli kaynaklardan yaptığımız alıntıların yazılışlarına karışmadık.

Ayrıca Farsça ve Arapça kelimelerin uzun seslerini belirtmek konusunda Dia ve bazı yazarların yazılarına göre stil vermeye çalıştık.

Çalışmamızda ana başlıkları büyük harflerle ara başlıkları ise küçük harflerle farklı stille oluşturduk.

BİRİNCİ BÖLÜM

HUNCÎ DÖNEMİNİN SİYASÎ VE DÎNÎ YAPISINA BİR BAKIŞ

Huncî dönemi siyasî olaylarını daha iyi kavrayabilmemiz için yaşadığı dönemi göz önünde tutmamız gerekmektedir. O dönem ve bölgede oluşan siyasî oluşumları ele alıp, ayrışmaların temelinde yatan siyasî ve dînî nedenleri incelememiz kitabı ve kitapta yazılı bulunan verilerin her birini daha iyi anlamamıza olanaklar sağlayacaktır.

VIII/XIV. asra gelindiğinde Emîr Tîmûr; H.761 (359-1360) târihinden itibaren Mâverâünnehir'e ordular göndermiş, Semerkant'a hâkim olmuş ve sonunda Çağataylılar târih sahnesinden H852 (1448-1449) yılında çekilirken bölgede oldukça önemli bir role soyunan Tîmûrlular bu toprakları ele geçirerek tam hâkimiyet sağlamıştır. Tîmûr İmparatorluğu Hindistan'a kadar uzanmış ve çeşitli kültür ve medeniyetlerle karşılaşmıştı. Tîmûr çok sert bir yapıya sahip olmasına rağmen Ehl-i Beyt ve sûfilere karşı merhametli ve şefkatli olmuştur.

Tîmûr'un vefâtı üzerine geride kalan otuz altı oğlu arasında süren taht kavgaları sonucu batıyı (İran'ın batısı, Irak, Gürcistan ve Ermenistan) Mîran Şâh ve doğuyu (Horasan, Mâverâünnehir ve etrafı) ise Şâhruh yönetmişti. Mîran Şâh ile Şâhruh arasında yaşanan şiddetli taht mücâdelesini kazanan Şâhruh; Gorgân, Sistân, Kirmân, Irak ve Fars ülkelerini yeniden ele geçirerek Tîmûr'dan sonra en önemli Tîmûr İmparatorluğu padişahlarından olmuş ve ülkeyi karışıklıklardan bir nebze olsun kurtarmış, sanatçıları ve âlimleri korumuş, Herât'ı ilim ve sanat şehri haline getirmişti. Binaenaleyh H.850 (1446-1447)'de vefâtı üzerine daha sonra bilgili, âlim, âdil, ilim dostu olan oğlu Uluğ Bey,⁴ Mâverâünnehir ve Semerkant'ı yönetmeye başladı ve oğlu tarafından H.853 (1449-1450)'de öldürüldü. Onun ölümünden sonra tekrar Tîmûrlular dağılmaya yüz tuttu ve Mirzâlar/şehzâdeler dönemi başladı. Mirzâlar ise atalarının toprakları üzerinde bağımsız devletler kurmaya başladılar. Daha sonra Mirzâ

⁴ Hasan-ı Rûmlü, **Ahsenü't Tevârîh**, Müt. Oktay Efendiyev, Namıg Musalı, Kastamonu, 2017, s. 176.

Abdüllatîf öldürölünce yerine geçen Şâhruh'un torunu Mirzâ Abdullah da Mîran Şâh'ın torunu Ebû Sa'id'le karşı karşıya geldi. Özbeklerin Ebû Sa'id'e yardım etmesi sonucu Abdullah H.855 (1451-52)'de öldürüldü. Ebû Sa'id, böylece Karakoyunluların zaafından yararlanarak sınırlarını epeyce genişletti ve Mâverâünnehir'i egemenliği altına aldı ve Şâhruh'un torunlarına galip gelerek ülkesini Horasan, Irak ve Kirmân'a kadar genişletti. Şâhruh'tan sonra güçlü bir yönetim oluşturmaya başladı ama H.873 (1469)'da Akkoyunlu Uzun Hasan ile Âzerbaycân'da giriştiği savaşta mağlup edildi ve artık Tîmûrlu toprakları dağıldı. Daha sonra Horasan hâkimi ve Baykara'nın torunu Mirzâ Sultân Hüseyin (Hüseyin Baykara) ile Baysungur'un torunu Sultân Yâdigâr Muhammed arasında çıkan savaşlarda⁵ Tîmûr Mirzâlarından Hüseyin Baykara galip gelince H.875-911 (1470-1471;1505-1506) yılları arasında Horasan, Cürcân ve Mâverâünnehir'in bir bölümüne hâkim oldu ve Herât'ı kendisine yönetim şehri yaptı.

Batıda Akkoyunlu Uzun Hasan'ın, Osmanlılar ile mücâdelesini Hüseyin Baykara'nın devletini güçlendirmesini kolaylaştırmıştı. Herât, (Tîmûr'un torunlarından) Hüseyin Baykara zamanında ilim, sanat ve kültür açısından gelişip ün salmıştı. Özellikle Türkçe bu dönemde vezîri Ali Şîr Nevâî'nin sayesinde büyük ilerleme katetmiş ve klasik Çağatay edebiyatında Nevâî-Baykara devri diye anılan bir döneme imza atılmıştı. Bu dönemde Herât'ta okul ve büyük bir kütüphâne yapılarak ilmin, kültürün ve edebiyatın merkezi haline getirilmişti.

Hüseyin Baykara kuzeyden gelen Özbek tehlikesini önlemek için vaktinde tedbir alamadı. Özbek Hükümdârı Muhammed Şeybânî Hân'ın Ceyhun'u geçerek Merv civarında faaliyette bulunması üzerine Şeybânî Hân'a karşı sefere çıktı ve Herât yolundaki Baba İlâhî denilen yerde H.911 (1505-1506)'da öldü. Şeybânî Hân, Tîmûrlular arasındaki kargaşadan istifâde ederek H.905 (1499-1500) yılında Buhârâ ve Semerkant'ı aldı ve atalarından Şeybân'a nisbetle Şeybâniler (Özbekler) adıyla anılan hânedanı kurdu. Hüseyin Baykara'nın ölümünü fırsat bilen Özbek Şeybânî Hân;

⁵ Rûmlû, a.g.e., s. 268.

Hüseyin Baykara'nın oğullarını yenerek⁶ bu ülke topraklarını fethetmeye koyuldu ve H.912 (1506-1507) yılında Tîmûrlu Hânedanı'na son verdi. Sonrasında Semerkant'ı aldı ve Can Vefâ Mirzâ'yı Semerkant vâililiğine tayin etti. Kendisi Semerkant yakınlarındaki Hoca Dîdâr Kalesi'nde oturmaya başladı. Bu dönemde Celâlüddîn Mîran Şâh'ın torunlarından Şeyh Ömer'in oğlu Zahîrüddîn Bâbü'r Fergana'da⁷ hüküm sürmekteydi. Bâbü'r, Özbeklerle Ser-i Pûl'de giriştiği savaşta mağlûp oldu. Şeybânî Hân H.910 (1504-1505) yılında Fergana, Hisâr ve Kunduz'u zaptedince Bâbü'r Taşkent'teki dayısının yanına sığındı. Ancak uğradığı başarısızlıklara rağmen sağlam iradesinin yardımı ile tekrar eski gücüne kavuştu. Az sayıdaki Türk ve Moğollarla birlikte Hindukuş Dağlarını aşarak Kâbil'e indi ve kan dökmeden şehri ele geçirip buraya yerleşti. H.910 (1504-1505). Özbek Hükümdarı Muhammed Şeybânî Hân 905-H.916 (1499-1500;1510-1511) Bâbü'r'ün en tehlikeli rakibiydi. Şeybânî Hân bir taraftan Bâbü'r, diğer taraftan Erdebil'de öncelikle dînî bir yapı olan ve daha sonra siyasî oluşuma dönüşüp Safevî Devleti'ni Tebrîz'de kuran Şâh İsmâîl'e karşı da savaşıyordu. Bu arada Şeybânî Hân Tîmûrlu toprakları üzerinde kurduğu Şeybânî Devleti'ni korumaya ve genişletmeye çalışırken Şâh İsmâîl de sınırlarını Ceyhun ötesine kadar genişletmek istiyor ve Şeybânî Hân ile hem teorîde ve hem de pratikte mücâdele ediyordu. Şeybânî Hân düşmanı Kızılbaşlarla mücâdelede Meşhed'i ele geçirerek onlara büyük darbe vurmuştu. Ayrıca Bâbü'r'e yardım için Gücdevân Kalesi'nde bulunan Özbekleri kuşatmaya gelen Kızılbaşların en önemli komutanlarından Necm-i Sâni (Emîr Yâr Ahmed-i İsfahânî Hûzanî) ile Ubeydullâh ve Câni Beg Sultân arasında çıkan savaşta Behrâm Beg ve daha sonra Emîr Necm öldürüldü ve komutansız kalan Kızılbaş ordusundan pek çok kişi Ceyhun sularında

⁶ 'Abdü'l Hüseyin Nevâî, **Şâh İsmâ'îl-i Safevî** (Mecmû'â-i esnâd ve mukâtebât-i târîhî bi hemrâh-i yaddâştâ-yi tafdîlî), İntişârât-i Ergovân, Tahran 1368, s. 124.

⁷ Genellikle Fergana Vâdisi şeklinde anılan ve Tanrı Dağları ile Alay Dağları arasında yer alan bölgenin toprakları Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan arasında bölünmüştür. Bunlardan Özbekistan Cumhuriyeti'nde kalan kısım idari bir birim teşkil eder ve buranın merkezi olan şehrin adı da Fergana'dır. Üçgen şeklindeki Fergana Vâdisi 23.000 km² yüzölçümünde ve kabaca 300 km. uzunluğunda, 70 km. genişliğindedir; kuzeyden Tanrı Dağlarının Çotkal Silsilesi, kuzeydoğudan Fergana Dağları, güneyden Alay ve Türkistân Sıradağları ile çevrilmiştir. Bkz.Tahsin Yazıcı, "Fergana", **DİA**, C. XII, İstanbul, 1995, s. 375-377.

boğuldu.⁸ Bu mücâdelede Kızılbaşlar, Merv yöneticisi Dede Beg'e, Özbeklere yardım ettiği için her türlü eziyeti yapmış ve Badgîs halkını katletmişlerdi.⁹ Şâh İsmâil zamanında Kızılbaşlar binlerce suçsuz Müslümân'ı öldürmüşler¹⁰ Özbekler de hakeza binlerce Kızılbaş'ı katletmişlerdir.¹¹

IX/XV. yüzyılda Kara Yusuf tarafından Osmanlı ve Tîmûrların gölgesinde kurulan Karakoyunlular; Tîmûr'un ölümünden sonra Diyarbakır ve Nahcivân'ı ele geçirerek, Celâyirlilerle savaşp onların topraklarını almak sûretiyle ülke topraklarını genişlettiler. Kara Yusuf'un ölümünden sonra oğulları İskender ve en önemli Karakoyunlu padişahı olan Cihânşâh yönetime geçtiler ve H.872 (1467-1468) yılına kadar ülkeyi yönettiler. Daha sonra Hasan Ali Mirzâ yönetime geldiği zaman Akkoyunlular, Karakoyunlu Devleti'ne son vermeyi başardılar. Fars bölgesinde Tebrîz merkezli Karakoyunlu Devleti ile Diyarbakır merkezli olan ve Karakoyunluları mağlup ettikten sonra devlet merkezini Tebrîz'e taşıyan Akkoyunlu Türkmen Devleti hüküm sürmekteyken Mâverâünnehir ve Horasan Tîmûr soyundan sultânlar tarafından yönetiliyordu. Bu sırada Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen devletleri târih sahnesinde oldukları yıllarda karşılarında rakip olarak Tîmûr Devleti'ni bulmuşlardı.

Sünnî devlet olan Akkoyunlular, Tîmûr ile Osmanlılar arasında çıkan savaşta Tîmûr'a yardım etmiş ve Tîmûr da kazandığı zaferin sonucu Akkoyunlu Kara Osman'a Âmid'i (Diyarbakır'ı) iktâ olarak vermiş ve Akkoyunlu beyi olarak resmen tanımıştır. Altmış yıl Diyarbakır, Akkoyunluların başkenti olmuştur. Tîmûr'un ölümünden sonra Akkoyunlular topraklarını genişletmişlerdir. Akkoyunlular Anadolu'ya geldikten sonra sürekli Karakoyunlular ile mücâdele içinde olmuşlardır. Kara Osman Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ali Bey, politikalarında başarısız olunca kardeşi Hamza Bey, Âmid'e gelerek saltanatı ele geçirmiştir. Ali Bey Osmanlılara, kardeşi Mahmud Bey ise Karakoyunlulara sığınmıştır. Daha sonra Ali

⁸ Nevâî, a.g.e., s. 124.

⁹ a.g.e., s. 125-126.

¹⁰ a.g.e., s. 127.

¹¹ İskender Beg Türkemân, **Târîh-i 'Âlem ârâ-yi 'Abbâsî**, hzr. İrec Efşar, C.II, s.413, Emîr Kebîr, Tahran 1382.

Bey'in oğulları Cihângir ve Uzun Hasan yönetimi ele almışlardır. Uzun Hasan; Karakoyunlu Hükümdarı Cihânşâh'ı gâfil avlayarak Karakoyunlu Devleti'ne son verdikten sonra Kirmân H.873 (1469) ve Bağdat'ı H.874 (1469-1470) ele geçirmiş, Ahlat ve Cezîre yöreleri ile Muş ve Bitlis'i de topraklarına katmıştır. Bu arada Uzun Hasan Osmanlılara karşı Venedik ile ittifak teşebbüslerinde bulundu, ancak Fâtih Sultân Mehmed ile H. 877 (1472-1473)'te Otlukbeli'de yaptığı savaşta bozguna uğradı. Bu mağlûbiyet Akkoyunlu Devleti'ne büyük darbe vurdu. Uzun Hasan H.882 (1477-1478)'de ölümüne kadar sadece Gürcistân üzerine sefere çıkabildi. Akkoyunluların en güçlü dönemi Uzun Hasan'ın iktidar yıllarıdır. Uzun Hasan'la Akkoyunlular ilerleme sağlamış; Horasan'a, Irak'a ve İran'ın içlerine kadar ilerleyerek Âzerbaycân'ın tamamı, Irak, Acem, Fars, Kirmân, Fars Körfezi ve Umman'a kadar sınırlarını genişletmiş ve Tebrîz'i başkent yapmıştır. Akkoyunlular bu en parlak dönemlerinde şiir ve diğer güzel sanatların yanı sıra mimârî alanında da eserler vermişlerdir.

Uzun Hasan'ın yönetime geldiği dönem Fâtih'in İstanbul'u fethettiği zamâna denk gelmektedir. İstanbul'un fethiyle deniz ticareti tehlikeye giren Avrupa ülkeleri yöneticileri ve Papa, Uzun Hasan'a elçiler göndererek, Osmanlılara karşı onunla ittifâk yapıp Osmanlı Devleti'ni doğuda çıkmaza sürüklemek istemişler ve bu siyâsetlerini Akkoyunlu toprakları üzerine kurulan Safevîlerle de devam ettirmişlerdir.

Bu arada diğer taraftan Safevîlerde ise; amcası Şeyh Ca'fer ile Erdebil'de Safevî tarikatının liderliği için giriştiği mücâdelede zayıf düşen Şeyh Cüneyd, amcası ve Karakoyunlu hükümdarının tehdidi karşısında Erdebil'i terk ederek Uzun Hasan'ın desteğiyle Anadolu'ya gelmiştir.¹² Anadolu'da dînî faaliyetlerde bulunmuş, desteğini aldığı müridlerinin sayısını yaklaşık on iki bine ulaştırmıştır. Şeyh Cüneyd Karakoyunlulara karşı Akkoyunluları desteklemiş ve Uzun Hasan'ın kız kardeşi

¹² Rûmlû, **Ahsenü't Tevârîh**, s. 228.

Begüm Hânım'la evlenmiştir. H.864 (1459-1460) yılında vefât edince¹³ Erdebil'de yerine oğlu Şeyh Haydar geçmiştir.¹⁴

Tîmûrlü Hüseyin Baykara ile Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Horasan hâkimiyetini elde etmek için giriştikleri mücâdele daha sonra târih sahnesine çıkan Şeybânî Hân ile Şâh İsmâîl'in mücâdelesine benzemektedir. Uzun Hasan, Karakoyunlu Cihânşâh, Ebû Sa'id Gorgânî ve Fâtih Sultân Mehmed ile mücâdele etmiş ve topraklarını genişletmişti. Uzun Hasan'ın vefâtından sonra ülke dağılmaya yüz tutmuş, yönetime oğulları Halil Sultân ve Ya'kûb Sultân geçmiştir. Sultân Ya'kûb zamanında ülke yeniden kalkınmış ama Şeyh Cüneyd'in oğlu Şeyh Haydar bu arada siyasî açıdan çok güçlenmişti.¹⁵ Onun zamanında Şeyh Haydar kendisine ve Kızılbaş tâifesine yurt edinmek için en uygun ülke olarak Şîrvân padişahının topraklarını seçmiş ve Ferruh Yesâr'la H.889 (1484-1485) savaşa koyulmuştur. Sultân Ya'kûb; halasının (Hatice Begüm) oğlu, eniştesi ve Şeyh Cüneyd'in oğlu Şeyh Haydar'ın artan siyasî ve dînî faaliyetlerini ve aşırı güçlenmesini tehlikeli bulduğu için Şeyh Haydar'a karşı kendisinden yardım isteyen Şîrvân padişahının yardımını kabul etmiş, Şîrvân Şâhla¹⁶ Şeyh Haydar aleyhine ittifak ederek ordu göndermiş, yaşanan savaşta Şeyh Haydar öldürülmüş ve o sırada oğlu Şâh İsmâîl çok küçük olduğundan Alevîler kendilerine Sultân Ali'yi halife yapmışlardı. Daha sonra Sultân Ya'kûb bir ordu göndererek Şeyh Haydar'ın çocuklarını ve eşi Âlemşâh Begüm'ü¹⁷ İstahr Kalesi'ne esir olarak

¹³ Rûmlû, a.g.e., s. 229; Faruk Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şâh İsmâîl ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)**, Selçuklu Târih ve Medeniyeti Enstitüsü, Güven Matbaası, Ankara 1976, s. 7.

¹⁴ Gülay Karadağ Çınar, "Safevî Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlının Tesiri 1524-1630", Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Mustafa Eravcı, Afyonkarahisar Üniversitesi Târih Anabilim Dalı, 2011, s. 16.

¹⁵ Zebîhullâh Safâ, **Târîh-i Edebiyât der-Îrân**, C. IV, Tahran, İntişârât-i Firdevsî, 1364/1378, s. 8-17; "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî ve Târîh-i 'Âlem-ârây-i Emînî" hzl. Derya Örs, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Fars Dili ve Edebiyatı) yayımlanmamış doktora tezi, Danışman, Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 1-7; Çınar, a.g.e., s. 14; Hamid Algar ve 'Ali Alparslan, "Hüseyin Baykara", **DİA**, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 530-532.

¹⁶ Ferruh Yesâr b. Halîlullâh'tır. **Târîh-i Cihân-ârâ**, s.193.

¹⁷ Gerçek adı Marta'dır. Halime Bigî Ağa olarak da anılmaktadır. Marta, Uzun Hasan'ın kızı ve Ya'kûb Sultân'ın kız kardeşi, Şâh İsmâîl'in de annesidir. Hristiyan'dı ve şu anda mezarı Safevî Kabristan'ının dışında yer almaktadır. Bir görüşe göre Müslümân olmadığı için âlim, ârif Şeyh Safiyyüddîn'in kabri yanına gömülmemiştir. Bkz. Nevâî, **Şâh İsmâ'îl-i Safevî**, s. 35.

göndermişti.¹⁸ Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd ile başlayan Safevî-Akkoyunlu dostluğu Uzun Hasan'dan sonra düşmanlığa dönüşmüştü. Daha sonra Sultân Ya'kûb'un zehirlenerek öldürülmesi H.896 (1490-1491) sonucu artık Akkoyunlu Devleti çöküş sürecine girmiş, bu sırada oğlu Baysungur tahta geçmişti. Akkoyunlu şehzadeleri arasında başlayan taht mücadelelerinde kendisine Safevî müridlerinden destek bulmaya çalışan Akkoyunlu, Âzerbaycân hâkimi Rüstem Bey; H.898 (1492-1493)'te İstahr Kalesi'nde esir tutulan Şeyh Haydar'ın çocukları İsmâil ve ağabeyi Sultân Ali'yi Tebrîz'e yanına çağırarak, Sultân Ali'yi Baysungur'la savaşmaya göndermiş, H.898 (1492-1493)'te Baysungur yenilmiş ve öldürülmüştür.¹⁹

Daha önce iki defa şeyhlerini kaybeden Kızılbaşlar bu defa Sultân Ali'nin etrafında toplanmıştı. Bu süre zarfında etraf memleketlerden birçok sûfî onların huzuruna hediyeler ve adaklar getirip çevresinde toplandılar. Akkoyunlu Sultânı Rüstem Bey'in dikkatinden kaçmayan bu durum devamlı sûrette Sultân Ali liderliğindeki sûfilerin faaliyetlerini yakından takip ettirmiş, bir süre sonra onların gücünü kırmak için Sultân Ali'yi öldürmeyi kararlaştırmıştır. Sultân Ali bunu öğrendiğinde Tebrîz'i terk edip Erdebil'e sığınmıştı. Sultân Rüstem Aybe²⁰ Sultân'ı onun üzerine göndermiş ve Sultân Ali bunu öğrendiğinde kaçmaya çalışmış, attan düşüp boynu kırılmak sûretiyle H.900 (1494-1495)'te ölmüş ve Safevî lideri Sultân Ali'nin kafasını kesip Rüstem'e göndermiştir. Cesedi Erdebil'de Safevî mezarlığına gömülmüştür.²¹

Ali'den sonra kardeşi Şâh İsmâil henüz sekiz yaşındayken Safevîlerin başına geçti. Önce Erdebil'de gizlice yaşayan Şâh İsmâil bir müddet Reşt'te kaldı²² ve oradan Lâhicân'a gitti. Oranın vâlisi, Şâh İsmâil'i en güzel şekilde karşıladı. Altı yıla yakın

¹⁸ Rûmlû, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 325-326.

¹⁹ Emîr Sadreddîn Sultân İbrâhîm Emînî Herevî, **Fütûhât-i Şâhî** (Târîh-i Safevî ez âğaz tâ sâl-i 920 H.K), Tashih: Muhammed Rızâ Nesîrî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1383, s. 69.

²⁰ Elvend komutanlarından olup çeşitli savaflara katılıp başarılar sağlamış ve Yusuf Beg b. Hasan, padişahı Tebrîz'e getirerek tahta oturtmuş, annesini de kendisine eş olarak almış savaşçı bir komutandır. Bkz. **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 16, 18,19,25,28-30.

²¹ Nevâî, **Şâh İsmâ'il-i Safevî**, s 36

²² Nevâî, a.g.e., s. 36.

bir süre orada kaldı ve daha sonra oradan atalarının intikamını almak ve ülkeler fethetmek için ayrıldı.²³

Gilan'da bulunan Şâh İsmâil müridleri ile Erdebil'e gittiği bu yıllarda H.905 (1499-1500) Akkoyunlular birbirleriyle mücâdele halinde idiler.

Akkoyunlu Rüstem Bey'in H.905 (1499-1500) yılında ölümü üzerine İran yeni bir kargaşaya sürüklendi. İran, Âzerbaycân ve Irak'ta karışıklıklar baş göstermişti. Her gün biri padişah oluyordu. Horasan'da Şeybek Hân hüküm sürerken ülke Rüstem'in iki oğlu arasında bölünmüştü. Irak, Fars Kirmân'da Murad b. Sultân Ya'kûb; Âzerbaycân ve Diyarbakır'da ise Elvend (Uzun Hasan'ın torunu) hükümdar oldu. Daha batıda olan Türkler ise kendi halinde birbirinin saltanatına göz dikmeden yaşıyorlardı.²⁴

Akkoyunlu Devleti'nin zayıflaması sonucu İran ve Doğu Anadolu'da Safevîler söz sahibi olmaya başlamıştı. Akkoyunlu Devleti'nin çöküş süreci ve bu sırada Safevîlerin devlet olma çabaları şu şekilde cereyan etti:

Bu yıllarda Osmanlıların Şîrvânşâhlarla temas kurdukları bilinmektedir. H.906 (1500) yılında Şâh İsmâil, babası ve dedesinin intikamını almak için 7.000 kişilik bir orduyla Şîrvânşâh Ferruh Yesâr'ın 20.000 kişilik ordusunun üzerine yürüdü ve yapılan savaşta Ferruh Yesâr hayatını kaybetti. Daha sonra dönüşte Âzerbaycân'ı ele geçirdi ve bu başarılarını gelecekte yapacağı fetihlerin başlangıcı olarak belirtti. Ayrıca çok güçlü kalelerden olan Bakü Kalesi'ni kuşattı ve Kale'yi yaktı, Kaledelikler teslim oldu. Şeyh Cüneyd'i öldürenlerin yerleri, malları, mülkleri yerle bir edildi ve onlara korku salındı. Daha sonra Şâh İsmâil Emîr Elvend'in üzerine yürüdü ve²⁵ H.907 (1501-1502) yılı baharında Akkoyunlu Elvend Bey'in ordusunu Nahcivân yakınlarındaki Şerûr'da ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra Tebrîz'e gitti ve H.907 (1501 -1502) yılında Şâh

²³ Herevî, **Fütûhât-i Şâhî**, s. 68-70.

²⁴ Bûdak Munşî Kazvîni, **Cevâhiru'l-Ahbâr Behş-i Târih-i Îrân ez Karakoyun tâ sâl-i 984 HK**, Tashîh: Muhsin Behrâm Nejâd, Merkez-i Neşr-i Mîras-i Mektûb, Tahran 1378, s. 112.

²⁵ Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn Hüseyinî Hândmîr, **Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer**, Hayyâm, C. IV, s. 457-462.

İsmâil Akkoyunlulara son vererek Safevî Devleti'ni resmen kurarak başkentini Tebrîz yaptı.²⁶

1.1. Safeviyye Tarikâtından Safevî Devletine Giden Yol

Adını, Şâh İsmâil Hatâyî'nin altıncı kuşaktan ceddi olan ve Güney Âzerbaycân'ın Erdebil şehrinde büyük bir sûfî tarikatının temellerini atan Şeyh Safiyyüddîn İshâk'ın kurduğu Safeviyye tarikatından H.649-735 (1252-1334) alan Safevî Hânedanı, XV. yüzyıldan sonra siyasî târihin oluşmasında önemli bir aktör haline gelmiştir. Safevîlerin kökeninin Kürt, Türk, Ehl-i Beyt (İmam Musa) unsurlarından hangisine dayandığı tartışmalarına -her üç iddia sahiplerinin de kendilerine göre delilleri bulunduğundan-²⁷ bu konuya değinmeyip, bu konuda yapılan çalışmalara bakılsın.

Safevî tarikatı şeyhlerinden Cüneyd, özellikle tarikatın Şiileşmesi sonucunda her gün artan taraftarlarından korkan Karakoyunlu Hükümdarı Cihânşâh, dünürü olan Şeyh Ca'fer'e haber göndererek Şeyh Cüneyd'in Erdebil'den çıkmasını istedi. Cüneyd, amcası ve Karakoyunlu hükümdarının tehdidi karşısında Erdebil'i terk etmek zorunda kaldı ve müridlerini alarak, vatanından ayrılıp Diyarbakır'a doğru yola çıktı. Hasankeyf'e geldiğinde Diyarbakır hükümdarı olan ve Cihânşâh'la düşman olan Uzun Hasan, Şeyh Cüneyd'e mektup yazarak sadâkatini bildirdi ve onu kız kardeşi Hatice Begüm ile evlendirdi. Dört yıl burada kaldı ve topladığı on iki bin müridle tekrar Erdebil'e döndü. Cihânşâh, Şeyh Cüneyd'in dönüşünden rahatsız oldu ve tekrar burayı terk etmesi gerektiğini bildirince Şeyh Cüneyd birkaç gün Erdebil çevresinde kaldı ve müridlerini toplayıp, en iyi yerin Şîrvân ülkesi olduğuna karar vererek oraya

²⁶ Safâ, *Târîh-i Edebiyât der-İrân*, s.17; Örs, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...", s. 1-7.

²⁷ Şâh İsmâil'in soyu konusunda daha geniş bilgi için Bkz. "Safvetü's-Safâ", "Fütûhât-i Şâhî", "Târîh-i 'Âlem-ârây-i Abbâsî", "Târîh-i Cihân-Ârâ, Ahsenü't-Tevârîh", "Silsiletü'n-Neseb-i Safeviyye", "Târîh-i 'Âlem-ârây-i Şâh İsmâ'îl", "Cihângüşâ-yı Hâkân", "Cevâhirü'l-Ahbâr", "Huld-i Berîn", "Kutub-nâme", "'Âlem-ârây-i Safevî", "Şeyh Safî ve Tebâriş", "Şeyh Safî Tezkiresi", "Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü", "Azerbaycan Safevî Devleti, Şark-Garp", "Safevîlerin Kökenine Dair", "Safevî Hânedanının Kökeni: Tarikâttan Saltanata Giden Yol". vb.

yöneldiyse de amcası Şeyh Ca'fer'in, Şirvânşâh'a yazdığı mektup, Şeyh Cüneyd'in büyük bir tehlike olarak görülmesine ve öldürülmesine yol açtı. Şirvân Emîri Halîlüllâh, Cüneyd'e savaşı açtı ve onu Perşembe Cemâziyelûlâ H.864 (1460) tarihinde katletti.²⁸ Şeyh Cüneyd'in vefatından sonra oğlu Şeyh Haydar, babasının postuna oturarak aynı zamanda Kızılbaşların lideri olmuştur. Şeyh Cüneyd'in başka oğlu olmasına karşın Cüneyd'in vasiyetine uyularak, ileride oluşabilecek mücâdelelerde Akkoyunlu Uzun Hasan'ın desteğini alabilmek için onun kız kardeşinden doğmuş olan Haydar'a biat etmişlerdir H.889 (1484-1485).²⁹ Bu sıralarda Erdebil'de olan Şeyh Haydar ile amcası Ca'fer aralarında çatışma devam etmekteydi. Mücadeleden güçlenerek çıkan Şeyh Haydar, Şirvân ülkesine saldırmak istiyordu ama askerî gücünün yetersizliğinden dolayı 6.000 müridiyle Çerkez diyarına yöneldi ve oraları işgal edip ganimetler ele geçirdi. Şeyh Haydar H.892 (1486-1487) yılında ikinci kez Çerkez diyarına saldırdı ve çeşitli ganimetlerle döndü.³⁰ H.893 (1487-1488)'de Şeyh Haydar³¹ Ferruh Yesâr yönetimindeki Şirvân'a saldırdı, fakat bu savaş onun sonu oldu. Baş kesilerek Tebrîz'de Sultân Ya'kûb'a gönderildi ve Tebrîz meydanına asılan başı, yıllar sonra Şâh İsmâil Tebrîz'i ele geçirdiğinde kendisine getirildi ve başı getiren şahısa bunun karşılığında yüklü bir bahşiş verildi.³²

XV-XVI. yüzyıllar arasında Tîmûrlular, Karakoyunlular ve Akkoyunluların zayıfladığı ve bölgede güvenliğin kalmadığı, padişahların alaşağı edilip şehirlerin kısa sürede el değiştirdiği bu kargaşalı dönemde sosyal, iktisadî ve siyasî buhranlar içerisinde Erdebil'de kısa sürede sûfî sayısını artıran Erdebil tarikatı, kurucusu Safiyyüddîn İshak Erdebîlî'den sonra siyasî bir çehreye bürünmüştür.

Şâh İsmâil, Âzerbaycân ve Anadolu Türklerinin, Akkoyunlu Türkmenlerinin desteğiyle müridlerini silahlı güç haline getirerek İran coğrafyasında iktidarı ele

²⁸ Rûmlû, *Ahsenü't Tevârîh*, s. 229.

²⁹ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 11.

³⁰ Rûmlû, a.g.e., s. 324.

³¹ Örs, “‘Âlem'ârâ-yi Emînî”, s. 218. (Burada Rum/Anadolu halkının Samîri'nin putu gibi tapındıkları Şeyh Haydar'ın başının ezilip yok ve zelil edilerek öldürüldüğünden bahsedilmektedir.)

³² Rûmlû, a.g.e., s. 326; Örs, ‘Âlem'ârâ-yi Emînî, s. 256; Kadı Ahmed bin Şerâfeddin el Hüseyin el Hüseyinî Kumî, *Hulâsatü't-Tevârîh*, Haz. İhsan İşrâki, C. I, Tahran, İntişârât-i Danişgâh-i Tahrân, 1383, s. 37-40.

geçirmiş ve Sünnî İslâm devletleri olan Osmanlı ve Özbeklerle mücâdele edebilmek amacıyla Şîî inancı ve Fars unsuruna dayanan Safevî Devleti'ni kurmuştur. Bu kuruluşu ise önyak olan Anadolu Türkleri olmuştur ve kızıl renkli başlıklarından ötürü Kızılbaş olarak adlandırılan Bayburtlu³³, Şamlu, Rûmlû³⁴, Ustaclu, Tekelü, Dulkadirli (Şâh Kulu)³⁵, Afşar, Kaçar, Varsak ve Karadağlı Türk boy ve aşiretleri İran'a göçerek Tebrîz'de H.907 (1501) Safevî Devleti'nin kuruluşuna destek olmuşturlardır.³⁶

Şâh İsmâîl bir yandan onları iktidarı altına alırken diğeryandan hızlı bir Şiîleştirme politikasına girişti. Bu sırada yeniden toparlanmaya çalışan Elvend Bey'i Tebrîz yakınlarında, Akkoyunlu Murad Bey'i de Hemedân yakınlarında Almakulağı Savaşı'nda mağlûp etti H.908 (1502-1503). H.910 (1504-1505) yılında Hâr, Simnân, Demâvend, Fîruzkuh, İsfahân ve Yezd'i aldı. H.913 (1507-1508) yılında ise Dulkadirli 'Alâüddevle'nin üzerine yürüdü ve Diyarbakır'ı aldı. Sonraki yıl ise Bağdat'a akın düzenledi. Oradan Horasan'a geçerek H.916 (1510-1511) yılında ezeli rakibi Özbeklere saldırdı ve Horasan'ı aldı. Şâh İsmâîl askerî mücâdelelerinde sadece iki kere yenilmiştir: İlki H.918 (1512-1513) yılında Özbeklerle giriştiği mücâdelede sertliğiyle meşhur Emîr Necm komutasındaki ordunun Özbek ordusuna karşı uğradığı yenilgidir. Diğeryi ise H.920 (1514-1515)'te Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultân Selim'in üstün topçu kuvveti karşısında tutunamadığı Çaldıran Savaşı'dır. Bu savaş sonucunda başkent Tebrîz işgal edildiği gibi yüklü miktarda hazineler de Osmanlıların eline

³³ Kazvîni, *Cevâhiru'l-Ahbâr*, s. 113.

³⁴ a.g.e., s. 115.

³⁵ a.g.e., s.114. Birkaç saat içinde beş bin insanın hazırlanıp Şâh İsmâîl'e yardım için yola koyulduğundan ve o gün evlenen gençlerin bile bu orduya katıldığından bahsedilir. Müridlerin şeyhlerine son derece bağlı olduklarına dair mühim bir örnekte şöyledir: Komutan Muhammed Rûmlû'nun hizmetçisi şöyle naklediyor: Şîrvân ülkesi fethedildiğinde padişah onların mezheplerinin kötü, mallarının necis olduğunu ve suya dökülmesi gerektiğini söyleyince; develeri, atları hatta ellerindeki mücevherleri bile suya atacak kadar şeyhlerine bağlı olduklarından bahseder ve kendisinin de hazinelerden sorumlu olduğunda elinde değerli mücevherlerin olduğu keseyi bile Şâh'ın bu sözleri aklına geldiğinde suya attığını anlatır. Rum valisi Merâğa'ya geldiğinde Şâh İsmâîl askerlerinin ona ne kadar bağlı olduğunu göstermek için müridlerine kendilerini minareden aşağı atmalarını emredince müridler bu emri yerine getirmek için kendilerini minareden atmak için birbirleri ile yarışmışlardır. Bkz. Kazvîni, a.g.e., s. 113-115.

³⁶ Rûmlû, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 61; Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 1; Kazvîni, a.g.e., s. 114.

geçmiştir. Çaldıran Savaşı, Safevîlerdeki yenilmezlik inancına büyük darbe indirmiş ve genişleme politikasını da durdurmuştur. Bu yenilgiden sonra içine kapanan Şâh İsmâîl'in gülmediği ve şarap içmeye başladığı söylenir. Bu savaş onun askerî harekâtlarının da sonu olmuştur.³⁷

1.2. Safevî Devleti'nin Kuruluşunda Dînin Etkisi

Safevî Devleti'nin kuruluşunda başlangıçtaki tarikat yapısının büyük rolü olduğu görülmektedir. O dönemde sûfî hareketin artış gösterdiği bilinmektedir. Fars, Âzerbaycân ve Horasan'da Nakşibendî; Anadolu'da Mevlevî ve Bektaşî tarikatları hâkimdi. İran'ın Erdebil şehrinde ortaya çıkan Safeviyye tarikatı sonraki süreçte Şîî ve Alevî inancıyla Anadolu'da etkili olmuştur. Safeviyye tarikatı İran'ın Şiileşmesinde önemli role sahipti. Şeybânî Hân'ın "Yıkık Irak mülküne tamahım yoktur, Mekke ve Medîne'yi istiyorum." şiirine Şâh İsmâîl'in "Kim cân-u gönülden Âl-i Tûrâb'ın (Hz. Ali) kölesi değilse, yüz Mekke ve Medîne yapsa faydası yoktur" diye verdiği cevap iç içe geçmiş din ve siyaset ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir.³⁸

X/XVI. yüzyılda Şeybânîler Safevîlere; Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin mülkünü gasbeden devlet nazarıyla bakıyor ve asla onları İran hükümdarları olarak tanımıyorlardı. Onlara göre Safevîler Âzerbaycân ve İran'ın batısını ele geçirmiş gâsıp bir güç idi.³⁹ ,

Safeviyye tarikatının zaman içerisinde güçlenerek siyasî bir niteliğe bürünmesinde Tîmûrlular dönemi'nde kendilerine karşı gösterilen tolerans etkili olmuştur.⁴⁰ Bu hoşgörü ortamı Safevî tarikatının düşüncelerini halk arasında yaymak için iyi bir fırsat olarak görülmüştür.⁴¹ Yine Uzun Hasan dönemi'nde Safevîlere gösterilen ilgi dolayısıyla Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'la kurulan akrabalık bağları ile onların dînî saygınlığından yararlanmak isteyen devlet adamlarının Safeviyye

³⁷ Nevâî, *Şâh İsmâ'îl-i Safevî*, s. 37-38.

³⁸ Rûmlû, *Ahsenü't Tevârîh*, s. 403.

³⁹ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, Bakü, Şark-Garp, 2007, s. 34-35.

⁴⁰ Ali Şeriatî, *Ali Şiasî Safevî Şiasî*, Ankara, Fecr Yayınları, 2011.

⁴¹ Safâ, *Târîh-i Edebiyât der-İrân*, s. 52.

tarikâtı liderleriyle yakınlaşma çabası, ayrıca Osmanlı Sultânı II. Bayezid dönemi'nde bölgedeki gelişmelere ilgisiz kalınması da Safeviyye tarikâtının güçlenmesini sağlayan nedenlerdendir.⁴² Şâh İsmâîl'in liderliğinde yeni bir ivme kazanan tarikat, artık siyasî güce kavuşarak devletleşmiştir. Şâh İsmâîl kısa sürede devleti büyütürerek Âzerbaycân ve tüm İran topraklarını ele geçirmiş, Tebrîz'i başkent ilan etmiş,⁴³ İslâm dünyasının göbeğinde Safevî Şia ekolünü resmî devlet mezhebi olarak kabul etmiştir. İlginç olan ise bu mezhebin İran'a Anadolu'dan getirilmiş olmasıdır.⁴⁴ Şâh İsmâîl'in taassupça giriştiği uygulama ve davranışlar sürekli bu ülkeleri Safevîlerle karşı karşıya getirmiştir. Bu gelişmeler Osmanlıların ve Şeybânîlerin yanı başındaki politik coğrafyanın değişmesi ve Safevî Şia'sının büyüyen bir güç olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Anadolu'da ve Irak'ta fazlaca etkili olan bu Şîî propagandası ile ortaya çıkan sonuçlar Osmanlı İmparatorluğu'nu ciddi bir şekilde tedirgin etmiştir.⁴⁵

1.3. Şâh İsmâîl Dönemi

Tebrîz Safevî Şiası'nın başkenti olmuş ve X/XVI, XI/XVII asırlarda önemli üstünlüğe sahip olan Ehl-i Sünnet'in Şia ile yaşadığı ihtilaf, Şia'nın güçlenmesine ve Ehl-i Sünnet'in zayıflamasına yol açmıştır.⁴⁶ Bu konuda yeni bir sûfî akım olarak ortaya çıkan Safeviyye tarikâtının görüşlerini yaymak için kullandığı Ehl-i Beyt ârgümanı, Ehl-i Beyt sevdalısı olan Müslümân halkları kendisine çekmiştir. Şâh İsmâîl H.907 (1501-1502) Tebrîz'de tahta çıkıp,⁴⁷ Şiiliği İran'ın resmî mezhebi haline getirmesiyle birlikte⁴⁸ mescidlerin minberlerinden artık On iki İmam'ın isimleri zikredilmeye başlanmış, "Aliyyen veliyyullah" yazılan sikkeler basılmış, 900 yıl boyunca halkın duymadığı teberrâ (Ehl-i Beyt düşmanlarından uzaklaşma) ilan

⁴² Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, s. 13.

⁴³ 'Âlem-ârây-i Safevî, hzr. Yedullah Şükrî, Bonyâd-i Ferheng-i Îrân, 1970, s. 63-64.

⁴⁴ Sümer, a.g.e., s. 1.

⁴⁵ Alışık, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin Yaşamı...", s. 78.

⁴⁶ Safâ, **Târîh-i Edebiyât der-Îrân**, s. 52.

⁴⁷ Herevî, **Fütûhât-i Şâhî**, s. 413.

⁴⁸ Kazvînî, **Cevâhiru'l-Ahbâr**, s. 113; Efendiye, **Azerbaycan Safevî Devleti**, s. 58.

edilmiş, ⁴⁹ müezzinler minarelerden “Aliyyen veliyyullah” lafzını ezana eklemişti. Bunun devamında Sünnîlere yönelik katliamlar ve baskı politikası ile birlikte zorla Şiileştirme uygulamaları da görülmüştür. Şiî olmayanlar hayatlarını kurtarabilmek için kaçmak zorunda bırakılmış, bu elit kesimin kimi Hindistan’a, kimi Osmanlı ülkesine, kimi de Özbek diyarına sığınmışlardır ⁵⁰ ki Hâce⁵¹ Rûzbihân İsfahânî de bunlardan birisidir.⁵²

Bu dönemde Safevîler, Ehl-i Sünnet mezhebinin inançlarının bozuk olduğunu ispat etmeye kalkışmışlar; Ebû Bekir ve Ömer’e lanet ederek isimlerinin cuma namazında irad edilen hutbelerden çıkartmışlardır.⁵³

O dönem ilmin merkezi sayılan, büyük din ve bilim insanı yetiştiren Horasan ve Mâverâünnehir⁵⁴, Sünnî ekole sahip Osmanlı ve Özbek devletlerini birbirine yakınlaştırmış ve bu dönemde bazı Osmanlı devlet adamları da bu bölgede eğitim görmüşlerdir.⁵⁵

⁴⁹ **Târîh-i ‘Âlem ârâ-yi ‘Abbâsî**, C.I, s.218. Şâh İsmâil Tebrîz’i alıp başkent yaptığında, ilk cuma günü hutbe okunacağı zaman Kızılbaşlar tedirgindi. Çünkü Tebrîz’de iki yüz otuz bin kişinin olduğunu ve bunların hutbede okunacak On iki İmam ile ilgili tevellâ cümlelerini halkın kabul edemeyeceğini ve kargaşa çıkabileceğini söylemeleri ve Şâh İsmâil’in ise korkmadığını belirtmesi ve karşı olanları kılıcıyla öldüreceğini (‘**Âlem-ârây-i Safevî**, s. 65) bildirmesi o zamanda bile Tebrîz’de Sünnîlerin azımsanmayacak kadar fazla olduğunu ispat etmektedir.

⁵⁰ Rûmlû, **Ahsenü’t-Tevârîh**, s. 76; Kummî, **Hulâsatü’t-Tevârîh**, C. I, s. 72-73; Safâ, **Târîh-i Edebiyât der-İrân**, s. 60-61; Muhammed Emîn Riyâhî, **Zebân ve Edeb-i Farsî der kalemrov-i Osmânî**, İntişârât-i Pâjeng, Tahran 1369.

Sayram’da İmam Muhammed b. Ali neslinden gelenlere Hâce denildiği gibi onlara bağlı olanlara da bu ad verilmiştir. Bkz. **DİA**, “Hoca Ahmed Yesevî” maddesi. Ayrıca İslam ülkelerinde özellikle İran ve Türkiye’de eğitim, bürokrasi, ticaret ve maliye alanlarında çeşitli meslek erbabı için kullanılan bir unvan. Bkz. **DİA**, “Hâce” maddesi.

⁵² H 909 3 Cemâziyelâhir târihinde Kâşân’da Allâme Hillî’nin “*Nehcü’s-Sıdk*” adlı kitabına reddiye olarak “*İbtâl-ü Nehci’l-Bâtıl*” kitabını yazdı. Bu eser Şiîlerle Sünnîler arasında tartışmalara ve karışıklıklara yol açmıştır. Bu eserden dolayı İsfahân ve Kâşân’da Sünnîlerle Şiîler arasında çıkan karışıklardan dolayı buradan kaçmak zorunda kalmış ve Şâh İsmâil ordusuyla Irak’a saldırı sırasında bunu fırsat bilen Huncî, Kâşân’dan ayrılarak Horasan’a gelmiş ve buranın da güvenli olmadığını sezince oradan Mâverâünnehir’e Şeybânî Hân’ın yanına gitmiştir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 24-25.

⁵³ Safâ, **Târîh-i Edebiyât der-İrân**, s. 52.

⁵⁴ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, a.g.e., s. 43.

⁵⁵ Osmanlı ülkesinden dinî eğitim almak üzere gönderilen Mevlânâ Kemâleddin Abdal Vâsî’nin Herât’a gelip burada bir müddet kaldığı ve gerekli ilimlerin ona öğretildiği bildirilir. Eğitimi tamamlaması münasebetiyle de ülkesine geri döndüğü ifade edilir. Mevlânâ Taftazânî’nin Sultân II. Bayezid’e mektubu ve Bayezid’in bu mektuba cevabı için Bkz. Sarı Abdullah Efendi, **Münşeât**, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3332’ye, vr. 4a-5b, 5b-6a, Münşeât, TSMK R. 1958, vr. 84a-85a, 85a-86b; Çınar, “Safevî-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlının Tesiri 1524-1630”, s. 4.

Yine o dönemde Şâh İsmâîl'in azılı düşmanı Horasan ve Mâverâünnehir hâkimi Muhammed Şeybek Hân'dı. Şeybânî Hân her zaman Safevî Şia'sı ve Kızılbaşlarla mücâdele etmiş ve bu Sünnîlikten farklı İslâm yorumlarını ortadan kaldırmak için elinden geleni yapmıştır.⁵⁶ Şâh İsmâîl Horasan'a saldırmak istemiş ve Tebes'e gelince bütün şehri yağmalamış ve katliamlarda bulunmuştur. Şâh İsmâîl Horasan'ı elde edemeyince şöyle emir vermişti: "Kim benim canımı seviyorsa benim düşmanımın etini (Muhammed Şeybânî'yi) yesin." Şâh'ın müridleri bu söz karşısında Şeybânî Hân'ın taraftarlarının etini yiyecek kadar işi ileri götürmüşlerdir.⁵⁷

Şeybânî Hân; Mâverâünnehir ve Horasan'ı alıp⁵⁸ fetihten fetihe koşunca henüz 22 yaşında olan azılı düşmanı Şâh İsmâîl'in gücünü hafife alarak tecrübesiz olduğunu düşünmüş, bunu yazışmalarında dile getirerek Şâh İsmâîl'i hiçe saymış ve ona yazdığı mektuplarda edebe riâyet etmemiş, hakaret ederek sert üslup sergilemiş, ama Şâh İsmâîl ise her zaman edebini korumuş ve mektuplarını en güzel üslupla kaleme almıştı. Bu sırada Şâh İsmâîl her zaman Şeybânî Hân'la görüşme talep etmiş ama Şeybânî Hân asla onu ciddiye almamış ve görüşme taleplerini kabul etmemiştir.

Genellikle Moğol soyundan gelen tüm bu ulusların bahsi geçen yıllarda siyasî hâkimiyetlerini güçlendirmek ya da bölgede söz sahibi olmak adına birbirleriyle çatışma içerisinde olduklarını söyleyebiliriz. Muhammed Şeybânî Hân ise bu kaostan yararlanarak Mâverâünnehir ve Türkistân'a hatta daha da ilerleyerek Horasan'a hâkim olmayı başarmış⁵⁹ ve Belhi'de kuşatmıştı.⁶⁰

Ekonomik ve stratejik açıdan İran'ın en önemli bölgelerinden olan Horasan yıllar boyunca göçebe yaşayanların yöneldiği bölge olmuştur. Bu durum bu toprakların mîrâsçısı olduğunu iddia eden Şâh İsmâîl ile Şeybânî Hân'ın arasında da tartışma yaratmıştır. Horasan'ın gerçek vârisinin kendisi olduğunu iddia eden Şeybânî, Şâh

⁵⁶ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, a.g.e., s. 106.

⁵⁷ Herevî, **Fütûhât-i Şâhî**, s. 15.

⁵⁸ Kadı Ahmed Gaffârî-yi Kazvînî, **Târîh-i Cihân-ârâ**, Neş. Müctebâ Minovî, Tahran, İntişârât-ı Hâfiz, 1343, s. 208.

⁵⁹ Çınar, "Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri 1524-1630", s. 21.

⁶⁰ Mirzâ Haydar Duğlat, **Târîh-i Reşîdî**, Tah. Abbaskulî Gaffârî Ferd, Tahran, Merkez-i Pejûhiş-i Mîrâs-i Mektûb, 1383, s. 302.

İsmâîl'e yazdığı mektupta "Mîras erkek çocuğun hakkıdır, kız çocuğun değil." diyerek Cuci'nin gerçek mîrâsçısının kendisi olduğunu iddia etmiş ve soyun erkek evlattan geçtiğini belirterek Şâh İsmâîl'in neslinin anne tarafından Cuci'ye⁶¹ bağlandığı için bu toprakların gerçek vârisinin kendisi olduğunu belirtmiştir.⁶²

Şeybânî Hân ile aralarında yaşanan anlaşmazlıklara çözüm bulabilmek için Şâh İsmâîl, büyük âlim olan Muhyiddin Ahmed Şîrâzî ve Kadı İsâ Ya'kûb'un yeğeni Kadı Nûrullâh Enîsî'yi Şeybânî Hân'a elçi olarak gönderdi ve aralarında geçen konuşmada Şeybânî Hân Şâh İsmâîl'in kurduğu mezhebin neden sahâbeye lanet okuduğunu ve böyle bir mezhebin bâtil olduğunu söyledi. Elçiler, Kur'an ve hadisler ışığında oturum yapılmasını talep ettiler ve yüzden fazla âlimin bu mezhebi desteklediğini ve beş yüzü aşkın kitabın telif edildiğini belirterek bâtil bir görüşün bu kadar nasıl kabul gördüğünü sordular. Şeybânî Hân tartışmanın fayda vermeyeceğini anlayınca konuyu savaşa getirdi. Elçiler buna karşılık Şâh İsmâîl'in Peygamber'in neslinden geldiğini ve Peygamber'in davrandığı gibi davranması gerektiğini⁶³ dile getirmişler ve her zaman İran'ın parçası olan bu toprakların eskiden Şâh İsmâîl'in olduğunu⁶⁴ ve kendisinin hicret ettiğini söyleyip buraları gerçek sahibi olan Şâh İsmâîl'e bırakmasını istediler. Bu duruma çok sinirlenen Şeybânî Hân "Ben kâfir miyim ki bana emr-i bil ma'ruf yapıyorsunuz?" diyerek elçileri huzurundan kovdu ve Şâh İsmâîl'e tehdit içerikli bir mektup yazdı.⁶⁵

Muhammed Şeybânî Hân H.915 (1509-1510) yılında Zemîn-i Dâver'in dağlarına Kızılbaş ordusuna karşı ordu çıkartmış ve yenilerek Herât'a doğru geri çekilmek zorunda kalmıştı.⁶⁶ Mâverâünnehir ve Horasan'ı ele geçirmeyi düşünen Şâh

⁶¹ Şâh İsmâîl'in annesi Uzun Hasan'ın kızıdır. Burada Şâh İsmâîl'in anne tarafından Cengizin soyuna bağlı olduğu vurgulanırken, baba tarafından soyunun tartışıldığı için bu konuya Şeybânî, Şâh İsmâîl'in Türk olmadığını vurgulamak istemiştir. (müt.)

⁶² 'Ali Rıza Kerîmî, "İleli Teniş der Revâbit-i Hârici-yi Îrân ve Ozbekân (Ez Âğaz tâ Pîş ez Padişâh-i Abbâs-i Evvel)", **Mutâlaât-i Târih-i İslâm**, Y. 3, S. 11, Kış 1390, s. 88.

⁶³ Peygamberin ülkeleri fethetmeden önce elçiler göndermesine vurgu yapılmak istenmiştir.

⁶⁴ Şâh İsmâîl'in ataları Erdebil'de çok önceden yerleştiklerinden kendisini o toprakların vârisi olarak görmüş olabilir.(müt.)

⁶⁵ Kazvîni, **Cevâhiru'l-Ahbâr**, s. 126.

⁶⁶ Kazvîni, **Târih-i Cihân-ârâ**, s. 273-274; Nevâî, **Şâh İsmâ'îl-i Safevî**, s. 75-77.

İsmâil; Hisâr-ı Şâdman'da Şeybânî Hân tarafından sıkıştırılan Bâbü'r Şâh'ın yardım talebini⁶⁷ de fırsat bilerek Şeybânî Hân'a karşı harekete geçmiştir.⁶⁸ Kızılbaş ordusunun Horasan'a müdâhale hazırlığı içinde olduğu haberi yayılınca Şeybânî Hân yeterli askerî gücü olmadığından Herât'tan ayrılarak Merv'deki bir kaleye sığınmıştı. Şâh İsmail, kalede Şeybânî Hân'ı yenemeyeceğini anlayınca, 28 Şaban 916 (30 Kasım 1510-1511) Çarşamba günü ordusuyla Mahmûdî nehrinin kenarında Cuma akşamına kadar bekledikten sonra Şâh İsmâil'in ordusunun hilesine aldanarak kaleden çıkan Şeybânî ile Cuma sabahı aralarında şiddetli savaş çıkmış, sabah başlayan savaş öğlene kadar sürmüş ve Şeybânî Hân öldürülmüş⁶⁹, cesedi hunharca parçalanarak çeşitli illere gönderilmiştir. Bu arada yüzülen kafa derisi II. Bayezid'e gönderilirken, altınla kaplatılan kafatası ile de şarap içilmiştir. Şeybânî Hân'ın kesik eli kendisini destekleyen Mâzenderân Hâkimi Ağa Rüstem Rûzefzûn'a gönderilerek⁷⁰ Merv'de Ehl-i Sünnet katliamına girilmiş ve ileri gelen pek çok âlim ve halk öldürülmüştür.⁷¹

Artık Şâh İsmâil ezeli düşmanı olan Özbek Şeybânî Hân'dan kurtulmuştu. Karşısında en önemli düşman olarak Osmanlılar kalmıştır.

1.4. Yavuz Sultân Selim ve Safevîler

Şâh İsmâil'in taraftarlarının Anadolu'da Osmanlı sınırlarında gösterdikleri cüretkârlığı ve propagandaları karşısında Trabzon Sancak beyi Şehzâde Selim bir tepki göstermek gerektiğini düşünüyordu.

I. Selim, görev yaptığı Trabzon sancağına yakınlığı dolayısıyla Safevîlerin bölgedeki hareket ve propagandalarını yakından takip ediyor ve zaman zaman bunlara

⁶⁷ Duğlat, *Târîh-i Reşidî*, s. 390.

⁶⁸ *Cevâhiru'l Ahbâr*, s. 127.

⁶⁹ Şeybânî'nin ölüm tarihi olarak bazı kaynaklar farklı görüş belirtmektedirler. 1 Ramazan 916 Pazartesi günü öldüğü de kayıtlar arasındadır.

⁷⁰ Şâh İsmâil onu kendisine itâ'ate çağırdığında, "benim elim Şeybânî Hân'a bağlıdır." dediğinden dolayı Şeybânî Hân'ın kesik elini ona göndermelerindeki sebep "senin elin ona ulaşamadı ama biz onun elini sana ulaştırdık" diyerek toplantıda Şeybânî Hân'ın kesik elini önüne attılar ve bu korkudan iki üç gün sonra hayatını kaybetti. (Nevâî, *Şâh İsmâ'il-i Safevî*, s. 76.)

⁷¹ Kazvîni, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s.273-274; Nevâî, *Şâh İsmâ'il-i Safevî*, s.75-77; Kazvîni, *Cevâhiru'l Ahbâr*, s. 127.

karşı harekete de geçiyordu. Ne var ki “adâletli⁷², şâir, şâirleri seven, yumuşak huylu⁷³, mülâyim ve barıştan yana⁷⁴” olan II. Bayezid; oğlu Selim’in uyarılarını ciddiye almamış ve bu durumu görmezlikten gelmiş, hatta Şâh İsmâil’in sınır boylarındaki hareketleri karşısında oğluna düşmanları çoğaltmaması için uyarıda bulunmayı da ihmal etmemiştir.⁷⁵ Ayrıca Anadolu’daki Türkmen halk üzerinde etkin nüfuza sahip Şâh İsmâil ile çatışarak Anadolu Türkmenlerini tamamen kaybetmekten de çekindiği için⁷⁶ bu duruma sessiz kalmıştır.

Bu süreçte Osmanlılarda yaşanan taht değişikliğinin nasıl gerçekleştiği hususunda detaylarda farklılaşan çeşitli görüşler vardır: Bazılarına göre I. Selim kendisini isteyen Yeniçerilerin kışkırtması sonucu babasına başkaldırmış,⁷⁷ Edirne ve İstanbul arasında bulunan Uğraş Dere/اغرشکوی (Uğraşköy)’de 916/1510-1511 yılında gerçekleşen savaşta her ne kadar Bayezid galip gelmişse de Yeniçerilerin veliahd olarak Selim’i tercih ettiklerini açıkça ortaya koymaları üzerine tahttan feragat etmeye mecbur olmuş, bir bakıma tahttan indirilmiştir.⁷⁸ Bayezid bir müddet göz hapsinde

⁷² Bunu Câmî şu şiiriyle dile getiriyor:

کاش نوشیروان کنون بودی
عدلش از بیشتر فزون بوده
تاز دعوی عدل شرمنده
خسرو روم را شدی بنده
مہبط العز والعلی سلطان
بایزید ایلدرم شہ دوران

Keşke Nûşîrevân şimdi olsaydı
Adaleti önceden daha fazla olsaydı
Sonunda adalet iddiasından utanır
Rum padişahına köle olurdu....
İzzet ve yücelik mazharı Sultân

Yıldırım Bayezid Şâh-i devran (zamanın Sultânı)

Kazvînî, **Târîh-i Cihân-ârâ**, s. 246; Camî, Heft Ureng, Silsiletü’l zeheb, 3. Defter 4. Bölüm. [www.http//www.Ganjoor.net](http://www.Ganjoor.net). (Erişim târihi, 01.06.2021)

⁷³ Riyâhî, **Zebân ve Edeb-i Farsî der Kalemrov-i Osmânî**, s. 163.

⁷⁴ Nevâî, **Şâh İsmâ‘îl-i Safevî**, s. 112.

⁷⁵ Ferüdun Emecen, “Selim I”, **DİA**, C.XXXVI, İstanbul 2009, s. 407-414

⁷⁶ Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, s. 13; Behset Karaca, “Safevî Devleti’nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri”, **Türkler**, C. IX, Ankara, Yeni Türiye Yayınları, 2002, s. 415.

⁷⁷ Nevâî, **Şâh İsmâ‘îl-i Safevî**, s. 112.

⁷⁸ Emecen a.g.e., s.407-414.

tutulmuş, kalede hapsedilmiştir.⁷⁹ Daha sonra “Edirne yakınlarında Söğütlüdere diye meşhur olan yerde 10 Rebûlevvel 918 (26 Mayıs 1512)’de⁸⁰ Yavuz⁸¹ tarafından zehirlenerek katledilmiştir.”⁸² diye yazan kaynakların yanısıra bazı Osmanlı kaynaklarında ise Yavuz’un tahta çıkışı daha farklı anlatılmaktadır. X/XVI. yüzyıl dönemi Osmanlı târihçisi Hadidî şiir diliyle bunu şöyle dile getiriyor:

“Didi Hân Bayezid anlara kim siz

Üç oğlum⁸³ var kangısın dilersiniz?

Dilediler cümlesi Sultân Selim’i.”⁸⁴

II. Bayezid hasta olduğundan oğlu I. Selim’i padişah yaparak istirahate çekilmişti.⁸⁵

Tahta çıkışı 7 Sefer 918 (24 Nisan 1512)⁸⁶ olan Yavuz Sultân Selim önce kendisi için büyük tehlike gördüğü kardeşlerini öldürtmüş ve tam anlamıyla tahtını sağlamlaştırarak ülkenin birliğini sağlamaya çalışmıştır.⁸⁷

Öte yandan Şâh İsmâil Mâverâünnehir’de Özbeklere karşı büyük bir katliam gerçekleştirmiş, Özbeklerin sarayında Vakânüvîs olan Huncî, Yavuz Sultân Selim’e mektup yazarak yardım istemiş, Yavuz Sultân Selim bu katliamlara kayıtsız

⁷⁹ Kazvînî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s. 246.

⁸⁰ Hicabi Kırlangıç, “İdris-i Bidlîsî Selim Şâh-Nâme”, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Mürsel Öztürk, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri Ana Bilim Dalı, 1995, s. 119.

⁸¹ Yavuz Sultân Selim, dokuz yıl hükümdarlık yapmıştır. Bu dokuz yıl içerisinde dünyâ imparatorluğunu kurmayı başarmış, halîfeliği Osmanlı Devleti’ne getirmiştir; cesur ve savaşçı padişahlardandır. Yavuz bu dokuz yıl içinde iki kardeşini, beş yeğenini, yedi vezirini ve pek çok büyük şahsiyetleri öldürtmüştür. (Nevâî, *Şâh İsmâ‘îl-i Safevî*, s. 114.)

⁸² Nevâî, a.g.e., s. 112.

⁸³ Selim, Ahmed ve Korkut. Bkz. Kazvînî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s. 246.)

⁸⁴ Hadidî, *Tevârîh-i ‘Âl-i Osmân* (1299-1523), Haz. Necdet Öztürk, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s. 368.

⁸⁵ Kırlangıç, “İdris-i Bidlîsî Selim Şâh-Nâme”, s. 116.

⁸⁶ II. Bayezid, ağır baskı karşısında tahtından oğlu lehine ferâgat etmeye mecbur oldu, bir bakıma tahttan indirildi. Böylece I. Selim dokuzuncu Osmanlı hükümdarı olarak tahta çıktı. Feridun Emecen, “I. Selim”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 407-414.

⁸⁷ Kırlangıç, “İdris-i Bidlîsî Selim Şâh-nâme”, s. 123; Nevâî, *Şâh İsmâ‘îl-i Safevî*, s. 113.

kalamamış ve her şeyden önce Safevî meselesini kesin olarak çözmeye karar vermişti.⁸⁸

1.5. Osmanlı-Safevî Savaşının Sebepleri

Şeybânî Hân ve Yavuz'un Şâh İsmâîl'le savaşmasının nedenlerine gelince; İsmâîliye müridlerinin bağlılarından her türlü kötülük, zulüm, fitne, ortaya çıktığı, yeryüzünde en büyük dînî fesât Kızılbaş güruhu yayıldığı, İslâm hilâfeti makamındaki hânedana karşı dînî ve dünyevî düşmanlığı kesin olduğundan bu güruhu ortadan kaldırmayı düşünmüşlerdir. Şeybânî Hân ve Yavuz Sultân Selim'in Şâh İsmâîl'e karşı yürüttükleri mücâdelenin temelinde Şâh'ın ele geçirdiği ülkelerde yaşayan Sünnî halka uyguladığı katliamların yanı sıra kendilerine karşı düşmanca politikası ve siyâsî rekâbete girişmesi de yer almıştır. Ne var ki Şeybânî Hân Kızılbaşlarla yer yer mücâdele etmişse de Şâh İsmâîl'in ilerlemesini durduramamıştır.⁸⁹

Trabzon vâililiği sırasında Şehzade Selim, Kızılbaşlarla mücâdeleye girişmiş; Erzincan, Bayburt ve etrafını kuşatmış; giriştiği bu mücâdelede onlarla savaş için fetvâ istemişti.⁹⁰ Yavuz'un saltanatının Şâh İsmâîl tarafından tebrik edilmemesi, Şehzade Ahmed'in oğlu Murad'a sığınma hakkı verilmesi gibi nedenler bu mücâdeleyi daha da kızıştırmıştı.⁹¹ Bu arada Yavuz Sultân Selim sefere çıkmadan önce Anadolu'da Şâh İsmâîl'in 40.000 kadar taraftarı olan Kızılbaş'ı tesbit ettirerek katletmiş, böylece hem Anadolu'yu hem de ordusunun gerisini emniyet altına almıştır.⁹²

Bu arada Osmanlı'nın ezeli dostu Özbeklerin komutanı Ubeydullâh Hân ile yazışmalar yaparak, fitnenin başı, sapık fırkanın lideri ve ortak düşman olarak görülen Şâh İsmâîl'e karşı birlik olma noktasında görüş alışverişinde bulunulmuştur.⁹³

Artık önünde engel kalmayan Yavuz Sultân Selim bundan sonra Osmanlı için ciddî bir tehdit olan Şâh İsmâîl'e karşı sert üslupla yazdığı mektupta onu tövbe etmeye

⁸⁸ Kırilangiç, "İdris-i Bidlîsî Selim Şâh-nâme", s. 135.

⁸⁹ a.g.e., s. 128.

⁹⁰ a.g.e., s. 127.

⁹¹ Nevâî, a.g.e., s. 113.

⁹² Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı", *DİA*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 193-195.

⁹³ Mektupların içeriği hakkında Bkz. Nevâî, *Şâh İsmâ'il-i Safevî*, s. 115-118.

dâvet etmiş ve kabul etmeyince savaş için fetvâ⁹⁴ almış ve büyük bir orduyla Şâh İsmâîl'e karşı savaşa çıkmıştır.⁹⁵ İki devletin karşı karşıya geldiği Çaldıran Savaşı'nda Yavuz Sultân Selim Şâh İsmâîl'i yenerek Kızılbaşların önünü almak istemiştir.⁹⁶

Bundan sonraki süreçte Osmanlı dış politikasında doğudaki gelişmeler de önemli bir yer tutmaya başlamıştır. İki devlet arasındaki siyasî rekabet dînî gerekçelerle meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.⁹⁷ Din adamlarından alınan fetvalar, Sünnî ve Şîî inanç sahipleri tarafından birbirini öldürmeyi cennete girmenin anahtarı⁹⁸ görmüş, malları helâl sayılmış, kızıl takke takmak küfre düşmekle eşdeğer görülmüş,⁹⁹ aşırıya gidilerek Sünnî ve Şîî düşmanlığı yapılarak kardeşkanı akıtılmıştır.¹⁰⁰

İki devlet arasındaki düşmanlık ve nefrete rağmen iki ülke Türkleri arasında ilişki kültürel bağlamda devam etmiştir. O dönemde Şâh İsmâîl'in ülkesinde yazışma ve saray dili Osmanlı'nın aksine Türkçeydi ve Şâh İsmâîl kendisi de şiirlerini Türkçe söylemiştir.¹⁰¹ Bu kültür bağlamında dilin etkisi büyüktür ve Safevî târihi boyunca resmî dil Türkçe olmuştur. Safevî sarayında Türkler her zaman en önde, saygın olmuş ve yüksek makamlarda bulunmuş; İranlılar ise ikinci planda kalmışlardır.¹⁰²

⁹⁴ Yavuz Sultân Selim İslâm'da kardeşkanını akıtmanın günah olduğu gerekçesiyle Müslümân Türk Safevî Devleti yani Şâh İsmâîl'in üzerine yürümeyi şeriat hükümlerine göre meşru kılmak için önce Müftü Sarı Görez Hamza Efendi'den sonra da Şeyhül İslâm İbni Kemâl'den (Kemâl paşazade) fetvalar alır. Bkz. Baki Öz, **Alevîlikle İlgili Osmanlı Belgeleri**, Can Yayınları, İstanbul 1995, s. 103. Ayrıca fetvaların içeriği için bkz. Nihat Çetinkaya, **Kızılbaş Türkler**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, Ekim 2004, s.480-484.

⁹⁵ Emecen, "I. Selim", s. 407-414.

⁹⁶ Hândmîr, **Habîbü's-Siyer**, s. 546-547; Safâ, **Târih-i Edebiyât der-Îrân**, s. 60-61.

⁹⁷ Riyahî, **Zebân ve Edeb-i Farsî der Kalemrov-i Osmânî**, s. 169.

⁹⁸ Halk arasında 7 Kızılbaş Alevî öldüren sorgusuz cennete gider" gibi algının temelini oluşturan bu fetvalardır.

⁹⁹ ... Onların ülkesi darü'l-harp'dir. Gerek erkekleri gerekse kadınları ile evlenmek ittifakla bâtıldır. Onlardan doğan çocuklardan her biri veled-i zina'dır. Onlardan birinin kestiği şey yenmez. Onlara özgü olan kızıl takkeleri herhangi bir zaruret olmadan giyenin küfründen korkulur. Bunlar çoğunlukla küfür ve inkârın açık alâmetlerindendir. Onlar hakkındaki hüküm, mürtetlere uygulanan hükümlerdir. Harp diyarı olan ülkelerin de yenilgiye uğramaları halinde malları, kadınları ve çocukları Müslümanlara helâldir. Erkeklerinin katli vaciptir..." bkz. Kemâl paşazade'nin ve Müftü Hamza Efendi (Sarı Görez)'in fetvalarına.

¹⁰⁰ Bkz. Kırılancı, **İdris-i Bidlîsî Selim Şâh-Nâme**, s. 127-128. Fetvalardan sonra Sadece I. Selim'in Anadolu'da 40.000 Alevî'yi öldürdüğü kayıtlarda yer almaktadır. Nevâî, **Şâh İsmâîl-i Safevî**, s. 114.

¹⁰¹ Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, s. 6.

¹⁰² Efendiyev, **Azerbaycan Safevî Devleti**, s. 35.

1.6. Rûzbihân-i Huncî 'ye Göre Kızılbaş Alevîler

Bu dönemde karşımıza Akkoyunlu ve Şeybânî saraylarında vak'anüvislik yapan ve yazdığı eserlerde Kızılbaşlardan ve onların ekolünden bahseden Rûzbihân, o dönem Kızılbaşlarına Ehl-i Sünnet çerçevesinden nasıl bakıldığı konusunda bizlere önemli bilgiler sunmaktadır.

Safevî tarikatının kurucusu Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîli'den tevhit inancına hizmet etmiş, insanları irşada teşvik etmiş, Rum (Anadolu) diyarına ilim ve irfan noktasında büyük hizmetleri dokunmuş, büyük bir takvâ âbidesi, dünya nimetlerinin âfetlerinden kendisini korumuş, âlim ve ârif bir kişiliğe sahip bilgin olarak bahsetmektedir. Onun yerine geçen Şeyh Ali'yi de her türlü sorunlara çözüm bulmaya çalışan ârif bir kişilik olarak belirttikten sonra¹⁰³ sıra Şeyh Cüneyd'e geldiğinde sîret ve politikalarının değiştiğinden, fikirlerinin devlet ve hükümlerlik kurmaya dönüştüğünden,¹⁰⁴ züht ve takvâ anlayışlarının değiştiğinden ve takvâ elbisesini kana buladıklarından, züht esasını mızrağa tercih ettiklerinden¹⁰⁵ söz etmektedir. Kızılbaş güruhundan bahsederken kâfir, fâcir ve kötülük sahibi topluluk¹⁰⁶ olduklarını dile getiren Rûzbihân, Şeyh Haydar ve müridleri hakkında “şeytan, kara böcekler” gibi çok küçültücü benzetmeler yapmış ve “Tebbet” âyetini delil göstererek Safevîlerin Şîrvân ülkesine yaptıkları fitne ve fesâtlıkları zehir saçmaya benzetip “ellerinin yok olmasını” dilemiştir.¹⁰⁷ Şeyh Cüneyd'in manevî makamlar dersi yerine Pehlevî hikâyelerini okumaya koyulduğunu, seher vaktinde âriflerin işinin kalp terbiyesi iken onun siper kazmak ve kılıç bilemekle meşgul¹⁰⁸ olduğunu söylemektedir. Başka bir yerde ise: “Ertesi yıl 893/1487-1488'de aşağılık, şeytan, gaddar,¹⁰⁹ Şeyh Haydar;¹¹⁰ Ferruh

¹⁰³ Örs, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...”, s. 225; Kırılancık, **İdris-i Bidlîsî Selim Şâh-Nâme**, s. 131-132.

¹⁰⁴ Örs, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...”, s. 226.

¹⁰⁵ a.g.e., s. 228.

¹⁰⁶ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 106.

¹⁰⁷ Örs, a.g.e., s. 229.

¹⁰⁸ a.g.e., s. 231.

¹⁰⁹ a.g.e., s. 259.

¹¹⁰ a.g.e., s. 218. (Burada Rum/Anadolu halkının Samîri'nin putu gibi tapındıkları Şeyh Haydar'ın başının ezilip yok ve zelil olarak öldürüldüğünden bahsedilmektedir.)

Yesâr Devri'nde Şîrvân'a saldırdı, fakat bu savaş onun sonu oldu. Leşi bedeninden ayrıldı,¹¹¹ ordusu dağıldı ve leşlerinden ayrılan kafalar hayvanlara yem edildi"¹¹² gibi çok ağır ifâdeler kullanarak Kızılbaşlara olan kinini eserlerinde ortaya koymuştur.

Mutaassıp bir Sünnî ve Şâfiî âlimi¹¹³ olduğunu Şeybânî Hân ve âlimlerle yaptıkları ilmî müzakerelerden ve verdiği fetvalardan da anlamaktayız. Kızılbaşları öldürmenin kâfirleri öldürmek gibi olduğunu düşünmekte ve onlarla bir an önce savaşılmasından, köklerinin kazılması gerektiğinden, İslâm'ın içinde fitne unsuru olduklarından bahsetmekte ve Padişah'ı sürekli Kızılbaşlarla savaşa teşvik etmektedir¹¹⁴. Bu konuda Ubeydullâh Hân ile tartışıp Kazaklarla savaşılması gerektiğine vurgu yapmakta, Kazakların Özbeklerle bir millet olduğundan sıla-i rahim gereği onları gözetmek gerektiğinden bahsedip, ortadan kaldırılma önceliğinin Kızılbaşlara verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹¹⁵

Bu derece Kızılbaşlara düşman olan Rûzbihân-i Huncî'nin eserlerinde pek çok yerde aslında Ehl-i Beyt'e aşırı sevgi ve saygı besleyen birisi olduğunu ve kendisinin On iki İmam'ı kabul ettiğini görmekteyiz. Onun Kızılbaşlara düşmanlığı onların sahâbelere dil uzatmalarından ve gerçek Şiilik'ten ayrılmalarından dolayıdır.¹¹⁶

¹¹¹ Örs, a.g.e., s. 254. Şeyh Haydar ve Şîrvânlıların mücâdelesini ve gelişen olaylar için Bkz. Örs, a.g.e., 225-259.

¹¹² a.g.e., s. 257.

¹¹³ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 176.

¹¹⁴ a.g.e., s. 4-45, 57, 104-106, 346.

¹¹⁵ a.g.e., s. 56.

¹¹⁶ Hândmîr, onun Ehl-i Beyt'e düşmanlığından dolayı Muhammed Şeybânî tarafından azarlandığını yazmaktadır. Bkz. **Habîbü's-Siyer**, C. IV, s. 608.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞEYBÂNİLER DEVLETİNİN KURULUŞU

2.1. Şeybânî Hânlığı'nın Sınırları

IX/XV. asrın ortalarında Ebü'l-Hayr Hân öncülüğünde Deşt-i Kıpçak'tan¹¹⁷ (Kıpçak Bozkır): bugün ki Kazak stepleri Taşkent¹¹⁸, Sayrâm¹¹⁹, Türkistân, Suzak¹²⁰ ve Sıgnâk'a¹²¹) göç ederek hızlı bir fetih politikasıyla Mâverâünnehir, Fergana ve

¹¹⁷ Deşt-i Kıpçak, XI. yy. ortalarından XIII. yy.ın ilk yarısına kadar olan devredeki Kıpçak topluluğunun yayıldığı sahayı ifade etmektedir. Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlamakta, Batı Sibiryâ'yı, Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları içine aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak'ın batıdaki sınırı Karpat Dağlarına dayanmaktadır. Deşt-i Kıpçak ayrıca güneyde Kırım'ı içerisine alarak Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmakları sınır olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne ve oradan da Seyhun boylarına kadar uzanmaktaydı. Ümit Gedik, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî ve Mihmân-nâme-i Buhârâ'sı Üzerine Bir Değerlendirme", Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Danışman, Derya Örs, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 2012, s. 1; Nurten Kılıç, "Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Hân ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)", Basılmamış Doktora Tezi, İsenbike Togan, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 32.

¹¹⁸ Özbekistan'ın kuzeydoğusunda Siriderya'nın (Seyhun) sağ kollarından Çirçik Suyu tarafından sulanan vahada kurulmuştur; târihi milâttan önce II. bin yıllarına kadar iner. Şehrin yer aldığı bölgenin en eski adı Çâç olup Çin kaynaklarında Çö-çi, Çö-şi veya Şi olarak geçer. Bu isimler şehrin şimdiki adı gibi taş manasıyla irtibatlıdır. Bkz. Abdullah Muhammedcanov, "Taşkent", *DİA*, C. XXXX, İstanbul, 2011, s. 145-148.

¹¹⁹ Merginan'ın güneybatısında yer alan Espîcâb "اسپيجاب" şehri, Esfîcâb, Esbîcâb veya Esfera şeklinde de isimlendirilmektedir. Bu şehir, bir rivâyette Çâç'a (Taşkent) tâbi olan bir köy olarak zikredilmektedir. Şehrin, Moğolların Mâverâünnehir'e saldırılarında Sayrâm "سیرام" olan adının değiştirilmesi ile oluşturulduğu rivâyeti de kayıtlarda yer almaktadır. Ilıman iklime sahiptir. bkz. Abdulkadir Macit, *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, İstanbul, İlem, 2016, s. 261-262; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I, Beyrut, Dar-u Sadr, 1977, s. 179-180; Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahşeni't-tekâşim fi ma'rifeti'l-eşkâf*, s.262, <http://ar.lib.eshia.ir/> (Erişim târihi, 25.05.2021).

¹²⁰ Suzak ilçesi Kırgızistan'ın Celal-Abad ilindedir. Merkezi Suzak köyüdür. <https://tr.wikipedia.com/wiki/Suzak> (Erişim târihi, 01.06.2021).

¹²¹ Ünlü belde Sıgnâk, Kıpçak Ovası'nın güzergâhında olan büyük bir şehirdir. Bütün Türkistân beldesinin limanı; paralelinde, Seyhun Nehri, Türkistân beldesinin sonu ve Özbek memleketlerinin girişi olduğu söylenir. Sıgnâk kent çöl'den kuzey tarafına doğru en son bayındır beldedir. Eskiden çok büyük ve bayındır, antik bir şehirdi. O beldenin etrafı büyük binalar ile kaplıydı. Ziraat oldukça gelişmiş olup şehir âdeta büyük bir nîmet, bolluk ve huzûr içindeydi. Burası Kıpçak Ovası'nın limanı sayılıyordu. Yüzölçümünün büyüklüğü, emniyet ve rahatlık temini hususunda âleme ün salmıştı. Bayındır şehrin sakinleri ve yaşayanları o kadar çoktu ki pazarlarında günde beş yüz deve kesilip pişiriliyordu. Sıgnâk'ın dışı mezar ve türbeler ile çevrilidir. Zira içinde şehir, memleket, mescit ve pazarın olduğu en son bayındır yerdir. Ovadaki ünlü hanlardan biri ölünce türbesi Sıgnâk'a nakledilmekte ve üzerine kümbet benzeri bir yapı inşa edilmekteydi. Ebü'l-Hayr Hân'ın türbesi Sıgnâk beldesinin dışında bulunmaktadır. Bkz. Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 199-202.

Hârezm¹²² toprakları üzerinde kurulan Şeybânî Hânlığı; Türk târihi içerisinde önemli bir yere sahiptir.¹²³

Cengiz Hân'a bağlı meşhur boylarından olan Özbeklere mensup olan bir grup da Cuci Hân'ın oğlu Şeybânî Hân'dan gelen Şeybânilerdir. Şeybâniler Cuci sülalesi üzerinde hüküm süren dört aileden birisidir.¹²⁴ Şeybânî ise onların atası sayılmaktadır. Cuci'nin haleflerinden Özbek Hân'ı liderleri olarak kabul eden Cuci ulusunun dört kolu onun ismini kendilerini tanımlamak üzere kullanmaya başlamış, böylece Özbekler denen topluluk ortaya çıkmış ve bu bölge Özbek beldesi sayılmıştır. Bu beldelerin bir sınırı Hint Okyanusu'na, bir sınırı Türkistân'a, bir sınırı Derbend'e, bir sınırı Hârezm'e, bir sınırı Esterâbâd'a erişmekte olup bu toprakların tamamı Özbeklerin yaylağı ve kışlağı, yaşam alanları ve başkentleriydi¹²⁵.

Daha geniş ifâdeyle Özbeklerin X/XVI. yüzyıl boyunca hüküm sürdüğü Orta Asya coğrafyasını tanımlamak, özellikle konar-göçer, barbar,¹²⁶ savaşçı ve saldırgan¹²⁷ yapıdaki bu topluluk için zor olsa da şu şekilde bir sınır çizilmiştir: Hazar'ın doğusunda Âmuderya Deltası'na kadar Hârezm; Âmuderya ile Siriderya arasında Mâverâünnehir Havzası ve onun Semerkant ve Buhârâ gibi vahalarını içeren Zerefşân Vâdisi; daha güneyde Yedi Su Havzası, doğuda Tanrı Dağlarının eteğinde

¹²² Bazı İslâm coğrafyacıları; Hârezm'i (Hârezm, Harzem) batıda Oğuz Türklerinin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Mâverâünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanıtır. Hârezm'in Orta Çağ'daki başlıca şehir ve kasabaları, Amuderya (Ceyhun) Nehri'nin sağ tarafında yer alan eski başşehir Kâs, sol tarafında yer alan ikinci başşehir Gürgeç (Cürcâniye) ve bölgenin Moğol istilâsından sonraki merkezi olan Hive ile (Hivak) Hezâresb, Dergân, Berkân, Kerder, Zemahşer, Cigerbend, Sedver (Sedûr), Kerderânâs, Zerdûh, Ertehuşmisen, Derhâs, Beratigin, Çağmîn, Hâmcerd, Gâvhâne, Nevkefâğ, Medminiye ve Git'tir. Kırgız bozkırları ile Kızılıkum Çölü'nü sağında, Üstyurt Düzlüğü ile Karakum Çölü'nü solunda bırakarak Aral Gölü'ne doğru bir yelpaze şeklinde açılan Amuderya, bölge halkı için geniş kum denizleri arasında bir hayat kaynağı olmuştur. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Hârezm", *DİA*, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 217-220.

¹²³ Macit, *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s. 47.

¹²⁴ Mehmet Alpargu, "Türkistân Hânlıkları, Özbekler ve Özbek Hânlıkları, Terimler ve Özbeklerin Menşei", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel vd., C. VIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 557-605.

¹²⁵ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 41, 54.

¹²⁶ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Târihi*, Müt. M. Fuat Köprülü, 6. bs., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984, s. 76.

¹²⁷ Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, s. 302.

Fergana, daha doğuda Tarım Havzası ve bu havzaları çevreleyen Tanrı Dağları bu alanı oluşturmaktadır.¹²⁸

Deşt-i Kıpçak'taki Şeybânilere verilen Özbek ismi bu grupların Mâverâünnehir bölgesine inmesiyle birlikte bu bölgeye de taşınmış, Mâverâünnehir'deki bazı boyları da bünyesine almak sûretiyle Özbek kimliğini oluşturmuşlardır.¹²⁹ Ebü'l-Hayr Hânlığı, Şeybâniler veya Özbek Hânlığı¹³⁰ Buhârâ Özbek Hânlığı,¹³¹ Mâverâünnehir Özbek Hânlığı¹³² olarak adlandırılan Şeybânilerin X/XVI. ve XI/XVI. yüzyılda kurdukları güçlü devletin topraklarından olan Mâverâünnehir'in fizikî ve coğrafi durumunu incelememiz Hânlığı tanımamız açısından önemlidir.

2.2. XI. Yüzyılda Mâverâünnehir

Mâverâünnehir¹³³ kelime olarak nehrin öte tarafı anlamındadır. Mâverâünnehir'den maksat Nehr-i Belh olarak adlandırılan Ceyhun Nehri'dir ve Âb-

¹²⁸ Kılıç, “Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Hân ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)”, s. 31.

¹²⁹ Kadir Tuğ, “Özbek Hân'ın Tahta Çıkışı, Özbek Kimliğinin Şekillenmesi ve Bazı Özbek Boyları”, Akademik Matbuat, Yıl 3, C. III, S. 2, Aralık 2019, s. 49-56.
<http://dergipark.gov.tr/matbuat>, (Erişim târihi, 13.02.2021).

¹³⁰ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 41.

¹³¹ Alpargu, “Türkistân Hânlıkları”, s. 557-605.

¹³² Nurten Kılıç, “XVI. yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen: Mâverâünnehir-Özbek Hânlığı (Şibaniler) Meşruiyet, Hâkimiyet ve Hukuk”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemâl Çiçek, Salim Koca, C. VIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 624-633.

¹³³ Orta Asya'ya yönelik İslâm fütuhâtından sonra Arapça kaynaklarda Ceyhun Nehri'ne (Amuderya/Oxus) izâfeten “nehrin öte tarafında bulunan bölge” anlamında kullanılmıştır. İran, Çin, Yunan ve Arap kaynaklarında Turanî ve İranî kavimler arasında sınır olarak kabul edildiği bildirilen Ceyhun Nehri'ne eski Türklerin Ögüz adını verdikleri kaydedilmektedir. Mâverâünnehir tâbiri IX. (XV.) yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Arapça metinlerde Mâverâü'l-Ceyhûn ya da Haytal, Batı kaynaklarında Transoxiana diye anılan bölgeye bazı Türk müellifleri Çayardı adını vermişlerdir. Modern dönemde Mâverâünnehir, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Mes'ûdî, Mâverâünnehir'in de içinde bulunduğu geniş topraklara Kuşan adını verir. Ebü'l-Fidâ ve Kalkaşendî gibi Arap târihçi ve coğrafyacıları Turan topraklarının üç büyük bölgeden meydana geldiğini, bunlardan birinin Mâverâünnehir ve Türkistân olduğunu belirtirler. Mâverâünnehir, ilk fetih yıllarından itibaren idari açıdan Horasan'ın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Ancak III. (IX.) yüzyılda Sâmânîler Dönemi'nde bölgenin Horasan'dan ayrı ve özel bir statüye sahip olduğu görülmektedir. Klasik dönemde Mâverâünnehir merkezde en geniş ve en verimli topraklara sahip Soğd (Buhârâ ve Semerkânt), batıda Hârezm (sonraları Hîve), güneyde Sagâniyân-Huttel, Ceyhun'un yukarısında Bedahşan, kuzeyde Fergana-Şâş'tan oluşan beş ana bölgeye ayrılıyordu. Târihteki Mâverâünnehir toprakları günümüzde Özbekistan ve Türkmenistan'la Kazakistan'ın bazı

i Amûye olarak da adlandırılmaktadır.¹³⁴ Klasik kaynaklarda Mâverâünnehir'in coğrafi özellikleri, kültür ve halkına dair tetkik ve tespitlerde bulunan İslâm coğrafya yazarlarının, Müslümân Arapların ilk İslâmî fetihleri sırasında Ceyhun Nehri'nin ötesine, yani kuzey tarafında fethettikleri bölgelere bu ismi vermiş olduklarını görürüz.¹³⁵

Mâverâünnehir'in güney sınırı; Ceyhun Nehri, Buhârâ, Semerkant ve ona bağlı Ceyhun'un kuzey tarafında yer alan Soğd¹³⁶ ve Semerkant toprakları, Üsrûşene¹³⁷, Şâş (Taşkent), Fergana, Tirmiz¹³⁸, Keş¹³⁹, Nesef¹⁴⁰, Guvâziyân, Sağâniyan, Huttel, Ahsîsek, Hârezm, Fârâb, İsbîcâb, Tırâz, İlak ve Hucend'i kapsayan bölgedir. Bu durum ışığında Mâverâünnehir; Özbek hanlıklarının da payitahtı olacak Buhârâ ile

kesimlerini ihtivâ eder. Bkz. Osman G. Özgüdenli, "Mâverâünnehir", **DİA**, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 177-180.

¹³⁴ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 95.

¹³⁵ Ebû İshâk İbrâhîm İstahrî, **Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Haz. İrec Efşâr, C. I, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1340, s. 226.

¹³⁶ a.g.e., 1340, s.232.

¹³⁷ Günümüzde bir kesimi Özbekistan, bir kesimi Tacikistan'da kalan şehir; Mâverâünnehir sınırları içerisinde kalan bölgenin (Hudûdü'l-Âlem, s. 76) batısında Semerkânt, doğusunda Fergana ve Pamir bölgesi, kuzeyinde Fergana'nın bir bölümü ve Şâş, güneyinde Kiş, Çağâniyân, Şûmân, Vaşcird ve Reşt bulunuyordu. Bu dönemde bölge Çin kaynaklarında Doğu Cha'o (Su-tui-şa-na) adıyla anılmaktadır. Bkz. Aydın Usta, "Üsrûşene", **DİA**, C. XXXXII, İstanbul, 2012, s. 391-392.

¹³⁸ Özbekistan'ın güneyinde Amuderya (Ceyhun) Nehri'nin sağ yakasında Afganistan sınırına çok yakın bir noktada bulunmaktadır. Tirmiz'deki Amuderya Limanı Özbekistan'ın yegâne nehir limanıdır. XVI. yüzyılda Tirmiz, Özbek hanlarının (Şeybâniler) eline geçti. 1646'da Bâbürlüler tarafından işgal edildi. 1758'de Mangıtlardan Atalık Muhammed Rahîm Hân şehri yeniden inşa ettiyse de daha sonra şehir ve çevresi iç savaşlar yüzünden büyük tahribata uğradı. XIX. yüzyılın sonlarında Pattahisar ve Sâlihâbâd köyleri dışında her taraf harabe hâlindeydi. Bkz. Abdullah Muhammedcanov, "Tirmiz", **DİA**, C. XXXXI, İstanbul, 2012, s. 200-202.

¹³⁹ Keş de denmektedir. Muhtemelen VII. yüzyıl başlarında Semerkânt'ın yaklaşık 50 km. güneydoğusunda kurulmuştur. Bugün çevresinin verimli topraklarla çevrili olmasından dolayı Farsçada "yeşil şehir" anlamına gelen Şehrisebz (halk arasında Şaar-sâbiz) adıyla bilinir. Nüfusu 71.600'dür (2001 tah.). Bkz. Zebiniso Kamalova, "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", **Millî Kültür Araştırmaları Dergisi**, (MİKAD), C. I, S. 2, Aralık 2017, s. 160-173; Ahmet Taşağıl, "Keş", **DİA**, C. XXV, Ankara, 2002, s. 314-315.

¹⁴⁰ Araplar tarafından Nesef (نصف), İranlılar tarafından Nahşeb olarak adlandırılan şehrin adıdır. Bkz. Kutgân, **Musahhirü'l-Bilâd: "Târîh-i Şeybâniyân"**, Tash., Nâdire Celalî, Tahran, Merkez-i Pejûhiş-yi Mirâsi Mektûb, 2006, s. 49; Buhârâ'nın güneydoğusunda olup Şehr-i Sebz'den yaklaşık 165 km batıda bulunmaktadır. Buhârâ'da bir şehirdir. Buhârâ'dan Belh'e dört günlük uzaklıkta olup Türkistân'da bulunan ve "Karşi" olarak adlandırılan bir şehrin adıdır. Bkz. Mirzâ 'Ali Ekber Dihhudâ, (نصف) "Nesef" maddesi, **Lügatnâme**, C. XIV, Haz. Muhammed Mün ve Seyyid Ca'fer Şehîdî, Tahran, Müessese-i Lügatnâme-i Dih-hudâ, Müessese-i İntişârât ve çap-i danîşgâh-i Tahran, 1377, s. 22463.

diğer önemli şehirleri Semerkant, Şehr-i Sebz (Keş)¹⁴¹, Karşî, Hisâr, Hisâr-ı Şâdman¹⁴² ve Kermine'yi içine almaktadır. Belh şehri ise Ceyhun Nehri sahilinde yer aldığından zaman zaman Mâverâünnehir'e ancak genel olarak Horasan bölgesine dâhil edilmektedir.¹⁴³

Şeybânî'nin yanında vakanüvislik yapan Rûzbihân-i Huncî, eserinde Kazaklarla savaşmak için Horasan beldelerinden Mâverâünnehir'e¹⁴⁴ geldiğini belirterek Horasan ve Mâverâünnehir'i¹⁴⁵ birbirinden ayırmış; ayrıca Mâverâünnehir fethedilmeden önce Türkistân kaleleri ve memleketlerinin fethedilmesinden bahsetmesi hasebiyle Türkistân, Mâverâünnehir ve Horasan'ın üç ayrı bölge olduğuna işâret etmiştir.¹⁴⁶ Bu üç bölge; kitaplarda genelde birlikte zikredilerek sınırlarının yoğun olarak birbirlerine yakın olduğundan ve çeşitli sebeplerle yurtlarından göç eden Türk kavimlerinin genelde bu üç bölgenin topraklarında hâkimiyet kurduklarından dolayı ayrılmaz üçlü yerleşim yeri olmuşlardır.

¹⁴¹ Karşî (Karşı, Karşı diye de yazılmaktadır.) şehri, Kaşka-Derya Nehri kenarında yer alan eski bir şehirdir. Buhârâ'nın güneydoğusunda olup Şehr-i Sebz'den yaklaşık 165 km batıda bulunmaktadır. Semerkânt'ın ise güneybatısında ve şehre 18 yığaç mesafede konumlanmaktadır. Rızâ Kulu Hidâyet, Karşî şehrinin coğrafi konumu itibarıyla Buhârâ'nın 18 fersah güneyinde, Semerkânt ve Buhârâ'dan üç, Şehr-i Sebz'den ise iki günlük mesafede olduğunu belirtir. Kâbil ve Kandahar'dan Semerkânt'a gitmek isteyen bütün tüccar ve kabileler mutlaka Karşî şehriden geçmek zorundadırlar. Tîmûr Devri'nde burası dönemin meşhur ulemasından Hoca Ubeydullâh Ahrar'a tahsis edilmiştir. Togan, şehirde ikamet eden halkın daha çok Mangıt kabilesinden olduğunu belirtmiştir. Bkz. Macit, **Şeybânî Hânlığı (1500-1599)**, s. 247-251.

¹⁴² Vâdiy-i Hisâr da denilmektedir. Özbekistan Cumhuriyetinin Sorkhân vilâyetinin Baysun beldesinden başlamaktadır. Günümüzde Tursunzâde, Şehr-i Nu, Hisâr, Rûdekî, Verzâb, Vahdet, Yâvân, Feyzâbâd bölgelerinin tümünü kapsamaktadır. Belh şehrine yakın ve Mâverâünnehirde bir yerdir. Bkz. **Lügatnâme**, حصار شدمان maddesi, C. IV, s.9102, Ayrıca bkz. Nûr Muhammed Abdu'l-Hamid, "Taksimât-i hudud-i İdariy-i Hisâr-i Şâdman, salhay-i 1910-1951", İranjournals.nlai.ir,2020 (Erişim târihi, 14.11.2020); Semerkânt şehrine bağlı bölgelerden ikincisi, coğrafi olarak şehrin güneydoğusunda bulunan Hisâr-ı Şâdmân'dır. Şehrin ismi konusunda kaynaklarda mutabakat yoktur. Kimi kaynaklar şehre Hisar (Gissar) derken, kimileri de Hisâr-ı Şâdmân demektedir. Diğer taraftan Hisar kelimesi kaynaklarda bazen ikisi yerine de kullanılmıştır. Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla Hisar, bölgenin ismi olup Hisâr-ı Şâdmân ise bu bölgenin merkezinin ismi olarak nitelendiği söylenebilir. Şehir, Kafirihân Nehri kenarında kurulmuştur. Bu nehir, şehrin içinden geçerek Amu Derya Nehri'ne dökülmektedir. Hisar şehri, etrafı 1.220 metre yüksekliğinde dağlarla çevrili ve toprakları oldukça verimli bir vâdide kurulmuştur. Bkz. **Şeybânî Hânlığı, (1500-1599)**, s, 239.

¹⁴³ Macit, a.g.e., s. 51.

¹⁴⁴ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 225.

¹⁴⁵ a.g.e., s. 226.

¹⁴⁶ a.g.e., s. 154, 200.

Mâverâünnehir ve Horasan'ı fizikî, siyasî ve kültürel anlamda birbirinden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Bu esaslar dâhilinde Mâverâünnehir'in içine aldığı alan; Ceyhun ve Seyhun (Siriderya) ırmaklarının havzalarını içine alan bölge¹⁴⁷ ve Amuderya'nın kuzey ve doğusunda kalan tarihî bölgeye verilen isimdir. Mâverâünnehir, Arapça "nehir ardındaki yer" mânasını verse de "iki nehir arası" anlamına kullanılmıştır. Bu bölge Batılı dillerde "Transaxonia" veya "Transoxiana (Oxus Nehri'nin ötesi)" olarak bilinir.¹⁴⁸

Mâverâünnehir'in fizikî sınırlarını şöyle tanımlayabiliriz: Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında dikdörtgen bir şekil arz etmekte ve doğudan batıya 2.400 km, kuzeyden güneye 1.600 km uzunluğunda bir sahayı kapsamaktadır. X/XVI. asırda bu bölgenin kuzeyinde Volga Havzası'ndan Jungarian Geçidi'ne kadar olan bölge ile Altay ve Tarbagatay Sıradağları arasında ayrılmış dar koridoru içinde barındıran Deşt-i Kıpçak (bugün Kazak stepleri Taşkent, Sayrâm, Türkistân, Suzak ve Sığnâk); batısında Hazar Denizi ve Volga'nın aşağı bölgeleri; doğusunda Tiyeşan, Kuşçu, Aksu, Kâşgar, Yarkent ve Hoten'i¹⁴⁹ içine alan bölge; güneyinde Hindukuş Dağları; güneydoğusunda Tiyeşan sınırına bitişik geçit vermez Pamir Dağları; güneybatı tarafında ise Murgab ve Hari¹⁵⁰ Rûd Havzası yer almaktadır.¹⁵¹

Türklerin vatan edindiği ve müstakbel İslâm târih tecrübesinin istikâmetinin tarihî köklerini bulduğu Mâverâünnehir bölgesi, hem fizikî-siyasî yapısı ile hem de milletlerin iktisadî, siyasî ve askerî geçiş güzergâhı üzerinde yer alması hasebiyle daha târihin ilk devirlerinden itibâren hükümrân olmak arzusunu duyan her bir millet için iskân yeri olmuştur ve bölge hiçbirinden müstağni kalmamıştır.¹⁵²

¹⁴⁷ Macit, *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s. 49.

¹⁴⁸ Kamalova, "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", s. 160-173.

¹⁴⁹ Çin Halk Cumhuriyeti'nin "Uygur Özerk Bölgesi"nde ve Pamir-Altın Dağları Silsilesi'nin kuzeyi ile Taklamakan Çölü arasında yer alır; denizden ortalama 1.300-1.500 m yüksekliktedir. İlk ismi Yotkan olan Hoten, Eski Çağ'dan itibaren Budist kültürünü Orta Asya'ya bağlayan en önemli merkezi teşkil etmiştir. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Hoten", *DİA*, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 251-253; *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 124, 200.

¹⁵⁰ Doğru yazılışı "Heri"dir.

¹⁵¹ Macit, a.g.e., s. 51.

¹⁵² Fâtih M. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 99-100.

Bu durumu ortaya çıkaran nedenler arasında evvela vurgulanması gereken husus; bölgenin jeopolitik konumudur. Zira bölge ticarî geçiş güzergâhının kesişme noktasında bulunmaktadır. Bu durum ticaret ve ekonomiye fazlasıyla önem veren her hükümdar ve devletin gözünü buraya çevirmesine neden olmuştur. Konumuz itibarıyla Şeybânîlerin X/XVI. asrın başında Tîmûrluları bölgeden uzaklaştırmaları ve hanlıklarını kurmaları ile başlayan yeni dönemin esaslı unsurlarından birisi de budur.¹⁵³

2.3. Özbekler

Özbeklerin târih sahnesine çıkışları hakkındaki bilgiler çok azdır. Özbekler Türkistân'ın en eski ve en kalabalık halklarından sayılmaktadır. Zengin tarih ve üst kültüre sahip Türk boylarından oluşan etnik bir birliktirler. Özbekler, Orta Asya ve onun civarında hayatını sürdüren en eski halklara dayanmaktadır. Onlar en eski dönemlerde yaşadıkları vaha adıyla “Soğdlar”, “Hârezmliler”, “Baktriler”, “Parkanalılar” gibi anılmışlardır.¹⁵⁴ Ayrıca Özbeklerin Türk-Moğol karışmasından meydana gelmiş yeni kavimlerin torunlarından olduğu da bilinmektedir.¹⁵⁵

Rûzbihân-i Huncî Özbekleri Şeybânîler, Kazaklar ve Mangıtlar diye üç gruba ayırmış; Şeybânî Özbeklerini ise “hâris” hadisinin yorumunda “Şeybânîyân (çobanlar) olarak adlandırılan milletin Özbekler olduğunu aktarmış,¹⁵⁶ başkentlerini ise Özbek beldesi olarak belirtmiş¹⁵⁷ ama belli yer adı vermemiştir. Özbek beldesini anlatırken sınırlarını şöyle kaydetmiştir: Özbek beldesinin bir sınırı Hint Okyanusu'na, bir sınırı Türkistân'a, bir sınırı Derbend'e, bir sınırı Hârezm'e ve bir sınırı da Esterâbâd'a erişmektedir.¹⁵⁸

¹⁵³ Macit, *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s. 73.

¹⁵⁴ Kamalova, “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, s.160-173.

¹⁵⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Târihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 2.bs., Ankara, Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yayınları, 1972, giriş ve s. 139.

¹⁵⁶ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 80.

¹⁵⁷ a.g.e., s. 54.

¹⁵⁸ a.g.e., s. 41.

Özbek ismi, Cuci ulusunu nitelendirmek için Şeybâniler tarafından Özbek Hân'a¹⁵⁹ nispetle üretilmiş politik bir terimdir.¹⁶⁰ Altın Orda tahtına geçen Özbek Hân'ı¹⁶¹ destekleyen ve diğer şehzadeler karşısında başarılı olmasını sağlayan boy, Şeybâniler olmuş ve Özbek Hân'a tâbi olmaları hasebiyle de bu târihten sonra Şeybâniler Özbek olarak anılmışlardır.¹⁶²

Târihte Özbek adının ilk kullanımına XIII/XIV asırlarda yazılan Cüveynî¹⁶³ ve Reşîdüddîn'in¹⁶⁴ eserlerinde rastlamaktayız.

2.4. Özbeklerin Müslümân Oluşu

Özbeklerin Müslümân oluşları konusu *Mihmân-nâme*'de şöyle yer alır: Gâzan Mahmud b. Argun Hân b. Abaka Hân b. Hülâgû Hân b. Tuluy Hân b. Cengiz Hân zamanına kadar da İslâm Moğollar arasında yaygın kabul görmemiştir. Gâzan Hân İran memleketlerinde ilk Müslümân padişahlardan sayılmaktadır. Ondan sonra tahta çıkan kardeşi Olcayto ve diğer hükümdarlar da İslâm inancını benimsemiş isimlerdir. Çağatay ulusunun ilk Müslümân olan Sultânı ise Burak Hân olup o da Mahmud

¹⁵⁹ Altın Orda Hânı Tokta'nın kardeşi Tuğrulca'nın (Toğrılca) oğludur. Tokta Hân'ın ölümü üzerine Hân oldu. Tahta çıkışı Tokta Hân'ın vefâtının ardından baş gösteren karışıklıklar sonucu gerçekleşti. Bazı kaynaklara göre Tokta Hân, Sayın Hân sülâlesi mensuplarını atalığı Bacır-Tok Bûgâ'nın telkiniyle öldürtmüş ve oğlu İl Basar'ı tek veliaht olarak bırakmıştı. İl Basar'ın ölümüyle Sayın Hân sülâlesinin sona erme tehlikesi ortaya çıkmıştı. Bu duruma üzülen Tokta Hân'ın yanına gelen öldürttüğü kardeşi Tuğrulca'nın Hanımı Gelin Bayalun (Beylûn), Tuğrulca'nın katledilmesi sırasında hâmile olduğunu, doğan oğluna Özbek adını verdiğini ve onu ölümden kurtarabilmek için Kabartay ülkesinde yakını İnâl Bey'in yanına gönderdiğini söylemişti. Bkz. Mustafa Kafalı, "Özbek Hân", *DİA*, C.XXXIV, İstanbul 2007, s. 107-109.

¹⁶⁰ Hâce Bahâuddin Hasan Nisâri-yi Buhârî, **Müzekkir-i Ahbâb**, Tashih: Seyyîd Muhammed Fazlullâh, Delhî, Hindistan Eğitim Bakanlığı yardımıyla Dâiretu'l Me'ârif-i Osmânî Haydarabâd, 1969, s. 12.

¹⁶¹ Özbek Hân'ın 713'te (1313) Kırım'da basılmış paralarının bulunması tahta çıkış târihinin bu yıla tekabül ettiğini gösterir. Bazı kaynaklarda tahta çıktığı esnada otuz, yerli kaynaklarda ise on üç yaşında olduğu belirtilir. Babasının katledildiği 1291'den az sonra doğduğu düşünülürse hükümdar olduğunda yaşının yirmi üç civarında olduğu kabul edilebilir. Bkz. Mustafa Kafalı, "Özbek Hân", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 107-109.

¹⁶² Mustafa Kafalı, "Altın Orda Hânlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.** Nu: 2085, 1976, s. 45-46.

¹⁶³ Alâuddîn Atâulmülk b. Bahâuddin Muhammed b. Cüveynî, **Târîh-i Cihânguşâ**, Thk. Muhammed Kazvînî, Tahran, Müessesesi-i İntişârât-i Nigâh, Tahran 1391, s. 372, 418-419, 438, 457, 465. sayfalarda Özbek kelimesi geçmektedir.

¹⁶⁴ Reşîdüddîn Fazlullah-i Hamedânî, **Câmiu't-Tevârîh**, Thk. Muhammed Rûşen, Tahran, İntişârât-ı Mîrâs-ı Mektûb, 1387, s. 122.

Gâzân'ın çağdaşı sayılmaktadır. Bu yüzden denilebilir ki Gâzan Mahmud, Cengiz evlatlarının doğusunda doğan çok değerli bir yıldız olup âleme çok özel bir hidâyet nuru saçmıştır. Denildiği üzere onun Müslümân olduğu gün üç yüz binden fazla okçu İslâm saadetine ermiştir. Cengiz Hân'ın soyu tarafından kurulan devletler içerisinde Gâzan Mahmud Hân, İslâmlaşmanın yerleşmesi anlamında mühim bir yere sahiptir. Onunla birlikte üç yüz bin askeri Müslümân olmuştur.¹⁶⁵

Şeybânî Hân, kendi ağzından atalarının İslâmlaşmasını Mahmud Gâzan'ın Müslümân olduğu döneme yakın bir zamanda olduğunu ifâde ederek şöyle diyor: “Cengiz'den beş göbek sonraki atamız İslâm ile müşerref olmuştur. Böylece imanın güzel yüzünü müşâhede etmeye yönelmişlerdir. Bu atamız, İslâm ile müşerref olunca Özbek ulusunun kollarından olan Cuci¹⁶⁶ Hân'ın ulusunun tamamı Müslümân olmuştur.”¹⁶⁷

Tuktagu (Eserde Tuktoy olarak geçmektedir.) vefât edince Özbek (eserde Özbek'in genel ismi böyle belirtilmektedir) Cengiz'in oğlu Cuci, onun oğlu Batu, onun oğlu Tugan, onun oğlu Kalik, onun oğlu Tugral ve onun oğlu Özbek hanlık tahtına oturdu. Özbek ulusu ona nispettir. Hak Allâh Te'âlâ ona hanlığı nasip edip, hükümdarlık rütbesine ulaştırmıştı. Türklerin orta yıllarına (orta asır) denk gelen H.712 (1312-1313) yılında (Özbek) saltanat tahtında yer aldı. Bilgilere göre, hanlık tahtına oturduktan sonra sekiz yıla yakın Kıpçakların memleketine yakın yerde, kendisinin ili ulusuyla beraber günlerini geçirdi. H.720 (1320-1321) yılında İslâm dinini kabul edip Müslümân oldu.¹⁶⁸

Rûzbihân-i Huncî Özbeklerin Şeybâniler kolunun yöneticilerinin adlarını *Mihmân-nâme*'de şöyle dile getirmiştir: Özbeklerin atası olan Cengiz Hân, büyük oğlu

¹⁶⁵ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 170.

¹⁶⁶ Cengiz Hân'ın dört oğlundan en büyüğüdür. 1169 yılında doğdu. Babasının Merkit yağmasından dönüşü esnasında dünyâya geldiğinden kendisine “yoldan gelen” anlamında Cuci adı verildi. Cengiz Hân'ın Çin'in kuzeyindeki bozkır kavimlerini bir idare altında birleştirmesi sırasında 1218 yılında babası tarafından Kırgızlar üzerine gönderildi. Cuci buradaki halkı itâ'at altına aldıktan sonra ertesi yıl babasının maiyetinde diğer kardeşleriyle birlikte Hârezmşâhlar üzerine yapılan sefere katıldı...Bkz. Mustafa Kafalı, “Cuci Hân”, **DİA**, C. VIII, İstanbul 1993, s. 78-79.

¹⁶⁷ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, 171.

¹⁶⁸ Tîmûrlan Omorov, “Türkistân'daki Özbek Hânlığının Kısaca Târihi ve Özbek Boyları”, **Türk Bilim Araştırma Vakfı**, C. V, S. 2, 2012, s. 7-18.

Cuci Hân'a¹⁶⁹ Doğu Deşt-i Kıpçak'ı yurt ve Hârezm'i de atlarının yemini karşılamak için vermiştir. Cuci Hân'dan sonra on üç oğlundan biri olan Şeybânî Bahâdır Hân yönetime gelmiştir. Onun üç oğlundan biri olan Banyal Bahâdır, ondan sonra ise on oğlundan biri olan Pensû Bûkâ¹⁷⁰, onun da beş oğlundan biri olan Cuci-Bûkâ, ondan sonra Badakul, sonra onun altı oğlundan biri Mink¹⁷¹ Tîmûr, ardından iki oğlundan biri olan Pûlâd Sultân, daha sonra Pûlâd Sultân'ın üç oğlundan biri olan İbrâhîm Sultân ve diğer kardeşi Hızır Hân yönetime geldiler. Onlardan sonra İbrâhîm Sultân başa geldi ve ondan sonra da Devlet-Şeyh Sultân yönetime geldi. Devlet-Şeyh'ten sonra oğlu Ebü'l-Hayr Hân başa geldi. Onun da on çocuğundan biri olan Şâh Bûdâg Sultân Hân oldu. Şâh Bûdâg Hândan sonra Halîfetü'r-rahmân, İmam-i zaman, Ebü'l-Feth Muhammed Şeybânî Hân ve kardeşi Mahmud Sultân yönetime gelmişlerdir.¹⁷² Ebü'l-Hayr'ın neslini *Şecere-i Türk*'e dayanarak şöyle sıralamaktadır, Cengiz Hân oğlu Cuci Hân, onun oğlu Şeybân Hân, onun oğlu Bahâdır,¹⁷³ onun oğlu Cuci Bûkâ, onun oğlu Baydakul, onun oğlu Ming-Tîmûr, onun oğlu Fûlad Tîmer, onun oğlu İbrâhîm Oğlan, onun oğlu Devlet-Şeyh Oğlan ve onun oğlu Ebü'l-Hayr Hân.¹⁷⁴

2.5. Şeybânî Hânlığı

X/XV. yüzyılın sonlarına doğru Muhammed Şeybânî Hân'ın dedesi Ebü'l-Hayr Hân'ın liderliğinde göçebe Özbekler, Deşt-i Kıpçak'tan fetihlerle ilerleyerek yerleşik medenî bir hayatın sürüldüğü Tîmûrlu topraklarına vâris olmak için Mâverâünnehir'e doğru harekete geçtiler.

¹⁶⁹ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 41.

¹⁷⁰ Bu ad *Şecere-i Türkî*'de zikredilmemektedir. Omorov, "Türkistân'daki Özbek Hânlığının Kısaca Târihi ve Özbek Boyları" s. 10.

¹⁷¹ "Mengü Tîmûr" da denmektedir. Bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Mengü Tîmûr", *DİA*, C. XXIX, Ankara, 2004, s. 138. "Müng, Ming" gibi de yazılmaktadır. Mustafa Kafalı, "Cuci Sülalesi ve Şubeleri" *Târih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ekim 1970, s. 1; Omorov, "Türkistân'daki Özbek Hânlığının Kısaca Târihi ve Özbek Boyları", s. 10.

¹⁷² Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 41.

¹⁷³ Bahâdır aslında Şibân Bahâdır'dır. Şibân'ın oğlu değil. *Mihmân-nâme*'de "شبان بهادر" diye geçmektedir. Daha geniş bilgi için Bkz. Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 41.

¹⁷⁴ Omorov, a.g.e., s. 10.

Şeybâniler, Cuci sülalesi üzerinde hüküm süren dört aileden birisidir. Bu sülalenin beşinci göbekten torunu olan Külüg Ming Tîmûr, Batu'nun beşinci nesilden torunu, Özbek Hân'a sadâkatle hizmet etmiş ve kendisine tâbi kabilelere de sadâkatinin karşılığı olarak Özbek adını kazandırmıştı. Böylece ileride Özbek Devleti olarak isimlendirilecek siyasî hareketin ilk belirtileri de burada başlamıştı.¹⁷⁵

Özbek Hânlığı, Ebü'l-Hayr Hân zamanında oldukça geniş topraklarda rol oynamaya başlamışlardı. Ebü'l-Hayr Hân, Saray şehrini ele geçirmiş ve Ordu-yi Bâzâr'da adına hutbe okutmuştu.¹⁷⁶

Ebü'l-Hayr Hân'ın idaresinde, H.815 (412-1413) yılında Aral Denizi'nin ve Seyhun Irmağı'nın kuzeyinde yaşayan Özbekler; X/XVI. yüzyılın başlarından itibaren güneye doğru kararlı bir şekilde inmeye başladılar.¹⁷⁷ H.831-832 (1427-1428;-1429-1430)'da Güney Sibiryâ'daki Tura şehrini fethettiler ve H.850 (1446-1447)'ye kadar burayı kendilerine başkent yaptılar. Cengiz Hân'ın oğlu Cuci Hân'ın yurdunda -yani Deşt-i Kıpçak'ta- H.855 (1451-1452) senesinde Cuci soyundan olan Ebü'l-Hayr¹⁷⁸ padişahı ve Öbeklerin en büyük hükümdarlarındanı.¹⁷⁹ O hayatta iken Kiray Hân ve Canı Beg Hân yaklaşık iki yüz bin insanla ayrılarak Moğolistan'a Boğa Hân'a gittiler ve onlara Çu ve Kuzu Baş¹⁸⁰ tarafları yurt olarak verildi. ¹⁸¹ Sıgnâk (bugünkü Sunâk Kurgân harabeleri), Arkuk, Suzâk, Akkurgân ve Özkent kalelerini zaptetti. Özbeklerin sağlam bir şekilde buralara yerleşmesi, daha sonraki târihleri için parlak sonuçlara yol açan bir olay sayılır. Sıgnâk bu târihten sonra Ebü'l-Hayr Hân'ın başşehri olmuş ve

¹⁷⁵ Alpargu, "Türkistân Hânlıkları", s. 557-605.

¹⁷⁶ Huncî, a.g.e., s. 118.

¹⁷⁷ Yakup Karasoy, "Şiban Hân Divânı" (İnceleme-Metin-Dizin Tıpkıbasım), Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Ahmet Bican Ercilasun, Üniversite-Fakülte, 1989, s. 6.

¹⁷⁸ 1412'de doğdu. Moğol Hükümdarı Cuci Hân'ın en küçük oğlu Şeybân'ın (Şibân) neslinden İbrâhîm'in torunu ve Devlet-Şeyh'in oğludur. Önce diğer Şeybânî prensleri gibi aynı aileden Cumaduk Hân'ın hizmetinde bulundu. Cumaduk Hân bir isyan sırasında öldürülünce Ebü'l-Hayr da esir düştü. Daha sonra serbest bırakılan belli başlı Özbek kabileleri ve Mangıt ulusu reisi Vakkâs Big tarafından desteklenen Ebü'l-Hayr, 1429'da Batı Sibiryâ'da Tura (Tara) şehrinde Hân ilan edildi. Bkz. Mustafa Budak, "Ebü'l-Hayr Hân", *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 325-326.

¹⁷⁹ Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, s. 190.

¹⁸⁰ Batı Moğolistan'da bulunan yer adlarıdır. a.g.e., s. 177.

¹⁸¹ Giray Hân ve Can-ı Beg Hân babaları Ebü'l-Hayr hayatta iken Kalmuklarla yapılan savaşta yenilince 1457 yılında Suğnak'tan ayrılarak Şû Nehri'nin yakınlarındaki Kuzu Baş Mevkii'nde 1465 yılında Kazak Hânlığı'nı kurmuşlardı. bkz. a.g.e., s. 22.

Tîmûrlular'la Özbekler arasında sınır teşkil etmiştir. Ancak Ebü'l-Hayr Hân bu bölgenin güneyinde sürekli bir başarı sağlayamadı; hatta o civardaki Yesî şehri bile Tîmûr'un ahfadının elinde kaldı. Ebü'l-Hayr'ın ölümünden sonra H.875 (1469-1470) civarında ölmüştü, bundan sonra Ebü'l-Hayr'ın oğulları arasında sürekli mücâdele oldu. Ebü'l-Hayr'ın çocukları Moğol hanlarıyla da düşmanlık içindeydi. Çünkü onlar hep Kiray Hân ve Câni Beg Hân'ın destekçileri olmuşlardı. İki yüz binden fazla orduya sahip olan Kiray ve Câni Beg hanlar daha sonra H.870 (1465-1466) yılında Kazak Hânlığı'nı kurdular. Kiray Hân'ın ölümünden sonra başa Burunduk Hân, ondan sonra da başa Câni Beg Hân'ın oğlu Kasım Hân geçti. Ebü'l-Hayr'ın ölümüyle tebaası en büyük oğlu Buruc Oğlan'ın etrafında toplandı. Kiray Hân ve Câni Beg Hân'ın çok güçlendiğini gören Buruc Hân, onlardan uzakta olmanın daha iyi olacağını düşündü ve Türkistân'a çekildi.¹⁸²

Ebü'l-Hayr Hân'ın ölümünden sonra oğlu Şeyh Haydar Hân başa geçmişti. Ancak Şeyh Haydar yönetici olarak iyi bir donanıma sahip değildi. Emirlerle karşı menfi tavrı ve idaredeki belirsizlik yüzünden çevresi de kendisinden memnun değildi. Onun bu yanlış uygulamaları sebebiyle ortaya çıkan karışık durumdan Deşt-i Kıpçak'taki diğer güçler faydalanmak isteyip Şeyh Haydar Hân'a karşı savaştılar. Şeyh Haydar Hân bu devrede öldürüldü. Bu olayın Özbekler üzerindeki en mühim tesiri ortaya bir iktidar boşluğu çıkarmasıydı. Bu boşluk Özbeklerin çeşitli yerlere dağılmasına sebebiyet verdi.¹⁸³ Özbekler kısa bir süre sonra başka siyasî kuruluşla Şâh Budag'ın oğlu Şeybak (Şeybânî) Hân'ın 906/1500-1501 liderliğinde "Şeybâniler" adında güçlü bir Sünnî İslâm devleti kurmuş, Özbekleri bünyesinde toplamış ve güçlü hükümdarlar¹⁸⁴ çıkarmışlardır.

Özbeklerin siyasî hayatında, Ebü'l-Hayr Hân'dan sonra tahta geçen torunu Muhammed Şeybânî Hân; çevre liderlerin topraklarına vurkaç taktiği yaparak, pek çok yerleri topraklarına eklemek sûretiyle¹⁸⁵ Şeybânî Hânlığında yeni bir devir açmıştır.

¹⁸² a.g.e., s. 257.

¹⁸³ Alpargu, "Türkistân Hânlıkları", s. 557-605.

¹⁸⁴ Kafalı, "Cuci Sülalesi ve Şubeleri", s. 118.

¹⁸⁵ Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, s. 40.

Şeybânî Hân'ın döneminde dedesinden arta kalan parçalanmış Özbekler ayrı yerlerde hüküm sürüyordu. Özbekler dağılmış ve taht kavgalarının baş göstermesiyle birlikte aralarına düşmanlık girmişti. Şeybânî Hân bu çaresizlik ve başıboşluk içinde Mâverâünnehir'de Sultân Ebû Sa'id Mirzâ'nın oğlu Ahmed'in yanına geldi.¹⁸⁶ O hayatta olduğu sürece yanında kaldı. Daha sonra Türkistân'a gidip Mahmud Hân'ın yanına sığındı. Mahmud Hân'ın her türlü yardım ve desteğiyle Semerkant, Buhârâ ve Türkistân'ı aldı.¹⁸⁷ Elli bin kişilik güçlü bir ordu oluşturdu. Deşt-i Kıpçak bozkırlarında Ebü'l-Hayr'dan sonra dağılan Özbekler onun ordusuna katıldılar. Alaca Hân'ın¹⁸⁸ yardım isteğini kırmayan Şeybânî Hân ona yardım edince otuz bin kişilik ordusuyla Şeybânî Hân'a katıldı ve Şeybânî Hân'ın ordusu daha da güçlendi.¹⁸⁹

Cengiz Hân'ın evlatları devrinde Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan çoğunluğu göçebe kabileler kendilerini Özbek diye isimlendirmeye başlamışlardı. Bunlar “Orta Asya'da binlerce yıldır yaşamakta olan Türk toplumuna karışarak Özbek milletini teşkil etmişlerdir”¹⁹⁰ diyenler olduğu gibi Altın Orda Hânlığı'nın ilk Müslümân idarecisi Özbek Hân'dan H.712-741 (1312-1340) sonra toplulukların “Özbek” umûmi adı ile anıldıklarını¹⁹¹ söyleyenler de vardır.

Deşt-i Kıpçak ahalisi olan göçebe Özbekler¹⁹², Ebü'l-Hayr Hân zamanında güçlenerek Sıgnâk'ı başkent yapmışlardı. *Mihmân-nâme*'de Huncî bu Özbeklerden bahsederken bütün Deşt-i Kıpçak halkının tümü için Özbek terimini kullanmış ve Özbekleri üç gruba ayırmıştır: Şeybâniler, Kazaklar ve Mangıtlar tâifesi. Bu üç

¹⁸⁶ a.g.e., s. 304.

¹⁸⁷ Rûmlû, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 368.

¹⁸⁸ Kaynaklar; Sultân Ahmed Hân'ın Kalmuklara başarılı akınlar yapıp Tayşi İsen ile yaptığı iki savaştan muzaffer çıktığını, Kalmukların ondan çekindiği için Alaça Hân dediklerini yazar ve “Alaça Hân, Moğolcada kuşanda (öldürücü) anlamına gelir. Bu san ona yapışıp kaldı. Kendi halkı da öyle derdi. Şimdi Moğollar ondan Sultân Ahmed Hân diye bahsederler fakat tüm komşu halklar ‘Alaça’ derler.” ifâdelerine yer verirler. (Serap Taştekin, “Moğolların Unutulan Târihine Mirzâ Haydar Duğlat'tan Bir Katkı: Târih-i Reşidî”, **Türk Târihi Araştırmaları Dergisi**, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı, Yıl: 4, Sayı: 1 Bahar 2019 s. 307.)

¹⁸⁹ a.g.e., s. 305.

¹⁹⁰ Omorov, “Türkistân'daki Özbek Hânlığının Kısaca Târihi ve Özbek Boyları”, s. 7-18.

¹⁹¹ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistân) ve Yakın Târihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 31-32.

¹⁹² a.g.e., s. 31.

tâifenin hanları sürekli birbiri ile çatışmışlar ve birbirinin aleyhine çalışmışlardır. Özellikle bu kitaba konu olan Kazaklarla mücâdelede birbirlerine¹⁹³ vurdukları darbelerin ve yaptıkları talan ve yağmaların târihte eşinin ve benzerinin olmadığını¹⁹⁴ belirtmektedir. Ebü'l-Hayr öldükten sonra yerine geçen oğlu Şâh Budâg Hân ise Yunus Hân ve Tîmûrlulara karşı ülkesini koruyamamıştır.

Onun yerine geçen oğlu Muhammed Şeybânî (Şeybak), Kazak Hânı Burunduk'u yenerek H.895 (1489-1490) yılında Yesî¹⁹⁵ şehrinde hükümdar olmuştur.¹⁹⁶

Şeybânî Hân H.905 (1500-1501)'de Semerkant'ı ele geçirdi ve Sultân Ali Mirzâ'yı öldürdü. Çölde ve bozkırda savaşan Şeybânî ordusu şehirlilerden oluşan Ali Mirzâ'nın ordusunu çöle çekerek Semerkant'ı ele geçirmeyi başardı. Daha sonra Debûsiyye¹⁹⁷ Kalesi'ni kuşattı ve savaşarak Kale'yi fethetti ve Kale'dekilerin tümünü kılıçtan geçirdikten sonra Buhârâ'ya gitti. Burayı üç gün kuşattıktan sonra pek çok hediyelerle yanına gelen Emîr Muhammed Ali Kadı Hârezmî¹⁹⁸ sayesinde kuşatmayı geri çekti ve yönetimini Emîr Muhammed Sâlih'e¹⁹⁹ verdi. Daha sonra Buhârâ'yı

¹⁹³ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 235.

¹⁹⁴ a.g.e., s. 224.

¹⁹⁵ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ* adlı eserinde Ahmed Yesevî'nin mezarının bulunduğu Yesî şehrini şöyle anlatır: "Hazret-i Hâce Yesevî'nin bulunduğu Yesî şehri çok geniş bir alana yayılmıştır. Türkistân ülkesinin tahtı olan Yesî ve çevresi bolluk içindedir. Yeşillikler içindeki bu yer gül bahçesi gibi güzel ve insanları mutludur. Yesî'nin kuzeyi de Özbek ülkesinin sınırlarındandır. Bu şehir doğudan Endicân ve Hitây sınırına dayanır. Yesî şehri ayrıca canlı bir ticaret merkezidir. Tâcirler mallarını Yesî'de satarlar. Ticaret yolu üzerinde olduğu için kervanların ve yolcuların uğradığı ve konakladığı bir şehirdir." Bkz. Huncî, a.g.e., s. 256.

¹⁹⁶ Tuğ, "Özbek Hân'ın Tahta Çıkışı, Özbek Kimliğinin Şekillenışı ve Bazı Özbek Boyları", s. 53.

¹⁹⁷ Buhârâ ve Semerkânt arasında bir beldedir. (Muhammed b. Ali Bursevî (Sipâhîzâde Mehmed) Evzehu'l Mesâlik ilâ Mâ'rifeti'l Büldân ve'l Memâlik, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Ankara 2019, s. 352). Semerkânt'ın batısındaki yerleşim yerleri arasında Debûsi Kalesi (ديوس قلعه) kaynaklarda ziyadesiyle geçmektedir. Debûsiye şehrinde olan bu Kale, Soğd Nehri'nin güney tarafında ve Semerkânt'tan Buhârâ'ya giden yol üzerinde bulunmaktadır. Semerkânt ile uzaklığı 17 fersaktır. Kermine'nin ise 5 fersah güneydoğu tarafındadır. Bkz. Hâfiz Tâniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, vr. 141a-b. Ayrıca Şeybânî Hân'ın Semerkânt'ı ele geçirmesinden sonra Muhammed Bâkır (Mezid) Tarhan'ı mağlup ettiği yerdir. Bkz. Rûmlû, *Ahsenü't-Tevârih* s. 58-59; Kutgân, *Musahhirü'l-Bilâd*, s. 50, 63; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 246, 254, 268.

¹⁹⁸ Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 276.

¹⁹⁹ Hârezm'de dünyâya geldi. Árminius Vámbéry 1451-1455 yılları arasında doğmuş olabileceğini söyler. Adı Muhammed'dir, Sâlih ise lakâbı ve şiirlerinde kullandığı mahlasıdır. Tîmûr ve torunlarının hizmetinde bulunan, özellikle Hârezm'in kültür ve siyaset hayatında etkili olmuş, şâir ve edip emirlerin yetiştiği seçkin bir aileye mensuptur. Tîmûrlü Hükümdarı Ebû Sa'id Mirzâ Hân Dönemi'nde Hârezm valisi olan babası Nûr Sa'id Beg aynı zamanda büyük bir şâirdi. Bkz. Nevâî, *Şâh İsmâ'il-i Safevî*, s. 77; Zaur Şükürov, "Sâlih Muhammed" *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 34-35).

işgale yöneldi. Şehri yağmalayıp talan ettiler. Böylece Semerkant, Türkistân ve Buhârâ Özbek Şeybânî'nin eline geçti.²⁰⁰

Muhammed Şeybânî, Tîmûrluların iç mücâdelelerinden faydalanarak H.905 (1500-1501) yılında Buhârâ ve Semerkant'ı ele geçirmiştir. Şeybânî Hân'ın H.904 (1498-1499) yılında Fergana'ya girmesiyle Mâverâünnehir'in fethi tamamlanmıştır. Neticede H.908 (1502-1503) yılında Tîmûrluların bütün topraklarına sahip olan Muhammed Şeybânî Hân güçlü bir devlet kurarak Türkistân bölgesine hâkim olmuştur. Şeybânî Hân, Hazar Denizi'nin doğu sahillerinden Doğu Türkistân'a ve Siriderya'dan merkezi Afganistan'a kadar uzanan büyük bir Özbek Devleti kurmuştur.²⁰¹ Semerkant'ı başkent yaparak Türkistân'ın yönetimini amcaları Köçkuncü ve Sevincek Hân'a vermiş, kardeşi Mahmud'a ise Buhârâ'nın yönetimini bırakmıştır.²⁰²

XVI. yüzyıl Tîmûrlular için felaket devri oldu. Batu'nun kardeşlerinden Şeybân'ın kolundan gelen Mirzâlar idaresindeki göçebe Özbekler, bu yüzyıl başında önce Hârezm ve Mâverâünnehir'i, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı²⁰³ ele geçirerek Tîmûrlu hâkimiyetine son verdiler. Safevî Hükümdarı Şâh İsmâil'in H.916 (1510-1511) yılında Muhammed Şeybânî'yi ortadan kaldırmasından²⁰⁴ yararlanan Bâbü'r'ün bütün gayretlerine rağmen Mâverâünnehir ve Hârezm bölgeleri Özbek hâkimiyetinden kurtarılamayarak Tîmûrlu Hânedanı ancak Bâbü'r'ün Hindistan'da kurduğu devlet sayesinde varlığını koruyabilmiştir. Horasan bundan sonra sık sık Özbek istilasına uğramakla birlikte Safevî idaresinde kalmış²⁰⁵, Mâverâünnehir ile Hârezm yöresi Özbeklerce idare edilmişti. On iki İmam Şiiliğini resmî mezhep olarak kabul eden Safevî hanlarına karşı Özbekler, Sünnilik siyaseti takip ettiler. Daha çok siyasî sebeplere dayanan bu ayrılık, Horasan ve

²⁰⁰ Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. IV, s. 277-278.

²⁰¹ Baymîrzâ Hayit, *Türkistân Devletlerinin Millî Mücadeleleri Târihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 8-9.

²⁰² Rûmlû, *Ahsenü't-Tevârîh*, s. 370.

²⁰³ Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. IV, s. 608; Kazvîni, *Târih-i Cihân-âra*, s. 235.

²⁰⁴ Kazvîni, a.g.e., s. 274.

²⁰⁵ a.g.e., s. 240.

Mâverâünnehir'in bundan sonraki fikrî ve medenî hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de etki etti.²⁰⁶

IX/XV. yüzyılda ne Tîmûrlu ne de Türkmen hükümdarları mezhep davasını bir bayrak gibi kullanma lüzumunu duymuşlardır. Safevî Devleti'nin tamamen mezhep esasları üzerine kurulmuş olması yani Şâh İsmâil ve ondan sonra gelenlerin yalnız siyasî hükümdar değil aynı zamanda dînî lider sıfatını da taşımalarının başlıca sebebi olmuş, buna karşılık Şeybânî Hân da "İmamü'z-zamân", "Halîfetü'r-rahmân" unvanları ile Sünnî İslâm dünyasının kahramanı ve önderi rolünü oynamak istemiştir.²⁰⁷

Şeybânîlerin târîh sahnesine yerleştikleri dönemde kendilerine mîrâsçı oldukları hanlıkları tanımamız, konuyu daha iyi kavramamızı sağlayacaktır. Bu bağlamda ilk önce Tîmûrluları ele alacağız.

Cengiz neslinin iki²⁰⁸ kolundan biri olan²⁰⁹ Çağatay'a verilen topraklar üzerine Tîmûrlular Devleti kurulmuştu.

2.6. Tîmûrluların Son Dönemi

Mâverâünnehir bölgesinde Tîmûr, H.761 (1360) yılında Çağatay ulusunun bölgedeki hükümlanlıkalarını sona erdirecek ilk girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Emîr Tîmûr bu târihten itibaren Mâverâünnehir'e ordular göndermiş, Semerkant'ı ele geçirmiştir.²¹⁰ Bu orduların elde ettiği askerî zaferlerin semeresi olarak H.771 (1369-1370)'de Semerkant'ı kendisine başkent tayin etmiştir.

²⁰⁶ İsmail Aka, "Tîmûrlular", **DİA**, C. XXXXI, İstanbul, 2012, s. 177-180.

²⁰⁷ İsmail Aka, "Timurlular", **Türkler**, C.VIII, s. 893-922.

²⁰⁸ Cengizden sonra başa geçen Kubilay Hân'dan sonra imparatorluk dört kola ayrılır: Çin Moğol İmparatorluğu, İlhanlı Devleti, Çağatay ve Altınorda Hânlıkları. Burada kasıt Çağataylar'dan olan Tîmûrlular ile Altınorda'dan olan Şeybânîlerdir.

²⁰⁹ Diğer bir kolu ise Altınorda Hânlığıdır ki Özbeklerin cedleri Batu Hân ve Özbek Hân bu kola mensuptur.

²¹⁰ Nizâmeddin Şâmî, **Zafernâme, (Târîh-i Futûhat-i Emîr Teymûr Gorgân)**, Tash. Feliks Taver, Çap-i Matbaâ-yi Amrika-i, Beyrut 1937, s. 27.

Güçlü bir devlet olan Tîmûrlular, Tîmûr zamanında Osmanlı'yı yenerek sınırlarının bir ucu İzmir ve Bursa'ya, bir ucu Pencap'a, kuzeyde Ukrayna'dan Moskova'ya kadar uzanan bir dünya imparatorluğu kurmuşlardı. Sınırlarını genişletmek isteğiyle Çin topraklarına da göz koymuş olan Tîmûr, Çin'e sefer düzenlerken yolda ölmüştür. Emîr Tîmûr, neticede uzun müddet Çağatay ve Cuci ulusunun üzerinde hükümferma olduğu geniş Mâverâünnehir bölgesini tasarrufu altına tutmaya muvaffak olmuştur. Tîmûr ölürken yerine Pir Muhammed'i veliaht tayin etmiştir.²¹¹ Pir Muhammed'in hükümdarlığını tanımayan Miranşâh ile Şâhruh arasında yaşanan şiddetli taht mücadelesini kazanan Şâhruh devletin başına geçmiş ve onun zamanında devlet altın çağını yaşamıştır. İlimde ve sanattaki ilerlemeler Tîmûrlu Rönesansını başlatmıştı.²¹² Vefâtından sonra Ebû Sa'id Mirzâ²¹³ döneminde H.859 (1455-1469) ikinci bir toparlanma safhası yaşandıysa da bu hükümdarın vefâtının ardından Tîmûr İmparatorluğu kesin şekilde parçalanmış, toprakları Tîmûrlu Mirzâları arasında taksim edilmiştir. Bu taksimata göre Semerkant ve Buhârâ havâlisi, Ebû Sa'id'in oğullarından Sultân Ahmed Mirzâ'ya; Hindukuş ile Hisar Dağları arasındaki bölge ile Bedehşan havâlisi, ikinci oğlu Sultân Mahmud Mirzâ'ya; Fergana havâlisi, üçüncü oğlu Ömer Şeyh Mirzâ'ya; Kâbil ve Gazne mıntıkaları ise dördüncü oğlu Uluğ Bey Mirzâ'ya tahsis edildi. Mâverâünnehir idaresini oğlu Uluğ Bey'e vermişti. Uluğ Bey'den sonra devlet idaresi kardeşlerinin çocuklarından Abdullah Mirzâ ve Bâbürr Mirzâ tarafından sürdürüldü. Semerkant ve Mâverâünnehir hâkimi olan Abdullah

²¹¹ Mustafa Kafalı, "Tîmûr", **DİA**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, C. XII, s. 336-46; Aka, "Tîmûrlular", s. 173-177.

²¹² Penâhî Simnânî, Nizâmeddin Şâmî, **Zafernâme-i Teymûrî**, (Târih-i Futûhat-i Emîr Teymûr Gorgânî, macerây-i hunîterîn katliam-i şehrhay-i Îrân) düz. Penâhî Simnânî, Sazuman-i Neşr-i Kitâb, İntişârât-i Bamdâd, 1363, Önsöz, s. 23.

²¹³ 1424'te doğdu. Babası Tîmûr'un torunu Muhammed b. Mîran Şâh'tır. Çocukluk ve gençlik yılları, babasının ölüm döşeginde iken kendisini emanet ettiği Uluğ Bey'in yanında Semerkânt'ta geçti. Sultân Abdullah'ın daha büyük kuvvetlerin başında bizzat Yesî şehrine yürümesi üzerine Özbek Hânı Ebû'l-Hayr'dan yardım istemek zorunda kaldı. Ebû Sa'id ve Ebû'l-Hayr'ın müşterek kuvvetleri 1451 yılında Taşkent ve Hucend şehirlerini ele geçirdi; daha sonra aynı yılın Haziran ayında Semerkânt yakınlarındaki Şîraz köyü civarında Sultân Abdullah'ı mağlûp ederek Semerkânt'a girdiler ve Ebû Sa'id'i tahta çıkardılar. Bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Ebû Sa'id Mirzâ Hân", **DİA**, C.X, İstanbul 1994, s. 224-225.

Hân'ın idaresi altında bu bölgeler Ebû Sa'id Tîmûr (Emîr Tîmûr'un oğlunun torunu) tarafından ele geçirildi.

Onun, Tîmûr soyunun akıbeti bakımından en büyük kusuru Seyhun bölgesinin padişahı Ebû'l-Hayr Hân'ın yardımını istemek zorunda kalmasıdır. Zîra bu yardım talebi; Tîmûrluların, Mâverâünnehir bölgesinin idaresini Ebû'l-Hayr Hân öncülüğündeki Özbeklere devretmesinin ilk adımı olarak değerlendirilebilir. Özbekleri de bu yardım sebebiyle ayak bastıkları Mâverâünnehir bölgesinden çıkarmak artık mümkün olmayacaktır.²¹⁴ Çünkü bu verimli topraklar (Mâverâünnehir) üzerinde kurulan Tîmûrlular Devleti her zaman komşu devletlerin iştahını kabartmış olduğundan Özbeklerin de bu topraklara göz koyduğunu ve devleti ele geçirmek için fırsat kolladıklarını görmekteyiz.

Tîmûr öldükten sonra kurduğu devlet parçalanmış, torunları ayrı ayrı devletler kurmuşlardı. Bunlardan Ebû Sa'id Mâverâünnehir'de, Hüseyin Baykara Horasan'da, Bâbü'r'ün babası Şeyh Mirzâ ise Fergana'da hüküm sürüyordu.²¹⁵ Şeyh Mirzâ'nın son zamanlarında kardeşler arasında kavgalar başlamıştı. Bu iç mücadeleler devam ederken H.899 (1494) târihinde Şeyh Mirzâ vefât etti, yerine Bâbü'r geçti. Bâbü'r o yıllarda çocuk yaşlarında olmasına rağmen komutanları sayesinde ülkesine yapılan saldırıları püskürtebiliyordu.

2.7. Akkoyunlular

Akkoyunlular, XV. yüzyılda Doğu Anadolu, Âzerbaycân ve Irak'ta hüküm sürdü. Âmid (Diyarbakır) çevresine hâkim oldular. Sünnî bir devlet olan Akkoyunlu Devleti, Celâyirlileri yenerek topraklarını ele geçirdi²¹⁶ ve zaman geçtikçe topraklarını genişleterek bölgede önemli bir konuma geldi. İlk padişahları Kara Osman'dır. H.800 (1397-1398) yılında Sivas'ı alan Akkoyunlular da Ali Beg Sultân'ın oğlu olan Ebû'n-

²¹⁴ Macit, *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s. 72.

²¹⁵ Kazvîni, "*Târih-i Cihân-ârâ*", s. 239.

²¹⁶ Safâ, *Târih-i Edebiyât der-Îrân*, s. 9.

Nasr Hasan Beg (Uzun Hasan)²¹⁷; Erzincân, Kemah, Tercân, Karahisar, Bayburt, Harput, Erzurum, Bitlis, Muş, Kirmân ve Ahlat dolaylarına hâkim oldu. Bundan sonra güneyde Mardin taraflarına saldırılar düzenleyerek adlarından söz ettirmeye başladılar. Özellikle Uzun Hasan'ın idareyi ele almasından sonra H.857 (1453-1478) kısa sürede Akkoyunlu Devleti'nin sınırları, İspir'den Urfa'ya, Şebinkarahisar'dan Siirt'e kadar genişledi. Uzun Hasan, Van Gölü çevresindeki Karakoyunlu topraklarına akınlar düzenledi. Urfa'yı kardeşi Üveys'ten aldı. Karakoyunlu idaresindeki Bayburt ve Erzurum'u yağmaladı. Karamanoğlu İshak Bey'in Karaman ilini almasına yardımcı oldu. H.866 (1461-1462) yılında Hasankeyf'i alarak Eyyubî Devleti'ne son verdi. Âzerbaycân, Irak ve İran bölgesinde Karakoyunlulara bağlı küçük emirlikleri ortadan kaldırdı. H.874 (1469-1470) yılında taht merkezini Diyarbakır'dan (Âmid) Tebrîz'e taşıdı. Onun zamanında Akkoyunlu Devleti, bölgenin en güçlü devleti konumuna geldi. Ne var ki bu güçlü dönem fazla uzun sürmemiştir.²¹⁸

Uzun Hasan, kardeşi Cihângir Hân'ı yenerek ülkeye tam hâkim olmuştur. Trabzon İmparatoru ile arası iyi olan Uzun Hasan, imparatorun kızını nikâhlayarak devletini bu yeni ittifak ile güçlendirmeye çalışmıştı. İstanbul'u H.857 (1453)'de fetheden Fâtih Sultân Mehmed, Uzun Hasan'a karşı Trabzon'u da aldı. Bundan sonra Akkoyunluların Osmanlı ile araları açılmaya başladıysa da sonunda anlaşma sağlandı.²¹⁹

Akkoyunlularla akraba olan devletin mîrâşçısı olduklarını düşünerek iç karışıklıklardan yıkılmaya yüz tutan devletin üzerine yeni devlet kurmayı planlayan Şâh İsmâil, 906/1500 yılının Temmuz-Ağustos ayında yedi bin kişilik taraftarıyla Erzincan'dan ayrıldı. Hedefi Şîrvân ülkesiydi. Dedesinin ve babasının öcünü artık alma zamanı gelmişti.²²⁰ Şîrvânşâh Emîrî Ferruh Yesâr, İsmâil'in geldiğini duyunca

²¹⁷ a.g.e., s. 9

²¹⁸ Efkan Uzun vd., **Yeni ve Yakın Çağ Târîhi**, Ed. Selim Hilmi Özkan, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2018, s. 426-427.

²¹⁹ Safâ, **Târîh-i Edebiyât der-Îrân**, s. 15.

²²⁰ Sultân Ya'kûb zamanında Şeyh Cüneyd'in oğlu, Şâh İsmâil'in babası olan Şeyh Haydar; büyük güç elde etmişti. Şîrvânşâh padişahı, güçlenen Şeyh Haydar'ın saldırılarına karşılık Sultân Ya'kûb'dan yardım istedi ve Sultân Ya'kûb'la ittifak ederek Şeyh Haydar'a saldırdılar ve Şeyh Haydar öldürüldü ve çocukları ise İstahr Kalesi'ne esir olarak gönderildi. Bkz. Safâ, **Târîh-i Edebiyât der-Îrân**, s. 17.

ordusunu hazırladı ama ağır yenilgiden kurtulamadı.²²¹ Şâh İsmîl Akkoyunlu Elvend'i yenip Âzerbaycân'ı ele geçirdi ve Akkoyunlu başkenti Tebrîz'i merkez edinerek H.907 (1501)²²² yılında Safevî Devleti'ni kurdu. H.909 (1503-1504) yılında Akkoyunlu Murad Bey'le yaptığı savaşların ardından İran, Irak-ı Arab bölgesi ve Diyarbakır çevresini ele geçirmeyi başardı. 914/1508-1509 yılına kadar Akkoyunlu Devleti'ne ait arazinin tümünü topraklarına kattı.²²³ Önceleri Dulkadiroğulları ile dostluk kuran Şâh İsmâil ilerleyen zamanlarda bu beyliğe de saldırmış ve topraklarını kendi ülkesine katmıştı.²²⁴ Şâh İsmâil'in²²⁵ kıyâmı sonucu böylece Akkoyunlu Devleti sona ermiş oldu.²²⁶

2.8. Şeybâniler-Osmanlılar-Safevîler

Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî ve müteakip şeyhler zamanında Safeviyye tarikatı nam salmış; Erdebil, Anadolu, İran, Irak, Suriye, Buhârâ ve Belh çevresinde bu tarikatın şeyhleri saygınlık kazanmışlardır. Osmanlı sultânları da bu tarikat şeyhlerine değer vermişlerdir. Tarikât şeyhleri, sonraları diğer bölgelerle beraber Şîî yayılmacılığı bağlamında bir devlet kurmak üzere Anadolu ile sıkı ilişkiler geliştirmişlerdir. Safiyyüddîn-i Erdebîlî'den sonra torunu Hoca Ali'ye H.794 (1392-1426) kadar tarîkatta Sünnî anlayış hâkim idi. Hoca Ali'nin şeyhliğinden itibâren tarikat Şiiliğe meyletti. Hoca Ali'den itibâren başa gelen şeyhler, Şiiliği bir ideoloji haline getirdiler. Şeyh Cüneyd ve amcası Şeyh Ca'fer arasındaki tarikat mücâdelesinde Şeyh Ca'fer galip ayrıldı. Siyasî hedefleri olan Şeyh Cüneyd, Erdebil'i terk ederek Anadolu'ya geçti. Önce Toroslardaki Türkmenler arasında Şiiliği yaymaya başladı. Osmanlı ülkesinde tutunamadı. Ancak düşünceleri yayılmaya devam etti.

²²¹ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 20.

²²² Ramazân 907/1502 yılı da geçmektedir. Bkz. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 152.

²²³ Uzun vd., *Yeni ve Yakın Çağ Târihi*, s. 426-427.

²²⁴ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 28-31.

²²⁵ Şâh İsmâil'in annesi, Uzun Hasan'ın kızı Âlemşâh Begüm'dür. Âlemşâh Begüm'ün annesi ise Trabzon Rum İmparatoru'nun kızı Marta'dır. Safâ, *Târîh-i Edebiyât der-İrân*, s. 15.

²²⁶ Safâ, a.g.e., s. 25.

Daha önce Karakoyunluların desteğini alan Şeyh Cüneyd, Akkoyunlu Uzun Hasan'dan da yardım gördü. Uzun Hasan, onu kız kardeşi Begüm ile evlendirdi. Bu evlilikten doğan Haydar, babası gibi siyasî ve dînî gâyelerin peşinden koştu. Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra hayatta kalan tek oğlu İsmâil, H.905 (1499)'da Akkoyunlu Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan istifâde ederek önce Şîrvânşâhlı Ferruh Yesâr, ardından Akkoyunlu Elvend Bey'i yenerek H.907 (1501)'de Safevî Devleti'ni kurdu.²²⁷ Şiiliği devlet ideolojisi haline getirdi. H.907 (1501)'de Safevî Devleti'nin kuruluşundan önce Safevî tarikatının Sünnî düşünce yapısından Şîî mezhebine geçmesi ve Şâh İsmâil'in Safevî Devleti'ni kurduktan sonra bunu resmî devlet ideolojisi haline getirmesi Osmanlı Devleti'ni tedirgin etti. Safevî Devleti'nin Osmanlı'nın doğusunda kurulmuş olması ve daha devlet olmadan önce tarikat şeyhlerinin Anadolu'daki Türkmen boyları ile yakın ilişki içinde bulunması, Osmanlı'nın ve Şeybânîlerin Safevîler ile bir siyasal mücâdeleye girmesine neden oldu. Bir süre sonra bu iki ülkenin telaşlarında ne kadar haklı oldukları görüldü. Şâh İsmâil, bir süre sonra sınırlarını genişletmek için faaliyetlere başladı. Bu doğrultuda Mâzenderân, Cürcân, Lahicân ve Horasan bölgelerini hâkimiyeti altına aldı. Hazar Denizi'ne kadar olan bölgeyi fethetti. Dulkadiroğlu Alâüddevle'ye sığınmış olan Murad Bey'in tekrar Akkoyunlu tahtına oturtulacağı haberini alması üzerine Kayseri üzerinden gelerek Maraş'a ulaştı ve buraları tahrip edip Tebrîz'e çekildi. H.913 (1507-1508)'de Diyarbakır ve H.914 (1508-1509)'de Bağdat, Safevîlere bağlandı. II. Bayezid, Safevîlere karşı mücâdelede pasif kaldı.²²⁸ Yavuz Sultân Selim, tahta çıkmasından hemen sonra ilk iş olarak Safevî sorunuyla ilgilendi. Safevîlerin Anadolu'daki Şîî propagandaları, Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri, Sünnîlere yapmış oldukları zulümler ve sahâbeye küfretmeleri, Osmanlıları Safevîlere karşı sefer yapmaya zorluyordu. 2 Recep 920 23 (Ağustos 1514)'te Hoy yakınlarındaki Çaldıran

²²⁷ Sümer, a.g.e., s. 20.

²²⁸ Oktay Efendiyev, "Sultân II. Bayezid ve Şâh İsmâil", **XIII. Türk Târih Kongresi, C. III/1. Kısım**, Ankara, TTK Yayınları, 2002, s. 89-95.

Ovası'nda²²⁹ yapılan mücâdelede Osmanlı Devleti büyük bir üstünlük sağlayarak galip gelmeyi başardı. Böylelikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri kısa süreliğine de olsa Şîî tehdidinden kurtuldu.

Şeybânî Hân'ın devletin sınırlarını genişlettiği dönemde Safevî Şâh İsmâîl de kendi ülkesini kurmak için Akkoyunlu topraklarına saldırılar düzenlemekteydi. Şeybânî Hân Tîmûr İmparatorluğu'ndan kalan topraklar üzerinde hâkimiyet kurmak isterken Şâh İsmâîl Akkoyunlu topraklarını tercih etmişti. Erzincan ve Osmanlı topraklarında özgürce yerleşen Şîî Safevî şeyh ve müridleri, Alevî Türklerle birlikte ordu kurarak Şâh İsmâîl komutasında Akkoyunlularla savaşmış onların topraklarında Safevî Devleti'ni kurmuşlardır. Şeybânî Hân da bu esnada kendi devletini kurmuştu. Her iki devlet de birisi Sünnî, diğeri Şîa olarak ülkelerini aynı târihlere yakın H.907 (1501) kurmuşlardı. Safevîler daha da ileri giderek Şîiiliği resmî mezhep kabul etmiş, İslâm dünyasında Şîî-Sünnî çatışmasını siyasî arenada ciddi bir şekilde alevlendirmişlerdi.

Şeybânî Hân on yıl içerisinde topraklarını genişletmiş, ordusunu güçlendirmişti. Kuzey sınırını Kazaklarla savaşarak güvenlik altına alan Şeybânî Hân, sınırlarına yaklaşan Şîî-Safevî tehdidine son vermek istemiştir. Şâh İsmâîl'e gönderdiği mektupla onu Sünnîliğe dâvet etmiş ancak Şâh İsmâîl'in bunu reddetmesiyle iki taraf arasında savaş kaçınılmaz hale gelmiş ve Merv'de karşı karşıya gelen iki devletin ordularından galip gelen Safevîler olmuştu. Bu savaşta öldürülen Şeybânî Hân'ın cesedine Şâh İsmâîl tarafından reva görülenler civardaki Sünnî devletlere de ağır bir gözdağı niteliğindeydi H.916 (1510-1511).²³⁰ Şâh İsmâîl, Şeybânî Hân'ı yenerek Horasan'ı almış ve topraklarını Fırat'tan Ceyhun'a kadar uzatmıştı.²³¹

²²⁹ İki Çaldıran vardır. Birisi Türkiye'nin Van ilinde diğeri ise İran'ın Hoy'a (Batı Azarbeycan) yakın olan ve "Siyahçeme" diye anılan ve Çaldıran savaşının geçtiği yerdir bu iki yer arasındaki mesafe yaklaşık 150 km mesafe vardır.

²³⁰ Rûmlû, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 161.

²³¹ Kazvîni, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s. 273-274; Nevâî, *Şâh İsmâ'îl-i Safevî*, s. 75-77; Sümer, *Safevî Devletin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 31.

2.9. Şeybânî Hân ve Bâbü

Şeybânî Hân, Tîmûrlular arasındaki kargaşadan istifâde ederek H.906 (1500) yılında Buhârâ, Türkistân ve Semerkant'ı aldı ve atalarından Şeybân'a nisbetle Şeybânîler (Özbekler) adıyla anılan hânedanı kurdu. Şeybânî Hân H.906 (1501)'de Buhârâ'yı işgal etti ve yönetimini kardeşi Mahmud Sultân'a verdi. Semerkant'ı kuşattı, Can Vefâ Mirzâ'yı Semerkant vâililiğine tayin etti, kendisi Semerkant yakınlarındaki Hoca Dîdâr Kalesi'nde oturmaya başladı. Ancak Bâbü, Semerkant'a sefer düzenleyerek on dört günlük bir kuşatma sonunda şehri geri aldı. Şeybânî Hân, Semerkant'ı yeniden ele geçirmek amacıyla Bâbü'nün üzerine yürüdü ve onu ağır bir hezimete uğrattı. Semerkant'a sığınmak zorunda kalan Bâbü, akraba ve dostlarından yardım istedi ancak kimse yardımına gelmedi. Şeybânî Hân dört aylık bir kuşatmadan sonra H.906 (1501)'de Semerkant'ı ele geçirdi²³² ve başkent yaptı. Sonra Hisâr-ı Şâdman, Kunduz, Hutlân²³³, Baglân²³⁴ ve Siriderya'nın yukarı taraflarına yürüyüşüne devam etti; aynı yılın kışında donmuş olan Hokand Nehri'ni geçip Şâhruhiye ve Taşkent civarına, bahar aylarında da Ura-Tepe'ye bir sefer düzenleyerek geri döndü.²³⁵ Bâbü'nün bütün gayretlerine rağmen Hârezm ve Mâverâünnehir Özbek hâkimiyetinden kurtarılamadı.²³⁶

2.10. Hüseyin Baykara ve Şeybânî Hân

Horasan'da Tîmûrlu Hükümdarı Ebû Sa'id Mirzâ Hân'ın hâkimiyetinde bulunan topraklara hücum eden Hüseyin Baykara, Ebû Sa'id'in 25 Receb 873 (8 Şubat 1469) vefâtı üzerine Horasan'ın o devirdeki başşehri Herât'a kolaylıkla hâkim oldu ve adına hutbe okuttu 8 Ramazân 873 (22 Mart 1469).

²³² Rûmlû, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 71-73.

²³³ Mâverâünnehir'de Bedehşân şehrinin nahiyelelerinden biridir. Bkz. **Ferheng-i Farsî-i Mu'in**, (ختلان) maddesi.

²³⁴ Belh'e 6 menzil uzaklığında ve Toharistân'da bir yerin adıdır. Bkz. Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, C. I, s. 428.

²³⁵ Rûmlû, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 73; Bkz. İsmâil Türkoğlu, "Şeybânî Hân", **DİA**, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 43-45.

²³⁶ Özeydin, "Hârezm", s. 217-220.

Tîmûr'un torunlarından Hüseyin Baykara, IX/XV. yüzyılın son çeyreğinde Horasan, Kandahar, Belh, Hîve ve Hazar Denizi'ne kadar uzayan bölgelerde hâkimiyetini kurdu. Hüseyin Baykara Dönemi'nde Tîmûrlu Hânedanı, fiilî olarak iki kola ayrıldı. Mâverâünnehir illerini Ebû Sa'id'in çocukları, Horasan illerini ise Hüseyin Baykara yönetmekteydi. Onun döneminde Safevî-Tîmûrlu mücâdelesini şiddetlenmeye başladı. Tîmûrluların son döneminde, şehzadelerin arasında gerçekleşen mücâdelede Bedüzzaman Mirzâ ve Bâbü Mirzâ aktif rol üstlendiler. Bu arada Şeybânî tehlikesi baş göstermiş; bazı Mirzâlar Safevîlere, bir kısmı Şeybânîlere yanaşmışlardı. Nihâyet Muhammed Şeybânî Hân, H.912 (1506-1507) yılında yaptığı seferle Horasan illerindeki Tîmûrlu hâkimiyetine son vermiştir.²³⁷

Hüseyin Baykara'nın hükmettiği topraklar batıda Bistâm ve Dâmegân'dan doğuda Gazne ve Belh'e, kuzeyde Hârezm'den güneyde Kandahar'a kadar uzanıyordu. Zaman zaman Belh ve Kandahar'da Ebû Sa'id oğulları ile mücâdele ettiyse de bu durum kurduğu devletin gelişmesini fazla etkilemedi. Özbek Hükümdarı Muhammed Şeybânî Hân'ın Ceyhun'u geçerek Merv civarında faaliyette bulunması üzerine Şeybânî Hân'a karşı sefere çıktı ve Herât yolundaki Baba İlâhî denilen yerde öldü 11 Zilhicce 9115 (Mayıs 1506).²³⁸ Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra birbirinden nefret eden oğulları Muzaffer Hüseyin ile Bedüzzaman ortak olarak Sultân ilan edildi. Mâverâünnehir'de durumunu kuvvetlendiren Muhammed Şeybânî, H.912 (1507) yılında Herât'ı ele geçirdi. Bu medeniyet merkezinde Bâbü'nün ifâdesine göre "dünya görmemiş olan köylülük" hüküm sürmeye başlamıştı. Fakat aslında ahlâk telakkileri zaafa uğramış, canlılığını kaybetmiş bir şehir toplumunun yıpranmamış diri Özbekler karşısında tutunmaları zaten beklenemezdi.²³⁹

Bu yıllardan sonra Semerkant ve Buhârâ'da Baysungur Mirzâ, Sultân Ali Mirzâ ve Şeybânî Hân arasındaki mücâdele sürmekteydi.

²³⁷ Uzun vd., **Yeni ve Yakın Çağ Târihi**, s. 433.

²³⁸ Algar ve Alparslan, "Hüseyin Baykara", s. 530-532.

²³⁹ Agm., s. 530-532.

2.11. II. Bayezid Dönemi

H.885-918 (1481-1512) yılları arasında Osmanlı padişahı olan II. Bayezid dönemi; Şeybânî Hân'ın Özbekleri toparlamaya çalıştığı, devletin sınırlarını genişlettiği ve Şeybâniler Devleti'nin temellerini attığı döneme rastlamaktadır. Sultân Bayezid dönemi Osmanlı Devleti'nde huzurun ve barışın en çok sağlanmaya çalışıldığı dönemdir. Bir taraftan Muhammed Şeybânî Hân'la diğer taraftan Safevî liderleri ile barış korunmaya çalışılmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarında hüküm sürmeye başlayıp, topraklarını İran'ın içlerine kadar genişleterek Tebrîz'i başkent yapan²⁴⁰ ve Otlukbeli Savaşı'nda Fâtih'e yenilen Akkoyunlular ile de bu dönemde iyi ilişkiler kurulmuştur.²⁴¹

Sultân Ya'kûb zamanında iç karışıklıkları önlemek için önemli zaferler elde edilmişse de Ya'kûb, babası Uzun Hasan'dan devraldığı toprakları genişletmemiştir. Sultân Ya'kûb; bir yandan da Anadolu'da Şiiliği yaymaya çalışan halasının oğlu ve eniştesi Şeyh Haydar'ın giderek artan siyasî ve askerî faaliyetlerini tehlikeli bulmuş ve Şeyh Haydar'ı katletmiş, çocuklarını İstahr Kalesi'ne hapsetmiş daha sonra ise Şâh İsmâil'den başka tüm aile efradını öldürmüştür.²⁴²

Akkoyunluların bu son dönemlerinde Osmanlı tahtında II. Bayezid oturuyordu. Akkoyunluların gücünü koruduğu bu dönemde, H.896 (1490-1491)'de bir veba salgını sonucu önce Selçuk Şâh Begüm, ardından oğulları Yûsuf Mirzâ ve Ya'kûb Bey ölünce işler tersine dönmüş ve devlet zayıflayarak; H.906 (1500-1501) yılında ikiye bölünmüş,²⁴³ daha da güçsüzleşmiş ve yıkılmaya yüz tutmuştu. Sonunda Şâh İsmâil H.907 (1501-1500) yılında Murad Bey'i mağlup ederek Fars ve Irak bölgesine hâkim olmuş ve H.920 (1514-1515)'te Murad Bey'in öldürülmesi ile Akkoyunlu Devleti sona ermiş ve bu topraklar Safevî Devleti'ne katılmıştı.²⁴⁴ Bu durum Safevîlere yaramış ve

²⁴⁰ Örs, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...", s. 2.

²⁴¹ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, C. II, İstanbul, 1989, s. 270-274.

²⁴² Örs, a.g.e., s. 5.

²⁴³ Sümer, "Akkoyunlular", s. 270-274.

²⁴⁴ Örs, a.g.e., s. 7.2

Akkoyunluların elinde bulunan Tebrîz ve pek çok bölge Safevî Devleti'nin eline geçmiş ve Tebrîz Safevî Devleti'nin başkenti olmuştu.²⁴⁵

Osmanlı Padişahı II. Bayezid, Şâh İsmâîl'in Tebrîz'e hâkim olup tahta çıkması üzerine elçiler göndererek kendisini tebrik etmiş²⁴⁶ ve Safevî Hükümdarı Şâh İsmâîl ve II. Bayezid arasındaki ilişkiler, II. Bayezid tahtta olduğu sürece barış içerisinde geçmiştir fakat bu süreçte Anadolu'daki Şîî propagandası hız kesmeden devam etmiştir.

Osmanlılarda II. Bayezid'in, Şeybânilerde ise Muhammed Şeybânî Hân'ın başta olduğu dönem; Akkoyunluların kudretlerinin son dönemlerini yaşadıkları, karışıklıkların ve iç savaşların baş gösterdiği zamâna rastlamaktaydı. Ayrıca Akkoyunlular son dönemlerde güçlenen Safevî tarikatının da önünü kesmek için mücâdele halindeydiler. Akkoyunluların Safevîlerle mücâdeleleri; Şeybânilerin Kazaklarla savaşmaya yönelmesine, Osmanlıların da Akkoyunlular yerine batıya deniz seferleri düzenlemesine fırsat vermişti. Çünkü Otlukbeli Savaşı'yla Akkoyunluların Osmanlı toprakları ile ilgili hedefleri zaten önlenmiş bulunuyordu.

Diğer taraftan II. Bayezid de saltanatının ilk yıllarında kardeşi Cem Sultân'ın isyanı ile mücâdele etmek zorunda kalmış; Cem, ilk mağlubiyetinde Memlûklere, ikincisinde Rodos Şövalyelerine sığınmış ve oradan da Fransa'ya götürülmüştü. Bayezid kardeşinin orada kalması için çeşitli tavizler vererek yeni bir iç savaşın önünü almaya çalışmıştır. Bu meselenin hallinden sonra Bayezid, donanmayı güçlendirmeye gayret göstermişti. Donanma çok sayıda gemi ile²⁴⁷ Mora'dan İnebahtı'ya yönelmiş ve İnebahtı fethedilmişti. Venedik donanmasına karşı kazanılan zafer²⁴⁸, Osmanlı donanmasının Akdeniz'e hâkim olacağı X/XVI. yüzyıldaki başarıların habercisi idi.

On iki İmam Şiiliğini resmî mezhep olarak kabul eden Safevîleri devlet haline getiren Şâh İsmâîl'in karşısında Özbekler, Sünnîliğin hâmisî olmuşlardır. Daha çok

²⁴⁵ Sümer, "Akkoyunlular", s. 270-274.

²⁴⁶ Tufân Gündüz, "Safevîler", *DİA*, C. XXXV, İstanbul, 2008, s. 457-459.

²⁴⁷ Göke (Güke- گۆکه), Mavna (ماونه), Barça (بارچه), Kadirga (قدرقه), Kalyon (قالیان) ve yaklaşık 300 diğer gemiyle birlikte savaşa gidilmiştir.

²⁴⁸ Rûmlû, *Ahsenü't-Tevârîh*, s. 56-59.

siyasî ve dînî sebeplere dayanan bu ayrılık, Horasan ve Mâverâünnehir'in bundan sonraki fikrî ve medenî hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de etki etti. X/XVI. yüzyıldan başlayarak Rusların Orta Asya'yı istilasına kadar Sünnî-Şîî çatışması şeklinde devam eden bu kanlı mücâdele, X/XVI. yüzyıldaki Çağatay-Türkmen rekabetinden başka bir şey değildi. Aradaki fark, Çağataylılar yani Tîmûrluların yerini, kavmî bakımdan onlara yabancı olmayan Özbekler; Karakoyunlular ve Akkoyunluların yerlerini de yine bir Türkmen devleti olan Safevîler almıştı. Bu dönem mezhep mücâdelesini ön safa geçmiştir. IX/XV. yüzyılda Tîmûrlular ve Türkmen hükümdarları mezhep davasını bir bayrak gibi kullanma lüzumunu duymamışlardır. Safevî Devleti'nin tamamen mezhep esasları üzerine kurulmuş olması yani Şâh İsmâil ve ondan sonra gelenlerin yalnız siyasî değil, dînî lider sıfatını da taşımalarına karşılık Şeybânî Hân; "İmamü'z-zamân", "Halîfetü'r-rahmân" unvanları ile Sünnî İslâm dünyasının kahramanı ve önderi rolünü oynamak istemiştir.²⁴⁹

Mora Yarımadası'nı fetheden Fâtih Sultân Mehmed'in Osmanlı denizciliğini geliştirmek için gösterdiği çaba, oğlu Bayezid Dönemi'nde de devam etmiş ve Osmanlı Devleti çok geçmeden Batı için büyük bir tehdit haline gelmişti.²⁵⁰ Batı, bu tehdit karşısında bir yandan Osmanlılardaki taht mücâdelelerini körüklemeye çalışmış diğer yandan da İran coğrafyasına hâkim olan devletlerle irtibat kurarak Osmanlıları meşgul etmek ve batıya yönelik fetihlerini durdurmak istemiştir. Safevîlerle birlikte siyasî arenaya taşınan Sünnî-Şîî rekabeti bu açıdan Bâtılı devletlere kolaylık sağlamıştır. Ne var ki II. Bayezid'in barışçıl politikası bu çatışmayı bir müddet geciktirmişti. Oysa babasını tahttan indiren I. Selim'e göre Anadolu topraklarıyla ilgili dînî-politik hedeflerini kararlılıkla sürdüren Şâh İsmâil'le mücâdele kaçınılmaz görünüyordu.

Şeybânî Hân'ın Şâh İsmâil karşısında Merv'de uğradığı yenilgiyle hayatını kaybetmesi üzerine H.916 (1510) Sünnî İslâm dünyasının hâmilliğini üstlenen Yavuz

²⁴⁹ İsmâil Aka, "Tîmûrlular", *DİA*, C.XXXI, İstanbul 2012, s. 177-180.

²⁵⁰ Rûmlû, *Ahsenü't-Tevârîh*, s. 59.

Sultân Selim, Çaldıran Savaşı'nda 920/1514 Şâh İsmâil'in karşısına çıkmış ve askerî gücünün üstünlüğü sayesinde onu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Ne var ki Şîî-Sünnî rekabeti görüntüsündeki Osmanlı-Safevî çatışması bununla son bulmamış, sonraki asırlarda da hız kesmeden devam etmiştir. İslâm dünyasının kültürel-medenî gelişimini yavaşlatan gelişmelerden biri olarak bu rekabet de not edilmelidir. Nitekim İslâm dünyasının bütün enerjisini tüketen bu rekabetin izdüşümlerine bugün de Yemen'den Lübnan'a, Suriye'den Irak'a hemen bütün Orta Doğu coğrafyasında rastlamaktayız.

Böylelikle X/XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti, elde ettiği büyük başarılar ile târihin sayılı imparatorluklarından biri halini aldı. İran, Kızılbaş Safevî Devleti tarafından idare edilmeye başlandı. Türkistân'a da Özbekler sağlam bir şekilde yerleştiler. Fakat bu dönemde Özbekler ne siyasî târih ne de kültür târihi bakımından mühim bir rol oynayabildiler.²⁵¹

²⁵¹ Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, giriş ve s. 170.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RÛZBİHÂN EL-HUNCÎ²⁵²

3.1. Adı, Lakâbı

Rûzbihân-i Huncî hakkında pek çok eserde çok geniş bilgiler bulunmakta ve kendisi de eserlerinde ismi, inancı, ahlakı, ilmî, dînî ve fikrî kişiliğiyle ilgili bilgiler vermektedir. Bu bağlamda ilk önce eserlerinde adı ve lakapları öne çıkmaktadır.

Özet olarak değinirsek eserlerinin en önemlilerinden olan *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'da adının, “Fazlullâh b. Rûzbihân” olduğunu belirtmiş olup lakâbının ise “Hâce Mevlânâ el-İsfahânî²⁵³” olduğunu beyan etmiştir.

Diğer önemli eserlerinden olan *Âlem-ârâ-yi Emînî*'de ise adını, “Fazlullâh b. Rûzbihân b. Fazlullâh el-Huncî el-İsfahânî el-Emîn el-Hâce Mollâ²⁵⁴” olarak kaleme almıştır.

Sülûkü'l-Mülûk adlı kitabında ise adını “Fazlullâh b. Rûzbihân İsfahânî” olarak yazmış, lakâbını ise Hâce Mevlânâ el-İsfahânî olarak belirtmiştir.²⁵⁵

²⁵² Rûzbihân-i Huncî hakkında daha geniş bilgi için kendi eserlerine müracaat edilebilir. Özellikle *Târîh-i 'Âlem-ârây-i Emînî*, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, *Sülûkü'l-Mülûk*, *İbtâl-i Nehci'l-Bâtıl*, *Vesiletü'l-Hâdem ile'l-Mahdûm: der Şerh-i Selavât-i Çârdeh Ma'sûm*, adlı kitaplarında kendisinden detaylıca bahsetmektedir. Ayrıca hocası olan Şemsüddin Sehâvî kitabında öğrencisinden bahsetmiştir. Rûmlû'nun *Ahsenü't-Tevârîh* adlı eserinde de kısaca bahsedilmektedir. *Keşfü'z-Zünûn*, C. VI, s. 820; *Habîbü's-Siyer*, C. IV, s. 608; *Ravzâtu'l-Cennât fî Âhvâlî el-'Ulemâ ve's-Sâdât*, C. VI, s. 17; Sa'id Nefisî, *Salnâme-i Farsî*, 6, 8, 54, 13, 16, 17 ve 18. sayılar; *Yâddaşthây-i Kazvînî*, C. III, s. 227-229; Zebîhullah Safâ'nın *Târîh-i Edebiyât-i Îrân*, C. IV, s. 538-540, C. V, s. 51, 146, 161, 272, 1485; *Târîh-i Nezm ve neşr der Îrân*, s. 251, 252; *Fihrist-i Matbuât-ı Farsî* Britanya Müzesi, Riyo, C. II, s. 448; *el-Ma'rufûn mine'r-Ruzbihâniyye fi'l-Kutubi't-Târihiyye*, s. 295-297; Minorsky, *Târîh-i 'Âlem-ârây-i Emînî*, kitabının önsözü; Menûçehr Sütûde, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'nın önsözü; Muhammed 'Alî Muvahhid, *Sülûkü'l-Mülûk* adlı kitabın önsözü; Muhammed Emin Huncî, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî”, *Ferheng-i Îrân Zemîn*, No: 4, HŞ 1335, s. 173-184; Derya Örs, Gülşen Seyhan Alışık, Ümit Gedik kendi tez çalışmalarının önsözlerinde detaylıca bahsedilmiştir.

²⁵³ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, Önsöz ve s. 356.

²⁵⁴ Örs, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...”, s. 59.

²⁵⁵ Fazlullâh b. Rûzbihân el-Huncî, *Sülûkü'l-Mülûk: Destûr-i Hükûmet-i İslâmî*, Haz. Muhammed Nizâmuddîn ve Mahmud Gûs, Hindistan 1966, s. 3 ve 538.

Sehâvî kendi öğrencisinin adını kitabında şöyle aktarıyor: “Fazlullâh b. Rûzbihân b. Fazlullâh el-Emîn, Ebü’l-Hayr b. İsfahân, Emînü’d-dîn, Huncî, el-Aslû’ş-Şîrâzî, Şâfiî, es-Sûfî olup Hâce Mollâ diye meşhurdur.”²⁵⁶

Ravzâtü’l-Cennât adlı kitabın yazarı olan Mirzâ Muhammed Bâkır el-Musevî el-Hunsârî el-İsfahânî ise yazarın adını, “Fazlullâh b. Rûzbihân b. Fazlullâh el-Huncî, el-İsfahânî, Başa, Eş‘arî ve Hânefî âlimi” şeklinde kaydetmiştir.²⁵⁷

Muhammed Emin Huncî ise Fazlullâh’ın hal şerhinde adını “Efzalu’d-dîn Fazlullâh b. Cemâlu’d-dîn Rûzbihân b. Fazlullâh b. Muḥammed, Huncîyü’l-Asl, Şîrâzîyü’l-Mevlid ve’l Menşe, İsfahâniyyu’d-dâr ve’l-mesken” olarak kaleme almış; lakâbını ise Emîn ve Hâce Molla, Sa‘idî, Kadı ve Paşa diye ma’ruf, Hâce Mevlânâ, Emînî diye meşhur olarak kaydetmiş ve Kâşânî²⁵⁸ olarak bilinmesinin hatâlı olduğunu yazmıştır.²⁵⁹

Yazarın “paşa” lakâbını ne zaman aldığı belli değildir. Akkoyunlu sarayına girmesi ve Uzun Hasan’ın oğlu Sultân Ya’kûb’un huzuruna çıkması akabinde bu lakâbı edinmiş olması muhtemeldir. Derya Örs’e göre paşa lakâbı Akkoyunlu devlet teşkilâtında kullanılan bir lakap ve unvan değildir.²⁶⁰

Modern araştırmacılar, ismini “Fazl b. Rûzbihân-i Huncî”; lakaplarını ise Ebü’l-Hayr İbnü’l-Kâzî b. Emînü’d-dîn Huncî, eş-Şîrâzî, Şâfiî, Sûfî olarak nitelendirmektedirler.²⁶¹

²⁵⁶ Muhammed b. Abdîrahmân Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Ḍav’ü’l-lâmi’ li-ehli’l-(ebna’i a’yâni ‘ulemâ’i) karnî’t-tâsi*, C. VI, Beyrut, Dâru’l-Cîl, t.y., s. 171.

²⁵⁷ el-İsfahânî, Mirzâ Muhammed Bâkır el-Mûsevî Hunsârî, *Ravzâtü’l-Cennât fî Âhvâli el-Ulemâ ve’s-Sâdât*, Qum, ty., C.VI, s.17, s. 342, C. I, s. 213, s. 396 C. II, s. 273.

²⁵⁸ Örs, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...”, s. 173-184, noormags-[فصل الله بن روزهان خنجی](https://www.noormags.com/126783_696082.pdf) (Erişim târihi, 05.12.2020). Kâşanlı olarak yazılmasının sebebi ise Sa’id Nefisi de onun İsfahân’dan Kâşân’a ve oradan da Mâveraünnehir’e gittiğini yazmaktadır ama bu, Kâşân değil Kâşân (Kâşân) Mâveraünnehir bölgesinde Hokand’ın kuzeyinde bulunan bir yerdir.

²⁵⁹ Örs, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...”, s. 173.

²⁶⁰ a.g.e., s. 59.

²⁶¹ Hüseyin İzzedî, “Fâzlullâh b. Rûzbihân-i Huncî ve Şerî’atnâme Nevîsî der Karn-i nohûm”, *Târîh-i İslâm*, C. XXXVIII, Defter-i Tebligât-i İslâmî Hoze-i İlmiyye-i Qom, s. 3.

Metinlerde yer alan “Hunciyü’l-asl, Şîrâziyü’l-muvelled ve’l-menşe İsfahâniyyu’d-dâr” gibi ibâreler aslında o dönemde kişilerin karışmaması ve daha iyi tanınması için isimlerin sonuna ilave edilen lakap ve tanıtım ifâdeleridir. Çünkü “asl”, aslı; “müvelled”, doğum yeri; “ed-Dâr ve’l-Meskûn” ise yaşadığı yer, demektir. Rûzbihân el-Huncî’nin Hocası Sehâvî ise ismini belirtirken “eş-Şâfiî, es-Sûfi” ifâdesiyle mezhebi ve dînî eğilimine vurgu yapmış ve devamla “İbnü’l-Kâzî İsfahân” (İsfahân Kadısı’nın oğlu) diyerek babasının memuriyetini belirtmiştir.

Bunların amacı Rûzbihân el-Huncî’yi daha detaylı tanıtmaktır ve onun ismi ve lakaplarıyla ilişkileri yoktur. Kendisi en önemli eseri olan *Mihmân-nâme-i Buhârâ*’da adını “Fazlullâh b. Rûzbihân” olarak yazmış ve lakâbı olarak da “Hâce Mevlânâ el-İsfahânî”²⁶² diye belirtmiştir.

Ayrıca *Mihmân-nâme-i Buhârâ*’da lakâbıyla ilgili Şeybânî Hân, Bayram Sabahı şiirini zikrederken şunları dile getirmektedir: “Ey Hâce Mevlânâ dinle bu ne coşkudur böyle!”²⁶³ ifâde ederek Rûzbihân’ın lakâbının Hâce Mevlânâ olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Rûzbihân, şiirlerinde ise “Emîn” mahlasını kullanmaktadır.²⁶⁴

3.2. Doğumu ve Soyu

Rûzbihân el-Huncî Şîrâz’da H 850 (1444) yılında²⁶⁵ dünyaya gelmiş ve 5 Cemâziyelülâ 927 (13 Nisan 1521) târihinde vefât etmiştir.²⁶⁶ Rûzbihân el-Huncî’nin

²⁶² Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 1, 356.

²⁶³ a.g.e., s. 197.

²⁶⁴ a.g.e., s. 75, 131, 136, 251, 253, 256, 259, 321, 338.

²⁶⁵ Prof. R. A. Nicholson’un Cemâl Erdistânî hakkında yazdığı makalede kullandığı kaynaklar Cemâl’in 879 yılında şehit edildiğini yazmışlardır. Bu târih Fazlullâh’ın on yedi yaşında Hicâz’a yaptığı ilk seferine denk düşmektedir. Sehâvî’nin sözlerinden de anlaşıldığı üzere Fazlullâh Hicâz’a ikinci seferini yirmi beş yaşındayken 887/1482 yılında gerçekleştirmiştir. Fazlullâh, *Târih-i Âlem-ârây-i Emînî*’de 887/1482 yılında Bağdat’a vardığını yazmaktadır. Sehâvî ise Fazlullâh’ın 887 yılında tedrisatta bulunduğunu beyân etmektedir. Dolayısıyla da H 877 yılı Fazlullâh’ın ilk seferini gerçekleştirdiği yıldır. Huncî, a.g.e., Mukaddime, s. 21.

²⁶⁶ Hândmîr, *Târih-i Habîbü’s-Siyer*, C. IV, s. 608; Rûmlû, *Ahsenü’t-Tevârih*, s. 226.

H.850-860 (1444-1454) yılları arasında doğduğunu üstâdı Sehâvî kitabında²⁶⁷ belirtmektedir.²⁶⁸

Rûzbihân-i Huncî, Şîrâz'da doğup büyümüş, sonrasında İsfahân'da yaşamıştır. “Hunc” İran'ın Laristân bölgesinin bir nâhiyesidir.²⁶⁹

Yazar kendi soyu hakkında sadece büyük dedesinden başkasını zikretmese de Rûzbihân, adı ve soyu hakkında bizlere bilgi vermektedir. Bu isim daha çok “Fesâ” ehlinin erdemli şahsiyetleri hakkında kullanılmaktadır.²⁷⁰

Rûzbihân hem anne ve hem baba tarafından soylu bir aileden gelmektedir. Seyyid Ni‘metullâh Cezâîrî'nin²⁷¹ *Makamât*²⁷² adlı kitabından naklen şöyle demektedir: Anne tarafından dedesi meşhur Haremeyn Kadısı Seyyid Şerîf, baba tarafından dedesi ise meşhur Fazlullâh b. Rûzbihân'dır.²⁷³

Fazlullâh'ın annesi ise İsfahân'ın meşhur ailelerinden biri olan Sâ'idî sülalesindendir. Fazlullâh'ın dayılarından Celâlu'l-İslâm İsmâ'il-i Sâ'idî bir süre Karakoyunlu Cihânşâh Mirzâ'nın oğlu Emirzâde Pîr Budâk'ın zamanında vezir ve musâhiplik yapmış ancak onun kötü davranış ve ahlâkından dolayı Emîr Mesûd Şâh'ın

²⁶⁷ Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî'nin (ö. 902/1497) hicrî IX. yüzyılın tanınmış kişileri hakkındaki eseri. “**ed-Dav' ü'l-lâmi' li-ehli'l-(ebna-i a'yâni ulemâ-i) karni't-tâsi'**”dir. On iki cüz halinde düzenlenen eserin ilk on cüzünde 10.000'den fazla kişinin biyografisi alfabetik sıra ile verilmektedir. On birinci cüz ise şahısların künye, lakap ve nisbelerine ayrılmıştır. On ikinci cüzde yine alfabetik sıraya göre 800'den fazla meşhur kadının biyografileri bulunmaktadır. Müellif sekizinci cüzde kendi biyografisini de vermiştir bkz. Asri Çubukçu, “**ed-Dav' ü'l-lâmi'**”, *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 56-57.

²⁶⁸ Sehâvî, **ed-Dav' ü'l-lâmi' li-ehli'l-(ebna-i a'yâni ulemâ-i) karni't-tâsi'**, s. 171.

²⁶⁹ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 19.

²⁷⁰ Ebü'l-Kâsım Muînü'd-dîn Cüneyd b. Mahmûd-i Şîrâzî, **Şeddü'l-izâr fî haddi'l-evzâr 'an züvvâri'l-mezâr**, Tashih: Muhammed Kazvîni, Abbâs İkbâl, Tahran, Çap, Meclis, 1328, s. 162-166, 227-239.

²⁷¹ Seyyid Ni‘metullâh b. Abdillâh b. Muhammed el-Müsevî el-Hüseynî el-Cezâîrî et-Tüsterî (ö. 1112/1701).

²⁷² **Makamâtü'n-Necât**, Seyyid Ni‘metullah Cezâîrî'nin Arapça eseridir, Meclis Kütüphanesinde nu: 10-26055 de bulunmaktadır. H 1291 yılında yazılmıştır.

²⁷³ Hunsârî, **Ravzâtü'l-Cennât fî Âhvâli el-Ülemâ ve's-Sâdât**, C. VI, s. 17.

yanına sığınmıştır. Daha sonra ise bu kişi Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın sarayında bulunmuş ve ona münşîlik²⁷⁴ ve vezirlik yapmıştır.²⁷⁵

IX/XV ve X/XVI asır âlim ve bilginlerinden²⁷⁶ olan Fazlullâh Rûzbihân'ın babasının adını *Târîh-i Âlem-ârây-i Emîni*'de "Cemâlu'l-Hak ve'l-Hakîka Rûzbihân" olarak zikretmektedir.²⁷⁷

Cemâlu'd-dîn Rûzbihân b. Fazlullâh Huncî Akkoyunlu Devleti zamanında İsfahân'ın önde gelenlerinden biridir. Sultân Ya'kûb Bayındır'ın saltanatının ilk yıllarında çıkan Hacı Bey İsyanı bastırılınca Irak komutanları isyan düşüncesine kapılmasınlar diye başkent Tebrîz'e çağrıldıklarında Rûzbihân'ın babası da onların arasında Tebrîz'e çağırılmıştı.

Yazar, babası olan Cemâlû'd-dîn Rûzbihân hakkında şöyle diyor:

"Babam liderlik sarığını her şeyi terk etme tacına döndürmüş, İsfahân'da uzlete çekilmiş ve kitap yazmaya koyulmuştu. Binbir meşakkat ve zorlukla Tebrîz'e gitmiş, Sultân Ya'kûb'un huzuruna varmış ve Sultân Ya'kûb'a *Semerâtu'l-Eşcâr* adlı kitabını takdim etmiş ve çok takdir görmüştü. Babam Sultân Ya'kûb'un sarayına girmiş ve orada musâhiplik makamına getirilmiştir."²⁷⁸

Bütün bunlardan da anlaşıldığı üzere Fazlullâh'ın ilmî ve edebî bir soy ve çevresi olmuştur. Bunu tarihî notlarında, Farsça ve Arapça şiirleri naklinde ve yazdığı eserlerde görmek mümkündür.

3.3. Eğitimi ve Yolculukları

Şîrâz'da doğan Rûzbihân ilk eğitimini de burada ünlü din bilgini Şâfî Celâleddîn-i Devvânî'den almıştır.²⁷⁹ Çocuk yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i okumaya

²⁷⁴ Devlet teşkilâtı bünyesindeki dîvân, kalem ve ketebe gibi resmî dairelerde çalışan nişancı. Bkz. Mustafa İsmet Uzun, "Münşeat" *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006 İstanbul, s. 18-20.

²⁷⁵ Örs, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...", s. 117, 157.

²⁷⁶ Huncî, a.g.e., s. Önsöz; Sehâvî, *Ed-Dav'ü'l-Lâmi' Li-Ehli'l Karni't Tâsi*, 6. Bölüm, s. 171; Tahsin Yazıcı, "Huncî", *DİA*, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 374; Huncî, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî" s. 374, İzzedî, "Fazlullah b. Rûzbihân-i Huncî ve Şerî'atnâme Nevîsî der Karn-i nohûm"; Alışık, "Fazlullâh b. Rûzbihân el-Huncî'nin Yaşamı...".

²⁷⁷ Örs, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...", s. 152.

²⁷⁸ a.g.e., s. 152.

²⁷⁹ Alışık, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin Yaşamı...", s. 72.

başlamış, onun feyzinden yararlanmış olup aynı zamanda iyi bir hadisçidir.²⁸⁰ Arapça ilimleri okumuş kendisini yetiştirmiş ve sonra ilk yolculuğunu on yedi yaşında iken Hicâz'a yapmıştır ve ikinci kez yirmi beş yaşında tekrar hacca gitmiştir.²⁸¹

Hicâz'da *Minhâcü'l-Âbidîn*²⁸², Gazzâlî'nin *İhyâu'l-Ulûm* ve Şeyh Suhreverdî'nin *Ravzâtu'l-Avârif*²⁸³ kitaplarını okumuştur. Bir müddet Mısır'ın Dâru's-Selâm'ında kalmış ve yedi ay Medîne'de ikâmet etmiştir. Burada *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim*'i Mısır ve Hicâz şeyhlerinin gözetiminde okumuştur.²⁸⁴

Rûzbihân kendisini çeşitli diller konusunda da donatmıştı. Bunu yazdığı eserlerinden anlamaktayız. *Mihmân-nâme*'de Ebcediyye Kasîdesi'ne²⁸⁵ ve Şeybânî Hân'ın şiirlerine²⁸⁶ yaptığı şerhten, Rûzbihân'ın Yavuz Sultân Selim'e Çağatay Türkçesi ile yazdığı kırk iki beyitlik kasîdesinden, *Mihmân-nâme*'de "Türkçe yazılmış *İskendernâme* kitabının tanıtımı" başlığı altında bu kitabın içeriğini anlatmasından, yine bu eserde özellikle de Yesevî'nin tarikat adâbını anlatan Türkçe eserini okuyup çeşitli feyizler elde ettiğinden ve Şîbân Hân'ın şiirlerine yaptığı tercümelerden anladığımız kadarıyla Türkçe diline de hâkimdi.²⁸⁷

Fazlullâh, kendi üstatlarından birinin Muhammed-i Sehâvî olduğunu kaydetmiştir. Nitekim Sehâvî de *ed-Dav'ü'l-lâmî 'li-ehli'l-(ebnâ'i a'yâni ulemâ'i) karnî't-tâsi* adlı kitabında Fazlullâh'ın tahsil dönemi ile ilgili şöyle bilgiler vermektedir:

²⁸⁰ Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer*, C. IV, s. 608.

²⁸¹ Örs, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...", s. 60-61.

²⁸² Ebû Hamid el-Gazzâlî'nin ahlaki konularla ilgili yazdığı eserdir. Tam adı, *Minhâcü'l-Âbidîn ila cenneti Rabbi'l-Âlemîn*'dir. Arapça yazılan eser, 304 sayfadır. Abdülkadir Mekkî tarafından tahkik edilmiş, Daru'l-Minhâc tarafından neşredilmiştir.

²⁸³ Maksat Şehâbeddin Sühreverdî'nin "*Avârifü'l-ma'ârif*" adlı kitabıdır. "*Avârifü'l-Ma'ârif*", tarikatlara dair ilk eserlerden olup Sühreverdî'nin en önemli kitabıdır. Çeşitli baskıları ve tercümeleri bulunan eser son olarak Edîb el-Kemdânî ve Muhammed Mahmûd Mustafa tarafından neşredilmiş (I-II, Mekke 1422/2001), Farsçaya (trc. Ebû Mansûr İsfahânî, Tahran 1985) ve Türkçeye (müt.) Yahya Pakiş, Dilâver Selvi, İstanbul 1988) tercüme edilmiştir. (Hasan Kâmil Yılmaz, "Sühreverdî Şehâbeddin", *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 40-42.

²⁸⁴ Örs, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...", s. 63.

²⁸⁵ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 62.

²⁸⁶ a.g.e., s. 197.

²⁸⁷ a.g.e., s. 62, 151, 255-256.

Fazlullâh'ın 'Amûdi'd-dîn-i Şîrâzî ve Sühreverdi'nin takipçisi Cemâl-i Erdistânî gibi üstadlardan sûfizm eğitimi aldığını; Cemâleddîn Erdistânî'nin ekolüne²⁸⁸ bağlı olduğunu; Arapça, me'ânî, usûl vb. ilimlerde yüce makama eriştiğini; güzel bir yaşam standardına sahip olduğunu ve kanaatkâr biri sayıldığını belirtmektedir. Fazlullâh'ın daha sonra annesiyle Kâhire'ye gittiğini, orada annesinin vefât ettiğini, hocası Cemâleddin el-Ardistânî (Erdistânî) ile birlikte Mısır ve Filistin'e gittiğini, Urşelim ve Halil makamına uğradıklarını, değerli üstâdı Cemâl'i de Urşelim'de defnettğini, oradan Medîne'ye geldiğini, H.882 (1478) yılında birkaç ay Medîne'de yaşadığını, üstâdı Sehâvî'yi Mısır'da arayıp bulamadığını, bunun üzerine Medîne'ye döndüğünü yazmaktadır. Daha sonra Medîne'de hocasını görünce çok sevindiğinden, Ravza-i Mutahhara'da *Sahîh-i Buhârî*'yi üstâdı Sehâvî'den okuduğundan, onun fıkıh derslerine katılıp ardından Sehâvî'den kâmil bir şekilde icazet aldığından ve Cemâleddin Erdistânî'nin menkıbeleri hakkında bir kitap yazdığından bahsetmektedir. Üstâdını en son Mekke'de hac ibâdetini edâ ederken görmüş, ardından vatanına dönmüştür. Ayrıca Sehâvî, öğrencisinin H.897 (1492) yılında beyan fesâhati ve dil uzmanlığı sebebiyle Sultân Ya'kûb'un kâtibi ve divân danışmanı olduğunu duyduğunu belirtmektedir.²⁸⁹

Prof. R. A. Nicholson'un Cemâl Erdistânî hakkında yazdığı makalede kullandığı kaynaklar, Cemâl'in H.879 (1475) yılında şehit edildiğini yazmışlardır. Bu târih Fazlullâh'ın on yedi yaşında Hicâz'a yaptığı ilk seferine denk düşmektedir. Sehâvî'nin sözlerinden de anlaşıldığı üzere Fazlullâh, Hicâz'a ikinci seferini yirmi beş yaşındayken, H.887 (1482) yılında gerçekleştirmiştir. Fazlullâh *Târîh-i Âlem-ârây-i Emînî*'de H.887 (1482) yılında Bağdat'a vardığını yazmaktadır.²⁹⁰ Sehâvî ise Fazlullâh'ın H.887 (1482) yılında tedrisatta bulunduğunu beyan etmektedir.

²⁸⁸ Pircemâlîye tarikatı, Sühreverdiyye tarikatının Pîr Cemâleddin Ahmed Erdistânî'ye (ö. 879/1474) nisbet edilen bir koludur. Bkz. Reşat Öngören, "Pircemâlîye", *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 42-45.

²⁸⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-(ebna'i a'yânî ulemâ'i) karni't-tâsi*, C. VI, s. 171.

²⁹⁰ Örs, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...", s. 53.

Dolayısıyla da H.877 (1482) yılı Fazlullâh'ın on yedi yaşında ilk seferini gerçekleştirdiği yıldır.

Fazlullâh ikinci defa H.887 (1482)²⁹¹ hac farızasını yerine getirdikten sonra vatanı Şîrâz'a geri dönmüştür.²⁹² Tekrar üçüncü kez hacca gitmeyi kararlaştırmış ve bu seferine Akkoyunlu sarayını ziyaret ederek başlamıştır. Burada Zamânın İmamı olarak andığı Ebû'l Muzaffer Ya'kûb Hân'a bi'at etmiş ve sarayda kalmıştır.²⁹³

Fazlullâh, *Bedî'u'z-zamân fî Kıssât-i Hay b. Yakzân* kitabını H.892 (1487) yılının Şa'ban ayında Sehend Dağı eteklerindeki yazlıkta Ebû'l Muzaffer Ya'kûb Hân'a hediye etmiştir. Burada Ya'kûb Hân'a kitabın önsözünü okumuş ve Padişah'ın saltanat dönemi için Cüveynî'nin *Târih-i Cihângüşâ*²⁹⁴ gibi bir târih kitabı yazmaya hazır olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Ya'kûb Hân ona saygı gösterip iltifat buyurmuş ve onun bu teklifini kabul etmiştir. Fazlullâh dört yıl boyunca sürekli Sultân ile birlikte olmuş ve *Âlem-ârâ-yı Emînî* kitabının ilk cildini Sultân Ya'kûb'un öldüğü H.896 yılının Safer ayından kısa bir süre sonra bitirmiştir.²⁹⁵

Bayındır Bey'in azlinden ve Emîr Süleyman'ın görevden alınmasından sonra Fazlullâh ister istemez İsfahân'a geri dönmüş 3 Cemâziyelâhir 909 (23 Kasım 1503) târihinde Kâşân'da Allâme Hillî'nin "*Nehcü's-Sıdk*" kitabına reddiye olarak "*İbtâlî Nehci'l-Bâtıl*"ı yazmıştı. Bu eser Şîîlerle Sünnîler arasında tartışmalara ve karışıklıklara yol açmıştır. Bu eserden dolayı İsfahân ve Kâşân'da Sünnîlerle Şîîler arasında çıkan karışıklardan dolayı buradan kaçmak zorunda kalmış ve Şâh İsmâîl ordusuyla Irak'a saldırdığı sırada bunu fırsat bilen Huncî; Kâşân'dan ayrılarak Horasan'a gelmiş ve buranın da güvenli olmadığını sezince oradan Mâverâünnehir'e, Şeybânî Hân'ın yanına gitmiştir.²⁹⁶ Ayrıca *Ahsenü't-Tevârih* kitabında ise Şeybânî

²⁹¹ Resûl Ca'feriyan, "Tercüme-i "Risâle-i Hidâyetü't-Tasdik ilâ Hikâyetü'l-Harîk" (ez Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî 927). Mikat-u Hac, http://miqat.hajj.ir/article_37334.html (Erişim târihi 12.03.2020)

²⁹² a.g.e., s. 64.

²⁹³ a.g.e., s. 65.

²⁹⁴ *Târih-i Cihângüşâ*, Atâ Melik Cüveynî'nin (ö. 681/1283) Moğollar, Hârezmşahlar ve İsmâîlîlere dair eseridir.

²⁹⁵ Örs, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...", s. 64.

²⁹⁶ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, Önsöz, s. 24-25.

Hân'ın Horasan'ı işgal edip devletini kurduğu H.910 (1505) dönemde Herât'ta bulunan Rûzbihân, Şeybânî Hân'a katılmıştır,²⁹⁷ bilgisi yer almaktadır.

Fazlullâh, Muhammed Şeybânî Hân'ın sarayında büyük bir saygı ve takdir gördüğünü, bazı dînî toplantıları yönettiğini, Padişah'ın yanında sohbetlere katıldığını ve yolculuklarda ona eşlik ettiğini b eserinde belirtmektedir.

Rûzbihân; H.910 (1505) yılında Irak'tan Horasan'a gelmiş ve Rebîülevvel ayının sonlarında Meşhed'e giderek İmam Rızâ'nın türbesini ziyaret etmiş, Tûs'taki mezarları ziyaret azmiyle Meşhed'den dışarı çıkıp İmam Gazzâlî'nin türbesine varmıştır.²⁹⁸ Bu bilgi, Rûzbihân'ın bu târihlerde Meşhed'de olduğu ve bu târihlerden sonra Şeybânî Hân'ın sarayına yerleştiğini açıklıyor.²⁹⁹

Rebîülevvel 914 (Temmuz 1508) yılından Sefer 915 (Mayıs 1509) yılında rastladığımız ilk ve son tarihi kapsayan yılları arasındaki on aylık dönemi Şeybânî Hân'ın yanında geçirdiğini, onunla seferlere ve toplantılara katıldığını *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'da görmekteyiz.

Muhammed Şeybânî Hân H.916 (1510) yılında Şâh İsmâil'le Merv Kalesinin dışında giriştiği savaşta 1.Ramazan H.916 Cuma günü öldürülmüş³⁰⁰, Merv Şeybânîlerin elinden çıkmış, Fazlullâh yine Semerkant'ta yersiz yurtsuz kalmış ve Tîmûr soyundan olan Bâbü'rün egemenliğine geçen Semerkant'a saklanmıştır. Özbeklerin H.918 (1512) yılında Muhammed Şeybânî'nin yeğeni Ubeydullâh Hân eski gücünü yakalayıp ve Buhârâ'yı yeniden ele geçirince o dönemde Semerkant'ta olan Fazlullâh'ı yeniden Buhârâ'ya dâvet etmiş ve onu koruması altına almıştır.³⁰¹

Hasan Nisârî, *Tezkire* adlı eserinde Fazlullâh'ı en üstün ilâhîyatçı ve derviş olarak nitelendirmektedir. Çağının en üstün muhaddisleri onun öğrencisidirler.

²⁹⁷ Rûmlû, *Ahsenü't-Tevârîh*, s. 226.

²⁹⁸ Huncî, a.g.e., s. 351.

²⁹⁹ a.g.e., s. 351.

³⁰⁰ Burada 28 Şaban Çarşamba günü savaşın başladığını ve iki gün sürdüğü yer aldığına göre Cuma 1 Ramazana denk gelmektedir. Bkz. Kazvinî, *Târîh-i Cihân-Ârâ*, s.273.

³⁰¹ Alışık, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin Yaşamı...", s. 72-73.

Fazlullâh, Hasan Nisârî'nin babasının dostu olup doğumunda Hasan'a Bahâüddîn lakâbını vermiştir.

Yaşamının sonuna kadar Ubeydullâh'ın sarayında kalan Rûzbihân el-Huncî Buhârâ'da 5 Cemâziyelûlâ 927 (13 Nisan 1521) Perşembe günü vefât etmiştir.³⁰²

3.4. Mezhep ve Dînî Anlayışı

Fazlullâh Ehl-i Sünnet çizgisinde bulunan³⁰³ mutaassıp bir Sünnî,³⁰⁴ Şâfiî³⁰⁵, sûfî³⁰⁶, fûrû'da Hânefi, usulde Eş'arî³⁰⁷ idi. Cemâl Erdistânî pîrine tâbiydi. Her ne kadar *Ravzâtü'l Cennât* kitabı Fazlullâh'ı Eş'arî Hânefi olarak yazmışsa da Fazlullâh ömrünün sonuna kadar da Şâfiî mezhebine tâbi olmuş biridir. Bunu *Mihmân-nâme*'de Şeybânî Hân ile yaptıkları ilmî sohbetlerde ortaya koymaktadır.³⁰⁸

Rûzbihân'ın yaşadığı dönem Şia'nın o bölgelerde henüz tam anlamıyla hâkim olmadığı ama çok ilerlediği bir dönemdi. Hicrî V. asrın ortalarına gelindiğinde İsfahân ve bölge halkının büyük bir kısmı Hânefi ve Şâfiî mezhebine mensuptu³⁰⁹ ve bu bölgenin halkı IX/XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar Sünnîlerden³¹⁰ oluşuyordu. Nâdir Şâh İsfahân'a saldırdığı zaman Hunc halkı Afganlılara yardım etmişlerdi ve Nâdir Şâh da bu yüzden onları cezâlandırmıştı.³¹¹

X/XVI. asra gelindiğinde ise Şia mezhebi özellikle Şâh İsmâil'in propaganda faaliyetleri ve savaşlarıyla çok yaygınlaşmış ve Ehl-i Sünnet ve Şia arasında aşırı düşmanlıklar baş göstermiştir.³¹² Bu durum karşısında Özbek sarayı yazıcısı olan Fazlullâh sürekli Şiîlere karşı kin beslemiş, Şiîlerin kanını helâl saymış, onları

³⁰² Rûmlû, *Ahsenü't-Tevârîh*, s. 226; Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer* C. IV, s. 608.

³⁰³ Huncî, a.g.e., s. 28, 312; Hândmîr, a.g.e., C. IV, s. 608.

³⁰⁴ Rûmlû, a.g.e., s. 226; Huncî, a.g.e., s. 176.

³⁰⁵ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 176.

³⁰⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-(ebna'i a'yâni 'ulemâ'i) karni't-tâsi*, C. VI, s. 171.

³⁰⁷ Hunsârî, *Ravzâtü'l-Cennât fî Âhvâli el-Ulemâ ve's-Sâdât*, C. VI, s. 17.

³⁰⁸ Huncî, a.g.e., s. 174, 178, 181.

³⁰⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Bir Ortaçağ İran Şehrinin Anatomisi: İsfahân (650-1500)" *Nâme-i Âşina*, S.11, İran İslâm Cumhuriyeti Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı, 2003, s. 61.

³¹⁰ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 2.

³¹¹ Huncî, a.g.e., s. 19.

³¹² Safâ, *Târîh-i Edebiyât der-İrân*, s. 60-61; Şerî'ati, 'Ali Şiasî-Safevî Şiasî.

kâfirlerden daha kötü görmüş ve Muhammed Şeybânî Hân'ı Kazaklarla savaştan sonra (bizim çalışmamızda Kazaklarla savaşmadan önce) Kızılbaşlarla savaşı istemiş ama bu konuda isteği gerçekleşmemiştir.³¹³ Sürekli Şeybânî Hân'ı Kızılbaşlarla savaşa teşvik etmiştir.³¹⁴

Fazlullâh'ın Kızılbaşlara duyduğu bu kin ve nefreti Feridun Bey'in topladığı Osmanlı'nın resmî devlet mektuplarında da görmek mümkündür. Hatta Feridun Bey'in Hâce-i İsfahânî diye kabul ettiği şâirin yazdığı ve *Ahsenü't-Tevârih* yazarının da Fazlullâh olarak kabul ettiği kişinin yazdığı iki mektup doğrudan Sultân Selim'e hitaben yazılmış ve onun fetihleri övülmüştür. Bu mektubun yazarı olan şâir, mektubunda Osmanlı Padişah'ını övmekte, Kızılbaşların yurdunu da fethetmesini istemekte, İsmâil'in başını kesmesini dilemekte, İskender'in yolunu takibini ve İran topraklarını Rum topraklarına katmasını arzulamaktadır.

Çağatay Türkçesi ile yazdığı kırk iki beyitlik kasîdesinde Sultân Selim'den Horasan'ı işgalcilerden kurtarmasını istediğini, Sultân Süleyman'ın tahta geçişi târihiyle örtüşen ve Emînî mahlasıyla yazdığı kasîdesinde de aynı şeyleri arzuladığını görmekteyiz.³¹⁵

3.5. Hocaları

1- Sehâvî (Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 902/1497).³¹⁶

2- Pîr Cemâleddîn Ahmed Erdistânî.³¹⁷

³¹³ Kazaklarla savaşmadan önce Kızılbaşlarla savaşılması gerektiğini savunmuş hatta bu konuda Ubeydullâh Sultân ile aralarında uzunca bir diyalog geçmiştir. Ubeydullâh ise onu ikna etmeye çalışmıştır. Bkz. Huncî, a.g.e., s. 56-57.

³¹⁴ Huncî, a.g.e., s. 44-45, 57, 104-106, 346.

³¹⁵ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, Önsöz, s. 28-29; Rûmlû, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 226.

³¹⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-(ebnâ i a'yânî ulemâ'i) karni't-tâsi*, Beyrut, Dâru'l-cîl, t.y., C. VI, s. 171.

³¹⁷ a.g.e., C. VI, s. 171. Pîr Cemâl'in, doğum târihi ile ilgili net bir bilgi olmamakla birlikte 866/1458 yılında telif etmiş olduğu *Mir'âtu'l-Efrâd* isimli eserinde "50 yıldır bu halkla mücâdele hâlindeyim." ifâdesinden yola çıkarak, doğum târihinin yaklaşık 810-16/1410 civarına tesadüf ettiğini anlayabiliriz.

3- Devvânî³¹⁸ (Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Siddîkî).³¹⁹

4- Ali b. Ebî Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Ferec Merâgî.³²⁰

3.6. Eserleri ve Çalışmaları

Rûzbihân eserlerini Türkçeden ziyade Farsça ve Arapça olarak kaleme almıştır. Bu durum Şeybânî Hânlığı'nın dil ve edebiyat dili olarak Farsçaya gösterdikleri önemi de ortaya koymaktadır.

1- “*Hevâşî-i Mutavvâl*”, “*Telhîs*”³²¹ kitabına yazdığı hâşiyedir. İlk eseri olarak kaleme aldığını bildirmektedir. Bu eseri on yedi yaşından önce yazmıştır.³²²

2- “*Risâle-i der Menâkıb-i Cemâl Erdistânî.*” Pîr Cemâleddin Ahmed Erdistânî'nin (ö. 879/1474) menkıbelerini yazdığını söylediği eseridir.³²³

Çeşitli eserler telif etmek ve tarikatını tanıtmak için çeşitli yerlere ve ülkelere yolculuklar yapmıştır. Bu yolculukları esnasında H 879 yılında ölmüştür. Zeynep Özel, “Pîr Cemâl Erdistânî'nin (ö. 879/1475) Bidâyetü'l-mahabbe İsimli Eserinde Hicret”, **Hadis ve Siyer Araştırmaları**, S. 2, 2018, s.109-130. Ayrıca araştırmalarımızda rastladığımız ölüm yeri noktasında da karışıklık bulunmaktadır. Mezarının Pîr Murteza 'Ali Erdistanî'nin türbesinin kenarında Erdistan'ın Fehre bölgesinde Mescid-i Sefid-i Serdeşt'te olduğu yer almaktadır. [Bu bilgi doğru olmayabilir çünkü **ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-(ebnâ'i a'yâni 'ulemâ'i) karni't-tâsi**, C. VI, s. 171, kitabında Rûzbihân'ın hocası “Cemâl'i” Urşelim'de defnedildiğini belirtmektedir.] Mescid-i Sefid'de gömüldüğü bilgisi de kaynaklarda yer almaktadır. Bkz. Ümid Surûrî, “**Şerh-i Ahvâl-i ve Mu'arrifi nushe-i Hattî ez külliyyât-i âsâr-i Pîr Cemâl Erdistânî mahfûz der Kitaphâne-i Meclis-i Şû'rây-i İslâmî**”, Peyâm-i Bahâristân 1388, S.4, s.109-119.

³¹⁸ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Siddîkî, 827-830/1424-1427 yılları arasındaki bir târihte İran'ın Kâzerûn şehrine bağlı Devvân köyünde dünyâya geldi. Âlim ve soylu bir aileye mensup olan Devvânî pek çok esere imza atmış ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Dîni ve aklî ilimlerin çeşitli dallarında eser veren Eş'arî kelâmcısıdır. Devvân'ın yakınındaki Fûliâbgîne mevkiinde hastalanarak 9 Rebûlâhîr/12 Ekim 908/1502'de vefât etti ve kendi köyünde hâlen mevcut olan mezara defnedildi. Devvânî'nin aynı yılın Recep ayı içinde öldüğü de rivâyet edilir. Bkz. Harun Anay, “Devvânî”, **DİA**, C. IX, İstanbul, 1994, s. 257-262.

³¹⁹ Alışık, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin Yaşamı...”, s. 72.

³²⁰ Resûl Ca'feriyân, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî ve Girâyîş-i Mezhebiy-i û”, **Şerh-i Hâl-i Fazl b. Rûzbihân-i Huncî, Makâlât-i Târîhî**, C. II, Kum, 1379. Sy.

³²¹ *Telhîsü'l-Miftâh*, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) Arap grameri ve belâgatına dair eseri olan *Miftâhu'l-'Ulûm*'unun belâgata dair üçüncü bölümünün Hatîb el-Kazvîni (ö. 739/1338) tarafından yapılan muhtasardır. Bkz. İsmail Durmuş, “Muhtasar” **DİA**, C.25, Ankara, 2002, s. 156-157.

³²² Örs, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...”, s. 61.

³²³ Sehâvî, **ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-(ebnâ'i a'yâni 'ulemâ'i) karni't-tâsi**, C. VI, s. 171.

- 3- “*Havâşî ber Havâşî-i Şerh-i Cedîd.*”³²⁴ Şîrâz’da yazılmıştır.
- 4- “*Keşfu’l Gumme fî Mârifeti’l-Eimme*” kitabının telhis ve tahkîki. Bu eseri Şeyh Ali b. İsâ Erbîlî³²⁵ telif etmiştir.
- 5- “*Hevâşî ve Ta’likât ber kitâb-i şerh-i Mevâkıf.*”³²⁶
- 6- “*Hall-i Tecrîd.*”³²⁷
- 7- “*Ta’likât ber Kitâb-ı Muhâlât.*”³²⁸ Bu eser Şîrâz’da yazılmıştır ve *Âlem-ârâ-yı Emînî*’de zikredilmiştir.
- 8- “*Makâsıd der İlmi Kelâm.*”³²⁹
- 9- “*Şerh-i Vesâyâ-yi Hâce Abdü’l-Hâlık-i Gücdevânî.*” Orta Asya’da ünlü din bilgini olan Gücdevânî’nin³³⁰ ahvâli, şeyhin soy kütüğü, halîfeleri ve silsileleri ile ilgilidir. Bir mukaddime ve üç bölümden oluşan bu eser Gücdevânî ve ona bağlı şeyhlerin hayat hikâyelerinden bahseder. Bu eserin yazması Süleymaniye Kütüphânesinde (Yahya Tevfik nu. 1500,83a-102b) bulunmaktadır.³³¹

³²⁴ Örs, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...”, s. 64.

³²⁵ Eş-Şeyh Bahâü’d-dîn Ebu’l-Hasan ‘Alî b. İsâ b. Ebi’l Feth Erbîlî, *Keşfu’l-Gümme fî mâ’rifeti’l-Eimme* adlı kitabın yazarıdır. H 692’de vefât etmiştir. Kitap intişârât-i eş-Şerîf er-Rezî tarafından neşredilmiştir. 616 sayfalık bir kitaptır. Birinci baskısı 1421 yılında yapılmıştır. İçeriği On dört Mâsum’un hayatlarını, yaşantılarını ve şهادetlerini anlatmaktadır. Ehl-i Beyt’in faziletleri ve menkıbeleri ile ilgilidir. Bu konuda Şîî kaynakları içerisinde en önemlilerinden birisidir. Basit bir dil kullanması kitabı daha etkili kılmıştır. İmametin toplumsal zarureti üzerine de vurgu yapmaktadır. Dih-hudâ, “Erbîlî (اربلى)” maddesi, *Lügatnâme*, C. II, s. 1637.

³²⁶ *Şerhu’l-Mevâkıf*, Adudü’d-dîn el-İcî’nin *el-Mevâkıf* adlı eseri üzerine Seyyid Şerîf el-Cürcânî’nin (ö. 816/1413) yazdığı şerhtir. *el-Mevâkıf*’ın temel bilgiler niteliğindeki birinci bölümü altı kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda kelâm ilminin tanımı, konusu, faydaları, İslâmî ilimler arasındaki yeri ve adlandırılışı, ikinci kısımda ilmin tanımı, üçüncüsünde neveleri, dördüncüsünde zaruri ilmin ispatı, beşincisinde istidlâl, istidlâlînin doğru ve yanlış olan çeşitleri, doğru istidlâlînin şartları, özellikleri ve Allâh’ı bilmekte gerekliliği, altıncı kısımda doğru bir istidlâl ile istenilen sonuca ulaşmanın metotları, delil ve kıyas türleri gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, “el-Mevâkıf” *DİA*, C. XXIX, Ankara, 2004, s. 422.

³²⁷ Örs, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...”, s. 64.

³²⁸ Örs, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...”, s. 64.

³²⁹ Hunsârî, *Ravzâtü’l-Cennât fî Âhvâli el-Ülemâ ve’s-Sâdât*, C. VI, s. 17’de bu kitaptan bahsetmektedir.

³³⁰ Doğum yeri olarak Buhârâ veya Gücdevân kabul edilmektedir. Hocası büyük tefsir âlimi olan İmam Sâru’d-dîn’dir. Celâlüddîn Muhammed Pârsâ onun hakkında kendi kitabı olan *Faslu’l-Hitâb*’da “sırların kaynağı, nurların zuhuru, hakikatlerin kâşifi vb.” övgü ve tazimle bahsetmiştir. Sa’id Nefîsî, “Risâle-i Sâhibiye’nin Önsözü”, *Ferheng-i Îrân Zemîn*, S. 1, Tahran 1332, s. 73-74.

³³¹ Alışık, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî’nin Yaşamı...”, s. 76.

10- “*Bedî‘u‘z-zamân fî Kıssat-i Hay b. Yakzân.*” Dili Farsça olan bu eseri 892/1487 yılının Şaban ayında Sehend dağı eteklerindeki yazlıkta Ebû‘l Muzaffer Ya‘kûb Hân’a yazarak hediye etmiştir.

Rûzbihân, dibâcesi Sultân Ya‘kûb’un emri üzerine yazılan kitabı ona ithaf etmiş ve huzurunda kendisine okumuştur. İçeriği, İbn Tufeyl’in *Hay b. Yakzân* adlı felsefî eseriyle bağlantılıdır. Fazlullâh *Âlem-ârâ-yı Emînî*’de eserinden şöyle bahseder:

“Ders ve incelemeden arta kalan zamanımı *Bedî‘u‘z-zamân fî Kıssât-i Hay b. Yakzân*’ı telif etmekle geçiriyordum. O kitapta nefs-i nâtikanın evrimi hakkında bir hikâye yazdım. Söz konusu kitap Farsça yazıldığından ibârelerin süslenmesinde, çeşitli mecâz ve istiârelerin kullanımında son derece mübâlağa edildiğinden, kitabı inceleyenlerin de anlayacağı gibi hakikat ilimlerinde bundan önce bu kadar derli toplu ve süslü bir araştırma pek nadir kaleme alınmıştır. Kitap, yazılışı bittikten sonra erdemlilerin ve kaâbiliyet sahiplerinin gönlünde tam bir yer edindi; erdemli şahıslar onu istinsah etmeye ve ondan nakillerde bulunmaya rağbet gösterdiler. Nüshaları dünyanın çeşitli yerlerine dağıldı.”³³²

Bu eserinde Hz. Peygamber’den başlayarak Şeybâniler dönemi dâhil Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinin tarihî olaylarını ele almıştır. Ayrıca eserde târih ilminin önemi, tasavvuf yolları, hikâyeler, atasözleri ve şiirler konu edinilmiştir. Bu konular itibarıyla eser, bölgenin sadece siyasî târihini değil aynı zamanda dînî, ilmî, edebî ve sosyo-kültürel târihini de günümüze aktarmaktadır.

Değerli bilim adamı Prof. Dr. Derya Örs, 2009 yılında bu eserin İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde 1169/1756 târihli yegâne yazma nüshasını incelemiş ve metin tashihi yaparak bilim dünyasına kazandırmıştır.³³³

11- “*Târîh-i Âlem-ârây-i Emînî.*” Rûzbihân-i Huncî’nin Ya‘kûb Sultân’a Cüveynî’nin *Cihângüşâ Târîhi* gibi bir târih kitabı yazmaya hazır olduğunu bildirip, Ya‘kûb Hân’ın iltifat buyurarak onun bu teklifini kabul etmesiyle kaleme aldığı kitaptır.

³³² Örs, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...”, s. 36, 64-71.

³³³ Gedik, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî’nin Mîhmân-nâme-i Buhârâ’sı”, s. 39.

Huncî, kitabın uzun önsözünü âyetlerle, şiirlerle ve salavatlarla süslemiştir. Hulefâ-yi Râşidîn'in menkıbelerini anlatarak kitabına giriş yapmış, Hz. Hasan ve Hüseyin'i de kısaca anlatmış, çok kısa Emevî ve Abbâsîlere değinmiştir. Eserin başında yazar, Akkoyunluların soy ve atalarından da bahsetmektedir.

Eserin planı gelişigüzel ve dağınık, kronolojisi yetersizdir. Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî, eserinde Uzun Hasan'ın ölümünden H.882 (1477) sonraki dönemi ele almaktadır. Eser Sultân Halîl'in tahta çıkışından itibaren başlamakta ve 11 Sefer'de Sultân Ya'kûb'un ölümüyle sona ermektedir.

Uzun Hasan'ın ölümünden sonraki dönemde ortaya çıkan olaylar hakkındaki açıklamalara da eserde yer verilmiştir. Aynı zamanda Sultân Ya'kûb'un saltanat dönemini detaylı bir şekilde de açıklamıştır.

Fazlullâh dört yıl boyunca sürekli Sultân ile birlikte olmuş ve *Âlem-ârây-i Emînî* kitabının ilk cildini Sultân Ya'kûb'un öldüğü H.896 (1490) yılının Sefer/Aralık ayından kısa bir süre sonra bitirmiştir. Bu kitap önce Ya'kûb Sultân'a, sonra da o zaman çocuk yaşlarda olan Bayındır Bey'e ve lalası Süleyman Bey Bicanoğlu'na hediye edilmiştir.

Bayındır Hân, Receb/Mayıs H.898 (1493) târihinde saltanattan azledilmiş, dolayısıyla da onun saltanatının olaylarını yazdığı bu eserin 2. cildi tamamlanamamıştır.³³⁴

Bu eser Şâh İsmâîl'in kıyamından ve saltanatı ilanından önce yazıldığı için olumlu veya olumsuz duygulardan uzak insaflıca ifâdeler içermektedir. Dolayısıyla da oldukça mu'teber ve itina gösterilmesi gereken bir kaynaktır.³³⁵

Bu eserin iki nüshası günümüze ulaşmıştır. Birincisi Yusuf Mervî tarafından 926/1520 târihinde güzel bir hatla istinsah edilmiş olup İstanbul Fâtih Kütüphânesinde 4431 numarada kayıtlıdır. Diğer de Türkçe el yazması olup Paris Bibliothèque

³³⁴ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 23.

³³⁵ Örs, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî ...", s. 173-184.

Nationale, Ancien Fonds Persan Nu.101’de bulunmaktadır. Müstensihî belli olmayan nüshanın istinsah târihi 21 Muharrem 952 (3 Nisan/1545)’dir.

Fâtih nüshası, Paris nüshasından daha eski târihli olup daha açık bir yazıyla kaleme alınmıştır ve 1957 yılında İngilizceye çevrilmiştir.

Eser bilim dünyasına ilk kez Minorsky tarafından özet ve tercüme yoluyla kazandırılmıştır. Ayrıca eser, 1998 yılında Prof. Dr. Derya Örs tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.

12- *Târîh-i Âlem-ârây-i Emînî*’yi bitirdikten sonra yazar “*Saḥîḥ-i Müslim*” şerhini yapmaya niyetlenmiş ama şerhi yapıp yapmadığı belli değildir.

13- “*Havâşî ve Ta’likât ber Keşşâf.*” Bu eser de kendisinin Tebrîz’de Sultân Ya’kûb’un başveziri Kadı Safiyü’-d-dîn İsa Sâvecî’ye muhâlefet gösterip uzlete çekilmesini kaleme almıştır.

14- “*Hidâyetü’t-Tasdîk ilâ Hikâyeti’l-Harîk.*” Bu kitap dört bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölüm Peygamberimiz’in « حجابہ النور، لو كشف لاحرق سبحات وجهه ما انتهى » hadisi ile başlamaktadır. İkinci bölümü Peygamberimiz’in şefkatini anlatır. Üçüncü bölümde Medîne-i Münevvere’de Hz. Peygamber’in Mescidi’nin yanışını, burayı ziyaretinde gördüklerini ve de insanlardan dinlediklerini anlatır. Dördüncü bölümde ise Mescid-i Nebevî’de yangın esnasında ve sonrasında meydana gelen ilginç olaylara yer verir.

İsfahân’ın “Cuy” şehrinde 20 Şevval 907 (28 Mayıs 1502) yılı Cuma günü kaleme alınmaya başlanan bu eser Arapça risâle şeklindedir ve H.886 (1481) yılında Medîne’de çıkan yangını anlatmaktadır. Fazlullâh H.887 (1482) yılında, yangından altı ay kadar sonra Medîne’de bulunmuş ve yangının eserlerini bizzat gözlemleyerek

gördüklerini yazmıştır. İrec Efşâr'ın çalışmaları sonucu “Yadnâme-i İranî Minorsky”de yayımlanmış metnini Ağay-i Dâniş Pejûhe basmıştır.³³⁶

15- “*Kitâb-i İbtâlû Nehci'l-Bâtıl ve İhmâlû Keşfi'l-Âtıl.*” Arapça olan bu eser 3 Cemâziyelâhîr H.909 (1504)'de Kâşân'da tamamlanmıştır. İlhanlı Sultânı Olcaytu Dönemi'nin meşhur Şîî âlimlerinden Allâme Hillî adıyla bilinen Hasan b. El Muayyed b. Yûsuf b. el-Mutahhar el-Hillî'nin H.648-726 (1250-1326), Şia'nın hakkaniyetine dair kaleme aldığı *Nehcu'l-hakk ve Keşfu's-Sıdk ve's-Sevâb* adlı kelâm kitabına reddiye olarak yazılmış en önemli kitaplardan³³⁷ olup daha çok *İbtâlû'l-Bâtıl* adıyla tanınır. Bu eser Şîî Safevî Devleti'nin İsfahân'a kadar ilerlediği bir zamanda kaleme alınmış olması bakımından o günkü Ehl-i Sünnet camiasının Şîî Safevîlere bakışını anlatması yönüyle çok önemlidir. Yazarın, Safevîlerin hâkimiyetine geçen İran topraklarını terk etmek mecburiyetinde kalışının başlıca sebeplerinden birisi de Arapça olarak kaleme alınmış olan bu kitapta Şîîler hakkında ileri sürdüğü görüş ve hakaretlerdir. Bu eserden dolayı yoğun mezhep çatışmalarının ortasına kalan Huncî Kâşân'dan ayrılmak zorunda kalmış ve kendisine daha emniyetli yer olarak Şeybânî Hân'ın sarayını görmüştür.³³⁸

16- “*Vesîletü'l-Hâdem ile'l-Mahdûm: der Şerh-i Selavât-i Çârdeh Ma'sûm.*” Kâşân'da Recep 909 (Ocak 1504) yılında kitabını telif etmiştir.³³⁹ Bu kitap Resûl Ca'feriyân çabasıyla hazırlanmıştır. Kum, Müessesesi-i Ensâriyân tarafından HŞ1375 yılında neşredilmiş olup 315 sayfadır.³⁴⁰

17- “*Mihmân-nâme-i Buhârâ.*” Bu eser, Rûzbihân'ın fikri ve isteği üzerine Şeybânî Hân'ın emriyle kaleme alınmıştır.³⁴¹ Şeybânî Hân'ın İran'da Sünnîliği hâkim kılmasını teşvik etmek amacıyla yazılmıştır. Eserde Şeybânî Hân'ın çeşitli savaşları

³³⁶ Resûl Ca'feriyân, “Tercüme-i “Risâle-i Hidâyetü't-Tasdik ilâ Hikâyetü'l-Harîk” (ez Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî 927). Mikat-u Hâc, http://miqat.hajj.ir/article_37334.html (Erişim târihi 12.03.2020).

³³⁷ Hunsârî, *Ravzâtü'l-Cennât fî Âhvâlî el-Ülemâ ve's-Sâdât*, C. VI, s. 17.

³³⁸ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, Mukaddime, s. 31.

³³⁹ Ca'feriyân, “Fazl b. Rûzbihân-i Huncî ve Girâyiş-i Mezhebiy-i ü”, sy.

³⁴⁰ Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî İsfahânî, “*Vesîletü'l-Hâdem ile'l-Mahdûm: der Şerh-i Selavât-i Çârdeh Ma'sûm*”, İsfahânî, Ensâriyân, 1375, Qom, “<https://www.ghbook.ir/index.php?nam> (Erişim târihi, 23.04.2021) .

³⁴¹ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 6.

anlatılır. Şevval 914 (Şubat1508)'de Buhârâ'da yazılmaya başlanan eser, 23 Cemâziyelûlâ 915 (8 Eylül 1509)'da Herât'ta tamamlanmıştır. Tarihlerle bakıldığında eser 7 aylık gibi bir zaman diliminde yazılmıştır. Önce eserin ismini *Sefernâme-i Buhârâ* koyduğunu ama daha sonra Şeybânî Hân'ın isteğiyle *Mihmân-nâme-i Buhârâ* olarak adlandırdığını belirtmektedir.³⁴² Tezimizin konusu olduğundan detaylıca zikredilecektir.

18- Yavuz Sultân Selim'e ithaf edilmiş kırk iki beyitlik Çağatayca kasîde.³⁴³ Bu kasîde yazarın bilinen tek Türkçe manzûmesidir.

Ayrıca Yavuz Sultân Selim'e ithaf edilmiş yirmi yedi beyitlik Farsça kasîde ve Sultân Süleyman'ın tahta geçişini kutlamak için yazılmış bir kasîdenin ilk beyti de buna güzel örnektir.

Fazlullâh'ın söz konusu manzumesi Feridun Ahmed Bey (ö. 990/1583) tarafından yazılmış olan *Münşe'âtü's-Selâtîn* adlı mecmuanın birinci cildinde yer almaktadır. Söz konusu manzume hakkında Gülşen Seyhan Alışık'ın çalışması da bulunmaktadır.

19- "*Neseb-nâme-i Muḥammed Hân*" ya da "*Şecere-i Neseb*". Bu eser de *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'da bulunmaktadır. Şeybânî Hân'ın atalarının soyunu ele alan şecere hükmündedir.³⁴⁴

20- "*Risâle-i Hârîriye der Beyan-i Hadîs-i Hâris*." Bu eser *Mihmân-nâme*'de "*Risâle-i Hârisiye*" adı ile özet olarak zikredilmektedir. "Hâris hadisinin şerhi" başlığı altında *Mihmân-nâme*'de özet şekilde yer almaktadır. "Mâverâünnehir'den kendisine 'Hâris' denilen biri çıkacaktır, bu kimse arslanlar gibidir. Onun önünde de Mansur adında biri var ki bu kimse Âl-i Muhammed'e yurt ve mekân verecektir. Nitekim Allâh Resûlü için Kureyş'e yurt ve mekân vermek, ona yardım etmek ve dâvetine icâbet

³⁴² a.g.e., s. 6.

³⁴³ Söz konusu yakarış Ahmet Beg, *Münşeâtü's-Selâtîn*, 1274-1275, C. 1, 416-417'de yer almaktadır. Şâire ait 27 beyitlik Farsça yakarış, ardından da 42 beyitlik Türkçe yakarış bulunmaktadır. Bkz. Alışık, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin Yaşamı...", s. 77.

³⁴⁴ Huncî, a.g.e., s. 41-42.

buyurmak mümin olan herkese farzdır.” Hadiste geçen “Hâris” kelimesi genişçe yorumlanarak kelimenin anlamları üzerinde durulmuş ve “Hâris” kelimesi Muhammed Şeybânî Hân ile ilişkilendirilmiş ve yorumu yapılmıştır. Bu çalışma *Mihmân-nâme*’de 95-108 sayfaları arasında özet şekilde yer almaktadır.³⁴⁵

21- “*Sülûkü’l-Mülûk*.” Bu kitap Şeybânî’nin yeğeni Ubeydullâh Hân’ın hidâyet ve irşadı için Ubeydullâh Hân’a yazılmış başucu kitabıdır. Yazarın son dönem eserlerinden olan bu kitap, İslâm prensipleri çerçevesinde devlet yönetiminin nasıl olması gerektiğini anlatan oldukça hacimli bir eserdir. Ubeydullâh Hân’ın hükümet ve memleket işlerinin idaresinde kendisine rehber olacak bir eser yazmasını istemesi üzerine H.918 (1512) yılında yazılmaya başlanmış ve H.920 (1514) yılında Buhârâ’da tamamlanarak Ubeydullâh Hân’a sunulmuştur. Eserde İslâm’ın ilk yüzyıllarında geliştirilen normlar çerçevesinde boy konfederasyonunun gerçeklerini göz önüne alarak, İslâmi olmayan fakat göçebe ve Türk özellikleri gösteren uygulamaların İslâmi fıkha uyarlanması hedeflenmiştir. Bu eserde Rûzbihân, Hânefi ve Şâfiî fıkına göre tavsiyeler ve şer’î açıklamalarda bulunmuştur. Eserde devlet ilişkileri üzerinde son derece gerçekçi ve dengeli görüş ve tavsiyeler yanında hadis ve dinî esasların yer aldığı kitaplardan da uzun alıntılar yapılmıştır. Moğol hâkimiyeti döneminde damga vergisi olarak uygulanan vergi İslâm’a göre yorumlanmış, zekât terimi altında uygulanmaya konulmuştur. Bunun gibi bu kitapta pek çok uygulama örnekleri sergilenmektedir.

Ayrıca bu eserle Rûzbihân Orta Asya’da büyük izler bırakmıştır. Semerkant bölgesinin, Sünnî merkezlerden uzaklaştırılma çabası, onun ilmî çalışma ve faaliyetleri sonucunda durdurulmuş ve özellikle *Sülûkü’l-Mülûk* adlı eseri sayesinde bu görüş Özbek hâkimiyet alanının dışında ve diğer Sünnî liderler arasında da geniş anlamda rağbet görmüştür.

Bu eserinde ayrıca Şeybânî hanlarının, son Tîmûrlu şehzadesi vasfıyla kendileriyle Mâverâünnehir’de çok şiddetli bir şekilde mücâdele eden ve her ortamda

³⁴⁵ a.g.e., s. 94-95.

kendilerini küçümseyen Zahîrûddîn Muhammed Bâbü’r’e karşı elde ettiği zaferlerini (Fergana 1494-1501, Kâbil 1504-1530, Semerkant 1511-1512) ele alır.

Rûzbihân bu eserini Şâfiî prensipleri doğrultusunda kaleme almıştır. Eserin, British Library (OR 253) ve Leningrad olmak üzere iki yazması vardır. Leningrad yazmasının Fazlullâh’ın kendi hattı ile yazılmış olması da muhtemeldir. Şeybâniler dönemi için önemli bir kaynak olan bu eser Muhammed Ali Muvahhid, M. Nizâmeddîn ve Muhammed Eslem tarafından 1974 ayrı ayrı yayımlanmıştır.³⁴⁶

“*Fezâil-i Ali*” adlı kitabın yazılışını *Vesîletü’l-Hâdem ile’l-Mahdûm* adlı kitabında yazacağını belirtmişse de telif edip etmediği belli değildir.

“*Tefsîr-i Sûre-i Hamd*”, bu eserin nüshası İran Meclis Kütüphânesinde Nu:12068 ile kayıtlıdır.

“*Câmi’ü’l-Mu‘cizât*”, “*Vesîletü’l-Hâdem*” adlı kitabında böyle bir eser yazacağını bildirmişti, ama yazıp yazmadığı belli değildir.

22- “*Şerh-i Kasîde-i Hemriye-i Abdülkâdir Geylânî*”, Nu: 2125 B, 38-56 Çin uluslararası St Peterzburg Kütüphânesinde kayıtlı numarada mevcuttur.³⁴⁷

23- “*Şerh-i Kasîde-i Bürde*”. H.921 (1516) yılında yazdığı son ilmî ve edebî eseridir. el-Busîrî’nin ünlü kasîdesinin Farsça şerhidir. Eser H.921 (1516)’da tamamlanmıştır.³⁴⁸

24- Hasan Beg Rûmlu’nun ifâdesine göre I. Selim’in oğlu Sultân Süleyman’ın 926/1520 yılında tahta çıkmasını kutlamak için kutlama mektubu yazmıştır. Her mısrası onun cûlus târihini vermektedir. Bu şiire örnek:

بداده زمان ملکوت کامرانی بکاو س عهدوسلیمان زمانی³⁴⁹

³⁴⁶ Alışık, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî’nin Yaşamı...”, s. 75.

³⁴⁷ Ca’feriyân, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî ve Girâyiş-i Mezhebiy-i ü”, sy.

³⁴⁸ Agm.

³⁴⁹ Ebü’l Kâsım Hâlet, *Şâhân-i Şâ’ir: Ehvâlât-i Şâhân ve Şâhzâdegân-i Suhanver ve Ba’zi şuerâ-i derbâr-i ânân ve ber gozide-i eş’ârî ânân*, İntişârât-i İlmî, Tahran 1346, s. 222’de (ثانی) (ikinci) olarak geçmektedir.

“Dönemin Kâvûs’una ve zamanın Süleyman’ına

Vermiş zaman padişahlık mutluluğunu.”³⁵⁰

3.7. Okuduğu Kitaplar

Rûzbihân kendisini yetiştirmek, âlim ve fakih olmak için okuduğu kitapları *Âlem-ârây-i Emîni*’de şöyle aktarmaktadır: Çocuk yaşta Kur’ân-ı Kerîm, âlimlerden ve üstatlardan Arapçanın temel kitabı olan “*el-Kâfiye*”yi³⁵¹, görüş ve bakış açısı gelişsin diye *Lübâb*³⁵² kitabını daha sonra “*Hâvi’s-Sagîr*”i³⁵³ ve “*eş-Şemsiyye*”³⁵⁴ kitabını, “*Hevâşi-i Metâli*”³⁵⁵, “*Metâli ‘u’l-Enzâr*”³⁵⁶, “*Hâşiyetü’t-Tecrîd*”³⁵⁷,

³⁵⁰ Rûmlû, *Ahsenü’t-Tevârîh*, s. 221-222; Örs, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...”, s. 34; Hâlet, *Şâhân-i Şâ’ir*, s. 216.

³⁵¹ İbnü’l-Hâcib’in (ö. 646/1249) Arap nahvine dair muhtasarıdır. Arap gramerine dair kaleme alınmış üç temel eserin sonuncusudur. Bunların ilki olan Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ında nahiv ve sarf konuları zengin örneklerle geniş biçim karışık olarak incelenmiş, Zemahşerî de bu malzemeyi kısmen özetleyip düzene sokmak sûretiyle *el-Mufaşşal*’ını meydana getirmiştir. İbnü’l-Hâcib ise *el-Mufaşşal*’dan yararlanarak nahve dair konuları daha öz ve yalın bir anlatımla *el-Kâfiye*’sinde, sarfa dair bilgileri de *eş-Şâfiye*’sinde toplamıştır. Bkz. Hulusi Kılıç, “el-Kâfiye”, *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 153.

³⁵² ‘Ali b. Muhammed el-Hâzin’in (ö. 741/1341) *Lübâbü’t-Te’vîl* adlı Kur’ân tefsiri veya Miklâtî’nin (ö. 626/1229) *Lübâbü’l-Ükûl* adlı felsefî yaklaşımların eleştirisine de yer veren kelâma dair eserlerinden biridir.

³⁵³ Abdülgaaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvîni’nin (ö. 665/1266) Şâfiî fihhına dair eseridir. Şâfiî fihhının en çok rağbet gören metinlerinden biridir. Eser altmış dokuz babdan oluşmaktadır. Bkz. Cengiz Kallek, “*Hâvi’s-Sagîr*” *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 535.

³⁵⁴ ‘Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvîni’nin (ö. 675/1277) mantığa dair risâlesidir. Tam adı *er-Risâletü’ş-Şemsiyye fî’l-kavâ’idi’l-mantıkiyye*’dir. Müellif mukaddimede belirttiğine göre risâleyi İlhanlı Vezîri Şemseddin Muhammed b. Bahâeddin Muhammed el-Cüveynî’nin isteğiyle yazmış ve eserine ona nisbetle bu adı vermiştir. *Eş-Şemsiyye* bir mukaddime, üç bölüm (makale) ve bir hâtimeden meydana gelmektedir. Bkz. ‘Ali Durusoy, “*eş-Şemsiyye*” *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 530.

³⁵⁵ *Metâliu’l-Enzâr*, Mahmûd b. Abdurrahmân el-İsfahânî (ö. 749/1349) tarafından Beyzâvî’nin *Tavâli ‘u’l-envâr* adlı kelâm kitabına yazılan şerhtir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “*Tavâliu’l-Envâr*”, *DİA*, C. XXXX, İstanbul 2011, s. 180-181.

³⁵⁶ *Metâliu’l-Enzâr fî Şerh-i Tavâli ‘u’l-Envâr* Şemsuddin b. Mahmûd b. Abdurrahmân el-İsfahânî, (ö. 749/1349) tarafından Abdullah b. Ömer Beyzâvî’nin (ö. H 685) *Tavâli ‘u’l-Envâr* adlı kelâm kitabına yazılan şerhtir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “*Tavâliu’l-Envâr*”, *DİA*, C. XXXX, İstanbul 2011, s. 180-181.

³⁵⁷ *Hâşiyetü’t-Tecrîd*, Nasîrüddîn-i Tûsî’ye ait *Tecrîdü’l-kelâm* adlı esere Şemseddin el-İsfahânî’nin yazdığı şerh üzerine Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) tarafından kaleme alınan hâşiyedir. Bkz. Bekir Toaloğlu, “*Hâşiyetü’t-Tecrîd*”, *DİA*, C. XXXX, İstanbul 2011, s. 250-251.

“*Levâmi*”³⁵⁸, “*Mevâkıf*”³⁵⁹, “*Makâsıd*”³⁶⁰, “*Tecrîd*”³⁶¹, “*Hidâye*”³⁶², “*Gülistân*”³⁶³, “*İşârât*”³⁶⁴, “*Şifâ*”³⁶⁵, “*Telvîhât*”³⁶⁶, Gök bilim ve astrolojide “*Mecistî*”³⁶⁷, “*Minhâci'l-Usûl*”³⁶⁸, “*Keşşâf*”³⁶⁹, “*İhyâ-ü 'Ulûmi'd-Dîn*”³⁷⁰, “*Minhâcü'l-Âbidîn*”³⁷¹,

³⁵⁸ Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî (ö. 606/1210) tarafından yazılan *Kitâb-i Levâmîü'l-Beyyinât* (fî şerh-i esmâullah-i Te'âlâ ve's-sıfât), İslâm felsefesiyle ilgilidir ve 280 sayfa olup dili Arapçadır.

³⁵⁹ *el-Mevâkıf*, Adudüddin el-İcî'nin (ö. 756/1355) kelâma dair eseri veya Adudüddin el-İcî'nin *el-Mevâkıf* adlı eseri üzerine Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) yazdığı *Şerhu'l- Mevâkıf*, eserlerinden biridir. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, “*el-Mevâkıf*”, **DİA**, C.XXIX, İstanbul 2004, s.422-424.

³⁶⁰ *el-Makâsıd*, Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) kelâma dair eseridir. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, “*el-Makâsıd*”, **DİA**, C.XXVII, İstanbul 2003, s.420-421.

³⁶¹ *Tecrîdü'l-İ'tikâd*, Nasîrüddin-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) kelâma dair eseridir. Kitabın adı mukaddimede *Tecrîdü'l-İ'tikâd* şeklinde kaydedilmiş (Âyetullah el-Mar'âşî Kütüphanesi nüshasında *Tecrîdü'l- 'Aķâ'id* (Bkz. *Tecrîdü'l-İ'tikâd*, neşredenin girişi, s. 96, 101), daha çok Sünnî âlimleri arasında *Tecrîdü'l-Kelâm* diye şöhret bulmuştur. Bazı nüshalarında *Tahrîrü'l- 'Aķâ'id* ismiyle zikredilmesi muhtemelen “tecrîd” kelimesinin yanlış yazılmasından kaynaklanmıştır (neşredenin girişi, s. 75). Otuz sayfalık bir risâle olan eser altı bölüm (maksad) hâlinde düzenlenmiş, bölümler de fasıllara ayrılmıştır. *Tecrîdü'l-İ'tikâd*, İmamiyye Şîası'nın akaid konularına ilişkin düşüncelerini felsefî açıdan ele alan ilk eserdir. Eserde “nas” anlamında “sem” kelimesi kullanılmışsa da İmametle âhirete dair bölüm dışında âyet ve hadislere atıf yapılmamıştır. Muhtevanın yarısını oluşturan felsefî-mantıkî konularla İmamet bölümü nisbeten geniş tutulmuştur. Bkz. Bekir Topaloğlu, “*Tecrîdü'l-İ'tikâd*”, **DİA**, C. XXXX, İstanbul 2011, s. 250.

³⁶² *el-Hidâyet*, Burhâneddin el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) Hânefi fıkına dair eseridir.

³⁶³ Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 691/1292) ünlü Farsça eseridir.

³⁶⁴ *el-İşârât ve't-Tenbihât*, İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) mantık, fizik ve metafiziğe dair en son görüşlerini ihtivâ eden eseridir.

³⁶⁵ “*Kitâbü's-Şifâ*”, İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) mantık ve nazari felsefe disiplinlerine dair ünlü eseridir.

³⁶⁶ “*Kitâbü't-Telvîhâtü'l-levhiyye ve'l-'arşîyye*, Ebü'l-Fütüh Şihâbüddin Yahyâ b. Habeş b. Emirek es-Sühreverdî el-Maktûl'un (ö. 587/1191) eseridir.

³⁶⁷ “*el-Mecistî*”, Batlamyus'un (ö. 168 [?]) astronomiye dair *Sintaksis* veya *Matematikis Sintaksis* olarak anılan eserinin İslâm literatüründeki adıdır.

³⁶⁸ “*Minhâcü'l-Vüsûl*”, Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) fıkîh usûlüne dair eseridir.

³⁶⁹ “*el-Keşşâf*”, Mu'tezile âlimlerinden Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) ağırlıklı olarak dirâyet metoduyla yazdığı tefsiridir.

³⁷⁰ Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere fıkîh, kelâm gibi ilimlere bilhassa amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren önemli eseridir.

³⁷¹ “*el-Minhâc*”, Nevevî (ö. 676/1277) tarafından yazılan *Şahîh-i Müslim* şerhidir. (el-Minhâc fî şerhi Şahîh-i Müslim b. Haccâc.) Nevevî'nin (ö. 676/1277) bu eseri *Şahîh-i Müslim* şerhlerinin en önemlilerinden biridir. Müellif bu şerhi ne pek kısa ne de gereğinden fazla uzun tutmamaya özellikle dikkat ettiğini söylemektedir. Eserin uzun mukaddimesinde *Şahîh-i Müslim*'in çeşitli rivâyetleri hakkında bilgi verdikten sonra daha çok İbnü's-Salâh'ın görüşlerine dayanarak *Şahîh-i Buḥârî*'nin *Şahîh-i Müslim*'e tercih sebepleriyle her birinin üstün yanlarını, *Şahîh-i Müslim*'in şartlarını ve muhtelif özelliklerini anlatmakta; genel olarak hadislerin sıhhat dereceleri, bazı hadis meseleleri ve ıstılahları ile bunların değerleri ve bağlayıcılık durumlarını incelemekte, son olarak da *Şahîhayn*'daki muhtelif râvî isimlerinin okunuşu hakkında genel bilgi vermektedir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “*el-Câmiu's-Sahîh*”, **DİA**, C. VII, İstanbul 1993, s. 124-129.

“*Avârif*”³⁷², “*Sahîh-i Buhârî*”³⁷³, “*Sahîh-i Müslim*”³⁷⁴ gibi kitapları okumuş ve eğitimini tamamladıktan sonra gittiği saraylarda, bulunduğu ilmî toplantılarda da çeşitli kitapların adlarından ve içeriklerinden bahsetmektedir. Özellikle bizim üzerinde çalışma yaptığımız *Mihmân-nâme*’de okuduğunu belirttiği kitapların adları da

³⁷² “*Avârifü'l-Maârif*”, Sünnî sûfilîğin tanınmış temsilcilerinden Şehâbeddin es-Sühreverdî’nin (ö. 632/1234) tasavvufa dair eseridir.

³⁷³ Buhârî’nin (ö. 256/870) Kur’ân-ı Kerîm’den sonra en güvenilir kitap olarak kabul edilen, sahih hadislerinin toplandığı eseridir.

³⁷⁴ Müslim’in (ö. 261/875) sahih hadislerden meydana gelen eseridir.

şöyledir: “*Cevheru’z-zât*”³⁷⁵, “*Tecelliyât*”³⁷⁶, ³⁷⁷ “*et-Ta’arruf*”³⁷⁸, “*Câmi-i Reşîdî*”³⁷⁹, “*Fusûs*”³⁸⁰, “*Hisnü’l-Hasîn*”³⁸¹, “*İskendernâme*”³⁸², “*Mesâbih*”³⁸³.

³⁷⁵ Ebû Hâmid Ferîdü’d-dîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîşabûrî’ye (Attâr) ait kitabın adıdır.

³⁷⁶ Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’ye ait “*Kitâbü’t-Tecelliyât ve Kitâbu’l Yakîn*” kitabının adıdır ve bu adla Türkiye’de basılmıştır. Tahran’da *Et-Tecelliyâtü’l-Îlâhiyye* neşr. Osman Yahyâ, Tahran 1367 adıyla basılmıştır.

³⁷⁷ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 46-47.

³⁷⁸ Ebû Bekr Tacülsîlâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya’kûb el-Buhârî el-Kelâbâzî tarafından yazılan kitap, tasavvufun temel kaynaklarından. Sohbetinde bulunduğu üstadların adlarını kitabında zikreder. Bkz. Süleyman Uludağ, “Kelâbâzî Muhammed b. İbrâhîm”, *DİA*, C. XXV, Ankara, 2002, s. 192-193.

³⁷⁹ Reşîdü’d-din Fazlullâh-i Hamedânî’ye ait kitabın adıdır. *Câmiü’t-Tevârih* diye meşhurdur. Bkz. Remziye Çelik, “Reşîdü’d-dîn el-Hemedânî ve Câmiü’t-Tevârih”, Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, (İslan Tarihi), Danışman: Doç. Dr. İlyas Topsakal, İstanbul 2016.

³⁸⁰ *Fusûsü’l-Hikem*, Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’nin (ö. 638/1240) bütün fikirlerinin özeti sayılan temel eseridir. Tasavvuf düşüncesinin temel kitaplarından biri olan eserin tam adı *Fusûsü’l-hikem ve Hususü’l-kilem*’dir. “Fusûsü’l-hikem” tamlaması “yüzük kaşı (yuvası), göz bebeği, eklem yeri, ön diş” gibi manalara gelen fassın çoğulu fusûs ile hikmetin çoğulu hikem kelimelerinden meydana gelmiştir. Bkz. Mahmud Erol Kılıç, “Fusûsü’l-Hikem”, *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 230-237.

³⁸¹ Kitabın tam adı “*el-Hisnü’l-hasîn min kelâmi seyyidi’l-mürselîn*”dir. Eserin telifi 22 Zilhicce 791’dir (12 Aralık 1389). Dimaşk’ta tamamlanan eserde başta Kütüb-i Sitte olmak üzere temel hadis kaynaklarından derlenen rivâyetlerle dua ve zikrin fazilet ve âdâbı, icâbet vakitleri ve yerleri, esmâ-i hüsnâ, bazı sûre ve âyetlerin fazileti, Hz. Peygamber’in duaları gibi konular ele alınmıştır. (Kahire 1277 [kenarında Abdülhâdî el-Ebyârî’nin en-Nûrû’l-mübîn li’l-Hışnî’l-ğâşîn adlı takrirleriyle birlikte], 1297, 1301, 1302, 1303, 1306, 1307, 1310, 1312, 1316, 1320, 1321, 1349 (Muhammed Hakkî en-Nâzîlî’nin “*Hazînetü’l-esrâr celîletü’l-ezkâr*” adlı kitabının kenarında), Bombay 1301; Cezayir 1328; Delhi 1871 [Urduca tercümesiyle birlikte], Lahor 1320). ‘Ali el-Kârî, eseri *el-Hirzü’s-semîn li’l-Hisni’l-hasîn* adıyla şerhetmiştir (I-II, Mekke 1304). Mehmet Savan, “İbnü’l-Cezerî’nin (v. 833-1429) Hadis İlmindeki Yeri”, Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s. 50.

³⁸² Ahmedî’ye ait kitaptır. Türk edebiyatında ilk İskendernâme ve sonundaki “*Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân*” kısmı ile şöhret bulan dîvân şâiridir. Ahmedî, edebiyatımızda daha çok bu mesnevisiyle tanınır. 792’de (1390) telif edilen eserin çeşitli yazmalarındaki farklılıklardan, müellifin eserine bu târihten sonra da 813 (1410) yılına kadar bazı ilâveler yaptığı anlaşılmaktadır. “Mevlid” bölümü ile “*Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân*” kısmı daha önceki nüshalarda da bulunmaktadır. Telif târihi Osmanlı Müellifleri’nde 808 (1405) olarak belirtilmiştir (II, 735). Eser, I. Bayezid’in oğlu Emir Süleyman’a sunulmuştur. Bkz. Günay Kut, “Ahmedî”, *DİA*, C. II, İstanbul, 1989, s. 165-167.

³⁸³ Ferrâ el-Begavî’nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri ihtivâ eden eseridir. Rivâyetlerin önce konularına ve bablara göre sıralandığı kitapta her babdaki hadisler kendi içinde sahih ve hasen olmak üzere ikiye ayrılmış, az sayıdaki zayıf rivâyetin durumu belirtilmiş, münker ve mevzû rivâyetlere yer verilmediği ifâde edilmiştir. Bkz. İbrâhîm Hatipoğlu, “Mesâbihü’s-Sünne”, *DİA*, C. XXIX, Ankara, 2004, s. 258-260.

3.8. İlmî ve Siyasî Boyutu

Fazlullâh Rûzbihân, çok yönlü bir şahsiyettir. O kendi zamanının ilimleriyle uğraşmış, Farsçanın yanısıra Arapça ve Çağatayca Türkçesi öğrenmiş, İran Hicâz ve Mısır'ın ünlü âlimlerinden ders almış, hayatı boyunca değişik konularda birçok risâle ve kitap kaleme almıştır. Bazen uzlete çekilerek sûfilîğe meyletmış bazen de inançları uğruna savaşlara katılmaktan çekinmemiş bir fakih, mütekellim, muhaddis, târihçi, şâir, edip ve müderris olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rûzbihân-i Huncî'yi önemli kılan ve şahsiyetini belirleyen şey; onun kaleme aldığı bütün eserlerinde olaylara daima bir fakih gözüyle yaklaşması, kendince hedeflediği şer'î bir devletin kurulması için gereken ortamı hazırlaması ve bu İslâmî devlet idealini gerçekleştirmek için hizmetinde bulunduğu yöneticileri sürekli bu işe teşvik etmesidir. O, bu anlamda fakihliğini her zaman ön planda tutmuş; edip, şâir ve târihçiliğini, ideallerini gerçekleştirmek için araç olarak kullanmıştır.

Eserlerinde de görüldüğü üzere Fazlullâh'ın nazmı ve nesri, edebî açıdan o dönemin usta şâir ve yazarlarının eserleriyle kıyaslandığında son derece zayıf hatta acemicedir. Bunun en temel sebebi; onun şiir ve nesri öteki şâir, yazar ve târihçilerin aksine salt hüner sergilemek için değil kendi dinî görüşünü ve ideallerini yaşatmak amacıyla kullanmış olmasıdır. *Mihmân-nâme*'de padişahların başından geçen olayları anlatırken sürekli ilmî ve fikhî konulara girerek bir anlamda onları eğitmeye ve yönlendirmeye çalışmıştır. Rûzbihân dönemin âdetlerine ve padişah sarayında yaşamanın gereklerine uyarak zaman zaman padişahlara övgüde aşırıya gitmiştir. Buna karşılık söylemek istediklerini de çekinmeden söylemiştir. “Padişah ne yaparsa doğrudur” diye düşünmemiş, bu eylemlerin doğruluğunu İslâm fıkına göre değerlendirmiştir. Yaşadığı dönemin padişahlarını “zamânın imamı ve halîfesi” olarak nitelendirmesi de onları, sadece hükümdar olarak değil öncelikle Müslümanların halîfesi olarak görmesinden kaynaklanır.

Fazlullâh'ın sahip olduğu bütün entelektüel birikime rağmen mutaassıp bir Sünnî anlayışıyla maiyetinde bulunduğu sultânları Alevîlere karşı askerî harekâta

teşvik etmesi, Alevîleri İslâm dışı sıfatlarla itham etmesi ancak döneminde yaşanan siyasî rekabetin sertliği ve karşılıklı katliamların toplum psikolojisinde ortaya çıkardığı yıkımla izah edilebilir.

IX/XV ve X/XVI. asrın âlim ve târihçilerinden biri olarak Sultân Ya'kûb döneminde Akkoyunlu sarayı ile yakınlaşmış ve onlardan büyük bir ilgi ve saygı görmüştür. Ardından özellikle Mısır ve Hicâz'a yaptığı seferlerde edindiği birikim, İslâm devlet anlayışının teorisyenliği hususunda kendisine engin bir tecrübe kazandırmıştır. Bu tecrübe ışığında Tebrîz'de görüştüğü Sultân Ya'kûb'a bi'at etmiş ve *Bedî'u'z-zamân fî Kıssat-i Hay b. Yakzân* kitabını yazarak Akkoyunlu hükümdarına ithaf etmiştir. Böylece yıkılan Abbâsî Devleti sonrasında halîfelik kurumunu Ehl-i Sünnet anlayışı temelinde yeniden tesis etmeyi hedeflemiştir. Safevî karşıtlığı; Sultân Ya'kûb zamanında sarayında bulunan ve Safvîlerle girişilen kanlı mücadelelere şahit olan Huncî'nin siyasî politikasına ve fikrî yapısının oluşmasında önemli etki etmiştir. Sultân Ya'kûb ölüp iç karışıklıklara maruz kalan Akkoyunlu topraklarına Şah İsmâîl'in mîras olması onun Şah İsmâîl Safevî baskısıyla sığınmak zorunda kaldığı Şeybânî sarayında bu düşüncesini daha detaylı bir şekilde geliştirmeye çalışmıştır. *Sülûkü'l Mülûk* kitabını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Sünnî İslâm anlayışını benimsemiş İslâm devlet modelini meşrulaştırma çabası görülmektedir.

Osmanlı ve Safevîlerin İslâm dünyasının liderliği iddialarına karşı meşîet-i ilâhiye (Allâh'ın dilemesi) kavramını yorumlamak sûretiyle Akkoyunlu ve Şeybânî devletlerine meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır. Huncî Akkoyunlu ve Şeybânî sultânlarını Allâh Resûlü'nün yolunun takipçileri ve "imâm-i zaman" olarak görmüş Nesevî akâidi esasınca "imâmü'z-zamân"ın Şîîlerin inandığı gibi gizli değil açık ve zâhir olması gerektiğini belirtmiştir.

Moğolların saldırıları neticesinde özellikle de İran'da ortaya çıkan iktidar boşluğu IX/XV. asırda Tîmûr'un, X/XVI. asırda Akkoyunlu hükümdarları Uzun Hasan ve Sultân Ya'kûb'un Huncî tarafından müceddid ve kurtarıcı olarak görülüp öyle takdim edilmeleri sonucunu doğurmuştur. Özellikle de Huncî, Ebû Dâvud Sicistânî gibi Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşleri doğrultusunda bu kurtarıcılık

(Mehdîlik) vasfını Akkoyunlu ve Şeybânî Hânedanlarına izâfe etmiştir. Hatta “her asırda bir müceddid geleceği” inancını birden fazla müceddid olabileceği şeklinde yorumlayarak bu sıfatı Akkoyunlulardan sonra Şeybânî hükümdarlarına da teşmil etmiştir. Nitekim Huncî Özbek sarayında da *Mihmân-nâme*’de Hâris (kurtarıcı) hadisini söz konusu ederek Şeybânî Hân’a meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır. Muhammed Hân’ı bu doğrultuda “İmamü’z-zamân”, “Halîfetü’r-rahmân” vb. sıfatlarla yüceltmıştır.

İmamet kavramını temellendirdiği âyet ve hadislerden yola çıkarak bütün Müslümanların “zamanın halîfesi”ne itaat etmelerinin farz olduğunu ifade etmiş; Alevî anlayıştaki Safevîlere karşı yürütülecek mücâdeleyi de yine bu temel üzerine bina etmiştir. Aslında kendisi “On iki İmam” anlayışını benimsemiş olmakla birlikte Alevîlere karşı bunca öfkesinin altında yatan sebeplerden biri de Alevîlerin Hazret-i Ali’ye muhalif olarak gördükleri bazı sahâbelere küfür ve hakaret ederek dil uzatmalarıdır.³⁸⁴

3.9. Mihmân-Nâme-i Buhârâ’da Rûzbihân

Rûzbihân, himâyesine girdiği Şeybânî Hân’ın da tasvibiyle Şevval 914 (Ocak 1509) târihinde Buhârâ’da yazmaya başladığı *Mihmân-nâme-i Buhârâ*’yı 23 Cemâziyelûlâ 915 (8 Eylül 1509) Cuma günü Herât Saray yurdunda tamamlamıştır. Şeybânî Hân’ın huzurunda düzenlenen ilmî toplantılarda ortaya koyduğu görüşlerle hem hükümdarın hem de çevresinin saygınlığını kazanmıştır.

IX/XV ve X/XVI. yüzyılların önemli din ve bilim adamlarından biri olan Rûzbihân-i Huncî’yi kendi eseri olan *Mihmân-nâme*’den kronolojik olarak takip edelim:

“Herât Vaazının Zikri” başlığı altında Rebûlâhîr 914 (Temmuz-Ağustos 1508) yılında bir Cuma günü Herât’ta Şeybânî Hân’ın kendisini Cuma hutbesi vermek üzere

³⁸⁴ Hândmîr, **Habîbü’s-Siyer** kitabında onun Ehl-i Beyt’e düşmanlığından dolayı Muhammed Şeybânî tarafından azarlandığını yazmaktadır. Bkz. a.g.e., C. IV, s. 608.

dâvet ettiğini³⁸⁵ görüyoruz. Bu Rûzbihân-i Huncî'nin bu eserde Şeybânî Hân ile karşılaştığı ilk tarihtir. Son olarak verdiği târih ise *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'nın yazımını bitirdiği Cemâziyelûlâ 915 (Eylül1509) tarihtir. Bu tarihler arası yaklaşık on dört aya tekabül etmektedir.

“Buhârâ Mevzuları” başlığı altında görüyoruz ki Ramazân ayında yapılan ilmî celselerde Buhârâ'da bulunmuş ve Şeybânî Hân ile ilmî sohbetlere katılmıştır.³⁸⁶ Şevval 914 (Şubat 1509) yılında Buhârâ'da bu kitabı yazmaya başladığını belirttiğine göre bu zamanlarda Buhârâ'da bulunmaktadır.³⁸⁷

H.914 (1509) yılı Ramazân Bayramı'ndan sonra Şeybânî Hân'ın âlimlerle birlikte yaptığı toplantıda alınan karar sonucu Kazaklara savaş açılmış ve Rûzbihân, Şeybânî Hân'ın yanında sefer için yola koyulmuştur. Hâce Pârsâ'nın mezarına yakın olan Kasr-ı Ârifân Menzili'nde ordu güçlerinin yanında konaklamıştır.³⁸⁸ 8 Şevval Pazartesi günü Buhârâ şehrinin iki fersah ötesinde bulunan Kasr-ı Ârifân olarak adlandırılan ve Hâce Bahâuddin Nakşibend'in mezarına varılmış, burada kurulan mecliste Hâce Pârsâ'nın evlatlarından Şeyhülislâm Hâce Ebû'n-Nâsr Pârsâ ve Horasan büyükleri ile Rûzbihân da bulunmuştu.³⁸⁹

Çarşamba günü Hz. Hâce'nin mezarına yakın bir yerde Hümâyûn Hazretlerine ulaşmışlardı. Burada ilk gün Hâce Nakşibend'in türbesinde bulunan bir salonda *Cevheru'z-zât*³⁹⁰ adlı kitaptaki bazı konular üzerinde okuyup tartışmışlar; Rûzbihân-i Huncî de bu kitaptan bir beyit okumuş, yorumlamış ve soru sormuştu.³⁹¹

Fazlullâh Rûzbihân, Şevval ayında Hâce Nakşibend'in türbesi civarında savaşa hazırlanan Şeybânî Hân'a katılmış, oradan Buhârâ'ya iki fersah uzaklıkta Begâzî-

³⁸⁵ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 32.

³⁸⁶ a.g.e., s. 7.

³⁸⁷ a.g.e., s. Giriş “Mihmân-nâme-i Buhârâ” başlığı altında.

³⁸⁸ a.g.e., s. 198.

³⁸⁹ a.g.e., s. 44.

³⁹⁰ Ebû Hâmid Feridüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbrahim-i Nîşabûrî'ye (Attâr) ait kitabın adıdır. Bkz. Mehmet Nazif Şâhinoğlu, “Attâr, Feridüddin”, *DİA*, C. IV, İstanbul, 1991, s. 95-98.

³⁹¹ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 46.

deh'e varmış,³⁹² oradan Ğucdevân'a³⁹³ hareket ederek Hâce 'Abdü'l-Hâlik-i Ğucdevânî'nin³⁹⁴ kabrini ziyaret etmişler ve çölü aşmak için hazırlık yapmaya başlamışlardır.³⁹⁵ Fazlullâh, Rây Bey ile birlikte Yesâr Ordu (sol ordu kolu)³⁹⁶ tarafına su aramaya gitmişler,³⁹⁷ bulamadan geri gelmişlerdir. Şevval ayı sonlarına doğru Gamiş-zârî³⁹⁸ mevkiinde, Türkistân ile Buhârâ arasındaki sınır boyunda bulunan Arkuk Kalesi'ne ulaşmışlar;³⁹⁹ bu sırada on dört gün süren çöl yolu boyunca sürekli Şeybânî Hân'ın yanında yer almıştır.⁴⁰⁰ Bu günlerde sürekli âlimler ve Şeybânî Hân ile birlikte, geçmiş günlerde vuku bulmuş olan bazı olayları ve bazen de ilmî nükteleri ve sayısız ilmî konuları ele aldıklarını eserinde dile getirmiş ve bu toplantılardan çeşitli feyizler elde ettiğini vurgulamıştır.⁴⁰¹

Rûzbihân, Arkuk Kalesi'nde bulundukları sırada ağır bir hastalık geçirdiğini, bu süreçte Şeybânî Hân'ın kendisini sorduğunu ve saygı gereği âlimlerin toplantısına katıldığını bildirmekte ve "Hâris" hadisini orada tefsir ettiğinden bahsetmektedir.⁴⁰²

Daha sonra Şeybânî Hân'ın ve bazı askerlerin Özkent'ten geçtiğini, Seyhun Nehri'nden geçişte Ubeydullâh Hân'ın ve bazı askerlerin buzların üzerinden geçerken buzların kırıldığını⁴⁰³ ve sulara gömüldüklerini, kendisinin ise Muhammed ile geçit

³⁹² a.g.e., s. 57.

³⁹³ Buhârâ'nın şehir gibi büyük olan köylerinden olup altı fersah Buhârâ'ya uzaktır. Haftanın belli günü köyden gelen halk oraya pazar kurarlar. Ayrıca Ğucdevân Savaşı'nın olduğu yerdir. **Lügatnâme**, C. IX, Tahran 1377, s. 16606.

³⁹⁴ H VI. asırda yaşamış Ğucdevân kasabasından olan tasavvuf âlimlerindendir. Bkz. Nuriddîn Abdurrahmân Camî, **Nefehâtü'l-üns min hezâratî'l-Kuds**, s. 246-247, <http://www.sufi.ir/books/download/farsi/jami/nafehat-jami.pdf>, (Erişim târihi, 21.04.2020).

³⁹⁵ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 60.

³⁹⁶ Devlet teşkilatının askerî teşkilat olarak yapılandığı anlaşılmaktadır: "Sırasıyla teşkilatı Sol ve Sağ Xian Wangları (Bilge Bey), Sol ve Sağ Da Jiangları (Büyük Generaller), Sol ve Sağ Danghular ve Sol ve Sağ Gu Tu Hoular oluşturmuşlardır. Sol Tu-chi Wang (Sol Bilge Beyi) veliaht yaparlar." Bkz. Edâ Durmuş, "Eski Türklerde Askerî Yapı", **Asya Araştırmaları Dergisi**, C. 4, S. 1, s. 87-101). Türk askerî sisteminde olan sol ve sağ kola ayrılan orduya ait bir uygulamadır.

³⁹⁷ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 73.

³⁹⁸ Kamışlık alan da olabilir. Sütûde burada bulunan (غمش زاری) kelimesinin "kamışlık" anlamında olduğunu belirtmiştir. Derya Örs, *'Âlem-ârâ-y-i Emînî'*de gamış-zârî diye belirtmektedir.

³⁹⁹ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 73.

⁴⁰⁰ a.g.e., s. 76.

⁴⁰¹ a.g.e., s. 77.

⁴⁰² a.g.e., s. 94.

⁴⁰³ a.g.e., s. 108.

bulmaya gittiklerini,⁴⁰⁴ çeşitli çözümler üreterek karşıya geçtiklerini, askerlerin kalın buz tabakası üzerinde ateş yakıp yemek pişirdiğini anlatmış; şiddetli soğuk, kasırga ve fırtınalardan dolayı ordunun yaşadığı kayıplardan bahsetmiş,⁴⁰⁵ dua ve yakarışlar eşliğinde nihâyet sahile ulaştıklarını dile getirmiştir.⁴⁰⁶

Arkuk Kalesi'nde bulundukları sırada Şeybânî Hân; ağır hasta olan Rûzbihân'a, "Türkistân'ın Kâbe'si hükmünde olan, kendi zamanının kutbu, Cüneyd'i, Bâyezîd-i Bistâmî'si, muhakkikler Sultânı, vuslata ermiş velilerin burhânı Hâce Ata Ahmed Yesevî'nin (ra.)" mezarının bulunduğu Yesî beldesine dönmesi için ısrar etmiş; o muhtaçların mercii olan dergâha selâm ve niyazlarını ulaştırmasını ve savaştan dönene kadar orada kalmasını istemiştir. Hatta başkası savaşa katılmamak için izin isteseydi ona izin vermesinin imkânsız olduğunu da dile getirmiştir. Nazarındaki kıymetinden ötürü kendisine böyle bir izin verdiğini ve özü olduğunu vurgulayıp geri dönmelerini istemiş, ne var ki Rûzbihân hem dindarlık gayreti hem de Sultân'a olan sevgisinden ötürü "zamânın imâmı" olarak nitelediği Şeybânî Hân ile birlikte cihâd yolunda zorluklara katlanmayı tercih ettiğini, onun ordusunda yer almamayı suç telakki ettiğini ifâde etmektedir. Onun bu sadâkati Sultân'ı memnun etmiştir.⁴⁰⁷ Sultânın kendisine verdiği ruhsatı geri çeviren Rûzbihân'a Şeybânî'nin buna sevindiğini şefkat ve sevgi gereği ona izin verdiğini başka birisi olsa asla böyle bir iznin verilmeyeceğini yazmakta ve Hân'ın "mübârek zihnine ilâhî bildirimle edindiği ilham üzere ileride böylesine zor ve sıkıntılı hastalığa yakalanacağımı" tahmin ettiği için Yesî'ye geri dönmelerini istediğini keramet olarak nitelendirmektedir.

Özkent Kalesi'ne vardıklarında hasta olmasına rağmen padişah meclisindeki ilmî sohbe katılmış ve orada ikram edilen tavşan etinden birkaç lokma yemiştir. Ne var ki tavşan eti kendisine dokununca hacemat yaptırmış, fazla kan alınması sebebiyle güçsüz düşmüş ve hastalığı şiddetlenmiştir.⁴⁰⁸ Yolculuk esnasında Seyhun nehrinden

⁴⁰⁴ a.g.e., s. 108.

⁴⁰⁵ a.g.e., s. 110.

⁴⁰⁶ a.g.e., s. 120.

⁴⁰⁷ a.g.e., s. 128-129.

⁴⁰⁸ a.g.e., s. 134.

geçiş sırasında defalarca attan düştüğünü ve zorlu yollara devam ettiğini ve nehri geçtiğini bildirmektedir. Hasta olduğu için kurulan padişah meclisine o gün katılamadığını ve Padişahın onu sorduğunu, üzüntülerini beyan ettiğini kaleme almaktadır. Bu süreçte şâir ve tabip Zâirî'nin onu ziyarete geldiğini, yakalandığı tifo hastalığı sebebiyle şiddetli ateş halinin yedi gün sürdüğünü ve nihâyet 28 Şevval günü Padişah'ın emriyle dîvân sorumlusu Semerkandî Bey ile Sıgnâk beldesine gittiğini kaleme almıştır.⁴⁰⁹ Bu târihten sonra kitapta yaklaşık yüz sayfa boyunca genelde Şeybânî Hân'dan ve râvîlerden tevâtür yoluyla anlatılanları kaleme alınmıştır.⁴¹⁰ Hastalığının on üçüncü günü⁴¹¹ ölümle pençelediğinden bahsetmiş, yanına şehrin kadılarını çağırarak vasiyetini ve mezar taşına yazılmasını istediği beyitleri de yazmış ve gömüleceği yere de çeşme yapılmasını vasiyet etmiştir.⁴¹² Daha sonra dua edip yakardığını,⁴¹³ o arada bayıldığını,⁴¹⁴ Taşkentli müridlerin onu öldü zannettiklerinden Yâsîn sûresini okumaya başladıklarında gözünün hemen açıldığını kaydetmektedir.⁴¹⁵ Buna rağmen hastalığını atlattıktan sonra Nevruz'un 3. günü Sıgnâk'tan Sabrâm'a doğru yola çıkmış, Zilkade ayı sonunda oraya varmış, orada kaldığı dokuz gün boyunca her gün hadis tartışmalarının yapıldığı meclislere katılmıştır.⁴¹⁶ Mevlânâ Haydar Sabrâmî'den Beğâvî'nin *Mesâbîh* kitabını dinlemişlerdir. Bu oturumlara katılanlardan biri de önemli siyasetçi Seyyid Muhammed Yemenî Hazramûtî Hazretleriydi.⁴¹⁷ Zilhiccenin dördü Perşembe günü Hâce Ahmed Yesevî Hazretlerinin mezarını ziyaret etmiş, ⁴¹⁸ on iki gün “o ruh veren makam”a komşu olmuş; orada halvette zikir, müzâkere, ders mahfili ve dersler ile uğraşıp gayrisından tümüyle yüz

⁴⁰⁹ a.g.e., s. 140, 248.

⁴¹⁰ a.g.e., s. 156, 241-243.

⁴¹¹ a.g.e., s. 249.

⁴¹² a.g.e., s. 248.

⁴¹³ a.g.e., s. 251.

⁴¹⁴ a.g.e., s. 253.

⁴¹⁵ a.g.e., s. 253.

⁴¹⁶ a.g.e., s. 253.

⁴¹⁷ a.g.e., s. 254.

⁴¹⁸ a.g.e., s. 254.

çevirmiş; Kur'an'ı hatmetmiş; Hân Hazretleri için dua etmiştir. Akabinde Hân Hazretlerinin de Yesî beldesine geldiğini yazmaktadır.⁴¹⁹

28 Şevval günü Şeybânî Hân ve ordusundan ayrılıp Sıġnâk'a gelen Rûzbihân'ın tekrar Şeybânî Hân ile görüşmesi Zilhiccenin 15'i Perşembe günü sabahı Yesî beldesinde gerçekleşmiştir.⁴²⁰ Bundan sonra Yesî'den Semerkant'a dönüşü ele alıp yine Seyhun Nehri'nin özelliklerini ve geçişte develerinin suda boğulduğunu kendisinin büyük boğulma tehlikesi atlattığını⁴²¹ ve bunun gibi seferde yaşadığı çeşitli zorluklar karşısında Herât'ta kalıp ders vermek ve kitap yazmakla meşgul olması gerektiğini hayıflanarak anlatmakta ama burada edindiği ilmî ve fikrî derinliği hatırlayınca pişman olmaması gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁴²² Seyhun'u ve Arkuk Kalesi'ni geçtikten sonra Türkistân ile Semerkant arasındaki çölü aşmışlar, Semerkant yakınındaki tuz çölü civarında su kuyusu bulunan Ribât'a inmişlerdir.⁴²³ Ordu Semerkant yakınındaki Sûr Kalesi'nden geçip Ali-Âbad vilâyetinin ortasında konuşlanmış, meclis kurulmuş ve "Türkistân seferlerinde ortaya çıkan birçok ilmî bahisler ve mârifet" araştırmaları ele alınmış ve Rûzbihân o değerli araştırmaların bazılarını orada yapmakla görevlendirilmişti. Ertesi gün ordu o menzilden de geçerek Semerkant'ın iki fersah ötesinde Hâce Dîdâr mevkiinde konuşlandı. 28 Zilhicce Perşembe günü ordu Âb-i Kûhek menzilini geçerek Semerkant hükümet konağına vardı.⁴²⁴ Semerkant'ta dört gün kaldıktan sonra⁴²⁵ oradan Karşî ve Nesef'e hareket edildi. Muhammed Hân adamlarıyla birlikte Kâk-Mâhiyan, Kâk-Lıġ ve Akçabuka'yı aşarak⁴²⁶ H.915 (1509) Muharrem/Mayıs ayında Karşî'nin Çahârbâġ mevkiine

⁴¹⁹ a.g.e., s. 256-257.

⁴²⁰ a.g.e., s. 259. Şeybânî'nin Kazaklarla savaşa gidip dönmesi olan bu tarih aralığı birbuçuk aydan fazladır.

⁴²¹ a.g.e., s. 264.

⁴²² a.g.e., s. 265.

⁴²³ a.g.e., s. 268-270.

⁴²⁴ a.g.e., s. 279.

⁴²⁵ a.g.e., s. 271.

⁴²⁶ a.g.e., s. 317.

vardı.⁴²⁷ Karşî'den Ceyhun Irmağı'na gelip, Irmak'tan geçerek Ceyhun ile Merv arasındaki Berdelik Çölü'nü altı günde aştılar.⁴²⁸

H.915 (1509) Muharrem ayı ortalarında Merv'e varmış; orada iki gün kaldıktan sonra Tâhirâbâd, Ribât, Herât-rûd ve Serahs Çölü'nü geçerek Çehçâh'a ulaşmış ve Kelât Vâdisi'ne girmiş; Sefer ayı başında Meşhed Sahrâsı'na konuşlanmışlardır.⁴²⁹ Fazlullâh, orada ileri gelenlerle birlikte Âsitân-ı Kuds-i Rezevî'ye giderek Şeybânî Hân'ın gelişini beklemiş;⁴³⁰ Meşhed'i ziyaretten sonra Tûs'a gelerek Yâdigâr-i Hânî'de İmam Muhammed Ali, Şeyh Ebû'l Kâsım-i Gurgânî, Ebû Nâsr Serrâc⁴³¹ ve Muhammed Gazzâlî'nin kabirlerini ziyaret etmiş⁴³²; Yâdigâr-i Hânî'de bir süre kaldıktan sonra Mâverâünnehir'den Horasan'a geçmiş ve son olarak kitabı Rebûlâhîr'de Herât'ta bitirmeye çalışmış ve Cemâziyelûlâ ayında kitabını bitirdiği Herât'ta bulunduğunu yazmıştır.⁴³³

⁴²⁷ a.g.e., s. 320.

⁴²⁸ a.g.e., s. 323.

⁴²⁹ a.g.e., s. 327-329.

⁴³⁰ a.g.e., s. 339.

⁴³¹ Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed es-Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988)

İlk tasavvuf klasiklerinden *el-Lüma'* adlı eserin müellifi. Bkz. Süleyman Uludağ, "el-Lüma'", **DİA**, C.XXVII, Ankara 2003, s.258-260.

⁴³² a.g.e., s. 350.

⁴³³ a.g.e., s. 356.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİHMÂN-NÂME-İ BUHÂRÂ

4.1. Mihmân-Nâme-i Buhârâ'nın Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Bu eser; ilk olarak İran'da, Menûçehr Sütûde tarafından HŞ1341 (1962), Almanya'da Ursula Ott 1974, Rusya'da R.P Celilova 1976, Türkiye'de ise Ümit Gedik 2012 yıllarında eser üzerinde çeşitli çalışmalar yapmışlardır.

Menûçehr Sütûde'nin çalışmasını⁴³⁴ incelersek: Eser İntişârât-i Bongâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb tarafından basılmıştır. Kitap İhsan Yarşâtır'ın gözcülüğünde ve Menûçehr Sütûde'nin himmetiyle matbû hâle dönüştürülmüştür. Bu esere İhsan Yarşâtır'ın yaptığı açıklama bölümüyle başlanmıştır.

Sütûde çalışmasını İstanbul Nuruosmaniye 3431 numarada istinsah tarihî Cemâziyelâhir 915 (Eylül 1509) eserden ve Özbekistan'ın Taşkent millî kütüphânesindeki eserlerin el yazma nüshalarından yararlanarak büyük çalışmaya imza atmış ve eseri matbû hale dönüştürmüştür. Eseri matbû hale dönüştürürken iki nüshayı kıyaslamış, bir eserde olup diğerinde olmayan veya değişik yazılan kelimeleri dipnotlar ekleyerek belirtmiş, bazı duyulmayan isim ve yer adlarını da dipnotlarda belirtmiştir. Bazı kavramları, deyimleri ve kastedilmek istenilen ifâdeleri de dipnotlarda az da olsa vermiştir. Metinde geçen ayet ve hadislerin numaralarını ve metinde kısa olarak yer alan bazı ayetleri ve hadisleri tam olarak dipnotlarda belirtmiş ve künyeleriyle vermiştir. Kitabın haşiyesinde beş satırda bir numara vermiştir.

Nüshalarda, kâtibin Farsçada olup Arapçada olmayan چ ژ پ harfinin yerine ج ب yazdığını ve bunları Farsçaya göre düzelttiğini, bazı yerlerde ise kâtibin د yerine ذ yazdığını bunları da düzelttiğini ve bazı yerlerde ise kelimelerin değişik yazıldığını

⁴³⁴ Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ: Târîh-i Pâdişâhi-yi Muhammed Şeybânî**, Haz. Menûçehr Sütûde, Tahrân, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Tahrân, 1341.

سقنأك Sıknâk, سقنأك Sıġnâk; صبرأم Sabrâm, صورآن Savrân; أولوس ulûs, أولوس ulûs gibi, bunları ise düzeltmediğini bildirmiştir.

Sütûde yaptığı çalışmada kitaptaki hatâları kitabın sonunda sayfa nolarını vererek belirtmiştir ancak, bizim tesbitlerimize göre bazı yerlerde Sütûde kendisi de hatâya düşmüştür kanısındayız. Bazı hatâlı gördüğümüz yerleri tercümede bizim tesbitlerimize göre bazılarını ise Sütûde'nin görüşüne göre yaptık. Örneğin “سيماالآيه” teriminin yanlış olduğunu “سيما آياته العظام” olması gerektiğini belirtmiştir. Eğer yazar bu cümleyi hadis olarak ele aldıysa yanlış yazılmıştır, ama yazar kendi düşüncesine dair kelimelerle cümle oluşturabilir. “سيما آياته العظام”⁴³⁵ hadiste bu terim yer aldığı için Sütûde bu terimin yanlış olduğunu belirtmiştir. Eğer bu tâbiri yazar, olduğu gibi kullansa cümlede iki kere “ata” kelimesi yer alacak bu da cümlenin güzelliğini bozduğundan kanımızca yazarın deyiminin daha doğru olduğu düşüncesindeyiz.

Ursula Ott çalışmasına⁴³⁶ değinirsek; ilk iki sayfa önsöz yazılmış olan eseri ilk 5 sayfada “Tarihsel Bakış” başlığı altında kısa bir inceleme yapmış, buna ek olarak 6-21 sayfalarda “Yazarın Biyografisi”, son olarak 22-26 sayfalarda “Araştırma Konusu” başlıklarını eklemiş olan Ott, 26 sayfalık Giriş bölümü oluşturmuştur. Ott, II. Bölümde ise “Hûncî ve Şeybânî Hân'ın Önemi” ana başlığında, 27-39 sayfalarda “*Mihmân-nâme-i Buhârâ*” adlı eseri ve 40-48 sayfalarda “Hûncî ve Şeybânî Hân'ın önemi” konusuna yer vermiştir. III. Bölümde ise kitabın tercümesine 50-322; Literatüre 323-337; eserinin 338-363 sayfa aralığına ise geniş bir bibliyografya ekleyerek; şahıslar, olaylar, eserler ve yazar adları dizini ile metinde geçen âyet ve hadislerin listelerini de vermiştir.

Eserin tercümesini Menûçehr Sütûde'nin neşrini esas alarak yapan Ott, eseri elli dört bölüm olarak Almancaya eksik de olsa tercüme etmiştir.

⁴³⁵ *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 336.

⁴³⁶ Ursula Ott, *Transoxianen und Turkestan zu Beginn des 16. Jahrhunderts, Das Mihmân-nâmâ-yi Buhârâ des Fadlallah b. Rûzbihân Hungi*, Übersetzung und Kommentar, Freiburg 1974.

Ayrıca çok nadir olarak metinde geçen yabancı kelimelerin anlamlarını dipnotlarda vermiş, çoğu yabancı ıstılah ve yer adlarına yer verilmemiştir. Pek çok şahıs ve yer adları tanıtılmamış sadece okunuşları belirtilmiştir.⁴³⁷ Ayrıca tercümede yararlandığı “*Mihmân-nâme-i Buhârâ*”⁴³⁸ kitabının sayfa geçişlerini tercümesinde parantez içinde belirtmiştir. Bazı Farsça iltifat, aşırı övgü cümlelerini ve zor kavramları tercüme etmemiş üç nokta koymuş bazılarının ise Farsçasını yazmıştır.⁴³⁹ Bazı önemli gördüğü Farsça, Moğolca, Türkçe ve lehçeli olan kelimeleri ve deyimleri metin içinde Latince olarak belirtmiştir.⁴⁴⁰

Kitapta olmadığı halde olayların tarihlerini metnin tercümelerine çıkarım yaparak eklemiştir.⁴⁴¹ Bazı bölümleri ise sadece tanıtım şeklinde tercüme etmiştir.⁴⁴²

Ayrıca “Ramazan Ayında Buhârâ Mevzûları” başlığı altında mütercim sadece 1. Konuyu tercüme edip direk 5. Bölüm olan “Herât Va‘azının Zikri” başlığına geçiş yapmış, zor olan çoğu yazara ait olan şiirler ve görüşler⁴⁴³ tercüme edilmemiştir. Dînî ve ilmî konularda anlaşılması kolay olanlar tercümesi yapılmış bazı anlaşılması zor olan dînî ve ilmî konular ise özet tercüme edilmiş⁴⁴⁴ bazıları ise asla tercüme

⁴³⁷ Sultân Kûğam, (die vokalisation des namens Kûğam ergibt sich aus einem Wortspiel, vgl. S. 124) gibi kısa açıklık getirmiş ama künyelerini belirtmemiştir.

⁴³⁸ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, (Muhammed Şeybânî’nin saltanat tarihi), Hicrî 9. ve 10. Asırlar, yay.haz., Menûçehr Sütûde Neşr-i Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Tahrân, 2.bs., 1345, kitabını eserinden yararlanmıştır.

⁴³⁹ Ursula Ott, “taht-i Samargand-i bihişt-mânand”, “dârûgân”, “serhailân”, s.54.

⁴⁴⁰ Ursula Ott, “yûzbegiyân”, s. 126

⁴⁴¹ Ursula Ott, s.81. (22 Şevval, 914= Februar 1509, Salı) gibi açıklamalar eklemiştir.

⁴⁴² “Gücdevân menzilineki faydaların zikri ve “Ebcediyye Kasidesinin tavsifi” 10 sayfa olmasına rağmen mütercim tarafından özetlenmiş bir sayfaya indirilmiştir.

⁴⁴³ Ursula Ott, s.75.

⁴⁴⁴ Ursula Ott, s. 84.

edilmemiştir.⁴⁴⁵ Çok az beyitler, şiirler ve rubâ'iler tercüme edilmiş⁴⁴⁶ çoğu şiirler tercüme edilmemiş atlanmıştır.⁴⁴⁷

Ayrıca eser; 1976 yılında R. P. Celilova tarafından⁴⁴⁸ geniş bir giriş, bölümlerin Rusça özeti, kaynaklar, dizin ve Taşkent nüshasının tıpkıbasımından oluşan eseri elli dokuz bölüm olarak tercüme etmiştir. Ancak eserin bazı bölümleri kısaltılarak birer cümle ile özetlenmiştir. İndekste özel adlar, yer adları ve etnik isimlere de (Özbek, Çağatay, Türkistân, Karakalpaki, Moğol) yer verilmiştir. Bu çalışmaya Taşkent nüshasının tıpkıbasımını da eklemiştir.

Yakın zamanda yapılan çalışma Ümit Gedik'e aittir.⁴⁴⁹ Eser üç ana bölümde ele alınmış olup birinci bölümde "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî" başlığında yazarın hayatı, eserleri, yazarlığı ve üslûbu değerlendirilmiştir. İkinci bölümde "*Mihmân-nâme-i Buhârâ*" başlığı altında ise *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'nın yazılışı ve içeriği, nüshaları, eser üzerine yapılan çalışmalar, eserin dil ve üslûp özellikleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'nın tercümesi başlığı altında yarısından azı tercüme edilmiş olan eser edebî olan yerler güzel tercüme edilmiş olmasına rağmen ilmî ve dînî konuların tercümesinde bu titizlik ve başarı sağlanamamıştır.

⁴⁴⁵ 8-31 sayfa aralığının tercümesi edilmemiş ve direk 5. Bölüm olan "Herât Va'azının Zikri" bölümüne geçiş yapılmıştır. Arada anlaşılması çok zor olan tartışma konularının tercümesi yapılmamış ve 9 sayfa olan Herât Va'azının zikri, Ebcediyye Kasidesi bölümleri 1 sayfayla özetlenmiştir. Daha çok tarihî bölümler tercüme edilmiştir. 8. Bölümde sadece başlık tercüme edilmiş 48-53 sayfalar yine atlanmış, 9. Bölümdeki şiirler yapılmamış 12. Bölüme gelindiğinde 62-70 arası yapılmamıştır sadece bir sayfa ve bir kıta şiirle özetlenmiştir. 13. Bölümde bazı şiirler yapılmamıştır. 14. Bölüm özet tercüme edilmiş, 15. Bölümdeki şiirler yine yapılmamış ve yapılmayan şiirlerin parantez içinde sayfa numaraları verilmiştir. Bazı kelimelerin anlamını metinde kelimeye rastladığı her yerde vermiştir; "fersah" kelimesi gibi. Bazı özel kişi ve yer adlarının kaynakları zikredilmiş, bazı kelimelere ise açıklık getirilmemiştir. Kitapta zor olan ve tercümesini bulamadığı yerleri sayfanın kenarına yazmış ve *Mihmân-nâme*'deki sayfa numarasını belirtmiştir. 19. Bölümde 128. Sayfada 12. Satırdaki metinleri tercüme edememiş ve parantez içine numara koyarak belirtmiş.

⁴⁴⁶ Ursula Ott, s. 79, 130, 141, 230, 231, 258, 198-299, 311, 314, 315,

⁴⁴⁷ Ursula Ott, s. 75, 89-90.

⁴⁴⁸ Fazlallah İbn Ruzbihân İsfahânî, **Mihmân-nâme-yi Buhârâ** (Zapiski Buharskogo Gostya), Çeviri, Önsöz ve Açıklamalar: R.P. Celilova, Redaktör: A.K. Arentza, Moskova 1976.

⁴⁴⁹ Ümit Gedik, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'sı (İnceleme-Çeviri)" Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı, Derya Örs, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara 2012.

Ümit Gedik'in eserini incelediğimizde öncelikle yüksek Lisâns çalışması için çok ağır olmasına rağmen çok güzel tespitlere imza atılmıştır. Lakin eserde karşımıza çıkan pek çok eksik nokta olduğundan yeniden tercümesi yapılmıştır. Eserin giriş bölümündeki edebî incelemeler ve bazı tespitlerinden kendi tezimizde yararlandık.

Tercümede yapılan eksiklikler ve anlaşılmayan noktalar fazla olduğu için ve önemli noktalar eserde tercüme edilmediğinden kitap yeniden tercüme edilmiştir.

Eserin tercüme edilmeyen 189 sayfası şunlardan ibarettir: 22-32; 133-140; 149-167; 168 sonu-170; 174-179; 180-182; 189-248; 268-354. Yapılmayan bölümlerin bir kısım konu başlıkları şunlardır: Buhârâ'da bayram kutlamaları, Özbek ordusunun tasvîrî, Bayram günü yapılan bir takım kültürel aktivitelerle ilgili konular, Sıgnâk beldesinin tanıtımı, Ebü'l-Hayr Hân'ın Sıgnâk'taki mezarının Özelliği, Kazak memleketinin soğuklarının ve kar yağışının şiddeti, Câniş Sultân'la savaş ve oğlu Ahmed Sultân'ın öldürülüşü, Şeybânî Hân'ın yeğeni Ubeydullâh ve oğlu Tîmûr sultânların savaşmalarını anlatan bölümler, Câniş Sultânın ulusunun yağmalanmasını anlatan bölüm, Burunduk Hân ile savaş ve Tâniş Sultânın ulusunun yağmalanmasını anlatan bölümler ve sultânların Şeybânî Hân'a iltimasları ve Şeybânî Hân'ın büyük darbe alan orduyu tekrar savaşa yollamasının zikri. Kısacası Sıgnâk'tan Kazak diyarına giden ordunun tekrar Sıgnâk'a geri dönmesine kadar Kazaklarla Şeybânîler arasında geçen savaşları anlatan bölümlerin tercümesi yapılmamıştır.

Ayrıca Gedik, yaptığı çalışmasının “Şeybânîler dönemi tarihî olaylarına ışık tutacağını ve bu konu üzerinde çalışma yapacak olan araştırmacılara büyük kolaylık sağlayacağını” belirtmesine rağmen tarihî olayları özellikle Kazaklarla Özbeklerin savaşını anlatan ve kitaba en büyük târihî değeri katan bu bölümler tercüme edilmemiştir.

Giriş bölümünde “O (Hz. Muhammed)...Öyle ki, yolculuğu ön gördü...” burada geçen (yolculuğu öngördü)'den maksat (Hz. Muhammed'in) hicret etmesidir.

Ramazan Ayında Buhârâ mevzûları başlığı altında gerçekleşen mübâheselerde “Üçüncü Olay”da hadis nakledilirken “Ebû Hüreyre'den” nakledilmesi gereken

hadisin “Ebû Herîre”⁴⁵⁰ olarak zikredilmesi yazarın İlâhiyatçı olmadığından râvîleri ve bazı dinî terimleri yanlış yazdığını anlamaktayız. Ne yazık ki kitabın pek çok yerinde yapılan kelime, imlâ ve cümlede bağlantı ve anlam hatâlarının ise kitabın tashih edilmediğini ve anlaşılmadan tercüme edildiğini göstermektedir.

“Erkuk Kalesinin Özelliği” başlığı altında yapılan tercümede ... Çünkü bu kalenin ehli bütün aşiretlerin başıdır ki devletin giderek ihya olması için yardım kemerini sağlam bağlamış ve muhâcirlara Ensâr gibi bizim de hizmet edenlerimiz Kazaklık geleneğine göre bu vilayette padişahımızın yanında gezip, yardım ve fetih bayrağını kaldırmış ve kalenin okçuları tarafından hakaret taşı bizim ebedi devletimizin düşmanlarının tarafına atıp çaresiz yüce⁴⁵¹....gibi cümleler birbirinden kopuk olup anlaşılma zorluk olan paragraflar göze çarpmaktadır.

Başka bir yerde: “Çünkü her âdemoğlunun ameli yedi yüze kadar katlanmaz. Aksine bazısı onda birden daha fazla değildir. Böylece haberlerin doğruları o natıktadır. Eğer bir topluluğa yüklenirse, âdemoğullarının amellerinin toplamı yedi yüze kadar iki kat olamaz.”⁴⁵²

Bazı yerlerde Arapça ıstılahların yanlış tercümesine de rastlamaktayız.

“الحرب خدعه” (hile savaşı)⁴⁵³ bu cümlemin anlamı Arapça gramer bilgisini gerektirdiği için “mübteda ve haber” olarak tercüme edilmeli yani “savaş bir hiledir” olmalıdır.

Bu gibi pek çok yerde cümlelerin anlam açısından yarattığı sorunlarla karşılaşıldığı ve mefhum anlaşılmadığı için kitabın tercümesini yeniden yapmayı uygun gördük.

⁴⁵⁰ Ümit Gedik, s.73.

⁴⁵¹ Ümit Gedik, s.157.

⁴⁵² Ümit Gedik s.75.

⁴⁵³ Ümit Gedik, s.81.

Eser, yurt dışında ve yurt içinde çeşitli makalelere de konu olmuştur. (Sal'e 1949, Aslam 1965, İbragimov 1960, Sal'e 1954, Ahmed İktidârî 1380/2001, Karasoy 2003, Alışık 2004, Alışık 2006.)

Türkiye'de araştırmacılarımız tarafından *Mihmân-nâme-i Buhârâ* adlı eseri kendi makalelerine araştırma konusu yapan araştırmacılarımızın sayısı sınırlıdır. Bunlar şu kişilerden ve çalışmalardan ibârettir:

Yakup Karasoy; "Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Hân'ın Üç Şiiri", **Türkiyat Araştırmaları**, S. 13, Konya, 2003, künyeli çalışmasında *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'yı ve bu eserde Şiban Hân'a ait olan üç manzum şiiri değerlendirmeye çalışmıştır.

Gülşen Seyhan Alışık, "Şeybâniler Dönemi İçin Kaynak Araştırmaları", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C: I, No: 1, 2004, künyeli makalesi iki bölümde yayımlanmış; birinci makalede Şeybâniler Dönemi için kaynak oluşturan bu eserin yazmaları ve yazarı hakkında bilgi, eser üzerine yapılmış çalışmalar ile Şeybânî Hân'ın Türkçe şiirleri yer almıştır. İkinci makalede ise *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'nın bölümlerinin tanıtımına ayrılmıştır ve çok güzel özetlenerek okuyuculara sunulmuştur.

Ayrıca yine Gülşen Seyhan Alışık, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin Yaşamı ve Yavuz Sultân Selim Hân'a Yazdığı Türkçe Manzum Yakarışı", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. 4, Aralık 2005, künyeli makalesinde de kaynak kitap hakkında detaylıca bahsedilmiştir.

4.2. Mihmân-Nâme-i Buhârâ'nın Önemi

Mihmân-nâme-i Buhârâ adlı eser; X/XVI. yüz yıl İslâm târihçisi,⁴⁵⁴ İranlı Şâfiî âlimi,⁴⁵⁵ koyu bir Sünnî⁴⁵⁶ din bilgini, *Siyasetnâme* müellifi⁴⁵⁷ ve vak'anüvis⁴⁵⁸ Fazlullâh⁴⁵⁹ Mevlânâ⁴⁶⁰ Rûzbihân el-Huncî⁴⁶¹ tarafından kaleme alınmış olup Türk-İslâm târihinin mühim bir kesitini aydınlatan ana kaynak niteliğindedir.

Yazar Fazlullâh Rûzbihân el-Huncî, Şeybânî Hân Horasan'ı aldıktan sonra H.906 (1500-1501) onun sarayına girmiş⁴⁶²; Kazaklar ve Safevîlerle mücâdele içinde bulunan Şeybânî Hân'ın ölümüne kadar H.916 (1510) onun hizmetinde bulunmuştur.⁴⁶³

Fazlullâh Rûzbihân el-Huncî'ye ait Şeybânî Hân'ın siyaset ve saltanat târihiyle ilgili bu eser, Rûzbihân'ın Şeybânî Hân'a teklifi ve onun da onayı ile yine ona ithâfen kaleme alınmıştır. Eser, Şeybânî Hân'ın (1508-1509) yıllarındaki saltanat târihinden bahsetmekte olan bir nevi vakayinâme ve seyahatnâme karışımıdır.⁴⁶⁴

Orta Asya Türk siyasî ve kültür târihinin⁴⁶⁵ ana kaynaklarından *Mihmân-nâme-i Buhârâ* adlı bu eserin önemi Fuad Köprülü'nün "Çağatay Edebiyatı" adlı makalesinde şöyle dile getirilmektedir:

"Şeybânî Hân Devri'nin askerî hadiseleri ve bilhassa göçebe Kazak Özbeklere karşı seferlerini öğrenmek için emsalsiz bir kaynak olduğu hâlde ilim âlemince meçhul

⁴⁵⁴ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, Önsöz.

⁴⁵⁵ Huncî, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî", s. 179; Yakup Karasoy, "Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Hân'ın Bilinmeyen Üç Şiiri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, No: 13, Konya, 2003, s. 106.

⁴⁵⁶ Agm., s. 106.

⁴⁵⁷ Yunus Kaplan, "Fazlullâh Rûzbihân-i Huncî'nin Sülûku'l-mülûk Adlı Eserinde İmamet ve Siyaset", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2014, s. 442, dergipark.gov.tr, (Erişim târihi, 24.03.2020).

⁴⁵⁸ Örs, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...", s. 11.

⁴⁵⁹ Hunsârî, *Ravzâtü'l-Cennât fî Ahvali'l-Ülema-i ve's-Sâdât*, s. 17 <https://alfeker.net/library> (Erişim târihi, 23.03.2020)

⁴⁶⁰ Rûmlû, *Ahsenü't-Tevârîh*, s. 226.

⁴⁶¹ Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî hakkında daha geniş bilgi için Bkz. Örs, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...", s. 23-40 ve Gedik, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin Mihmân-nâme-i Buhârâ'sı" s.32-44.

⁴⁶² Yazıcı, "Huncî", s. 374.

⁴⁶³ Alışık, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin Yaşamı...", s. 61.

⁴⁶⁴ Hüseyin İzzedî, "Endişe-i Siyâsi-i Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî", *Keyhân-i Endişe*, 1370, s. 39.

⁴⁶⁵ Nihat Çini, Şeybaniler (Şeybani Özbek Hânlığı)", Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Danışman, Zekiye Tunç, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, 2019 <https://www.academia.edu/40599786/%C5%9Eeyba> (Erişim târihi, 4. 10. 2020).

kalmış olan bu eser, o devrin kültür târihini ve Şeybânî Hân'ın psikolojisini öğrenmek hususunda da mükemmel bir vasıtaadır.⁴⁶⁶

Bu kitapta zaman olarak daha çok Şeybânî Hân'ın Merv'den yola çıkıp Kazak Seferi'ne yöneldiği günden Meşhed Bozkırı'nda ikâmet ettiği güne kadar geçen dört ayı aşkın sürede oluşan siyasî, tarihî, sosyal ve ilmî olaylar yoğunlukla anlatılmıştır.⁴⁶⁷

Fazlullâh Rûzbihân el-Huncî, eserini yazarken Şeybânî Hân'ın yanında bulunmuş, toplantılarında yer almış ve bizzat kendisi ile diyalog⁴⁶⁸ halinde olmuştur. Kitabında bir kısım olayları bizzat Şeybânî Hân'dan⁴⁶⁹ duyduğu ile bir kısmını da güvenilir saydığı ikinci el kaynaklardan aldığı bilgilerle aktarmış; bazı olayları “Hikâye” başlığı altında şifâhi bilgilerle kayda geçirmiş,⁴⁷⁰ megâzî ve çeşitli tarihî kitaplardan alıntılarla aktarmış,⁴⁷¹ bazılarını ise tevâtür yoluyla kaleme almıştır.⁴⁷² Çoğu metin arasına yazdıklarını güçlü bir şekilde delillendirmek için Kur'ân-ı Kerîm'den ve hadislerden alıntılar yapmış ve şiirler, beyitler, ruba'îler ve nâ'tlar eklemiştir. Kazaklara 1. ve 2. defa saldırıları,⁴⁷³ Çağatay ve Moğol hanlıklarının yıkılışlarını da şifahi bilgilere dayandırarak aktarmıştır.⁴⁷⁴ Yer verdiği bazı hikâyeleri Şeybânî Hân'ın anlatımlarına dayandırmıştır.⁴⁷⁵ Rûzbihân, *Mihmân-nâme*'de anlatımlarında bazı konuları tekrar anlatarak kitabın hacmini artırmış ama bilgi tekrarı yaparak değerini düşürmüştür.⁴⁷⁶

Şeybânî Hân'ın sarayında yaşayan ve onun maiyetinde yer alan gözlemci, vak'anüvis ve seyahatnâme yazarı sıfatıyla yazılan bu eserde yer alan çoğu hadiseler bizzat Sultân'ın yanında katıldığı seferlerden elde edindiği izlenimler sonucu şahit olduğu ve başından geçen olaylardır. Bazı bölümler ise ikinci elden anlatımlarla

⁴⁶⁶ Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: Mihmân-nâme-i Buhârâ I”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. I, No: 1, 2004, s. 118-140.

⁴⁶⁷ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 329.

⁴⁶⁸ a.g.e., s. 128, 176.

⁴⁶⁹ a.g.e., s. 149.

⁴⁷⁰ a.g.e., s. 77, 145, 149-150.

⁴⁷¹ a.g.e., s. 156.

⁴⁷² a.g.e., s. 241, 243.

⁴⁷³ a.g.e., s. 167.

⁴⁷⁴ a.g.e., s. 153, 156.

⁴⁷⁵ a.g.e., s. 165, 170.

⁴⁷⁶ a.g.e., s. 248.

kaleme alınmıştır. Kitapta sürekli âlimlerle ve Şeybânî Hân ile birlikte olduğunu, geçmiş günlerde vuku bulmuş olan bazı olayları, ilmî nükteleri ve sayısız ilmî konuları ele aldıklarını dile getirmiş; bu toplantılardan çeşitli feyizler elde ettiğini de vurgulamıştır.⁴⁷⁷

Hastalandığı için 28 Şevval 914 (19 Şubat 1509) târihinde Arkuk Kalesi'nden Sıġnâk'a geri dönen Rûzbihân, Kazak Savaşı'na bilfiil katılmamış, Kazak savaşındaki sahnelerini betimlemiş ve duyduklarını kaleme almıştır.⁴⁷⁸

Mihmân-nâme'de görüldüğü üzere nazmı ve nesri, o dönemin usta şâir ve yazarlarının eserleriyle kıyaslandığında zayıftır. Çünkü şiiri kendi dînî ve dünya görüşünü ifâde etmek için kullanmış, diğer şâirler gibi sanat kaâbiliyetini göstermeye çalışmamıştır. Padişahların başından geçen olayları anlatırken sık sık fikhî ve dînî konulara değinerek bir anlamda onları eğitmeye ve yönlendirmeye çalışmıştır. Rûzbihân o dönemin âdetlerine ve padişah sarayında yaşamının gereklerine uyarak zaman zaman padişahlara övgüde aşırı gitmişse de onlara gerçekleri söylemekten çekinmemiş, “padişah ne yaparsa doğrudur” dememiş, padişahın görüşlerini İslâmi normlarla değerlendirerek fikirlerini belirtmiştir. Şeriatta câiz görülmeyen bazı davranış ve hareketleri kitabında yazmayacağını dile getiren Rûzbihân'ın aslında her şeyi olduğu gibi aktarmamış ve yazdıklarını şeriat süzgecinden geçirdiği için tam anlamıyla objektif olmamıştır. Şeybânî Hân'dan “zamânın imâmı ve halîfesi” gibi dînî unvanlarla bahsederek onu övmüş, onu dînî ve İslâmın hamisi olarak görmüştür. Olayların değerlendirilmesi ve sorunların çözümüne; töre ve geleneklerden ziyade her zaman fikhî açıdan yaklaşmıştır. Dînî ve şer'î bir devlet sistemini benimsediğini sözlerinden ve olaylara verdiği fikhî fetvalardan anlamaktayız.

⁴⁷⁷ a.g.e., s. 77.

⁴⁷⁸ a.g.e., s. 140. “ Padişah Hazretlerinin emri doğrultusunda yirmi sekiz Şevval sabahı padişah ordusundan ayrılarak o günün sonunda Sıġnak beldesine ulaştık. Hastalığının diğer günleri orada geçti. O kutlu menzilden Hân Hazretleri bütün sultânlarla göç ederek Kazak beldesine doğru ilerledi.” Bkz. Remziye Çelik, “Fazlullah Ruzbihân el-Huncî'nin “Mihmân-nâme-i Buhârâ” adlı eserinin tercüme, tahlil ve değerlendirmesi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi), Basılmamış doktora tezi, Danışman: Prof. Dr. Nurettin Gemici, İstanbul 2021, s.255-260.

Kitabında pek çok yerlerinde; betimleme, benzetme sanatının yanısıra teşhis ve intak sanatı yaparak âdeti kitaba roman havası katmıştır. Savaş sahnesinden örnek verecek olursak: Ok o yiğitlerin cesâretinden geri tepmiş, yere saplanmış ve keman çatışmanın şiddetinden iki büklüm olmuştu. Mızrak eğik boynuyla yılan gibi o kan deryası içinde istikrâr elde etmeye çalışıyor ve kılıç kınından çıkınca sadece düşmanın kellesine iniyordu. Zırh; binlerce gözle bu kan düşmanlarına bakıyor ve kalkan, âdeti göğsü koruyan çelik yelek gibi ağır topuzların açtığı yaradan kıvranıyor, tahammülde zorlanıyordu.⁴⁷⁹

Kitabında çeşitli yapıtlardan bilgiler verirken özellikle Şeybânî Hân Semerkant'ta kendisinin yaptırdığı ve kardeşi Mahmud Sultân'ın mezarının da bulunduğu, Semerkant Hân Medresesi adını verdiği ve içerisinde özel binası olan, yönetim binasının, camisinin ve Yüksek İlimler Medresesinin olduğu ilmî ve siyâsî toplantıların yapıldığı büyük görkemli külliyyeden bahsetmektedir.⁴⁸⁰

Eserde El-Huncî'nin mutaassıp bir Sünnî ve Şâfiî âlimi⁴⁸¹ olduğunu, Şeybânî Hân ve âlimlerle yaptıkları ilmî müzakerelerden ve verdiği fetvalardan da anlamaktayız. İslâm toplumu içerisinde bir fitne unsuru olarak gördüğü Kızılbaşlarla bir an evvel savaşarak köklerinin kazınması gerektiği, onları öldürmenin kâfirleri öldürmek gibi olduğu hususunda Hükümdar'ı ikna için yoğun bir çaba göstermiştir. Ubeydullâh Hân'ı akrabalık hukukunu gözeterek Özbeklerle bir millet olarak gördüğü Kazaklar üzerine seferden vazgeçirmeye çalışmıştır.⁴⁸² Daha sonra Ubeydullâh Hânla görüşmesinden sonra fikrini değiştirmiş ve Kazaklarla savaşın “farz-ı ‘ayn” olduğuna dair yeni fetvasından, savaş önceliğinin artık Kazaklarda olduğunu anlamaktayız.⁴⁸³ Fikirlerindeki bu iki uca savrulan çelişki dolayısıyla Şeybânî Hân tarafından eleştirildiği görülmektedir.⁴⁸⁴

⁴⁷⁹ a.g.e., s. 219.

⁴⁸⁰ a.g.e., s.283.

⁴⁸¹ a.g.e., s. 176.

⁴⁸² a.g.e., s. 56.

⁴⁸³ a.g.e., s. 106.

⁴⁸⁴ Rûmlû, **Ahsenû't-Tevârîh**, s. 226.

Bu eser Şeybânî Hânlığı'nın dâhilî siyaseti (yapılan toplantılarda devlet yönetimi için alınan kararların ve yapılan uygulamalardan bahsetmektedir) yanında haricî siyaseti (Kazaklarla ve Kızılbaşlarla ilgili savaşlar ve mücadeleler) hakkında da bilgiler vermekte ve özellikle Kazak târihi açısından da hayli önem arz etmektedir.

Kitabında Siriderya'nın kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Kazaklarla mücâdeleler, Şeybânî Hân'ın Semerkant'a dönüşü, Meşhed ve Tûs'u ziyaretleri, ordusu, Özbek ve Kazakların durumu, savaşları, gelenekleri, ülkenin kaleleri, nehirleri, dağları, bitki örtüsü hakkında çeşitli bilgiler sunmaktadır.⁴⁸⁵

Nitekim eserin adının belirlenmesinde bile Şeybânî Hân'ın müdâhil olduğunu görüyoruz. Rûzbihân'ın *Sefer-nâme-i Buhârâ* olarak belirlediği isim, Hükümdar tarafından *Mihmân-nâme-i Buhârâ* olarak değiştirilmiştir.⁴⁸⁶

Huncî kitabında gezdiği yerleri ve gördüklerini titizlikle kaleme almış ve halk kültürü açısından önemli olan gelenekleri de vermeyi ihmal etmemiştir. Bu kitapta birçok Farsça şiir ve beytin yanı sıra Şeybânî Hân'ın Türkçe yazılmış şiirleri de vardır. Bunlar: İmam Rızâ için söylediği kasîde, Ebcediyye Kasîdesinin yedi beytinin yer aldığı şiir ve bayram sabahını anlatan bir de gazeli yer almaktadır.⁴⁸⁷ Rûzbihân el-Huncî bu eserinde sadece Kazaklarla mücâdele ve ilmî tartışmalardan söz etmemiş, kendisinin temsil ettiği ülemânın Şeybânî Hân ve Özbeklere bakış açısını da sergilemiştir. Tartışılan konular hakkındaki düşüncelerini açıkça, korkmadan ifâde etmiştir.⁴⁸⁸

Eserde yerler, Seyhun nehri, Ceyhun nehri, Semerkant, türbe ve imâretler, Kâni Gül yaylası vb. pek çok yer güzel tasvir edilmiş ve çok güzel betimlemeler yapılarak okuyucuya âdeta görsel şölen sunulmuştur.

⁴⁸⁵ Macit, *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s. 17.

⁴⁸⁶ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, Kitab'ın özellikleri bölümü şiiri 5. beyit, “مهمان نامه بخارا گفت”; Karasoy, “Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Hân'ın Bilinmeyen Üç Şiiri”, s. 106.

⁴⁸⁷ Karasoy, “Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Hân'ın Bilinmeyen Üç Şiiri”, s. Önsöz.

⁴⁸⁸ Kılıç, “Siyasal Kültürde Değişim: Şeybânî Hân ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)”, s. 32.

Bu eserde verilen gerek dînî ve ilmî gerek siyasî, tarihî ve edebî bilgiler o günün tarihî ve kültürü açısından bize önemli bilgiler sunduğundan önemlidir. Kitapta kullanılan çeşitli lehçelere ait kelimeler, yapılan ilmî tartışmalar sonucu alınan dînî kararlar ve özellikle o günlerde içilen kımız ve yenen at etinin helâllîği konusunda da önemli bilgiler sunduğundan çok önemli bir eserdir.

Kazakların ve Türk toplumunun yaşam standartları, hayvanları, yiyecekleri, içecekleri, oyunları ve folkloru hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır.

Kendi ifâdesiyle bu eserin yazımına Şevval 914 (Ocak 1508) yılında Buhârâ'da başlamış, yaklaşık bir cüzünü bitirmiş ve daha sonra devamını çeşitli yerlerde yazmış; geri kalan bölümlerini ise 23 Cemâziyelûlâ 915 (Eylül 1509) yılı Cuma günü Herât Saray yurdunda tamamlamıştır.⁴⁸⁹

4.3 Eserin İçeriği

Türklerin yaşantıları, tarihî olayları, savaşları, barışları, bi'atları, sultânları, halkları, boyları, yaylakları, kışlakları, şehirleri, köyleri, nehirleri, dağları, ovaları ve çeşitli kültürler konusunda bilgiler sunması açısından önemli kaynaklar arasında yer alan bu kitabı Fazlullâh b. Rûzbihân el-Huncî bizzat kendisi şöyle tanıtmaktadır:

“Bu kitap, birçok dakik ilmî mesajlar ve de şimdiye kadar kimsenin böylesine ele alamadığı ve yönelmediği sorunların çözümünü kapsamaktadır. Bölüm konuları çok az bilginin ve âlimin ele aldığı sözleri, mevzûları ve konuşmaları barındırmaktadır.

Muhammed Şeybânî Hân'ın ahvâlinin târihini de kapsamaktadır. Hân Hazretlerinin eskiden beri tâlibi olduğu ilim ve mülk, âlemi fethetme hedefleri ve tarihî olayların birçoğu, icmâlî bir şekilde bu kitapta ele alınmıştır. Hân Hazretlerinin babalarının ahvâli, kabirleri, akvamı, askerleri, memleketi, vatani, Türkistân beldesine oranla memleketlerin ve geçitlerin keyfiyeti bu kitabın içeriğinde anlatılmaktadır. Aynı şekilde Türkistân beldesinin fetih keyfiyeti icmâlî olarak beyan edilmiştir. Horasan fethinden sonraki durum ve olaylar ile başlamakta ve sultânların Buhârâ'daki ziyaretleri ile son bulmaktadır. Kazak Seferi'nin detayları, bütün menzil ve merhalelerin zikri, her merhalenin olayları, konaklamalarda Hân Hazretlerinin meclisinde ortaya çıkan ilmî faydalar, Kazaklara saldırı, saldırıdan dönüş ve zafere ermenin niteliği, onlarla savaşın hikâyesi, Kazakların İslâm beldelerine yaptıkları yağmaların detayları, Semerkant'ta

⁴⁸⁹ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, Giriş bölümünde “Mihmân-nâme-i Buhârâ” başlığı altında, s. 356; Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: Mihmân-nâme-i Buhârâ”, s. 119; Karasoy, “Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Hân'ın Bilinmeyen Üç Şiiri”, s. 106.

kaldıkları dört günün hikâyesi, bu müddet zarfında vâki olan sohbetler ve faydalar vb. konular tümüyle bu kitabın içeriğini oluşturmaktadır.”⁴⁹⁰

Kitapta Kazaklarla Özbekler arasındaki ilişkilerin çok zâlimce olduğunu şu satırlarda görüyoruz:

Kazaklar ve Şeybâniler güçlü olduklarında birbirine saldırmışlar, birbirlerini esir almışlar, birbirlerinin mal ve ailesini kendi aralarında ganimet olarak paylaşmayı helâl saymışlar ve bunda asla bir sakınca da görmemişlerdi. Bu durum o gruplar arasında oldukça yaygın ve normal bir davranış olarak kabul ediliyor ve eleştiri konusu yapılmıyordu. Bu iki akraba topluluğun birbirlerine karşı yağma ve talanları fazlasıyla hunharcaydı.⁴⁹¹ Kadın ve çocuklar ganimet sayılıyor, esirlerin kulakları delinerek geçirilen iplerle bağladıkları atlar tarafından çekiliyor⁴⁹², beyinleri parçalanıyor⁴⁹³, başları gövdelerinden ayrılıyordu...⁴⁹⁴

Kitapta Rûzbihân, yapılan bu yağma ve talanları överek anlatmış ve yapılan katliamların meşruluğunu savunmuştur. Yazar, yağmalamanın Özbeklerin zâti sıfatlarından olduğunu⁴⁹⁵ da vurgulayarak yağmalamanın onlara ihtişam, kudret ve güç verdiğini⁴⁹⁶ belirtmiştir.

Şeybâniler, Kazaklara yönelik şiddette o kadar ileri gitmişler ki Ahmed Sultân’ın başını gövdesinden ayırıp⁴⁹⁷ vücûdunu darağacına asmışlar; kesik başını, bölge vilâyetlere gönderip bölge halkına teşhir ederek⁴⁹⁸ gözdağı verme politikası gütmüşlerdir. Huncî Şeybânilerin yağma ve talanına dair ifâdelerine son noktayı şöyle koyuyor: “Savaşçı, yağmacı Şeybânî Özbekler kinli kınlarından kanlı kılıçlarını

⁴⁹⁰ Remziye Çelik, “Fazlullah Ruzbihân el-Huncî’nin “Mihmân-nâme-i Buhârâ” adlı eserinin tercüme, tahlil ve değerlendirmesi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi), Basılmamış doktora tezi, Danışman: Prof. Dr. Nurettin Gemici, İstanbul 2021, s.505.

⁴⁹¹ a.g.e., s. 214, 223-225, 227, 231, 232.

⁴⁹² a.g.e., s. 187.

⁴⁹³ a.g.e., s. 194.

⁴⁹⁴ Ag.e., s. 210.

⁴⁹⁵ a.g.e., s. 213.

⁴⁹⁶ a.g.e., s. 225.

⁴⁹⁷ a.g.e., s. 226.

⁴⁹⁸ a.g.e., s. 226.

çektiler, can alıcı hançerlerini yiğitlik kemerlerinden sıyırdılar ve Tâniş Sultân ulusunun üzerine saldırdılar.”⁴⁹⁹

Rûzbihân; Şeybânî Hân’ın Kızılbaş tâifesiyle de amansız bir mücâdele içerisinde olduğunu, keskin kılıcıyla onların İslâm’a verdikleri zararları gidermeye çalıştığını ve askerleriyle o “mel’un ve uğursuz” tâifenin eserlerini yeryüzünden silme mücâdelesini verdiğini ifâde etmektedir.⁵⁰⁰

Kitabında Şeybânî Hân’a, liderlere, âlimlere, ünlü şahsiyetlerin anlatımlarına ve hikâyelerine de yer vermiştir. Ayrıca ünlü şahsiyetleri ziyaretlerini, mescitleri, kabirleri, külliyesi, kaleleri, şehirleri, Seyhun ve Ceyhun nehirlerini, çölleri, dağları en güzel şekilde tasvir etmiştir. Yazar tasvirlerde bulunurken sanki kalemle çizmiş gibi olayları ve yerleri nakşetmekte ve âdeta okuyucuyu anlatılan yerlere götürmektedir.

Mihmân-nâme-i Buhârâ adlı eser, temelde Şeybânî Hân’ın saltanatının son yılında gerçekleşen tarihî olayları ele alması, hükümdar ve ulemâ arasında geçen hukûki ve dînî tartışmaları konu edinmesi; âyetler ve hadislerle fikhî, itikâdî konuları tefsir etmesi sebebiyle aynı zamanda pek çok dînî ilimlere de malzeme teşkil edecek kadar zengin bir içeriğe sahiptir.

Eser, o günkü toplumun siyasî, kültürel ve sosyo-ekonomik yapısı hakkında da dikkat çekici bilgiler sunmaktadır. Şeybânî Hân Kazaklara yönelik sefer sırasında Arkuk Kalesi’ne geldiklerinde ordunun erzak aldığı anlatılırken toptancılığa vurgu yapılmakta ve Arkuk beldesinin tahıl ambarı konumunda olduğu ifâde edilmektedir. Yüklü miktardaki alışverişlerin pazarlarda ve dükkânlarda değil genellikle insanların evlerinde gerçekleştiğinden, askerlerin gruplar halinde söz konusu evlerden alışveriş ederek kalelerine geri dönüp azık torbalarını yiyeceklerle doldurduğundan bahsetmektedir. Bu durum Arkuk Kalesi’nin o dönemin ünlü liman kentlerinden biri oluşu, tarım ve ticaret açısından gelişmiş bir şehir olduğunu teyit etmektedir.⁵⁰¹

⁴⁹⁹ a.g.e., s. 238.

⁵⁰⁰ a.g.e., s. 106.

⁵⁰¹ a.g.e., s. 88.

Türkistân beldesinin güzelliklerini, Kâni Gül diye meşhur olan yaylasını tanıtırken burada Şeybânî Hân'ın yaptırdığı görkemli bir saraydan bahseder ve bu bölgelerin dünyanın en nadir, havası en nezih, toprağının en bereketli yerlerinden biri olduğunu; halkının misâfirperverliğini, bu topraklarda hiçbir ateşli ve bulaşıcı hastalığın görülmediğini belirtir.⁵⁰² Ayrıca Türkistân'ın Hıtây beldesinden Çin'e kadar uzanan bu topraklarda birçok âlim ve ârif insanın yetiştiğinden de bahseder.⁵⁰³

Kitapta bahsi geçen saraylar, köprüler, câmiler, imâretler, medreseler, mimarî sanatı dolayısıyla sanat târihi açısından büyük önem taşır.

Mihmân-nâme-i Buhârâ elli üç ana bölümden oluşmaktadır. Sütûde'nin hazırladığı kitapta “Giriş” bölümü de başlık sayıldığı için elli dört ana başlıktan oluşmaktadır. Biz de çalışmamızda elli dört ana başlığı esas aldık.

Her ana bölümün içerisinde alt başlıklar da bulunmaktadır. Ana başlıklar içerisinde tarihî konuların incelenmesi ağırlıklı olarak ele alınsa da alt başlıklar çeşitli dînî, tarihî konuların yanı sıra şiirler, hikâyeler, naatlar, kasîdeler ve gazellerle süslenmiştir. Ayrıca kitapta iki ana başlık altında yazarın başından geçen hastalıklar ve olaylara da yer verilmiştir.

Huncî, Hânefî Şeybânî sarayında Şafiî fıkhnın delillerini savunarak alacakları kararlarda bu iki mezhebin görüşleri incelenerek değerlendirilmiş ve şer'î delil bulunmadığında ise Cengiz yasalarına başvurularak târihî icmâ yoluna gidilmiş, şeriatla geleneksel kânunlar birleştirilmiştir.⁵⁰⁴ Bu konuyu “(Veled-i Sülbî)⁵⁰⁵ evladı hayatta olanın torununa (dede yetimi) mîras bırakması konusunu incelediğimizde görmekteyiz.

Ayrıca at etinin ve kıımız içeceğinin helâllîği konusuna kitabında genişçe yer vermiş ve Şeybânî Hân'ın sarayında verilen ziyâfette özellikle at etini sırtlarına alıp

⁵⁰² a.g.e., s. 87.

⁵⁰³ a.g.e., s. 87-88.

⁵⁰⁴ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 22.

⁵⁰⁵ Döl, nesil, zürriyet, soy yönünden bir, babanın soyundan gelen. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim târihi, 20.05.2021)

yemek için taşıyanların tasvirlerini anlatarak Hânefi’de harâm olan bir şeyin Şafii’de helâl olması durumunda Şeybânî sarayı açısından mezheplerin uygulamalarının birleştirildiği ve bir mezhepte harâm olan bir şeyin diğer mezhepte helâl olması durumunda sarayın bunu helâl sayabildiğini görmekteyiz.⁵⁰⁶

Yaptığımız bir diğer tesbitse Kızılbaşların kökünün kazılması gerekliliğini savunan ve her fırsatta Şeybânî Hân’ı ve yönetimi Kızılbaşlarla savaşıma teşvik eden Huncî Kızılbaşlara olan düşmanlık sebeplerini açıklamakta ve kendisinin on iki İmam’a inanan ve Ehl-i Beyt aşığı olduğunu her fırsatta cümlelerinde belirtmektedir.

Eserin İstanbul ve Taşkent’te olmak üzere iki yazması vardır:

4.4. İstanbul Nüshası

İstanbul yazması Nuru Osmaniye Kütüphanesinde 2925/3431 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Yazmanın istinsah târihi Cemâziyelâhir 915 (Eylül 1509) dur. Kitabın yazılış târihi ve istinsah târihinin arasında bir aydan az zaman olması, bu yazmanın müellif tarafından da görüldüğü kanaatini doğurmaktadır. Eser, el-Hâcî Ali el-Kâtib el-Herevî tarafından tal’ik hattı ile yazıya geçirilmiştir. 153 varaktan ibâret olan eser, 345x240, 250x165 mm boyutundadır. Yazmanın mensur olan bölümleri düzenli olarak 19 satır iken manzum olan yapraklarda bu sayı değişmektedir. Orijinal bordo deri muhafazasının üzerinde Kitâb-ı *Mihmân-nâme-i Buhârâ* el-Hâce İsfahânî ta’lik hattıyla kaydı vardır. Başlık mor zemin üzerine tezyinatlı ve tezhiplidir; içi ve dışı meşin, salbek, şemse, köşebendli, miklepli ve Şîrâzeli; yaprak cetvelleri tezhiplidir. Tek sütun olan yazmada yalnızca şiirlerin bulunduğu yapraklar kimi zaman iki (31 a), kimi zaman üç (23 a, 30 b) sütun olarak düzenlenmiş, özel adlar ve başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

4.5. Taşkent Nüshası

⁵⁰⁶ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 308.

Taşkent yazması Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesinde 1414 numarada kayıtlı bulunmakta olup, müellif hattı ile kaleme alınmıştır. Bu yazma, 15x25 cm boyutlarındadır. 135 varaktan ibâret olan bu yazmada satır sayıları 18 ile 28 arasında değişmektedir. Kimi yapraklarda başlıklar ya da eklemelerin yazıldığı derkenarlar mevcuttur. Bu yazmanın kâğıdı Semerkant kâğıdıdır, kapağı orijinal olmayıp XIII/XIX. yüzyıla ait boyası silinmiş, kısmen yıpranmış deri bir kapaktır. Kapakta kapağın yapımcısı (mücellit) Abd’ul-Gafûr’un adı ve H kayıtları bulunmaktadır. İlk altı yaprak nemden büyük ölçüde zarar görmüş, metnin büyük bir kısmı okunaksız hâle gelmiştir. 44 b itibarıyla yaprak numarası başka bir hatla yazılmıştır. Bu yazma, kütüphaneye 1934 yılında özel bir şahıs kütüphanesinden alınmak sûretiyle kazandırılmıştır. Huncî, kimi yerde bir satırlık başlık boşluğu bırakmış, kimi yerde de yazdığı sözcüğün üzerini çizerek satır arasına ya da derkenara doğru biçimini yazmıştır.⁵⁰⁷

4.6. Tercüme Edilen Eserin Özellikleri

Bu eser; İntişârât-i Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb tarafından basılmıştır. Kitap İhsan Yarşâtır’ın gözcülüğünde ve Menûchehr Sütûde’nin himmetiyle matbu hâle dönüştürülmüştür. Bu esere “Açıklama” bölümüyle başlanmış, bu açıklamayı İhsan Yarşâtır yapmıştır. Açıklamasında nüshalarda karşılaşılan zorluklardan bahsetmiştir. Mesela “Eski nüshaları yazan hattatların çoğu hat sanatlarında meşhur olup âlim olmadıklarından yazılarında bilmeyerek kelime hatâlarına düşmektedirler.” diye belirtmektedir. Daha sonra “Fihristler Bölümü” ve onun ardından “Tashihçinin Önsözü” başlığıyla M. Sütûde çalışması hakkında kısa bilgilendirme, nüsha farklılıkları ve kitaptaki bazı kelimeler hakkında yaptığı değişikliklerin ne olduklarını dile getirmiş ve kitap hakkında bilgiler sunmuştur. el-Huncî’nin hayatını ve *Mihmân-nâme-i Buhârâ* adlı eserini on yedi sayfada güzel bir şekilde özetlemiştir. Sonra tekrar sayfa numarası birden başlamak üzere metin 1’den 356’ya kadar sürmektedir.

⁵⁰⁷ Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: Mihmân-nâme-i Buhârâ”, s. 124; Karasoy, “Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Hân’ın Bilinmeyen Üç Şiiri”, s. 107.

Ardından kitaptaki düzeltmeler 359-368'e kadar devam etmekte ve sonunda ise fihristler yer almaktadır. Bunlar âyetler, hadisler, hükümler, kısa kelimeler, şâirler, şiirler, kelime ve ıstılahlar, metinde bulunan kitap ve risâleler, şahıslar, lakap ve unvanlar, mezhep, grup, eyâlet, hanlar, soylar, kabileler ve yerler dizini diye yer almaktadır ve en sonda “kitaplar dizini” yer almıştır. Kitap 399 sayfa olarak son bulmaktadır.

4.7. Eserin Dili

Şeybânî Hân'ın saltanatındaki son dönemde yaşananları anlatan bu kitabın dili oldukça karmaşık ve girift anlamların bir araya gelmesiyle hâsıl olan bir yapıya sahiptir. İlmî, dînî, siyasî ve kültürel dili bir araya getirmeyi başaran bir kitaptır. X/XVI Yüzyıla baktığımızda ilmin ve dînin dili Arapça, siyasetin ve edebiyatın dili Farsça idi. Moğolların dünya siyasetine ve özellikle İslâm coğrafyasına yerleşmesinden sonra Türkçe dili kullanımı yaygınlaştığından süreçte yazar Farsçanın yanı sıra Arapça, Türkçe ve bunların çeşitli lehçelerini kullanmış ve kitabın dili oldukça ağır olmuştur.

Kitap Farsça olmasına rağmen içerisine Türkçe, Moğolca ve Arapçada dahi yaygın olmayan garip ve anlaşılması güç kelimelerin yer alması, edebî değerini düşürmüştür.

Rûzbihân-i Huncî'nin Müslümân din adamı ve saray âlimi (molla) olması hasebiyle kitabında yer yer fikhî ve itikâdî meselelere yer vermesi, esere tarihî değerinin yanı sıra ilmî ve dînî bir nitelik de kazandırmıştır. Kitapta pek çok hassas ilmî konular ele alınıp incelenmiş, üzerinde ilmî bahisler ve tartışmalar yapılarak çözüme kavuşturulmuştur.⁵⁰⁸

Ayrıca fakih, mütekellim, muhaddis, şâir, edip ve târihçi Rûzbihân pek çok farklı alan ile ilgilendiğini kitabında yansıtmış ve kitabını târih kitabının yanısıra tefsir, coğrafya, fıkıh ve tefsir kitabına dönüştürmüştür.

⁵⁰⁸ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, Musahhihin Önsözü.

Mihmân-nâme-i Buhârâ'yı dil ve üslup yönünden incelediğimizde:

“*Mihmân-nâme-i Buhârâ*, dil ve üslup bakımından tekdüze bir yapıya sahip değildir. Yani ne sade bir nesirle (nesr-i mürsel) ne de tamamen sanatlı bir nesirle (nesr-i fennî) yazılmıştır. Bu sebeple *Mihmân-nâme*'nin nesrinin ‘nesr-i beyn-â-beyn’ olduğunu söylemek mümkündür. Farsça diğer târihî eserler gibi anlamdan çok şekle önem vermiş olan yazar, ağıdalı ve sanatlı bir nesirle yazmış olduğu eserinin özellikle dibace kısmında son derece ağır ve zorlama bir dil kullanmıştır. Yine yukarıda da belirttiğimiz üzere eş anlamlı Farsça ve Arapça kelimeleri peş peşe sıralayarak nesirde ‘seci’ yapmaya çalışmış, bu bakımdan birkaç kelime ile anlatılacak bir konuyu çok uzun ve gereksiz cümleler (itnâb) ile ifâde etmiştir. Ancak târihî olayları anlatmaya başladıktan sonra yazar nispeten daha sade bir nesirle yazmaya devam etmiştir. Zaten Timûrlu Dönemi târih kitaplarının en önemli özelliklerinden birisi dibace ve mukaddime gibi bölümlerin uzun tutulması, bu kısımlarda sanat gösterme kaygısının her zaman anlamdan önce gelmesi ancak sonraki bölümlerde daha sade bir nesre geçilmesi olmuştur. Yazar, eserinde padişah hakkında konuşacağı zaman birçok âyet ve hadisi te’vil ederek yani yorumlayarak onun bütün davranışlarının Allâh’ın isteği doğrultusunda olduğunu dile getirmiştir. Bu tutum o dönem târih yazarlarının eserlerinde görülebilmektedir. Eserde yazar hemen hemen her yerde dil bilgisi kurallarına uymuş ve cümlelerin bütün unsurlarını yerli yerinde kullanmıştır.”⁵⁰⁹

Ümit Gedik Hoca’mızın yukarıdaki görüşlerine katılıyoruz fakat şunu belirtmek isteriz ki Huncî dilbilgisi kurallarına uymadığı gibi aşırı uzun cümleler ve cümleler içine yerleştirdiği yabancı kelimeler (Moğolca, Arapça ve Türkçe) cümle akışını bozmuş ve cümlelerin bağlantıları kesilmiştir. Neredeyse bir sayfayı bulan uzunluktaki cümle yapıları bu problemin bir diğer nedenidir. Cümlelerin nerede başlayıp nerede bittiği anlaşılamadığı gibi anlama nüfuz etmeyi de zorlaştırmaktadır. Eserdeki bir diğer problem de aşırı mübâlağalı üslûbun eseri anlama hususunda fazladan bir zorluk çıkarıyor olmasıdır. Edebî sanatların bolca kullanılması, kitabı edebiyat şölenine çevirmiş ve anlamı ikinci plana itmiştir.

Eserinde Huncî, cümleler arasına ayet ve hadislerin yanısıra Arapça kelimeler koyması Arapça bilgisi olmayanların anlamasını zorlaştırmıştır.

Buna örnek verecek olursak:

وعنده مفاتيح الغيب لا يعلمها إلا هو

إذا جاء رمضان فتحت ابواب الجنة و غلقت ابواب جهنم و سلسلت الشياطين

⁵⁰⁹ Gedik, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî’nin *Mihmân-nâme-i Buhârâ*’sı”, s. 53.

Cümlelerin içinde Arapça kelimelere örnekler:

یکاد زیتها «قندیل دل را که معلق مساجدست پیوسته از زیت طلب که بر افروزنده است مصباح
یضی و لولم تمسسه نار» ست سوزان دارد... جمال محبوب مجازی، او را از مراقبت محبوب حقیقی باز
ندارد و عشوه و کرشمه شاهد دلفریب، او را از تجلیت حضرت مشهود «واذا سألک عبادی عنی فأتی
قرب» مانع نگردد⁵¹⁰

Farsça cümlelerin içerisine Türkçe kelimelere örnekler:

همراهان آن سفر عظیم‌خطر از آن یورت کوچ فرموده ... (s. 55) Yurt - Göç:

که میهمان عزیز در خانه کسی قنق شد ... (s. 87) Konuk:

Huncî'nin, eserinde bolca yer verdiği edebî sanatlardan bazılarını aşağıda
zikredeceğiz:

4.8. Eserde Kullanılan Edebî Sanatlar

Tescî:

چون خلیفه الرحمان و امام الزمان خلدهللا خالفته فی دوام الحسان بدارالملک بخارا نزول اجال
فرمودند.⁵¹¹

Tarsî:

بامداد امداد تاییدات ربانی و اسعاد اعوان توفیقات سبحانی و حسن اتفاق سعود فلکی و یمن ارتفاع
جنود ملکی..⁵¹²

İştikâk:

شاید وجه جواز توریه آن باشد که آن با دشمن غیر مغلوب است که در صدد مقابله و مقاتله و .
معارضه است⁵¹³

Cinas:

⁵¹⁰ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 35.

⁵¹¹ a.g.e., s. 2.

⁵¹² a.g.e., s. 9.

⁵¹³ a.g.e., s. 7.

اگر هزار رستم دستان بصد هزار مکر و دستان خواهد که در خیل نامدار او جای گیرند⁵¹⁴

Teşbih:

⁵¹⁵ چون پادشاه در مقام مراقبت حق تعالی رفت مقابله حقیقیه میان ظل و خداوند ظل شد

İstiâre:

خانه روان که خانه روانست⁵¹⁶

Müterâdif:

حقیقت آنک محمد رسواله‌لل صلی هلا و سلم چون غرض و مقصود و غایت از حلق⁵¹⁷ ...

İcâz:

حضرت خان اشارت فرموده بطرف یسار جای دادند. چون ادای فریضه جمعه فرمودند، بطرف فقیر التفات فرموده، فرمودند: بموعظه اقدام نمایید. فقیر عرض کردم که شیوه و عظمی‌دانم ولیکن حدیثی بر منبر بخوانم. اشارت عالی رسید که برخوان. بر منبر بال رفت و حدیث بر خواندم.⁵¹⁸

Itnâb:

عالیحضرت، خالفت منقبت، امامت مرتبت، محیی مآثر الخلفا الراشدین، مجدد المایة التاسعه باحیا ... مراسم الشرع والدين، ظالهلل الديان، اماناهلل الهل الیمن، بحر العلم و شمس العرفان، مستخدم اعنای سالتین⁵¹⁹. الزمان، مالک رقاب خواقین الوان، ابولفتح محمد الشیبانی

İğrak ve mübâlağa:

دیگرسلطانان نامدار که هر یک هژیوی صاحب اقتدار و شیری مهامت آثار بودند⁵²⁰

⁵¹⁴ a.g.e., s. 123.

⁵¹⁵ a.g.e., s. 37.

⁵¹⁶ a.g.e., s. 74.

⁵¹⁷ a.g.e., s. 69.

⁵¹⁸ a.g.e., s. 32.

⁵¹⁹ a.g.e., s. 1.

⁵²⁰ a.g.e., s. 5.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MİHMÂN-NÂME-İ BUHÂRÂ,⁵²¹NİN TERCÜMESİ

⁵²¹ Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin X./XVI. yy. Farsça olarak yazdığı eserdir. Yazar eserini yazmaya Buhârâ'da başlamış ve yaklaşık bir bölümünü burada yazmıştır. Daha sonra 914/1508 yılının dördüncü ayında Ağustos 1508 Herât'ta eserini yazmaya devam etmiş ve eser 915/1509 yılının Cemâziyelûlâ ayının yirmi üçüncü Cuma günü 8 Eylül 1509 öğleden sonra tamamlanmıştır. Türk Siyasî ve kültür târihi bakımından önemli eserdir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ** (Muhammed Şeybânî'nin saltanat târihi), Hicrî 9. ve 10. Asırlar, yay.haz., Menûçehr Sütûde Neşr-i Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Tahrân, 2.bs., 1345, Önsöz; Gülşen Seyhan Alışık, "Şeybâniler Dönemi İçin Kaynak Araştırmaları: Mihmân-nâme-i Buhârâ I", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C.I, No:1, 2004, s.118-140; Gülşen Seyhan Alışık, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin yaşamı ve Yavuz Sultân Selim Hân'a Yazdığı Türkçe Manzum Yakarışı", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C.II, S.4, Aralık Ankara 2005, s.72; Yakup Karasoy, "Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Hân'ın Bilinmeyen Üç Şiiri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, No: 13, Konya 2003; Ümit Gedik, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin Mihmân-nâme-i Buhârâ'sı (İnceleme-Çeviri)" basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Ankara, 2012.

5.1.MUHAMMED ŞEYBÂNÎ’NİN SALTANAT TÂRİHİ

Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî⁵²²

5.1.1.Mihmân-Nâme-i Buhârâ Kitabı

Bu kitap âlemlerin süsü, zamânın imâmı⁵²³ ve Rahmân olan Allâh’ın halîfesi Muhammed eş-Şeybânî Hân’ın (Gece ve gündüz birbiri ardınca geldikçe Allâh hilâfetinin⁵²⁴ gölgesini dâim kılsın!) târihini içermektedir. Bu kitabın yazımına H. Dokuz yüz on dört yılının Şevvâl ayında Buhârâ⁵²⁵ şehrinde başlanmış, H. Dokuz yüz on beş yılının Cemâziyelûlâ ayında Herât⁵²⁶ Saray yurdunda tamamlanmıştır.

Kitabın yazarı zayıf kul bendeniz (Allâh beni de en uzun emellerime ulaştırsın) Hâce Mevlânâ İsfahânî diye meşhur olan Fazlullâh b. Rûzbihân.

5.1.2.Kitabın Özellikleri

Bu Hân Hazretlerinin makamlarıdır

⁵²² Daha geniş bilgi için bkz. Remziye Çelik, “Fazlullah Ruzbihân el-Huncî’nin “Mihmân-nâme-i Buhârâ” adlı eserinin tercüme, tahlil ve değerlendirmesi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi), Basılmamış doktora tezi, Danışman: Prof. Dr. Nurettin Gemici, İstanbul 2021, s. 56-87.

⁵²³ İmâm (çoğulu: eimme); İslâm dünyasında umumiyetle cemâate namâz kıldırان görevli, zaman zaman devlet başkanı ve halife için de kullanılan Arapça bir kelimedir. Bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “İmam”, **DİA**, C. XXII, İstanbul 2000, s. 178-181.

⁵²⁴ Sözlükte “birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek” gibi anlamlara gelen hilâfet kelimesi, terim olarak İslâm devletlerinde Hz. Peygamber’den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifâde eder. Halife de (çoğulu hulefâ, halâif) “bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse” demektir ve devlet başkanı için kullanılır. Devlet başkanlığının bir adı da İmamettir. Bkz. Casim Avcı, “Hilâfet”, **DİA**, C. XVII, İstanbul 1998, s.539-546.

⁵²⁵ Zerefşân ırmağının aşağı havzasındaki büyük vahada yer alır; bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunmaktadır. Şehrin denizden yüksekliği 220 metredir. Kara ikliminin tesiri altında olup kışlar soğuk (ocak ortalaması -0,6 °C), yazlar çok sıcaktır (temmuz ortalaması 29,5 °C). Yıllık yağış tutarı ortalama 135 mm. kadardır. Bkz. Ramazân Şeşen, “Buhârâ”, **DİA**, C.VI, İstanbul 1992, s.363-367.

⁵²⁶ Afganistan’ın batısında târîhî bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalet. Bkz. Recep Uslu, “Herât”, **DİA**, C. XVII, İstanbul 1998, s. 215-218.

Ki onda mülk, ilim ve irfân vardır
Padişahlık sebeplerinin niteliği
Adâletin şerhi ve âlemin sığınağı odur
İlim ve mâ‘rifet⁵²⁷ sırlarının keşfi
Övgü ve sıfatlarının nûrunun neşridir
Bu târih kitabı Hân Hazretlerinin târihidir
Onun hikmet⁵²⁸ hazînesini okumuş olursun
Onun adını âlem⁵²⁹lerin süsü Hân koydu
Mihmân-nâme-i Buhârâ olarak adlandırdı
Cihân var oldukça âlemin padişahı
Hân oğlu Hân Muhammed Şeybân’dır
Onun merhameti, ihsan sofrası sermiş
Cümle âfâk⁵³⁰ onun ziyâfetine katılmış.
Âmin ve âlemlerin Rabbi⁵³¹ olan Allâh’a hamdolsun.

⁵²⁷ Allâh ve O’nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında mânevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi anlamında bir tasavvuf terimi. Bkz. Süleyman Uludağ, “Mârifet”, **DİA**, C.XXVIII, Ankara 2003, s. 54-56.

⁵²⁸ Hikmet Allâh için kullanıldığında “eşyayı bilmek ve onu en sağlam ve kusursuz biçimde yaratmak”, insan için kullanıldığında “mevcûdatı bilip hayırlar işlemek” anlamına gelmektedir. Bkz. İlhan Kutluer, “Hikmet”, **DİA**, C.XVII, İstanbul 1998, s. 503-511.

⁵²⁹ Âlem, Evren, dünyâ, cihân. Bkz. Tdk, sozluk.gov.tr.

⁵³⁰ “Ufuk” kelimesinin çoğuludur. Etraf, kenar, dünyâ anlamındadır. Bkz. ‘Ali Ekber Dih-hudâ, **Lügatnâme**, C. I, Tahran 1377, s. 164.

⁵³¹ Sözlükte “bir şeyi yetkinlik noktasına varıncaya kadar kademe kademe inşa edip geliştirmek” mânasındaki rab (rabb) kelimesi mübâlağa ifade etmek üzere daha çok sıfat gibi kullanılır. Bkz. Bekir Topaloğlu, “Rab”, **DİA**, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 372-373.

Rahmân ve Rahîm⁵³² olan Allâh'ın Adıyla,

Hamd⁵³³ Muhammed'i (s.a.v) gönderen Allâh'a özgüdür. Hz. Muhammed beşerin⁵³⁴ en şereflişi, yerli ve göçebe yaşayanların en mârifet⁵³⁵lisidir. Dînî ayakta tutmak için yurdundan hicret⁵³⁶ etmiş, uykusunu azaltmış ve en yakın kavmini Allâh'ın kullarına namaz ve oruç gibi farz kıldığı şeriat⁵³⁷ hususunda uyarmıştır. Kıyâmet

⁵³² Sözlükte “merhamet etmek, severek ve acıyarak korumak” anlamındaki rahmet (ruhm, merhamet) kökünden türeyen rahmân kelimesi “şefkat ve merhamet eden, acıyan” demektir. Kelimenin kök mânâsında “yufka yürekli olmak, acımak, birinin üzüntüsüne ortak olmak” gibi beşerî-duygusal unsurlar bulunduğundan Allah'a nisbet edildiğinde “sonsuz merhametiyle lutuf ve ihsânda bulunan” anlamındadır. Yaygın kanaate göre rahmân dünyâ hayatında herkesi, rahîm ise âhirette sadece müminleri kapsayan ilâhî rahmeti ifâde eder. Bkz. Bekir Topaloğlu, “Rahmân”, **DİA**, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 415-417.

⁵³³ Sözlükte “iyilik, güzellik, üstünlük ve erdemlilikle niteleme, övme” mânâsına gelen hamd isim ve masdar olarak kullanılır. Hamd ise söz konusu iyiliğin kendisine yönelik olma şartı aranmadan bir kimsenin mutlak mânâda lutufkârlığının ve iyilikseverliğinin dile getirilmesidir. Bkz. Bekir Topaloğlu, “Hamd”, **DİA**, C.XV, İstanbul 1997, s.442-445.

⁵³⁴ İnsan, insanoğlu, bkz. tdk, sozluk.gov.tr.

⁵³⁵ Sözlükte masdar olarak “bilmek, tanımak, ikrar etmek”, isim olarak “bilgi” anlamına gelen mârifet (irfân) kelimesi ilimle eş anlamlı gibi kullanılmakla birlikte aralarında bazı farklar vardır. İlim tümel ve genel nitelikteki bilgileri, mârifet tikel, özel ve ayrıntılı bilgileri ifâde eder. İlmin karşısı cehil, mârifetin karşısı inkârdır. Bu sebeple ilim kelimesi her zaman mârifetin yerini tutamaz. Bkz. Süleyman Uludağ, “Mârifet”, **DİA**, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 54-56.

⁵³⁶ Sözlükte “terketmek, ayrılmak, ilgisini kesmek” anlamına gelen hecr (hicrân) masdarından isim olan hicret “kişinin herhangi bir şeyden bedenen, lisânen veya kalben ayrılıp uzaklaşması” demektir; ancak kelime daha çok “bir yerin terkedilerek başka bir yere göç edilmesi” anlamında kullanılır. Terim olarak genelde gayri müslim ülkeden (darülharp) İslâm ülkesine göç etmeyi, özelde ise Hz. Peygamber'in ve Mekkeli müslümanların Medine'ye göçünü ifâde eder. Medine'ye göç eden müslümanlara muhâcir, Resûl-i Ekrem'e ve muhâcirlerle yardım eden Medineli müslümanlara da ensâr unvanı verilmiştir. Bkz. Ahmet Önkal, “Hicret”, **DİA**, C.XVII, İstanbul 1998, s. 458-462.

⁵³⁷ Şer' kökünden türeyen isim ve fiiller hadislerde ve sahâbe sözlerinde kök anlamlarına bağlı şekilde sıkça geçtiği gibi şerî'at kelimesi ve çoğulu İslâm'ın itikadî ve amelî hükümlerini bazan tek tek, bazan da bir bütün halinde ifâde edecek biçimde kullanılmaktadır. Bkz. Talip Türkan, “Şerî'at”, **DİA**, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 571-574.

gününe kadar Allâh Resûlü’ne, tertemiz Ehl-i Beyti⁵³⁸ne ve sâlih⁵³⁹ ashâb⁵⁴⁰ına selât-ü selâm⁵⁴¹ olsun.

Rabbânî teyit⁵⁴²lerin yardım sabahı, sübhânî⁵⁴³ başarıların yardımlarının mutluluğu, semâvî⁵⁴⁴ yükselişin güzel birliği, padişah askerlerinin sayesinde yüce hazret, faziletli hilâfet⁵⁴⁵ ve imamlık makamı sahibi, râşit halîfelerin⁵⁴⁶ eserini ihyâ⁵⁴⁷ eden, din ve şeriat merâsimlerini ihyâ etmek için gelen IX/XV yüzyılın müceddidi⁵⁴⁸,

⁵³⁸ “Ev halkı” anlamına gelen Ehl-i beyt (ehlü’l-beyt) terkibi ev sahibiyle onun eşini, çocuklarını, torunları ve yakın akrabalarını kapsamına alır. Câhiliye devri Arap toplumunda kabilenin hâkim ailesini ifade eden Ehl-i beyt tâbiri, İslâmî dönemden itibaren günümüze kadar sadece Hz. Peygamber’in ailesi ve soyu mânâsına gelen bir terim olmuştur. Daha çok Şîî kaynaklarında bunun yerine ıtre (العترة) kelimesi de kullanılır. Bkz. Mustafa Öz, “Ehl-i Beyt”, **DİA**, C. X, İstanbul 1994, s. 498-501.

⁵³⁹ Dine ve dünyâya yönelik faydalı işlerle bu işleri yapan kimseler için kullanılan bir kavram. Sözlükte “(bir şey) iyi, doğru, yararlı ve uygun olmak; doğruluk, dürüstlük” anlamlarındaki salâh (sulûh) kökünden türeyen sâlih kelimesi “faydalı, iyi, doğru ve güzel olan, işe yarar, her türlü bozukluk ve yanlışlıktan arınmış; barışçı, uyumlu” gibi mânalara gelmekte olup fâsîd (bozuk, düzensiz) ve sû’ (kötü, çirkin) kelimelerinin karşıtıdır. Bkz. Mustafa Çağrı, “Sâlih”, **DİA**, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 31-32.

⁵⁴⁰ Sözlükte “bir kişiyle birlikte bulunmak, onunla dost ve arkadaş olmak” anlamındaki sohbet kökünden türeyen sahâbe sahibin çoğuludur. Sahâbe ile birlikte ashâb da sıkça kullanılmaktadır. Bunun tekili sahâbîdir. Sahâbî, sahâbe ve ashap kelimeleri İslâmiyet’le birlikte, Resûl-i Ekrem’i görüp ona inanan kimseler için kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, **DİA**, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 491-500.

⁵⁴¹ Sözlükte “dua, tâzim, rahmet” gibi anlamlara gelen salât ile (çoğulu salavât) “esenlik” mânâsındaki selâm kelimelerinden oluşan salât ü selâm, “aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm” veya “sallallâhu aleyhi ve sellem” şeklindeki dua cümlelerinin yerine daha çok Osmanlı Türkçesi’nde kullanılmıştır. Böyle dua etmeye “salavat getirme”, Arapça’da ise “tasliye” denir; bu duadan söz edilirken “salvele” kısaltması kullanılır. Bkz. M. Suat Mertoğlu, “Selâtüselâm”, **DİA**, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 23-24. Hz. Peygambere ve onun soyundan gelenlere saygı bildirmek için okunan dua. Tdk.

⁵⁴² Arapça “Te’yîd” kelimesidir. Gerçekleşme anlamındadır. Bkz. Tdk.

⁵⁴³ Allâh’ı eş ve çocuklardan tenzih etmek. Bkz. **Lügatnâme**, C. IX, s.13390.

⁵⁴⁴ Göksel, gökle ilgili. **Lügatnâme**, C.IX, s.13753.

⁵⁴⁵ Sözlükte “birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek” gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Casim Avcı, “Hilâfet”, **DİA**, C.XVII, İstanbul 1998, 539-546.

⁵⁴⁶ Hz. Peygamber’den sonraki ilk dört halife (632-661). Bkz. Mustafa Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, **DİA**, C. XVIII, İstanbul 1998, s.324-338.

⁵⁴⁷ Çok iyi duruma getirme, geliştirme, güçlendirme, canlandırma, bkz. tdk.

⁵⁴⁸ İslâm düşüncesinde yapısal bir unsur olarak dinle hayat arasındaki irtibatı canlandırmayı ifade eden terim. Sözlükte “yenilemek, yeni bir yol açmak” anlamındaki tecdid, bir işi ya da bir şeyi ciddiyetle ve bir yöntemle yeniden ve aslına uygun biçimde yenileme faaliyetini ifade eder. Tecdidi gerçekleştiren kimseye müceddid denir.

Bir hadiste, “Allah her yüzyılın başında bu ümmete dinlerinde yenileme yapacak (yüceddidü) birini gönderir” denilmiş (Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 1), bu hadis hem klasik hem çağdaş âlimler tarafından tekrar edilmiştir. Tecdid kelimesinin bugünkü anlamını kazanmasında bu hadisin tayin edici bir rolü olmuştur. Süyûtî’ye göre her yüzyılın başında büyük meseleleri (mihen) ele alıp bunları halledecek bir veya birden fazla müceddidi beklemek gerekir. Bkz. Tahsin Görgün, “Müceddid”, **DİA**, C. XXXX, İstanbul 2011, s.234-239.

Allâh'ın güçlü gölgesi, îmân ehlinin güvencesi, ilim denizi, irfan güneşi, zamânındaki sultânların efendisi, emîrlerin hükümdârı, zamânın imamı, Rahmânın halîfesi, Ebû'l Feth⁵⁴⁹ Muhammed Şeybânî Hân (Allâh gölgesini, izzetini ve ikbâlini dâim kılsın) H. Dokuz yüz on dört yılında muzaffer askerlerin karargâhı olan tertemiz Merv⁵⁵⁰ beldesinden övünç kaynağı olan Buhârâ beldesine doğru yola koyuldu. İlâhî teyit ve sayısız askerlerin eşliğinde on iki Şâban Cumartesi günü Merv sahrâsından Buhârâ'ya doğru yöneldi. Oradan da Şîr-i Şotor “شیر شتر”⁵⁵¹ çölünden geçmeye niyetlendi. Tahmînen saltanât ordusunda bulunan üç yüz bin insan ve çeşitli hayvanlar susuzluk içindeydi. O çölde etrafta âdeta serâb görüyorlardı. Halk bu helak ve bitiş sebebi olan çöl yolunu tercih ettiği sebebiyle büyük bir şaşkınlık içindeydi. Zîra bu çöl gerçekten de fesâd ve helak nedeni olabilecek bir yoldu. Padişahın uzak kalmayı, en kötü ‘azâb ve hizmetinden ayrılmayı en büyük zahmet ve elem nedeni gören fedâkar bir grup, padişah ile birlikte hareket etmiş, bu sonsuz yolu kat etmeye koyulmuştu. Birkaç fersah⁵⁵² ilerledikten sonra aniden ulu ve yücelik sahibi Hak Te'âlâ inâyet bulutlarından ilginç bir şekilde kar yağdırdı ve böylece ordu, büyük bir rahatlık içinde

⁵⁴⁹ “Ebû'l-Feth” (Fetihlerin babası) anlamına gelen lakapla anılması pek çok yeri fethetmesinden ve savaşçı bir ruha sahip olmasından kendisine veilen bir lakaptır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 1.

⁵⁵⁰ İran ile Hazar denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan stratejik bir mevkiye ve işlek bir ticaret yolu üzerinde yer alan Merv'in ne zaman kurulduğu kesin biçimde bilinmemektedir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda daha eski dönemlerden itibaren düzenli bir sulama sistemiyle beslenen gelişmiş bir tarım hayatının izlerine rastlanmıştır. Bkz. Osman G. Özgüdenli, “Merv”, **DİA**, C.XXIX, Ankara 2004, s. 221-223.

⁵⁵¹ Merv ile Serahs'ın güneyinde uzanan Karakum çölünün doğu kısmında, yani Merv ile Amu Derya (Ceyhun) arasında Şîr-u Şotor Çölü bulunmaktadır. Meşhed şehrinin merkeze bağlı köylerinden biridir. “Shir Shotor (شیر شتر), Razavi-yi Khorâsân veya Meşhed” maddesi. Çehâr-i Cûy (Çârcûy) ve Merv arasında bir çöl, bkz. **Danîşnâme-i Cihân-i İslâm**, Tekke maddesi, C. 8, 1383, Tahran; Çehâr-ı Cûy (Çârcûy) (چهارجوی), (konum olarak Buhârâ ve Merv arasında bulunmaktadır. Bu şehir bir taraflı Amu Derya'nın, diğer bir taraflı da Meşhed'in giriş güzergâhındadır. Şehrin ismi aslında Çahârcûy olup, Çârcûy onun bozulmuş halidir. Şehrin bir diğer ismi ise Âmul'dur. İsmi verdiği Âmu-Deryâ nehrinin sol kıyısına 5 km, Kara-Göl üzerinden Buhârâ'ya yaklaşık 118 km uzaklıkta olan şehir, Nişâbur ile Merv'in Mâverâünnehr bölgesine bağlandığı yol üzerinde olmasından dolayı da stratejik öneme sahiptir. Bundan dolayı târihçiler, bu şehri “Buhârâ topraklarının kilidi” şeklinde vasıflandırmışlardır. Mirzâ Şems, Buhârâ'ya yolculuk yaparken geçtiği Çehâr-ı Cûy hakkında çarpıcı bilgiler nakletmektedir. Bu minvalde, şehrin güneyinde geniş bir ovanın ve verimli çayırıkların olduğunu, ayrıca bu şehrin sakinlerinin bu ovada gerçekleştirdikleri zirâî işlemlerden 50.000 ton civarında ürün elde ettiklerini belirtmektedir. (**Şeybânî Hânlığı, 1500-1599**), s.272-273.

⁵⁵² *Kâmûs-ı Osmânî*'de 3 mil uzunluğunda mesafeye 1 fersah denildiği kayıtlıdır. 1 fersah İran'da, atın normal yürüyüşüyle 1 saatte gittiği mesafe karşılığı kullanılmaktadır. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Fesâh”, **DİA**, C. XII, İstanbul 1995, s. 412.

esenliğe kavuştu. Sıhhat ve selâmet haleti içinde Buhârâ'ya ulaştı. Hârikulâde görülen bu olayı müşâhede⁵⁵³ eden halk, insanı âdeta helak eden cehennem gibi sıcak Şîr-i Şotor çölünde yağan bu karı bir ilaç gibi ordunun bedenine teskin ve huzur kaynağı olarak gördü. Karı gören gözleri şaşkınlığa düşmüş, âdeta el ve ayakları şaşkınlık içinde kuruyuvermişti. Bendeniz bu gâyb feyzinin bostanından nâzil olan bu saâdet tomurcuğu ile feyze erdim ve böylece hâtıramdaki şu şiir kıtası kaleme döküldü...

Kıta

Hân Hazretleri Şîr-i Şotor çölü yolunda

İlginç bir kerâmet⁵⁵⁴ ortaya sergiledi

O çöle doğru bir bulut gibi

Allâh'tan rahmet feyzini diledi ve bize bağışladı

Susuz dudaklı bedenleri teskin⁵⁵⁵ etti.

Âdeta bir ilaç gibi o çölde ortaya çıktı.

Hikâye

Rahmânın halîfesi ve zamânın imamı olan Hân Hazretleri (Allâh hilâfetini dâim kılsın) büyük bir azamet⁵⁵⁶ içinde Buhârâ mülk diyarına varınca fakir ve zayıf kimselerin haline iltifat buyurdu. Buhârâ erbâbını, âlemin diğer ehlinden daha hâs ve özel bir teveccühe mazhar kıldı. Sıla-i rahîm⁵⁵⁷ ilkesine riâyet etme amacıyla her biri

⁵⁵³ Sözlükte “görmek, şahitlik etmek, gözlemlemek; bir nesnenin hakikatine vâkıf olmak” anlamlarına gelen müşâhede kelimesi tasavvufta Allah'ın zuhûr ve tecellilerini görmeyi, seyir ve izlemeyi ifâde eder. Bkz. Süleyman Uludağ, “Müşâhede”, **DİA**, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 152-153.

⁵⁵⁴ Sözlükte “iyi, ahlâklı ve cömert olmak” anlamına gelen **kerâmet**, **kerem** gibi masdar olup “iyilik, cömertlik” mânasında isim şeklinde de kullanılır. Terim olarak “Allah'ın sâlih, takvâ sahibi, velî kullarından zuhûr eden olağan üstü hal” diye tanımlanır. Bkz. Süleyman Uludağ, “Kerâmet”, **DİA**, C. XXV, Ankara 2002, s. 265-268.

⁵⁵⁵ Sözlükte “sakin olmak, durmak; susmak” mânasındaki sükûn kökünden türeyen sekîne “ağır başlılık, vakar, rahmet, güven, kişiyi teskin eden şey” demektir. Bkz. Selime Leyla Gürkan, “Sekîne”, **DİA**, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 329-331.

⁵⁵⁶ “Azamet”, ululuk, büyüklük. Tdk.

⁵⁵⁷ Sözlükte “bağ, ilişki” anlamına gelen sıra ile “döl yatağı, ana rahmi” ve mecâzen “insanlar arasındaki soy birliği, akrabalık bağı” mânasındaki rahm/rahim (çoğulu erhâm) kelimelerinden oluşan sıra-i rahim terim olarak “kan bağı ve evlenme yoluyla oluşan akrabalık bağlarını yaşatma, akrabalarla ilişkiyi

itaatkâr ve saadet ehli olan ünlü sultânlardan oluşan bütün akraba ve evlatlarına özel ilgide bulundu. Bunlardan biri yüce sultân, değerli hâkân, Arap ve Acem'in velî padişahı, âlemdeki hâkanların en ünlüsü, hanlarının sefâlısı, rahmân ve gafûr olan Allâh'ın lûtfuna mazhar, nübüvvet diliyle mansûr (zafere erdirilmiş) olarak lakâblandırılan muzaffer padişah Halîfetü'r-rahmânın⁵⁵⁸ varlık denizinin incisi olan Muhammed Tîmûr Sultân'dı⁵⁵⁹ (Allâh babasını ve oğlunu Muhammed'in dînini teyîd sebebiyle ebedî kılsın). Bu hazret, cennet gibi bir belde olan Semerkant'ta Halîfetü'r-rahmânla bulunma şerefiyle Emîr⁵⁶⁰ tahtına ulaşmıştı. Padişahlığın şefkat eserleri, âlemin o seçkin padişahıyla birlikte zuhûr mertebesine erişmiş ve insanlar en şerefli varlığa oranla Hz. Ali'nin soyundan gelen atalarının terbiyet hakikatini onda görmüşlerdi.

Diğer sultânlardan biri de yüce sultân, değerli hükümdar âlemin ünlü padişahı, hilim, ilim ve kerem sahibi Kûcem (کوجم) Sultân⁵⁶¹ idi. Yüce Hân Hazretleri mülâkat

sürdürme, haklarını gözetme, onlara ilgi gösterme, iyilik ve yardımda bulunma, ziyaret etme" şeklinde açıklanmaktadır. Bkz. Mustafa Çağrıçı, "Sıla-i Rahim", C. XXXVII, **DİA**, İstanbul 2009, s. 112-113.

⁵⁵⁸ Halife ve Rahmân kelimelerinin birleşiminden oluşan terimdir. (Allâh'ın halifesi) anlamındadır.

⁵⁵⁹ Şeybânî Hân'ın oğlu Muhammed Tîmûr Sultân için geniş bilgi için bkz. Kutgân, **Musahhirü'l-Bilâd**, s. 118-19.

⁵⁶⁰ Esas itibariyle İslâmî bir terim olan "Emîr" kelimesi hadislerde çok yerde geçmesine rağmen Kur'ân-ı Kerîm'de sadece "ülû'l-emr" ifâdesi bulunmaktadır (en-Nisâ 4/59, 83).

İlk döneme ait kaynaklarda âmil kelimesi "Emîr" ile eş anlamlı olarak sıkça geçer. Hz. Peygamber'in vefâtı üzerine ensâr ve Muhâcirlerin halife seçmek için Sakîfetü Benî Saîde'de yaptıkları toplantıyla ilgili rivayetlerde müslümân cemâatin başkanı için "Emîr" tâbiri kullanılmıştır (İbn Sa'd, II, 3, 126, 129; Taberî, I, 1840-1841). Hulefâ-yi Râşidîn döneminde ordu kumandanlarına ve ordunun bir kısmına kumandanlık edenlere Emîr (emîrû'l-ceyş, emîrû'l-cünd) denildiği gibi başlangıçta fetihleri gerçekleştiren valilere de bu sıfat verilmiştir. Bkz. Abdülaziz ed Dûrî, "Emîr", C.XI, **DİA**, İstanbul 1995, s. 121-123.

⁵⁶¹ " *Mihmân-nâme-i Buhârâ* 'da Köcüm, Kûcem (کوجم), Sevinc, Sunc (سونج) sultânların adları Târîh-i Cihân-ârâ'da, Köşküncü, Köçküncü; (کوجکونجی) Süyünç (سونجک) gibi yazılmışlardır. Türkçe kaynaklarda ise "Köşküncü ve Süyünç" (Bkz. Nurten Kılıç, "XVI. yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen: Mâverâünnehir-Özbek Hânlığı (Şibaniler) Meşruiyet, Hâkimiyet ve Hukuk", 2002, s. 624-633; Halil Ülker, "Osmanlı Özbekistan Siyasî İlişkileri (1514-1873)", Niğde Ömer Hâlisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Manas**, 2019, C. 8 S. 4. s. 3977-4006.) gibi yazılmaları yanlışır kanısındayız. Kûcem Sultân, Ebû'l-Hayr'ın büyük oğludur. Şeybânî Hân'ın büyük üvey amcasıdır. Türkistân hâkimidir. Şeybânî Hân'dan sonra h.940 yılına kadar devleti yöneten Şeybânilerin lideridir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 3, 122, 209, 262, 263; İsmâil Türkoğlu, "Şeybâniler" **DİA**, C.XXXIX, İstanbul 2010, s.45-47.

esnasında sultâna büyük bir tevâzu⁵⁶² gösterdi ve sıla-i rahîmin gereği olarak yakın akrabasına tâzimde bulundu. Bu, emri etkili ve hâkim sultân, bütün Türkistân⁵⁶³ beldesinin padişahıydı.

Diğer sultânlardan biri de cesur, soylu, ünlü hükümdar, değerli padişah ve aynı zamanda dünya padişahı, zamanın kaanı ve büyük padişah Ebü'l-Hayr Hân'ın varlık denizinin de işbu saadet nehrinin mecrâsı olduğu Sûnc/Sevinc “سونج” Hâce Sultân⁵⁶⁴ olup Taşkend⁵⁶⁵ ve etrafındaki beldelerin hâkimiyetini de elinde bulunduruyordu.

Diğer sultân ise sözü yüce ve eserleri büyük olan Hamzâ Sultân'dı⁵⁶⁶ ve bir diğeri de soyu Bahtiyâr Sultân⁵⁶⁷ tarafından Büyük Hân'a⁵⁶⁸ dayanan değerli yüce ve ünlü kardeşi Mehdî Sultân'dı. Hisâr-ı Şâdmân beldesinin tahtına geçmiş, yüce mülâkat şerefine ermiş, başarı ve yücelik eserleri kendisinde zuhûr etmiştir.

⁵⁶² Sözlükte “kendi itibar ve derecesini düşük görmek, birine boyun eğmek” anlamındaki vaz' kökünden türeyen tevazu' (*Lisânü'l-Arab*, “vaz'” md.; *Tacü'l-arûs*, “vaz'” md.) kibrin karşıtı olup kişinin başkalarını aşağılayıcı duygu ve davranışlardan kendini arındırmasını ifade eder. Türkçe'de alçak gönüllülük sözüyle karşılanmaktadır. Bkz. Mustafa Çağrı, “Tevazu”, C. XXXX, **DİA**, İstanbul 2011, s. 583-585.

⁵⁶³ Türkistân'ın güney sınırının Mâverâünnehir tarafından Arkuk Kalesi ile başladığını kaydeder. Arkuk batı tarafından Siriderya'ya bir fersah uzaklıktadır. Türkistân'ın doğu şehirlerine giden yol da buradan geçmektedir. Sığnâk ise Türkistân'ın en kuzeyindeki şehirdir. Ayrıca Seyhun Nehri sahilinde yer alan otuz kalenin paralelinde yer alan bölgedir. Bkz. Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 85-88, bkz. Bu eser, “Türkistân kalelerinin ilki olan Arkuk Kalesi'ne Ulaşmanın Beyânı” başlığına. En geniş anlamıyla Türkistân batıda Hitây beldesinden doğuda Çin'e, güneyde Hind sınırlarıyla kuzeyde Deşt-i Kıpçak arasında konumlanmaktadır. En dar kullanımı ise Yesî şehrine işaret eder. Safevî ve Özbek kaynakları tarafından sadece güneyde Zerefşân Nehri ile kuzeyde Deşt-i Kıpçak arasında kalan bölgeyle sınırlandırılmıştır. Bkz. Ahmet Taşağıl, “Türkistân”, **DİA**, C. XXXXI, İstanbul, 2012, s. 556.

⁵⁶⁴ Ebü'l-Hayr Hân'ın diğer bir oğlu ve Köçüm Sultânın öz kardeşidir. Muhammed Şeybânî'nin amcası olarak geçmektedir. Mihmân-nâme-i Buhârâyâ göre ise Süyünç Hâce Sultân Şeybânî Hân'ın amcasıdır oğlu değil. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.3,123, 124, 209, 211,234, 235, 263.

⁵⁶⁵ Özbekistan'ın başkenti. Özbekistan'ın kuzeydoğusunda Siriderya'nın (Seyhun) sağ kollarından Çirçik suyu tarafından sulanan vahada kurulmuştur; târihi milâttan önce II. binyıllarına kadar iner. Bkz. Abdullah Muhammedcanov, “Taşkent”, **DİA**, C.XXXX, İstanbul 2011, s. 145-148.

⁵⁶⁶ Bahtiyar Sultân'ın oğlu ve Hızır Sultân'ın torunu ve Mehdî Sultân'ın kardeşidir. Hisâr-ı Şâdmân bölgesinin yöneticisi ve Şeybânî Hân'ın savaşlarına ordusuyla büyük destek veren ünlü liderlerdendir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 30, 108, 145, 209, 220, 305, 309, 321.

⁵⁶⁷ Hamza Sultân'ın babası Bahtiyar Sultân ve dedesi ise Hızır Hân'dır ve Hızır Hân Devlet-Şeyh'in kardeşidir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.108.

⁵⁶⁸ Büyük Hân'dan kasıt Ebü'l-Hayr Hân değildir. Bkz. Nurten Kılıç, “XVI. yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen”, s. 632). Cengiz Hân olabilir. (müt.)

Diğer yüce padişahlardan biri de yüce sultân, Cengiz Hân'ın soyundan hanların efendisi, savaş ve kan kalesinin Behrâm'ı⁵⁶⁹ “بهرام حصار جنگ و خونریزی” Cânî Big/Beg “کاشغر”⁵⁷² Kâşgar “اندجان”⁵⁷¹ Sultân olup Endicân'dan “جانی بیگ” (Cânî Bey)⁵⁷⁰ Sultân olup Endicân'dan “اندجان”⁵⁷¹ Kâşgar “کاشغر”⁵⁷² hudutlarına kadar bütün bölgenin ve Hitây “ختای”⁵⁷³ sınırlarına kadar uzanan bölgenin emîri, sayısız bir orduyla âlâ hazret Halîfetü'r-rahmânın huzuruna vardı ve diğeri saltanatı insanlara sığınak olan, sistemi adâlet üzere kurulan, ilâhî mâ'rifetlerin ârifi, padişahlık âdâbının her çeşidini bilen yüce sultân, sevgili, Allâh'ın lütuflarına güvenen, Allâh'ın kulu, sultânoğlu sultân, ilâhî mâ'rifete mazhar, övülmüş bir padişah olan hazretin varlık ağacının semeresi, yiğenlik şerefiyle müşerref, yüce Hâkân ile

⁵⁶⁹ Behrâm-i Gûr Şahnâme'ye konu olan İran'ın güçlü komutanlarından biridir. Bkz. Enver Konukçu, “Behrâm-ı Gûr”, **DİA**, C.V, İstanbul 1992, s. 356.

⁵⁷⁰ Cânî Beg Sultân b. Hâce Muhammed b. Ebi'l-Hâyr'dır. bkz. Ursula Ott, s. 54; Kâşgar ve Hitây sınırlarına kadar Endicân bölgesinin padişahı. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 4.

⁵⁷¹ Endicân “اندجان”, Özbekistan'da şehir ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezi. Endicân (Endicân, Endigân), Fergana'nın kuzeyinde olan Ferganaya bağlı bir şehrin adıdır. Bkz. **Lügatnâme**, C.III, s.3505. Seyhun nehrinin kollarından olan Gülşâ “گلشا” nehrinin kenarında bir yerleşim yeridir. Semerkânt'tan doğuya doğru giden demir yolu buraya kadar uzanmaktadır. Bu nâhiye Fergana'ya bağlıdır. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 4.

⁵⁷² Kâşgar, “کاشغر”, Doğu Çine bağlı Doğu Türkistân'da bir şehir adıdır ve Taşbalık, Ârtûş, Üpal, Beşkerm, Kızılboy ve Feyzabâd kasabalarını bünyesinde barındırmaktadır. Burada yaşayanları Kâşgarlılar olarak adlandırılırlar. Türk ırkındandırlar. Tarımla uğraşırlar ve çalışkan bir millettirler. Hoten'e kadar yayılmışlardır. Yabancıların saldırıları sonucu Batıdan ve Kuzeyden Türkistân'ın ortası Fergana ve Taşkent'e kadar yayılmışlardır. Toprakları kuzeyden ve batıdan dağlarla ve çöllerle çevrilidir. Bkz. **Lügatnâme**, C. XII, s.18021; Tarım havzasının en önemli şehri olan Kâşgar (Çince Kaşi; İslâm kaynaklarında Kâşgar, Kâcgar, Kâşhar), Tarım ırmağının kollarından Kâşgar suyu kıyısında kurulmuştur. Şehrin tarihi Han hânedanına (m.ö. 206-m.s. 220) kadar götürülebilir. O tarihten Tang hânedanına kadar (618-907) Çin kaynaklarında Şule adıyla zikredilen Kâşgar, Çinliler'in oturduğu Hânçeng (Şule) ve müslümanların oturduğu Huiçeng (Şufu) denilen iki semtten meydana geliyordu. bkz. Keith Hitchins, “Kâşgar”, C. XXV, **DİA**, Ankara 2002, s.7-9. Doğu Türkistân'ın önemli yerleşim yerlerindendir. Kaşgâr veya Kızıl-Su nehri kenarındadır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 4.

⁵⁷³ Hitây “ختای” İslâmi kaynaklarda Kuzey Çin (Mançurya) Moğolistan ve Doğu Türkistân için kullanılmaktadır. Bu kelime aynı zamanda Çin'de yaşayan bir kavmin adı olup Çince 契丹 (Kidân) olarak telaffuz edilmektedir. İran târih kaynaklarında Hitâ kelimesinin yanısıra Karahitay olarak da söylenmektedir. Ortaçağlara kadar bu tîafe Çin'in Kuzeydoğusunda yaşamış ve Te-Kuang hânedanı hükümetinin sonlarında güç elde etmişlerdir. Bkz. Matteo Ricci, **Çin-nâme**, Müt. Muhammed Zamân, Nâşir, Merkez-i Pejûhişiy-i Mirâs-i Mektûb, Tahran 1387, s.100. Bu belde güneyde Çin ve Tengtaş, batıda Türkistân Moğolistan'a, kuzeyde ise Kıpçak bozkırlarına kadar uzanan bölgenin adıdır. Hitây padişahı Tataristân, Moğolistan, Türkistân ve bazı türk bölgelerini yönetirdi. Parsi.wiki, 11, dey, 1378; (Erişim târihi, 09.12.2020). Kâşgar, Beşbalık ve Hoten'i de kendine tâbi kılıp başşehri Balasagun olan Karahitay devleti toprakları. Bkz. Ahmet Taşağıl, “Karahitaylar”, **DİA**, C.XXIV, İstanbul 2001, s.415-416; **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 4,54,55,85,124,256.

akraba, Buhârâ tahtının hükümdârı, Sâmânoğulları⁵⁷⁴’nın, Kisrâ “کسرى” ve Dârâ “دارا”⁵⁷⁵ ailelerinin mîrasının ihyâ edicisi, padişahlar meclisinin efsânesi, devlet sahibi Mahmud Sultân’ın oğlu Ubeydullâh Sultân⁵⁷⁶ ki bu kurultaya ev sahipliği yapıyordu.

Biri de ünlü şehzâde, Şâh incisi, izzet ve iftihâr tacı, sultânların aslanı, Belh ve etrafındaki beldelerin hükümdârı olan Hürremşâh “خرمشاه”⁵⁷⁷ Sultân’dı. Her zaman hilâfetin ünlü destekçilerinden biri olup Halîfetü’r-rahmân hazretleri ile beraberlikte bulunma saadetine sahipti.

Biri de ünlü sultân, saltanat ve iftihâr mâdeninin incisi, izzet, azâmet ve vakâr dağının mahsulü olan Pûlâd “پولاد” Sultân⁵⁷⁸ idi ki o da Hazret-i Sultân Mansûr

⁵⁷⁴ Hânedan adını, Belh şehrinin hâkimi iken düşmanlarının baskısından kaçarak Emevîler’in Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî’ye sığınan ve onun yardımları sayesinde Belh’i yeniden ele geçiren Sâmânîhudât’tan alır. Sâmânîler’in kökeni hakkında iki görüş vardır. İran menşeli olduklarını savunan görüşün en önemli dayanağını, Behram Çubin’e ve İranlılar’ın efsanevî hükümdarı Keyûmers’e kadar uzanan soy kütükleri oluşturmaktadır. Buna karşı çıkanlar, şecerelerde Guzek (İbn Hurdâzbih, s. 39), Tamgaç (Divânü lugâti’t-Türk Tercümesi, I, 454) gibi Türk isimlerinin de geçtiğini, Behram Çubin’in İran kisrâsına karşı başarısız bir isyan girişiminin ardından Göktürk Hâkanının yanına giderek onun kızıyla evlendiğini, kaynaklarda birbirinden farklı şekilde Sâmânîler’in ortaya çıktığı yer adları olarak geçen Semerkant, Belh ve Eşnas şehirlerinin Akhunlar döneminden beri Türkler’in hâkimiyetinde bulunduğunu, ailenin atası Sâmân’ın unvanı olan “hudât” kelimesinin Farsça’da “sahip”, eski Uygur Türkçesi’nde “unvan ve rütbe” anlamında kullanıldığını belirterek Türk kökenli olduklarını ileri sürerler (Caferoğlu, s. 83; Usta, s. 59-76). Ailenin İran kökenine dayandığını söyleyenlerin diğer bir delili de İran dili ve edebiyatının bu hânedan devrinde zirveye çıkmış olmasıdır. Ancak bu gelişmeyi sadece Sâmânîler dönemine bağlamak doğru değildir. Çünkü Sâmânîler, Farsça yazan şâir ve edipler kadar Arapça yazanları da himâye etmişler, divanlarında resmî dil olarak Arapça’yı kullanmışlardır. Sâmânîler’in Türk kökenli olduğunu söyleyen Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî onların Oğuzlar’dan (Türkmen) geldiklerini ileri sürmüştü, ancak bu görüş kendisinin Sâmânîler’den birkaç yüzyıl sonra yaşamış olması ve kaynak belirtmemesinden ötürü şüpheyle karşılanmıştır. Yukarıda verilen bilgiler yanında bazı kaynaklarda “Sâmânî Türkleri” tâbirinin geçtiği (Makdisî, s. 358; İbn Miskeveyh, II, 140-141) dikkate alınarak Sâmânîler’in Türk asıllı olmaları ihtimalinin çok daha yüksek olduğu söylenebilir. Bkz. Aydın Usta, “Sâmânîler”, C.XXXVI, **DİA**, İstanbul 2009, s. 64-68.

⁵⁷⁵ Şâh-nâme’de adı geçen Acem hükümdarı Dârâ ve Nûşirevân olarak da bilinen Kisrâ birer efsanevi simâlardır.

⁵⁷⁶ Çünkü bu târihlerde babası Mahmud Sultân vefât etmiş ve babasının yerine kendisi Buhârâ tahtına oturmuştur. (Ayrıca Şeybânî Hân’ın yiğenidir. müt.) Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.312; Nurten Kılıç, “XVI. yüzyılda Orta Asya’da Politik Düzen: Mâverâünnehir-Özbek Hânlığı (Şibaniler) Meşruiyet, Hâkimiyet ve Hukuk”, 2002, s. 624-633.

⁵⁷⁷ Şeybânî Hân’ın Bâbü’ün kız kardeşi Hânzade Begüm’den doğan oğlunun adı Hürremşâh Sultân’dır. Bkz. İsmâil Türkoğlu, “Şeybânî Hân”, **DİA**, C. XXXIX, İstanbul 2010, s.43-45).

⁵⁷⁸ Muhammed Timûr’un oğlu, Şeybânî Hân’ın torunu. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.4.

Muhammed Tîmûr'un tertemiz soyundan olup Hârezm “خوارزم”⁵⁷⁹ tahtının hükümdarıydı. Aynı zamanda saltanatın ve hükümdar meclisinin göz nuruydu.

Biri de ünlü sultân, saltanat ve iktidar tacının incisi, haşmet ve vakâr semâsının nuru, (inciye andıran bir yıldız)⁵⁸⁰, hanlık izzetinin beşiğinin sahibi, hâkanlık saadetinin veliahdı, yüce ve büyük yönetici Ebü'l-Hayr “ابوالخير”⁵⁸¹ Sultân olup iktidar semâsının hânı, hazretin ünlü, en küçük evladı, saadet sütüyle beslenmiş, haşmetli devlet eşiğinin tahtına oturmuş, izzet haremünde yüceliğe ve saadet bahtıyarlığına erişmiş biriydi.

Her biri yüce aslan ve iktidâr sahibi kaplan olan ünlü sultânların tümü itâat ve biât ellerini göğsüne koymuş, yüce padişahın hükmüne boyun eğmiş, yardım ve itâat örneği sergilemiş, bütün imkân ve iktidarlâlarıyla böylesine bir çağda hizmetinde bulunmaya gönül vermişlerdi. Doğudan batıya kadar her yeri kuşatabilecek ondan fazla yüce ve muktedir sultân, azâmet ve saltanat davulunun sesi eşliğinde gök kubbe altında itâate hazır olduğunu haykırmış, haşmet ve azâmet sesini yükseltmişlerdi. Hanlık gölgesi altında ve hâkanlık bayrağı sayesinde el ele vermiş, bi'at⁵⁸² ve itâat elini uzatmış, yüce padişaha teslimiyet göstermişti. Bu da yüce saadetin örneklerinden biri olup, bu kutlu devlet için tecelli etmişti.

⁵⁷⁹ Aral gölünün güneyinde uzanan topraklara ve XIII. yüzyıla kadar burada yaşayan halka verilen ad. Bkz. Abdülkerim Özeydin, “Hârezm”, **DİA**, C. XVI, İstanbul 1997, s.217-220; batıda Türkmen ülkeleriyle, güneyde Horasân, doğuda Mâverâünnehir, kuzeyde ise Ceyhun nehrinin bittiği yer ile komşudur. Hârezm'in ortaçağdaki başlıca şehir ve kasabaları, Ceyhun nehrinin sağ tarafında yer alan eski başşehir Kas, sol tarafında yer alan ikinci başşehir Gürgenç (Cürcâniye) ve bölgenin Moğol istilasından sonraki merkezi olan Hîve (Hivak) ile Hezaresb, Dergân, Berkân, Kerder, Zemahşer, Cigerbend, Sedver (Sedûr), Kerderânhas, Zerduh, Ertehuşmisen, Derhâs, Beratigin, Çağının, Hâmcercd, Gâvhâne, Nevkefâğ, Medminiye ve Git'tir. Bkz. Macit, **Şeybânî Hânlığı (1500-1599)**, s. 56.

⁵⁸⁰ Kur'ân-ı Kerîm, Nûr, 35. âyete işârettir.

⁵⁸¹ Muhammed Şeybânî Hân'ın en küçük oğludur. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.5.

⁵⁸² Türkçe'de biat şeklinde kullanılan kelimenin Arapça aslı bey'attır. Bey'at “satmak; satın almak” mânasındaki bey' masdarına bağlı olarak “yöneticilik tevdi etmek, birinin yöneticiliğini benimsemek” anlamında kullanılmıştır. Sosyopolitik bir akid olarak ise devlet başkanını seçme, belirleme ve İslâm hukuku çerçevesinde ona bağlılık gösterme anlamına gelmektedir. Bkz. Cengiz Kallek, “Biat”, **DİA**, C. VI, İstanbul 1992, s. 120-124.

Bu durumda Semerkant'ın ünlü âlimleri de bu eşsiz toplantıya katıldılar. Fâkih Ebû'l-Leys'in "ابوالليث"⁵⁸³ evlatlarından olan Semerkant kadısı da Semerkant büyüklerinin soylularından ve aynı zamanda o beldenin Şeyhü'l-İslâm'ı⁵⁸⁴ ve baş kadısı olarak âlimler ve müftüler heyeti ile huzura müşerref olup gereken geleneği yerine getirmiş oldular. Faziletli âlimlerden ve eleştirmenlerden oluşan Horasan âlimleri de hizmet saadetine eriştiler. Meslektaşlarının misâfirliğini üstlenme sırası kendilerine gelen Buhârâ âlimleri de mücâdele ve mübâhase alanında meydan erleri olup Halîfetü'r-rahmân hazretlerinin ilim deryasından istifâde ile ilmin sorunlarını hallediyor, bilinmeyen meselelere ışık tutuyorlardı. Mazhar olunan o faydaların çoğu söylenenlerden çok olduğu için, bunları bir araya getirme amacıyla bu sayfaların yazılması ve bu sayede Buhârâ seferinin ve Kazakların⁵⁸⁵ saldırısının bütün boyutlarının açıklığa kavuşturulması amaçlanmıştır. Sefernâme-i Buhârâ olarak adlandırılan bu kitabı yazmak zihnimde yer edince Halîfetü'r-rahmânın bulunduğu yüce bir mecliste bunu izhâr ettim. Âlâ Hazretin kendisi de buna tümüyle işâret buyurarak *Mihmân-nâme-i Buhârâ* "مهمان نامه بخارا" (Buhârâ Sohbetleri) ismini uygun gördüler. İnşâallâh hikâyeler zımında faydaları da zikredilecek ve bu faydaların

⁵⁸³ Ebû'l-Leys İmamü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî (ö. 373/983) Fâkih, müfessir ve sûfi.

Semerkant'ta doğmuş olması muhtemeldir. Bazı kaynaklarda yine Ebû'l-Leys es-Semerkandî ismiyle bilinen ve 294/906 yılında vefât eden bir Mu'tezilî âlimle zaman zaman karıştırılmıştır. Hânefi mezhebinin meşhur fakihleri arasında yer alan Nasr b. Muhammed müfessir, fakih ve zâhid diye tanınırken diğeri hâfız lakâbıyla bilinir. Bkz. İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebûl-Leys", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s.473-475.

⁵⁸⁴ Sözlükte "yaşlı kimse, reis, bilge" anlamlarındaki şeyh ile İslâm kelimesinden oluşan şeyhü'l-İslâm tâbiri, İslâm dünyasında önde gelen ulemâ ve sûfilere verilen bir şeref unvanı olarak X. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, daha sonra "âlimlerin en kıdemlisi, reisi" mânasını kazanarak bir unvan halinde kullanılmıştır. XI. yüzyılda Horasan'da Şâfiîler'in başındaki âlim şeyhülislâm unvanıyla anılırdı. Zamanla kelimenin kullanımı yaygınlaşmış, Memlükler'de fetvaları ile şöhret bulan fıkıh âlimlerinin şeref unvanı olmuş, bir nevi dinî reis şeklinde anlaşılmıştır. 1300 yıllarına doğru ise tanınmış müftüleri nitelemiştir. Bu şekliyle İslâm dünyasında yaygın biçimde yer almış, Evliya Çelebi de şehirleri tasvir ederken buralardaki fetvâ verme yetkisine sahip müftüleri şeyhülislâm diye anmıştır. Özellikle Orta Asya'da ve Çin'de önemli şehir merkezlerinde şeyhülislâm olarak nitelendirilen âlimlerin fetvâ yanında medreseleri teftiş etme, okutulacak dersleri belirleme, icâzet verme ve kadiya yardım etme gibi görevleri bulunmaktaydı. Bkz. Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", *DİA*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 91-96.

⁵⁸⁵ "Kendi başına", "bağımsız" anlamlarına gelmektedir. Bkz. Nurten Kılıç, "XVI. yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen: Mâverâünnehir-Özbek Hânlığı (Şibaniler) Meşruiyet, Hâkimiyet ve Hukuk", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemâl Çiçek, Salim Koca, C. VIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 624-633.

beyanı esnasında hikâyeler aktarılacaktır. Asıl ve tümel maksat ilmî bahislerin tahkik edilmesi olduğu için ilk etapta Hümâyûn “همایون”⁵⁸⁶ Meclisi’nde yeterli cevaplar elde eden on konuyu öne alıyorum. Velî ve kerîm olan sadece yüce Allâh’tır ve başarı sadece O’ndan talep edilir.

⁵⁸⁶ Bazı İslâm devletlerinde ve özellikle Osmanlılar’da hükümdarı ve hükümdara aidiyeti ifâde etmek üzere kullanılan bir terim. Bkz. Tahsin Yazıcı, “Hümâyûn”, **DİA**, C.XVIII, İstanbul 1998, s.479-480.

5.2.RAMAZÂN AYINDA BUHÂRÂ MEVZÛLARI

5.2.1.Birinci Konu

Bir gün âlâ hazret Halîfetü'r-rahmân bendenize iltifât göstererek bir konuya işâret buyurdular. Bendeniz şöyle dedim: Keşşâf⁵⁸⁷ yazarı kendi tefsirinde “Gaybın anahtarları onun nezdindedir ve ondan başka hiç kimse onu bilemez”⁵⁸⁸ âyetinde gayb için isti‘âre “استعاره”⁵⁸⁹ yoluyla birtakım anahtarlar karar kıldığını buyurmaktadır. Elbette bu, kinâye⁵⁹⁰ ile isti‘âre şeklinde beyan edilmiştir. Âdeta yüce Allâh, gayba kimsenin muttasıl olmadığını ve kendisinden başka hiç kimsenin gâipten haberdar bulunmadığını beyan etmektedir. Keşşâf yazarının da söylediği gibi eğer başkalarının gaybe muttasıl olmadığını, zarfın takdimi olarak alacak olursak, o zaman isti‘âre söz konusu olmayacaktır. Bu durumda isti‘ârede sadece yüce Allâh’ın gayba muttasıl olduğu ve ondan başka hiç kimsenin gayba muttasıl bulunmadığı gerçeği tasrîh edilmiş olur ama eğer, zarfın takdîmi olarak almazsak ve isti‘âre de bunu ifâde etmezse, bu durumda hasr⁵⁹¹ ifâdesi iddiası eksik kalır.

⁵⁸⁷ “el-Keşşâf”, Mu‘tezile âlimlerinden Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) ağırlıklı olarak dirâyet metoduyla yazdığı tefsirdir. Bkz. ‘Ali Özek, “el-Keşşâf”, **DİA**, C. XXV, İstanbul 2002, 329-330.

⁵⁸⁸ Kur‘ân-ı Kerîm, En‘âm, 59. “Gaybın anahtarı yalnızca O’nun yanındadır. O’ndan başka hiç kimse onları bilemez. Karada ve denizde olan her şeyi bilir. Bir yaprak düşse mutlaka onu bilir. Yerin karanlığında tek bir dane, canlı ve cansız yoktur ki apaçık bir kitapta olmasın.”

⁵⁸⁹ Sözlükte “ödünç istemek, ödünç almak” anlamına gelen istiâreyi belâgat âlimleri, “bir kelime veya terkinin, teşbihe mübâlağa ve yorum gücü sağlamak için benzeşme ilgisiyle ve bir karîneye dayalı olarak gerçek anlamı dışında kullanılması” şeklinde tarif etmişlerdir. Câhiz ve Abdülkâhir el-Cürânî gibi âlimler benzeşme ilgisi sebebiyle istiareyi bir teşbih türü olarak kabul ederken (*Esrârü’l-belâğa*, s. 20) Fahreddin er-Râzî, Sekkâkî ve daha sonra gelenler onu bir mecâz türü olarak görmüşlerdir. Bkz. İsmail Durmuş- İskender Pala, “İstiare”, **DİA**, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 315-318.

⁵⁹⁰ Fıkıhta kinâye, kendisiyle kastedilen mâna herhangi bir karîne bulunmadan anlaşılamayacak kadar kapalı olan lafzı ifâde eden bir terim olarak kullanılır. Lafzın anlam çerçevesini belirlemeyi konu alan dil kuralları, lafız ve beyân ekseninde gelişen fıkıh usulünde ve kuralcı yönü ağır basan klasik fıkıh doktrininde ayrı bir önem taşır. Bu sebeple fakih ve usulcüler lafız-mâna ilişkisini ortaya koymaya yönelik dil tartışmalarıyla yakından ilgilenmişlerdir. Lafzın hükme delâleti, söyleyenin niyetinin veya sözün söylenmiş olmasının tek başına hüküm doğurmasıyla bağlantılı olarak fûrû-i fıkıhta daima önemli bir bakış açısı olmuş, lafız tartışmaları fıkıh usulünün ana bölümlerinden birini teşkil etmiştir. Kinâye de bunlardan biridir. Bkz. Ferhat Koca, “Kinâye”, **DİA**, C.XXVI, Ankara 2002, s. 36-37.

⁵⁹¹ Bir ifâde içinde bir lafzın veya lafızlar kümesinin diğerlerine özel şekilde tahsis edilmesi anlamında meânî terimi. Bkz. İsmail Durmuş, “Hasr”, **DİA**, C.XVI, İstanbul 1997, s.392-393.

Baş vezir hazretleri Mevlânâ Şerefü'd-dîn 'Abdürrahîm⁵⁹² bunu beğendi ve isti'âre konusunda Semerkant kadısı şöyle buyurdu: Cümlede müşebbehün bih⁵⁹³ kilittir. Zîra anahtarlar ondan ortaya çıkmaktadır. Herât âlimleri ise müşebbehün bih'in kilit değil, anahtar olduğu hususunda benimle muvâfakat buyurdular. Nitekim Keşşâf'ın ifâdesi de bu hususta açıkça ortadadır. Biraz düşündükten sonra Semerkant kadısı da buna muvâfakat gösterdi. İfâde esnasında Hân Hazretleri şöyle buyurdular: Gayp⁵⁹⁴ten bahsetmemek daha evlâdır. Zîra sözcükler hususunda bahis ve ihtilaf olduğunda insanlar, âlimlerin yüce Allâh'ın gayb⁵⁹⁵ ilmi veya yokluğu hususunda ihtilâf ettiğini zannetmektedir, bu da âlimlere olan inançlarını yitirmesine neden olmaktadır. Çünkü bu durumda insanlar, âlimlerin bir kısmının gayb ilminin Allâh'a mahsus olmadığını iddia ettiğini sanmaktadır. Bu da inanç zayıflığını ortaya çıkarmaktadır ve dolayısıyla da buradan başka bir konuya geçiniz.

5.2.2.İkinci Konu

Fakir bendeniz hemen başka bir mevzûya geçerek şöyle dedim: Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ramazân ayı gelince cennetin kapıları açılır, cehennem kapıları kapanır ve şeytanlar zincire vurulur.”⁵⁹⁶

⁵⁹² Şeybânî zamanında hânlığa baş vezirlik yapan büyük hadis âlimidir. Bkz. Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 7, 27.

⁵⁹³ Kendisine benzetilen, benzeme ciheti (ortak vasıf) ve benzetme edatıdır. Bkz. İsmail Durmuş, “Teşbih”, **DİA**, C. XXXX, İstanbul 2011, 553-556.

⁵⁹⁴ Akıl ve duyular yoluyla hakkında bilgi edinilemeyen varlık alanı. Bkz. İlyas Çelebi, “Gayb”, **DİA**, C.XIII, İstanbul 1996, s.404-409.

⁵⁹⁵ Arapça'da “gizli kalmak, gizlenmek, görünmemek, uzaklaşmak, gözden kaybolmak” anlamında masdar ve “gizlenen, hazırda olmayan bulunmayan şey” mânasında isim veya sıfat olarak kullanılır (*Lisânü'l-'Arab*, “ğyb” md.; *Firûzâbâdî*, *el-Kāmûsü'l-muḥîṭ*, “ğyb” md.). Râgıb el-İsfahânî gaybı “duyular çerçevesine girmeyen ve aklın zaruri olarak gerektirmediği şey”, İbnü'l-Esîr de “kalplerde (zihinlerde) mevcut olsun veya olmasın gözlerden gizli kalan her şey” tarzında açıklamışlardır (*el-Müfredât*, “ğayb” md.; *en-Nihâye*, “ğyb” md.). Bkz. İlyas Çelebi, “Gayb”, **DİA**, C.XIII, İstanbul 1996, s. 404-409.

⁵⁹⁶ **Buhârî**, Savm 5, Bed'ü'l-Halk 11; **Müslim b. Haccâc**, Siyâm 1, 2, 4, 5; **el-Muvattâ'**, Siyâm 59 **el-Mü'cemü'l Müfehres**.

Kadı Nâsiru'd-dîn⁵⁹⁷, Şerh-i Mesâbîh “شرح مصابيح”⁵⁹⁸ de şöyle buyurmuştur: Cennet kapılarının açılması şüphesiz rahmet eserlerinin açığa çıkarılmasıdır. Burada maksat zâhiri anlam değildir. Zîra cennet kapılarının açılması Ramazân ayında ölen kimse için faydalıdır. Yoksa o kapıya gidemeyen canlı kimseye ne faydası olabilir?”

Fakir bendeniz şöyle dedim: Belki de hakîki anlam ifâde edilmiştir ve dolayısıyla da cennet kapılarının açılması rahmetin ifâze edilmesidir. Nitekim sandığın ağzı açılır ve ondan bir misk kokusu etrafa yayılır. Dolayısıyla da bu takdir üzere hakikatin olduğu yerde mecâza yönelmek söz konusu değildir.

Hân Hazretleri şöyle buyurdu: belki de burada maksat hazırlanmaktan kinâyedir. Nitekim bazen “kapı açıktır giriniz” denilmektedir. Burada, maksat hayır elde edenler ve itâat hususunda dikkat buyuranlar cihetinden cennetin hazırlanması ve teminidir. Bu da Ramazân ayında vukû bulmaktadır. Hakikatte burada oldukça dakîk ve latîf bir manâ ifâde edilmiştir. Ona bu gerçeği ifâde eden yüce Allâh’tır.

5.2.3.Üçüncü Konu

Bir gün iftâr vakti hümâyûn⁵⁹⁹ meclisinin etrafındaki âlimler bir araya geldi. Hân Hazretleri şöyle işâret buyurdular: burada birkaç sorunu ele alalım, böylece konuşulan hakikatlerden latîf akıllarımıza uygun istifâdeler hâsıl olsun.

⁵⁹⁷ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286), Müfessir, Eş’arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihi. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, **DİA**, C.VI, İstanbul 1992, s. 100-103.

⁵⁹⁸ Tuḥfetü’l-Ebrâr. Şerḥ-u Meşâbîhi’s-Sünne adıyla da bilinen kitap Begavî’nin Mesâbîḥu’s-Sünne adlı hadis mecmuasının şerhi olup Beyzâvî’ye ait olduğu kendi ifâdesiyle sabittir **Envârü’t-tenzîl**, II, 283. Giriş kısmında İslâm ilimlerinin taksimi ve hadis usulüne dair bilgilerin yer aldığı şerhte itikadî ve fikhî mezheplerin farklı görüşleri belirtilir. Kâdî Nâsirüddîn Beyzâvî, Tefsir-i Beyzâvî’nin sahibi. Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286) Müfessir, Eş’arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihi. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, **DİA**, C.VI, İstanbul 1992, s. 100-103.

⁵⁹⁹ “Hümâyûn”, (Hükümdar Meclisi, müt.) Kelime özellikle hükümdarı ifâde etmek üzere önce İran, daha sonra diğer İslâm devletlerinin literatürüne girmiştir. Müntecebüddin Bedî’ (VI./XII. yüzyıl) tarafından Selçuklular döneminde yazılmış bu nevi terimleri ihtivâ eden *‘Atebetü’l-ketebe* adlı eserde yer almamasına rağmen kelimenin o dönemde kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Reşidüddin Vatvât’a (ö. 573/1177) izâfe edilen *Vesâ’ilü’r-resâ’il*’in bir bölümünün başlığı “Elkâb-ı Hümâyûn” olup kelime burada hükümdarı nitelemektedir. Bkz. Tahsin Yazıcı, “Hümâyûn”, **DİA**, C.XVIII, İstanbul 1998, s. 479-480.

Fakir bendeniz o mecliste üç soru sordum, her birine de oldukça dakîk ve latîf cevaplar buyurdular. Her birini ayrı bir mevzû olarak ele alacağım. Orada dedim ki: “Sahîheyn’de⁶⁰⁰ Ebû Hüreyre’den⁶⁰¹ şöyle bir rivâyet nakledilmiştir: “Âdemoğlunun yaptığı her amel yedi yüz misline çıkar. Yüce Allâh şöyle buyurmuştur: Oruç bu kâideden hariçtir. Çünkü o benim içindir. Mükâfâtını da ben veririm.”⁶⁰² Burada oruç için “Şüphesiz o benim içindir” ifâdesi ile Allâh’a özgü kılınmasından maksat, orucun sahip olduğu yücelik fazlalığı sebebiyle ibâdeti mahsus kılmak ise, bütün ibâdetlerin diğerinde olmayan birtakım yücelikleri vardır. Örneğin namaz da önemli bir ibâdetdir. Eğer orucun meşakkati kastedilmişse, bu durumda da yemeyi terk etmek ve iftardan (orucu bozan şeylerden) kaçınmak orucun şartlarındandır, kaldı ki namazın diğer birtakım yücelikleri de vardır. Dolayısıyla da orucun istisnâ edilmesi bir problem teşkil etmektedir. Eğer maksat bazı âlimlerin bu hadisin şerhinde “kıyâmet günü oruç dışında, âdemoğlunun bütün amelleri yaptığı zulümler sebebiyle elinden alınır” ifâdesindeki “şüphesiz o benim içindir” cümlesi “ihtisâs” içindir diyorlar, bu durumda ben de derim ki “lâm” harfinden istifâde edilen ihtisâsı rivâyetsiz bir şekilde ona özgü kılmak, anlam açısından zorluk içermektedir ve bu da kafada soru işâreti yaratmaktadır.

Hân Hazretleri şöyle buyurdular: İstisnâ ifâde eden “sadece oruç” ifâdesi müstesna minh ifâdesinde yer alan amellerden kat kat olduğunu beyan etmektedir. Dolayısıyla da “o benim içindir” ifâdesi de “ona hesapsız ve sınırsız mükâfat vereceğim” anlamındadır. Nitekim padişah “falan kimse bendendir” dediğinde burada maksat “onu hesapsız ve sınırsız nimete boğacağım” anlamındadır. Eğer diğer ibâdetler de bu oruç gibi kemâle erecek ve bu sıfata sahip olacak olursa belki de bu istisnanın (sadece oruç) sırrı bedeninin nefis riyâzet⁶⁰³inde erimesidir. Bu da şüphesiz

⁶⁰⁰ Maksat Sahîh-i Müslim ve Sahîh-i Buhârî’dir.

⁶⁰¹ Ebû Hüreyre Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî (ö. 58/678). Çok hadis rivâyet etmesiyle tanınan sahâbî. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Ebû Hüreyre”, **DİA**, C.X, İstanbul 1994, s.160-167.

⁶⁰² **Sahîh-i Müslim b. Haccâc**, Siyâm 164 (bazı yerde 30 geçiyor); **İbn-i Mâce**, Siyâm 1, Edep 58; **Müsned-i Ahmed b. Hanbel**, C.I, 443, 446, 465, 466, 477, 480, 503, 516, **el-Mü’cemü’l-Müfrehes**.

⁶⁰³ “Riyâzet”, sözlükte “yabani bir hayvanı evcilleştirmek, serkeş atı eğitmek; egzersiz yapmak” gibi mânalara gelen riyâzet kelimesi tasavvuf terimi olarak nefsi eğitmek için onu birtakım tabii ve meşrû

sadece yüce Allâh için gerçekleşmektedir. Zîra âdemoğlu haktan gayri her şeyi kendisi için istemektedir. Kendisini de hak cihetiyle oruç ile erittiğinde “kendisini hak cihetinde istediği” anlamındadır. Kendisini hak cihetinde ister ve de Hakk’ın rızasını kendi rahatlığından öne alacak olursa şüphesiz Hak ile özel bir konumda yer alır, diğer amellerin sahiplerinden bir farklılık içinde bulunur ve dolayısıyla da Yüce Allâh’ın buyurduğu “şüphesiz o benim içindir” ifâdesinin mânası da budur. Allâh hilâfet günlerini, ilmini ve imâmetini ebedî kılsın ki gerçekten de çok doğru bir ifâdede bulundular. Şüphesiz başarı yüce Allâh’tandır.

5.2.4.Dördüncü Konu

Ayrıca şöyle arzettim: “insanoğlunun bütün amelleri”⁶⁰⁴ ifâdesinde yer alan “bütün” kelimesi, tüm bireyler için sayılacak olursa bu doğru değildir, zîra âdemoğlunun her ameli yedi yüz kat karşılık görmemektedir. Aksine bazı amelleri sadece on kat karşılık görmektedir. Nitekim sahih olan rivâyetler de buna delalet etmektedir. Eğer toplama yüklenecek olursa bu durumda da insanoğlunun amellerinin toplamı yine yedi yüz kat karşılık görmemektedir. Zîra eğer amellerin toplamı yedi yüz kat karşılık görecektir olursa, bu karşılık toplamının yedi yüz kat ameli kapsadığı hasebiyle öngörülmüşse bu mecâz sayılır, oysa kelâmda mecâzın⁶⁰⁵ karînesi⁶⁰⁶ ve işâreti açık değildir. O halde bütün bireyler veya insanların toplamı, hadiste yer alan “bütün” ifâdesinde ne anlama gelmektedir?

arzularından mahrum etmeyi ifâde eder. İslâm’da nefsin harâmlardan uzak tutulması emredilmiş, mekruh olan hususlardan sakınılması tavsiye edilmiştir. Bkz. Süleyman Uludağ, “Riyâzet”, **DİA**, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 143-144.

⁶⁰⁴ Hadisin tümü şöyledir: Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivâyete göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Rabbimiz buyuruyor ki; Her iyiliğe on katından başlayarak yedi yüz katına kadar sevap yazılır. Oruç ise böyle bir değerlendirmeye tabi olmayıp onun mükâfatı bana ait olup onu ben mükâfatlandıracağım. Oruç ateşe karşı koruyucu bir kalkandır. Oruçlunun ağız kokusu Allâh katında misk kokusundan daha hoştur. Bilgisiz biri siz oruçlu iken size sataşırsa ben oruçluyum desin başka cevap vermesin.” (**Buhârî**, Sâvm 2; **Müslim**, Sıyâm 30).

⁶⁰⁵ “Mecâz”, bir ilgi ve karîne ile gerçek anlamı dışında kullanılan kelime veya terkibî ifâde eden belâgat terimi. Bkz. İsmail Durmuş, “Mecâz”, **DİA**, C.XXVIII, İstanbul 2003, s. 220-221.

⁶⁰⁶ Karîne bir iş ve meselenin anlaşılıp çözülmesine yarayan ipucu demektir. Mecâzda gerçek anlamın kastedilmesine engel olan ve bir sözden neyin kastedildiğini gösteren ipucudur. Bkz. İsmail Durmuş, **Mecâz**, **DİA**, C.XXVIII, İstanbul 2003, s. 220-221.

Benim sorduğum sorunun özeti buydu. Huzurda bulunan âlimler buna bir cevap veremediler. Bunun üzerine ben şöyle dedim: Cevap olarak, ben bütün bireyleri tercih ediyorum. Dolayısıyla da insanoğlunun her ameli kat kat karşılık görmekte ve bu katlama yedi yüz ile son bulmaktadır. Dolayısıyla da hadisin anlamı, âdemoğlunun her amelinin kat kat karşılık göreceği şeklindedir. Elbette bu karşılık yedi yüz kat ile son bulmaktadır. Dolayısıyla da “yedi yüz kat” ifâdesi bu katlamayı ifâde eden hazfedilmiş bir fiile ta‘alluk etmektedir. Bu cihet o hazfedilmiş fiilin yerine geçmiş bulunmaktadır. O halde bütün bireyleri kapsaması sahih bir anlam elde etmektedir. Cevabın hakikati işte bundan ibârettir.

Halîfetü’r-rahmân Hân Hazretleri şöyle buyurdular: “Elbette burada bütün bireylere yüklenmesi bir iddia olabilir”

Hân Hazretlerinin ifâdesi şu anlama gelmektedir: Âdemoğlunun her amelinin yedi yüz kat karşılık göreceğini varsaysak bile yine de onların tümü orucun sevabına erişmemektedir. Elbette bu da bütün bireyleri kapsadığının bir teyididir ve de iddia hitabı esnasında tümünü yedi yüz kat olarak öngördükleri ve oruç hükmünü bundan istisnâ ettikleri takdirde doğrudur. Bu da oruca teşvik etmenin kemâli cihetinde daha güzel göze çarpmaktadır. Yine de bu gerçeği ifâde eden şüphesiz yüce Allâh’tır. Allâh hilâfetinin gölgesini daim kılsın.

5.2.5.Beşinci Konu

Ben ayrıca da orada şunu sordum: Hadisin sonunda yer alan ifâde, bir rivâyette “Ben ona mükâfat veririm” şeklinde, bir başka rivâyette “Ben ona karşılık olurum” şeklinde ve bir başka rivâyette ise “Ben onun karşılığımı” şeklinde yer almıştır ki her üçü de orucun amellerin en üstünü olduğuna delâlet etmektedir. Zîra karşılık ve mükâfat hesapsız olmakta veya yüce Allâh’a özgü bulunmaktadır. Dolayısıyla da bu mükâfat, yedi yüze kadar katlanan diğer amellerin mükâfatından daha farklılık arz

etmektedir. Dolayısıyla da diğer ameller müstesna minh⁶⁰⁷ (kendisinden istisna edilmiş olan) oruç ise müstesna⁶⁰⁸ (istisnâ edilen) karar kılınmıştır. O halde namaz da kendisinden istisna edilen şeyler cümlesinde yer almaktadır. Oysa âlimler namazın oruçtan daha üstün olduğu hususunda icmâ⁶⁰⁹ etmiştir. Zîra ubûdiyyet⁶¹⁰ türünde namaz en kapsamlı ibâdettir. Aynı zamanda şeri'ât sahibi de namazı gözetme hususunda daha çok tekitte bulunmuş ve teşvik etmiştir. Nitekim oruç hususunda orucu terkeden kimse için bir had tayin edilmemiştir, ama birçok âlime göre namazı terk eden kimsenin katli gerekmektedir. Elbette bazı âlimlere göre ise namazı inkâr etmek bu cezâyı (katli) gerektirmektedir. Ama bilindiği gibi orucu terk etme hususunda böyle bir cezâ söz konusu değildir. O halde namaza bile öngörülemez şekilde orucun mükâfatı bu şekliyle doğru durmamaktadır ve sınırsız bir karşılık uygun düşmemektedir.

⁶⁰⁷“İstilahî anlamda müstesna; cümlelerin önceki hükmünden ayrılan ve istisnâ edatından sonra gelen kelimedir. Başka bir ifâdeyle müstesna “إلا” (İlla) veya benzerlerinden bir tanesi aracılığı ile gerçek anlamda veya farazî olarak öncesindeki hükümden çıkarılan (ayrı tutulan) kelimedir. Gerçek anlamda çıkarılan müstesnaya örnek: “Selim hariç, dâvetliler geldi.” (جاء المدعوون إلا سليما), (Kendisinden çıkarılan) İstisna edatından önce gelen isme denir. Bkz. <https://fasiharapca.com/mustesna-istisna-arapca-gramer-dersleri/15830> (Erişim, 21,05,2021)

⁶⁰⁸ “Müstesna”, İstisnâ edatından önce gelen ve müstesnanın kendisinden çıkarıldığı, ayrı tutulduğu isme müstesna minh denir. Müstesna minh, bazen zikredilmiş (mezkur), bazen de zikredilmemiş olur. Bazı durumlarda önüne nefy, nehy veya şibh-i nefy gelir.

Kısacası, hükmün dışında bırakılan unsur müstesna; kendisinden istisnâ yapılan unsur da müstesna minh olarak isimlendirilir. İstisna edatından sonra gelen isme çıkarılan (müstesna) denir. Bkz. <https://fasiharapca.com/mustesna-istisna-arapca-gramer-dersleri/15830> (Erişim, 21,05,2021)

Müstesnayı oluşturan bu üç unsuru, örnek cümlelerle şöylece gösterebiliriz:

المعلمون الا المدير حضر Müdür hariç, öğretmenler geldi.

(el-mudîr)Müstesna, (İlla)İstisnâ edatı, (el-muallimûne)Müstesna minh. Bkz. Semiha Yazar, “Arap Dilinde Müstesna”, Danışman, Nusreddin Bolelli, Marmara üniversitesi İlahiyat Ana bil. Dal. Arap Dili ve Belâğatı Bil.Dalı. 2006.

⁶⁰⁹ İslâm âlimlerinin dînî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmelerini ve bütün Müslümanların ortaklaşa benimsedikleri dînî hükümleri ifâde eden şer'î delil, İslâm fıkhnın Kur'an ve Sünnet'ten sonra üçüncü kaynağı. Bkz. İbrâhîm Kâfî Dönmez, “İcmâ”, **DİA**, C.XXI, İstanbul 2000, s. 417-431.

⁶¹⁰ Zâhirî ve bâtinî açıdan Allâh'a tam kulluğu ifâde eden tasavvuf terimi. İslâmî literatürde insanın Allâh'a karşı hürmet, tevazu, sevgi ve itaatini göstermek, rızasını elde etmek niyetiyle ortaya koyduğu dînî içerikli davranışlar için ibâdet, hayatını daima Allâh'a karşı saygı ve itâ'at bilinci içinde sürdürmesi şeklindeki kulluk duyarlılığı için de ubûdiyyet ve ubûdet kelimeleri kullanılmıştır. İbadette belirli fiilleri yerine getirme öne çıkarken ubûdiyyette bu fiillerle kazanılan hal, ahlâkî ve mânevî öz ağır basmaktadır. Bkz. Semih Ceyhan, “Ubûdiyyet”, **DİA**, C.XXXXII, İstanbul 2012, s.33-34.

Hân Hazretleri şöyle buyurdular: Orucun fazileti bedenın erimesine neden olan riyâzet⁶¹¹ itibari iledir. Zîra yiyecekleri terk etmek, açlık ve susuzluğa karşı direnmek, bedenın erimesine neden olmaktadır. Oruç tutan kimse bedenini âdeta terk etmekte ve onu fâni kılmaktadır, fenâya ermek ise en üstün makamdır. Dolayısıyla da fenâya ermeye neden olan her amel en üstün ameldir.

Bu, gerçekten de güzel bir sözdür ve oldukça ârifane ve araştırmaya dayalı bir cevaptır ve yine de âlimlerin namazın daha üstün olduğu hususundaki icmâsını ortadan kaldırmamaktadır. Bunun üzerine fakir bendeniz şöyle dedim: Huzurunuzda arz edeyim ki cihâd hususunda da fenâya⁶¹² erme ciheti bulunmaktadır. Dolayısıyla ‘umûm ve genel anlamda “cihâd”⁶¹³ da kendisinden istisnâ edilmiş hükme dâhildir.

Hân Hazretleri şöyle buyurdu: Belki de cihat bir başka nas ile ‘umumdan istisnâ edilmiştir ve hakikatte müstesna bulunmaktadır.

Orada söylenen sözler ve yaşananlar bundan ibârettir.

Hadisin anlamının tahkîki esasınca namazın en üstün oluşundan maksat, sevabın çokluğu değildir. Aksine en üstün oluşundan maksat bütün ibâdet türlerini kapsamasından, namazın diğerk vakitlerde tekrarından, bütün yıl boyunca vakitleri gözetlemekten ve ilâhî yakınlığa neden oluşundan dolayıdır. Dolayısıyla da oruç ve namazın her biri belli bir cihetten dolayı diğerkinden üstün bulunmaktadır ve oruç hakkıyla edâ edilecek olursa bildik riyâzeti kapsadığı sebebiyledir ve bu sebeple oruç

⁶¹¹ Riyâzet “nefsin şehvet denilen beden ve dünyâ ile ilgili arzularını kırmak, bunları etkisiz hale getirmek, nefsi aklın ve dînin tesbit ettiğı sınırlar içinde tutmak” şeklinde de tanımlanmıştır. Bkz. Süleyman Uludağ, “Riyâzet”, **DİA**, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 143-144.

⁶¹² “Fenâ”, tasavvufi hayata giren mürid bir müşşidin gözetim ve denetimi altında, kaâbiliyetine göre değışen bir süre içinde çeşitli riyâzet ve mücâhedelerle nefsinı terbiye eder. Bu terbiye ve tezkiye sonucunda ulaşılan noktaya “fenâ-bekâ” adı verilmiştir. Kulun kendi fiil ve davranışlarını görmekten fâni olup gerçek kul olma noktasına ulaşması anlamında bir tasavvuf terimi. Bkz. Mustafa Kara, “Fenâ”, **DİA**, C.XII, İstanbul 1995, s. 333-335.

⁶¹³ “Cihâd”, Nefisle mücâdele, İslâm’ı tebliğ ve düşmanla savaşma anlamında kullanılan terim. Arapça’da “güç ve gayret sarfetmek, bir işi başarmak için elinden gelen bütün imkânları kullanmak” mânasındaki cehd kökünden türeyen cihâd, İslâmî literatürde “dîni emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliğı emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslâm’ı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücâdele vermek” şeklindeki genel ve kapsamlı anlamı yanında fıkıh terimi olarak daha çok müslümân olmayanlarla savaş, tasavvufta ise nefs-i emmâreyi yenme çabası için kullanılmıştır. Bkz. Ahmet Özel, “Cihâd”, **DİA**, C. VII, İstanbul 1993, s.527-531.

en üstün olmayı hak etmektedir. Zira ameller ne kadar zor olursa sevabı da o kadar büyüktür ve en üstün amel sayılmaktadır.⁶¹⁴ Öte yandan namaz ise zikredildiği şekilde kapsayıcı niteliğinden ötürü bir başka cihetten daha üstündür. Şüphesiz başarı sadece Allâh'tandır.

5.2.6. Altıncı Konu

Padişah meclisi, büyük âlimler sınıfı ile dolu ve sayısız mârifet ve fayda türleri ile bulunduğu bir ortamda Halîfetü'r-rahmân hazretleri fakir bendenize işâret ederek toplantıda bir problemi ele almayı, tam bir ilmî mesele ortaya çıkarmayı ve bunları kaleme almayı emretti. Bunun üzerine fakir bendeniz şöyle dedim: Kainatın en üstünü olan yüce Peygamber'den (s.a.v) nakledilen sahîh bir rivâyette şöyle buyurduğu yer almıştır “Lâ ilâhe illallâh Muhammedü'r-Resûlullah deyinceye, namaz kılincaya ve zekât verinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Böyle yaptıkları takdirde benden taraf İslâm'ın hakkı dışında kan ve malları güvende olacaktır ve hesapları Allâh'a kalmıştır.”⁶¹⁵

Yani onların, imanlarının doğruluğu ve amellerinin muhâsebe edilmesi ya da kalben münâfık ve amellerinde ikiyüzlü ve sahtekâr olmaları hususunda içsel hesaplarını Allâh'a havâle ediyorum. İnsanların anladığı genel anlamda söyleyecek olursak tevhîde ve nübüvvete iman ettikleri ve iyi amellerde bulundukları takdirde kâfirlerle savaşmanın terk edilmesi bazen câizdir. Nitekim nihai gâye cihetini ifâde eden “hettâ”(حتى) edatından bu anlam istifâde edilmektedir. Dolayısıyla da kâfirlerin şehâdeteynleri⁶¹⁶ sudur etmeden ve amelleri yerine getirmeden önce Peygamber için savaşı terk etmesi de câiz değildir. Oysa şehâdeteynde bulunmadan önce de cizye verdikleri için kitap ehlinden kâfirlerle savaş bazen terk edilmiştir.

⁶¹⁴ “İtaatlerin en üstünü en zor olanıdır” hadisine işârettir.

⁶¹⁵ **Sahîh-i Müslim b. Haccâc**, İmân 32, 36; **Buhârî**, İmân 17, 28, Salât 28, Zekât 1, İ'tisâm 2, 28; **Ebû Dâvûd**, Cihâd 95; **Tirmizî**, 88. sûrenin tefsiri; **Nesâî**, Zekât 3; **İbn-i Mâce**, Fiten 1, 3; **Dârimî**, Siyer 10; **Ahmed b. Hanbel**, C.IV, 8, **el-Mü'cemü'l-Müfehres**.

⁶¹⁶ Kelime-i Şehâdet, Allâh'tan başka ilâh bulunmadığına, Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna inanmayı ve bunu sözle belirtmeyi ifâde eden bir terkip. Bkz. İlyas Çelebi, “Kelime-i Şehâdet”, Ek-2, **DİA**, gözden geçirilmiş 3. Basım, s.36-37.

Bu iki emrin arasını bulmak şeriatıta oldukça zordur. Bu toplantıda söz konusu ettiğim problemin özeti buydu. Orada hazır olan âlimlerden bazıları şöyle dediler: Hadisin anlamı, herhangi bir kimse şehâdeteyni dile getirir ve iyi amellerde bulunursa bu durumu nefsinin ve malının emanda (güven) olmasına neden olur. Dolayısıyla da buradaki inhisar ve özgünlük şehâdeteyn ve iyi ameller hususuna özgü değildir. Bu sebeple nefis ve malın korunmasına neden olan sebeplerden biri de cizye⁶¹⁷ olabilir. Cevabın özeti, korunma özgünlüğünün şâhâdeteyn ve iyi amellere münhasır olmadığıdır.

Fakir bendeniz şöyle dedim. Eğer bu hadis şehâdeteyn ve mal hususunda korunma inhisârını ifâde etmiyorsa, bunların terk edilmesine rağmen nefis ve malın korunmasının gerekliliği iddiası da şer’î açıdan mümkün hale gelir. Dolayısıyla da hadis, mefhûmu hasebiyle diğer bir koruyucunun tahakkuk etmesi câizdir. Bu esas üzere hadis, mefhûmu hasebiyle şehâdeteyni terk ettikleri halde onlarla savaşmanın terk edilmesi mümkündür. Oysa bu imkân, bâtıl olan bir imkândır ve icmâ olarak da doğru değildir. Dolayısıyla da verilen bu cevap doğru bir cevap değildir.

Makamı yüce olan Halîfetü’r-rahmân şöyle buyurdular: Hiç şüphesiz hadis, koruyucu unsurların söz konusu işlerde inhisârını⁶¹⁸ ifâde etmektedir. Ama öte yandan belki de cizye verdikten sonra kitap ehlinden olan kâfirlerle savaşın terk edilme cevâzını ifâde eden diğer birtakım naslar⁶¹⁹ da olabilir. Bu durumda o nas bu genel hükmü tahsis etmiş olur ve hak olan da başka bir nassın Allâh’ın yüce kitabında oluşudur. Nitekim yüce Allâh şöyle buyurmuştur: “Kitap verilenlerden, Allâh’a, âhiret gününe inanmayan, Allâh’ın ve Peygamberinin harâm kıldığını harâm saymayan, hak

⁶¹⁷ İslâm devletindeki gayri müslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisi. “Cizye”, kâfi gelmek; karşılığını vermek, ödemek mânasındaki cezâ masdarından türemiş bir isim olup İslâm literatüründe tebaadan olan gayri müslimlerin ödedikleri vergiye, harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık sayıldığı için bu ad verilmiştir. Bkz. Mehmet Erkal, “Cizye”, **DİA**, İstanbul 1993, s. 42-45.

⁶¹⁸ Tek başına sahip olma. Tekel; monopol; alımın veya satımın tek bir elde toplanması. Bkz. **TDK**. “İnhisar” maddesi.

⁶¹⁹ Allâh’ın ve Hz. Peygamber’in sözünü ifâde eder ve fıkıh usulünde açıklık bakımından yapılan lafız ayırımında kullanılan anlamıdır. Genelde, hüküm kaynağı olması yönüyle Kitap ve Sünnet’in ifâdeleri anlamında, fıkıh usulünde lafzın açıklık düzeyini belirtmek üzere kullanılan bir terim. Bkz. H. Yunus Apaydın, “Nas”, **DİA**, C.XXXII, İstanbul 2006, s. 391-392.

dinini din edinmeyenlerle, boyunlarını büküp kendi elleriyle cizye verene kadar savaşın.”⁶²⁰

Onların cizye vermesi, onların hor ve hakir oluşunun aynısıdır. Dolayısıyla da âyet, onların cizye vermesinin emanda olmalarına, mal ve nefislerinin korunmasına ve onlarla savaşın durdurulmasına neden olduğunu ifâde etmektedir. Bu nas, şehâdeteyni yerine getirinceye ve iyi amellerde bulununcaya kadar savaşılmamasını emreden genel farzın terk edilmesine dair bir tahsis konumundadır. Yine de ona bu gerçeği ifâde eden yüce Allâh’tır. Halîfetü’r-rahmân, hatırdaki tahsis edici bir nas olmamakla birlikte gerçekten de çok güzel bir cevap verdiler. Başarı şüphesiz yüce Allâh’tandır.

5.2.7.Yedinci Konu

Bir başka seferinde Hümâyûn Meclisi etraftan birçok büyük şahsiyetler, âlimler ve eşraftan tanınmış kimselerle doluyken Halîfetü’r-rahmân Hazretleri ilim bahislerinden birinin söz konusu edilmesini ve teknik sorunlarından birinin halledilmesi için tartışılmasını işâret buyurdular.

Fakir bendeniz şöyle dedim: Yüce Allâh şöyle buyurmaktadır:

“Ey îmân edenler! Allâh’ı çokça zikredin, O’nu sabah akşam tespih edin. O, sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için size salât (merhamet eden); melekleri de sizin için bağışlanma dileyendir. Allâh, müminlere çok merhamet edendir.”⁶²¹

Oradaki âlimler şöyle dediler: Yüce Allâh’ın “salât” etmesi rahmet, meleklerin “salât” etmesi ise mağfiret dilemek anlamındadır. Nitekim bir başka yerde melekler hususunda “melekler yeryüzünde olanlar için mağfiret dilerler” diye buyurulmaktadır. Dolayısıyla da âyetin mânası şudur: Yüce Allâh sizlere rahmet göndermekte ve melekleri sizin için mağfiret dilemektedir. Bu rahmet ve mağfiret dilemesi, şüphesiz yüce Allâh’ın sizi küfür ve dalâlet karanlıklarından itâat ve iman nurunun aydınlığına çıkarmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla da “ليخرجكم” (li yuhricekum) “Ta ki sizi

⁶²⁰ Kur’ân-ı Kerîm, Tevbe, 29. (Kitapta ayet, 9 olarak yanlış yazılmıştır).

⁶²¹ Kur’ân-ı Kerîm, Ahzab,41-43.

çıkarsın” ifâdesinde yer alan “lam” edatı, ya netice ya da nedensellik içindir. Lâkin “lam” (ل) edatının netice için kullanılması mecâzdır. Mecâz ise bir karîne ister ve mecâz temelde asla aykırıdır. Eğer “lam” edatı nedensellik için alınacak olursa, bu durumda da “melekler” ifâdesine atfedilmesi uygun düşmemektedir. Zîra “lam” edatının dâhil olduğu fâilin fiiline nedensellik ifâde etmektedir. Oysa meleklerin salâtı karanlıklardan nura çıkaran yüce Allâh’ın bir fiili değildir. Âdeta kelâmın düzeni şu şekilde beyan edilmiştir: Yüce Allâh size salât⁶²² (rahmet) gönderendir. Melekleri de size salât (mağfiret) göndermektedir ki bu vesîle ile yüce Allâh sizleri karanlıklardan aydınlığa çıkarsın. Dolayısıyla da nedensellik hususunda bu durumda “çıkarma” fiilini yüce Allâh’ın fiilinin nedeni karar kılmak uygun ve münâsip düşmektedir. Meleklerin fiilini nedenselliğe dâhil etmezlerse bu durumda uygunluk söz konusudur. Eğer “çıkarmaktan” ibâret olan sonuç hususunda melekler müdâhil olursa, bu durumda kelâmda bir nispet bulunmamış olur ve dolayısıyla da nedensellik hususunda bir müdâhalesi bulunmaz. Bu takdir üzere de zikredilmesi uygun düşmez. Bu da oldukça zor bir sorudur.

Orada hazır olan âlimlerden hiç kimse cevap vermedi. Halîfetü’r-rahmân Hân Hazretleri iyice düşündükten, kelâmı yeniden söyleyip hatırlatmada bulunduktan sonra şöyle buyurdular: Kelâmın düzeni bazen meleklerin salâtının nedensellikte müdâhil olmasıyla uyumludur. “Çıkarmaktan” ibâret olan sonuçta meleklerin fiilinin ispatına iltifat söz konusu değildir. Dolayısıyla da nedenin bir parçası olan meleklerin salâtı yüce Allâh’ın emriyle ve onun iradesiyle gerçekleştiği için âdeta yüce Allâh’ın fiilinin bizzat kendisi sayılmaktadır. Nitekim “padişah ve orduları halkı kuşatma sıkıntısından kurtarmak için, “padişah falan memleketi ele geçirdi” diye ifâde edilmektedir. Burada kuşatma sıkıntısından kurtarmak her ne kadar padişah ve ordularının fiili olsa da, ordu padişahın yardımı ve emriyle çalıştığı için âdeta kurtarma fiili tümüyle padişaha isnat edilmektedir. Bu yüzden de âyette “sizi çıkarmak için” diye buyurulmuştur.

⁶²² Sözlükte “dua, tâzim, rahmet” gibi anlamlara gelen salât ile (çoğulu salavât) “esenlik” mânasındaki selâm kelimelerinden oluşan salât ü selâm, “aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm” veya “sallallâhü aleyhi ve sellem” şeklindeki dua cümlelerinin yerine daha çok Osmanlı Türkçesi’nde kullanılmıştır. Böyle dua etmeye “salavat getirme”, Arapça’da ise “tasliye” denir. Bkz. M. Suat Mertoğlu, “Salâtüselâm”, **DİA**, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 23-24.

Görüldüğü gibi burada tekil zamir kullanılmış ve âdeti “çıkarma” fiili sadece Yüce Allâh’a isnat edilmiştir. Tekil zamir ifâde edilmesinin nüktesi de meleklerin fiilinin aslında yüce Allâh’ın emir ve iradesiyle gerçekleştiğini ifâde etmek içindir. Bu takdir üzere uygunluk ve riâyet ölçüleri apaçık görülmektedir. Hakikatte bu mânâ oldukça latîf, derin ve dakik ve açıklanması gereken bir mânâdır. Başarı şüphesiz sadece Allâh’tandır.

5.2.8.Sekizinci Konu

Bir başka gün Yüce Hâkan, erdemli ilim erbâbının bulunduğu toplantıda, herhangi bir konunun ele alınmasını bana işâret ettiler. Bunun üzerine fakir olan bendeniz şöyle dedim: Allâh Resûlü’nün (s.a.v) sîretinde yer aldığı üzere “Peygamber (s.a.v) bir gazve⁶²³ye çıkmayı irade ettiğinde onu başka bir gazve ile güvenceye alıyordu.”

Mesela düşman Mekke çevresinde bulunuyorsa, Yüce Peygamber Şâm tarafına doğru harekete geçiyor ve birkaç aşama boyunca Şâm istikâmetine doğru ilerliyordu. Böylece düşmanın yanılgıya düştüğü ve umudu kesildiği sırada, geri dönerek onları yok etmeye çalışıyordu. Bu, Allâh Resûlü’nün bir hasletiydi. Birçok gazvelerinde de bu hasletini uyguladığı sahih sîret⁶²⁴inde sabittir.

Örneğin Mekke’nin fethedildiği günde adını andıkları birkaç kadın ve erkek dışında herkese emân verilmesini emretti. Adını andığı bu birkaç kişiye Kâbe’nin örtüsüne sığınsalar bile emân verilmemesini söyledi. Bu kimselerden biri de Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh olup bu kimse Müminlerin Emîri Osman’ın sütkardeşiydi. Bu şahıs Osman’a iltica etti, Osman da onu Peygamberin huzuruna getirdi ve şefaata talebinde

⁶²³ Hz. Peygamber’in bizzat sevk ve idare ettiği savaşlar hakkında kullanılan terim. Arapça’da gazv masdarı “istemek, arzu etmek, kastetmek, niyetlenmek” gibi mânâların yanı sıra “düşmanla savaşmak” anlamında da kullanılır. Bu kökten türemiş bir isim olan gazve ise (çoğulu gazavât) “akın, saldırı, din uğruna yapılan savaş” anlamına gelir.

Hadis ve siyer âlimlerinin kabul ettiklerine göre asker sayısı az veya çok olsun, savaş için yahut başka bir maksatla hareket edilsin, çarpışma vuku bulsun veya bulmasın Hz. Peygamber’in bütün seferlerine gazve denir. Bkz. Hüseyin Algül, “Gazve”, **DİA**, C. XIII, İstanbul 1996, s. 488-499.

⁶²⁴ Hz. Peygamber’in hayatını ve şahsiyetini, tebliğ faaliyetlerini, siyasi ve askerî mücâdelelerini konu alan bilim dalı. Bkz. Mustafa Fayda, “Sîret”, **DİA**, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 319-324.

bulundu. Peygamber mübârek yüzünü ondan çevirdi. Osman birkaç defa bu hususu tekrarladı ve sonunda Peygamber onun aracılığını kabul etti. Söz konusu olan bu olayda Abdullah oradan gidince, Peygamber (sav) ashâbına dönerek şöyle buyurdu: “Sizin aranızdan kalkıp da onun boynunu vuracak bir kimse yok muydu? Oysa ben ondan yüz çevirdim ve onun hususunda aracılığı kabul etmedim.” Ashap şöyle dedi: Ey Allâh’ın Resûlü! Madem onun öldürülmesini istiyordun, gözünle bize işâret etseydin, biz de onu öldürürdük” Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Hiçbir peygambere gözle işâret etmek câiz değildir.”

Gözle işâret etmenin peygambere harâm olması, zâhirde eman vermek ve bâtında gizli kalacak bir şekilde onu kastetmek anlamını bir arada ihtivâ ettiği içindir. İşte bu neden, bir gazveyi diğer bir gazveyle örtme hususunda da geçerlidir. O halde tevriye sanatı⁶²⁵’nın burada da harâm olması gerekir. Oysa tevriye peygamberin zikredildiği şekilde sîretinin bir parçasıdır.

Halîfetü’r-rahmân Hân Hazretleri şöyle buyurdular: Şüphesiz bu tevriye ve göz işâreti fiilinin her ikisi de zâhir hasebiyle hayrın ve bâtın hasebiyle kötülüğü kastetmenin ortak ifâdesidir. Tevriye bir savaş hilesidir ve Peygamber “Savaş hiledir” diye buyurmuştur. Yani savaş hileyi câiz kılmaktadır, ama gözle işâret hile değildir aksine, münafıkların amelinin rengini taşımaktadır. Bu yüzden tevriye helâl ve gözle işâret “حَايَنَةُ الْأَعْيُنِ” (hâinetü'l a‘yun)⁶²⁶ gözlerin ihâneti harâmdır. Cevabın özeti de şudur: Tevriye savaş hilelerinden biri olduğu için hayrı zâhir kılma ve kötülüğü gizlemeye özgü kılınmıştır. Dolayısıyla da gözle işâret ve benzeri şeyler hürmet⁶²⁷ (harâm) hükmünde bâki bulunmaktadır.

Ayrıca şöyle buyurdular: Belki de tevriyenin câiz olmasının bir sebebi de karşılaşma, savaşıma ve mücâdele niyetinde olan mağlup edilmemiş düşman ile ilgili

⁶²⁵ Sözlükte “very” kökünden türeyen tevriye “gizlemek, sözden ilk anlaşılacak mânâyı gizleyip başka bir anlam kastetmek” demektir. Bkz. İsmail Durmuş, “Tevriye”, **DİA**, C. XXXXI, İstanbul 2012, s. 45-47.

⁶²⁶ Kur’ân-ı Kerîm, Mûmin, 19.

⁶²⁷ “Hürmet”, engel olmak, yasak olmak, mümkün olmamak; saygı duymak anlamındadır. Bkz. Kürşat Demirci, “Hürmet”, **DİA**, C. XVI, İstanbul 1997, s. 97-100.

olmasıdır. Dolayısıyla da bu hususta her türlü hile zâhirde mazur görülmektedir. Gözle işâret ise bunun tam tersine mağlup edilmiş düşmana karşı yapılan bir hiledir. Aciz olan yenilmiş düşmana hile yapmak mürüvvete sığmamakta ve insanî davranışla uygun düşmemektedir. İşte bu yüzden Peygamber “Bu bize harâmdır” diye buyurmuştur. el-Hâk bu oldukça sağlam ve oldukça tahkîke dayalı apaçık bir cevaptır. Başarı veren ve yardım eden sadece Allâh’tır. Tevekkül sadece O’nadır.

5.2.9.Dokuzuncu Konu

Bir başka gün de inci ve cevher diline sahip olan, iktidar sahibi, yüce makamı bulunan Hân Hazretleri oldukça dakîk ve derin bir konuyu tartışmaya açtı. Fakir bendeniz şöyle dedim: Ebû Hüreyre (r.a) Allâh Resûlü’nün şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: “Padişah Allâh’ın yeryüzündeki gölgelerinden biridir. Reiiyyetinden “رعييت”⁶²⁸ âciz olan herkes ona sığınır. Dolayısıyla da eğer padişah âdil ise onun için sevap ve mükâfat vardır, halkın da ona şükranda bulunması gerekir. Eğer zâlim olursa onun için günah vardır ve halka da sabrettiği için mükâfat vardır.”

Oradaki âlimler “Allâh’ın gölgesi” ifâdesi hakkında iki mâna zikrettiler. Birinci anlama göre padişah şevket ve iktidar hususunda ilâhî iktidar ve şevketi yansıtmaktadır. Dolayısıyla da o ne yapar ve ne söylerse sorgusu olmaz. Hiç kimsenin onun fiilleri ve sözlerine itiraz gücü olamaz. Nitekim gölge de, gölge sahibini yansıtır. “O yaptıklarından sorulmaz ama onlar yaptıklarından sorulur.”⁶²⁹

İkinci anlama göre ise padişah insanların eziyet ve zahmetini ortadan kaldıran kimsedir. Nitekim gölge de sıcak ve soğukların eziyetini insanlardan def etmektedir. Bu ikinci anlamda izâfe, teşrîfi bir izâfedir. Bu birinci anlama göre “âdil olursa, zâlim olursa” ayırımı da uygun düşmektedir. Zîra tam ve kâmil bir şevket/azamet sahibi bir kimse bazen âdil ve bazen de zâlim olabilir, ama insanlardan eziyeti def etme anlamını

⁶²⁸ Bir hükümdar idaresinde olanlar, birinin idaresine bağlı olanlar. Devletin idâresindeki umum insanlar. İslâm dünyasında yönetici konumundaki askerî tabaka ile ulemânın dışındaki vergi mükellefi halkı ifâde eden bir terimdir. Bkz. Mehmet Öz, “Raiyyet”, **DİA**, C. XXXIV, İstanbul 2007, 490-493.

⁶²⁹ Kur’ân-ı Kerîm, Enbiya, 23.

içeren ikinci anlama göre bu âdil veya zâlim ayırımı zâhiren uygun düşmemektedir. Zîra eziyeti def eden bir kimse zâlim görülemez. Böyle bir kimse aksine âdil olan bir kimsedir. İşte hadiste yer alan problemin takrîr ve bâtını bu şekildedir. Huzurda bulunan âlimler çeşitli cevaplar verdiler. Verdikleri en yakın cevaba göre “Sultân Allâh’ın gölgesidir” cümlesinin mânası da Sultânın eziyetleri def etmesi ile âdil ve zâlim ayırımına uygun düşmektedir.

Oysa bu yorum da hadisin düzen ve siyakına aykırı düşmektedir, zîra hadiste sultâna oranla gölgelik sübûtu hükmedilmiştir, uygun oluşu değil. Dolayısıyla da bu te’vîl uzak bir ihtimaldir. Bu durumda yüce hilâfet makamına sahip olan Hân Hazretleri (Allâh gölgesini emniyet ve iman ehline ihsan genişliği için ebedî kılsın) şöyle buyurdular: Sultâna nispetle uygunluğun değil de ilâhî gölgenin ispatı, her iki anlama göre de tahkîke dayanmaktadır. Şüphesiz sultânın şevket sahibi iktidârıyla var oluşu, taşkınlık ve kötülük ehlinin yeryüzündeki kötülüklerini ve eziyetlerini ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla da ister âdil, ister zâlim takdîri ile olsun bütün memleket nîzamına oranla sultânda ilâhî gölge oluşu sabit kılmaktadır. Bu esas üzere güçlü iktidar sahibi sultânın varlığı ülkede ihtirâs peşinde koşanların eziyetini def etmekte, yol kesenlerin, hırsızların ve diğer kötülerin de sultânın gölgesi ve kudretinin korkusundan her türlü kötülük ve zarar ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla da hakikatte eziyetin ortadan kaldırılışı, sultânın varlığı ve şevketi sebebiyledir. Ahlâk açısından her ne kadar zâlim olsa da insanlara zulmetse 0*de günah işlese de ihtimali xkötülükleri varlığı ile def etmekte ve halk da bu durumda ona sabrettiği için sevap elde etmektedir. Ama eğer sultân âdil olur, halka menfaat eriştirirse bu durumda padişah sevap elde eder, halkın da böyle bir padişahın varlığına şükretmesi gerekir. Bu takdir üzere, ilâhî gölgeliğin ispatından sonra da âdil ve zâlim ayırımı ikinci anlam ile oldukça uygun düşmektedir. Hakikatte bu oldukça güçlü ve latîf bir cevaptır. Yine de ona bu gerçeği ifâde eden yüce Allâh’tır. Allâh onun gölgesini de kıyâmete kadar daim kılsın.

5.2.10.Onuncu Konu

Bir başka seferinde Hümâyûn Meclisi, ünlü büyükler ve erdemli âlimler ile doluyken hilâfetin azamet ve celal kaynağı, makam, saadet ve ikbal ocağı olan yüce Halîfetü'r-rahmân (Allâh hilâfetinin gölgesini daim kılsın) hazretleri yücelerde uçan kartal ruhlu tabiatı ve de nükte ve manâların dakik atmosferinde uçmak, sorunları ustaca çözmek ve problemleri halletmek arzusu ile yüce ve değerli bir işârette bulunarak önemli bir mevzûnun ele alınmasını istedi. Fakir bendeniz şöyle dedim: “Merhamet edenlere gelince, Allâh Tebârek ve Te’âlâ da onlara merhamet eder.”⁶³⁰ O halde yeryüzünde olanlara merhamet ediniz ki gökte olanlar da size merhamet buyursun.”⁶³¹

Burada birinci mesele bu hadistir.⁶³² Bu hadisin iktizâ ettiği üzere iki rahim (rahmet edici) sabit bulunmaktadır. Eğer gökte merhamet eden ile yerde merhamet eden⁶³³ bir tek kimse ise rahmet ediciyi tayin hususunda bu sıfatı tekrar etmenin faydası nedir? Eğer iki kişi ise bu durumda da eşyanın müessiri birden fazla olur ve bu da tahkik ehlinin kurallarına aykırı düşmektedir. Çünkü “Varlıkta Allâhtan başka bir müessir yoktur.”

Orada hazır bulunan âlimlerden birisi şöyle dedi: “Gökte rahmet eden ile yerde merhamet eden aynıdır.” Her birinin gökte ve yerde oluşu ile nitelendirilmesinin faydası nedir?

Ben şöyle dedim: Gökte oluş ile yerde oluş, ikisinde

oluş ile muttasıf olmaya aykırılığı gerektirir. Zîra bu bir yerde onunla birlikte olmakta ve iki var olandan biri diğerinden duygu hasebiyle farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla da onların birbirinden farklı olduğunu apaçık bir hisle anlamaktayız. O halde bu şikkı seçmek ve de gökte olanla yerde olanın aynı olduğunu söylemek nasıl mümkündür?

⁶³⁰ Allâh lafzı yerine kâtip asıl metinde “er-Rahimun” ifâdesini yazmıştır.

⁶³¹ Başka bir nüshada ise “Rahmet edenlere gelince, Rahmân onlara merhamet eder” şeklinde yer almıştır. **Ebû Dâvûd**, Edeb 58; **Tirmizî**, 16, “Yeryüzünde olanlara merhamet ediniz ki gökte olanlar da size merhamet etsin.” **Tirmizî**, 16, **el-Mü’cemü’l-Müfehres**.

⁶³² Aslında “silsile” şeklindedir.

⁶³³ Aslında “yeryüzünde olanlara merhamet eden” şeklindedir.

Diğer âlimlerden biri şöyle dedi: Gökte olan rahmet edici ile yerde rahmet edici birbirinden farklıdır. Tahkîk ehlinin kâidesi de burada yersizdir.

Fakir bendeniz şöyle dedim: Ben oldukça kısa ifâdelerle apaçık bir delil beyan etmeye çalışacağım. Eğer gök ve yerdeki müessirler (etki ediciler) birbirinin aynısı olursa bu durumda her ikisi de ya vâcibü'l-vücûd⁶³⁴, ya mümkünü'l-vücûd⁶³⁵, ya gökteki müessir vâcibü'l-vücûd ve yerdeki müessir mümkünü'l vücûd veya bunun tersi olabilir. Her bir takdirde bahis konusudur. Eğer gök ve yerin müessiri birbirinden ayrı olursa ve her ikisi de vâcibü'l-vücûd olursa bu durumda, birden fazla vâcibü'l-vücûd'un varlığı lâzım gelir. Oysa birden fazla vâcibü'l-vücûdun varlığı aklî açıdan da câiz değildir. Eğer her ikisi de mümkünü'l-vücûd olursa bu durumda da ya bizzat müessirdir ya da bir başkasıyla etkili vâki olmaktadır. Eğer başkası ile etkiliyse, hakikatte etkili değildir. Etkili olan, vücûdu ve varlığı ifâze edendir. Eğer ilk aşamada vâcibü'l-vücûd olursa maksat hâsıl olmuş olur. Eğer başka bir mümkünü'l-vücûd olursa bizde kelâmı oraya nakletmek durumundayız. Böylece de devir veya teselsül⁶³⁶ lâzım gelir. Zîra tesiri ifâze⁶³⁷ eden, varlığı ifâze edenin aynısıdır. Sonuç, varlık ile muttasıf olurken her zaman illete muhtaçtır.

O halde ona varlık ifâze edilirken varlığın tabii kemâlatından olan tesir de vücûd ile ifâze edilmektedir. O halde tesir, vücûdu kendinden başka mümkün varlıklara ifâze eden müessirin sıfatıdır. Bu takdir üzere yüce Allâh'tan gayri, varlık âleminde bir müessir yoktur ve böylece iddia edilen şey sabit kılınmış olur.

⁶³⁴ Allâh'ın zihninde dışında gerçekliğinin bulunduğunu ve yokluğunun düşünülmemeyeceğini belirten sıfat. “var olmak, bulunmak; varlık” anlamındaki vücûd felsefe terimi olarak “bir şeyin zihinde ve zihninde dışında gerçek varlığa sahip olması” veya “bir şeyin aklî tahlil yoluyla belirlenen mâhiyeti, zâtı” diye tanımlanır. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “vâcibü'l-vücûd”, **DİA**, C.XXXIII, İstanbul 2013, s.136-137.

⁶³⁵ Allâh'ın dışında olan her şey. Mümkün varlık mutlaka bir zorunlu varlığa bağlıdır. Bkz. Shalahudin Kafrawi, “Fahreddin Râzî'nin Felsefî Kelâmında Zorunlu Varlık Kavramı”, (Müt.) Mustafa Bozkurt, **Kelâm Araştırmaları**, 9:2 (2011), s.239-252.

⁶³⁶ Nesne ve olayların sebep-sonuç ilişkisi içinde geriye doğru sonsuzca sürüp gitmesi anlamında terim. Bkz. Osman Demir, “Teselsül”, **DİA**, C.XXXX, İstanbul 2011, s. 536-538.

⁶³⁷ Maksada erdirmek. Merama kavuşmak. <https://osmanlica.ihyâ.org/ifaze-nedir-ne-demek.html> (Erişim târihi, 21.05.2021).

Ben, “bu soruya cevap verecek başka bir kimse var mıdır” diye sorunca Halîfetü’r-rahmân Hân Hazretleri (Hilâfeti kıyâmete kadar daim olsun) “Buna da siz cevap veriniz” diye buyurdular.

Fakir bendeniz şöyle dedim: Sorunun özeti şuydu ki bütün âlemlere bir tek kimse merhamet etmekte ve o da hükümdarların hükümdarı olan Allâh’tır. Diğer varlıklar merhamet edilenlerdir. Ya da merhamet edici Hak’tır ve aynı zamanda yaratıklar da merhamet etmektedir. Dolayısıyla da ben âlemlere rahmet edicinin bir ve aynı kimse olup olmadığını sordum, onlar da “bir olabilir” diye cevap verdiler. Ben de, “gökte ve yerde her ikisinin var olduğunu mu hadis buyurmaktadır?” diye sordum. Dolayısıyla da gökte ve yerde ikisi olduğu takdirde iki kişi olması gerekir. Âlimlerden diğer bir grup ise rahmet edicilerin iki kişi olduğunu söyledi. Ben de bunun üzerine “Merhamet ve diğer kemâl sıfatları gibi hiçbir hususta Allâh’tan başka hiçbir varlık etkili değildir” diye buyuran âlimlerin sözünün bâtil olması gerekir, oysa âlimlerin bu sözü doğru bir sözdür” dedim.

Hân Hazretleri şöyle buyurdular: Ben sizlere cevap vereyim. Rahîm bir tek kimsedir, ama iki mazharı (tecelli) vardır, kahr⁶³⁸ mazharı ve rahîm⁶³⁹ mazharı. Rahim sıfatıyla yeryüzü ehline tecelli edince yeryüzünün merhamet edicisidir. Dolayısıyla da, mazharından merhamet zâhir olan yaratıklardan hiç kimse hakikatte bizzat merhamet edici değildir. Aksine Hak Te’âlâ onun mazharında rahîm sıfatıyla tecelli etmiştir. Aynı şekilde mezâhir vasıtası olmaksızın tecelli edince ve merhamete uğramış bir muhtacı kabul makamında zuhûr edince, seher vakitlerinde “isteyen var mıdır?” diye buyuran, göklerin merhamet edicisidir. O halde tevhîd zât hasebiyledir ve kesret,⁶⁴⁰ sıfatların mezâhirleri hususundadır. el-Hak bütün araştırmacıların icmâ ettiği hak söz

⁶³⁸ Yok etme, ezme, perişan etme, mahvetme. Derin üzüntü veya acı, sıkıntı. **TDK**. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim târihi, 21.05.2021).

⁶³⁹ Sözlükte “merhamet etmek, severek ve acıyarak korumak” anlamındaki rahmet (ruhm, merhamet) kökünden türeyen rahmân kelimesi “şefkat ve merhamet eden, acıyan” demektir. Bkz. Bekir Topaloğlu, “Rahim”, **DİA**, C. XXXIV, İstanbul 2007, s.415-417.

⁶⁴⁰ Sözlükte kesret azlığın karşıtı olarak çokluğu ifâde eden bir kelimedir. Bkz. ‘Ali Durusoy, “Kesret”, **DİA**, C. XXV, Ankara 2002, s. 310-311.

de budur. “Allâh ise sözleriyle hakkı hâkim kılmayı ve inkâr edenlerin kökünün kesilmesini (murat ediyordu)”.⁶⁴¹

Hamd âlemlerin Rabbi olan Allâh’a özgüdür, salât-u selâm efendimiz Muhammed’e Ehli Beytine ve bütün ashâbına olsun.

Buhârâ Meclislerinde ele alınan on konu bundan ibâretti. Elbette diğer birtakım mevzûlar da gerçekleşmiştir, ama bunlar çok önemli olan bahislerdendir. Başarı şüphesiz tek ve bir olan Allâh’tandır.

⁶⁴¹ Kur’ân-ı Kerîm, Enfâl, 7. Buradaki ayette “لِيَحَقِّ” yerine “أَن يَحَقِّ” yazmaktadır. Kitapta yanlış yazılmıştır.

5.3. EVLADI (VELEDİ SÜLBÎ)⁶⁴² HAYATTA OLANIN TORUNUNA MİRAS BIRAKMASI (DEDE YETİMİ)

Hiz. Peygamber'in şeriatında yer alan mîras hükmüne göre dede hayatta iken evladından birisi ölür ve onun çocuğu varsa ve dedenin de hayatta başka bir evladı varsa torunla hayatta olan evlat, İslam hukukuna göre eşit pay alması gerekirken dedenin evladı olması durumunda torun mîras alamamaktadır.⁶⁴³ Bu konuda bütün âlimler ittifak etmişlerdir. Bu hususta hiçbir ihtilaf duyulmuş değildir. Halef ve seleften hiçbirisi, bunların mîrâstan eşit haklara sahip olduğunu söylememiştir. Bir defasında Herât Dârüssaltanatında⁶⁴⁴ (Allâh onu âfetlerden korusun), makamı yüce Hân Hazretleri âlimlere şöyle bir soru sordu: Verâset sebebi ya yakınlıktır ya nikâh akdi ya da velâyettir. Yakınlığın gereği, yakın olduğu takdirde mîras almasıdır. Sülbünden olan çocuğun varlığı durumunda torunun mîras almama nedeni ondan (torundan) daha yakın birinin bulunmasıdır.⁶⁴⁵ Akıl kıyası da en yakın olan kimsenin bu yolla onun mîras almasına engel olmasıdır, mutlak yakınlık değil. O halde eğer söz konusu torun onunla bu çocuğun meyyiti arasında bir vuslat ve bağ olmayan bir çocuktan olursa, yani kendisine engel teşkil edecek şekilde (üvey) verâset halinde mevcut olmayan başka birinin çocuğu olursa o torun mîrâstan faydalanamaz. Aklın kıyası da budur, ama âlimler sülbî erkek evlat olmasına rağmen torunun mîras alamayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Bu torun, ister hayatta olan erkek çocuktan olsun, ister bu torunun dedesi hayatta ama babası vefât eden torun olsun fark etmez. Bu icmânın senedinin ne olduğu belli değildir. Oysa kitap veya sünnetten torunun, erkek çocuk olduğu takdirde mîras alamayacağına delalet eden apaçık bir ifâdenin varlığı gerekir. Aksi takdirde senedi olmayan, salt âlimlerin icmâ etmesi geçerli

⁶⁴² Döl, nesil, zürriyet, Soy yönünden bir, babanın soyundan gelen. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim târihi, 20.05.2021)

⁶⁴³ İslam fıkında bu konuya “Dede Yetimi” denir. Daha detaylı bilgi için bu konu üzerinde araştırmalara bkz.

⁶⁴⁴ Saltanat yeri, <https://osmanlica.ihyâ>. (Erişim târihi, 20.05.2021)

⁶⁴⁵ Yakın olan akrabanın uzak akrabayı hacbetmesi (engellemesi)” kaidesidir. Bkz. “dede yetimi”, diyanet.gov.tr. (Erişim, 20.08.2021).

değildir. Nitekim Cengiz Hân'ın yasasında da yer aldığı üzere babası, dedesi hayatta iken vefât eden bir torun, erkek sülbünden bir çocuğun varlığına rağmen eşit şekilde mîras alabilmektedir.

Huzurda bulunan Herât âlimleri bu hususta güven verecek ve itminan hâsıl edecek hiçbir rivâyet bulamamıştı. Bir gün fakir ve hakir olan bendenizin de toplantıda hazır olmasını talep ettiler. Bu saadet toplantısına katılmak, âlimler ve büyük şahsiyetlerin arasında bulunmak hâsıl olduğu halde, geçen bahisten gâfil bulundum. Ama Halîfetü'r-rahmân Hazretleri şöyle buyurdular: Erkek sülbünden olan çocuğa rağmen torunun mîras almasına engel teşkil ettiğine delalet eden kitap veya sünnetten hiçbir nas aklıma gelmemektedir.

Fakir bendeniz apaçık bir şekilde şöyle dedim: Evet “Allâh size çocuklarınız hakkında erkeğe, kadının payının iki misli mîras vermenizi emreder”⁶⁴⁶ buyruğu da torun olmaksızın sülbünden olan çocuğun varlığı durumunda mîrâsının sübutuna delalet etmektedir.

Delalet keyfiyetini sorduklarında da ben şöyle dedim: Şeriat sahibi, mîras hükmünü beyan makamında bulunmaktadır ve evlatlar için vasiyeti açıklamaktadır. Dolayısıyla veled kelimesinin sülbünden olan çocuk hakkında mutlak şekilde kullanılması hakikattir, ama torun hakkında kullanılması mecâzdır. Zîra torun hususunda sülpten veya bâtından çıkışı ifâde eden bir doğurma (tevlid) vâki olmamıştır. Bu yüzden de eğer evlada vakfeder ve “evlatlarıma vakfettim” derse âlimlerin ittifakı üzere torun buna dâhil olmamaktadır. Zîra tebâdür (akla ilk gelen anlam) hakikatin alâmetidir. O halde veled kelimesinden akla tebâdür eden ilk şey bir kimseden mütevellit oluşturmaktır. Şeriat sahibi, mîras hükmünü beyan amacıyla “size evlatlarınız hakkında emretmektedir” diye buyurmaktadır. O halde, bu emir ve vasiyet sülbünden olan çocuğa özgü bulunmaktadır. Torunun veled anlamına dâhil olması için bir karîne ve işâret olması gerekir ki burada hiçbir karîne yoktur. Dolayısıyla da hakikate yüklenmektedir. Sülbünden olan çocuk mevcut oldukça mîras hükmü

⁶⁴⁶ Kur’ân-ı Kerîm, Nisa, 11. Ayet.

kendisine vasiyet edilen kimse içindir. Dolayısıyla da sülbünden olan çocuk oldukça, torun mîras alamaz. Sülbünden olan çocuğun varlığı durumunda torunun mîras almasına engel teşkil eden apaçık nas budur.

Orada hazır olanlardan biri şöyle dedi: Âyet, evlatların mîras almasına delâlet etmektedir. Zîra yüce Allâh “Size evlatlarınız hakkında emretmektedir” diye buyurmaktadır. Burada evlattan maksatta söylendiği gibi sülbünden olan evlatlardır. Dolayısıyla da hakikat alâmeti olan tebâdür ve hakikatin mecâzdan önceliği bunu gerektirmektedir, ama torunun mîras alamayacağına bir delalet söz konusu değildir.

Fakir bendeniz şöyle dedim: Siz eğer Zeyd’e yabancıysanız örneğin onun evlatlarının dışında biriyseniz, mîras âyetinden Hangi şey sizin Zeyd’den mîras almamanıza delâlet etmektedir? Aynı şey sülbî evlada oranla torunun mîras almaması gerektiğine de delâlet etmektedir. Zîra şeriat sahibi burada mîras hükümlerini beyan etme makamındadır. Mîras sahiplerine oranla vasiyette bulunmaktadır. Hükümü sadece bir gruba özgü kılmakta ve diğerleri hususunda susmaktadır. Başka bir nas olmaksızın diğerlerine sirâyet eden bir hüküm beyan etmemektedir. Örneğin bazen şeriat sahibi şöyle buyurmaktadır: “Ey iman edenler oruç tutunuz.” Bu orucun iman edenler için sübûtunu göstermektedir. Diğerleri için ise başka bir nas olmadıkça bir açıklama içermemektedir. Burada oruç hükmünü beyan makamında olduğundan ve buna müminleri has kıldığından dolayı kâfirler orucun hükmüne dâhil değildirler. Kendi sülbünden olan çocuklara oranla da aynı hüküm geçerlidir. Mîras hükmünü beyan ederken vasiyet onlar için gerçekleşmektedir. Bu durumda torun buna dâhil değildir. Hüküm sadece çocuklar için geçerlidir.

Herât toplantısı bu şekilde geçti. Buhârâ’da yeniden bu konu ele alındı. Diğer âlimlerden de nas talep edildi. Hiç kimse bir nas beyan edemedi. Dolayısıyla da üzerinde icmâ edilen hüküm bir nassa dayalı olmadığından uygulanmasının durdurulması ve Cengiz Hân’ın görüşü ile amel edilmesi kararlaştırıldı. Ama bu,

âlimlerin icmâsına aykırı olduğu için tereddüde neden oldu. Bu esnada Seyyid⁶⁴⁷ olduğunu belirten ilim erbâbı olduğunu söyleyen ve Emîr Âhu⁶⁴⁸ lakâbı ile meşhur olan Buhârâ halkından biri, ferâizle ilgili bazı kitapları mütâlâa ettiğini söyleyerek bir kitaptan nakilde bulundu. Bu naklin içeriğine göre, eğer Zeyd bir köleyi âzad eder ve aynı anne babadan olan iki çocuktan biri, onun vefâtından sonra vefât edecek olursa, onun vefâtından sonra velâ⁶⁴⁹ mîrâsçısı olan âzad edilmişin oğlu vefât ederse âlimlerin icmâ ettiği üzere velâi olan vâris, sülbî olan çocuğu sayılır ve torun mahrum kalır. Tâbiinden olan kadı Şüreyh de sülbî çocuğun torun ile eşit mîras aldığına inanmaktadır. Ehl-i sünnet âlimlerinin görüşüne göre velâ da mîras hükmü gibidir. Nitekim sülbî evlat mîrâsta toruna engel olduğu gibi velâ hususuna da engel olmaktadır. Şüreyh'in⁶⁵⁰ görüşüne göre ise de mîras ve velâ farklılık arz etmektedir. Bu durumda köleden ibâret olan velâ mîrâsçısı iki çocuğun mîrâsçısından sonra vefât ettiği için ve iki çocuk mîrâsçısı hakikatte velâ mîrâsçısı olduğundan ve vefât halinde torunun babası hayatta olduğu için torun velâ mîrasından payına düşeni alır ve bu takdir üzere kendi çocuğu ve torunu arasında eşitlik gerekir. Kadı Şüreyh'in delili budur ve bu istidlal bâtıldır. Zîra velâ mîrâsçısı çocuklarına oranla her ne kadar köleyi âzad eden olsa da vefât ettiğinde köle hayatta olduğu için mîras henüz ortaya çıkmadığından çocukların eşit mîras alması söz konusu değildir. Aksine bu mîras bir çocuğun vefâtından sonra gerçekleşmiştir. Dolayısıyla da bu torun mîrastan mahrum bulunmaktadır. Kadı Şüreyh'in görüşü bu hususta bâtıldır. Hatta görüşü doğru olsa bile çocuğun torunla eşit şekilde mîras alması gerektiğini söyleyen görüşü

⁶⁴⁷ “Nesl-i pâk-i Muhammedî'ye mensup olup yüceltmış olan” anlamında Hz. Peygamber'in Hz. ‘Ali ile Fâtîma’dan doğan torunlarıyla onların soyundan gelenler için unvan olarak kullanılmıştır. Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Seyyid”, **DİA**, C.XXXVII, İstanbul 2009, s.40-43.

⁶⁴⁸ Şeybânî sarayında Buhârî lakaplı bir âlim ve Emîr. bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.24,25,26.

⁶⁴⁹ Özgürlüğe kavuşturulmuş kölenin mîrâsı. Sözlükte “yakınlık” anlamındaki “vely” kökünden türeyen “velâ” “yardım etmek, yardımlaşmak; sadâkat ve tasarruf” mânalarına gelmektedir. Fıkıh terimi olarak âzatlıktan veya muvâlât sözleşmesinden doğan hükmî akrabalık bağıni ifâde eder; aralarında velâ bağı bulunan taraflardan her birine “mevlâ” denir. Bundan dolayı mevlâ kelimesi kölesini âzat eden efendi ve âzat edilen köle için müştereken kullanılır. Bkz. Şükrü Özen, “Velâ”, **DİA**, C.XXXXIII, İstanbul 2003, s. 11-15.

⁶⁵⁰ Ebû Ümeyye el-Kâdî Şüreyh b. el-Hâris b. Kays el-Kindî el-Kûfî (ö. 80/699 [?]) Tâbiin devrinin ileri gelen fakihlerinden, Kûfe kadısı. Bkz. Şükrü Özen, “Kâdî Şüreyh”, **DİA**, C.XXIV, İstanbul 2001, s. 119-121.

güçlendirmemektedir. Aksine eşit mîras almaması gerektiğini söyleyen görüşü teyit etmektedir. Bu hakikat her iki hususta da iyice düşünen bir kimse için apaçık ortadadır. Özetle Emîr Âhu Buhârî anlamadan Hân Hazretlerinin sözünü takviye eden bir görüş bulduğunu düşünmüştü. Söz konusu nakli yazdığı bir kâğıdı da padişaha arz etti. Böylece yardım ettiğini, padişahın sözünü teyit ettiğini ve padişahın sözünü teyit eden mu'teber nakil bulduğunu zannediyordu. Nitekim İsrâiloğullarının âlimleri de kendi hâkimlerinin görüşlerini güçlendirmek için kendi hükümlerini tahrif ediyor ve bir mükâfat talep etmeyi amaçlıyorlardı. Bu şahıs da hemen sonra kalkıp gitti, o kâğıt parçasına başka meşhur bir nakli yazdı. Bu şahıs âlimlerden birinin söylediği zayıf bir görüşle padişahın amel edeceğini ve böylece o zayıf görüşün güçleneceğini ve onunla amel edileceğini zannediyordu. Özetle Emîr Âhu bu iki nakille şeriatın esasını ortadan kaldırmayı ve en önemli ferâizler⁶⁵¹ hususunda icmâya aykırı bir görüşle amel edilmesini amaçlamıştı. Bir başka gün fakir bendeniz, âlimlerle birlikte Hümâyûn meclisine katılma şerefine erdim. Halîfetü'r-rahmân, Emîr Âhu'nun naklini aktararak muvâfakat sevincini izhar etti. Halîfetü'r-rahmân içtihat ve rey hususunda kadı Şüreyh ile muvâfakat ettiğinden bizim de Kadı Şüreyh'in sözü ile amel etmemiz gerektiği inancına varmıştı. Ama Halîfetü'r-rahmân Hazretleri ile Muhammed Tîmûr Sultân da Mâverâünnehir beldesinde kadınların bu şekilde amel ettiğini ve de sülbî evlat ile torun arasında mîras eşitliğini tercih ettiğini söyledi. Bu durum âlimlerin icmâsına aykırı olduğundan ve de Emîr Âhu'nun bu sözde hiçbir müdâhalesi bulunmadığından dolayı bendeniz ile Horasan'ın ve Mâverâünnehir'in diğer âlimleri bu duruma çok üzüldük. Bu görüşü değiştirmek artık oldukça zordu. Bunun üzerine Sultân Muhammed Tîmûr Hazret'ine sığınıp âlimlerin yeniden mübahase etmesi için bir toplantı yapılmasını ve

⁶⁵¹ Ferâiz farz kökünden türemiş farîza kelimesinin çoğuludur. Farz masdar olarak "bir şeyi belirlemek, takdir etmek, kesinleştirmek, açıklamak" mânasına gelir. İsim olarak farz ve farîza kelimeleri "takdir ve tayin edilmiş şey, belirlenmiş pay" anlamındadır. Farz ile eş anlamlı olan farîza, İslâm literatüründe mükelleften yapılması kesin ve bağlayıcı bir şekilde istenen dînî görevleri ifâde etmekle birlikte her dînî görevin literatürde ayrı bir isimle anılması sebebiyle olmalıdır ki ferâiz giderek mîrâsçıların terikedeki paylarını ifâde eden bir terim halini almıştır. Bu maktû paylar İslâm mîras hukukunun en önemli kısmını oluşturduğundan mîras hukukuna "paylar ilmi" anlamındaki ilmü'l-ferâiz denmeye ve konu klasik fıkıh kitaplarında "kitâbü'l-ferâiz" başlığı altında ele alınmaya başlanmıştır. Bu konuda uzmanlaşan âlimlere de fâriz, ferâizî, farazî denilmiştir. Bkz. 'Ali Bardakoğlu, "Ferâiz", **DİA**, C.XII, İstanbul 1995, s.362-363.

orada kararlaştırılan hükümle amel edilmesini rica ettik. O Hazret şöyle buyurdu: Âlimler henüz ihtilaftan arınmış değil ve tereddütleri bâkidir. Halîfetü'r-rahmân Hazretleri kendisine müracaat edilmesini emretti. Semerkant Kadısı gerçekten de mertçe gidip padişah meclisinde Emîr Âhu'nun naklinin bu iddiayı güçlendirmediyi açıkça söyledi. Emîr Âhu'nun bu konuyu asla anlamadığını beyan etti.

Yüce Hân Hazretleri şöyle buyurdu: Yüce Allâh'ın kitabından veya Allâh Resûlü'nün sahih hadislerinden bir delil getirmediğe rahatâ ermek mümkün değildir. Ardından bana iltifat ederek şöyle buyurdu: Bu konuda apaçık sahih bir hadis ortaya koyabilir misin? Fakir olan bendeniz “Allâh hususunda hiçbir kınayıcının kınamasından korkmazlar”⁶⁵² makamında hiç korkmadan şu âyete temessük⁶⁵³ ettim. “Allâh kitap verilenlerden “Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız ve onu gizlemeyeceksiniz” diye söz almıştı.”⁶⁵⁴ Ardından korkmadan “Evet inşaallâh bu konuda yarın apaçık bir delil getireceğim” dedim. Bu amaçla meclisten kalktık. O gece Sihâh kitaplarını teftiş ettim, Sahîh-i Buhârî kitabından apaçık bir rivâyet bularak yazdım, naklin sûreti şu şekildedir. “İmam Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî⁶⁵⁵ (r.a) kendi sahihinde birtakım senetlerle Zeyd b. Sâbit'tin (r.a) şöyle buyurduğunu nakletmektedir: “Oğulların çocukları, kendileriyle ölü arasında başka bir erkek çocuk olmadığı takdirde, ölenin çocuğu konumundadır, oğlanların erkek çocukları, ölenin erkek çocukları gibidir. Oğulların kız çocukları da ölenin kız çocuğu gibidirler. Oğulların çocukları, oğullar gibi mîras alırlar. Oğullar kendilerinden aşağıdakilerin mîrasına mâni oldukları gibi, oğulların oğulları da kendilerinden aşağıdakilerin mîras almasına mâni olurlar. Oğulun çocuğu, oğulla birlikte mîras alamaz. Ölen kimse bir kızla, bir oğulun oğluna mîras bıraksa, kız yarı alır, geri kalanı

⁶⁵² Kur'ân-ı Kerîm, Mâide, 54.

⁶⁵³ Arapça'da “tutunmak, sarılmak, yapışmak” anlamındadır. Bkz. Mübahat s. Kütüköglü, “temessük”, **DİA**, C. XXXX, İstanbul 2011, s.413-414.

⁶⁵⁴ Kur'ân-ı Kerîm, 'Ali İmran,187.

⁶⁵⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870).

Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en güvenilir kitap kabul edilen *el-Câmi 'u's-şahîh* adlı eseriyle tanınmış büyük muhaddis. Bkz. **Muhammed Mustafa el-A'zamî**, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, C.VI, İstanbul 1992, s.375-376.

da oğlun oğlu alır.⁶⁵⁶ Zîra Resûlullah (s.a.v) Şöyle buyurmuştur: “Mîras paylarını (Kur'an'da zikredilen) hak sahiplerine verin.⁶⁵⁷ Geri kalan, (baba tarafından) en yakın erkeğe aittir.”

Mişkât⁶⁵⁸ şârihi Tîbî⁶⁵⁹ şöyle demektedir: Hadiste geçen “evlâ” kelimesi akreb (en yakın) anlamında olup “kurb” (yakınlık) anlamına gelen “velâ” kökünden türemiştir. “Recul” kelimesinin “zukûr” şeklinde nitelendirilmesi de istihkâk sebebine uyarı içindir. Zukûriyet ve usûbiyet⁶⁶⁰ mîrasta tercih nedenidir. Bunun hikmeti ise erkeğin nafaka sorumluluğudur. Burada dişi kelimesi karşıtı olarak kullanıldığı da söylenmiştir.”

Sahih bir rivâyette ise Peygamber'in (s.a.v) şöyle buyurduğu nakledilmiştir. “Sizin ferâizi en iyi bileniniz Zeyd'dir.”

Ferâiz babında Zeyd'in terk edilmiş bir tek sözü yoktur. En iyi bilen yine de Allâh'tır.

⁶⁵⁶ **Sahîh-i Buhârî**, Kitab-u Ferâiz. Metinde sadece “dûnehum” kelimesi yerine “dûnehunne” vardı ve düzeltilti.

⁶⁵⁷ **Buhârî**, Ferâiz, 5, 7, 9, 15; **Müslim b. Haccâc**, Ferâiz, 2, 3; **Tirmizî**, Ferâiz, 8, **el-Mü'cemü'l-Müfrehes**.

⁶⁵⁸ el-Kâşif ‘an haqâ’iki’s-sünen (Şerhu/Hâşiyetü Mişkâtî'l-Meşâbih). Tîbî, talebesi Hatîb et-Tebrîzî'yi Ferrâ el-Begavî'nin Meşâbihü's-sünne'de eksik bıraktığı bazı kısımları tamamlaması için görevlendirmiş, bunun üzerine Hatîb et-Tebrîzî, Begavî'nin sahih ve hasen başlıkları altında tasnif ettiği hadisleri yeniden düzenledikten sonra kitaba onun şartlarına uygun üçüncü bir bölüm eklemek sûretiyle Mişkâtü'l-Meşâbih'i kaleme almıştır. Tîbî de bu eser üzerine el-Kâşif ‘an haqâ’iki’s-sünen adlı şerhini yazmış, hâşiye olarak da anılan eser Şerhu't-Tîbî ‘alâ Mişkâtî'l-Meşâbih adıyla şöhret bulmuştur (nşr. Nâim Eşref Şebbîr Ahmed v.dğr., I-XII, Karaçi 1413/1992; nşr. Abdülhamîd Hindâvî, I-XIII, Riyad 1417/1997; her iki neşirde görülen eksiklikler hakkında Muhammed Rif'at Zencîr tarafından kaleme alınan tenkitler için Bkz. bibl.). Eseri hazırlarken daha çok Nevevî'nin el-Câmi'ü's-şâhih şerhinden faydalandığını söyleyen Tîbî şerhte alıntı yaptığı kaynakları kısaltmalarla göstermiştir. Meşâbihü's-sünne'de görülen ve ona göre Arapça'yı ve hadis rivâyetini yeterince bilmeyen râvilerin tasarrufundan kaynaklanan ifâde bozukluklarını da düzelten Tîbî eserin mukaddimesine hadis usulüne dair bir muhtasar dercetmiştir (Tîbî, el-Kâşif, I, 35-36). Bu muhtasar onun el-Hulâşa fî usûli'l-hadîs adlı eseriyle büyük oranda benzerlik göstermektedir. Şerhu't-Tîbî ‘alâ Mişkâtî'l-Meşâbih üzerine Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin bir telhis yaptığı kaydedilmektedir. Bkz. Halit Özkan, “Tîbî”, **DİA**, C. XXXXI, İstanbul 2012, s.125-127.

⁶⁵⁹ Şerafüddin Hüseyin b. Abdullah et-Tîbî. Bkz. Halit Özkan, “Tîbî”, **DİA**, C. XXXXI, İstanbul 2012, s.125-127

⁶⁶⁰ Fıkıh ve ferâiz kitaplarında asabe, “tek başına bulunduğu zaman mîrâsın tamamını, belli hisseli mîrâşlarla beraber bulunduğu zaman onlardan arta kalanı alan mîrâşçı” şeklinde tarif edilmiştir.

Ertesi sabah birçok sultânların, ünlü âlimlerin ve makamı yüce kimselerin bulunduğu yüce padişah huzurunda bendeniz selâm vererek girişı yaptım. Orada yerime oturduktan sonra Halîfetü’r-rahmân Hazretleri “Nakil buldun mu” diye sordu. Bendeniz hiç korkmadan “evet” diye cevap verdim. Halîfetü’r-rahmân Hazretleri “Nakli okuyunuz” diye emretti. Ben de bunun üzerine naklin sûretini böylesine özel bir mecliste okudum. Halîfetü’r-rahmân Hazretleri bu âyeti Farsçaya tercüme etmemi emretti. Ben de emrine uyarak naklin tümünü Farsça’ya güzel bir şekilde tercüme ettim. Tercüme ettikten sonra mecliste bulunanların ikna olması amacıyla yüce vezir Mevlânâ Şerefuddîn Abdürrahim Sadr’a naklin tam olup olmadığını sordum. Hazret “evet” diye cevap verdi. Yanında oturan değerli büyük Horasan âlimleri de tümüyle muvâfakat ederek “tamamdır” diye buyurdular. Aynı şekilde Semerkant kadısına ve orada bulunan Mâverâünnehir âlimlerine de naklin tam olup olmadığını sordum, hepsi kâmil bir muvâfakat gösterdiler. Naklin sahih, tam ve açık olduğunu belirttiler. Yüce Halîfetü’r-rahmân Hazretleri de sahip olduğu fetânet ve dirâyet ile hakikati ve sadâkati aradığından dolayı bu nakli kabule iltifat buyurdu. Âlimlerin icmâsı ile muvâfakat gösterdi. O şüphe zihninden silindi, bu sebeple Allâh’a hamdolsun. Başarı ve yardım sadece Allâh’tandır.

5.4.ALTI GÜNDE YARATIŞ İLE “OL DER O DA OLUVERİR” İFÂDESİNİN ARASINI BULMA

İftihâr şehri Buhârâ beldesinde Horasan kitaplarını gözden geçirirken Câmi-i Reşîdî⁶⁶¹ adında meşhur bir kitabın nüshası Hümâyûn Hazretlerinin izzetli huzuruna arz edildi. Bu kitap, âlemin veziri Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh et-Tabîbî Tebrîzî'nin⁶⁶² eserlerinden biriydi. Hülâgû Hân'ın evlatlarından olan Cengiz Hân'ın ünlü sultânlarının yöneticilerindendi. Hakikatte bu nüsha çok zor bir hatla yazılmış, tezhîp edilmiş ve ciltlenmiş bir nüshaydı. O çağdaki âlimlerin birçok hâtıraları orada yazılmıştı. Kitabın içinde zamanın âlimlerinin ortaya attığı birçok sorular ve onlara verilen cevaplar bulunuyordu. Âlimler bunları tashih etmiş ve birtakım açıklamalarda bulunmuştu. Bir iftar vakti büyük sultânların, üstat ve âlimlerin bulunduğu bir toplantıda Yüce Hümâyûn meclisinde Hân Hazretleri bana işâret ederek bu kitaptan bir konuyu ele almamızı ve bu kitapta yer alan önemli bir konuyu yüce huzurunda tartışmayı emretti. Bendeniz kitabı açınca Câmi-i Reşîdî kitabının sahibinin sormuş olduğu şu soruyu gördüm: Azîz olan Allâh'ın kitabında şöyle buyurulmuştur: “O gökleri ve yeri altı günde yaratan sonra arşa kurulandır.”⁶⁶³ Yani yüce Allâh gökleri ve yeri altı günde yaratmıştır. Bu âyetin iktizası ise yer ve göklerin yaratılışının tedrici bir şekilde altı günde yaratılmış olmasıdır. Nitekim meşhur olduğu üzere bugünlerin her birinde önemli varlıklardan biri yaratılmış ve cuma gününden ibâret olan altıncı günde ise insanoğlu yaratılmıştır. Özetle bu âyet yaratıkların tadrîci bir şekilde yaratıldığını beyan etmektedir. Ama öte yandan “Biz ne zaman bir şeyin olmasını istesek ona sadece “ol” deriz ve o şey hemen oluverir”⁶⁶⁴ âyeti de bütün her şeyin “ol” emriyle yaratıldığını beyan etmektedir. Yani tadrîci bir şekilde değil. Tek bir defada

⁶⁶¹ Câmiu't-Tevârih, Hâce Reşîdü'd-dîn Fazlullâh et-Tabîbî Tebrîzî'nin eserlerinden biri. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 29.

⁶⁶² Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Remziye Çelik, “Reşîdü'd-dîn el-Hemedânî ve Câmiu't-Tevârih”, Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, (İslâm Tarihi), Danışman: Doç. Dr. İlyas Topsakal, İstanbul 2016.

⁶⁶³ Kur'ân-ı Kerîm, Hadid, 4.

⁶⁶⁴ Kur'ân-ı Kerîm, Nahl, 40.

yaratma gerçekleşmiştir. Yani âyetin mânası şöyledir: Biz bir şeyin var olmasını istediğimiz zaman o şeye sadece “ol” deriz ve o şey hemen ardından vücûda gelir. O şey yokluk âleminde varlık âlemine ayak basar. Dolayısıyla da yaratıkların tadrîci bir şekilde yaratıldığını beyan eden âyet ile bir defada yaratıldığını beyan eden âyet arasında bir uyumsuzluk söz konusudur. Sorunun beyanı ve takriri bundan ibârettir. Câmi-i Reşîdî kitabının sahibi bu soruya şöyle cevap vermektedir: “Ol der o da oluverir” emri, diğer şeylere bir defada ta’alluk eden ezeli irade itibari iledir. Altı günlük bir tadrîci süre ise eşyanın hâsıl olması ve yokluk âleminde varlık âlemine ilâhî günler zarfında zamanın gerektirdiği tadrîci, meşîet⁶⁶⁵ ve hikmet iktizâsı hasebiyle çıkışıdır. Bu cevap güzel bir cevap değildir.

Zîra tadrîci yaratışın bu takdir üzere yüce Allâh’a isnat edilmesi, aklî mecâz babındandır. Tıpkı “Emîr şehir bina etti” tarzındadır ve mecâz karînesi zâhir değildir. Dolayısıyla da tahkîke dayalı cevaba göre, “Ol deriz ve o şey hemen oluverir” âyetinden maksat hiçbir def edici, engelleyici ve erteleme olmaksızın ezeli iradenin taalluk etmesi nezdinde muradın temin edilmesi ve meşîyet/meşîet nüfûzunun beyanıdır. Dolayısıyla da âyet âdetâ şöyle buyurmaktadır: Bizim eşyanın icâdı hususundaki irademiz o kadar etkilidir ki bir şeyin varlığına ta’alluk ettiği zaman hemen hiçbir duraklama olmaksızın o şey vücûda gelir. Dolayısıyla da “ol” sözü meşîyet nüfûzunun hız ve süratini beyan etmektedir, bir anda eşyanın hâsıl olmasını değil. Nitekim soru sahibi de bunu anlamış bulunmakta ve bu takdir üzere hiçbir çelişki kelâmında göze çarpmamaktadır. Zîra etkisi hızlı ve kesin olan iradede hâsıl olan bu murat tadrîci de olabilir. Zîra tadrîci bir şekilde murada ta’alluk etmiş olur. Eğer bir anda ta’alluk edecek olursa, murat da bir anda hâsıl olmuş olur. Tahkîke dayalı cevap bundan ibârettir.

Halîfe Hân Hazretleri şöyle buyurdular: Soruyu ve cevabın hakikatini anladıktan sonra hakikat ashâbının tahkîke dayalı görüşü esasınca “ol” emrinden maksat, eşyanın

⁶⁶⁵ Allâh’a emirleri, hükümleri ve fiillerinde hür olması anlamında nisbet edilen sübûtî sıfatlardan biri. İrâde anlamında da kullanılmaktadır. Bkz. Mustafa Çağrı, Hayati Hökelekli, “İrâde”, **DİA**, C.XXII, İstanbul 2000, s.380-384.

aslı olan Muhammedî hakikattir. Ezelî iradenin ezelde îcat ettiği de bu hakikattir. Eşyanın yaratışını irade ettiğinde bütün eşya O’ndan tedrîci bir şekilde altı ilâhî günde vücûda gelmiştir. Bu altı gün aynî mazharların zuhûr ve tecelli makamıdır ve yokluktan varlık alanına çıkış ve a’yân-i sâbite’nin⁶⁶⁶ ezelî vahdet (teklik)⁶⁶⁷ makamından kesret (çokluk) şeklinde zuhûr mahallidir. Nitekim bahçıvan ilk etapta hurma ağacını elde etmeyi irade etmekte, ardından hurma tanesini bulmaya koyulmakta, sonra tedrîci bir şekilde dalları, yaprakları ve onlar olmaksızın hâsıl olmayan meyveleri zuhûr etmektedir. O halde asıl olan tanenin hâsıl olması bir defada gerçekleşmektedir, diğer şeyler ise tedrîci bir şekilde. Aynı şekilde, ezelî irade de varlıkların îcadına ta’alluk ettiğinde ilk etapta akıl ve kaleminin hakikati olan Muhammedî nura ta’alluk etmektedir ve o “ol” emrinin hâsılatıdır. Zîra ilâhî emir ve irade dışında varlık ve vücûda geliş nedeni yoktur. Göklerin, yerin, aklın ve kesret cihetlerine sahip olan nefsin yaratılışı ilâhî hikmet iktizâsı gereği tedrîci bir şekilde zuhûr etmiştir. Hakikatte bu tahkîke dayalı kâmil bir görüştür. Dolayısıyla da “ol deriz ve o şey hemen oluverir”⁶⁶⁸ âyeti esasınca bir eşyanın yaratılışını Muhammedî nura özgü kılmak gerekir. Eğer bu, “ahd-î ta’rife”⁶⁶⁹ yoluyla olsaydı çok daha iyi olurdu. Ama burada tenkit yoluyla vâki olduğu için Muhammedî nura tahsîs edilmesi karîneye ihtiyaç duymaktadır ve kelâmın içeriğinde böyle bir karîne bulunmamaktadır. Yine de en iyi bilen Allâh’tır ve başarı O’ndandır.

Buhârâ’da ve bir arada Herât’ta ele alıp tartışılan konulardan biri de buydu. Söylediğim gibi Herât’ta yüce emre itaat babında bendeniz minberde bir hadis okudum ve o hadisin şerhinde oldukça dakîk ilmî konular beyan edildi. O öğüt ve nasihatlerin bu makamda naklî, istidrâd (kapsamlılığı) bâbındandır. Zîra Buhârâ’da vakî olan bir

⁶⁶⁶ Eşyanın görünür hale gelmeden önce Allâh’ın ilminde bilgi olarak mevcudiyeti, zâhir olan varlıkların Allâh’ın ilmindeki mahiyetleri, gizli hakikatleri. Bkz. Süleyman Uludağ, “a’yân-i sâbite”, **DİA**, C.IV, İstanbul 1991, s. 198-199.

⁶⁶⁷ Sözlükte “bir ve tek olmak, tek kalmak” anlamındaki vahd kökünden masdar olup “birlik, teklik, bütünlük” anlamında kesretin karşıtıdır. Bkz. ‘Ali Durusoy, “Vahdet”, **DİA**, C.XXXII, İstanbul 2012, s. 430-431.

⁶⁶⁸ Kur’ân-ı Kerîm, Nahl, 40.

⁶⁶⁹ Antlaşmalı bildirmelik.

mesele değildir. Ama birçok faydası olduğu için bu makamda zikretmek istedim.
Tevekkül sadece bir olan Allâh’adır.

5.5.HERÂT VAAZI

Dokuz yüz on dört yılının Rebûlaher ayında bir Cuma günü bendeniz bazı ritüelleri yerine getirdim. Diğer birtakım amelleri de yerine getirmek istiyordum ki azametli Halîfe Hazretleri tarafından bana kutlu bir mesaj iletili. Bu kutlu mesajda, bugün Cuma günü Hazret-i Sultân Hüseyin Mirzâ'nın suffesinde yer alan Hazret-i Hân Mescidinde⁶⁷⁰ hazır olmam gerektiğini söylüyordu. Bunun üzerine bendeniz cuma sünnetlerini yerine getirdikten sonra o mescide doğru yola koyuldum. Oraya vardığımda hâfızlar Allâh'ın yüce kitabını tilâvet etmekle meşguldüler. Hân Hazretleri bana işâret ederek sağ tarafında yer ayırdılar. Cuma farzını yerine getirdikten sonra bendenize doğru iltifat buyurarak vaaz vermemi emrettiler. Bendeniz vaaz metoduna yabancı olduğumu, lakin minberde bir hadis okuyabileceğimi ilettim. Bunun üzerine Hân Hazretleri hadis okumam için işâret buyurdu. Minberden yukarı çıktım ve hadisi okudum. Hadisin şerhinde söylediklerimi şimdiki gibi hatırlıyorum. Bu makamda o içeriğe yakın ifâdeleri burada zikretmek istiyorum. İmam Şeyh el-Hemmam Ebû Abdillâh Muhammed b.İsmâil Sahîh-i Buhârî'nin kendi senediyle naklettiğine göre peygamber şöyle buyurmuştur: “Yüce Allâh kıyâmet günü yedi kişiyi kendi gölgesinden başka hiçbir gölgenin olmadığı bir günde kendi gölgesi altında gölgelendirecektir: Âdil olan yönetici; Rabbine kulluk ederek, temiz bir hayat içinde serpilip büyüyen genç; kalbi, çıktığında geri dönünceye kadar mescitlere bağlı olan kişi; güzel ve mevki sahibi bir kadının beraber olma isteğine, “Ben Allâh'tan korkarım” diye yaklaşmayan yiğit; birbirlerini Allâh için sevip, buluşmaları da ayrılımları da Allâh için olan iki insan; tenhada Allâh'ı anıp gözyaşı dökken kişi; sağ elinin verdiğini, sol elinin bilemeyeceği kadar gizli sadâka veren kimse.”⁶⁷¹

⁶⁷⁰ Şeybânî Hân'ın Semerkânt'ta yaptırdığı mescidin adıdır. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 32.

⁶⁷¹ **el-Muvattâ'**, Şiir 14 (el-Muvattâ' kitabında böyle bir başlığa rastlayamadık. Müt.); **Buhârî**, Ezan 36, Rikâk 24, Zekât 16, Hudûd 19; **Tirmizî**, Züht 53; **Nesâî**, Gazâ 2, (kaynaklarda Gazâ değil “Kudat” diye yer almaktadır müt.) **el-Mü'cemü'l-Müfehres**.

Âlimler, Allâh'ın gölgesi ifâdesinin mânası hususunda Allâh'ın himâyesi ve gözetmesi olduğunu söylediler. Yani yüce Allâh bu kimseleri kendi inâyet ve himâyesi gölgesinde karar kılacaktır. Bazıları ise gölgeden maksadın Allâh'ın arşı olduğunu söyledi. Yani yüce Allâh yedi kişiyi kıyâmet günü kendi gölgesinden başka hiçbir gölgenin olmadığı günde arşının gölgesinde karar kılacaktır. Eğer gölgeden maksat himâye etme olursa, o zaman da söz konusu günde yüce Allâh'ın himâyesinden başka hiçbir himâyenin olmadığı anlamındadır. Bugün dünyada canını, malını ve halkını koruyabilen kimseler bile, o gün himâyeden el çekecek ve himâye işini yüce Allâh'a bırakacaktır. Hiçbir padişah kendini belâ ve âfetler girdabından kurtaramayacak ve hiçbir güçlü dünya sultânı, kendi mal ve nefsini bile koruyamayacaktır. İnsanlar mahşer güneşinde himâyesiz kalacaktır. “O gün insan kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçar”⁶⁷² âyeti okunur, bu durumda ilâhî lütuf, kulları kerem ve bağış ile kuşatır.

“Allâh'ın gölgesinden” maksadın arş olduğunu söyleyen ikinci görüşe göre ise, Allâh yedi kişiyi kendi gölgesinden başka hiçbir gölgenin olmadığı gün kendi arşının gölgesinde karar kılacaktır. Yani herkes mahşer güneşinin altında kalacak, şaşkınlık atını boğulma denizine sürecektir. Mahşer sıcaklığı onun başına zahmet, şiddet ve ıstırap eziyetinde bulunacaktır. Bu durumda ansızın rahmânî lütuf makamından yezdâni hitap erişecek ve şöyle diyecektir: Ey inananları kendi korumasında himâye eden ve himâyesinin gölgesinde oturanlara rahatlık kapısını açan âdil imam! Bugün sen de bu himâye gölgesinde huzur içinde kal ve arşımızın gölgesinde mahşer güneşinden korunmak için rahatlığa er. Sana yeryüzünde padişahlık verdik ve adâlet ilhâmı ile kalbine huzur verdik. Bugün de seni mahşerde korumamız altına alacağız. Herkesin yere yıkıldığı bir yerde seni ayakların üstünde tutacağız. Arşımızı istikrâr mahalli kıl. Zîra yeryüzünde bizim kullarımız senin huzurunda karar kılmış ve senin himâyende huzura ermişti. İnsanlar senin makamın ve himâyen sayesinde huzur içinde yaşadılar. Sen onlara arşa dayalı bir gölge oldun ve bugün de arşın gölgesi sana mekân olmuştur. Yeryüzünde dertli olanların sığınağı oldun, bugün de bizim himâyemizin

⁶⁷² Kur'ân-ı Kerîm, Abese, 34-36.

altında bulunmaktasın. Yeryüzünde seni birisi görmek istediğinde, fazilet bahçesinden bir gül almak istediğinde onlara ahlâk ve tevazu kanatlarını gerdin. Şüphesiz bugün de bizim dergâhımızın elçisi oldun ve bizimle görüşmektesin. Senin üzerine rağbet ve güzellik bahçesinden kabul ve hoşnutluk güllerini serpiştireceğiz.

Nübüvvet diliyle Rahmânın arşına müstakar olan yedi kişiden biri âdil imamdır. Âdil imam arşın gölgesinde mağfirete erecektir. Yani imam olarak adlandırılan, bütün şartları kendinde bulunduran İslâm padişahı, adâlet ile muttasıf olduğunda bu kimse söz konusu kurtulmuş olan yedi kişiden birincisidir. Zîra âdil imam, âlemi kendi adâlet gölgesinde karar kılmış, insanları güneşin sıcaklığının şiddetinden ve korkunç kötülüklerden himâyesi gölgesinde güvende kılmıştır. Herkesi hainlerin kötülüklerinden ve zâlimlerin zulmünden kurtuluşa erdirmiştir. Böyle bir kimse, yakıcı bir günde rahmanî arşın gölgesine sığınarak huzura ermiştir ve kıyâmet saflarında zafer bayrağını dalgalandırmıştır.

O büyük acılı günde Rahmânın arşının gölgesinde karar kılan yedi kişiden ikincisi ise yüce Allâh'ın ibâdetinde gelişip serpilen genç kimsedir. Bu genç kişi, lezzetlerin ve boş vakit geçirmenin zamanı olan gençlik yıllarını, Rabbânî itaat vazîfelerini edâ etmek ve sübhânî ibâdetlerin farz ve sünnetlerini yerine getirmekle geçirmiştir. Geceleri ibâdetlerde uykuyu terk etmiş, gündüzleri Allâh'a itaat hususunda şeytanı uzak kılmış ve Hakk'ın murâkabesi altında bâtılı kenara itmiş ve gönül menzilinde gül bahçelerini güzelleştirme arzusuna yönelmiştir. Böyle bir kimsenin kıyâmet sıcağının şiddetinde ilâhî inâyet arşının sığınak ve himâyesi gölgesinde istikâmet içinde olması gerekir.

Söz konusu yedi kişiden üçüncüsü de; “mescitten çıktığında geri dönünceye kadar bile kalbi mescitlere bağlı olan” kimsedir. Böyle bir kimsenin kalbi âdeta mescitlere asılmış olan kandil gibidir. Mescide girdiğinde rukû ve secdeye kapılır, dışarı çıktığında gönlü o mescide geri dönmek ister. Zihin huzuru içinde ibâdet ve namaz ile meşgul olur. Mescitlere ait olan gönül kandili sürekli olarak lambayı yakan

talep yağıyla aydınlanır. “Onun yağı ona ateş değmese de kendi kendine ışık verir.”⁶⁷³ Kendiliğinden ateşi vardır ve bâtin kandili itaat nuruyla aydınlanmıştır. Îmân nurunun üzerinde nûr üstünde nûr tecelli etmekte ve tevhîd ateşiyle alevlenmektedir. Böyle bir kimse sürekli yüce Allâh’ı gözetdiği için yarın kıyâmet gününde Rahmânın arşının gölgesinde karar kılacaktır.

Dördüncü kimse ise hadisinde buyurduğu gibi, “güzel ve mevki sahibi bir kadının beraber olma isteğine, “ben Allâh’tan korkarım” diyerek yaklaşmayan yiğittir.” Böyle bir kimse yüce Allâh’tan korkan ve kendi gâfil gönlünden kurtuluş yolunu arayan kimsedir. Mecâzi sevgilinin cemâli, onu hakîki sevgiliyi gözetlemekten alıkoymamaktadır. Aldatıcı sevgilinin edâ ve nazları, onu müşâhede ettiği yüce Allâh’ın tecellilerinden uzak düşürmemektedir. “Kullarım beni senden soracak olursa şüphesiz ben onlara yakınam.”⁶⁷⁴ Şehvet ateşleri onun sabır ve takvâ takatini yakıp gül edememektedir. Yürekleri yakan nefsânî lezzet ateşi, onun fîsk⁶⁷⁵ ocağını alevlendirememektedir. Böyle kimse gerçek sevgilinin cemâline öyle bir dalmıştır ki mecâzi sevgiliyi rakip saymakta, hesap gününün korkusunun istilâsı, mecâzi sevgiliyi görme feragatini silip süpürmektedir. Kıyâmet günü esenlik ve güven içinde yücecek, “Gözlerin dehşetle bakakalacağı”⁶⁷⁶ korkusu bütün görenlerin gözlerini şaşkınlığa düşürdüğünde, takvâ bereketiyle olayların şiddetinden güvende olacak ve Rahmânın arşının gölgesinde kıyâmetin sıcaklığından uzak kalacaktır. Zîra şehvet sıcaklığını, yakîn⁶⁷⁷ soğukluğuna dönüştürmüş ve dünyadaki azâbının sıcaklığını da âhirette esenlik gölgesinin soğukluğuna dönüşmüş bulacaktır.

Söz konusu kişilerden beşincisi, hadisinde buyurduğu gibi “birbirlerini Allâh için sevip buluşmaları da ayrılımları da Allâh için olan iki kişidir.” Bu kimseler Allâh için birbirine muhabbet gösterir. Kerîm, raûf, şefkatli olan yüce Allâh için birbirine

⁶⁷³ Kur’ân-ı Kerîm, Nûr, 35.

⁶⁷⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Bakara, 185.

⁶⁷⁵ Dînin emir ve yasaklarına aykırı davranma anlamında fıkıh ve hadis terimi. Bkz. ‘Ali Şafak, “Fîsk”, **DİA**, C.XIII, İstanbul 1996, s.37-38.

⁶⁷⁶ Kur’ân-ı Kerîm, İbrâhîm, 42.

⁶⁷⁷ Kesin bilgi ve inanç anlamında mantık, felsefe, kelâm, fıkıh ve tasavvuf terimi. Bkz. Osman Demir, “Yakîn”, **DİA**, C.XXXXIII, İstanbul 2013, s. 271-273.

muhabbet edasında bulunur. Eğer bir araya gelecek olurlarsa, Allâh için bir araya gelir ve eğer ayrılacak olurlarsa muhabbetleri hidâyet yolu esasınca gerçekleşir. Muhabbetin meyvesi olan visâl⁶⁷⁸ (buluşma) esnasında ilâhî konuları ele alır ve sevginin can yakıcı ocağı olan ayrılık esnasında yegâne talepleri sonsuz faziletli ve erdemli kimselerle buluşmak olur. Eğer bir araya gelirlerse hep hakkı konuşurlar, ayrılırlarsa sürekli hakîki sevgiliye vuslatı ararlar. Bu iki kişi kıyâmet günü ortaya çıktığında rahmânî nefeslerin menşei olan Rahmânın arşının gölgesine yerleşir, büyük rizâyet ve adn cennetinin yoluna koyulurlar.

Bunlardan altıncısı ise hadiste de buyurulduğu gibi “Yalnız hallerinde Allâh’ı zikredince gözleri yaşaran kimselerdir.” Bu kimse, halvet halinde hakîki sevgilisini zikreder ve hakîki dostuyla ünsiyet uzletine çekilir. O’nun cemâl şevkine bürünür ve gözlerinden kanlı gözyaşları dökülür. Halvette yüce Allâh’ı anar ve ihtiyaçsızlık cemâlinin şevkinde kanlı gözyaşları döker. Böyle bir kimse, o gün bedenlerin visâlinin nihâyeti olan Rahmânın arşının gölgesinde karar kılar, gölge sahibi ile bir araya gelir ve dosttan başkasından kenara çekilir.

Bunlardan yedincisi de hadis gereğince “gizlice sadaka veren ve sağ elinin verdiğini sol elinin bilmediği kimsedir.” Burada maksat gizlice sadaka vermektir. Öylesine bir gizlilik içinde sadaka vermektedir ki sağ elinin yaptığından sol eli ve sol elinin yaptığından da sağ eli haberdar olmamaktadır. Böyle bir kimse herkesin hasret içinde el-pençe dîvân durduğu, gam ve kınama haleti içinde bulunduğu, pişmanlık içine girdiği, “şirk koştuklarından yücedir” ifâdesindeki kahrın kahrının cezâlarından korku içinde bulunduğu, kıyâmet günü rahmet arşının sığınağında ve hiçbir gölgenin olmadığı o gün lütfunun himâyesinin gölgesinde karar kılar. Zîra bu kimse sadakayı gizlemekle sadece yüce Allâh’ın rızâsını talep etmiş ve sadece yüce,

⁶⁷⁸ Sözlükte “ulaşmak, erişmek, sevdiğine kavuşmak”, manasındaki vüsûl kelimesi “ayrılmak” anlamındaki fasl, firkat ve hicrân kelimelerinin karşıtıdır; ayrıca aynı kökten gelen vasl, vuslat, visâl, ittisâl terimleriyle yakın anlamlara sahiptir. “Kulun seyrüsülûk neticesinde nihai maksadı olan Hakk’a ulaşması, Hak ile birlikteliği, metafizik çerçevede Hakk’ın âlem ve içindekilerle beraberliği” mânasına gelen vasl ve ittisâl, kulun Hak’tan ayrılığı ve uzaklığına, Hakk’ın âlem ve içindekilerden münezze olmasına işâret eden fasl ve infisâl ile bir arada kullanılır. Bkz. Semih Ceyhan, “Vüsûl”, **DiA**, C.XXXXIII, İstanbul 2013, s. 143-145.

cebbâr olan Allâh'ı göz önünde bulundurmuştur. İnfâkını kendisine gösterebilecek ve de kendisini onun hamd ve senâsıyla övebilecek hiçbir sözde tanrıya itibar etmemiştir. O halde o gözetleme ve murâkabenin faydası, bugün ilâhî celal yakınlığına neden olan Rahmânın arşının gölgesinde güvende olmasıdır. Allâh Resûlü'nün sahih hadisinde ilâhî yakınlık yüceliğine, kıyâmet gününün kurtuluşuna, izzet ve kerâmet arşının gölgesine yerleşmeye özgü kıldığı yedi sıfat sahibi işte bunlardan ibârettir. Dolayısıyla da bu yedi kişinin ortak sıfat ve ameli kıyâmet günü bir araya gelmeleri ve ittifâk içinde Rahmânın arşının gölgesine yerleşmeleridir. Biraz düşünüldüğü takdirde bu ortak kapsamlı sıfatın ilâhî murâkabe⁶⁷⁹ hakikati olduğu açıkça anlaşılmaktadır. O yedi kişiden birincisi âdil imam olup, bu söz konusu padişah, bütün hallerinde yüce Allâh'ı gözetleme, izzet ve kibriyâ⁶⁸⁰ ile bulunma haleti içinde olmalıdır. Sürekli Allâh'ın büyüklüğünü görmeli, sürekli kendi azâmetini küçümsemeli ve kulluk makamında taşkınlık göstermemelidir. Böyle bir kimseye murâkabe gösteren padişah denmektedir. Padişah, yüce Allâh'ı murâkabe makamına erince, gölge ile gölge sahibi arasında hakîki mukâbelede bulunur. Şüphesiz “beni zikredenin arkadaşıyım” murâkabesinin ışıığında onun; “beni talep eden beni bulur” makamına erer, ilâhî celâl ve kemâl sıfatlarının mazhârını gözetler. Şüphesiz kemâl sıfatlarından biri olan adâlet, murâkabe eden mazharda zâhir olur. Allâh Resûlü'nün ilâhî gölgede kurtuluşa eren yedi kişiden ilki olarak saydığı âdil imam, işte bu kimsedir. Zîra bu kimse, Allâh'ın gölgesi olup, dünya ve âhirette hakkıyla padişahlık yapmakta, hak sahibi hilâfete ermektedir. Padişahı bu makama eriştiren, murâkabe haletinin nişânesi de, kendi halkının halinden asla gâfil olmamasıdır. Zîra yüce Allâh gâfil olan padişahın özrünü çok zor kabul etmektedir. Elbette, halkın halinden gafleti tümüyle muâheze etmektedir. Dolayısıyla da padişahın, yüce Allâh nezdinde sadece “ben falan memleketin velâyetini falan kimseye verdim ve şimdi de o kimsenin yaptıklarından ben sorumlu değilim” demesi yeterli değildir. Zîra o emir sahibinin fiillerini teftiş etmek halîfe için farzdır. Hatta

⁶⁷⁹ Kulun, sürekli biçimde Allâh Te'âlâ'nın gözetimi altında bulunduğunun şuur ve idrakinde olması anlamında tasavvuf terimi. Bkz. Süleyman Uludağ, “Murakabe”, **DİA**, C.XXXI, İstanbul 2006, s. 204.

⁶⁸⁰ Büyüklük, ululuk, azamet: Bak mülküne var mı intihâsı / Bak zihne sığar mı kibriyâsı (Muallim Nâci). <http://www.lugatim.com/s/kibriya>, (Erişim târihi, 20.05.2021).

Müminlerin Emîri, iki âdil halîfenin büyüğü, Allâh Resûlü'nün halifesinin halifesi, iki şeyhin ikincisi ve iki halîfenin sonuncusu olan Ebû Hafs Ömer b. Hattâb'ın (r.a) sözlerinden de zâhir olduğu üzere padişah olan kimse kendisini her haliyle halkından haberdar kılmalı, bu konuda yükümlülüğünü yerine getirmelidir. Aksi takdirde muâheze edilecek ve Hak Te'âlâ onu sorguya çekecektir. Müminlerin Emîri Ömer'in kölesi olan İbn-i Eslem⁶⁸¹, babası olan Eslem'in kendisine şöyle dediğini rivâyet etmektedir: Ömer (r.a), beni Medîne'nin gece bekçisi karar kıldı. Ben geceleri uyumuyordum. Geceleri memleketi fesâtta korumak için nöbet tutuyordum. Memlekete giren herkesin hal ve haletinden haberdar oluyordum. Bir gece Halîfe Hazretleri, elinde kırbaçla dışarı çıktı, beni görünce şöyle dedi: Ey Eslem! Gel şehrin dışına bir göz atalım, belki zayıf ve çaresiz kimseye yardım etmiş oluruz. Şehirden dışarı çıkınca çölde yakılmış bir ateş gördük. O ateşe doğru yola koyulduk, yaşlı bir kadının etrafında küçük çocukların ağladığını, boş bir kazanın kaynadığını ve ateşin rüzgârının onlara işkence ettiğini gördük. Bu halet içinde kadın şöyle diyordu: “Ey Allâh'ım! Beni böylesine şaşkın bir şekilde belâyâ müptela kılan Ömer b. Hattâb'ı sen sorguya çek” Ömer (r.a) bunu duyunca takatsiz bir halde ona doğru koştu ve şöyle dedi: Ey kadın! Ömer sana ne yaptı ki sen onu ilâhî kâhîr dîvânına havâle etmekte? Kadın şöyle dedi: Eşimi savaşa gönderdi ve savaşta öldürüldü. Ben de uzak mesâfeden küçük çocukları da alarak bu yetim çocuklar için kendisinden bir şeyler almak amacıyla yola koyuldum. Geç vakitte buraya ulaştım. Çocuklar açlıktan duramadılar, ben de onlara yedirecek bir şey bulamadım. Bir kazan ateşe koyup içine su doldurdum, altını ateşle yaktım ve çocukları bir şey yapıyormuş gibi avutmaya çalıştım. Böylece belki de uyurlar diye düşündüm.

Ömer şöyle dedi: Ey Eslem! Geri dön de bunlar için yiyecek getirelim. Böylece hemen geri dönüp beytûlmâlden bir çuval un ve bir torba yağ alarak dışarı çıktı ve bana şöyle dedi. “Ey Eslem! Bu yiyecek çuvalını sırtıma yükle!”

⁶⁸¹ Ebû Üsâme Zeyd b. Eslem el-Adevî el-Ömerî (ö. 136/754) Tâbiin âlimi. Hz. Ömer'in âzatlısı Eslem'in oğlu olup Medine tefsir ekolünün öncülerindendir. Bkz. Muhammed Fâtih Kesler, “Zeyd b. Eslem”, **DİA**, C.XXXXIV, İstanbul 2013, s. 318-319.

Ben, “Ey Müminlerin Emîri! Onu ben sırtlanırım ve bırak yükünü sırtından alayım” dediysem de şöyle buyurdu: “Hilâfet yükünü benim sırtıma yüklediler, dolayısıyla da bunu benim taşımam gerekir. Kendi cezâmın yükünü ben taşıyım. Amel yükümü başkasına yükleyemem.”

Mübârek sırtına o un torbasını alarak çöle doğru yola koyuldu. Kadının yanına yaklaşıncı şöyle buyurdu: Ey kadın! Senin için un getirdim. Sen çocuklarla oyna ki ben sizlere aş pişireyim.”

Un ve yağı kazana koyarak suyu kaynattı. Eslem şöyle diyor: Mübârek sakallarını toprağa dayayarak kadının kazanındaki suyun kaynaması için ateşe üfllediğini gördüm. Böylesine bir sîreti (davranış) Abdullah b. Abbas’tan⁶⁸² da rivâyet etmişlerdir. Bazı büyük şahsiyetler Ömer (r.a) vefât edince rüyalarına gelmesini, vefât ettikten sonra temsil kudreti olduğunda vefât ettikten sonra gördüklerini kendilerine aktarmasını istedi. İbn-i Abbâs şöyle diyor: On iki yıl boyunca her gece Ömer’i rüyada görmeyi ve bana yüce Allâh’ın kendisine reva gördüklerini bana aktarmasını bekledim. Tam on iki yıl sonra bir gece rüyamda Ömer’in beyaz elbiseler giydiğini ve gözlerine sürme çektiğini gördüm. Feragat ve rahatlığa ermiş kimse gibiydi. Bir müddet sonra da şöyle sordum: Ey Müminlerin Emîri! Yüce Allâh sana neler yaptı?

Ömer şöyle dedi: On iki yıldır beni hesap durağında alıkoydular ve beni sorguya çekiyorlar. Ben şöyle dedim: Ey Müminlerin Emîri! Sen ne yaptın ki? O şöyle buyurdu: Yüce Allâh benim hilâfetim zamanında iki aylık mesâfede bulunan Irak’ın şehirlerinden biri olan Nihâvend şehri ile o zamanlar Ömer’in meskeni olan Medîne arasında bulunan köprü yıkıldığı ve bir koyunun ayağı kırıldığı için beni sorguya çekti. Yüce Allâh beni o köprünün halinden gaflet ettiğim ve yıkımına engel olmadığım için sorguya çekti.” Eğer yüce Allâh’ın mağfireti olmasaydı helak olmaktan korkardım. Yüce Allâh dünyada insanların yüce gölgesi ve âhirette ise Rahmânın gölgesinde yer alacak olan İslâm halîfesini dâim ve ebedî kılsın. dünya ve âhirette mübârek varlığını

⁶⁸² Ebü’l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttâlib el-Kureşî (ö. 68/687-88)

Hiz. Peygamber’in amcasının oğlu, tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen ve çok hadis rivâyet edenler arasında yer alan sahâbî. Bkz. İsmail Lütî Çakan, Muhammed Eroğlu, “Abdullâh b. Abbâs”, **DİA**, C.1, İstanbul 1988, s.76-79.

iman ehlinin sığınağı eylesin. Eğer halîfenin yüce emri olmasaydı bu sermayesiz bendeniz de bu ölçüde söz edebilir miydim?

Kartalların bile tüy döktüğü yerlerde

Zayıf olan sivrisinekten ne çıkar ki!

Hamd âlemlerin Rabbi olan Allâh’a mahsustur. Selat-u selâm efendimiz Muhammed’in, Ehl-i Beytinin ve bütün ashâbının üzerine olsun.

Herât minberinde halîfenin huzurunda okuduğum hadisin şerhi işte buydu. Şimdi de Kazak gazvesinin yolculuğunu ele alacağım, ilk etapta da Kazak gazvesine neden olan sebepleri beyan etmeye çalışacağım. Şüphesiz başarı kerîm olan Allâh’tandır.

5.6.KAZAK GAZVESİNE NEDEN OLAN GELİŞMELERİN AÇIKLAMASI

Kazak hanları, cihân Hânı Cengiz Hân'ın⁶⁸³ evlatlarındandır. Bendeniz Halîfetü'r-rahmân Hân Hazretlerinin soy şeceresinde de söylediğim gibi âlemin padişahı Cengiz Hân'ın dört oğlu vardı. En büyük oğluna Cuci/Yûcî “یوجی”⁶⁸⁴ Hân diyorlardı ve onun on üç oğlu vardı. Bunlardan biri Şıbân Bahâdır “شبان بهادر” Hân, onun da üç çocuğu vardı, onlardan biri de Bânyâl Bahâdır “بانیال بهادر”⁶⁸⁵ olup onun da on erkek çocuğu vardı. Bunlardan biri de Pensû-Bûkâyekî “پنسوبوقایکی”⁶⁸⁶ olup onun da beş oğlu vardı. Onlardan biri de Cûci-Bûkâ “جوجی بوقا” olup onun da bir oğlu vardı. Onlardan biri de Bâdâkûl “باداغول” olup onun da altı oğlu vardı, onlardan biri de Mink Tîmûr “منک تیمور”⁶⁸⁷ Hân olup onun da iki oğlu vardı, bunlardan biri Pûlâd “پولاد” Sultân olup onun da üç oğlu vardı, bunlardan biri de İbrâhîm Sultân ve diğeri de Hızır Hân idi. İbrâhîm Sultân'ın bir oğlu vardı ve adı Devlet-Şeyh Sultân idi. Onun da Ebû'l-Hayr adında bir oğlu vardı. Rahmânın mülkünün civârına müsterîh olan Cihân Hân'ın ise çok değerli on çocuğu vardı. Bunlardan biri de saltanat sahibi Şâh Budâg “شاه بداغ” Sultândı ve oğullarından biri de varlık merkezinin incisi yüce Hazret Halîfetü'r-rahmân, İmam-ı Zamân, Ebû'l-Feth Muhammed Şeybânî Hân'dır. (Allâh gece gündüz birbirini ardınca geldikçe hilâfetin gölgesini ebedî kılsın!) fazilet kaynağı, saltanat sahibi ve varlık âleminin ünlü cevherinin kardeşlerinden biri de Mahmud Sultân'dır. Cengiz Hân'ın ulusunun meşhur boylarından olan Özbeklere mensup olan bir grup da Şeybâniler (Şeybânî) olup Hân Hazretleri onların atası sayılmaktadır. İkinci tâife ise

⁶⁸³ Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarı (1206-1227). Bkz. Mustafa Kafalı, “Cengiz Hân”, *DİA*, C. VII, İstanbul 1997, s. 367-369.

⁶⁸⁴ Yuci de denir. Bkz. *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 41,123,124,141,144,170.

⁶⁸⁵ Bânyâl ve Bahâdır iki ayrı kardeş olarak zikredilmektedir. Bkz. Mustafa Kafalı, “Cuci Sülalesi ve Şu'beleri” *Târih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi, S. 1, Ekim, 1970) ama elimizdeki eserde bir ad olduğu zikrediliyor.

⁶⁸⁶ Bu ismin üzerinde düzeltme yapıldığı için doğru okunamamıştır.

⁶⁸⁷ Meng veya Mûnge de denmektedir. Bkz. Mustafa Kafalı, Mengü Tîmûr maddesi, *DİA*, “Cuci Sülalesi ve Şu'beleri” *Târih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi, Ekim 1970, s. 1; Tîmûrlan Omorov, Türkistân'daki Özbek Hânlığının Kısaca Târihi ve Özbek Boyları” *Türk Bilim Araştırma Vakfı*, 2012, C.V, S.2, s.10.

kuvvet ve savaşta bütün âlemde meşhur olan Kazaklar tâifesidir. Üçüncüsü Hacı Tarhân'ın "حاجى ترخان"⁶⁸⁸ padişahları olduğu Mankıt "منقٹ"⁶⁸⁹ tâifesidir. Özbek beldesinin bir sınırı, Hint okyanusuna; bir sınırı, Türkistân'a; bir sınırı, Derbend'e; bir sınırı, Hârezm'e; bir sınırı, Esterâbâd'a⁶⁹⁰ erişmektedir. Bu toprakların tamamı Özbeklerin yaylağı ve kışlağıdır. Bu üç tâifenin hanları, sürekli birbiri ile çatışmışlar ve birbirinin aleyhine çalışmışlardır. Gâlib olduklarında birbirine saldırmışlar, esir almışlar, mal ve ehlini kendi aralarında ganimet "ولجه" olarak paylaşmayı helâl saymışlar ve bundan asla kaçınmamışlardır. Eğer bir kimse "kavmini neden satıyorsun" diye karşı çıkacak olursa, ona şaşırıyor ve şöyle diyorlardı: Bu adam sersemleştigi için ganimet paylaşmayı müteber saymamaktadır. Ganimet paylaşmayı kabul ettikten sonra "Bu benim ehlimdir" diyecek insanın cesâretli olması lâzım gelirdi. Dolayısıyla da bunların birbirini satması oldukça yaygın olup hiçbir engel ve inkâr söz konusu değildi.

Bu toplulukta oldukça ünlü hanlar vardır. Her tâife Cengiz Hân'ın evlatlarından ünlü büyüklerini sultân olarak adlandırmaktadır. Hepsinden büyük olana ise hân denmektedir. Hân, padişahların büyüğüdür ve yöneticiler ona itaat etmekle yükümlüdür. Özetle Kazaklar tâifesi tümüyle Cengiz Hân ulusuna mensuptur. Hanları ve sultânları Cengiz Hân'ın evlatlarıdır. Hân Hazretlerinin ataları olan Şeybâniler ile

⁶⁸⁸ "Heşterhân" adıyla da anılmaktadır. Volga ve İdil nehirleri kenarında Rusya'nın sınırlarında yer adı. Yunan ve Ermeni halklarının oturduğu ve halkın balıkçılık yaptığı yerleşim yeridir. **Lügatnâme**, "حاج ترخان" (Hacı Tarhân), C. VI, s. 8449.

İdil şehrinin yerinde ya da yakınında sonraları yeniden kurulan şehir, Altınordu döneminden itibaren târihi eserlerde umumiyetle Astarhân ya da Hacı Tarhân adıyla zikredilmekle birlikte daha başka adlarla da anılmıştır. Rus yıllıklarında şehir Astorokani adıyla tanınmıştır 6 . Araştırmacılar bu adın her ne kadar kaynaklarda ilk defa İbn Fazlan'ın zikrettiği Hacı Tarhân adının Rusça telaffuzu olduğunu ileri sürseler de, bu yeni adın Türkçe olduğu ve VIII-IX. asırlarda İdil nehri civarında yaşadıkları bilinen Müslümân İdil Asları ile ilgili olma ihtimali vardır. En eski Türk kavimlerinden olan Asların, Üysün veya Hunlarla çağdaş Wusunlarla ilişkili olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Fâtiş Ünal, "Geçmişten Günümüze As-tarhân (Astrahân/Hacı Tarhân)", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 38, Erzurum 2008, s. 227-252.

⁶⁸⁹ Moğollar'ın efsanevi ataları olan Alankoa'nın evlâtlarından Nirunlar'a bağlanan Mangitlar'ın ataları, Alankoa'nın yedinci göbekten torunu Tumine'nin dokuz oğlundan en büyüğü Caksu'nun Nuyaktin, Urut ve Mangkut adlı üç oğluna dayandırılır. Bkz. Hayrunnisa Alan, "Mankıtlar", **DİA**, C.XXVII, Ankara 2003, s. 570-571.

⁶⁹⁰ Kuzeydoğu İran'da bugün Gürgân adıyla anılan târihi şehir. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Esterâbâd", **DİA**, C.XI, İstanbul 1995, s. 437-438.

akrabalık ve yakınlık ilişkisi vardır. Aynı şekilde cihânın büyükleri olan bütün sultânları da bu yakınlık ve akrabalık ilişkisine sahiptir. Allâh saltanatlarını ihsan ile ebedî kılsın. Soy şeceresinde hepsi ayrı ayrı tertipli bir şekilde yazılmış olan ve soyları Hân Hazretlerine ulaşan bu sultânlar bu yıl Buhârâ’da bir araya gelmişti.

Bayram günleri bitince, yüce Hân Hazretleri müşâvere âdeti üzere büyük sultânlarla Türkçe ibâreyle canki (istişare/kurultay) yaptı. Kazaklar yurduna birlikte saldırı hususunda görüş alışverişinde bulundu ve onları tümüyle cihâda teşvik etti. Zîra geçen yıllarda onlardan bir edepsizlik sergilenmiş ve Habeş Sultân’ın⁶⁹¹ evlatları Buhârâ ve Semerkant vilâyetlerine saldırmış, İslâm beldelerini esir almış, kendi aralarında Müslümanların kölesini alıp satmayı câiz görmüşlerdi. Sultânları bu olayı kabul etmiş, bu büyük günahı helâl saymış, yağmalama hususunda birbirini âdetâ teşvik etmişti. Oysa “benden sonra birbirinizin boyunlarını vurarak kâfir olmayın” hadisi bu durumu nehyetmişti, ama onlar bu hal üzere hareket etmişlerdi. Hân Hazretleri Allâh’ın yardımıyla Ebü’l-Hayr Hân’ın evlatlarından olan bütün sultânları Buhârâ’da bir araya getirtmiş, bu sultânlara makamlarına uygun bir şekilde padişahça merhamet ve lütuflarda bulunmuş, dereceleri hasebiyle her birine ayrı ayrı ihsan ve hediyeler takdim etmiş, tam bir misâfirperverlik örneği göstermiştir. Buhârâ’da her birine layık bir misâfirlik töreni düzenlemiş ve böylece devlet ve hâkimiyetinin temellerini güçlendirmiştir.

O halde şimdi Kazak gazvesine geri dönelim. Kazak sultânlarının büyüklerinden olan Habeş Sultân’ın oğulları edepsizlik sergileyince, bizler neden onun edepsizliğini cezâlandırıp haşmet yuvasını başlarına yıkmayalım. Her biri ünlü bir padişah, iktidar sahibi bir hükümdar ve bir beldenin meliki olan Ebü’l-Hayr Hân’ın ailesinden makamı yüce bütün ünlü sultânlar ve hanlar, sayısız ordularıyla gelmiş, akılları şaşkınlığa düşüren bir kesret, ziynet ve şevket içinde itaat ve hizmet elbisesini giyinmiş, Hân Hazretlerinin emrine boyun eğmişlerdi.

⁶⁹¹ Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 42.

Bir başka gün Hân Hazretleri Mâvarâünnehir ve Horasan âlimleri ile bir araya geldi. Bu fakir bendeniz de orada hazır bulundum. Orada Kazaklar hususunda gazveye çıkan kimselerin gâzi olup olmadığı hususunda fetvâ istendi. Bunun üzerine Kazakların putlara taptığı söylendi, âlimler de Kazaklardan küfür amelleri sudûr ettiği için Kazak gazvesine fetvâ verip şöyle dediler: Eğer Kazaklar sabit kılındığı üzere kâfir iseler onlarla savaşılan kimse kâfirlerle savaşılan kimsenin sevabına erişir. Bunun üzerine Hân Hazretleri fetvâyı aldıktan sonra, beş Şevval dokuz yüz on dört yılının Cuma günü Kazak Gazvesini başlattı. Oradaki bütün sultânlara, memleketlerine geri dönmelerini ve daha sonra Türkistân'da Hümâyûn Hân Hazretlerine katılmaları emredildi. Bütün saadet sahibi sultânlar “El-A‘vd”⁶⁹² kazandıkları tecrübeler ve aldıkları emirle birlikte en güzel şekilde kendi ülkelerine geri döndüler ve cihânı fethetme azmi ile atlarını sürdüler. İzzet ve ikbal yıldızı, cihân Hân Hazretleri Şevval ayının sekizinci günü Pazartesi, Buhârâ şehrinden sabah erkenden atına binerek, Hâce Bahâeddin Nakşibend’in⁶⁹³ mezarına yöneldi. Bu mezar Buhârâ şehrinin iki fersah ötesinde olup Kasr-ı Ârifân⁶⁹⁴ olarak adlandırılmaktadır. Güneşin ilk doğuş vakitlerinde Hân Hazretleri doğuya doğru yöneldi ve doğu beldelerini fethetme azmi ile ikbal/saadet evinden çıkarak harekete geçti. Padişah meclisi; Herât, Buhârâ ve Mâverâünnehir’in büyükleri, âlimleri ve sultânlarıyla dolup taşmıştı. Bu mecliste büyük Hâce Pârsâ’nın⁶⁹⁵ evlatlarından olan yüce Şeyhu'l İslâm Ekrem Hâce Ebû'n-Nasr Parsa⁶⁹⁶ da bulunuyordu. Bu fakir bendeniz Horasan büyükleri ile bir tarafta

⁶⁹² (Yeni bir şeye tecrübeyle başlamak, burada ise askeri bir emir almak) Arapça deyimdir. Bkz. **el-Mu‘cemü'l Me‘ânî el-Câmi‘**, <https://www.almaany.com/ar> (Erişim târihi, 04.06.2021).

⁶⁹³ Hâce Muhammed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 791/1389), Nakşibendiyye tarikatının kurucusu. 718'de (1318) Buhârâ yakınlarında daha sonra Kasr-ı Ârifân adını alacak olan Kasrîhindûvân köyünde doğdu. Bkz. Hamid Algar, “Bahâeddin Nakşibend”, **DİA**, C.IV, İstanbul 1991, s. 458-460.

⁶⁹⁴ Buhârâ'ya bir fersah uzaklığında bulunan önceden Kasr-i Hinduvân olan bir yer adı. Bkz. Dih-huda, **Lugatnâme**, bkz. (قصر عارفان) maddesi. Hâce Nakşibend Hazretlerinin mezarına yakın olan ve Buhârâ'ya iki fersah uzaklığında bulunan bir yerin adıdır. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.56.

⁶⁹⁵ Ebû'l-Feth Celâlüddîn Hâce Muhammed b. Muhammed el-Hâfızî el-Buhârî (ö. 822/1420), Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Bahâeddin Nakşibend'in önde gelen halifelerinden biri. Bkz. Hamid Algar, “Muhammed Pârsâ”, **DİA**, C.XXX, İstanbul 2005, s. 563-565.

⁶⁹⁶ Ebû'l-Feth Celâlüddîn Hâce Muhammed b. Muhammed el-Hâfızî el-Buhârî'nin torunu olabilir. Çünkü babasının yerine geçen Pârsâ “Hâce Hafızüddîn Ebû-Pârsâ”dır ve ölüm târihi 865/1461 Bkz. Hândmîr, **Habîbü's-Siyer**, C.4, s.6 yer almaktadır. Bizim kitabımızda konu olan Ekrem Nâsiruddin Pârsâ Hafızuddin Pârsâ'nın oğlu olabilir. Çünkü eserde adı geçen Ekrem Hâce-i Ebû Nasr Pârsâ ise

duruyordum. Hümâyûn meclisi teşkil edilince bendeniz şöyle dedim: Bugün Pazartesi günüdür. Peygamber'in yolculuklarının çoğu pazartesi günü gerçekleşmiştir ve pazartesi günü gazveye çıkmak sünnete de uygundur. Peygamber Hazretleri bir yere bir ordu gönderince şöyle buyuruyordu: “Çocukları, kadınları ve yaşlıları öldürmeyin. Sadece Allâh yolunda savaşın.” Ardından Hâce Pârsâ'ya dönerek şöyle dedim: Horasan âlimleri, puta taptıkları ve Müslümanları esir almayı helâl saydıkları sabit olduğu için bu seferin gazve sayıldığına dair fetvâ verdiler. Dolayısıyla da bu gazve farz-ı ayın mıdır yoksa farz-ı kifaye midir?

Hâce Pârsâ şöyle buyurdu: Zâhire bakılacak olursa farz-ı kifâyedir. Zîra oraya giden bir cemaat ile kifâyet hâsıl olmaktadır.

Bendeniz şöyle dedim: Yanlış söylüyorsunuz, bu farz-ı ayındır. Zîra bütün mezheplerin ittifak ettiği üzere kâfirler İslâm beldelerinden birine saldırdığında onlarla savaşmak herkese farzdır. Buna şeriatte nefir-i ‘amm (genel seferberlik) denmektedir. Onlar şimdi de Buhârâ ve Kûfîn⁶⁹⁷ nâhiyelerine yönelmişlerdir. Harekete geçmek ve İslâm beldesinden köle almak üzeredirler. Dolayısıyla da onlara doğru hareket etmek herkese farz sayılmaktadır.

Oradaki dostlar sessiz kalınca fakir bendeniz şöyle dedim: Hân Hazretleri ile bu gazvede bulunmak herkese farzdır. Dolayısıyla da Hân Hazretleri tekbir getirerek harekete geçmelidir. Bu gazvede ben hizmette bulunacağım. Daha önce de divân sahibi Hâce Mahmud Hazretlerine de hizmetten ayrılmayacağımı ve Irak tarafına yöneldiklerinde beraberlerinde olacağımı söylemiştim. Zîra Kızılbaş tâifesini yenilgiye uğratmak, onlara düşmanlık sergilemek ve onlarla savaşmanın sevabı ve fazileti, küfürlerinde hiçbir tereddüt olmayan batılı kâfirlerle savaşmaktan daha çoktur.

1500 yıllarında yaşamakta ve dîni toplantılara katılmakta olup Şeybânî'nin Kazaklarla yapacağı savaş öncesi toplantıda görüşüne başvuru ve Rûzbihân-i Huncî ile müzakere eden âlimler arasında yer almaktadır. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.44; Şeyhülislâm, âlim, lider, siyasî ve sosyal saygınlığı olan bir kişi olduğunu anlıyoruz. Bkz. Süleyman Saz, “Mimari ve Anlatı: Hâce Ebû Nasr Pârsâ Türbesi. Bölüm I: Müstemilâtın İnşâsı ve Anlamı, 1469-1696”, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAÜİFD), 6 (12), 2019: 357-394.

⁶⁹⁷ Horasan vilâyetinde, Me'mûn'un hilâfeti döneminde Abdullah b. Tâhir'in kurduğu şehirlerden biridir. Bkz. **Lügatnâme**, “كوفن” (Kûfin) maddesi, C.12, s.18731.

Kazaklarla savaşta kelime-i şahâdet getirme hususu bulunmakta ve bu konuda Rum ve Haremeyn âlimleri de ittifak etmiş bulunmaktadış. Fakir olan bendeniz de Kızılbaşlar tâifesi ile savaşmanın Avrupalı kâfirlerle savaşmaktan daha üştün olduğunu ve batılı kâfirlerle çatışmaktan daha faziletli bulunduğunu fetvâ ile beyan ettim. Zîra Avrupalı kâfirlerle savaşmak farz-ı kifâyedir. Oysa bu gazve farz-ı ayndır. Ayrıca kâfirlerle savaşmak asıldır. Ama bu savaş İşlâm beldelerinde İşlâmî eserler bina edildikten sonra küfür îcat edenlerle savaşmaktır. Zîra Kazaklar'ı fethetmek de farzın mukaddimesi olup bir anlamda Kızılbaşlar (Safeviler) ile savaşın önkoşuludur. Farzın mukaddimesi de farz olduğundan dolayı, Kazak gazvesini kendime farz kılarak İmamü'z-zamân ve Halîfetü'r-rahmân Hazretlerinin bayrağı altında harekete geçtim ve Çarşamba günü Hz. Hâce'nin⁶⁹⁸ mezarına yakın bir yerde Hümâyûn Hazretlerine ulaştım. Başarı ve minnet Allâh'tandır.

⁶⁹⁸ Bahâeddin Nakşibend'in kabri.

5.7.HÂCE NAKŞİBEND⁶⁹⁹ HAZRETLERİNİN MEZARINA YAKIN OLAN KASR-I ÂRİFÂN MENZİLİNİN BAZI FAYDALARI

İlk gün Hâce Nakşibend'in türbesinde bulunan bir odada Cevheru'z-zât⁷⁰⁰ kitabını hazır bulundurdular ve ondan bazı faydalı bilgileri okudular. Şeyh Ferîdüddîn Attâr'ın,⁷⁰¹ Tevhîd-i Selâse; (zât, sıfat ve ef'al tevhidi) bölümünde zikredilen bu faydalı bilgilerden anlaşıldığı üzere kul fenâ mertebelerinde varlığı tümüyle ortadan kalkmakta ve Hak'tan gayri hiçbir şeyin olmayacağı bir makama erişmektedir. Burada kul ne yaparsa aslında, Hak yapmış ve ne söylerse, aslında Hak söylemiştir. Esasen kulun bu ortamda bir yeri bulunmamaktadır. Fakir bendeniz de bu mânâyı Şeyh'in⁷⁰² beyitlerinden tahrir ettim. Hân Hazretleri şöyle dedi: Daha önce de söylediğimiz gibi Hâce (Muhammed) Pârsâ şöyle buyurmuştur: Vahdet-i vücûd'a⁷⁰³ inanan tâîfeler üç kısımdır. Bunlardan ikisi kâfir, biri ise mümindir. Bana göre ise vahdet-i vücûda inanan hiç kimse mümin değildir. İster tikel ve tümele inanan ister mutlak vücûda inanan ve isterse de hulûl ve ittihadâ inananlar olsun fark etmez.

Fakir bendeniz şöyle dedim: Şeyh Hazretlerinin sözü ve istihsanı⁷⁰⁴ esasınca Hüseyin Hallâcî Mansûr'un "ene'l Hak" ve benzeri yerlerdeki sözü hakikatin mecâz ile karıştırıldığını ifâde etmektedir. Zîra Mansur'un "ene'l hak" sözünün hakikat veya

⁶⁹⁹ İslâm dünyasında Kâdiriyye'den sonra en yaygın tarikat olan Nakşibendiyye, anavatanı Orta Asya'da Kübreviyye ve Yeseviyye başta olmak üzere hemen hemen diğer bütün tarikatların yerini almış, Arap yarımadası, Mağrib ve aşağı Sahrâ Afrikası dışında İslâm dünyasının hemen her bölgesine yayılmıştır. Bkz. Hamit Algar, "Nakşibendiyye", **DİA**, C. XXXII, İstanbul 2006, s.335-342.

⁷⁰⁰ Ebû Hâmid Feridü'd-dîn Muhamme b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîşabûrî (Attâr)'a ait kitabın adı. Bkz. M.Nazif Şâhinoğlu, "Feridüddin Attâr", **DİA**, C. IV, İstanbul 1991, s. 95-98.

⁷⁰¹ Ebû Hâmid Feridüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîşabûrî (ö. 618/1221) İranlı meşhur şâir ve mutasavvıf. Bkz. M.Nazif Şâhinoğlu, "Feridüddin Attâr", **DİA**, C. IV, İstanbul 1991, s. 95-98.

⁷⁰² Şeyh Ferîdüddîn Attâr.

⁷⁰³ Varlığın birliği ve varlıkta birlik anlamında bir tasavvuf terimi; bu bağlamda Tanrı, âlem ve insan ilişkilerini açıklayan düşünce sistemi. Bu konuda çok tartışmalar yapılmıştır. Bkz. Ekrem Demirli, "Vahdet-i Vücûd", **DİA**, C.XXXII, İstanbul 2012, s.431-435.

⁷⁰⁴ Fıkıhta özel gerekçelerle açık kıyastan, genel ve yerleşik kuraldan ayrılıp olayın özelliğine uygun çözüm bulma metodunu ifâde eden şer'î delil. Bkz. 'Alî Bardakoğlu, "İstihsân", **DİA**, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 339-347.

mecâz olduğu anlaşılmamıştır. Eğer hakikat tarzınca söylenmiş ise şüphesiz ki bu şeriata ve hakikate aykırı olup Bâyezîd-i (Bistâmî), Cüneyd-i (Bağdâdî) ve benzeri (Allâh ruhlarını takdis etsin) kimselerin kelâmından bu istifâde edilmektedir. Eğer mecâz tarzınca söylenmiş ise bu durumda da maksadı, “Ben hakta fâniyim” şeklindedir. Bu söz ise bütün araştırmacıların üzerinde ittifak ettiği bir mânadır. Bu fenâya erişin mânası, ikinin birde ittihadı değildir. Zîra bu görüş akıl esasınca da bâtıldır. Şaşırlacak bir durum ise Şeyh Muhiddîn İbnü’l-Arabî’nin “Bir şey akıl nezdinde muhal olmadıkça tevhîde aykırıdır” sözüne kesin bir şekilde inanmış olmasıdır. Bu yüzden kendi kitabında bu hususta çok büyük mübâlağada bulunmuştur.

Hân Hazretleri şöyle buyurdu: Fenâ makamının⁷⁰⁵ hakikati yazılacak türden bir şey değildir. Herkes fenâ makamından kendi meşrebi miktarınca bir şeyler anlamıştır. Fenânın maksadı sıfatın fenâsıdır. Hakikatte Gazzâlî’nin sûfîler hakkındaki görüşü esasınca fenâ makamından maksat, sıfat fenâsıdır, zât fenâsı makul değildir. Sûfî muhakkıklardan birçoğu zât ve sıfat fenâsının her ikisini de dile getirmiştir ve belki de bu lafzî bir ihtilaftır. Çünkü zât ve sıfat fenâsından maksat tümel bir şekilde yok oluşturmaz, değişim anlamında sıfat fenâsı ise aklen câizdir. Bizzat isim ve resmîn varlığıyla gayrisine dönüşümü anlamında zât fenâsı ise akıl açısından uzak bir ihtimaldir. Şeyh İbnü’l-Arabî’nin ifâdesine göre çelişiklerin birliğini gerekli ve farz görmedikçe zâten sûfî olamazsın. Elbette Tecelliyât⁷⁰⁶ kitabında bu hususta mübâlağa etmiştir. Eğer fenâ makamından maksat kendi eserlerini Hakk’ın eserlerinde yok etmek ise bu mâna mâkul bir mânadır. Zîra Hakk’ın tecelli ettiği bir yerde hadis varlığın ne etkisi olabilir? Güneşin çıktığı bir yerde mum ve yıldızların ne hükmü olabilir? Bu menzilin ve konağın faydalarından biri de fenâ ve bekâ mânasının ve Şeyh Attâr’ın (Allâh kıyâmet gününe kadar ruhunu kutsal kılsın) sözünün araştırılmasıdır.

⁷⁰⁵ Kulun kendi fiil ve davranışlarını görmekten fâni olup gerçek kul olma noktasına ulaşması anlamında bir tasavvuf terimi. Bkz. Mustafa Kara, “Fenâ”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s.333-335.

⁷⁰⁶ Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtîmî (ö. 638/1240) ait kitabın adıdır ve “et-Tecelliyâtü’l-ilâhiyye” (nşr. Osman Yahyâ, Tahran 1367 basılmıştır. Bkz. Muhammed Erol Kılıç, “Muhyiddîn İbnü’l-Arabî”, *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s.493-516.

5.8.SİDDIKLARIN HAŞYETİ MÜBÂHASESİNİN BEYANI

Âlimlerin bahislerinden biri de “sıddıkların haşyeti” olup tasavvuru dahi oldukça zor bir konudur. Sahih rivâyette de yer aldığına göre yüce Peygamber, Ebû Bekir⁷⁰⁷ Sıddîk’a cenneti müjdelemiştir. Şüphesiz Ebû Bekir Sıddîk, kurtuluş ehlinden bir kimsedir. Onun hakkında yüce Allâh şöyle buyurmuştur: “Onlara korku yoktur ve onlar mahzun da olmazlar.”⁷⁰⁸ Bu müjde esasınca Ebû Bekir’in kurtuluş ehlinden olduğunu onaylamak farz bulunmaktadır. Onun için uhrevî işler hususunda da bir korku ve hüznün olmaması gerekir. Zîra korku, gelecek hususunda istenmeyen bir olay beklentisi ve ürpertisi içinde olmaktır. Hüzün ise ortaya çıkmasını beklediği istenmeyen bir işi düşünmekten insanda ortaya çıkan haletten ibârettir. Dolayısıyla da hiç kimse Ebû Bekir için gelecekte hiçbir istenmeyen olayın ortaya çıkmayacağı inancında olamaz. Bu haletin onun için yakînî bir şekilde hiçbir tereddüt olmaksızın var olduğunu söyleyemez. Dolayısıyla da ileride istenmeyen bir olayın ortaya gelebileceği düşüncesinden korku ve hüznün içinde olması mümkündür. O halde eğer Ebû Bekir Sıddîk Hz. Peygamber’in rivâyeti esasınca kurtuluş ehlinden olduğuna kesin inanıyorsa, bu durumda kıyâmet gününün vebâline ve cezâsından güvende olması gerekir. Oysa ondan ve diğer cennet ile müjdelenen on kişiden nakledilen birtakım haletler, onların tümüyle âhireti düşünme hususunda nihai derecede korku ve haşyet içinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Sıddîk’tan şöyle buyurduğu riâyet edilmiştir: “Keşke ben bir ağaç olsaydım da beni kesselerdi ve ben haşrolmasaydım. Zîra ben âhiretim hususunda korku içindeyim.”

Ebû Zer Hazretlerinden de bunun bir benzeri rivâyet edilmiştir. Oysa Ebû Zer de cennetle müjdelenen kimselerden biridir. Aynı şekilde Ömer Fârûk’tan⁷⁰⁹ rivâyet

⁷⁰⁷ Ebû Bekr Abdullâh b. Ebî Kuhâfe Osmân b. Âmir el-Kureşî et-Teymî (ö. 13/634) İlk müslümanlardan, Hulefâ-yi Râşidîn’in birincisi (632-634). Bkz. Mutaîa Fayda, “Ebû Bekir”, **DİA**, C.X, İstanbul,1994, s. 101-108.

⁷⁰⁸ Kur’ân-ı Kerîm, Mâide 72, En’am 48, A’raf 34, Yunus 62, Ahkaf 13.

⁷⁰⁹ Ebû Hafs Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl b. Abdiluzzâ el-Kureşî el-Adevî (ö. 23/644) Hulefâ-yi Râşidîn’in ikincisi (634-644). Bkz. Mustafa Fayda, “Ömer”, **DİA**, C.XXXIV, İstanbul 2007, s.44-51.

edildiği üzere Huzeyfe b. el-Yemân'ın⁷¹⁰ evinin kapısına gidiyor, kapısını çalıyor, “Resûlullah beni münâfıklardan biri saydı mı, saymadı mı?” diye soruyordu.

Aynı şekilde Ömer Fârûk'un da şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: Keşke ben bir koyun olsaydım da beni parçalara ayırsalar ve insanların arasında paylaşılsalar da onlar beni yeselerdi ve ben böylece haşrolmasaydım.

Aynı şekilde Allâh Resûlü'nün diliyle kurtuluş ehli olmakla müjdelenen birçok sıddıklardan bunun benzeri şeyler nakledilmiştir ki hepsi de onların âhiret hususunda nihai bir korku ve haşyet içinde olduğuna delalet etmektedir. Eğer Ebû Bekir Sıddîk ve cennetle müjdelenen diğer kimseler Hz. Peygamber'in müjdelemesine rağmen âhiretleri hususunda tereddüt ve korku içinde olmuş ve kendi kurtuluşlarına yakîn etmemişlerse, bu durumda Hz. Peygamber'in her konuda söylediklerini tasdik etmemiş olurlar ya da Allâh Resûlü'nün buyurduklarını zan yoluyla kabul etmiş ve bu konuda tereddüt içinde bulunmuş sayılırlar. Elbette bu ihtimallerin tümü de bâtıldır. Hâce Nakşibend'in mezarına yakın yerde bulunan Kasr-ı Ârifân odasında bu fakir bendeniz Cevherü'z-zât kitabının beyitlerinden bir beyti şerh ederek bu soruyu hilâfet makamı ve yüce mevki sahibi Hân Hazretlerine sorarak şöyle dedim: Özetle bu sorunlardan biri olan bu soruyu Şeyh Ebû Bekir b. İshak Kelâbâzî Buhârî, *et-Ta'arruf*⁷¹¹ adlı kitabında söz konusu etmiş ve bunun çok zor bir soru olduğunu ifâde etmiştir. Hân Hazretleri bu sorunun içeriğinin sâdık şeriat sahibi bir kimsenin güvende olduğunu bildirmesine rağmen haşyetin bir faydasının olmadığını ifâde ettiğini düşündü ki şöyle buyurdu: O halde sıddıkların dua ve ibâdetinin de bir faydası yoktur. Zîra âhiret azabından kurtuluşu talep ve dua etmek, bu takdir üzere hâsıl olanı tahsil etmek anlamındadır. Aynı şekilde yüce Allâh'a yapılan bütün ibâdet, itaat ve yaklaşma sebeplerinin bâtıl sayılacağını ifâde etmektedir. Oysa bu bâtıl bir görüşür.

⁷¹⁰ Ebû Abdillâh Huzeyfe b. Huseyl (Hisl) b. Câbir el-Absî (ö. 36/656), Hz. Peygamber'in sırdaşı olan sahâbî. Bkz. Selman Başaran, “Huzeyfe b. Yemân”, DİA, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 434-435.

⁷¹¹ Ebû Bekr Tacülsî Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî el-Kelâbâzî tarafından yazılan kitap, tasavvufun temel kaynaklarından olan bir kitaptır. Sohbetinde bulunduğu üstadların adlarını kitabında zikreder. Bkz. Süleyman Uludağ, “Kelâbâzî Muhammed b. İbrâhîm”, DİA, C.XXV, Ankara 2002, s. 192-193.

Bu soru zındıkların îcat ettiği bir soru olup insanları ibâdetlerden uzak düşürmeyi amaçlamaktadır.

Bu esas üzere siddıkların kurtuluş ehli olduğuna i'timat ve bu soruyu ortaya atanları inkâr etmek hususunda çok mübâlağada bulundular. Öyle ki o mecliste o mânâyı ve o sözden maksadın anlaşılması imkânı yoktu. Bunun üzerine sustuk. Hümâyûn Hazretlerinin zihni akşam namazını kılıncaya kadar o şekilde bulanık kaldı. Akşam namazını kıldıktan sonra gündüz orada hazır bulunmayan şâirlerin en fasih şâiri olan Mevlânâ Penâhî Herevî⁷¹²'ye (Allâh onu esenlikte kılsın) Türkçe birtakım beyitler okumasını emretti. Şiirler okunduğu esnada yeniden gündüz tartışılan konuyu dile getirdi ve fakir bendenizden âdetâ şikâyet ederek Mevlânâ Penâhî'ye şöyle buyurdu: Falan kimse siddıkların dua ve ibâdetinin bir kayıp olduğunu içinde barındıran bir soru sordu. Falan kimsenin böylesine soruları mu'teber kabul etmesine ve nakletmesine şaşıyorum.

Fakir bendeniz o konuyu hatırlatarak şöyle dedim: Eğer bendeniz padişah meclisinde bir soru soruyor ya da bir problem ortaya atıyorsam bu benim anlayışım ve ilmim miktarıncadır. Belki de efendiler nezdinde bu tarz bir soru düşük kalmaktadır, ama fakir bendenizin zekâsı bundan daha fazla yücelemez ve en yücelerde bulunan Hümâyûn Hazretlerinin zekâsına erişemez. Dolayısıyla da padişah Hazretlerinin görüşüne göre benim sözlerim basit kalabilir. Bu, fakir olan bendenizin olmaması gereken bir ayıbidir. Zîra eğer serçe kuşu, kartal gibi uçamasa da neden kartal gibi yükseklerde uçmadı diye onu kınamak olmaz. Kartal gibi göklerde uzun mesâfeleri kat etmedi diye onu eleştirmek doğru olmaz. Fakir bendenizin ortaya attığı bu soruyu et-Ta'arruf kitabının sahibi sûfî inanışları ile ilgili kitabında beyan etmiş ve bu sorunun çok zor bir soru olduğunu dile getirmiştir. Ben de onu burada nakletmiş bulundum.

⁷¹² Benâî, lakâbında gerçek adı Kemâlüddîn Şîr Alî-yi Herevî (ö. 918/1512), İranlı şâirdir. Özbek Hânı Muhammed Şeybânî Hân'ın sarayına giren şâir burada "melikü's-şu'arâ" unvanını aldı. Horasan'ın Şeybânî Hân tarafından ele geçirilmesi sırasında onunla birlikte bulundu. Bkz. Adnan Karasmailoğlu, "Benâî", **DİA**, C.V, İstanbul 1992, s. 429.

Eğer emrederseniz o sorunun dua ve ibâdetleri iptal etmek ile hiçbir ilgisinin bulunmadığını beyan edeyim.

Hân Hazretleri şöyle buyurdular: Dua ve ibâdetlerin iptalini gerektirmeyecek bir şekilde bu soruyu farklı bir tarzda beyan ediniz.

Ben şöyle arz ettim: Gelecekteki mekruh bir olayın korkusu onun beklentisinden hâsıl olmaktadır. Eğer istenilmeyen olayın beklentisi olmazsa nefsanî niteliklerden biri olan korkunun nefiste oraya çıkması imkânsızdır. Sözü sâdık olan bir kimsenin “Senin için istenmeyen bir hadise ortaya çıkmayacaktır” diye buyurduğu musaddık bir müminden istenilmeyen bir olay beklentisi imkânsızdır. Dolayısıyla da Ebû Bekir Sıddîk âhireti hususunda bir korku içinde olmamalıdır. Bunun Ebû Bekir’in korku içinde olmaksızın dua ve ibâdetle meşgul olması arasında bir çelişki yoktur. Zîra bu güvenliğe ve feragate erişmenin yolu ibâdet ve duadır. Dolayısıyla da o dua ve ibâdet hususunda kendisine vadedilmiş bir bahçeye erişmek üzere yürüyen ve adım atan bir kimse gibidir. O bahçeye ulaşmak, bu adım atmaya bağlıdır. Dolayısıyla da o bahçeye erişmenin farz olduğunu onaylamasıyla bir çelişkisi bulunmamaktadır. Oraya erişmemekten korkmak, tasdik ile çelişmektedir. Bu açıklama padişah hazretlerini sevindirdi ve buna verilecek cevapları talep etti. Orada hazır olanlardan biri şöyle dedi: Ebû Bekir Sıddîk’a yüce Peygamber tarafından cennete giriş emri verilmiştir. Belki de Ebû Bekir’in korkusu âhiretteki mertebesinin pek de yüce olmayışı cihetindendir. Dolayısıyla da bu korkunun güvenlik içinde oluşuyla bir çelişkisi bulunmamaktadır. Özetle buradaki korku derecelerin vâki olmamasıdır. Kesin olan şey ise sözü sâdık olan Peygamber’in haber verdiği kurtuluştur. Birindeki tereddüt, diğer bir husustaki yakîne aykırı değildir.

Ben şöyle dedim: Nakledildiği üzere Ebû Bekir Sıddîk şöyle buyurmuştur: “Keşke ben bir ağaç olsaydım da beni kesselerdi ve böylece âhiretin korkularından kurtuluşa ermiş olsaydım.” Bu kelime azaptan güven içinde oluşuna kesin bir gözle bakmadığına delâlet etmektedir. Dolayısıyla kendisini “onlar için güvenlik vardır ve

onlar hidâyete erdirilmişlerdir”⁷¹³ cümlesinden saymamıştır. Kıyâmet hallerinden ıstırap, haşyet ve korku içinde olmanın, derecelerin ortadan kalkmasıyla nasıl bir orantısı vardır?

Hân Hazretleri şöyle buyurdular: Yüce Allâh’tan güven içinde olmak birçok âlimlere göre küfürdür. Bazılarına göre ise büyük günahlardan biridir. O halde Sıddık-ı Ekber (büyük dost) nasıl güvende olabilir? Oysa yüce Allâh Peygamber’in dilinden şöyle buyurmuştur: “Benim ve sizin başınıza gelecekleri bilemem.”⁷¹⁴ Yüce Peygamber bile güvende değilse, diğer sıddıklar nasıl güvende olabilir?

Fakir bendeniz şöyle dedim: İşte bu bizim söz konusu ettiğimiz problemin aynısı olup güvenin câiz olmadığı anlamındadır. Buna rağmen sıddık-ı musaddık’ın (dostluğu tasdik olmuş) güvende olması farz bulunmaktadır. Zîra kendisinin güvende olduğunu bildiren ve “Sen kurtuluş ehline” diye buyuran yüce Peygamber’i tasdik etmek onun için farzdır. Zîra yüce Peygamber, Ebû Bekir Sıddık’ı bu şekilde yüce bilmiştir. Et-Ta’arruf kitabının sahibi de bu soruya bir cevap vermiştir. Bu cevaba göre haşyet, sıddıkların zâtının gereği olan bir halettir. Bu halet atına binerek, onun yardımıyla istenilen hedefe ulaşabilmeleri mümkündür. Et-Ta’arruf kitabının sahibinin verdiği cevabın özeti şu ki korku da dua ve diğer ibâdetler gibidir. Âriflerin ve sıddıkların nefisleri kurtuluş yolunu kat etme ve yüce dereceleri elde etme hususunda dua ve ibâdetlere ihtiyacı olduğu gibi onlar da vazîfelerini edâ etmekle meşgul olmak zorundadır. Ârifler ve sıddıklar kurtuluşa erme hususunda haşyet ve korku içinde olmaya, nefislerini kemâle erdirmeye ve sulûk makamlarını kat etmeye ihtiyaç duymaktadır. Haşyet, sâlik olan insanın üzerine farz ve gerekli olan bir makamdır. Dolayısıyla da dua ve ibâdet hükmündedir. Dua ve ibâdet müjdeleme ve tasdik ile çelişmediği gibi, haşyetle de çelişmemektedir. Et-Ta’arruf kitabının sahibinin verdiği cevabın özeti budur, ama bu cevap sorunu ortadan kaldırmamaktadır. Zîra sorunun özeti esasınca, nefsânî niteliklerden biri olan korkunun ortaya çıkışının, istenmeyen olayın ortaya çıkmayışı ile aklen imkânsız oluşunu ifâde etmektedir. Zîra

⁷¹³ Kur’ân-ı Kerîm, En’âm, 82.

⁷¹⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Ahkâf, 9.

istenmeyen olayların beklentisinden korkmak nefiste ortaya çıkmaktadır. Oysa istenmeyen olaylardan güvende olan birinde korkunun ortaya çıkması imkânsızdır. Dolayısıyla da haşyet ve haşyetin sebebini nefyetme arasında bir münâfat vardır. Oysa dua ve diğer ibâdetler bunun tam tersinedir. Bu esas üzere et-Ta'arruf kitabının sahibinin cevabı pek ikna edici değildir. Fakir olan bendenize göre araştırmaya dayalı cevabı şudur: Sıddîk olanlara lâzım olan güvenlik, yüce Peygamber'in kurtuluş müjdesi vâsıtasıyla hâsıl olmaktadır. Böylece Allâh Resûlünden gelen hakikati de tasdik etmiş olur. Bu aklî bir güvenlik olup yüce Peygamber'i onaylamanın ve buyurduklarına iman etmenin mülâhaza edilmesi ile ortaya çıkmaktadır. Akıl nezdinde mâkul olan öncülleri kullanma sayesinde hâsıl olmaktadır. İşte bu güvenlik, doğal korku ile çelişki içinde değildir. Nitekim doğal kerahet olmasına rağmen akıl sevgisinin kendisiyle bir araya gelişi gibi, Şeriat sahibi, tabiat gereği istenmediği halde bazı şeylerin sevilmesini emretmiştir. Aynı şekilde aklî öncülleri kullanmakla hâsıl olan güvenlik de yüce Peygamber'in doğruluğunun farz oluşunun mülâhazası ile ortaya çıkmakta ve bu da şiddetli ve korkunç olayları mülâhaza ettiği için tabiatı gereği korkmakla çelişmemektedir. Hz. Mûsâ'nın, yılanı dönuşen asâsını tutmakla görevlendirildiğinde korkması da bu türdendir. Hz. Sıddîk'ın mağarada, Peygamber'in kâfirlerin şerrinden güvende olacaklarına dair ilmine rağmen hüznü de bu türdendir. O halde cevabın özeti şu ki sıddîk akıl, burhâni öncüllerin kullanımı ve iman bağıyla, şeriat sahibini onaylama hasebiyle kıyâmet dehşetinden güvende bulunmaktadır. Bu güven, güvenliğin müjdelenmesiyle hâsıl olmaktadır. Ama öte yandan kıyâmet dehşetini mülâhaza etme ve kıyâmet gününün şiddetini düşünme sebebiyle tabiatı gereği bir korku içinde bulunmaktadır. İşte bu korku beşerin zaafının bir gereğidir. Bu korku ve güvenlik bir arada bulunabildiği için de söz konusu problem tümüyle ortadan kalkmaktadır. Başarı bir olan Allâh'tandır. Salât-u selâm efendimiz Muhammed'e ve Ehl-i Beyti'nin üzerine olsun.

5.8.1.Kasr-ı Ârifân Menzili'nde Söylenen Bazı Şiirlerin Beyanı

Bu menzilin büyük faydalarından biri de Hân Hazretlerinin varlık denizinde gizli bir inci gibi gayb gizliliklerinden şuur ve şiir makamına çıkardığı birkaç Türkçe kasîdedir. Ebcediyye Kasîdesine eklenen kasîde bu menzilde zuhûr etti. İlâhi münâcât içeren, zü'l-celâl Allâh'ın, Hân Hazretlerine lütfunu zikreden diğer bir kasîde de burada zuhûr etmiştir. Bu kasîde bu menzilde karanlıkların içinden fecr-i sâdık gibi aydınlığa kavuşmuş ve gayb sedefinden gizli bir inci gibi dışarı çıkmış, şiir kalıbına dökülmüştür. Hümâyûn meclisinde bu kasîde okununca Hân Hazretleri ile ilgili bazı cesâret sıfatları, ülkeleri fethedişi, taleplerin hâsıl olması cihetinde tehlikelerin ortadan kaldırılışı, kalelerin parlak kılıçlarla ele geçirilişi gibi birtakım özellikleri de zikredildi. Orada hazır olanlar bu işlerin garâbetinden şaşkınlığa düştüler. Fakir bendeniz daha önce de Hân Hazretlerinin inciler saçan beyanından şöyle buyurduğunu duymuştum: Yüce makam sahibi padişahlardan, iktidar sahibi hanlardan ve âlemleri fetheden hâkanlardan her biri bir mülkü kendilerine başkent olarak seçmiş ve oradaki şehirlerden birine hâkimiyet ve istikrâr bayrağını açmıştır.

5.9.KÜFÜR VE İSLÂM DÖNEMLERİNDE DÜNYA YÖNETİM BAŞKENTLERİNİN ZİKİRİ

İslâm'dan önce Acem⁷¹⁵ Kisrâ⁷¹⁶larının başkenti İstahr “اصطخر”,⁷¹⁷ Irak Araplarının başkenti Medâin, Mâverâünnehir ve Heyâtîle-Haytallar “هياطله”- Akhunlar/Eftalitler⁷¹⁸ yöneticilerinin başkenti Belh, Türk Hâkanlarının başkenti Elmâlîğ “المالغ”,⁷¹⁹ ve Hıtây etrafı, Rum Kayserlerinin başkenti Kostantiniyye “قسطنطنيه”,⁷²⁰ ‘Ammûriye “عمورية”,⁷²¹ Rûmiyye “رومية” ve Bursa, Fas Meliklerinin başkenti Endülüs Adası, Kastantûn “قسطنطون”,⁷²² ve Tûnus, Tebâbi’a “تبابعه”,⁷²³ ‘Âd Şeddâdîler⁷²⁴inden olan Yemen meliklerinin başkenti San’â idi. İslâm'dan sonra da Râşit halîfelerin hüküm sürdüğü başkent, resûllerin efendisi Hz. Peygamber’in (s.a.v) tayyip olan Medîne’sidir. Ben-î Ümeyye meliklerinin başkenti Şâm beldesinden

⁷¹⁵ Farsça’da ve Türkçe’de “İranlı” ve “İranlılar” mânasına da kullanılmıştır. Araplar’ın Arap olmayanlara ve özellikle İranlılar’a verdikleri isim. Bkz. Adnan Karaismailoğlu, “Acem”, **DİA**, C. I, İstanbul 1988, s. 321.

⁷¹⁶ Araplar’ın Sâsânî hükümdarları için kullandıkları unvan. Bkz. Casim Avcı, “Kisrâ”, **DİA**, C.XXVI, Ankara 2002, s. 71-72.

⁷¹⁷ En önemli ve en büyük Fars eyaletlerinden biriydi. Buranın merkezi de İstahr olarak biliniyordu. Buranın Beyzâ, Mâin, Tebrîz, Eberkûh ve Yezd gibi meşhur birçok şehirleri bulunuyordu. Bkz. Hamevî, **Mu‘cemü’l-Büldân**, C. I, s.211.

⁷¹⁸ “هياطله”Buhârîlîların güçlü ve kuvvetli kişiler ve sarışın tenliler için de kullandıkları bir kelimedir. Tohârîstan (طخريستان) milleti için de kullanılmaktadır. Bkz. **Lügatnâme**, C. XV, s. 23597; Hüseyin Salman, “Tohârîstan”, **DİA**, C.XXXXI, İstanbul 2012, s. 214-215.

⁷¹⁹ Türkistân’da bir vilâyet, Elmâlîk (المالغ), olarak da yazılmaktadır.

⁷²⁰ İstanbul’un adıdır. Bkz. Işın Demirkent, **DİA**, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 205-212.

⁷²¹ Ammuriye şehri Rum şehirlerindendir. Bkz. **Mu‘cemü’l-Büldân**, C. VI, s. 226.

⁷²² Başşehir Cezayir’in doğusunda yer alan Kostantîne (Kosantîne; Constantine, Konstantin), Kartacalılar tarafından Rummel vâdisinde ve savunmaya elverişli bir mevkiye Cirta adıyla kurulmuştur; bugünkü adı, 311 yılında geçirdiği büyük yıkımdan sonra burayı tekrar imar eden Roma İmparatoru Büyük Konstantinos’tan gelmektedir. Bkz. Muhammed Razûk, “Kostantîne”, **DİA**, C.XXVI, İstanbul 2002, s.224-225.

⁷²³ Yemen taraflarında bir şehrin adıdır. **Lügatnâme**, “تبابعه” (Tebâbia) maddesi, C.IV, s. 6341.

⁷²⁴ 951-1175 yılları arasında Arrân ve Doğu Anadolu’nun bazı şehirlerinde hüküm süren bir İslâm hânedanı. Abbâsîler’in zayıflamasından sonra ortaya çıkan mahallî hânedanlardan biri olup bilinen ilk atası Muhammed b. Şeddâd b. Kurtuk’tur. Bkz. Gülay Ögün Bezer, “Şeddâdîler”, **DİA**, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 409-411.

Dımaşk “دمشق”⁷²⁵’tır. Abbâsî halîfelerinin başkenti ilk önceleri Kûfe “كوفه”⁷²⁶ ve Enbâr “انبار”⁷²⁷ sonraları ise esenlik şehri Bağdat’tı. Deylem⁷²⁸ oğulları meliklerinin başkenti Fars⁷²⁹ ve Rey⁷³⁰’di. Sâ mânî meliklerinin başkenti Buhârâ’ydı. Gazneli meliklerinin Gazne, Selçuklu meliklerinin başkenti Merv ve İsfahân’dı. Harezmsâhların ise Hârezm, Yûci Hân’ın evlatlarından olan Cengiz Hân soyundan hanların başkenti Özbek beldesiydi. Çağatay hanlarının başkentleri Semerkant ve Mâverâünnehir etrafı, Hülâgû soyundan hanların başkenti Tebrîz ve Merâğa “مراغه”⁷³¹ şehirleri idi. Dolayısıyla da her padişahın göçebe kavimlerin gelip yerleştiği, hazînelerinin ve defînelerinin bulunduğu bir başkenti olagelmıştır. Makamı yüce Hân Hazretleri şöyle buyurmuştur: İlâhî takdir ve rabbânî kazâ gereği meskûn olan büyük bir yeryüzü parçası bizim fermânımızın altına girsin ve âlemleri fetheden atımız mâmur olan yeryüzünün geniş bir coğrafyasını kendi egemenliği altına alsın ve öyle ki yeryüzünde teveccüh etmediğimiz ve fethetmeyi azmetmediğimiz tek bir yer kalmasın. Bu yüzden biz, sürekli olarak atımızın eyerleri üzerinde yeryüzünü fethetmeye doğru yürümekte ve azim bineğimiz üzerine kurulmuş bulunmaktayız. Dolayısıyla da bizim başkentimiz eyerlerimizin üstüdür.

⁷²⁵ İslâm dünyasının önemli tarihî şehirlerinden biri, günümüzde Suriye’nin başşehridir. Bkz. Cengiz Tomar, “Dımaşk/Şam”, **DİA**, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s. 311-315.

⁷²⁶ Güney Irak’ta Hz. Ömer’in emriyle Sa’d b. Ebû Vakkas tarafından kurulan şehir. Bâbil harabelerinin güneyinde Fırat’ın batı kenarında kurulmuş olup Necef ile Kerbelâ arasında ve Hire’nin 5 km. kuzeyindedir; Bağdat’tan uzaklığı ise 170 kilometredir. Casim Avcı, “Kûfe”, **DİA**, C.XXVI, Ankara 2002, s. 339-342.

⁷²⁷ Bağdad’ın 62 km batısında harâbe kalıntıları bulunan tarihî bir şehirdir. Bugünkü Remâdî dolaylarında ve Felluce’nin 5 km. kuzeybatısında tarıma elverişli topraklar üzerinde kurulmuş olan Enbâr, Fırat’la Dicle arasındaki Saklâviye Kanalı’na yakın bir yeredir. Bkz. Abdülazîz ed-Dûrî, “Enbâr”, **DİA**, C.XI, İstanbul 1995, s. 171; **Lügatnâme**, C.III, s. 3428.

⁷²⁸ İran’ın kuzeyinde Gîlân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar deniziyle Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adı. Bkz. Tahsin Yazıcı, **DİA**, C.IX, İstanbul 1994, s. 263-265.

⁷²⁹ İran’da eyalet ve eskiden burada yaşayan bir kavim. Bkz. Javad Heyat, “Fars”, **DİA**, C. XII, İstanbul 1995, s. 174-176.

⁷³⁰ Tahran’ın 7-8 km. güney-güneydoğusunda Elburz dağlarının kuzeyindeki ovaya doğru uzanan küçük bir çıkıntı üzerinde kurulmuştur. Orta Asya’yı Anadolu’ya bağlayan tarihî İpek yolu üstünde bulunması, ayrıca kuzeydeki Mâzenderan bölgesinden gelen birçok yolun burada birleştikten sonra ülkenin başka taraflarına yönelmesi şehrin önemini ortaya koyar. Bkz. Osman G. Özgüdenli, “Rey”, **DİA**, C.XXXV, İstanbul 2008, s. 40-41.

⁷³¹ Günümüzde İran sınırları içinde bulunan önemli Ortaçağ şehirlerinden biri. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Merâğa”, **DİA**, C.XXIX, Ankara 2004, s. 1622-163.

Dolayısıyla da bütün âlem, makamı yüce olan Hâkan’a tek bir yer hükmündedir. Bu söz muhakkık ârif nezdinde himmet yüceliği ve azimet nüfûzunun kemâlinin bir göstergesi olduğundan ve de bunda birçok büyük faydalar ve önemli istifâdeler bulunduğundan dolayı bu fakir bendeniz o kutlu sözü, şiir diline çevirdim, en güzel ifâdeyle bir kıta haline getirdim. Hân Hazretlerinin tavsîfini kapsayan Türkçe kasîdeyi huzuruna okuduktan sonra kendilerine bu kıtayı arz ettim. Burada da mânasının akılda kalması ve bütün âlemin dilinde dolaşması için yazmak istiyorum. O şiir kıtası şudur:

Kıta

Âlemin şâhı Muhammed Şeybân

Dedi ki âfâk yüzük taşımdadır,

Değer ölçüm gökyüzünü aştı

O benim sekizinci kıtamdır.

İslâm mülkü benim hükmüm altında

Nusret ve fetihlerim dinimdendir.

Hıtaây padişahı ve Rum Kayseri

Her biri benim gizli uşağımdır.

Eğer şerâfet eteğimi çekersem ne ilginç

Devlet benim elimin altındadır.

Azîmet “عزيمة”⁷³² nurlarım her tarafa yayıldı

Baht “بخت”⁷³³ ve ikbal benim arkadaşımıdır.

Her şâhın başkenti vardır

Benim başkentim eyerimin üstüdür.

⁷³² İnsanların karşılaştığı güçlük ve zaruret hali gibi ârizî durumlara bağlı olmaksızın konmuş şer’i hükümler için kullanılan fıkıh terimi. Bkz. Mustafa Baktır, “Azîmet”, **DİA**, C. IV, İstanbul 1991, s.330.

⁷³³ İlâhî iradenin insanlar için çizdiği hayat programı anlamında kullanılan bir terim. bkz. Bekir Topaloğlu, “Baht”, **DİA**, C.IV, İstanbul 1991, s. 521-522.

Hümâyûn meclisinde okuduğum bu şiir kıtası çok makbul ve güzel bulundu. Zîra oldukça uyumlu ve ölçülü okunmuştu. Orada hazır bulunan yüce şahsiyetler bu şiirin güzel dizilişi, ilginç tarzı, mâna düzeni ve ilginç terkiibinden dolayı birçok övgülerde bulundular. Zarif duygularıyla iltifat buyurdular. Kasr-ı Ârifân menziline üç gün durduktan sonra her türlü silahla donatılmış muzaffer askerler eşliğinde harekete geçildi. Buhârâ'nın dört fersah uzaklığındaki Begâzî-deh, Hümâyûn Hazretlerinin atının nalları altında âdeta inledi ve her tarafa misk kokuları yaydı. Başarı Allâh'tandır.

5.10.BEGÂZÎ-DEH⁷³⁴ MENZİLİNDEKİ OLAYLARIN BEYANI

Padişah bayraktarları günden güne artan bir azimle cuma günü⁷³⁵ Kasr-ı Ârifân'dan yola çıkarak iki fersah uzaklığındaki bir konağa vararak orada konuşlandı. Askerler toplu bir halde Kazaklara saldırı için hazırlandı, dört farklı taraftan Türkistân'a yöneldi. Ertesi gün oradan Begâzî-deh denilen yere vardı. Bu mevzide saltanat ve fazilet sahibi Ubeydullâh Sultânın özel askerleri ve Buhârâ ordusunun Hümâyûn askerlerinin öncü birliklerine katılacağı, Buhârâ çölünü kat ederek Türkistân'a doğru yola koyulacağı, aynı zamanda Sultân'ın emirlerinden biri olan Emîr Celâleddîn Örs'ün⁷³⁶ de sayısız askerlerle orduya katılacağı bildirildi. Her biri güçlü bir aslan ve savaşta birer kaplan gibi kahraman olan yirmi bine yakın süvârî Ubeydullâh Sultân'ının ordusu eşliğinde Türkistân çölünü kat etmek için yola koyuldu. Sultân Ubeydullâh büyük bir padişahlık ahlâkı ve kemâl sıfatlarına sahipti. Büyük bir cesâretle fetihler gerçekleştirmiş, birçok ilimlerde uzmanlığa erişmiş, ilâhî ibâdet âdâbı ile mârifet kesbetmiş ve padişaha itaat içinde olmuş biriydi. Buhârâ'da iken İbnü'l-Cezerî'nin Hisnü'l-Hasîn⁷³⁷ kitabını fakir bendenizin yanında okudu. Bir ara ders esnasında “sıla-i rahim⁷³⁸ ömrü uzatır” hadisine gelince; fakir bendeniz şöyle

⁷³⁴ Buhârâ'nın dört fersah uzaklığında bir yer adı. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 394, Türkçe Boğaz (iki toprak arasını bölen yer) anlamındaki بوزغاز veya بوغاز (boğaz, buğaz) ve بوز köy anlamında iki kelimeden birleşik bir kelimedir. “Köyün boğazı” anlamındada olabilir. Araştırmamızda böyle bir bölgeye rastlamadık. (müt.) **Lügatnâme**, C. IV, s. 4887.

⁷³⁵ 18 Şevvâl 914/9 Şubat 1509, Ursula Ott, Transoxianen und Turkestan zu Beginn des 16. Jahrhunderts, Das Mihmân-nâmâ-yi Buhârâ des Fadlallah b. Rûzbihân Hungi, Übersetzung und Kommentar, Freiburg 1974.

⁷³⁶ Veya Evris'tir. Sultân'ın Emîrlerinden biridir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.56,59.

⁷³⁷ Kitabın tam adı “el-Hisnû'l-hasîn min kelâmi seyyidi'l-mürselîn”dir. 22 Zilhicce 791'de (12 Aralık 1389) Dimaşk'ta tamamlanan eserde başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere temel hadis kaynaklarından derlenen rivâyetlerle dua ve zikrin fazilet ve âdâbı, icâbet vakitleri ve yerleri, esmâ-i hüsnâ, bazı sûre ve âyetlerin fazileti, Hz. Peygamber'in duaları gibi konular ele alınmıştır (Kahire 1277 [kenarında Abdülhâdî el-Ebyârî'nin en-Nûrû'l-mübîn li'l-Hişni'l-şaşîn adlı takrirleriyle birlikte], 1297, 1301,1302, 1303, 1306, 1307, 1310, 1312, 1316, 1320, 1321, 1349 (Muhammed Hakkî en-Nâzîlî'nin Hâzînetü'l-esrâr celîletü'l-ezkâr adlı kitabının kenarında), Bombay 1301; Cezayir 1328; Delhi 1871 (Urduca tercümesiyle birlikte), Lahor 1320). 'Ali el-Kârî eseri el-Hırzû's-semîn li'l-Hişni'l-şaşîn adıyla şerhetmiştir (I-II, Mekke 1304). Bkz. Tayyar Altıkulaç, “İbnü'l-Cezerî”, **DİA**, C.XX, İstanbul 1999, s.551-557.

⁷³⁸ Akrabalık bağlarını yaşatmayı, akrabaların birbirini ziyaret etmesini ve iyi ilişkiler kurmasını ifade eden ahlâk terimi. Bkz. Mustafa Çağrı, “Sıla-i Rahim”, **DİA**, C.XXXVII, İstanbul 2009, s. 112-113.

dedim: Sıla-i rahim herkesin yakınlık derecesine göre hareket etmesi gerektiğini ifâde etmektedir. Örneğin yakın olan kimse kâfir veya fâsık ise ona sıla-i rahimde bulunmayı terk etmemeli, İslâm ile hidâyete ermesi için dua etmeli ve hakkında her türlü maslahatı gözetmelidir. Kazaklar ordusunun her ne kadar amelleri şeriat ile muvâfık değilse de sizinle yakınlık içindedir ve soy bağıllığı vardır. Yabancı Kızılbaş kâfirler İslâm beldelerine ve saltanat mülkünüze karşı saldırdığı bu dönemde, onlara saldırmayı terk edip mülkünüzü işgal etmeyen ve küfürlerinin İslâm beldelerine zararı fazla olmayan Kazaklarla savaşa yöneldiniz. Zira bu akıl nezdinde de pek açıklanamayan husustur. Nitekim yüce Peygamber şöyle buyurmuştur: “Sizden biriniz beni babasından, çocuklarından ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe imana erişemez.”⁷³⁹ Bu hadis gereği her mümin Allâh Resûlü’nün hürmetini kendi hürmetinden öncelikli görmelidir. Bu Kızılbaş kâfirler, Allâh Resûlü’nün hürmetini çiğnemedede aşırı gitmişlerdir. Hâşâ Peygamber’in Ehl-i Beyti’nin haremi hususunda öyle şeyler söylüyorlar ki eğer bunu sizin atalarınızdan biri hakkında söyleyecek olsalar, gayret kılıcınızı çekerek hayatlarına son verirdiniz ve asla onlardan padişahça intikam almaktan el çekmezsiniz. Ama siz onlardan saldırıdan el çekmiş ve size fazla bir muhâlefeti olmayan kimselerle savaşmaya yönelmişsiniz. Ayrıca soy yakınlığı, evlilikten doğan yakınlıkla iç içe bulunmaktadır. Bu iş sizin gibi akıllı dindarlar nezdinde ilginç görünmektedir. Sultân Ubeydullâh şöyle buyurdu: Siz asla din gayreti hususunda kusur içinde olduğumuzu düşünmemelisiniz, o kâfirlerden intikam hususunda ihmalkârlık gösterdiğimizi aklınızdan bile geçirmemeniz gerekir, ama “her şeyin bir zamanı vardır”⁷⁴⁰ hükmü gereği kevn-ü fesât⁷⁴¹ âlemindeki işlerden her birinin belli bir öncülleri ve sebepleri vardır. Her iş vaktinde yerine getirilmelidir. Belki de Kazaklarla savaşmak o güruhun ortadan kaldırılmasına bağlıdır. Bazen belki de Kızılbaş grubuna saldırmak, o gruba karşı saldırıya geçmek Türkistân beldesine saldırıya bağlıdır. Güçlü düşmanını arkasında bırakarak karşıındaki düşmana doğru

⁷³⁹ **Buhârî**, İmân, 8; **Sahîh-i Müslim**, İmân, 68, 70; **Nesâî**, İmân, 19; **İbn-i Mâce**, Mukaddime, 9; **Ahmed b. Hanbel**, C. III, 177-207, 275, 278 ve C. IV, 336, **el-Mü’cemü’l-Müfehres**.

⁷⁴⁰ “الأمور مرهونة بأوقاتها” (işler vakitlerine rehindir), el-Bihâr, 2.165.77. <http://shiaonlineibrary.com/> (Erişim târihi, 21.05.2021)

⁷⁴¹ Varlıktaki bozukluk ve değişim. (müt.)

hareket etmek akıl işi değildir. Ama Kazaklar hususunda söylediğiniz sıla-i rahime riâyet etmek hususuna gelince... Aramızdaki düşmanlık o kadar büyüktür ki artık bütün bağılıklarımız kopmuş, bizimle o grup arasında ortaya çıkan savaşlar ve fitneler her türlü ilişkilerimizi ortadan kaldırmıştır. Aramızda hiçbir sevgi bağı kalmamıştır. Sıla-i rahime riâyet etmek eğer mümkün olursa bu da yine mekânı yüce olan Hân Hazretlerinin hilâfeti sayesinde olacaktır. Biz Hân Hazretlerinin emrine itaate ve hizmetine boyun eğmiş kimseleriz, başka da bir yol bilmeyiz. Eğer bu hususta salâh ve islâh cihetinde bir şeyler biliyorsanız, kitap ve sünnet hükümleri ışığında latif sözlerinizle Hânın yüce meclisinde bunu dile getirebilirsiniz.

Fakir olan bendeniz şöyle dedim: Eyvah ayvah, nasıl olur da bu emrin karşısında yer alabilirim. Nitekim Hân Hazretlerinin tutumu da o cemaate karşı değişmiş ve keskin kılıcını Kazaklar gurubuna karşı intikam alma niyetiyle kınından çıkarmıştır. Dolayısıyla hiç kimsenin bu hususta bir itirazı olamaz. Eğer bir kimse bu hususta bir barıştan söz edecek olursa kendi tarafına savaş açmış olur. Bu esnada aklıma bu olayı anlatan şu rubâî geldi.

Rubâî

Herkes kendi sazını çalacak olursa

Kendine ülkenin havasını dar etmiş olur

Kazaklarla savaşmak ne zaman maslahattır

Hân'a söylersem korkarım savaşır.

Ubeydullâh Sultân, kazâ ve kaderin emriyle Kazaklarla savaşmak için ordunun önüne katılmıştı. Yol esnasında konaklayacakları yerlerde ordunun su içeceği sıkıntı olması korkusuyla bir menzil daha öteye hareket etti. Emîr Celâleddîn Örs de yine Ubeydullâh'ın ordusunun önünden hareket ediyordu. Ordulara su ve ot temin etme açısından önceden harekete geçerek Begâzî-deh mevziinden (Buhârâ yakınlarındaki) Gücdevân yurduna yöneldi.

Başarı, nimetler ihsan eden Allâh'tandır.

5.11.ĞÜCDEVÂN KASABASINA KONAKLAMANN VE ORADA GELİŞEN OLAYLAR

Kutlu padişah bayraktarları pazartesi günü sabahı Begâzî-deh mevkiinden Ğücdevân⁷⁴² kasabasına doğru hareket etti. Bu yurttâ Horasan büyükleri, Buhârâ halkından geriye kalanlar ve Mâverâünnehir etrafında oturanlar huzura vardı. Büyük bir fermanla baş vezir Hâce, Buhârâ ve Merv ile ilgilenmek için geri döndüler. Sübhânî teyitler ordusuyla çepeçevre kuşatılmış ve de yardım, zafer ve mutluluk ile donatılmış olan yüce Hâkan Hazretleri, Ğücdevân tarafına yöneldi. Bahtı açık yüce devlet bayrağını dalgalandırdı ve sağında solunda her biri asrının pehlivanlarından ve cesurlarından olan emirler ve makamı yüce komutanlar eşliğinde harekete geçti. İlâhi ibâdet ile iç içe olan ve de sonsuz ilim ve mârifet ile dolup taşan bu padişahlık haşmetini mülâhaza edince, bu hakir bendenin hâtırasında bir anı canlandı. Bu anı da şu ki Hülâgû Hân fetih bayrağını dalgalandırıp padişahlar saltanatının gelenek eserlerini hâkim kılınca, Irak ve Âzerbaycân memleketlerini fethetmeye yönelince Hâce Tûsî onun varlığıyla iftihar etmiş, o yüce Hân ile birlikte olma makamı ile övünmüş, makam ve mevkiine dayanak saymıştı. Gerçi o makamı yüce bir padişahla beraber olmuştu. O dönemde böylesine âlemleri fetheden bir padişah ile birlikte olma makamına sahip olan başka bir kimse yoktu. Ama heyhat! Fakir bendenize nasip olan bu şeref ve kıvanç nerede, o nerede? Müslümân ülkelerin padişahı ve âlemlerin fâtihi halîfe Şeybânî Hazretleri ile birlikte olma izzet ve şerefî onunki ile kıyas dahi edilemez. Hân Hazretleri kâmil bir ilim ve kapsamlı bir yüceliği bir araya toplamış, hanlık makamıyla iman âdâbı yollarını bir araya getirmişti. Bu kapsamlılık Hülâgû Hân'da nasıl bir araya gelebilirdi ki? Dolayısıyla da bu fakir bendeniz bu yüce padişahla birlikte olma şeref ve kıvancını kendime övünç vesîlesi kılabilir ve böylesine ilâhî lütuf derecelerine eriştiğim için her gün yüz defa böylesine dindar bir halîfenin

⁷⁴² “غجدوان” Büyük bir köy olan Ğücdevân/Ğicdevân kasabası Buhârâ'ya altı fersah uzaklıkta bulunan Buhârâ'nın köylerindendir. Bkz. **Lügatnâme**, C.XI, s.16606; Sa'id Nefisi, Risâle-i Sâhibiye'nin Önsözü, **Ferheng-i Îrân Zemîn**, S.1, Tahran 1332, s.73.

inâyet bayrağı altında olduğum için secdeye kapanabilirim. Bu yüce halife sürekli olarak kâfirleri ortadan kaldırma, fâcirlerin fesât unsurlarını yok etme ve kötülerini ortadan kaldırma azmi içinde şimdi de Kazak gazvesine doğru hareket etmekte ve bende onunla bulunmaktayım. Bu düşünceler içinde aklıma şu rubâî geldi:

Rubâî

Hâce Nâsır⁷⁴³, Hülâgû ile bu dünyada

dünyanın helak ve yağmasının başını çekti

Ey Tûsî⁷⁴⁴! Senin Hânın nerede, benim Hânım nerede

Hülâgû benim Hân gibi olabilir mi?

Yirmi iki Şevval Pazartesi sabahı ikbal sahibi yüce Hân Hazretleri Gücdevân kasabasına vardı. Himmet yardımını almak, saadet yoluna uğur talep etmek ve düşmana karşı galip gelmek amacıyla ibâdet feyzine erişmek için yüce menkîbeler sahibi ve güzel makamlar efendisi büyük Hâce ‘Abdü’l-Halik-i Gücdevânî’nin⁷⁴⁵ ziyaretine azmetti. ‘Abdü’l-Hâlîk-i Gücdevânî kendi asrının kâmil bir mürşidi idi. O nûr dolu mezarı ziyaret ederken ziyaret âdâplarını yerine getirdi. Allâh’ın yüce kitabını tilâvet buyurdu. O mukaddes mezarın etrafında oturanlara sadakalar, hediyeler dağıttı. O yüce mecliste birçok faydalar ve iyilikler gizlilikten açığa çıktı. Bendenizden hakîki ilimlerin bahisleri tahkîkinde çeşitli teftişlerde bulundu. Bu menzilde hâsıl olan bazı faydaları inşâallâh bu makamda zikredeceğim. Başarı şüphesiz tek olan Allâh’tandır.

⁷⁴³ Ebû Ca’fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (ö. 672/1274), İranlı âlim ve filozof kastedilmektedir. Bkz. Agil Şirinov, “Nasîrüddîn Tûsî”, **DİA**, C.XXXI, İstanbul 2012, s.437-442.

⁷⁴⁴ a.g.e., s. 437-442.

⁷⁴⁵ (ö. 575/1179 veya 617/1220), Orta Asya sûfilîğinin gelişmesinde büyük rol oynayan Hâcegân silsilesinin kurucusu. Bkz. Hamid Algar “Abdülhâlîk Gücdevânî”, **DİA**, C.XIV, İstanbul 1996, s. 169-171; Doğum yeri olarak Buhârâ veya Gücdevân kabul edilmektedir. Hocası büyük tefsir âlimi olan İmam Saruddîn’dır. Celâlüddin Muhammed Pârsâ onun hakkında kendi kitabı olan “Faslû’l-Hitab’da “sırların kaynağı, nurların zuhûru, hakikatlerin kâşifi vb.” övgü ve tâzimle bahsetmiştir. Bkz. Sa’id Nefîsî, Risale-i Sahibiye’nin Önsözü, **Ferheng-i İrân Zemîn**, S.1, Tahran 1332, s.74.

5.12.ĞÜCDEVÂN⁷⁴⁶ MENZİLİNDEKİ FAYDALARI

5.12.1.Ebcediyye⁷⁴⁷ Kasîdesinin Tavsifi

Begâzî-deh'ten Ğücdevân'a doğru yönelince gayb makamının derinliklerinden zuhûr eden Ebcediyye Kasîdesini o menzillerde izhar buyurdular. Hakikatte o kasîde tasavvuf ilminin birçok tahkiklerini ve harflerin sırlarının inceliklerini kapsamaktadır. Bunlar perdeleri ortadan kaldıran, hiçbir ârifin ve sırlar örtüsünü kenara iten hiçbir hakikat ehlinin elinin ulaşamadığı türden mârifetlerdir. Bugüne kadar gizlilik hicabında ve perdesinde kalan maksatlarının örtülü çehresi günümüz âriflerinin gözüne asla zâhir olmamıştır. Ğücdevân havâlisine erişince o kasabanın büyük âlimleri ve şeyhleri yüce Hân Hazretlerinin hizmetine varmış, eskiden beri hizmet mârifetine sahip olarak birliktelik içinde bulunmuş, ihlas hukukunun öncülleri ile saadet eşiğini öpme şerefine erişmiş, Hümâyûn Hazretlerinin eşiğinde itaat ve muvâfakat yoluna koyulmuşlardır. Bunun üzerine yüce Hân Hazretleri onlarla Ebcediyye Kasîdesinin girişini şerh etmiş, temelleri yüce mânaların cevherlerinin yazılımının îcâdını beyan etmiş, gayb gizliliklerinden şiir kisvesinde yüce makamlarla zuhûr edişini en güzel bir beyan ile açıklamıştır. Bu kasîde Türkçe olduğundan ve de gizli hakikatlerinin istinbat edilmesi, tasavvuf ilminin hakikatlerini bilen kimseden başkasına anlamı müyesser olamaz. Bineğine bindiğinde sağ tarafta olduğumdan “Ashâbü'l-Meymene”⁷⁴⁸ şerefini

⁷⁴⁶ Buhârâ'ya altı fersah uzaklıkta bir yerleşim yeri olup büyük bir köydür. Bkz. **Lügatnâme**, “غجدوان” (Ğücdevân) maddesi, C.XI, s.16606.

⁷⁴⁷ Ebced, eski Sâmi alfabe sırasına göre tertiplenmiş, Arapça'ya mahsus sesleri gösteren harfler ilave edilmiş ve bu sıraya göre harflere, birden ona sıra ile, ondan yüze onar onar, yüzden bine yüzer yüzer olmak üzere birer sayı değeri verilmiş olan Arap harflerinin diziliş sırası ve bütünüdür. Bkz. Ferid Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Haz. Aydın Sami Güneyçal, Ankara, 1998, Aydın Kitabevi Yayınları.

“Yemîn ile ashâb” (topluluk, grup) kelimelerinden oluşan bu terkip, yaratılışın başlangıcında Allâh'a vermiş oldukları sözü (mîsâk-ı fitrî) bu dünyâda bozmayan ve böylece hem kendilerine hem de diğer insanlara karşı olan görevlerini yerine getiren, âhirette ise amel defterlerini sağ taraflarından alarak önleri ve sağ yönleri Allâh'ın nuruyla aydınlanıp bu hal üzere cennete girecek olan mutlu insanlar zümresini ifâde eder (Râzî, XXIX, 142). Meclislerde büyüklerin oturmasına ayrılan sağ taraf ve ayrıca “uğur, bereket” mânasına gelen meymene kelimesi ile yapılan ashâbü'l-meymene (أصحاب الميمنة) terkiбі de aynı anlamı ifâde eder. Hadislerde “ehlü'l-yemîn” diye anılan bu gruba ashâbü'l-yemîn ve ashâbü'l-

elde eden bu fakir bendeye iltifat buyurarak şöyle buyurdu: Bu kasîdenin maksat ve gizliliklerini, topluluğun anlayabileceği bir şekilde bu makamda beyan ediniz ki bunun faydalarının açıklandığı zamanda mevcut olmayan buradaki hazır bulunanlar da o bilgilerden mahrum kalmasın.

Elbette topluluğun kavram kânunlarına muvâfık ve o beyitlerin mânaları ile mülâyim olan faydalarının, hakkıyla açıklanması elbette birçok zorluklar içermektedir. Ama yüce Hân Hazretleri bu, sermâyesi az olan hakir bendenize emrettiği için kaâbiliyetim miktarınca kasîdeyi açıklamaya çalıştım. Elbette kutsî makamların hakikatinden, ilâhî yardımlardan ve sürekli saadetlerden bir nasibimin olması gerekiyordu ki bu sırların içeriğini düşünebileyim ve hakkıyla açıklayabileyim. Ben de bu yardım ve saadetlere itimat ederek o Ebcediyye Kasîdesini açıklamaya çalıştım. Bineğimin üstünde bu kasîdenin muhtevasını ve sırlarını halîfe hazretlerinin huzurunda beyan ettim. Yaptığım bu açıklama ve beyanı yüce Hân Hazretleri makbul gördü ve beğendi. Bu zikredilenlerin özeti hâtıralarda bulunduğu için yazılmasını uygun gördü. Çünkü o kasîde iki yüz elli beyitten oluşmaktadır. Bu arada kasîdenin girişinde beyan edilen yedi giriş beyti, bu makamda zikredilecek ve ardından şerh edilmeye çalışılacaktır inşâallâh.

5.12.2.Ebcediyye Kasîdesinin Giriş Beyitleri

Beyit

Kıyas birle nazar kıl atana

Ne terkip kıldı anın suratında

Tercüme

meymene adlarının verilmesini, yaratılışın başlangıcında (Bkz. el-A'râf 7/172) Âdem'in sırtından veya sülbünden (M. Reşîd Rızâ, IX, 389; Elmalılı, IV, 2329) çıkartıldıkları zaman onun sağ tarafında bulunmaları veya sağ tarafından çıkartılmaları ile açıklayan müfessirler olduğu gibi, bunu hesap gününde kitaplarının sağ taraftan verileceğine (Bkz. el-Hâkka 69/19-24), yüksek makam sahibi olacaklarına, cennetin sağ tarafında ikamet edeceklerine bağlayanlar da vardır. Bkz. Ârif Aytekin, "Ashâbü'l-Yemîn" DİA, C.III, İstanbul 1991, s. 472.

Kıyas ile bak babanın yüzüne

Ne terkip buyurmuş onun suratında

Bir ara makamı yüce Hân Hazretlerinin mahfilinde ashaptan biri şöyle arz etti: Falan kimse (yani fakir bendeniz) bazen Ebcediyye Kasîdesinin tarifi makamında tasavvuf ilminin hakikatlerinin bu kasîdeden istifade edildiğini ve bunun için kendi anladığı kadarıyla bir şerh yazmak istediğini söylemiştir.

Bunun üzerine sözleri birer inci ve mücevher değerinde olan yüce Hân Hazretleri böyle bir şerhin yazılmasının çok iyi olacağını beyan etti. Ben de bu kasîdenin mânasından anladıklarımı şerh etme gücünü bulacağımı ümit etmekteyim. Çünkü Türkçe dilini ve inceliklerini gerektiği kadar bilme uzmanlığına sahip değilim. İnşâallâh yüce Hân Hazretlerinin de, “yazarsa iyi olur” sözünün bereketi ile bu şiirin tercüme ve şerhi hususunda herhangi bir kusur vâki olmaz. Başarı bir olan Allâh’tandır.

Bu beytin Farsça tercümesi şudur⁷⁴⁹: Kıyas ederek babanın yüzüne iyice bak, Allâh’ın onun suratında neler terkip ettiğini bir gör. Bundan maksat da akıl kıyası ile babanın terkibine bakılması ve yüzünün mülâhaza edilmesidir. Böylesine güzel, çekici, bilge ve hikmet sahibi bir yüzde ne kadar ilginç eserlerin olduğunun müşâhede edilmesidir. Takdir sahibi olan Allâh “şüphesiz insanı kendi sûreti üzere yaratmıştır.”⁷⁵⁰ Suretini tasvir buyuran yüce Allâh birçok güzel hakikatleri onda terkip etmiştir. “Âdeme bütün isimleri öğretti.”⁷⁵¹ İnsanın bâtın ve zâhirini yaratışsal ve ahlâktan (fiziksel ve ruhsal müt.) ibâret iki denizin birleştiği bir yer kılmıştır. Eğer ona itibar gözüyle bakacak olursan binlerce güzel hikmet incelikleri elde edersin. Eğer mânasını resim levhasına tasvir edecek olursan ilk varlığın vasıflarının ışıkları olan binlerce ilâhî makamlar kalbine tecelli eder. İşte bunlar sûfilerin tahkike dayalı ilk konularıdır. Zîra sûfinin biri ilim ve diğeri amel olan iki yönü bulunmaktadır. İlim

⁷⁴⁹ Şeybânî Hân, “Ebcediyye Kasîdesi”ni Türkçe okuduğu için yazar eserinde şiiri Farsçaya çevirmektedir. (müt.)

⁷⁵⁰ **Buhârî**, İsti’zan 1; **Müslim b. Haccâc**, Birr 115, Cennet 28; **Ahmet b. Hanbel**, C. 2, s. 244, 251, 351, 423, 434, 464, 519.

⁷⁵¹ Kur’ân-ı Kerîm, Bakara, 31.

yönü ilk varlığın zât ve sıfatı ile bütün mazharlarda tecelli hakikatini beyan etmektedir. Bu da ahadiyet⁷⁵² vâhidiyet⁷⁵³, sıfat, ruhlar, berzah ve a'yan'ın (özdeklerin) cem' makamıdır.⁷⁵⁴ Bütün makamların ve tecellilerin birleştiği nokta, tümel mazhar olan makamı küçük insanın mülâhazası hasebiyledir. Bu yüzden *Fusûs*⁷⁵⁵ sahibi kendi kitabında ilk önce Fass-i Âdemi⁷⁵⁶ ile başlamış ve girişinde de bu yüce beyitte vâki olduğu maksada işâret buyurmuştur. Ebcediyye Kasîdesine bu beyitle başlamasının sebebi de hakîki Ebced'in, tümel mazharı olan insan olduğu hasebiyledir. Makamlardan biri de insanın ruhu olup, terkiбинin kelime, hakikatinin kendisinden terkip ettiği harflere teşbih edilmesi durumunda kelimelere oranla Ebced şeklinde vâki olmasıdır. Bu sözün hakikati de şudur: Bazı tahkik ehli kimseler varlıkları harflere teşbih etmiş ve harflerin terkiбі olarak tâbir buyurmuşlardır. Nitekim örfte de bilindiği gibi harflerin terkiбі ifâdesi, Ebced harfleri ile gerçekleşmektedir. İnsandan ibâret olan varlıklar topluluğunu mülâhaza ettiğimizde de kendisinden Ebced ile bahsetmekteyiz. O halde bu takdir üzere, ilk etapta insanın terkiбинin incelikleri beyan edilmelidir. İlim

⁷⁵² Bütün isim ve sıfatlardan mücerret olarak Allâh'ın zâtının tek ve bir olduğunu ifâde eden terim. Mutasavvıflara göre isim, sıfat, nisbet ve taayyünlerden hiçbirisi söz konusu olmaksızın, bunların varlıkları kesinlikle dikkate alınmaksızın ilâhî zâta ahad (tek, eşsiz, bir) ismi nisbet edilmiştir; ahadiyyet ise O'nun bu eşsizliğini ve tekliğini ifâde eden bir sıfattır. Ahadiyyet, daha mükemmeli tasavvur edilemeyen birlik, ezeli ve ebedi tekliktir. Bu mânadaki "bir"i (ahad) bilen de yoktur. Bkz. Süleyman Uludağ, "Ahadiyyet", *DİA*, C.1, İstanbul 1988, s.484.

⁷⁵³ Vahdetin bir yönüne ahad, öbür yönüne vâhid derler. Dolayısıyla vahdet, ahadiyyetle vâhidiyyet arasında yer alır. Önce ahadiyyet, daha sonra vahdet ve vâhidiyyet mertebeleri gelir. Ancak her üçü de ezeli olduğundan burada sözü edilen öncelik-sonralık zamanla ilgili değil, akli ve itibarîdir. Ahadiyyete lâ-taayyün (belirsizlik), vahdete taayyün-i evvel, vâhidiyyete de taayyün-i sâni denilir. Ahadiyyet Allâh'ın zâtını zâtıyla bilme mertebesidir; burada diğer şeylerin bilgisine yer yoktur. Vahdet zâtını, sıfatlarını ve bütün varlıkları -ayırım söz konusu olmaksızın- kül halinde, vâhidiyyet ise vahdette küllî olarak bildiği şeyleri cüz'î yani ayrıntılı olarak bilme mertebesidir. Bkz. Süleyman Uludağ, "Ahadiyyet", *DİA*, C.1, İstanbul 1988, s.484.

⁷⁵⁴ Cem' herşeyi Allâh'tan bilerek halkı yok, Hâlık'ı var görme hali. Cem' toplamak, dikkat ve iradeyi bir noktaya teksif etmek demektir. Cem' fark (veya tefrika) ile birlikte kullanılır. Ruh, ilâhî güzelliği (cemâl-i ilâhi) seyre dalınca, zât-ı ilâhî nurunun galebesi karşısında eşyayı birbirinden ayıran aklın nûru söner, böylece hakkın ortaya çıkması ve bâtılın kaybolması sebebiyle kadim olan Allâh ile hâdis olan eşya arasındaki fark ortadan kalkar. Daha doğrusu kudret-i ilâhîye karşısında eşyanın acz ve hiçliği ortaya çıkar; eşyâ ve varlıkların O'nunla var olduğu duygu ve idrâk ile anlaşılmış olur. Buna cem' adı verilir. Bkz. Hasan Kamil Yılmaz, "Cem' ve Fark", *Altınoluk Dergisi*, 1997 – Mayıs, S. 135, s. 034,

⁷⁵⁵ *Fusûsü'l-Hikem*, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) bütün fikirlerinin özeti sayılan temel eser, Tasavvuf düşüncesinin temel kitaplarından biri olan eserin tam adı *Fuşûşü'l-hikem ve ħuşûşü'l-kilem*'dir. "Fusûsü'l-hikem" tamlaması "yüzük kaşı (yuvası), göz bebeği, eklem yeri, ön diş" gibi mânalara gelen fassın çoğulu fusûs ile hikmetin çoğulu hikem kelimelerinden meydana gelmiştir. Bkz. Mahmud Erol Kılıç, "Fusûsü'l-Hikem", *DİA*, C.XIII, İstanbul 1996, s. 230-237).

⁷⁵⁶ Agm. s.230-237.

tâlibi nefislerin, bu incelik dolu sûreti ve bu cazip terkebî mülâhaza etmesi hususunda bilgilendirilmesi sağlanmış, akıl kıyası ile hareket etmeleri ve kendi babaları hakkında mârifet elde etmeleri istenmiştir. Bu teşvik esnasında kendilerini hazırlıklı kılmaları ve o uygun incelikleri derk etmeleri amaçlanmıştır. İnsanın kendisini babası ile mukayese ederek bizzat kendisini de ilâhî güzel isimlerin birleştiği yer haline getirmesi öngörülmüştür. İnsan böylece kendisinden esirgenmeyen lütuf elinin uzanarak varlık perdesini ortadan kaldıracığını ve zâtî hüviyet ile ilâhî makamları müşâhedeye ereceğini açıkça görür. Bu makam ilk insanın hakikatinde hâsıl olmuştur. Sûret terkebî iki mânânın tahsisini ifâde etmektedir ki âlimler de bu sahih hadisin anlamında bu hakikati dile getirmişlerdir. Bilindiği gibi Allâh Resûlü, “Şüphesiz Allâh Âdem’i kendi sûreti üzere yaratmıştır” diye buyurmuştur. Burada yer alan “sûret”, âlimlerce iki şekilde mâna edilmiştir. Birinci anlama göre buradaki zamir insana dönmektedir ve bu durumda mâna şu şekildedir: Yüce Allâh Âdem’i kendi sûreti üzere yaratmıştır. Yani ilk sahip olduğu sûret üzere vücûda getirmiştir. Nitekim söylendiğine göre insanın üst tarafı oldukça yüksek olarak dünyaya gelmiş, ama dünyada boyu kısalmıştır. O halde hadisin mânası şöyledir: Yüce Allâh insanı ilk sahip olduğu sûret üzere yaratmış, daha sonra onu kısa kılmıştır. Evlatları da o kısa boydan vücûda gelmişlerdir. Peygamber’in bu ifâdesi de ilk insanın halini beyan makamındadır ve ilk insanın yaratılışının başlangıcı ile ilgilidir.

İkinci anlama göre ise ifâdedeki zamir yüce Allâh’a dönmektedir. Bu durumda da mâna şöyledir: Yüce Allâh insanı kendi sûreti üzere yaratmıştır. Yani kendi yolu ve tarîki üzere yaratmıştır. Kendi celal sıfatları ile münâsip bir vecih üzere halketmiştir. Burada da maksat, insanın sıfat ve güzel isimlerin câmi’i ve kapsayıcısı oluşudur. Âlimlerin görüşüne göre sûret lafzından maksat, terkip ve hudûstür.⁷⁵⁷ Filozofların

⁷⁵⁷ Evrenin yaratılmışlığı öncülüne dayanarak Allâh’ın varlığını ispat etmek için başvuru delillerden biri. Hudûs delili: "âlem hadistir" önermesine dayanır. İslâm düşünürleri, imkân deliliyle bağlantılı olarak hudûs delilini sıklıkla kullanmışlardır. Hudûs delili, kainatın sonradan olduğunu ispatlar ve her sonradan olanın bir yaratıcıya muhtaç olduğu sonucuna varır. Hudûs delilinin özü "sonradan olma" düşüncesi olduğu için, Allâh’ın yaratıcılık gücünü merkeze alarak- alemin hadis olduğunu kabul ederler. Bkz. Haluk Gökalp, “İslâm Felsefesinin ve Kelâmının Dîvân Şiirine Yansımaları: Tevhid Kasîdelerinde İsbât-ı Vâcib”, **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul 2006, s. 47-81.

görüşünde de sûret cevherlerden biridir ve mümkünü'l vücûd kısmından sayılmaktadır. Arapça lafızlarda mürekkep olan varlıklarda kullanılmaktadır. Bu yüzden de âlimler ister istemez birinci mânâyı tercih etmişlerdir. Bu yüce beyitte kasîdenin girişinde yer alan temel bilgilerde sûretin terkbine işâret edilerek iki mânadan birinin tercihinde de işârette bulunulmuştur. Bu giriş bilgileri bu maksadı beyan edecek şekildedir. Zîra insanın kapsayıcı terkbini Ebced'in husûlünün mebdî beyan edilmiş ve Ebced'e işâret edilmiştir.

Beyit

Bilesindir insanın ebced oku kıl

Bunun manasıdır müşkül muamma

Tercüme

Sana ilim gerektiği için Ebced'i oku

Bunun mânası oldukça zor olan bir bulmacadır.

Yani eğer Âdem'in terkip hakikatini bilmek istiyorsan, Ebced ilmini okuman gerekir. Hiç şüphesiz Ebced'in mânası oldukça zor olan bir bulmaca gibidir. Bundan maksat akıl kıyası ile bakmanı emrettiğimiz ilk insanın terkip sûretinin Ebced terkbî gibi oluşudur. Dolayısıyla da insanın terkip hakikatini bilmek istiyorsan, Ebced ilmini okuman gerekir. Ebced ilmini öğrendiğin zaman insanın kapsamlılık mazharı olan terkip hakikatini de öğrenmiş olursun. Nitekim çocuklar Ebced ilmini okuduktan sonra ilim ve mârifet elde ederek insanın hakikatini öğrendiğine işâret edilmektedir. İşte bu da söz konusu beytin hayâli rengini göstermektedir. Beyit böylesine bir sanat ve inceliğe sahiptir. Zîra eğitimin amacını ve çocukluğun halini beyan etmektedir. Ebced ilmini okumaya teşvik ettikten sonra da ilki elif olan Ebced terkbinin haline işâret etmektedir.

Beyit

Elif dik doğru bul her işte akıl

Onun için buluptur harf-i yekta

Tercüme

Elif gibi dimdik ol her işte ey akıllı

Ki o bu yüzden yegâne harf oldu.

Âdemin terkinin çözümüne başlayarak şöyle dediler: Bilindiği gibi Ebced terkinin harflerinin ilki, elif harfidir ve insan terkinin hakikatının aslı da elifin işâret ettiği vahdet makamıdır. Aynı şekilde Âdem isminin terkinin harflerinin ilki de eliftir ve burada bu şekilde ahadiyet ve vâhidiyet mertebesi beyan edilmiş ve denmiştir ki: Ey akıllı insan, her işinde tıpkı elif harfı gibi ol; eğer doğrulursan doğru yolda bulunursun. Yani elif sûretinden elde edilen doğruluğa ermiş olursun. Elif bir isimdir. Elifin müsemması⁷⁵⁸ da bütün kemâl sıfatlarının müşâhede makamı olan “cem” makamıdır. O halde zât makamında eğer sadece vahdete bakacak olursan doğruluk kemâli söz konusudur ki bu da ahadiyet makamıdır. Ama eğer “cem” makamına bakacak olursan, bu durumda da “vâhidiyet” makamı söz konusudur. Her iki makam da elif ile tâbir edilmiş olup ameller hasebiyle beyitte istikâmet ve doğruluğa işâret edilmiştir. Zîra akıllı insan tıpkı elif gibi her işte dosdoğru olacak olursa, emredilen işleri yerine getirme ve yasaklanmış şeyleri terk etme diye tâbir edilen istikâmet hakikati insanda zâhir olur. Şiirin inceliklerine gelince...

Gerçi akıl sahibi insanlar bunun kühünü ve hakikatini idrak etmekten âciz bulunmaktadır, ama şiir ehlinin kaydettiğine göre şiirin hakikati kâfiyeli ve vezinli bir kelâm olduğudur. Elbette şiir bir hayâli kapsamaktadır. Hayâl etmenin hakikati teşvik etmek ve korkutma rengine mânalardan bir mânayı hayâl etmektir. Gerçi bu teşvik ve korkutmanın daha garip sûretleri hayâl etme gibi bir sonucu da vardır. Şiir daha çok hayâl, daha çok incelik ve daha çok teşvikler içermektedir. Şiirin âşıkâne ve teşvik edici rengine gazel, tüm maksatlarının yazılımına ise kasîde denmektedir. Kasîde hususunda hayâller, kasîdede olan maksat ile ne kadar çok uygun olursa o kadar çok makbul düşer. Bu kasîdede en yüce maksat ise Ebced’dir. Ebced’in ilk ve en üstün

⁷⁵⁸ Allah’ın isimleriyle zâtı arasındaki ilişkiye dair tartışmaları ifâde eden kelâm terimi. Bkz. İlyas Çelebi, “İsm-Müsemma”, *DİA*, C.XXII, İstanbul 2000, s.548-551.

harfî ise elif harfidir ve Âdem'in terki binden bahsetmektedir ve evlada babasının terkip sûretine teveccüh etmesi nasihat edilmiştir. Hemen ardından da nasihat formatında akıllı olan insana her işinde elif gibi dosdoğru olması söylenmiştir. Burada elif harfinin akıllı insanların kendisini görmesi için dosdoğru olduğu hayâlî söz konusudur. Böylece akıllı olan insan da elif harfinin dosdoğru oluşundan her işte dosdoğru olması gerektiğini anlar ve tıpkı elif harfî gibi doğru sözlü ve doğru fiilli biri olarak vahdet tecellilerine mazhar bir makama erer. Elif gibi her şeyin terki binin başlangıcı olduğu için de hemen ardından unsur ve elementlere işâret edilmiş, ata ve ecdat beyan edilmiştir.

Beyit

Bu mana buldu haktan asra müşkül

Enasır buldular ecdad ve aba

Tercüme

Bu mâna Hak'tan dolayı zor oldu

Elementler oldular soy ve ata.

Maksat şu ki Ebced olan bu mâna, ahad olan hak tarafından ifâze edilmiştir. Her akıl bunu derk edemez ve her kalp o sırra erişemez. O halde Ebced'i yorumlayabilmek iki cihetten imkânsız bulunmaktadır. Birinci olarak bu mâna Hak tarafından ifâze edilmiştir. Bunun bildirimi de onu vakfeden şariat sahibinin tevkifine bağlıdır. İkinci olarak da yüce Allâh tarafından ifâze edildiği için oldukça müşkül bulunmaktadır. Allâh tarafından kastedilen bir şey büyük bir zorluk içermektedir. Hiç kimse onu çöze bilme gücüne sahip değildir. Dolayısıyla yine de harflerin müfredatından terkip eden Ebced hakikatine vurgu yapmış ve Ebced'in unsurlar (elementler) sayısının dört harf olduğunu beyan etmişlerdir. Unsur ve elementleri ecdad ve atalar olarak değerlendirmişlerdir. Zîra sûretin terki bî maddenin unsurlarıdır. Nitekim atalar ve ecdat da bâzılık ve tümellik sübûtu⁷⁵⁹ esasınca, şâhsın bedeli olan madde

⁷⁵⁹ Felsefe ve mantık terimleridir. (müt.)

konumundadır. Unsurlar da terkip mertebelerinden insanın vücûda geldiği atalar ve ecdatlardır. Dolayısıyla da her terkip mertebesinde insanın beden maddesine düşen unsurları daha önce de işâret ettiğimiz gibi bâzılık ve tümellik itibari ile baba veya ata olarak adlandırmak mümkündür. Bazen de diğer birtakım itibarlar hasebiyle unsurları “ümmühât-i süflâ” (düşük temeller) olarak adlandırmak mümkündür. O halde insanın bileşiklerden hâsıl olması itibari ile terkip mertebeleri onda atalar ve ecdad mesâbesindedir. Her terkip mertebesi bir baba veya atadır. İnsan ter kibinin mertebelerinden maksat mâden, bitki ve hayvan mertebesidir. Aynı şekilde kabullendiği itibariyle unsurlar temel maddelerdir. Nefisler ve akıllar da mülki babalardır. Bunlar filozofların kavramlarıdır.

Bundan sonra da Ebced hakikatlerini beyan etmeye başlamıştır ki bizler onun mânalarına işâret etmeye çalışacağız.

Beyit

İşâret kılayın bu harfî ebced

İşâret manasın bilinici kayda

Tercüme

Bu Ebced harflerine işâret edeceğim

Ama işâretin mânasını anlayacak kim var ki?

Bu değerli beyitte Ebced harflerine işâret edileceği, ama işâretin mânasını anlayacak kimsenin olmadığı açıklanmıştır. Bundan maksat da Ebced’in sırlarında birçok maksatların gizli bulunduğu, hiç kimsenin onun hakikatlerine erişemeyeceği ve insanların bu sırların inceliklerinden mahrum olduğudur. Arkasından da zuhûr mazharında bütün isimlerin cem‘ mahalli olan Muhammedî hakikate işâret etmişlerdir.

Beyit

Taqî hem dördtür harf-i Muhammed

Burundındur uşal babaga baba

Tercüme

Ayrıca dört harften oluşmuştur Muhammed

Ki evvelden oldu o, babanın babası.

Bu beyitte de Ebced (ابجد) harfinin dört harften teşekkül ettiğine işâret edilmiştir. Diğer bir münâsebet esasınca da Muhammed (محمد) isminin harfleri de dört harften oluşmuştur. Bu sözün açıklaması esasınca da beşerî sûreti hikâye eden Ebced hakikati, ilâhî cemâl ve celal sıfatlarından oluşmuştur. O bütün ilâhî ve kevnî⁷⁶⁰ isimlerin cem‘ makamıdır ve Muhammedî hakikattir. Her ikisinin harfleri birbirinin mukâbilinde yer aldığı ve de isimlerin harflerinin müsemmânın mazharı olduğu ve isimlerin cüzleri hasebiyle müsemmâları da birdir. Ayrıca da vâhidiyet makamına işâret buyurmuş ve Hz. Muhammed’in (s.a.v) zâhir hasebiyle her ne kadar Âdem’in evlatlarından olsa da Âdem babanın hakikati olduğu beyan edilmiştir. Âdem bizim babamız Muhammedî hakikat ise babamızın babasıdır. Nitekim şeyh İbnü’l-Fâriz⁷⁶¹ de şu şiirinde buna işâret buyurmuştur:

Şiir

Her ne kadar ben sûret olarak Âdem’in oğluysam da

Bende bir mâna var ki Âdem’in babası olduğuma şâhittir.

“Âdem su ve toprak arasında olduğu zaman, ben nebî idim” hadisinin mânası da bu maksada işâret etmektedir. Zîra Muhammed’in (s.a.v) hakikati kainatın yaratılışının maksadı ve gâyesidir. Âdem de bu kainatın cümlesinden bir parçadır. O halde hakikatte Muhammedî hakikat babamız olan Âdem’in de babasıdır. Bu yüz beytin tümünde sûfî maksatlar ve Ebced hakikati bir araya gelmiş bulunmaktadır. Mahlasları

⁷⁶⁰ Toplumda bulunmak, kâf ve nûn (kün) vasıtasıyla yaratılan her şey, varlık ve oluş gibi mânalara gelen bir tasavvuf terimi. Bkz. Süleyman Uludağ, “Kevn”, **DİA**, C.XXV, Ankara 2002, s.343.

⁷⁶¹ Ebû Hafs (Ebû’l-Kâsım) Şerefüddîn Ömer b. Ali b. Mürşid es-Sa’dî el-Hamevî el-Mısırî (ö. 632/1235), Sultânü’l-âşıkîn olarak tanınan mutasavvıf-şâir. Bkz. Süleyman Uludağ, “İbnü’l-Fâriz”, **DİA**, C.XXI, İstanbul 2000, s. 40-43.

ile ilgili birkaç beyitten sonra da anlamların zorluklarını beyan etmiş ve celil ve yüce olan Allâh'tan tevfiq talep etmişlerdir.

Beyit

Ne müşkıl manıga tüştü Şîbânî

İlahi kıl kerem (u) tevfiq ana

Tercüme

Sana ne zor mânalar düştü Şeybânî

İlâhi, sen tevfiq keremini bağışla ona.

Yüce mahlası içeren temel yüce beyitte Ebced müşkülü beyan edilmiş ve anlaşılmasının zorlukları açıklanmıştır. Yüce Allâh'tan kendisi için tevfiq ve başarı istenmiştir. Bu tevfiğin yanı sıra herkes için de başarı talep etmiştir. Çünkü padişah tevfiq elde edince yüce Allâh onun halkına da saadet nasip etmekte ve afiyet yolunu açmaktadır. Şimdi de anlayışımız miktarınca bu birkaç beyti açıklamaya çalışalım. Böylece ilim ve anlayış erbâbı olan kimseler bu yedi beytin işâret ettiği mahalden işlerin detaylarını derk edebilsinler. Zaten bu makamda daha detaylı bir açıklamaya girmek uygun değildir. Ümit edilir ki bu gizli inciye bu hüznü aklımın hayâliyle karıştırma cüreti yüce Allâh'ın keremiyle bağışlanmış olsun. Zîra bizim açıkladığımız şeyler bu belâgat ve fesâhat cevherine uygun bir şey değildir, lakin biz kendi anlayışımız miktarınca konuşmaktayız. Bu da Hümâyûn Hazretlerinin izniyle olmuştur. Eğer bir tek kelimesinin dahi şerh hakkını edâ etmek istersek ciltler dolusu yazmamız gerekir. Şüphesiz tevfiq ve yardım Allâh'tandır.

5.13.BUHÂRÂ BOZKIRI YOLUNDAN TÜRKİSTÂN BELDELERİNE YÖNELME DESTANI

Yüce Allâh şöyle buyurmaktadır: “Ey inananlar size ne oldu da Allâh yolunda savaşa çıkın dendiği zaman olduğunuz yerde mihlanıp kaldınız. Âhireti bıraktınız da dünya yaşayışına mı râzı oldunuz? Fakat dünya hayatının faydası âhirete oranla pek azdır.”⁷⁶²

Yani burada asıl maksat savaşı terk etmek ve dünya hayatının âhirete oranla oldukça az bir değere sahip olduğu kastedilmektedir. Dolayısıyla da az olan bir şeyi tercih eden kimse akıllı kimse olamaz. dünya hayatı geçicidir, âhret hayatı ise kalıcıdır. Mevlânâ’nın mânevî Mesnevî’si tarzında söylenen bazı beyitler de bu mânaya işâret etmektedir:

Beyitler

Kahraman insan savaşa çıkın nidasını işitince

dünyanın az metaından el çekip geçer

O vatan için göğsünü siper eder

Ciğeri olmayan ise ten ve beden eteğine sarılır

O aşağılık düşük şeylere meyleder

Âdeta asla “savaşa çıkın” sözünü işitmemiştir.

Bu sözün kastı şüphesiz mekânı yüce Hân Hazretleri olup “savaşa çıkın” ifâdesini âdeta ezelden beri can kulağıyla işitmiş ve sürekli olarak cihat aşkıyla göğsünü siper etmiştir. Cihat meydanına ayak basınca ve azimet içinde cehd ve mücâhadeye yönelince en düşük metaı rahatlığı terk etmektir. Feragat ve rahatlık düşkünü kimselerin tersine, asla tabiat sahasına arzu adımlarını atmamış, azminin

⁷⁶² Kur’ân-ı Kerîm, Tevbe, 38.

yüceliğinden her türlü zorluğu kendi himmetiyle küçümsemiştir. Nitekim Mevlânâ Rûmî, âşık kulun Buhârâ'ya yönelişi ve aşkı hususunda ne de güzel buyurmuştur:

Beyit

Çölün kumları ayağının altında ipek gibi

Ceyhun nehri onun için bir kuyu gibi.

Ğücdevân kasabasından Türkistân'a doğru harekete geçildi. Ğücdevân'ın iki fersah uzaklığında çölün kenarında bulunan bir yerde pazartesi gününün sonunda mola verildi. Herkes orada su ihtiyacını giderdi. Buhârâ'dan azık almayan kimseler buradan kendisine azık edindi. Bu çöl on dört günlük aşılması gereken bir çöl olup orada hiçbir bayındır yer bulunmuyordu ve sadece ortasında “dört kuyu” adında su kuyusu bulunuyordu. İsmi de Çehârçâh “چهارچاه” (dört kuyu) mevziydi. Çölün ortasındaki ⁷⁶³ bu dört kuyudan başka su bulunmadığı için bu isimle adlandırılmıştı. Oysa Hümâyûn Hazretlerinin ordusunda yüz binden fazla suya muhtaç hayvan bulunuyordu. Ubeydullâh Sultân'ın da buna yakın hayvanları vardı. Bunlara ya da bunların onda birine su verecek herhangi başka bir kuyu da bulunmuyordu. Hân Hazretleri orduya, herkesin bir kırba su almasını emretti. Böylesine büyük bir orduyla yüce Allâh'a tevekkül ederek harekete geçti. Salı günü de var olan mesâfe kat edildi, çarşamba sabahı yeniden harekete geçildi. Sağ koldaki emirler “Kağ” (قاع) diye anılan su birikintisini mülâhaza etmekle görevlendirildi. “Kağ”⁷⁶⁴ (su birikintisi) Arapların “gadir” (غدير) olarak adlandırdığı büyük su birikintisiydi. Bazen bu su birikintisi birkaç ok atımı mesâfesinden büyük bir alanı kapsıyordu. Sol kol emirler de orduya su bulmak için harekete geçtiler. Ünlü Emîr Rây Bey⁷⁶⁵ de emirlerle birlikte Cevanğâr⁷⁶⁶ tarafına doğru harekete geçti. Fakir olan bendeniz de onlarla bulunuyordum. Her ne kadar etrafı araştırdılar ve su bulmak için çaba gösterdilerse de hiç kimse sudan bir iz bulamadı. Hepsi şaşkın bir şekilde su aramaya ve tümü bir hava gibi su bulma

⁷⁶³ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 72

⁷⁶⁴ Bkz. “قاع”, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 72

⁷⁶⁵ Sonraki sayfalarda yer alan Rây-Bîk (Beyk)'tir.

⁷⁶⁶ Beranğâz'ın “برانغاز” karşısında yer alan bir yer adı. *Lügatnâme*, s.7892; *Habîsü's-Siyer*, C.IV, s.27, 77,129, 141,142, 156.

arzusuyla her yeri dolaşmaya çıkmıştı âdeta. Cevanğâr emirleri, değerli Belh hâkimi Kanber Mirzâ Kükeltâş⁷⁶⁷ ile birlikte su aramaya çıkmış ve sonunda Hân Hazretlerinin ayaklarının bastığı yer olan hayat karargâhına geri dönmüşlerdi. Padişahın ordusuna döndüklerinde Hân Hazretleri büyük bir suyun kenarında on binden fazla süvâri birliğiyle beraber hazır bulunuyor, bütün hayvanlarını o tertemiz yağmur suyundan içiriyordu. Herkes gruplar halinde oraya varıyor, atlarına su veriyor ve ordugâhına yerleşiyordu. On dört gün boyunca hiç kimse susuzluktan bir zarar görmedi ve hiçbir hayvan susuzluktan ölmedi. Hakikatte bu çok ilginç bir olaydı. Moğol sultânları târihinde ve eski hanlar döneminde o günlerde hiç kimsenin bu çölden geçtiğini zannetmiyorum. O belde halkı da hiçbir padişahın böylesine bir orduyla, hatta daha az ordularla buradan geçtiğine şâhit olmadıklarını söylüyordu. Fakir olan bendeniz de bir su çeşmesinin yanında bulunan bir ağacın yanında Hân Hazretlerinin şöyle buyurduğunu işittim: Ben tam beş defa bu çölleri aştım ve ordulara su verdim. O çeşmede çok az bir su vardı ve Hân Hazretleri kendi lütfuyla fakir bendenizin atına su verdi. O at da Hân Hazretlerinin atıydı. Orada bir müddet mola verdi, bütün askerler o az sudan içti. Hatta o sudan kendilerine zahîre edindiler. Bu çölde günde iki defa hareket ederek tam yedi gün sonra eski bir kale kalıntılarının yeri olan Gamiş-zârî⁷⁶⁸ diye adlandırılan bir yere vardılar ve burada eski bir kale bulunuyordu. Buhârâ'nın ortasında ve Türkistân'ın girişinde olduğu söylenen bu kaleye Arkuk Kalesi diyorlardı. Bu menzilden hareket edilince seher vakti ilâhî koruma ve yardım mahfesinde sonsuz lütuflar içinde rahat bir uykuya daldı. Ne kadar yüce bir mahfe! Her yeri kapsayan hayırlı varlığıyla Horasan ordusunu yenilgiye uğratmış ve onunla olan herkes hikmet sırları ve rahmet nurlarına mazhar olmuştur.

5.13.1.Mahfenin Özelliği Hususunda Beyitler:

Omuzlarda taşınan o evdir

⁷⁶⁷ Belh yöneticilerindendir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 73

⁷⁶⁸ Kamışlık alan da olabilir. Sütûde burada bulunan غمیش زاری kelimesinin kamışlık anlamında olduğunu belirtmiştir. Ama Derya Örs 'Âlem'ârâ-yı Emîni'de, Gamiş-zârî diye yer adı olarak yazmıştır.

Hânın oturduğu yüce taht
O mahfe ihsan semâsı⁷⁶⁹dır
Ki onda Hân ay gibi parlamaktadır
Taht saadet ismine erdi
Ki onda Hân gibi yüce biri oturdu
Havada dalgalı bir deniz
O denizin incisi yüce Hân oldu,
İkram bulutundan bir parçadır o
Nimet semasından bir ışıktır o
Tıpkı bulut gibi güneş gizlidir onda
İkbal sabahımız ondan aydınlanır bizim.

Fakir bendeniz o gece asla Hümâyûn Hazretlerinden ayrılmadım. Seher vakti o mahfeden güneş ışıkları ışıldayıp yıldızlar Sultânın nurundan gizlenince yıldızların yerini bu nurani güneş tuttu. Karanlık gecenin çehresi onun yüzüyle sabahı aydınlattı.

5.13.2.Seher Vakti Hususunda Beyitler:

Sabahleyin ferahlatıcı adımlarla geliyor
Yıldızların nurunu ortadan kaldırıyor
Doğudan bir padişah gelmiş
Doğuya bir nûr saçıyor
Gâfillerin huzur vakti budur
Cihânı gören bilinç vakti de budur
Seher vakti seslenme vaktidir

⁷⁶⁹ Sûfinin zâhirî ve bâtinî şeyleri işitmesi anlamında bir tasavvuf terimi.

Dostun ihsan ve bağış vaktidir

Her yoksulun fakirliğine bir nimettir

Her meyledenin bahtına nûrani çehredir.

Hümâyûn Hazretlerinin devletinin ışıltısından zayıf bendenizin karanlık düşüncelerine bu nûrani şiirler yansıdı ve gayb ilhamından dilime bu inciler akıverdi.

Matla

Muhammed Şeybânî aslan gibi savaşa niyetlenince

Burunduk⁷⁷⁰ bir ceylan gibi çöllere saptı.

Sünnet olan tefa'ül⁷⁷¹ yoluyla bu beyit düşmanın kaçışına işâret ediyordu ve bu da mutluluk ve sevince sebep oldu. Hümâyûn Hazretlerinin mahfiline sunmak için gazel tamamlandı. Günün sonunda da Hümâyûn Hazretlerinin huzuruna takdim edildi. Gazelin bitimi şöyledir:

Gazelin Sonu

Güneş doğuya yönelince görürsün aniden

Işıldayan gözleri güneş gibi parıldamakta

Mâna âleminden bir âyet adım atmış âdeta

Yüce Allâh keramet ve makamlarını ne yüce kılmış

Çöllerde bazen çeşmeden derya kılmış

Bir kuyudan bir orduya hayat suyu vermiş

Sonsuz ordusu doğu ve batıyı almış

⁷⁷⁰ Burunduk (Barandak) Kazak Hânı'dır. Bkz. İsmail Türkoğlu, “Şeybânî Hân”, **DİA**, C.XXXIX, İstanbul 2010, s.43-45; Burunduk olarak da söylenmiştir.

Bkz. Yakup Karasoy, Şiban Hân Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım) Doktora Tezi, 1989, T.C. Yükseköğretim Kurumu Dökümantasyon Merkezi, Konya file:///D:/Mihmannam/0319-Shiban_Xan_Divâni-Inceleme-Metn_(Yaqub_Qarasoy)_(Konya-1989).pdf.

Şeybânî ile savaşan ve onunla aynı dönemde yaşayan, güçlü orduya sahip Kazak hanlarından. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.71,76,141,148,153,154,168,220,227,228,229,232,234,241,246.

⁷⁷¹ İyiye yorumlama.

Âlemi alırken sadece Allâh’a tevekkül etmiş
Bâtın örtüsü zâhir olmuş bu Sultânın
Ama örtüsünü sadece âşınaya kaldırmış
Emîn olanlar âlemin Hâkanı ile sohbet huzura ermiş
Ondan bütün varlık âlemi sefâya ermiş.

Değerli şiir arz edilip Hümâyûn mahfilinde okuma şerefine erdikten sonra orada hazır bulunan tabiplerin iftiharî Mevlânâ Zâirî⁷⁷² şöyle dedi: Burunduk bir ceylan gibi çöllere doğru kaçmış bulunmaktadır. Bu da îhâm⁷⁷³ sanatını içeren bir cümledir. Zîra bu çöl Kıpçak⁷⁷⁴ çölü olabilir ve Kazak Hânı olan Burunduk kışlak mahalli olan Âbser’den çöle doğru kaçmış olabilir. Belki de maksat bâtıl ve inat yönüne doğru yönelmesidir. Hân Hazretleri “İkinci anlam kastedilmiştir” diye buyurdu.

Bunun üzerine cesâret örneği olan yüce Hân, saltanat bayraklarının düşmanın başına dikilmesinden önce düşmanın utanç topraklarını bütün değerleri üzerine serpmesini, firâra yönelmesini ve düşmanın başına şimşekler gibi çakılmadan düşmanın kaçış içine girmesini hoş görmemişti. İşte bu cesâretin nihai derecesidir. Dört yüz binden fazla askeri olan, kan içici düşmanın firâr edeceğini dahi söylemesini hoş görmemiş ve üzülmüştü. Zîra düşmanı ortadan kaldırmadan kaçarak kurtulmaları

⁷⁷² Bu esere göre Şeybânî sarayının şâir ve tabiplerindendir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 75, 139, 140, 386.

⁷⁷³ Bir ifâdenin kastedilenin dışında bir anlaşılmaya yol açması mânasında bedîî sanat. Sözlükte îhâm “vehme ve şüpheyi düşürme, yanıltma, hayâle kaptırma” gibi anlamlara gelir. Aynı kökten gelen tevhîm de bu mânayı ifâde eder. Kelime ilk defa terim olarak ve tevriye karşılığında Reşidüddin Vatvât (ö. 573/1177) tarafından kullanılmış, bu konuda Fahreddin er-Râzî ile Sekkâkî gibi birçok belâgat âlimi de ona uymuştur. Bkz. İsmail Durmuş, “İhâm”, **DİA**, C.XXI, İstanbul 2000, s.525-527.

⁷⁷⁴ Deşt-i Kıpçak, XI. yy ortalarından XIII. yy ilk yarısına kadar olan devredeki Kıpçak Hânlığı’nın yayıldığı sahayı ifâde etmektedir. Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş ırmağından başlamakta, Batı Sibirya’yı Hazar Denizi’nin ve Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırları içine aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak’ın batıdaki sınırı Karpat dağlarına dayanmaktadır. Deşt-i Kıpçak ayrıca, güneyde Kırım’ı içerisine alarak Kuzey Kafkasya’daki Kuban ve Terek ırmakları sınır olmak üzere Hazar Denizi’ne, Aral Gölü’ne ve oradan da Seyhun boylarına kadar uzanmaktaydı. Bkz. Ümit Gedik, “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî ve Mihmâneme-i Buhârâ’sı üzerine bir değerlendirme” Nurten Kılıç, “Siyasal Kültürde Değişim: Şeybanî Hân ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510), s.32, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih, Ankara, 1999.

hoşuna gitmemişti. Belki de beyitteki ikinci mânayı tercih edişi henüz kaçışları hususunda kesin bir haberin ulaşmamış olmasıydı. Ama şâir bu gibi yerlerde makam gereği iyi yorumlar yapması hususunda mazurdur. Belki de gaypten diline böyle ilhâm edilmiş ve bu şekilde ifâde bulmuştur. Zîra Kazak sultânlarının büyüklerinden olan Câniş Sultânın⁷⁷⁵ yenilmesinden ve oğlu Ahmet Sultânın öldürülmesinden sonra Burunduk Hân intikâm talebinde bulunmadan çöle doğru sapmıştır ve bu da halk nezdinde kaçış olarak değerlendirilmiştir.

Beyitler

Bir savaşıyla göz göze gelince
Kaplanlar makamına bürünürsün
Savaştak için kılıç çekmesen de
Düşmanın boynuna utanç halkasını atarsın
Eğer ilerlersen büyük ve şahsın
Ve eğer kaçarsan tilkiden daha aşağısın.

5.13.3.Buhârâ Bozkırının Faydalarının Beyanı

On dört gün Buhârâ bozkırlarında Hz. Halîfetü'r-rahmân ve İmamü'z-zamân Hümâyûn Hazretleri ve onun büyüyen devletinin şevketi içinde geçti. Bu çölde genelde yüce Hümâyûn'ün huzurunda bulunma şerefine erdim. Genelde sabah olunca ve yuvarlak güneşin Doğu'da göğün ortasında yüksek yerinde yay gibi durduğu zaman elinde bulundurduğu yıldız gibi iktidarın daha artıyor ve feleğin mücevherli gerdanlığı oluyorsun ve dünyanın gerdanlığının ortasında parlak güneşin cevheri ile süsleniyorsun ve güneşin nurları yerin köşelerinin tohumlarından sıçramış ve güneşin âlemi kapsayan nurları çevreye ve dünyanın her yerine yayılmıştı. Gölge ve güneş düzenli bir şekilde ve gölge ve nurlar göğün ortasındaki zirvede güneşin dönüş

⁷⁷⁵ 1509'da Kazak savaşında öldürülen Kazak sultânlarından biridir. Bkz. İsmail Türkoğlu, "Şeybânî", **DİA**, C. XXXIX, İstanbul 2010, s.43-45; Tâniş Sultân'ın kardeşidir. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.76,185,186,205,207,208,209, 210.

keşmekeşinde, oradan her tarafa bakma ufku ve gökten güneşin gitgide parlayan nurları ile doğunun ortasından doğansın.

5.13.4.Sabah Beyitleri

Sabah gölge gibi yarılâyınca
Nûr çizgisi dikine durdu
Etekleri yerde sürüklenince gölgenin
Çin ülkesinin şâhı güç elde etti
Nûr ve gölge karanlığı dengesinde
Her birinin gücü diğerinden uzaklaştı
Hayır, güneş tümüyle doğmamış gibi
Gölgelere de özdekler kıldı.

Fakir bendeniz makamı yüce Hümâyûn Hazretleriyle birlikte olan, yüce makamı bulunan, birçok nefsânî faziletler sahibi olan ve insanî eserleri ile tanınan Horasan, Rum ve Mâverâünnehir âlimlerinden bir cemaat ile birlikte bir köşede makamı yüce Hân Hazretlerinin huzurunda bulunduk. Hümâyûn Hazretlerinden istifâde etmeye ve günden güne artan mârifet nurlarından faydalanmaya koyulduk. Onun hizmet huzuruna birliktelik izharında bulunduk. Bazen geçmiş günlerde vukû bulmuş olan bazı olayları ve bazen de ilmî nükteleri ve sayısız ilmî konuları ele aldık. Bu faydalardan bazısını inşâallâh yeri geldiğinde aktaracağız.

5.14.CİBRÎL HADİSİNİN TARTIŞMASI

Müminlerin Emiri Ömer b. Hattâb, Sahîh-i Müslim’de yer alan bir hadiste şöyle rivâyet etmektedir: “Bir gün Rasûlüllâh’ın (s.a.v) yanında bulunduğumuz sırada aniden yanımıza, elbisesi bembeyaz, saçları simsiyah bir zât çıkageldi. Üzerinde yolculuk eseri görülüyor, bizden de kendisini kimse tanımıyordu. Doğruca Peygamber’in (s.a.v) yanına oturdu ve dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerini de uylukları üzerine koydu ve “Ey Muhammed! Bana İslâm’ın ne olduğunu söyle?” dedi. Resûlüllah (s.a.v) “İslâm Allâh’tan başka ilâh olmadığına, Muhammed’in de Allâh’ın Resûlü olduğuna şehâdet etmen, namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, Ramazân orucunu tutman ve gücün yeterse Beyt’i hacetmendir”⁷⁷⁶ buyurdu. O zât, “doğru söyledin” dedi. Babam dedi ki: “Biz buna hayret ettik. Zîra hem soruyor hem de tasdik ediyordu.”

Adam: “Bana imandan haber ver?” dedi. Resûlüllah (s.a.v.), “Allâh’a, Allâh’ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhiret gününe inanman, bir de kadere, hayrına şerrine inanmandır” buyurdu. O zât yine “doğru söyledin” dedi.

Bu sefer ihsanın ne olduğu soruldu ve cevap verildi.

O zât: “Bana kıyâmetten haber ver?” dedi. Resûlüllah (s.a.v) “Bu meselede kendisine sorulan, sorandan daha çok bilgi sahibi değildir” buyurdular.

“O halde bana alâmetlerinden haber ver.” dedi. Peygamber (s.a.v) “Câriyenin kendi sahibini doğurması ve yalın ayak, çıplak, yoksul koyun çobanlarının bina yapmakta birbirleriyle yarış ettiklerini görmendir” buyurdu.

Babam dedi ki: Bundan sonra o zât gitti, ben bir süre bekledim. Sonunda Allâh Resûlü bana, “Ey Ömer! O soru soran zâtın kim olduğunu biliyor musun?” dedi. “Allâh ve Resûlü bilir” dedim.

“O Cebrâil’di, size dininizi öğretmeye gelmişti” buyurdular.

⁷⁷⁶ Müslim, 8, Tirmizî 2738, Nesâî, 4960, Ebû Dâvûd 4695, Buhârî, Tefsir 6/144, Müslim, 8, Nesâî, 4993, İbni Mace, 63, Cibril’in imânı tarifi. Nesâî, 4957, Buhârî, 1/202.

5.14.1.Cibrîl Hadisi

Âlimler bu olayın Allâh Resûlü'nün ömrünün sonlarında vâki olduğunu beyan etmişlerdir. Bilindiği gibi İslâm şeriatı, iman ve ihsan hükümleri ve kıyâmet alâmetleri ile ilgili hükümler, bi'set müddeti boyunca dağınık bir şekilde Allâh Resûlü'ne nazil olmuştur. İlâhi lütuf gereğince Peygamberin ömrünün sonunda Cebrâil bir beşer şeklinde ortaya çıkmış, bütün o hüküm ve şeriatları özel bir toplantıda ona sormuş, cevaplarını almış ve ashâbın da Cebrâil'i görmesiyle yakın ve tasdikleri artış kaydetmiştir. Bir ara Buhârâ çölünde at üstündeyken Hân Hazretlerine şöyle arz ettim: Bu yıl Ramazân ayında Semerkant'a gittim. Dört oturumda hadisler okudum ve dersler verdim. Birincisi Çâ-kerdîze⁷⁷⁷ Kabristanında, ikincisi Mescid-i Câmi'de, üçüncüsü Hân Hazretlerinin himmetiyle kurulan Yüksek İlimler Medresesi⁷⁷⁸nde ve dördüncüsü ise İmam Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin (r.a) âramgâh-ı olan, Soğd⁷⁷⁹ vilâyetinin Herteng⁷⁸⁰ bölgesinde gerçekleşti. Her mecliste binlerce âlimler, öğrenci, ârifler, sâlihler ve değerli insanlar hazır bulundu. Yüce Hân Hazretlerinin himmetiyle kurulmuş olan medresede ders verince Cibril hadisini okudum ve bu hadiste yer alan önemli ve faydalı bilgileri beyan ettim. Kıyâmet alâmetlerine gelince o yüce makamda bu hadiste Özbek askerlerinin âlemi istila etmesine işâretler olabileceği aklıma geldi. Hadiste yer alan çoban kelimesi belki de “Şeybânîyan”(çobanlar) olarak adlandırılan Özbek tâifesine işâret etmektedir.

⁷⁷⁷ Semerkant'ın önemli ve meşhur târihi yerlerinden Çâ-Kerdîze adında mezarlık. Bkz. Ahmet Münzevî, **Fihristvâre-i Kitaphâ-yi Farsî**, C.IX, s.353, Nâşir, Merkezi Dâiretü'l Meârif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran 1382.

⁷⁷⁸ Şeybânî Hân Semerkant'ta kendisinin yaptırdığı ve özel binası olan içerisinde yönetim binası, cami ve Yüksek ilimler medresesinin olduğu ilmî ve siyâsî toplantıların yapıldığı büyük görkemli bir yapıt. Kardeşi Mahmud Sultân'ın mezarı da burada bulunmaktadır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.283.

⁷⁷⁹ Mâverâünnehir 'in orta kısmı ve merkezinde bulunan, bölgenin en verimli ve en önemli bölümü. Büyük şehirleri Semerkant ve Buhârâ'dır. Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında ve Mâverâünnehir'in en büyük eyaletlerindendir. Bkz. Habîb Zamanî Mahcûb, Kûriş Sâlihî, “Coğrafya-yi Târihî-yi Soğd der Dove-i İslâmî, **Pejûheşnâme-i Târih-i Temeddün-i İslâmî**, Dânişgâh-i Tahrân, Dânişkede-i İlâhiyyât ve Ma'ârif-i İslâmî. <https://jhic.ut.ac.ir/article> (Erişim târihi, 22.05.2021).

⁷⁸⁰ Semerkant'ın iki veya üç fersah uzaklığında bir kasaba adı. Bkz. Abdülhay Habîbî, Târih-i Afganistân ba'dez İslâm..., Nâşir, Efsûn, Tahran 1382. s.779; **Lügatnâme**, “خرتنگ” (Herteng) maddesi, C.VII, s. 9656.

Hân Hazretleri, “O hadisi bizim için de kıraat et ve mânasını bize şerh et” deyince fakir bendeniz de hadisin lafzını kıraat edip şerhine koyuldum. Kıyâmet alâmetlerine gelince şöyle dedim: Allâh Resûlü’nün buyurduğu üzere kıyâmet alâmetlerinden biri “câriyenin kendi sahibini doğurmasıdır”. Maksat bizzat sahibi olan çocuğun câriyenin sahibinin çocuğu olarak câriyeden doğmasıdır.

Yüce Hân Hazretleri şöyle buyurdu: Câriyeden çocuğun dünyaya gelişi Peygamberin bi’setinden⁷⁸¹ öncedir. Zîra İsmâil peygamber (a.s) İbrâhîm’in câriyesi olan Hacer’den doğmuştur. Allâh Resûlü’nün oğlu İbrâhîm de Peygamberin hayatında Mâriye-i Kıbtîye’den⁷⁸² doğmuştur. O da Allâh Resûlü’nün câriyesiydi. Dolayısıyla kıyâmet alâmeti kıyâmet ile ortaya çıkan ve kendisinden çok kısa bir süre sonra kıyâmetin gerçekleşeceği alâmetlerdir. Eğer câriyeden doğma çocuk kıyâmet alâmeti olsaydı kıyâmet İbrâhîm veya Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında ortaya çıkmış olurdu. O alâmetten sonra kıyâmetin kopmamış olması söz konusu işin kıyâmet alâmeti olduğu düşüncesini geçersiz kılmaktadır. Belki de hadis sahih değildir.

Fakir olan bendeniz şöyle dedim: Hadis tam bir sıhhat içindedir ve Müslim onu kendi Sahîhî’nde Ömer b. Hattâb’dan söylediğim şekilde rivâyet etmiştir. Buhârî de kendi Sahîhî’nde Ebû Hüreyre’den nakletmiştir. Asıl maksatlar hususunda muvâfakat içinde olup sadece bazı ibârelerde ihtilaf içermektedir. Özetle hadisin sıhhati hususunda hiçbir şüphe yoktur. Hadis âlimleri ve şârihleri de örneğin Hattâb-i, Herevî, Zemahşerî ve Ebû Mûsâ İsfahânî gibi şarihçiler bu ifâdenin İslâm fetihlerinin çoğunluğundan kinâye olduğunu söylemişlerdir. Yani bu Arap tâifesi, Fars ve Rum beldelerine egemen olmadan kıyâmet kopmayacaktır. Onları köle edinecek, onlardan çocukları dünyaya gelecektir. Bu yalın ayaklı ve çıplak bedenli Araplar, dağlarda koyun otlattığı, kötü bir halde bulunduğu ve hayatın zorlukları ile boğuştuğu halde yeryüzünün padişahları olacak, yüce binalar dikecek, simsiyah evlerden Kayser ve

⁷⁸¹ Genel olarak peygamberlikle görevlendirme, özel olarak da Hz. Muhammed’in peygamberlikle görevlendirilmesi anlamına gelen bir terim. Bkz. Ahmet Lütfi Kazancı, “Bi’set”, **DİA**, C.VI, İstanbul 1992, s.217-218.

⁷⁸² Mâriye bint Şem’un el-Kıbtîye (ö. 16/637), Hz. Peygamber’in câriyesi. Bkz. Aynur Uraler, “Mâriye”, **DİA**, C.XXVIII, Ankara 2003, s.63-64.

Kisraların yaldızlı saraylarına geçeceklerdir. Dolayısıyla da bu esas üzere Allâh Resûlü'nün ifâdesi fetihleri müjdelemektedir. Aynı zamanda ashâbı sevince boğmuştur ki sizler büyük fetihler gerçekleştirmedikçe, Fars ve Rum kâfirlerinden padişahlarının binalarını ele geçirmediğe, onlardan çocuklarınız olmadıkça asla kıyâmet kopmayacak ve dünya son bulmayacaktır. Biz defalarca Allâh Resûlü'nün “Falan iş gerçekleşmedikçe asla kıyâmet kopmayacaktır” diye buyurduğunu veya kıyâmet alâmetlerini saydığını görmüş bulunmaktayız. Dolayısıyla da maksat o işin kıyâmete yakın olduğu anlamında değildir. Zîra kıyâmet eseri ortaya çıkmadan o işin gerçekleşeceği belirtilmiştir. Aksine maksat o işin gerçekten vâki olacağıdır. Yani kıyâmetten önce o iş mutlaka olacaktır. Dolayısıyla bu ifâde kinâye olduğu için âlimlerin de dediği gibi kıyâmet kopmadığı halde İsmâil peygamberin veya Allâh Resûlü'nün oğlu İbrâhîm'in dünyaya gelmiş olmasının bir problemi bulunmamaktadır.

Hân Hazretleri şöyle buyurdu: Kinâye mânası hakîki anlamında olduğunu göstermektedir. Âlimler hakîki mânanın direkt kastedilmediğini görünce kinâye mânasını vurgulamışlardır. Bizim sözümüz hakîki mâna hususundadır ve diyoruz ki hakîki mâna esasınca bir problem teşkil etmektedir. Kinâye karînesi bu makamda zâhir değildir.

Fakir benzeniz şöyle dedim: Kinâye karînesinin sözlü olması gerekmez, belki de hal itibariyledir. Hal karînesi de bu problemin aynısıdır. Zîra Peygamberin huzurunda bulunan bütün lûgat ve örf bilginleri de kıyâmet eserlerinin vücûda gelmeden önce Araplarda ve diğer topluluklarda câriyenin efendisini doğuracağını anlamışlardı. O halde malum olduğu üzere şeriat sahibi bunun zâhirini istememektedir ve makam hasebiyle bu özel kinâyeye hamledilmiş olması gâyet muhtemeldir. Bu yüzden âlimler de zaten bu kinâye mânasına hamletmişlerdir. Âlimlerin ve fakir benzenizin de söylediği gibi elbette hiçbir problem olmaksızın hakîki anlama da hamletmek mümkündür. Bunun açıklaması da şu ki şeriat sahibi câriyeden çocukların doğuşunu kıyâmet alâmeti olarak karar kılmıştır. Bunu “câriyenin sahibini doğurması” ifâdesinden de anlamaktayız. Dolayısıyla gelecekte câriyeden çocuğun doğuşu, kıyâmet alâmeti karar kılınan muzâri' (şimdiki zaman) fiilinden istifâde edilmektedir

ve akabinde kıyâmetin vâki olacağı bildirilmektedir. Dolayısıyla da bundan câriyeden çocuğun doğuşunun geçmiş zamanda oluşu, kıyâmet alâmeti olmasını gerektirmez. O halde İsmâil ve İbrâhîm'in daha önce doğuşlarının kıyâmetin vâki olmasını gerektireceği problemi de ortadan kalkmış olur. Zîra geçmiş zaman itibari ile gerçekleşen doğum kıyâmet alâmeti değildir. Aksine gelecekteki doğum kıyâmet alâmetidir. İsmâil ve İbrâhîm'in doğumu gelecek zamanda olmadıklarını doğrulamaktadır. Dolayısıyla da ortada bir çelişki yoktur. Bunun açıklaması da şu ki âdeta şeriat sahibi şöyle buyurmuştur: “Bugünden sonra câriye sahibini doğuracak olursa kıyâmet vâki olacaktır.” Bu esas üzere eğer o günden önce câriyeden çocuklar doğmamışsa ve kıyâmet kopmamışsa, bu aynı zamanda rivâyetin yalan olduğu anlamına da gelmez. Zîra çocuğun doğumu o günden önce vâki olmuş ve o da kıyâmet alâmeti sayılmamıştır. Örneğin birisi “Falan ülkeden falan kuşların ayrıldığını görürseniz bu o ülkede veba ve taun hastalığı olduğunun alâmetidir” diyecek olursa ve o günden önce kuşlar o ülkeden dışarı çıkmış ve taun hastalığı ortaya çıkmamışsa, bu o sözün yalan olduğunu göstermez. Zîra kuşların o ülkeden çıkışı o sözden sonra olduğu takdirde taun alâmetidir, yalan olmasını gerektiren mutlak bir şekilde çıkışı değil. Eğer dışarı çıkmış ve taun hastalığı olmamışsa bu sözden önce gerçekleştiği için yalan olarak nitelendirilemez. Aynı şekilde câriyenin sahibini doğuruşu da Allâh Resûlü'nün (s.a.v) zamanından sonra gerçekleştiği takdirde kıyâmet alâmetidir. O alâmet ortaya çıkarsa kıyâmet kopar. Ama bu sözden önce eğer câriye sahibini doğurmuşsa, örneğin İsmâil, İbrâhîm vb. kimseler câriyeden olmuşsa bu asla kıyâmet alâmeti değildir. Hâşâ nebevi kelâmında bir hatâ söz konusu değildir. Kelâmın özeti bundan ibârettir.

Özetle Hân Hazretleri o gün bu konuda herhangi bir şey söylemedi. Ertesi gün şöyle buyurdu: Dünkü hadis hususunda henüz tereddüt içindeyim. Bence te'vil edilmesi gereken bir kelâmdır. Kıyâmet alâmetlerinin anlamı hususunda kapalı ifâdeler kullanılmıştır. Te'vil ise şu ki hadiste yer alan câriyeden maksat, belki de yeryüzüdür. Ondan doğacak çocuklardan maksat da belki de insanlardır ki sura üfürülmesi vâsıtasıyla kabirlerinden dışarı çıkacaklardır. Cebrâil yüce

Peygamberimize “kıyâmet alâmeti nedir?” diye sorduğunda o yüce ilâhî elçi kapalı bir ifâdeyle şöyle buyurmak istemiştir: Kıyâmet toprak ananın yarılması ve kabirler ashâbının evlatlarının yeryüzü bağrından dışarı çıkması, kıyâmetin kopacağı andır. Dolayısıyla da kabrin yarılması ve kabir ashâbının dışarıya çıkışı, kıyâmetten çok az önce meydâna geleceği için kinâye yoluyla ifâde edilmiştir. Bu tür konuşmalar çok çeşitli tahkik ehlinin kelâmında da görülmektedir. Onlar yeryüzünün bağrını böyle nitelendirmişler ve anaları olarak (tabiat-ana) saymışlardır. Şeyh Ferîdüddîn Attâr’ın şiirlerinde de birkaç yerde buna işâret edilmiştir. Nitekim bazı şiirlerinde kullandığı ifâdeler bu anlama gelmektedir. Örneğin şöyle demektedir: “Doğduğum anamdan, yine onun rahmine döneceğim” Burada görüldüğü gibi maksat yeryüzüdür. Yeryüzü için birçok yerde “ümmühâti süfliyye” (düşük mertebedeki analar) ifâdesi kullanılmıştır. Yeryüzü tabiat-ananın bir parçası olarak görülmüştür. Hatta bazı te’vil erbâbı olan âlimler “Onu gördüğünüz gün her emzikli kendi emzirdiğini unutup geçecek ve her gebe kendi yükünü düşürecek”⁷⁸³ âyetini te’vil etmişler ve şöyle demişlerdir: Burada yükünü düşürmekten maksat kabir ashâbının evlatlarının yeryüzünün bağrından çıkmasıdır. Annesinden doğan çocuklar gibi insanlar da kabirlerinden çıkacaklardır. Dolayısıyla hadiste de te’vil yoluyla câriyeden yeryüzü, çocuktan da kabir ashâbı kastedilmiş ve bu kıyâmet alâmeti sayılmış olabilir. Zîra kıyâmet kabir ashâbının çıkışından sonra meydâna gelecektir. İçinden çıkacakları kabirler yeryüzünün bağrındır.

Yüce Hân’ın bu hadis hususundaki beyanı da bundan ibârettir. Hakikatte te’vil üzere bu mâna uygun düşmektedir ve te’vil açısından güzel bir tespitte bulunmuşlardır. Eğer hadisin devamı da buna uygun bir şekilde te’vil edilir ve kıyâmetin başlangıcı sura üfürülüştür bir tutulmazsa, bu te’vil oldukça uygun bir te’vildir. İşâret erbâbı için bu ifâdelerin inceliklerinden birçok hakikatler hâsıl olmaktadır. Şüphesiz lütuf ve yardım Allâh’tandır.

⁷⁸³ Kur’ân-ı Kerîm, Hac, 2.

5.15.TÜRKİSTÂN KALELERİNİN İLKİ OLAN ARKUK KALESİNE⁷⁸⁴ ULAŞMANIN BEYANI

İhsân sahibi yüce Allâh'ın başarısı, Hân Hazretlerinin kutlu devletinin katkıları ve ilâhî nimetler sayesinde sonsuz çöl mesâfesini açtıktan sonra yüce Arkuk kalesine dokuz yüz on dört yılı Şevval ayının yirmi yedisi Cumartesi günü ulaştık. Arkuk kalesi Türkistân limanlarından biri olup Buhârâ ve Semerkant tarafından Türkistân nâhiyesine gelmek isteyen herkesin uğrayacağı ilk yer, bu ünlü kale ve kutlu kasabadır.

5.15.1.Türkistân Beldelerinin Özelliği

Türkistân beldeleri bayındır Hıtây beldesinden Çin'e kadar uzanmaktadır. Özellikleri ve hususiyetleri ile hakikatte yeryüzünün en nâdir bulunan topraklarıdır. Hikmet ve mârifet sahibi kimseler Türkistân beldesini insandaki başa benzetmişlerdir. Bayındır yeryüzü tasviri insani bir sûrette düşünüldüğünde ve her organın insan bedenine oranla özellikleri ispat edildiğinde kutlu Türkistân belde insanın diğer organları diğer beldeler arasında bedendeki kafa mesâbesinde bulunmaktadır. Türkistân Seyhun nehri sahilinde bulunan otuz kalenin paralelinde yer almaktadır.

5.15.2.Seyhun Nehrinin Özellikleri

Seyhun nehri dünyadaki dört önemli nehirlerinden biri sayılmaktadır. Bazı hadislerde cennetten geldiği yer almıştır. Bu berrak suların kaynağı ebedî cennetin amber kokulu topraklarından kaynaklanmaktadır. Bu nehir o belde ehlinin dilinde “Âb-i Hucend”⁷⁸⁵, Özbek ve Moğol halkı dilinde ise “Âb-ser” olarak adlandırılmaktadır. Özetle bu nehir oldukça garip ve ilginç bir nehirdir. Görüldüğü

⁷⁸⁴ Seyhun nehrinin bir fersah uzaklığında olup nehrin batı tarafında bulunmaktadır. Oradan doğu kalelerine doğru uzanan Yesî, Sayrâm ve diğer Türkistân şehirlerinin bulunduğu nahiyeye uzanan bir yol geçmektedir. Buhârâ'nın ortasında ve Türkistân'ın girişinde olduğu söylenen Arkuk kalesi yerleşim olarak küçük olsa da o dönemin tahıl ambarı konumundadır. Ünlü liman kenti oluşu, tarım ve ticaret şehri olmasından dolayı çok gelişmiş bir yerleşim yeridir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 74,88.

⁷⁸⁵ Seyhun nehridir. Diğer adı da Âb-i Ser, Nehr-i Seyhun, gibi adlarla zikredilmektedir.. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 186, 198, 209, 263, 264, 268, 270.

kadarıyla kaynağı Hucend⁷⁸⁶ ve Şâhruhiyye⁷⁸⁷ beldeleridir. Bu nâhiye Türkistân ve Özbek kıışlağı arasında yer alan üç yüz fersahlık bir alandır. Özbek beldelerinin sonunda belde halkının Karakum olarak adlandırdığı çakıllık yerden akmaktadır. Bu nehrin eserleri o beldelerin çakıl tepelerinde kaybolmakta ve gözden silinmektedir. Seyhun nehrinin cereyân ettiği bu üç yüz fersahlık alanın bütün sahilleri ve etrafı birçok otların ve kamışlıkların bulunduğu alandır. Bu nehir birçok büyük kollara ayrılmakta ve birçok tarlaları sulamaktadır. Eğer Kazak ordusunun geçişi vâsıtasıyla yok olma ve yağma korkusu olmasaydı belki de yeryüzünün en bayındır bölgesi olurdu. Yeryüzünde hiçbir nehir bitkilerin yetişmesi, ağaçların yeşermesi ve avcılık hususunda bu kadar bereketli ve faydalı olamazdı. Berrak suları canlılara hayat vermektedir. Bu hayat veren çeşme Kazak yağmacılarının karanlıkları ile iç içe olduğu halde etrafı güzellik sahibi kimselerin yüzü gibi ruha ruh katan bitkilerle süslü olduğundan, âdeta buradaki bitkilerin her biri âşıkların kalbinin avı olan güzel yüzlülerin zülfü gibi zebra, ceylan ve diğer çeşitli hayvanların av yeri haline gelmiş bulunmaktadır. Bu kamışlıklar ve ağaçların sıklığı sebebiyle aradan rüzgâr bile geçememekte, sahillerinden şeytanlar geçiş fırsatı bulamamaktadır. Bu nehir âdeta sonsuz nimetlerle iç içe olan cennet nehri gibi Rahmânın feyizleriyle dolu bir rahmeti andırmaktadır.

⁷⁸⁶ İslâmi kaynaklarda Hucende, Çin kaynaklarında Huch'an ve Hujan şeklinde geçen şehir, Mâverâünnehir bölgesindeki verimli Fergana vâdisinin girişinde ve Seyhun (Siriderya) ırmağının kıyısında kurulmuştur. İslâm öncesinde Fergana'ya bağlı mahallî bir emirlik olarak adı geçen Hucend üzerine müslümanların ilk seferi Emevîler zamanında Yezîd b. Muâviye'nin halîfeliği sırasında (680-683) vuku buldu. İpek yolu üzerinde bulunan Hucend Ortaçağ'da Mâverâünnehir bölgesinin büyük şehirleri arasında idi. İslâm coğrafyacılarına göre bir iç şehir (medine) ve bir dış şehirden (rabaz) oluşan Hucend'in müstahkem bir kalesi ve bir hâpishânesi vardı. O dönemde nüfusu çok kalabalık olduğundan civarında yetiştirilen ürün kâfi gelmiyor, bundan dolayı Fergana ve Üsrûşene gibi yerlerden buraya tahıl getiriliyordu. Bununla birlikte Hucend bölgede zengin meyve bahçeleri ve bostanlarıyla tanınmıştı. XV-XVIII. yüzyıllar arası için hakkında yeterli bilgi bulunmayan Hucend, Özbek yönetiminin kurulmasından sonra XIX. yüzyılın başlarında Hokand Hânlığı'nın sınırları içinde kaldı. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Hucend"خجند", *DİA*, C.XVIII, İstanbul 1998, s. 272-273).

⁷⁸⁷ Fergana vâdisinin en önemli yerleşim yerlerinden bir diğeri Şâhruh şeklinde de ifâde edilen Şâhruhiyye'dir (شاهرخیه). Bu şehre Benaket de denilmiştir. Şehrin yakınlarında akan Şâhruh Nehri, Sır Derya'nın bir koludur. Tîmûr, eski şehir Benaket'in yakınında Angren'in ağzına yakın bir yerde inşa ettirdiği bu nehre, oğlu Şâhruh'un adını vermiştir. Kutgan, Şâhruhiyye'nin bir tarafının Hocend Nehri ile çevrelendiğini belirtmektedir. Ayrıca bu şehrin insanların mert olduklarından ve kalesinin çok muhkem inşa edildiğinden de bahsetmektedir. Bkz. *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s.261.

Beyitler

Dış âlemin şerhi olan bütün vasıflar

Dalgalı Seyhun nehrinin sularıdır

Felek çarkının kınanması ondandır

Deniz bataklığının utancı ondandır

Sahili geniş çarkın fezâsıdır

En düşük dalgası ihâta edici denizdir

Etrafı ağaç ve bitkilerle çevrilmiş

Karanlıklarda hayat suyu gibi

Tadı çok güzel tıpkı şeker şerbeti

Bu şeker suyudur, Âb-i Hucend değil.

Hucend suları Türkistân kalesinin içinden geçmektedir. Bu yüce kale ise yüce bir binaya sahip olan saraylar gibi Seyhun nehrinin kolu olan nehrin sahillerinde yükselmiş ve âdeta “altından nehirler akan cennet” ifâdesine uygun hale gelmiştir.

5.15.3.Bahar Mevsiminde Türkistân Beldesinin Nezhliği

Türkistân beldesi bahar mevsiminde cennet gibi birçok bağ ve bahçelerle doludur. Âdeta “yüksek sütunlar sahibi İrem”⁷⁸⁸ bağ ve bahçelerinden kinâyedir. Türkistân topraklarının dört bir yanında boy salan muhtelif renklerde bitkiler ve türlü türlü bahçeler, âdeta yeryüzünün süsü haline gelmiştir. Çöl ve sahrâlar, oranın tertemiz

⁷⁸⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de azgınlıkları sebebiyle helak edilen Âd, Semûd kavimleri ve Firavun’la birlikte sadece bir yerde “direkleri olan, ülkelerde benzeri yaratılmamış İrem” (el-Fecr 89/6-14) şeklinde zikredilmektedir. Kelimenin aslının İbrânîce “Aram” olduğu ve “yüksek memleket” anlamına geldiği belirtilmektedir (Mustafavî, et-Taḥkîk, “el-İrem” md.; Jeffery, s. 53). Tevrat’a göre bu kelime, hem Aram veya Suriye diye adlandırılan bölgenin hem de bu bölgede yaşayan ve Ârâmîler’in atası olan kişinin adıdır (DB, I/1, s. 875-876). Aram, Akkad Kralı Naramsin’in bir yazıtında Yukarı Fırat yöresinde bir bölgeye verilmiş yer adı, milâttan önce 2000 yıllarına ait tabletlerde ise Aşağı Dicle havzasında bir şehir ismi olarak geçmektedir. Kelime sonraları Mari, Alalah ve Ugarit belgelerinde şahıs adı, Mısır belgelerinde ise yer adı olarak ortaya çıkmaktadır. Bkz. Ömer Faruk Harman, “İrem”, **DİA**, C.XXII, İstanbul, 2000, s. 443.

havasından ve berrak sularından ebedî cennet haline gelmiştir. Kızıl renkli dalları, zebercet cevherinden boy salmış yâkutu andırmaktadır. Çölün etrafında yer alan rengârenk gülleri, içler açan Engeliyun Bağını⁷⁸⁹ çağrıştırır. Havası, amber kokulu rüzgârlar sayesinde cenneti andırmaktadır. Tatlı suları, Adn cennetindeki hayat suyu gibi ruha ruh katmaktadır. Türkistân beldeğinde hiçbir hastalık ve taun âfeti görülmemiştir. Bu beldede ikâmet eden hiç kimse ateşli hastalık pençesinde kıvranmamıştır. Bütün sahrâlar, o diyardaki beldeler bereketlerle doludur. Ceylanlar bol bitkilerden beslendiği için inekler gibi şişmanlamış, hızlı koşmaktan geri kalmış ve böylece oradaki avcılar da rıziksız kalmamıştır. Birçok güvenilir râviler bu beldede dünyaya gelmiş, değerli misâfirler oralarda konaklamış, zayıfların hakkına riâyet edilmiş ve bu yüzden de Türkistân halkı birçok misâfirlik haklarına sahip bulunmuştur. Ete ihtiyaç duyulduğunda ev sahibi hemen birkaç hayvan avlayarak misâfirini ağırlamış, akşam yemeği için sahrâya yönelen ev sahipleri eli boş dönmemiş ve etli av hayvanlarını avlayarak misâfirlerine helâl rızık temin etmişlerdir. İlkbaharda, Sıgnâk beldesinden Sayrâm şehrine dönerken bitkinlik içinde olmama rağmen Türkistân sahrâsını görünce, beyaz tenli ceylanları müşâhede edince gözlerim açıldı ve kendime geldim. İlk önceleri o beldelerdeki otlayan koyunlar olduğunu düşündüm. Bu av hayvanlarını görünce, avlanma hevesine kapıldım ve şu matlaı dile getirdim.

Matla

Gel ey sâkî ganimet bil baharı ve Türkistân sahrâsını

Bir kadeh ver ki Türkistân sahrâsında avlanayım.

5.15.4.Arkuk Kalesinin Özelliği

⁷⁸⁹ Eski metinlerde bulunan bu kelimenin burada yer adı mı yoksa sıfat olarak mı kullanıldığını çözemедim. Eski Farsça metinlerde, araştırmam sonucu “Dürre-i Nâdir-i” “der beyân-i ta’rif ve vasf-i kal’e-i kelât” başlığının altında s.576 geçmektedir. Burada Mani’nin kitabı olduğu diye yer almıştır. Gökkuşağı anlamında da olabilir, çok renkliliği bildirmek, renk cümbüşü anlamına gelen güzellik ifâde eden bir terim olmalıdır. Mani ünlü bir ressamdır, yazar onun tablolarından birini kastediyor da olabilir. Bu konuda bkz.Yasemin Yaylalı, “Klasik fars şiirinde ressam Mani”, “Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C. 13, S. 1, s.169-178, Haz. 2018.

Türkistân kalelerinden Hümâyûn ordusunun konakladığı ilk kale Arkuk kalesidir. Arkuk kalesi, Seyhun nehrinin bir fersah uzaklığında olup nehrin batı tarafında bulunmaktadır. Oradan doğu kalelerine doğru uzanan Yesî⁷⁹⁰, Sayrâm ve diğer Türkistân şehirlerinin bulunduğu nâhiyeye uzanan bir yol geçmektedir. Her ne kadar Arkuk kalesi yerleşim olarak küçük olsa da, bayındırlık ve mimari açıdan çok gelişmiş bulunmaktadır. Zîra bu yıl bütün muzaffer askerler bu kaleden geçmiş, hepsi Semerkant ve Buhârâ'dan geçerek buraya uğramışlardır. Hiç kimse Özbek ve Kazak beldelerine sefer cihetinde yiyecekler hususunda bilgi sahibi olmadığı için bir aylık yiyecek ve azık ihtiyâcını buradan karşılamıştır. Arkuk, ürünleri ve tahılları Seyhun nehrinin batısında kalan diğer bütün nâhiyelerdeki kalelerde yerleşik olan askerlerin yiyeceğini de temin etmiştir. Kış ortaları olmasına rağmen o kalelere yerleşmiş olan sayısız ordular, büyük bir hızla azık temin etmiş, o kalelere güven içinde yerleşmiş ve o orduların bütün ihtiyaçları eksiksiz temin edilmiştir. Bütün bunlara rağmen hiç kimse herhangi bir askerden ve ordudan şikâyetçi olmamıştır. Oysa o beldelerde alışverişler pazarlarda ve dükkânlarda değil genellikle insanların evlerinde gerçekleşmektedir. Askerler gruplar halinde söz konusu evlerden alışveriş ederek kalelerine geri dönmekte, azık torbalarını yiyeceklerle doldurmaktaydı. Türkistân kalelerinin çoğu bayındırlık hususunda Arkuk kalesinin şartlarına sahipti. Bu gerçekten de çok ilginç bir durumdur. Zîra böylesine büyük bir ordu Mâverâünnehir, Horasan Irak ve Âzerbaycân'dan geçince bir aylık azık almak için halka zulmediyor, işkence ediyor ve yiyecek talep ediyorlardı. Halkın büyük çoğunluğu bu sebeple ortadan kaldırılır ve kendi ihtiyaçlarını dahi temin edemez hale gelirdi. Böylece o bölgeler bayındırlıktan uzak kalırdı. Hatta daha sonra uzun bir müddet kimse o bölgelerde tohum ekemez ve ekincilik yapamazdı. Dolayısıyla da buralara kıyasla Türkistân belde Halîfetü'r-rahmân Hazretlerinin sonsuz lütuflarından ve bu âlemlerin padişahının halka oranla gösterdiği güzel şefkatten hâsıl olmuştur. Hân Hazretlerinden haklara riâyat hususunda gerekli emirler verildikten sonra padişah bayrakları Arkuk kalesi etrafında

⁷⁹⁰ Hoca Ahmed Yesevî'nin mezarının bulunduğu şehrin adı. Hoca Ahmed Yesevî'nin bu şehirde ölümünden sonra bu adla anılmıştır. Bkz. Emel Esin, "Ahmed Yesevî Külliyesi", **DİA**, C.II, İstanbul 1989, s.162-163.

konuşlandığı birinci günün başında, fakir bendeniz Hân Hazretlerinin şöyle buyurduğunu işittim. Arkuk kalesi bizim için Yüce Peygamberin (s.a.v) Medîne'si hükmündedir. Zîra bu kalenin halkı yüce devletin ihyâsı hususunda can vermekten geri kalmamış, tıpkı Ensâr gibi muhâcirlerimize hizmet etmiş, Hümâyûn Hazretlerinin eşliğinde yardım bayrağını kaldırmış, kaleden düşmana ok ve mancınıklarıyla saldırmış ve bizimle ebedî bir birliktelik içinde bulunmuştur. İster istemez yüce Allâh da onları güzel rızıklarla bereketlendirmiş, bizden taraf da yapmış oldukları hizmet karşılığında gerekli takdiri ve hizmet haklarını kazanmışlardır.

Beyitler

Eğer hizmet hakkını yerine getirirsen
Sefâ yoluna koyulmuş olursun
Muhabbet haklarını edâ edersen
Kalpten inkâr ve hastalığını silmiş olursun
Padişaha itaat içine girersen
Yoluna canını ve başını fedâ edersin
Sonunda mülk ve makam edinirsin
Kötülüklerin şerrinden kurtulmuş olursun
Hikmet sahibi bilgin ne de güzel dedi
Hizmet miktarınca olur terbiye.

5.15.5.Arkuk Kalesi Olaylarının Zikri

Arkuk kalesinde ortaya çıkan hâdiselerden biri Sultân Muhammed Tîmûr'un Semerkant tarafından Seyhun nehri sahili yoluyla büyük bir ordu eşliğinde padişah ordusuna katılmasıdır.

5.15.6.Semerkant Ordusunun Sayısının Çokluğu

Birçok sayısız ordular izzet sahibi Hân Hazretlerine katılmış, izzet ve celal ufuklarından nice güneşler doğmuş, özel askerî birlikler katılım sağlamış, Semerkant'ın çeşitli vilâyetler ve ona bağlı bölgelerinden sayısı otuz bini aşkın aslanlar gibi savaşçı cesur askerler, tam teşkilatla Hân Hazretlerinin ordusuna katılmıştı. Dalga dalga gelen askerler dağları yerle bir edecek bir güce kavuşmuş, son derece gelişmiş donanımlarla sayılamayacak bir çoğunluğa erişmişti. Sayılarının çokluğundan nefesler daralmış, saldırılarının gücünden yeryüzü titremiş, gökyüzünde velvele kopmuştu sanki. Genç savaşçılar savaşma azmi ile harekete geçmiş, tecrübeli yetişkinler yiğitlik sergilemiş, okçu pehlivanlar âdeta düşmanın ruhunu kabzetmiş, zafer işâreti taşıyan kılıçlarla donanmış kahramanlar birer Rüstem gibi savaşmak için harekete geçmişti.

Beyitler

Aslanlar tek saf halinde ortaya çıkınca

Bütün ünlüler perişan oldular

Genç savaşçılar savaş günü

Kalkanlarını attı önlerinde kaplanlar

Bütün Özbek soylu taçlılar

Aldılar erkeklerden heves başlıklarını

Düşman onlardan hemen gizlendi

Kainat âdeta saadete büründü.

Sultân Hazretleri, yüce mekân Hümâyûn Hân Hazretlerinin orduları nâhiyesinde konuşlandı. Dönemindeki padişahların donanımı ve sayısınca bir katılım sağladı. Sahrâ tümüyle çadırlarla dolmuş, ordugâh büyük bir azamet elde etmiş, haşmet davulu ve azamet borazanı göklere yükselmiş, yurtları Sultân Hazretlerinin beldelerine yakın olan ünlü Özbek emirleri kendilerine yakışır bir ordu ve donanımla Hümâyûn Hazretlerinin yanı başında ihtişam çadırını dikmiş, kulluk ve ihlâs duyguları içinde katılım sağlamışlardı. Özetle Mâverâünnehir'den büyük bir ordu, tüm teçhizatıyla

orada hazır bulunmuştu. Buhârâ'dan kendi ülkelerine Kazaklarla savaşmak için yola düşen yüce sultânlar Hümâyûn Hazretlerinin izzetli ordusuna teveccüh buyurmuş, güzel bir muvâfakat sergilemiş, hizmet görevlerine girişmiş ve itaat izhârında bulunmuşlardı. Hümâyûn Hazretleri etraftaki bütün ordulara ve savaşmaya gelen bütün askerlere bir aylık azıklarını Türkistân vilâyetinden alarak Özbek diyarına doğru hareket etmelerini emretti. Devlet erkânı ve askerler Türkistân'ın doğu tarafına doğru harekete geçerek oradan azıklar edinmiş, Seyhun nehrinden yanlarına su alarak güçlü ve muzaffer bir ordu halinde hiçbir azık ve yolculuk endişesine kapılmadan harekete geçmişti. Padişah Hazretleri Arkuk kalesinde üç gün kaldılar. Her gün kurulan padişah Hazretlerinin Meclisi birçok bereketler ve faydalar elde edilerek geçirildi, birçok ilim ve önemli bahisler söz konusu edildi. Her mecliste ilmî deliller ve sağlam anlayışların ürünü olan incelikler ortaya konuldu. Burada uygun görülen bazı faydalı hususlar zikredilecektir. Başarı bir olan Allâh'tandır.

5.15.7.Arkuk Menzilineki İlmî Bahislerin Faydaları

Bu makamda birçok âlimler eşraf takımı, büyükler, Türkistân vilâyetlerinin kadıları, dört bir taraftan ve kalelerden padişah hazretlerine katılım sağlamış, onunla birliktelik saadetine ermişlerdi. Hilâfet tahtına yardım için yola düşmüş, padişah ile birliktelikten azametlerine değer katmış, padişahın inâyetlerine mazhar olmuş, Hân Hazretlerinin özel lütuflarını kendi yaşamlarına kıvanç vesîlesi kılmışlardı.

5.15.8.Güneşin Doğuşu

Arkuk konağında ikinci gün sabahleyin göklerin tahtını yeryüzü kubbesinin başına dikmiş, güneş padişahını ufuk halvetgâhından dışarı çıkarmış, yıldızları göklerin hânının yüceliği nezdinde yere indirmiş, doğu padişahının cemâl ışıklarını yeryüzü evinin süs nurları kılmış ve yükselen güneşin ışınları gökyüzünü aydınlatmıştı. Görenlerin kemâli karşısında hayrete düştüğü ve bütün âlemi aydınlatan bir padişah âdeta gökyüzü tahtına kurulmuştu.

Beyitler

Sabah ki güneş çıkıverdi
Orduda büyük bir velvele koptu.
Ufuk çölleri tümüyle yeşerdi
Gökyüzü tacı tepeye dikildi
Güneş kubbesi âleme kuruldu
Hânın bayrağı kümbete dikildi.

Yüce mekân Hân Hazretleri izzet ve celal perdesinden devlet ve ikbal tahtına yöneldi. Padişah mahfilinin etrafı ikram sahibi sultânlar, büyük emirler, yüce âlimler ve eşraf takımı ile doluydu. Sağ baş tarafta saltanat sahibi Ubeydullâh Sultân bulunuyordu. Hân Hazretleri bu ünlü sultânlara özel inâyet buyurdu. Türkistân'dan iyilik sahibi büyükler ve ordu içindeki âlimler ise yüce meclisin sol tarafında yer almışlardı. Bu cümleden Türkistân büyüklerinden saadet ve şeref iftihârı Seyyid Şemsuddîn Muhammed el-‘Arabî el-Yemenî el-Hazremûtî⁷⁹¹ bulunuyordu. Bu zât Yemen'in büyüklerinden ve erdem sahibi kimselerden sayılıp Haremeyn'i Şerif'te uzun bir müddet bulunma şerefine erişmişti. Yaklaşık yirmi yıl önce Mâverâünnehir ve Türkistân'a gelmiş ve bu vilâyetler Hân Hazretlerinin emrine girmeden önce kıvanç beldesi Buhârâ'da Hân Hazretleri ile birliktelik içinde olmuş, sürekli olarak meseleleri değerlendirme noktasında padişah meclisine teşrif buyurmuş, Türkistân kalelerinin alımında çok önemli tedbirler almış, vilâyetlerin ele geçirilmesine katkıda bulunmuş, şimdi de Sayrâm beldesinde ikâmet etmiş ve orada ehli, ailesi, geçimi ve çalışmalarıyla yaşamaya koyulmuştu. Bu vilâyette Türkistân büyükleriyle birlikte bulunmuş, onlarla mülâkat etmiş, padişah hazretleri ile birlikte bulunmuştu. Bu mecliste de sol tarafta şerâfet ve iftihâr sahibi olarak yer almıştı.

O gün sabahleyin evimde şiddetli bir hastalığa yakalandım. Padişah meclisi teşkil edildiğinde Hân Hazretleri benim o toplantıya neden katılmadığımı sormuş ve

⁷⁹¹ Şeyh Şemsüddîn Muhammed el-Arab el-Yemenî el-Hazremûtî, Şeybânî Hân döneminde yaşamış Türkistân'ın eşraf, seyyid (Hz. Muhammed'in Soyundan) ve büyüklerinden ve âlimlerinden olup Yesevî külliyesinin mütevellilerindendir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 93, 254.

halimi sormak için birini gönderince, ben de izzet ve yücelik sahibi Hân Hazretlerinin huzuruna vardım. Oraya varınca Hân Hazretleri fakir bendenize büyük bir ilgi gösterdi. Herkesin gözleri önünde bana ikram ve izzette bulundu. Sağ tarafında izzet ve temkin ile hazır bulunmamı istedi. Padişah hazretlerinin dediği yerde hazır bulununca bana “Hâris” hadisini kırâat etmemi emretti. Bende bunun üzerine bu hadisteki birtakım hakikatleri ve işâretleri beyan etmeye çalıştım. Orada hazır bulunan Türkistân halkına “Hâris”in zuhûru hususunda yer alan nebevî vaatleri bildirmeye çalıştım. Fakir bendeniz bu hadisi kıraat ederek o mecliste birtakım hakikatleri ve işâretleri beyan etmeye çalıştım. Gerçi bu hadisin tafsilatı da bu hadisin şerhinde yazılmış olan “Hârisiye Risâlesi”⁷⁹²de yazılı bulunmaktadır. Ama o bahislerin bir özetini yakın ifâdelerle bu makamda aktarmaya çalışacağım inşâallâh. Başarı ve yardım şüphesiz Allâh’tandır.

⁷⁹² “Risâle-i Harîriye der Beyân-i Hadîs-i Hâris” adlı Rûzbihân-i Huncî’ye ait kitaptır. “Hâris” hadisinin detaylıca ele alındığı risaledir.

5.16.HÂRİS HADİSİNİN ŞERHİ

İmam Ebû Dâvûd Sicistânî⁷⁹³ (r.a) Kendi süneninde (sünnet kaynağı olan Sihâh-i Sitte'den biridir) kendi isnâdıyla Müminlerin Emiri Ali b. Ebî Tâlib'den (r.a) şöyle buyurduğunu rivâyet etmektedir: Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “Mâverâünnehir'den kendisine “Hâris” denilen biri çıkacaktır, bu kimse aslanlar gibidir. Onun önünde de Mansur adında biri var ki bu kimse Âl-i Muhammed'e yurt ve mekân verecektir. Nitekim Allâh Resûlü için Kureyş'e yurt ve mekân vermek , ona yardım etmek ve dâvetine icâbet buyurmak mümin olan herkese farzdır.”

Mâverâünnehir'den maksat Nehr-i Belh olarak adlandırılan Ceyhun Nehridir. Zîra Âb-ı Âmûye olarak da adlandırılan bu nehre Ceyhun isminin konulması daha çok bu isimle anılmış olması sebebiyledir. Süreyyâ yıldızı hakkında "necm" kelimesinin kullanılması da bu fazla kullanım sebebiyledir. Nitekim lügatte "necm" kelimesi bütün yıldızlar için kullanılmaktadır.

Peygamber (s.a.v) devamla şöyle buyurmuştur: “O adama “Hâris” denmektedir. Bu kimse aslanlar gibidir. Bundan daha önce Mansur olarak adlandırılan bir kimse gelecektir. Bu kimse de temkin edecektir.” Yani mekân ve yurt verecektir.

Rivâyetinde de yer aldığına göre “temkin” ve “tevtin” etmek, vatan elde etmek ve Âl-i Muhammed için yer sunmak anlamındadır. Nitekim Kureyş'e de Allâh Resûlü için “temkin” etmek ve onlara yardımda bulunmak her mümin için farzdır. Bazı rivâyetlerde yer alan “onu kabullenmek” ifâdesi de onun buyurduğu her emri kabul etmek anlamındadır. Onun dâvet ettiği her emre icâbet buyurmaktır. Hadisin tercümesi işte bundan ibârettir. Bu hadis sahih hadislerden biridir. Allâh Resûlü'nün gaypten yüce Allâh'ın talimi ile haber verdiği kıyâmet alâmetlerini bildiren rivâyetlerden biridir. Allâh Resûlü buna benzer birçok rivâyetler beyan etmiş, “benden sonra şöyle

⁷⁹³ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Kütüb-i Sitte*'den biri olan es-Sünen'in müellifi. Bkz. Ali Yardım, “İbn Ebû Dâvûd”, *DİA*, C.XIX, İstanbul 1999, s. 429.

veya böyle olacaktır” ifâdelerini içeren birçok hadisler aktarılmıştır. Allâh Resûlü’nün (s.a.v) gelecekle ilgili buyurduğu rivâyetlerin bir kısmı olaylar, savaşlar, hüküm sahiplerinin zuhûru ve kendinden sonra devletlerin değişimi ile ilgilidir. Âlimler bu tür rivâyetleri “ahbâr-ı melâhim” olarak adlandırmışlardır. Zîra “melâhim” (ملاحم), “melhame” kelimesinin çoğuludur ve “melhame” savaş anlamındadır. Savaşın melheme olarak adlandırılmasının iki sebebi vardır. Birincisi “lehm” sebebiyledir. Yani öldürme sebebiyle etlerin çokluğunu ifâde ettiğindendir. İkincisi ise “luhme” cihetindendir ki o da örülen elbisenin boğaz kısmı anlamındadır. Savaşta her iki tarafın orduları birbirini boğazladıkları ve elbisenin boğazı gibi birbirini tuttukları için “melhame” olarak adlandırmışlardır. Özetle Allâh Resûlü (s.a.v) gelecekte vukû bulacak birtakım olayları ve zuhûrları haber vermiştir. Haber verdiği bu olayların birçoğu gerçekleşmiştir. Biz Hulefâ-yi Râşidîn’den günümüze kadar vukû bulan bu tür olayları özet bir şekilde “Hârisiye Risâlesi”nde beyan ettik. Bu cümleden Türkler olayı, Hülâgû Hân’ın zuhûru, Bağdat’ı istilâ etmesi, Bağdat’ta yaptığı tahrip ve katliamlar Allâh Resûlü’nün bize önceden haber verdiği türden olaylardır. Allâh Resûlü bu tür rivâyetlerde Moğolların şeklini ve şemâillerini bile beyan etmiştir. Cihân padişahı Hülâgû Hân Bağdat’ı Abbasi halîfesi el-Mu‘tasım Billâh’tan almak için kuşattığında Iraktaki Arap âlimler, “Hille”⁷⁹⁴ ve nâhiyelerindeki bilginler Hülâgû Hân’ın ordusuna gelerek kendisine bu hadisleri okudular ve “Peygamber sizin zuhûrunuzu bize haber vermiştir” dediler. Seyyidler ise şöyle dediler: “Babalarımız bize, itaat etmemizi ve size muhâlefet edenlerin helak olacağını vasiyet etti.”

Hülâgû Hân Allâh Resûlü’nün kendi devletinin zuhûru ve kavminin ortaya çıkışını haber verdiğini işitince çok sevindi. Özetle âlimler Türklerin zikredildiği “melâhim” hadislerinde ittifak etmişlerdir. Bu hadislerde yer aldığına göre Türkler çekik gözlü ve geniş yüzlü kimselerdir. Bu da Hülâgû Hân ulusu ve orduları hakkında sâdıktır. Şimdi de Ebû Dâvud’un sahih bir senetle rivâyet ettiği bu “Hâris” hadisinde “Nehr-i Belh” ve “Ceyhun” olarak adlandırılan “Âb-i Amûye”den geçen bir devlet

⁷⁹⁴ Irak’ta Bağdat’ın 90 km güneyinde yer alan bir yerdir. H.493 ve 495 yılları arasında Mezîdiyanların 4. Hükümdarı Emîr Seyfû’d-Devle tarafından kurulmuştur. Kûfe ve Bağdat arasında yer alan büyük bir şehirdir. Bkz. Hamevî, **Mu‘cemü’l-Büldân**, C.2, Beyrut 1977, s.338.

başkanının zuhûrundan bahsedilmektedir. Bu hadiste ayrıca Âl-i Muhammed’e yurt verme konusu yer almıştır. İslâm’ın ilk yıllarından günümüze hiç kimse Âl-i Muhammed’e yurt verecek ve yardımda bulunacak bir şekilde “Âb-i Amûye”den geçmemiştir. Cengiz Hân ve evlatları her ne kadar Âb-i Amûye’den geçmiş, zuhûr etmiş, nehrin bu tarafındaki ülkeleri tümüyle ele geçirmişse de asla Âl-i Muhammed’e yurt vermemişlerdir. Zîra onların çoğu İslâm dinine tabi değildi. Evlatlarından bazıları Müslümân olmuş olsa da ve ister istemez bu sülalardan geçmiş olsa da asla Âl-i Muhammed’e yurt verme düşüncesinde olmamışlardır. O zamanlar Âl-i Muhammed herhangi bir yurda ihtiyaç içinde de olmamışlardır. Zîra o zamanlar hiç kimse Âl-i Muhammed’e saldırmamış, İslâm’ın ilk yıllarından günümüze hiç kimse Âl-i Muhammed’in hürmet ve namusuna el uzatmamıştır. Hiçbir kudret sahibi onları istila etmemiş ve dolayısıyla da Âl-i Muhammed yurt edinmeye ihtiyaç duymamıştır. Irz ve namuslarını koruma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Nebvi haremın hürmetini çiğneyecek kâfir, isyancı ve kasıtlı bir düşmanı def etme durumu söz konusu olmamıştır. Şimdi bu zamanda öyle birini görmekteyiz ki Âl-i Muhammed’e yurt vermekte ve Âb-i Amûye’den geçmektedir. Peygamber (s.a.v) bu kimsenin “Hâris” olarak adlandırıldığını ve bu kimsenin aslanlar gibi olduğunu söylemektedir. Öncesinde ise Mansur olarak adlandırılan birinin ortaya çıkacağını ve Âl-i Muhammed’e yurt vereceğini bildirmiştir. Dolayısıyla da yüce Peygamber böyle bir kimsenin vasıfları hakkında beş sıfat beyan etmiştir.

Birincisi, zuhûr etmesi ve Âb-i Amûye’den geçmesidir.

İkincisi, “Hâris” olarak adlandırılmasıdır.

Üçüncüsü, aslanlar gibidir.

Dördüncüsü, kendisinden önce “Mansur” adlı birinin zuhûr etmesidir.

Beşincisi, Allâh Resûlü için Kureyş’e yurt verdikleri gibi Âl-i Muhammed’e yurt vermesidir.

Biz bu beş sıfatı mülâhaza ettiğimizde bunların hepsini mekânı yüce Hân Hazretlerinin zâtında görmekteyiz. Müminler için bu sıfatların mânasını daha çok şerh edecek ve söz konusu sıfatların Hân Hazretlerinde olduğunu ispat etmeye çalışacağız.

Birinci olarak Mâverâünnehir'den çıkacak olan birisine işâret edilmiştir. Bu sıfat Hân Hazretleri için en kâmil bir şekilde hâsıl olmuştur. Bu bütün âlemde bilinmekte ve bütün insanların dilinde dolaşmaktadır. Hân Hazretlerinin Mâverâünnehir'den zuhûru herkese zâhir bulunmaktadır. Özellikle de Hân Hazretleri Belh beldesini muhasara için Âb-i Amûye'den geçtiğinde dokuz yüz dokuz yılıydı. Dolayısıyla da hadiste geçen (Harras) lafzı cümle hasebiyle Hân Hazretlerine muvâfık düşmektedir.

İkinci olarak o şahsa hâris denmesidir. Bu takrir de iki şekilde mümkündür. Birincisi adının “hâris” olması diğeri ise vasfının “hâris” olmasıdır. Eğer adının “hâris” olması kastedilmişse, bu en kâmil şekilde Hân Hazretleri için sâdıktır. Zîra lügat ashâbının da dediği gibi “hâris” kelimesinin mânası aslandır. *Nisâbü's-Sıbyân*⁷⁹⁵ kitabının sahibi Ebû Nasr Ferâhî,⁷⁹⁶ “hâris” kelimesinin aslan anlamına geldiğini söylemiştir. Lügat ehlinin geneli “Ebû'l Hâris'in” aslanın künyesi olduğunu söylemiş olsa da Ebû Nasr Ferâhî, “hâris”in aslan anlamına geldiğini söylemiştir ve o lügat ehlinin güvenilir kaynaklarından biridir. Onun bu konudaki sözüne itibar edilir. Dolayısıyla da bu takdir üzere aslan olarak adlandırılan bu şahıs, aslan gibi olan bir kahramanın bütün terkiibini barındırmaktadır. Aslan gibi adam, zamanın aslanı, cesâret sembolü, aslan yürekli gibi sıfatlar mekânı yüce Hânın lakaplarındandır. Bu lakaplar Hân Hazretlerinin en meşhur lakaplarıdır. Nitekim Özbek ve Moğol ulusların tamamında Hân Hazretleri aslan gibi adam olarak tanınmaktadır. Bu lakâbın şöhreti açıklamaya ve abartmaya bile gerek kalmayacak şekilde herkesçe bilinmektedir.

⁷⁹⁵ Ebû Nasr Ferâhî'nin (ö. 640/1242) çocukların Arapça'yı kolay öğrenmeleri için kaleme aldığı Nisâbü's-sıbyân adlı Arapça-Farsça manzum lügatının adı. Bkz. Ârif Nevşâhî, “Ya'kûb-i Çerhî”, **DİA**, C.XXXXIII, İstanbul 2013, s. 281-282; Ozan Yılmaz, “Şârihin Kütüphânesinden: Bosnalı Ahmed Sûdî'nin Gülistân Şerhinde Kullandığı Kaynaklar”, **Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1 Sayı: 1 Ağustos 2018 s. 187-202.

⁷⁹⁶ Bedrüddîn Mahmud Ferâhî, “Nisâbü's-sıbyân” adlı Arapça-Farsça manzum lügatının yazarı. Anneden doğma kör olduğu söylenen yazar Arapça ve Hadis ilminde uzmandı. Muhammed b. Hasan Şeybânî (135-189) yazılan Câmi'u's-Sağır kitabını da H.617 yılında düzenlemiştir. Bkz. **Lügatnâme**, C.1, Tahran 1377, s. 942.

Dolayısıyla yüce Peygamber âdeti “Mâverâünnehir”den aslan gibi bir adam çıkacak” diye buyurmuştur. Bu takdir üzere yüce Peygamber (s.a.v) Hân Hazretlerini tanıtmak, tayin etmek ve özelliklerini belirtmek cihetinde meşhur olan lakâbıyla zikretmiştir ki herkes onu kolayca tanıyabilsin, hizmet ve itaat yoluna koyulsun, yardım ve icâbet farzı hususunda emrine itaat etsin.

Eğer maksat vasıf olursa hâris Arapça dilinde beş anlamda kullanılmaktadır. Birincisi tüccar ve kâsib anlamındadır. Nitekim Allâh Resûlü (s.a.v) bu mânada şöyle buyurmuştur: Çocuklara verilen en doğru isim “Hâris”tir”. Yani âdemoğlundan herkes kendi amellerinin kâsibi (kazanarı) ve tüccarı olup onun karşılığını görecektir. Eğer hayırlı amel kazanacak olursa, hayırlı karşılığını bulacaktır. Eğer kötü amel işleyecek olursa, kötü karşılığını görecektir. Bu anlamda hiç şüphesiz Hân Hazretleri hayırlı ameller işleyen bir kimsedir. Zîra farklı vakitlerde Hân Hazretleri ile birlikte olan herkes onun bütün vakitlerini itaat ve iyi ameller içinde olduğunu bütün vakitlerde namaz vaktini gözetlediğini, Kur’an kıraati ile meşgul olduğunu, ilmi bir mübâhase içinde bulunduğunu, devlet ile ilgili önemli işlerle uğraştığını, memleketi korumaya çalıştığını, fesâtlarıyla İslâm’ın temelini tahrip eden ve etmeye devam eden isyancı ve kâfirlerin fesâdından korumaya çalıştığını açıkça görür. Refah, nimet, ganimet ve feragat içinde olan diğer sultânlar ve yöneticiler gibi vaktini israf etmediğini, işret ve lezzet sohbetlerine katılmadığını, çalgı meclisleri, zevk ve sefa toplantıları yapmadığını anlar. Oysa akıl ve adâlet kemâline sahip olan Nûşîrevân bile bu tür şeylerden uzak duramamıştı.

Hikâye

Rivâyet edildiğine göre adil Nûşîrevân⁷⁹⁷ bir ara işret meclisi düzenlemiş, işret kadehleri tokuşturmuş, adâlet isteyenlerin feryadını dinlemesi gereken yerde çalgı seslerini dinlemiş, savaş kılıçlarının çağırma seslerini duyması gereken kulaklarıyla

⁷⁹⁷ Kisrâ Enûşîrvân I. Hüsrev b. Kubâd (ö. 579), Sâsânî hükümdarı (531-579), Enûşervân, Nûşîrevân, Nûşervân şeklinde de kaydedilen bu kelime, Pehlevîce’de “ölümsüz ruh” anlamına gelen ve Zerdüşî metinlerinde ölümler için övgü sıfatı olarak kullanılan enûşeg-rüvânın değişik bir şekli olup genellikle Kisrâ I. Hüsrev’i II. Hüsrev Pervîz’den ayırt etmek için kullanılmıştır. Bkz. Ahmed Tefazzûlî, “Enûşîrvân”, *DİA*, C.XI, İstanbul 1995, s.255.

çalgı sesleri dinlemişti. Nitekim Şâir Ebû Firâs⁷⁹⁸, Seyfûddeve el-Hamdânî⁷⁹⁹ için şöyle denilmiştir: Üstatlardan biri kendisine ud getirince Ebû Firâs onu Seyfûddeve'nin huzuruna göndermiş ve savaştaki kılıç sesleri yerine bir saat güzel ud seslerini dinlemesini tavsiye etmiştir.

Şiir

Ne zamâna kadar savaşta ok ve mızrak sesi dinleyeceksin

Biraz da kulaklarını dinlendir çalgı seslerinden.

Nûşirevân'ın veziri olan filozof Bozorgmehr'e⁸⁰⁰ Kisrâ'nın işret meclisi düzenlediğini, akıl sayfasından azmini eksilttiğini, çalgı sesleriyle meşgul olduğunu, zekâ gözlerini kadehlerin berrak çehresine diktığını haber verdiler. Adâlet eserlerini yayma mahalli olan ağzını kadehlerle tokuşturduğunu ve güzel kokular koklaması gereken koklama duyusunu bundan mahrum ettiğini bildirdiler. Bozorgmehr kendisine bir not göndererek şöyle dedi: “Âdil olan padişah için gâfil sultân olarak anılmak en büyük utançtır. Adâlet ehli olan kimselerin akıl erbâbı tarafından işret düşkününü olarak anılması hiç yakışık durur mu?”

Bu not Nûşirevân'a iletilince hemen arkasına şöyle yazdı: “Bizim halkımız güven içinde yaşamaktadır. Memleketimizde zulüm diye bir şey kalmamıştır. Yollar eşkiyadan temizlenmiş ve halk haksızlıklardan tümüyle arınmıştır. Eğer biz bir rahatlık fırsatını ganimet bilir ve birkaç saat eğlenecek olursak bu da çatışmalar, hadiseler ve âfetler yeri olan hayat savaşında bir ganimettir. Yaşam, sahrâsında işret adımıyla yürüdüğümüz bir feragat yoludur.”

⁷⁹⁸ Ebû Firâs el-Hâris b. Saîd b. Hamdân el-Hamdânî et-Tağlibî (ö. 357/968), Hamdânî hânedanına mensup Arap şâiri ve kumandanı. Bkz. Mustafa Kılıçlı, “Ebû Firâs el-Hamdânî”, **DİA**, C.X, İstanbul 1995, s.125-126.

⁷⁹⁹ Ebü'l-Hasen Seyfû'd-devle Alî b. Abdillâh b. Hamdân b. Hamdûn et-Tağlibî el-Hamdânî (ö. 356/967) Hamdânîler'in Halep kolunun kurucusu ve ilk emiri (944-967). Ebû Firâs el-Hamdânî'nin Amcası ve aynı zamanda ablasının kocası ve Halep yöneticisiydi. Bkz. Abdülkerim Özeydin, “Seyfûddeve el-Hamdânî”, **DİA**, C.XXXVII, İstanbul 2009, s. 35-36; Mustafa Kılıçlı, “Ebû Firâs el-Hamdânî”, C.X, İstanbul 1995, s.125-126.

⁸⁰⁰ Nûşirevân'ın vezirlerinden olup İranlı ünlü hekîmdir. Çok akıllı, bilgili ve ileri görüşlü bir bilgindi. Ondan pek çok hikmetli sözler nakledilmiştir. Bkz. **Lügatnâme**, C.III, s.4701.

Beyit

Bu savaş meydanında âşıkların ganimeti fırsattır

Sâki bade getir ki fırsat ganimettir.

Gerçekten de yüce mekân sahibi Hân Hazretleri kendi mülkünde tam bir bağımsızlık içinde olduğu ve de bütün düşmanlarını ezip geçtiği halde, asla itaat seccadesinden dışarıya adım atmamış, asla işret ve eğlence partileri düzenlememiştir.

O halde hâris kelimesi kâsib anlamında en doğru ve en gerçek lakâbı sayılmaktadır.

Hârisin ikinci anlamı ise “çiftçi ve ekinci”dir. Yüce Allâh’ın kitabında yer alan “Şimdi gördünüz mü o ektiğiniz tohumu, onu siz mi bitiriyorsunuz yoksa bitiren biz miyiz”⁸⁰¹ âyetinde de bu mâna ifâde edilmiştir. “Hâris” kelimesinin bu anlamda Hân Hazretleri için kullanılması da yeryüzünü güvenlik ve emniyet ekiniyle yeşertmeye çalışması, lütuf ve ihsan tohumunu ekerek dünyayı yenilemek için çaba göstermesi cihetindendir. Hân Hazretleri hususunda bu mâna herkese zâhir bulunmaktadır. Sürekli olarak ekincilik, bayındırlık ve zirâat işlerinde insanları teşvik etmekte, halkın haklarına riâyet edilmesini tavsiyede bulunmakta, ülkelerin bayındır kılınması hususunda halkın elinin güçlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

“Hâris” kelimesinin üçüncü anlamı ise zayıflatıcı anlamındadır.

5.16.1. Muaviye’nin Ensâr’la Tartışmasının Hikâyesi

*Nihâye*⁸⁰² kitabında İmam Cezerî⁸⁰³ (r.a) şöyle rivâyet etmektedir: Muâviye hilâfeti döneminde Medîne’ye geldiğinde Ensâr’ın büyüklerinden olan ve çok

⁸⁰¹ Kur’ân-ı Kerîm, Vakıa, 63-64.

⁸⁰² *Ğâyetü’n-Nihâye*, biyografi alanında yazdığı kitap. Bkz. Tayyar Altıkulaç, “İbnü’l-Cezerî”, **DİA**, C.XX, İstanbul 1999, s. 551-557.

⁸⁰³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhim b. Bekr el-Cezerî ed-Dımaşkî (ö. 739/1338) “*Havâdişü’z-zamân*” adlı eseriyle meşhur târihçi. 10 Rebîülevvel 658’de (24 Şubat 1260) Dımaşk’ta doğdu. Dımaşk, Kâhire ve İskenderiye’de Fahreddin ‘Ali el-Buhârî, İbrâhim b. Ahmed b. Kâmil el-Vâsitî, İbnü’l-Mücâvir, Şerefeddin Abdülmü’min b. Halef ed-Dimyâtî, Şerîf Taceddin el-İrâkî ve

yaşlanmış olan Ebû Katâde⁸⁰⁴ halifeyi karşılamaya gitmedi. Ertesi gün görüşünce Muâviye ona “diğer insanların beni karşılamaya geldiği gibi neden sen de beni karşılamaya gelmedin?” diye sorunca Ebû Katâde şöyle duyurdu: “Bizim seni karşılayabilecek ne bir bineğimiz ve ne de bir şeyimiz kalmadı. Muâviye, “Su çektiğiniz ve kendisi ile bahçeleri suladığınız binekleriniz nerede?” diye sordu. Âdeta bu vesîleyle Ensâr’ı küçümsemeye kalktı ve ona “Siz zirâat ehliniz, savaş ehli değil” demek istedi. Oysa Ensâr Bedir savaşında Kureyş ordusunu yenmiş, Ebû Süfyân ve oğlu Muâviye oradan kaçarak kurtulmuşlardı. Ebû Katâde açıkça ona şöyle buyurdu: “Biz seni ve babanı Bedir günü talep ederken onları zayıflatmış. Yani eğer biz zirâat ve ekin ehliysek cesâret ve mertliğimiz o kadar yücedir ki kendisi ile su çektiğimiz develere binip sizin ordularınızı bozguna uğrattık. O develere binip senin ve babanın kâfir iken ardına verdik ve onları zayıf düşürdük. Şimdi kendini İslâm halîfesi kılıp kınama atına binerek bize laf atıyor, mutluluk tahtına kurularak bizleri su çeken develere layık görüyorsun.” Ebû Katâde bu sözünde “Hars” kelimesini binekleri koşturma ve zayıflatma anlamında kullanmıştır. Bu kelime de Hân Hazretlerine sâdık düşmektedir. Belki de maksat bu mânadır. Zîra herkesin de gördüğü gibi dünyayı fethetmeye kalkan hiçbir padişah, Hân Hazretlerinin çaba ve gayret gösterdiği kadar çaba göstermemiş ve çalışmamıştır.

Şehâbeddin el-Eberkühî gibi birçok hocadan ders aldı. 12 Rebülevvel 739’da (28 Eylül 1338) Dimaşk’ta öldü ve Bâbüsagîr Kabristanı’na defnedildi. Cezerî büyük bir târihçi, iyi bir hatip, ciddi, dürüst ve dindar bir insandı.

Cezerî’nin günümüze kadar gelen ve tam adı **Havâdişü’z-zamân ve enbâ’ühû ve vefeyâtü’l-ekâbir ve’l-a’yân min ebnâ’ihî** olan eseri Târîhu’l-Cezerî olarak da bilinir. Umumi bir İslâm târihi olan eserde olaylar hicretten itibaren kronolojik bir sırayla anlatılmakta ve her yılın sonunda o yıl vefât edenlerin hayatları hakkında bilgi verilmektedir. Vefeyât siyasî olaylardan daha çok yer işgal eder. Bkz. A.S. Bazmee Ansârî, “Cezerî, Muhammed b. İbrâhim”, **DİA**, C. VII, İstanbul, 1993, s.506).

⁸⁰⁴ Ebû Katâde el-Hâris b. Rib’î b. Beldeme el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 54/674), Hz. Peygamber’in süvârisi olarak tanınan cengâver sahâbî. Adının Nu’mân, Amr, Avn ve Beldeme olduğu da nakledilir. Medineli olup Benî Selîme kabilesindendir. Bedir Gazvesi’nde bulunduğu dair rivâyet zayıf görülmekle birlikte daha sonraki bütün gazvelere katıldığı bilinmektedir. H.8 yılı Şâban ayında (Kasım-Aralık 629) Benî Gatafân’a gönderilen Hadıra Seriyyesi ile aynı yıl Ramazân ayında yapılan Batn-ı İdam Seriyyesi’ne kumandanlık etti. Bu ikinci seriyyede kumandanın Abdullah b. Ebû Hadred olduğu da rivâyet edilir. Savaşlarda gösterdiği kahramanlıklar sebebiyle Hz. Peygamber’in takdirini kazanıp duasını aldı. Gâbe Gazvesi’ndeki gayret ve başarısından dolayı Resûlullah onun hakkında, “Süvâriлерimizin en hayırlısı Ebû Katâde’dir” demiştir (**Müslim**, “Cihâd”, 132). Bkz. M.Yaşar Kandemir, “Ebû Katâde”, **DİA**, C.X, İstanbul, 1994, s.174.

5.16.2.Kemâl İsmâîl⁸⁰⁵'in Harezmsâhlar Saldırısını Vafsetmesi

Âlemin meşhur şâirlerinden olan Kemâl İsmâîl, Celâleddîn Harezmsâh Sultân'ın methinde şöyle demiştir: Cengiz Hân'dan kaçarak Hindistan tarafına gitmiş ve Hindistan'dan harekete geçerek Âzerbaycân vilâyetine gelmiştir.

Beyit

Azim bineğin bazen Hindistan'a yöneldi

Adım attı çok uzak diyarlara

Senden başka kim olabilir asrın padişahlarından

Atının otunu Tiflis'ten, suyunu Umman'dan verirsın.

(Celâleddîn (Müt.)) Harizmsâh⁸⁰⁶'ın bütün bu saldırıları Cengiz Hân'ın ordusundan kaçtığı dönemde olmuştur. Kaçış döneminde saldırı bir başarı değildir. Kemâl İsmâîl eğer yaşamış olsaydı ve Hân Hazretlerinin yaptığı bu saldırıları görseydi, şüphesiz Hârezm Şâhı hakkındaki övgülerden utanır, Cengiz Hân'dan kaçışlarını asla övmezdi. Hân Hazretleri bir anda Buhârâ'dan Dâmegân'a gitmiş, fethedilmemiş olan birçok kale ve ülkeleri fethetmiş, kış gelmeden Merv'e yönelmiş, o yıl Kıpçak çölüne karşı harekete geçmişti. Şimdi de Türkistân'da saadet bayraklarını yükseltmiş, düşmana karşı harekete geçmişti. O halde bu anlamda “hâris” kelimesi de Hân Hazretlerine yakışan en doğru vasıflardan biridir.

“Hâris” kelimesinin dördüncü anlamı ise amel eden kimse anlamındadır. Bundan maksat ise fiil ve eylemlerdir. Nitekim “Ebedî yaşayacakmış gibi dünya için çalış ve yarın ölecekmişsin gibi âhiretin için amel et” hadisinde de bu anlam ifâde edilmiştir. Burada “hars” kelimesi amel anlamındadır. Hân Hazretlerinin ülkeleri ele geçirme ve âhiret kurtuluşunu elde etmek için gösterdiği ameller ve çabalar herkes için malum ve

⁸⁰⁵ H. VII. Yüzyıl İran şâirlerinden olan Kemâlüddîn İsmâîl Muhammed b. Abdürrezzâk İsfahânî'nin oğludur. H. 635 yılında Moğollar tarafından öldürülmüştür. **Lügatnâme**, C.XII, s.18554.

⁸⁰⁶ Celâleddîn Harezmsâh, Harezmsâhlar Devleti'nin son hükümdarıdır (1220-1231). Aydın Taneri, “Celâleddîn Hârizmsâh”, **DİA**, C. VII, İstanbul 1003, s. 248-250

bildik şeylerdir. Bu anlamda da “hâris” kelimesi Hân Hazretleri için sâdık düşmektedir.

Beşincisi yeryüzünü ıslah etmek anlamındadır. Nitekim lügat imamlarından biri olan Sicistânî⁸⁰⁷ de *Garîbü'l Kur'ân*⁸⁰⁸ adlı kitapta bunu zikretmiştir. Hân Hazretlerinin yeryüzünü islâh etmesi ve fesât çıkaranların fesâdını, eşkıyanın kötülüğünü def etmesi âlemde meşhur ve herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Nitekim bütün Semerkant ehlinin de ittifak ettiği üzere Hân Hazretlerinin ebed devleti zuhûr etmeden önce hiç kimse Semerkant'tan Türkistân'a doğru Semerkant'ın dört fersah uzaklığında bulunan Ali Âbâd'a⁸⁰⁹ bile gidemez haldeydi. Moğol eşkıyasının kötülükleri yüzünden bütün siperler, vâdiler Moğol eşkıyası ile doluydu. Oralarda kuş dahi uçmaktan korkuyordu. Şimdi ise eğer bir kimse başına altın bir tepsi koyup Dâmeğan'dan en uzak doğu vilâyetlerine dahi gidecek olursa herhangi bir kimsenin saldırısından korkmamakta ve hiçbir eşkıya ile karşılaşmamaktadır. Dolayısıyla “hâris” kelimesi bu anlamda da Hân Hazretlerine en kâmil şekilde uygun düşmektedir. Allâh Resûlü'nün hâris hadisinde buyurduğu ikinci sıfat da bu beş anlamda Hân Hazretleri için sâdık düşmektedir.

Üçüncü sıfatı ise oldukça fazla aslan oluşudur. Bu da aslan sıfatında mübâlağa içermektedir. Her beş anlamda da bu vasfın kemâli irade edilmektedir. Hân Hazretlerinin azmi bu sıfatın zâtı için hâsıl olmasını iktizâ etmektedir. Dolayısıyla da bu vasıf Hân Hazretleri hakkında abartılı ve mübâlağalı bir şekilde geçerli bulunmaktadır. Bu vasıfta o sıfatın kemâline işâret söz konusudur, yani vadedilmiş olan “Hâris” kâmil sıfatlara sahiptir. Kemâl sıfatları unvânını taşıyan hârisiyet (aslanlık) vasfında onun çok şiddetli olduğunu ve o sıfatın mübâlağa şekliyle kendisinde bulunduğunu göstermektedir.

⁸⁰⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el-Uzeyzî es-Sicistânî (ö. 330/941) “*Garîbü'l-Kur'ân*” adlı eseriyle tanınan tefsir âlimi.

⁸⁰⁸ Kur'ân-ı Kerîm'deki garîb lafızların tefsirini konu alan ilim dalı ve bu dalda yazılan eserlerin ortak adı. Kur'ân'da, az kullanılması nedeniyle mânası yaygın olarak bilinmeyen, anlaşılması güç lafızlar da vardır. Tefsir ilminde Kur'ân'daki bu tür kelimelerin açıklanması garîbü'l-Kur'ân'ın konusunu teşkil etmektedir. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, “*Garîbü'l-Kur'an*”, *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 379-380.

⁸⁰⁹ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 103, 279.

Dördüncü sıfatında belirtilen önünde mansur olarak adlandırılan birinin olması özelliği ise yöneldiği her yeri fetheden bir ordu olması ve zafer elde etmesidir. Şüphesiz yüce Hân Hazretlerinin öncü akıncı birliklerinden maksat bütün savaş ve olaylarda nebî diliyle mansur olarak adlandırılan Sultân Muhammed Tîmûr'dur ki fetih bayrağına “Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik”⁸¹⁰ ifâdeleri yazılmıştır, saadet ilminin nişânesi ise “Allâh sana çok üstün bir yardımla yardım etsin diye...”⁸¹¹ âyetiyle teyit edilmiştir. O nereye yöneldiyse fethetmiş ve nereye teveccüh ettiyse orduları ele geçirip istilâ etmiştir. İşte bu birbiri ardınca gerçekleşen fetihler sebebiyle nübüvvet dilinde mansur (galip) olarak adlandırılmış ve bu özelliği apaçık bir şekilde belirtilmiştir.

Beşinci özelliği ise Kureys'in Allâh Resûlü'ne yurt verdiği gibi Âl-i Muhammed'e de yurt edindirmesidir. Şüphesiz Kureys'in Allâh Resûlü için yurt edindirmesi, ona yardımcı olması; yaşadığı toprakları kâfirlerin pisliğinden temizlemesidir. Peygamberin âilesini kınayıcıların kınamasından arındırmasıdır. Bu özellik de Hân Hazretlerinin en kâmil ve açık özelliğidir. Zîra Hân Hazretleri tümüyle zelil olan küfür, bid'at ve nifak tâifesi Kızılbaşların Âl-i Muhammedin eteğine bulaştırdığı pislikleri ve utançları; tertemiz keskin kılıcıyla gidermeye çalışmış ve ünlü askerleriyle o mel'un ve uğursuz tâifenin eserlerini yeryüzünden silme mücâdelesini vermiştir. Şüphesiz Rabbânî vahiy nidasıyla aydınlanan ve sübhânî ilham ile nurlanan gaybî gönül aynasında âhir zamanda büyük din sahâbelerini ve âlemin büyük halîfelerini kınayan, telin eden ve “Muhâcir ve Ensâr'dan, öne geçenlerden ve iyilikte onları izleyenlerden Allâh râzı olmuştur. Onlar da O'ndan râzı olmuştur.”⁸¹² Yolunun yolcularına dil uzatan, düşmanca sövgüler yağdıran bir tâifenin zuhûr edeceğini görmüştür. Nitekim hadiste kıyâmet alâmetleri şöyle beyan edilmiştir: “Ümmetim on beş haslet edinirse başlarına belâ iner ve sonraki nesilleri ilk nesillere lanet eder.”⁸¹³ Allâh Resûlü'nün vefâtından günümüze kadar geçen bu dokuz yüz yıl boyunca

⁸¹⁰ Kur'ân-ı Kerîm, Fetih, 1.

⁸¹¹ Kur'ân-ı Kerîm, Fetih, 3.

⁸¹² Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 100.

⁸¹³ **Tirmizî**, Fiten 38.

târihçilere göre de bu sıfatları taşıyan bir başka topluluk ortaya çıkmamıştır. İlk nesilden halîfeleri ve yüce ashâbı kınayan, onlara lanet eden “Allâh’ın istediği, sizden kirliliği gidermek ve sizi tertemiz kılmaktan ibârettir.”⁸¹⁴ Âyetinin de her türlü pisliğin giderildiğini beyan eden tertemiz nebî eşlerine dil uzatan bir başka fırka görülmemiştir. Bu uğursuz ve dinsiz Kızılbaş topluluğu birçok İslâm beldesinde ortaya çıkmış, Âzerbaycân, Fars, Kirmân ve Irak’ta zuhûr etmiş, sünnet ve cemaatin eserlerini virân etmiş, küfür ve düşmanlık temelini bâtil görüşlerini ve inançlarını yayarak güçlendirmişlerdir. Ama apaçık Kur’an âyeti de şöyle buyurmuştur: “Kesin olarak bilirsiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz.”⁸¹⁵

Bir yüce hadiste de şöyle buyurmuştur: Kıyâmet gününe kadar zafer ve yardıma mazhar olan bir topluluk olacaktır ve insanların bu topluluğa yardım etmemesi onlara asla zarar vermeyecektir. Yüce Allâh o yarımsız bırakılmış topluluğun ortaya çıkardığı fesâdı yeryüzünü islâh eden va’dedilmiş bir kahraman ile ortadan kaldırmış, o kâfir, fâcir ve kötülük sahibi topluluğun tertemiz Ehl-i Beyt’in eteğine bulaştırdığı pislilikleri, bu iyi topluluğun keskin kılıçlarıyla gidermiştir. Âhir zamanda aslan sıfatlı vadedilmiş birinin zuhûr hikmeti de budur. Vadedilmiş bu mazhara böyle bir himmet edildiği ve ilâhî emir eli böyle bir yükü zimmetine geçirdiği hasebiyle nübüvvet lisânı da (s.a.v) “Her mümine ona yardım etmesi, ona icâbet etmesi farzdır” emri gereğince bütün müminlere itaat ve yardımını gerekli kılmıştır. “Kolay da olsa zor da olsa sefere çıkın ve mallarınızla canlarınızla Allâh yolunda cihâd edin.”⁸¹⁶ âyeti gereğince nefis ve mallarıyla ona yardımcı olunması farz buyrulmuş, herkesten büyük bir azim ve kesin bir niyetle cihâd ve savaşa cân-u gönülden teveccüh etmeleri istenmiştir. Onunla savaşa gidilmesi emredilmişse; herkesin hiçbir bahâne uydurmadan yola koyulması farzdır. dünyada fetih ve ganimetler, âhirette ise ecir ve sevaplar kapısını yüzüne açmaya koyulmalıdır. O halde herkim imandan dem vurur, İslâm erbâbı arasına katılır, ama bu iman ülkelerinin padişahının emrine itaat etmezse bu hadis hükmünce müminler zümresinden sayılmaz. Zîra “Her mümine ona yardım etmesi veya icâbet

⁸¹⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Ahzap, 33.

⁸¹⁵ Kur’ân-ı Kerîm, Hicr, 9.

⁸¹⁶ Kur’ân-ı Kerîm, Tevbe, 41.

buyurması farzdır” diye buyurulmuştur. Her ne kadar haber sûretinde emir mânasını ifâde etse de haber verme sûreti, gelecek gaypten haber verme haletini ifâde etmektedir. Hakikatte ona yardım eden kimsenin imanını ve yardım etmeyenin imansızlığını haber vermektedir. Vadedilmiş mazhara yardımı kesen kimsenin yardımsız bırakılacağı ifâde edilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere o hazretin Kızılbaşlara karşı cihâda çağırdığında muvâfakat göstermez ve farz olduktan sonra itaat etmeyi helâl sayarsa, İslâm’dan nasipsiz olur. Zelil Kazak tâifesini def etmeye teveccüh etmek, Irak fethinin mukaddemesi olduğundan onlarla savaşmaya azmetme ve teveccüh etme durumunda Hân Hazretlerine yardım ve teveccüh, bütün İslâm beldeleri ehline özellikle de cihâd ve kuvvet ehli olan Türkistân beldesi ehline farzdır. Bu beldeleri tahrip eden ve İslâm ehlinin teveccühüne engel olan bu tâifeyi def etmek ve inat erbâbı ile savaşa koyulmak, küfür, düşmanlık, zulüm ve tuğyânı ortadan kaldırmak, Ehl-i Sünnet ve’l cemaati⁸¹⁷ âlemin dört bir köşesine yaymak, ilim ve irfan rüzgârlarının esintisini İslâm bahçelerine yönlendirmek gereklilik arz etmektedir. “Hâris” hadisinin şerhini böylesine detaylıca anlatınca orada hazır olanlar hadisin içerdiği hakikatleri beyan ettiğim için bendenizi övdüler. Birçok faydalar, ilmî nükteler ve bir dizi mârifetler içeren bu sözlerim karşısında şaşkınlığa düştüler. Hân Hazretlerinin gözünde sevinç eserleri ortaya çıktı, orada hazır olanlar Hümâyûn Hazretlerinin huzurunda bendenizi övgüye koyuldular. Çeşitli ilimler, faziletler, güzel ifâde etme ve maksadı beyan hususundaki eşsiz açıklamalarım karşısındaki âcizliklerini itiraf ettiler. Hân Hazretleri İslâm askerlerine yardım için bu sefere katılan Türkistân kalelerinin ehline birlik ve beraberlik içinde olmalarını, savaşa katılmanın sevâp, ecir, menfaat ve ganimetini elde etmelerini tavsiye etti. Herkesin gücü oranında sefere katılmasını, isyancı güçlerle savaşa sadâkat ve imanla yönelmesini istedi. Kur’ân’da kâfirlerle savaş hususunda müminlere şöyle buyurmaktadır: “Saldırıya uğrayanlara zulme maruz kaldıkları için savaş izni verildi. Allâh onları muzaffer

⁸¹⁷ Hz. Peygamber ile ashâbın dînin temel konularında takip ettikleri yolu benimseyenler anlamında bir tâbir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, **DİA**, C.X, İstanbul 1994, s. 525-530.

kılmaya elbette kâdirdir. Onlar sırf “Rabbimiz Allâh’tır” dediklerinden dolayı haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir.”⁸¹⁸

Bu âyet Türkistân ehline sâdık düşmektedir ki Kazak seferi için silahlanmış, insanların en sâdık olan Muhammed Resûlüllâh’ın sözünü işitmekten kaynaklanan sâdık bir azimle çeşitli fetihlere yönelmiş ve eşi bulunmaz zaferlere erişmiştir. Şüphesiz Tevfik ma’but olan Allâh’tandır.

⁸¹⁸ Kur’ân-ı Kerîm, Hac, 39-40.

5.17. ARKUK KALESİNDEN KAZAK DİYARINA YÖNELME

Arkuk kalesinde üç gün mola verdikten sonra Özkent (اوزکند) kalesine⁸¹⁹ yöneldiler. Bu kale Seyhun nehri sahilinde, bayındır bir yerde, Arkuk kalesinin alt tarafında bulunan kalenin Seyhun nehri ile arasında bir fersahlık mesâfe bulunuyordu. Arkuk kalesi havâlisinde yüce Sultân Hamza b. Sultân Bahtiyar b. Hızır Hân⁸²⁰(saltanatı daim olsun), ünlü askerleriyle o mel'un ve uğursuz tâifenin eserlerini yeryüzünden silme mücâdelesini vermiş, büyük ve teçhizatlı bir ordu ile padişah hazretlerinin ordusuna katıldı. Önce at üzerinde görüştüler. Hamza Sultân itaat, hizmet, yakınlık ve iradet izharında bulundu ve padişah hazretlerinin ordusunun yakınlarına ordusunu konuşturdu. Özkent'ten geçerek geçide yöneldiler ve buzların üzerinde yürümeye devam ettiler ve sonsuz ormanı böylece kat etmeye çalıştılar. Bazı komutanlar askerlerine dikkatli olmalarını ve ordunun geçiş yollarını takip etmelerini emretti. Ordular geçit nâhiyesine giriş yaptı. Bu arada Ubeydullâh Sultân tarafından bir elçi gelerek “Bizim geçtiğimiz yollardaki buzlar o kadar inceydi ki onca askerlerin at koşturmasına dayanamadı ve birçok eşya orada sulara gömüldü” diye haber verdi. Hân Hazretleri Ubeydullâh Sultânın askerlerinin eşyalarının sulara gömüldüğü o geçide vardılar. Çabalayarak bir buzun üstünde hareket ettiler. Suların üstünde yüzerek bir başka su birikintisine vardılar. Çok az sayıda güçle bu su birikintisinden geçerek karşı tarafa geçtiler. Askerlerin çoğu bu tarafta kaldı ve aralarında neredeyse üç günlük bir yol fâsılası oluştu. Zîra geçit oldukça dardı ve buz parçasının etrafı sularla kaplıydı. Hân Hazretleri, yakınları ve ünlü sîmalar ile o tarafta kaldılar. Askerlerin çoğu ise sultanların hizmetinde diğer tarafta kaldılar. Bendeniz ise Emîr Rây Bîg ve Sultân Muhammed Tîmûr Hazretlerinin ordusunda bulunan bazı emirler ile doğu tarafından bir başka geçit bulmaya yöneldik. Yolda birkaç su birikintisinden geçit bulduk ki

⁸¹⁹ Özkent, şehrinde bulunan kaledir. Eski Türk şehirlerinin ordu kalesi etrafında kademeli şekilde gelişmiş durumunu aksettirmekteydi. Ortaçağ İslâm coğrafyacıları da Özkent'in diğer müslümân şehirleri gibi kale, iç şehir ve dış mahalleler şeklinde üç kısımdan oluştuğunu kaydeder. Bkz. Ahmet Taşağıl, “Özkent”, *DİA*, C.XXXIV, İstanbul 2007, s.129-131.

⁸²⁰ Hamza Sultân, Sultân Bahtiyar'ın oğlu ve Hızır Sultân'ın torunudur. Bkz. *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 108, 386.

aralarını kapatmak için on binlerce kütüğe ihtiyaç vardı. Geçit o kadar dardı ki sadece birkaç okçu buzlar üzerinde hareket edip o geçidin ağzına varabilirdi. Oradaki buz kütlesi de kırılmış, atlar artık o buz kütesinin üzerinde de duramazdı ve ayakta durmaları bile mümkün değildi. O kadar şiddetli bir soğuk vardı ki elleri yüzden çekmek mümkün olmuyordu. Akşam olunca su birikintisinin yanında konakladık. Ünlü emirlerin çoğunun yanında teçhizat ve ilk yardım malzemesi yoktu, ama benim teçhizatlarım yanımda bulunuyordu. Cihâd ipine sapasağlam sarıldığım için asla yıkılmadım. Buz kütlelerinin yanına çadır kurarak Fârisilerin “tak” (طاق) Türklerin ise “gunc” (غنچ) dediği gaza (غضا) ağacı (seksek ve dağ armudu ağacı olarak da bilinir) odunlarından dev bir ateş yaktık. Her kimin yanında azık varsa ateşte pişirdi ve kimin de azığı yoksa kebab şevkiyle ateş yakmaya çalıştı. Biz de ateş sayesinde bir aş pişirdik ve bir süre istirahate çekildik. Gözlerin alevi uyku ile sönünce ve ışıkların nûru azalınca, sönmüş ateşler ve kaybolan alevler herkesin hâtıralarına geçiş yolunun yokluğu sebebiyle hüznün ve keder ateşini alevlendirdi. Ordu tıpkı İsrâiloğulları gibi dalâlet tepesinde şaşkın şaşkın bakındı ve tefekkür kemendini şaşkınlık meydanına çekti. Zîra ordu ile Hân Hazretleri arasındaki mesâfe bayağı uzamış ve ona ulaşmak artık zor ve güç bir hal almıştı.

Şiir

Sevgiliye ve huzuruna varan yol nerede

Dağların kuleleri ve etrafı göz alıcı

Ayaklar çıplak ve bineğim yok

El bomboş ve yol korkunç.

Beyit

Karanlık gece, ince yol ve de korkunç bir girdap

Nereden bilecek halimizi sahilde keyif çatanlar.

5.17.1.Korkunç Sesin Özelliği

Kısa bir istirahatten sonra aniden korkunç bir ses işitildi ki âdetâ insanların hayatının sona erdiği belirtilmekte ve âdetâ “sura üfürüldüğü,”⁸²¹ zaman biriminin gelip çattığı ilan edilmekteydi. Bu sesin dehşet ve korkusundan herkes, âdetâ mezarlarından çıkan ölümler gibi ıstırap ve tezelzül içinde “Eyvah bize, vay başımıza gelenlere şu yatıp uyuduğumuz kabirlerden bizi kim kaldırıyor? Elçiler gerçekten doğru söylemişler.”⁸²² dercesine istirahat uykusundan uyanmış, helak olma korkusuyla dallar gibi dört bir yana dağılmışlardı. At ve develer dizginlerini koparmış, o sesin dehşetinden dört bir yana koşuşturmaya başlamışlardı. Bu korkunç sesin kaynağı ve nedeni bilinmediği için herkes Kazak askerlerinin saldırı amacıyla bu nâhiyeye geldiğini, atlarını koşturarak savaşa girdiğini, padişah çadırlarına bu baskın seslerinin geldiğini ve dört bir yana yağma ve talan bayraklarını diktiğini sanmışlardı. İnsanlar “kurtulan kazanır” mantığıyla yalın ayak ormanlara doğru kaçmış, ağaçların arasına saklanmıştı. Aradan bir zaman geçtikten sonra artık bir ses de gelmeyince yerlerinden çıkıp bu sesin sebebini araştırmaya koyuldular. Çok geçmeden o korkunç sesin sebebini eriyen dev buz kütlelerinin sulara gömülüş sesi olduğu anlaşıldı. O dev ateşlerin sıcaklığı ve mevsim gereği sıcak olması hasebiyle buzlar erimeye başladı ve “Kendisinde ölüm olmayan” (حي لا يموت)⁸²³ gereği dirildiler. Sesin sebebi anlaşılnca ve Kazak askerlerinin saldırısı olmadığı bilince, insanlar ormanlardan dışarı çıktılar ve merkeplerini bağlayıp sağlama aldılar.

5.17.2.Güneşin Doğuşunun Özelliği

Sabahleyin güneş, ufuklardan bir cıva gibi yeryüzüne doğru akarken ve doğudan güneş bir şebnem gibi titreşim sergilerken, yıldızlar sönük kor ateşleri gibi masmavi gökyüzünün etrafından kaybolmaya yüz tutuyor. Güneş ışınları buzdan borular gibi yeryüzüne seriliyor, yeryüzünün fildişi kulesinin tahtına kızıl keskin kılıçlar gibi işliyor ve gecenin siyah rengini abanoz ağacından yapılı sandal ile kat ediyor gibiydi.

⁸²¹ Kur’ân-ı Kerîm, Müddessir, 8.

⁸²² Kur’ân-ı Kerîm, Yâsîn, 52.

⁸²³ Tirmizî, Mevâkıf, 108. Hadis’e işârettir.

Beyitler

Sabahleyin güneş ışınları
Zamâne duvarından oldu zâhir
Bakırdan bir cıva gibiydi âdeta
Yeryüzünü aydınlatmak için doğdu
Kış soğukunda âfakların yüzeyi
Sağanak karlar ile doluydu sanki
Çark dönüp ışıkları vurunca parlak
Bir buz parçası kopuverdi buzuldan.

5.17.3.Şiddetli Soğuklar

Hava o kadar soğuktu ki uykudan uyanan herkes bir köşede buz gibi kaskatı kesilmiş ve kar gibi donmuş sulara konmuş gibiydi. Atlar satranç tahtasındaki atlar gibi yerinde öylece donmuş, onları hareket ettirmek bile mümkün değildi. Develer de buzul taşlar arasında öyle bir donup kalmıştı ki onları ancak Sâlih'in⁸²⁴ duası diriltebilirdi. Atın eyerini düzeltmek için kolunu dışarı çıkaran kimsenin kolu soğuktan billur bir şişe gibi duruyor, âşığa sunulan bir kadehi andırıyordu. Kulakları kalpaktan dışarı çıkacak olursa soğuktan kulakları çekilmiş gibi duruyordu. Hayvanların göğüs tandırında içgüdüsel sıcaklık kış tabiatına dönüşmüş, nefes buharı âdeta, ateşi sönmüş dumanı andırıyordu. Başka bir ifâdeyle kor ateşi sinmeye yüz tutmuş ateşin alevleri gibiydi.

Beyitler

Soğuklar havaya tesir edince
Kış ondan oldu ateş küresi

⁸²⁴ Peygamber hz. Sâlih kastedilmektedir.

Ateş küresi, felek küresi
Feleğin altında âdeta gümüş tepsi
Sönük ateşler içinde semender
Oldu buzlar arasında ölü balık
Sincap kürkün yoksa eğer
Suda bir kurtçuk gibi ölürsün
Atlas çarkı dokuz kümbet üstünde⁸²⁵
İpek elbisesine rağmen
Sekizinci⁸²⁶ katta sükûnet eder
Eteğinin altında ateşten mangal.
Aşırı soğuklara rağmen rüzgâr da ortalığı serinletiyor, şebnemleri dağıtıyor ve
âdeta itfâiye gibi etrafa su serpiyordu.

5.17.4.Şiddetli Fırtına

Ruha vuslat lezzeti ve bedene emellerin husûl feragatini bahşeden poyraz
esintileri, soğukluk nedeniyle cana azap ve bedene işkence, zahmet ve bıkkınlık nedeni

⁸²⁵ Eski inançlara göre, kainatın merkezinde bulunan ve hareketsiz duran dünyânın etrafını soğanın zarlarına benzer şekilde üst üste kuşatmış gök tabakalarının her biri ayrı ayrı birer yıldızla mahsustur. Felekler dünyâyâ yakınlıklarına göre şöyle sıralanmış olup ilk yedi felekte şu yedi gezegen (seb'a-i seyyâre) bulunmaktadır: Birinci felekte ay, ikincide Utârid (Merkür), üçüncüde Zühre (Venüs), dördüncüde güneş, beşincide Mirrîh (Merih, Mars), altıncıda Müşteri (Bercis, Jüpiter), yedincide Zühal (Keyvan); sekizinci felek sabit yıldızlar ve burçlar feleğidir. Bu felekte birer burç halinde sabit yıldızlar toplanmıştır ve adına “kürsî” denir. En dışta olan ve ötekilerin hepsini içine alan dokuzuncu feleğe bu durumundan dolayı “felekü'l-eflâk”, yine hepsinden büyük ve kuvvetli olduğu için de “felek-i a'zam” (çarh-ı a'zam) adı verilmiştir. Boş ve her türlü cisimden arınmış olan dokuzuncu felek, içinde hiçbir yıldız veya herhangi bir nokta ve nişan olmadığı ve bu haliyle desensiz bir kumaşı andırdığı için çok defa “felek-i (çarh-ı) atlas” diye de anılır. Buna “arş-ı a'lâ, arş-ı a'zam, arş-ı ilâhî” denildiği gibi kürsî diyenler ve arş ile kürsîyi birbiri yerine kullananlar da vardır. Bkz. İlhan Kutluer, “Felek”, **DİA**, C.XII, İstanbul, 1995, s.306,307.

⁸²⁶ Cennetin katlarından biridir ve “adn cenneti” olabilir. Bkz. Bekir Topaloğlu, “Cennet” **DİA**, C.VII, İstanbul, 1993, s.376,386.

oluyordu. Bir rahmet olan, “Biz, rüzgârları aşılâyıcı olarak gönderdik”⁸²⁷ aynı zamanda can veren ve huzur bahşeden sabah yeli neredeyse, “Sonunda onlara o kara günlerde üzerlerine dondurucu bir rüzgâr gönderdik”⁸²⁸ rüzgârına dönüşmüştü. Geçtiği her yerde hayat sahibi her canlının bedenine huzur veren batı rüzgârı da şiddetli esintilerinden dolayı zarar kapısını aralayıp “‘Ad kavmi de batı rüzgârıyla (debûr) helak edildi”⁸²⁹ durumuna düşüyordu. Ruh ve bedene sevimli gelen güney rüzgârı soğukluk ve kış havası nedeniyle ‘Ad kavmini helak eden kasırgayı andırıyordu. Estiği yerlerde insanların hayat yuvasını savuruyor ve “bu kavmin o fırtınada yıkılıp kaldığını görürdün; sanki onlar, içleri kof hurma kütükleri idiler”⁸³⁰ âyetindeki ifâdeye örnek teşkil ediyordu. Keskin kış esintisi âdeta eti bedenden ayırıyor ve bir zehir gibi deriyi çehreden sökü� alıyordu. Çehre aynasını bulanıklıktan temizleyen âşıkların âhını veya canı eriten ve bedeni eskiten mâşukların okunun gamzesini andırıyordu.

Beyitler

Kış andıran rüzgârlar esiyor
Bedenin rahatlığı esintisiyle kayboluyor
Esince sanki ‘Ad rüzgârları
Ondan herkes helak oluyor
Herkim onun sesini işitir
“Kavmi yere serilmiş görürsün” der
Tan ateşi ondan zevâl bulur
Bir ateş varsa da ondan gider
Evleri yıkan bu rüzgâr da nedir
Ki ondan can âdeta koşuvermektedir.

⁸²⁷ Kur’ân-ı Kerîm, Hicr, 22.

⁸²⁸ Kur’ân-ı Kerîm, Fussilet, 16.

⁸²⁹ **Buhârî**, 1035, **Müslim**, 900. Hadislerine işârettir.

⁸³⁰ Kur’ân-ı Kerîm, Hakka, 7.

Özetle, böylesine soğuk bir sabah vaktinde günler, annesinin evladına sevgisini soğuttuğu ve binlerce âlemin koşuşturduğu bir ortamda, yaklaşık yirmi bin insan, binekleri, yükleri ve yaşam malzemeleriyle o buz kenarında durmuş, ne ilerleme ve ne de geriye dönme imkânına sahipti. Bazı emirler ve önde gelen liderler, bizzat attan inmiş, kucaklarına odun almış, buzulların üzerinden geçerek geçide doğru gitmişler ve geçidin aralığını kapamak için odunları suya atıyorlardı. Ardından birçok kimse de dev ağaç kütüklerini o kayalıklardaki yarığı kapatmak için geçide taşıyor, büyük zahmetlerle o kütükleri suya düşürüyordu. Bunlar âdeta büyük denize atılan bir kürdan veya ok gibiydi. Her yerden bir kurtuluş yolu bulmak için çırpınsalar da sonunda, şaşkın şaşkın akan sular gibi çıkacak bir yarık bulamıyor, yürümeye engel olan buz kesiliyordu. Yeniden buz kütesinin yanına geri dönüyorlardı. Etrafa dağılan sultân ve emirler de o buzullar içinde ne yapacağını bilemiyor, bazı tedbirler almaya çalışıyordu, ama bir türlü o geçitten geçemiyor ve dolayısıyla da Hân Hazretlerinin ahvâlinden bir haber alamıyor, hiçbir şekilde, geçmek için bir eser görülmüyordu.

Özetle büyük bir zahmetle bazı ağaç kütüklerini birbirine bağlayarak bir tür sal oluşturdular. Kahraman süvârilerden biri “...Ölüm ancak Allâh’ın izniyledir”⁸³¹ diyerek o kütüklerin üzerinden geçmeye çalıştı. Ama daha birkaç adım atmadan at buzlara gömüldü ve yok oldu. İnsanlar feryat ederek ardından koştular, ama maalesef kurtaramadılar. Bu hızlı, atik süvâri, yükü az olmasına rağmen o sularda yok olunca yükü ağır olan diğerleri artık geçmeyi denemekten vazgeçtiler.

Artık kurtulmaktan ümidini kestiler. Kasırgalar ve soğuk rüzgârlar o kadar şiddetli esiyordu ki hiç kimse o durumda halinin şiddetini düşünemiyor ve o kan içici vâdiden geçmeye çalışmayı aklından bile geçiremiyor. Gün ağarınca, kayalıklar üzerindeki buzlar düz hâle geldiği için bir miktar atların yürümesi için ortam oluşmuş gibiydi. İnsanlar ortalıktaki ağaçları da görünce büyük bir azimle ağaç kütüklerini o geçide atıp sal gibi kullanarak o dev yarıklı kayalıkların üzerinden develerini geçirmeye başladılar. Böylece kurtuluş sahiline ulaşmayı becerdiler. O su dolu

⁸³¹ Kur’ân-ı Kerîm, Âl-i İmran, 145.

ortamda birkaç kayalık daha ortaya çıkınca, oraları da ağaçla döşeyerek aynı tarzda karşıya geçtiler.

5.17.5. Soğuk Gecenin Özelliği

Geceleyin parlak güneş sandalı, doğu girdabına gömülürken ve gökyüzü “Her biri bir yörüngede yüzmektedir”⁸³² ifâdesiyle gezegenlerin gezdiği mahal halini alınca, yeryüzü sâkinleri şiddetli soğuktan evlerinde ateş yakmaya başladılar. Ateş alevleri soğuktan donanları âdeta acıyarak külleriyle ısıtıyordu. Parlak güneş titrek soğuktan ufuk tandırına gömülmüştü âdeta. Parlak yıldızlar kandiller gibi karanlığı aydınlatmaya başlamıştı.

Beyitler

Ufuk nûru kuşatınca etrafı

Güneş ufuk tandırına daldı

Feleklerde çadır kurup oturanlar

Toprağın üstünde ateş yaktılar

Yıldızlar eyvanı aydınlattı

Güneş ışığı gözlerden uzaklaştı.

Askeri birlikler de tıpkı yıldızlar gibi Hân Hazretlerinin cemâl güneşinden uzak kalmıştı. Tıpkı karanlık bir gece gibi o celal güneşinden mahrum düşmüştü. Askerlerin tümü o hüznü dolu gecede derin bir düşünceye gömülmüş, hüznü ve kedere boğulmuş, binlerce zahmet ve sıkıntıyla sabaha erişmişlerdi. Sabah saadet güneşi karanlıkları aydınlatınca yeniden büyük bir azimle yola devam etmeye koyulduk. Yüzlerce hüznü ve keder içinde yollara düştük. Öğlen vakti olup güneş ortalığı ısıtınca ormanların ve çalılıkların bulunduğu tepelerden bakınca, kan içici Seyhun nehri geçilmesi imkânsız büyük bir kamışlık gibi duruyordu. Güneş, bütün ışınlarına rağmen asla o ağaçlıkların

⁸³² Kur’ân-ı Kerîm, Enbiya, 33.

içine sızamıyordu. Gölgelekler dışında hiç kimse o yoldan ayrılamıyor, içecek suyu dışında hiç kimse o mesâfeyi aşmaya cesâret edemiyordu. O ormanlık alanın etrafı o kadar kamışlarla çevriliydi ki ayağı sürçen kimse ölüm oklarına hedef olacak gibiydi. O kamışlıkların eteğinde akan sular öylesine buz tutmuştu ki âdeta yaya takılan ok gibi olmuştu ve buzlar, orada çok durduğu için ayakta duran kırık kamışlıklar gibi duruyorlardı.

Beyitler

Seyhun nehrine bak ilâhî kudretle

Ormanlar kamışlıklardan hayat bulmuş

Rüzgâr yüze çarpınca ses verir

Kamışlık ney gibi ses çıkarır

Kamışlık o ormanı sarınca

Hiç kimse yıkılmaktan kurtulamaz

Her yolcu ondan şikâyet eder

Neyden dinle bize, dile gelince.

Seyhun Nehri kamışlıklar arasında göze çarpınca, gümüşten bir mâdeni andırıyordu âdeta. Cıva gibi öylece hareketsiz duruyor gibiydi. Bütün parçaları gümüş renkli yıldızlar veya yıldızlar ile dolu bir yörüngeyi andırıyordu. Yemyeşil denizin ortasında dev ağaçlar, tel örgü gibi çekilmiş veya masmavi ufukların kenarına üfürülmüş sabahın bembeyaz çizgisi uzanmış gibiydi.

Beyitler

Seyhun nehri buz tutunca

Yarısı su yarısı ise örs gibiydi

Sen “su buz tutmuş” deme

Âdeta yıldızlardan beyaz olmuştu

Her yerde beyaz gözükiyordu

Denizden üfürölmüş sabah çizgisi.

5.1.7.6.Buz altındaki Seyhun Nehrinin Özelliğı

O bembeyaz nehrin ortasında askerler siyah bir çizgi halinde geçiyorlardı. O siyah çizgiler, gümüş renkli beyaz sayfayı âdeta eskitiyorlardı. Sürü sürü askerler o bembeyaz yüzeyi siyah renkleri altına almış, savaşçı deve sürüleri birer harf gibi yan yana dizilmiş, enlemine olarak birkaç ok atımlık mesâfeyi kat ediyorlardı sanki. Şâirin⁸³³ de dediğı gibi...

Şiir

Kardeşi ve babası zayıftır

Güzel ve soylu develerdendir

Amca ve dayıları uzun boylu

Ve hızlı kaçanlardandır.

Nehrin bembeyaz yüzeyi, Özbek soyundan olan at ve develerin tecelligâhı haline gelmişti. O halin müşâhede edilmesi insanın içindeki gam, elem, hüznü ve rahatsızlıkları gideriyordu ister istemez. O ağır yüklerin taşındığını görmek, hüznü hatırlara sevinç ve feragat aşılyordu. Zîra o tehlikeli yerden geçiş, hiç kimsenin hatırlından bile geçmiyordu. Bunca müddet boyunca, defalarca Seyhun nehrine yaklaştık, o tehlikeli nehri geçmek ümidiyle sahilinde konakladık, ama her defasında padişah askerleri geçmek istediğinde ümitleri suya düştü ve karaya ulaşma arzusu ümitsizliğe dönüştü. Bazı kahraman askerler yükleriyle geçtiler, diğerleri de geçmeye hazırlandılar, o esnada makamı yüce Hân Hazretlerinin de esenlik ve saadet halinde o geçitten geçtiğı duyuldu. Biz de o köprüden şaşkınlık içinde geçtik. Ünlü komutanların büyük bir kısmı da nehrin kenarında nöbet tutarak Hân Hazretlerinin esenlik içinde o buzların üzerinden geçmesi ve böylece fetih ve zafer için gerekli ortamın oluşması

⁸³³ Kâ‘b b. Züheyr’dir.

sebebiyle yüce Allâh'a sonsuz şükranında bulundular. Büyük bir azimle buzlar üzerindeki o geçitten geçmeye koyuldular. Onca zorluk ve meşakkatlerden sonra geçidin yanına varınca soğuk havalardan o sık ağaçlı ormanların kenarında buz dağlarını gördük. Balta, çekiç ve keser darbeleriyle îcat edilen geçitler Özbek emirlerinin binek ve eşyalarıyla dolup taşmıştı. Askerlerin oradan tümüyle geçmesi birkaç gün sürdü. O esnada akşama kadar geçitlerin kapanabileceği haberi yayıldı. Bu haber sebebiyle yine herkesi hüznün ve keder kapladı. Bu tehlikeli gelişme yeniden bizleri şaşkınlık ve endişeye sevketti. Bu defaki ıstırâp ve ıztırâr dile getirilmeyecek kadar haddinden fazlaydı. Zîra her kayalık üzerinde kalınca, orayı hemen geçeceğimizi ümit ediyorduk. Ayrıca daha önce Hân Hazretlerinin de henüz Seyhun nehrinden geçmediğini, Hân Hazretlerinin o özel birlikleri ve ünlü sîmalarla birlikte, darlık ve zorluk içinde kaldığını kesin bir şekilde biliyorduk. Dolayısıyla da kavuşmak için çaba göstermek ve saadete erişmek kolay ve mümkündü. Bu defa nehrin kenarında bir geçit ve ordunun yüklerinin taşındığı yerlerden boş bir köprü bulmak için duraklama hâsıl olduğu takdirde padişah Hazretleri de geçtiği için, Kazak beldeleri hudutlarına kadar artık orduya ulaşmak ve katılmak ümidinin kalmadığı da çok net biliniyordu. Daha önceden o saadet kervanına katılmak ve saadete ermek mümkün değildi. Zîra engeller aşıldıktan sonra, kötü düşman ile savaşın alevlenmemesi ve düşmanın hayatına son verilmemesi düşünülemezdi. Bu yüzden herkes, bu âfet dolu geçitten bir an önce nasıl geçileceğini düşünüyordu. Sonunda o buzul dağlardan yere atlamak gerektiği kararına varıldı. Eğer yaşamamız takdir edilmişse bizleri suyun kenarına ulaştırır, takdir edilmemişse de hayat bineği eceline erişir ve ölüm gelip çatardı. Bu azimle yaklaşık elli gez⁸³⁴ metre yükseklikten atla atladığımız halde ecelimiz mukadder olmadığı için Seyhun sahiline eriştik. Askerlerden birçoğu da bizim cesâretimizi görünce harekete geçerek o buzul tepelerden nehir sahillerine atladılar. Nehrin üzerindeki buz tabakası çok ince olduğu için süvârilerin atlarıyla üzerinden yürümesi neredeyse imkânsızdı. Bu yüzden attan inerek buzların üzerinde yürümeye başladık. Yüce Allâh da

⁸³⁴ Eskiden İran'da kullanılıp her bir gez ölçüsü 95,15 cm, 50 gez (47.575 cm) yazarın bu yükseklikten atladığını söylemesi, bizce mübâlağa ifâdesi içindir. (müt.)

“İsrâiloğullarını denizden geçirdik”⁸³⁵ kerâmetiyle; âlim, hâfız ve latîf kemâliyle bizleri nehirden geçirerek boğulmaktan kurtardı.

Bendeniz o şartlarda oldukça hastaydım. Zayıf düşmüştüm, kızamık, sarılık ve zatürre gibi çeşitli hastalıklardan dolayı sağlığımı kaybetmiştim. Önceki konaklamada da kan aldırduğım için çok zayıf düştüğüm halde, atların dizginlerini elime alarak buzların üzerinde yürüdüm. Yolun büyük bölümünü meşakkatle kat ettiğimden, önden giden savaş aracına tutunuyor ve kalan yolu kat ediyordum. Aniden araçlar ağır gelince buz kütlesi kırıldı ve araçlar sulara gömüldü. Araba oracıkta sulara gömülünce ben de batma tehlikesiyle karşı karşıya kaldım. Canımdan vaz geçerek artık gaybî lütfâ ümit bağladım. Yürümekten âciz kalarak yerlere yıkıldım. Âfetler ve korkunç haletler içinde kalıverdim. “Onlar bir gemiye bindikleri zaman (fırtına korkusuyla), kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla Allâh’a yakarırılar”⁸³⁶ âyetinde buyurulduğu gibi ellerimi duaya kaldırdım, ümit gözlerimi icâbet yollarına diktim. İşte tam da bu ortamda “sağ sâlim karaya çıkardığında”⁸³⁷ âyetinde buyurulduğu inâyet ışığı parıldadı, hidâyet nuru, o şiddetli karanlıklarda kurtuluş nûruna dönüştü.

Düşe kalka, sonunda sahile ulaşmayı başardım. Yüce Allâh’ın lütuf ve ihsanına hamdolsun ki geçtikten çok kısa bir zaman sonra o buzlar kırıldı. Sulara gömülmeye engel olan o buz kütlesi ortadan kalkınca dev dalgalı sular galeyana geldi. Biz sahilden o dev buzulların sulara nasıl gömüldüğünü ve suların üstünde yüzdüğünü görüyorduk. Bütün askerler, sultânların birlikleri ve emirler suların karşı yakasında kalmış oldular. Eğer biz sahile ulaşmadan birkaç saat önce buzlar kırılmış olsaydı, hepimiz o sulara gömülür ve geride kalanlar da helak olurdu. Ötede bulunan bazı kimseler de geçidin üst tarafından yukarı çıkarak büyük bir zahmetle sahile ulaştı. Ama maalesef birçok kimse merkepler, savaş araç ve gereçleri ve sayısız yüklerle o belâ bataklığına gömüldüler ve onlardan geriye bir eser de kalmadı. Şimdi de Hân Hazretlerinin Seyhun buzlarının üzerinden geçiş hikâyesini beyan etmek gerek. Tefvik bir olan Allâh’tandır.

⁸³⁵ Kur’ân-ı Kerîm, Yûnus, 89.

⁸³⁶ Kur’ân-ı Kerîm, Ankebût, 65.

⁸³⁷ Kur’ân-ı Kerîm, Lokmân, 32.

5.18.PADİŞAH HAZRETLERİNİN SEYHUN NEHRİ ÜZERİNDEKİ BUZLARDAN GEÇİŞİNİN VE SULTÂNLARIN BİR ARAYA GELİŞİNİN ZİKİRİ

Yüce Hâkan'ın Seyhun nehrinden geçişi yirmi sekiz Şevval Pazartesi günü gerçekleşti. Hân Hazretlerinin nehrinden geçiş keyfiyetine gelince... Geçişten tam üç gün önce Hân Hazretleri az sayıda kimse ile kayalıkların yanında bulunuyordu. Askerlerin çoğu Hâkan ile birliktelik şerâfeti ve izzeti içinde ümitlerini kesmiş, şaşkınlık içinde kalmışlardı. Çok geçmeden Hân Hazretlerinin bazı şahsiyetlerle o kayalıklardan geçtiği haberi geldi. Oysa o geçit oldukça dar ve tehlikeliydi. Eğer askerler geçmek isteseydi; çok az kimse kurtulur ve o girdaptan çıkabilirdi. Bu yüzden büyük emirler ve çoğu askerler o geçitten dönerek zikredildiği gibi bir başka geçitten geçtiler. Yüce Hâkan hazretleri de ertesi gün, sabah erkenden suyun öte tarafına geçmiş, etraftaki geçitlerden geçerek karşıya varmıştı. Şerâfet sahibi olan Hân Hazretleri o ormanda geçit yolları bulmuş, attan inerek buzların üzerinde yürümüş, ama buzları geçişe müsâit görmediği veya buzlar kırıldığı için bir başka tarafa yönelmiş, ağaçların sıklığından yolların bile görünmediği o ormanda şiddetli rüzgârlar altında büyük bir hızla çıkış yolu bulmaya çalışmıştı ama sahile ulaşmak mümkün olmadığı her defasında yine de kurtuluş yolunu bulmaktan el çekmemiş, yeni bir yol bulmaya koyulmuş ve amacına ulaşmak için her türlü çabayı göstermekten geri kalmamıştı.

Nihayet, Han Hazretleri bu geçidi bulduklarında ise bizzat attan inerek herkesten önce eline asâsını alarak oradan geçmiş, geçidi bizzat geçtikten sonra da orduya oradan geçmeyi emretmişti.

O gün sabah ilâhî yardım sayesinde, askerlerinin birliğinde ve sonsuz lütuflar eşliğinde hedeflenen sahile eriştiler. Uzman askerler hilâfet kubbesini Seyhun nehrinin öte yakasına dikmişler ve devletin yüce binasını, Kazak ülkesinin girişinde saadet temelleri üzerinde yükseltmişlerdi.

Muzaffer ordudan gücü olan ve diğerlerinden önce suyun kenarına duran askerler, buzlar kırılmadan güven ve huzur içinde geçitten intikal ettiler, o günün ilerleyen saatlerinde diğerleri ise padişah Hazretlerinin özel birlikleriyle beraber başka geçitlerden suyun karşı tarafına geçmişlerdi.

Yağmur damlaları ve ağaç yapraklarından sayıca daha çok olan sultân Muhammed Tîmûr'un askerleri ise diğer gün geçmeye başlamış, tümü iki günde karşıya geçerek, Seyhun sahillerinde azamet çadırlarını kurmuştu. Yeryüzünde yiğitlik, güçlülük ve saadet seslerini yankılatmış, bu bölgede Türkistân, Taşkent, Endicân, Hucend, Şâhruhiye ve diğer beldelerin değerli sultânları padişah hazretlerinin huzuruna müşerref olmuştu.

5.18.1.Küçüm Sultân'ın Padişah Ordusuna Katılması

İlk önce Türkistân beldelerinin vâlisi olan mükerrem padişah Küçüm Sultân, karınca gibi ordusu ve aslan yürekli on binden fazla savaşçı ve yirmi binden fazla askerleriyle Hân Hazretlerinin muzaffer ordusuna katıldı. Sultân'ın huzuruna ermek şerâfetini elde etti. Padişah'ın güzel iltifatına ve bakış inâyetine mazhar oldu. Makamı yüceldi ve hal lisânı ile “Zülkarneyn⁸³⁸ nerede, Küçüm⁸³⁹ nerede?” diyordu âdeta.

Beyitler

Küçüm Sultân Hâkanın ordusuna katıldı

Sultân geldi diye müjde verildi

⁸³⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de kendisine büyük güç ve imkân verildiği bildirilen kişi. İslâmî kaynaklarda yer alan ve önemli bir kısmı İsrâiliyat türü rivâyetlere dayandığı anlaşılan farklı izahlara göre Kehf sûresinin 83-98. âyetlerinde konu edilen kişinin doğuya ve batıya seferler düzenleyip büyük fetihler yapan bir cihângir olduğu, insanları tevhide dâvet ettiği için inkârcılar tarafından başının iki tarafına vurularak öldürüldüğü, başında boynuza benzer iki çıkıntının yer aldığı, tacının üstünde bakırdan iki boynuz bulunduğu, saçlarının iki örgülü olduğu, emrine ışık ve karanlığın verildiği, rüyasında kendini gökyüzüne tırmanmış ve güneşin iki kenarından tutunmuş halde gördüğü, hem anne hem baba tarafından asil bir soya mensup bulunduğu, İran ve Yunan asıllı iki soydan geldiği, hayatı boyunca iki nesil gelip geçtiği, büyük cesâretinden dolayı veya savaşta düşmanlarını âdeta koç gibi vurup devirdiği yahut kendisine zâhir ve bâtın ilmi verildiği için Zülkarneyn diye anıldığı belirtilir. Bkz. Mustafa Öztürk, “Zülkarneyn” **DİA**, C. XXXIV, İstanbul 2013, s. 564-567.

⁸³⁹ Şeybânî Hân zamanında yaşamış Türkistân bölgesi hâkimlerinden olan bir lider ve yirmi bin kişilik orduya sahip güçlü bir yönetici ve kumandan. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 122.

Ordusunu teçhizatla donatmış
Düşmanı kiniyle zayıf bırakmış
Askerleri yeryüzünü kuşatmış
Tozu dumanı göğe yükseltmiş
İnatçı ve savaşçı gençler
İkbal meydânına top koşturmuş
Felek onların savaşından korkuyor
Zafer çığlıkları atıyor “fetih yakındır”⁸⁴⁰
Gel de Küçüm bahtının sırasını söyle
Deki: Zülkarneyn nerede, Küçüm nerede
Eğer saltanâtın bir Sultânı varsa
Hân devleti tümüyle Şeybânî’dir.

Seyhun Nehrinin bu yakasında, sonsuz lütuflar mazharı, cihân hâkanının oğlu Süyünç Hâce Sultân⁸⁴¹ da Hân Hazretlerinin teveccühüne mazhar olmuş ve süvâri birliklerinin sesi bütün bir âfâkı kaplamıştı. Beraberinde on binden fazla Özbek süvâri vardı ki her biri bin savaşçıya bedeldi. Devran görmüş yaşlıların bile görmediği yiğitliğe sahip ünlü gençler, bu ünlü Sultânın özel birlikleri arasında yer almıştı. Bu birliğin özelliklerinden biri de âlemleri fetheden askerleri arasında, soyu Moğol ve Çağatay soyu ile karışmamış Yuçi soyundan halis Özbekler dışında hiç kimse hizmet ve birliktelik bayrağını taşıyamamasıydı. Savaş meydanlarında bu halis Özbekler dışında

⁸⁴⁰Saff Suresinin 13. âyetine işârettir.

⁸⁴¹Buradaki Süyünç Hâce’den kasıt Muhammed Şeybânî’nin amcasıdır. “سلیل خاقان جهان” cümlesinde yer alan “سلیل” kelimesi erkek çocuk anlamına geldiği gibi nesil anlamına da gelmektedir. Şeybânî’nin Muhammed Süyünç adında oğlu var (DİA, “Şeybânî” maddesine) fakat *Mihmân-nâme-i Buhârâ*’da ise bu ada Şeybânî’nin amcası olarak rastlamaktayız. Rûzbihân’ın şiirinde de belirtildiği gibi amcası Süyünç Hâce Sultândır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.123 ve 125. (müt.) Ayrıca “Sultân Hâkanın oğlu”ndan kasıt Ebü’l-Hayr’ın oğlu olduğu için olabilir. Ebü’l-Hayr Hân, Uluğ Bey’in kızı Rabia Sultân ile evlenmiş, bu evlilikten Süyünç ve Köçkücü Sultân doğmuştur. Bkz. Halil Ülker, “Osmanlı Özbekistan Siyasî İlişkileri (1514-1873)”, Niğde Ömer Hâlisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Manas**, 2019, C. 8 S. 4. s. 3977-4006.

hiçbir asker at koşturmuyordu. Binlerce Rüstem, yüz bin hile ve desîse ile bu ünlü birliktelikte yer almak istese de Özbek soyundan olmadığı için bir teki bile bu güvenli orduya katılamaz ve köleliğe bile kabul edilmezdi. Ordunun geneli ise Moğol ve Çağatay halkının ünlü ordu komutanları ve Taşkent vilâyetinin Yüzbekîlerinden (Semerkantlılar) oluşan otuz binden fazla bir güç teşkil etmişti ki hepsi de bu orduda savaşa katılmak için bekliyordu.

5.18.2. Sevinc⁸⁴² (سونج) Hâce Sultân'ın Orduya Katılışı

Süyünç Hâce Sultân Hazretleri böylesine büyük bir orduyla izzet sahibi padişah ordusuna katıldı ve Hân Hazretlerinin ordusuna katılma şerâfetini elde etti. Halîfetü'r-rahmân Hân, mükerrerrem amcasını görünce hüzn ve kederi yok oldu, sevinç ve mutluluk elde etti. Ta'zîm, terbiye ve tekrîm gereklerini o âlemlerde eşsiz sultâna karşı izharda bulundu. Hakikatte bu muazzam sultânın mükerrerrem zâtı, ilim ve saltanat denizinin birleştiği, cesâret ve hilim aylarının doğduğu yer mesâbesindeydi.

Beyitler

Davul ve çalgılar feryat ediyor
Ki orduya geldi Süyünç Sultân
Âlemleri fetheden bayrak yükseldi
Bir an doğu çölleri akın etti
Azmi orayı fethetmek istedi
Ordusu bir an âlemi kuşattı
Cuci soyundan Özbek soylular
Binlercesi orduya katıldı dalga dalga
Savaşçı gençlerin tümü

⁸⁴² Bazı kaynaklarda, Sevinç, Süyünç, Sunc gibi yazılmıştır. (müt.)

Feleği parçalar bir kaplan gibi
Şimşek gibi çakar rüzgâr gibi eser
Bu ordu askerleri yaşasın
Süyünç Hâce Şeybân'ın amcasıdır
Bilemezsin Hâkandan üstündür
Muhammed ki Şeybân Hân'dır
Adâletinden cihân ikinci cennettir
Güneş gibi sürekli ıfık çalsın
Âleme ondan mutluluk aksın.

Endicân tahtı, Kâşgar hudutlarının vilâyetleri ile Hotan⁸⁴³ ve Hitây yakınlarındaki memleketler tarafından da muazzam ünlü padişahın kardeşi mükerrem Sultân Câni Beg, teçhizatlı binlerce askerle bu orduya katıldı. Onun celal ve azametinden sahrâda kaplan, denizde timsah kan ağlıyordu. İş gören savaşçı gençler, tam bir teçhizatla düşmana galip edasıyla padişah ordusuna katılma şerâfetine ermişti. Gözleri ağrıdığı için hilâfet ordusuna katılamayan kardeşi için özür diledi, özü makbul görüldü. Yüce Sultân Hazretlerinin terbiye ve âdâbı tecelli etti, onlara saltanat inâyetinde bulundu, sonsuz lütüflerini iftihar ve şerefle huzurdakilere izharda bulundu. Âlemleri kuşatan azameti, saltanat ordusuna bir düzen ve intizam lütfetti.

Aynı şekilde o vilâyetlerin etrafındaki emirler ve “داروغگان”⁸⁴⁴ hâkimler sayısız askerleriyle çölleri aşarak padişah ordusuna katıldılar. Huzura varınca lâayık bir saygınlık ve uygun hediyelerle izzetli saltanat makamına itaat izharında bulundular.

⁸⁴³ Sincan (Xinjiang) Uygur Özerk bölgesinde bulunan bir şehirdir. Diğer verilen isimler: Ho-tien-hsien, Ho-t'ien-chen, Khōtan, Khotan ve Ho-t'ien. Kâşgarlı Mahmut, Türk Dili'nin en eski ve değerli sözlüklerinden *Dîvân-ı Lügâti't-Türk*'te; “ادن Udun” “Xotan şehrinin adıdır. Xotan'da oturanlara da udun derler” ve “فاش اکوز Kaş öküz” “Xotan şehrinin iki yanından akan iki deredir” gibi bilgiler verilmiştir. Eski Çağ'da Hotan Budist kültürünü Orta Asya'ya bağlayan önemli bir merkezdi. <http://www.turkbilimi.com/hotan-dogu-turkistanda-bir-ipek-sehri/> 2021. (Erişim târihi, 24.05.2021)

⁸⁴⁴ “داروغه” (Dârûğhe) Moğolca bir kelimedir ve reis ve yönetici anlamındadır. Bkz. *Lügatnâme*, C.VII, s. 10283.

Hızlı koşan atlarla bir selâm edasıyla yüce padişahın huzurundan geçiyorlardı. Yüce Hân Hazretleri gelen hediyeleri lütuf ve bağış deryâsı örneğiyle askerler arasında bölüştürüyordu. Padişah Hazretleri emrettiği için Türkistân vilâyetleri sâkinleri bu mübârek sofraya katılmış, beraberlik mesajı vermiş, “savaşa, ya ayrı bölükler halinde çıkın veya hep birlikte çıkın,”⁸⁴⁵ emrine itaat göstermişti. Cihâd vazîfesini yerine getirme, savaş merasimine katılma ve Allâh yolunda çaba gösterme adına bu toplantıda hazır bulundular. Hepsi de hiç durmadan, birbiri ardınca izzetli huzura vardılar. “یوزبکیان” Semerkantlılar⁸⁴⁶ ve vilâyet önderleri birbiri ardınca padişah ordusuna katıldılar. Her biri kendine ayrılan yerde karar kıldılar. Çok geçmeden sayısını Allâh’tan başka kimsenin bilemediği ve sayamayacağı kadar bir ordu varlık izhârında bulundu. Bazı tahmin ve kıyaslamalara göre üç yüz binden fazla düşmana karşı koyabilecek güçte savaşçı okçu o padişah ordusunda bir araya geldi. Bunların hepsi son derece teçhizatlı ve donanımlı savaşçılardı.

5.18.3.Savaşçıların Toplanmasının Özelliği

Anlatıldığı üzere bu kadar az bir zaman içinde, bunca askerlerin cihâd ve savaş için bir araya gelmesi, güçlü ve muktedir bir padişahın bayrağı altında, bunca sayısız cesur askerlerin birlik teşkil etmesi, târih boyunca sadece Hân Hazretlerinin güzel çabası ve yöneticiliği sayesinde mümkün olmuştur. “...Allâh yolunda cihâd edenler...”⁸⁴⁷, Hân Hazretlerinin gölgesi altında “...Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allâh yolunda cihâd etmekte olanlara eşit olamazlar...”⁸⁴⁸ âyetinde buyrulan yüce derecelere erdiler ve cihâdın sevabına ulaştılar. “Onlarla savaşın ki, Allâh sizin ellerinizle onları cezâlandırınsın.”⁸⁴⁹ Onlar büyük bir imanla zelil kâfirler ile cihâda yöneldiler. Özü olan kimseler ise “ameller niyetlere göredir” esasınca cihâd niyeti ve azmiyle cihâda yönelmişlerdi. Hastalık

⁸⁴⁵ Kur’ân-ı Kerîm, Nisa, 71. (Eserde yanlışlıkla 70. Ayet yazılmıştır. müt.)

⁸⁴⁶ Bkz. **Lügatnâme**, C.XV, s. 23873.

⁸⁴⁷ Kur’ân-ı Kerîm, Nisa, 95.

⁸⁴⁸ Kur’ân-ı Kerîm, Nisa, 95.

⁸⁴⁹ Kur’ân-ı Kerîm, Tevbe, 14.

özürleri sebebiyle kâfirlerle savaşa katılamamış ve “Ey Müminler! İnkâr edenlerle savaşı karşı karşıya gelince onlara arkanızı dönüp kaçmayın”⁸⁵⁰ âyetinde buyrulan ilâhî emirle amel edememişlerdi. Elbette “Medîne’de bizden geride kalan öyle kimseler vardır ki bir dağ yoluna, bir vâdiye girdiğimizde onlar da bizimle yürüyormuş gibi sevap kazanırlar. Çünkü onları birtakım mazeretleri alıkoymuştur”⁸⁵¹ hadisi esasınca mücâhitlerle beraber olma sevabından mahrum ve nasipsiz kalmamışlardır. O dönemde çeşitli hastalıklara yakalanan ve tehlikeli imtihanlara mâruz kalan kimselerden biri de bendim. Zarûret sebebiyle zamânın imamı tarafından beden sağlığına kavuşmak ve yorgunluğumu atmak için Sığnâk beldesine gitmekle görevlendirildim. O nâhiyeye gitmenin birtakım sebepleri vardı. Bu yüzden bu makamda halimle ilgili birtakım ön bilgileri zikretmenin uygun olacağını düşünüyorum. Tevfîk nimet sahibi Allâh’tandır.

⁸⁵⁰ Kur’ân-ı Kerîm, Enfâl, 15.

⁸⁵¹ **Buhârî**, Cihâd 35, **Megazî** 18, **Dârimî**, Cihâd 16, **İbn-i Mâce**, Cihâd 6, **Ahmed b. Hanbel**, C.III, 103, 106, 182, 214, 300, 341.

5.19.BU SAYFALARIN YAZARININ ÇEŞİTLİ HASTALIKLARA MÜPTELÂ OLMASININ VE SİĞNÂK⁸⁵² NÂHİYESİNE GİTMESİNİN ZİKİRİ

Daha önce de zikredildiği üzere Arkuk menzilinde padişah meclisi teşkil olunca sultânların ve emirlerin huzurunda yüce emir gereği “Hâris” hadisi okunmuştu. Bu hadis okunurken maalesef hastalık, zaaf ve bitkinlik emâreleri bende belirginleşmiş, bir anda kan ve safra ile ilgili hastalıklarım şiddetlenmişti. Buna rağmen hadisin kıraati ile ilgili olarak birçok ilmî faydalar ve mârifetler de beyan edildi. Öyle ki orada hazır olanlar saadet bahşeden kelâmın beyan güzelliğine şaşırdılar. O meclis dağıldıktan sonra da gittikleri her yerde bu beyanatı tavsif ve tarif ettiler, övgüyle bahsettiler. Birçoğu “âferin” dediler. Konuşma âdâbını, ilimleri ve ilâhî kelâmın hakkını güzel edâ ettiğimi kabul ve itiraf ettiler. “Göz (nazar) haktır”,⁸⁵³ hadisi esâsınca bana kemâl gözü değdi de yorgunluk, hastalık, tembellik, bitkinlik ve halsizliğe neden oldu. İşin garibi de şu ki bunu Halîfetü’r-rahmân Hânın kerâmetlerinden biri saymak mümkündür. Şöyle ki: Arkuk havâlisine ulaştığımız ilk gün orada konaklamadan kalenin etrafını gören yüksek bir tepe üzerinde, süvâri iken sadece beni yanına çağırarak, diğer kalelerin fethinin de kilidi olan bu kalenin fethini detaylı bir şekilde beyan ettiler. Bu inâyet ve şefkat makamından sonra kendisine ilham edilmişçesine şu beyanatta bulundular: “Biz Kazak seferine çıkmaya azmettik. Sizler de Türkistân’ın girişi olan bu yere kadar bizimle olacak, birlikte hareket edeceksiniz. Arkuk kalesi Seyhun nehrine doğru bir geçit mesabesindedir ve bu kale zamanın kutbu, asrın Cüneyd’i”⁸⁵⁴,

⁸⁵² “سَقَنَاق” “س” “Se” diye yazılmaktadır. Ceyhun kenarında bir kasaba adıdır ve kalesi olan yerleşim yeridir. Otrar’a 24 fersah uzaklıktadır. **Lügatnâme**, C.9, s.13684; Hamdullâh Müstevfî, “س” (Si) olarak belirtmektedir. Bkz. Hamdullah b. Ebî Bekr el-Mustavfî, **Târih-i Güzide**, hzr. ‘Abdülhüseyn Nevâî, Emîr Kebîr, Tahran 1339, s.585.

⁸⁵³ **Buhârî**, Menâkibü’l-Ensâr 19; **Ahmed b. Hânbbel**, C.IV, 443, **Buhârî**, Tıb 36, Libâs 86; **Ebü Dâvûd**, Tıb 15; **Tirmizî**, Tıb 19; **el-Muvattâ’**, A’yn, 1; **Ahmed b. Hanbel**, C.V, 70.

⁸⁵⁴ “Hazreti Sehl-i Tüsteri Cüneyd-i Bağdâdî için “kutbu asr” diye yazmaktadır.

<http://www.tezkiretulevliya.net/35> (Erişim târihi, 26.05.2021).

dönemin Ebî Yezîd'i,⁸⁵⁵ Muhakkıkların Sultânı, vuslata ermiş velîlerin burhânı Hâce Atâ⁸⁵⁶ Ahmed Yesevî'nin (r.a) mezarının bulunduğu Yesî beldesine doğru uzanmaktadır. Bu mübârek mezar Türkistân'ın Kâbesi hükmünde olup yol sâliklerinin teveccüh noktası, kalbî ve aydın âriflerin yöneldiği kible sayılmaktadır. Kullar kendini bu faziletler haremine ve emeller Kâbe'sine atmakta, ilâhî âbitlerin mukaddes beyti ve sonsuz makamların mi'râcına yükselenlerin Mescid-i Aksâ'sına müşerref olmaktadırlar.”

5.19.1.Hâce Yesevî'nin⁸⁵⁷ Türbesi

Beyitler

Hâce Ahmed Yesevî'nin kabri⁸⁵⁸

Afâkın şeyhi Seyyid-i Alevî

Hânefî nesil ve Şafiî mezhep

Mâlikî nakil Ahmedî meşrep

⁸⁵⁵ Ebû Hâlid Yezîd b. Abdilmelik b. Mervân el-Ümevî (ö. 105/724), Emevî halîfesi (720-724) ve Ömer b. Abdülazîz'in kardeşidir. Ömer b. Abdülazîz öldükten sonra hilâfete gelmiş ve onun yolunu takip ettirmiş iyi, âdil bir yöneticiydi. Bkz. Ünal Kılıç, “Yezîd II”, **DİA**, C.XXXIII, İstanbul 2013, s. 515-516.

⁸⁵⁶ Türkçe'de “baba”, “dede” ve “ced” mânalarında kullanılan bir kelime. Bkz. Coşkun Alptekin, “Ata”, **DİA**, C.IV, İstanbul 1991, s. 32-33.

⁸⁵⁷ Orta Asya Türkleri'nin dinî-tasavvufî hayatında geniş tesirler icra eden ve “pîr-i Türkistân” diye anılan mutasavvıf-şâir, Yeseviyye tarikatının kurucusu. Batı Türkistân'daki Çimkent şehrinin doğusunda bulunan ve Tarım ırmağına dökülen Şâhyâr nehrinin küçük bir kolu olan Karasu üzerindeki Sayrâm kasabasında doğdu. İspicâb (İsficâb) veya Akşehir adıyla da anılan Sayrâm kasabası eskiden beri önemli bir yerleşme merkeziydi. Bazı kaynaklarda onun günümüzde Kazakistan sınırları içinde bulunan Yesî (bugünkü adıyla Türkistân) şehrinde doğduğu kaydedilmektedir. Ahmed Yesevî'nin doğum târihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Yûsuf el-Hemedânî'ye (ö. 535/1140) intisabı ve onun halîfelerinden oluşu dikkate alınırsa XI. yüzyılın ikinci yarısında dünyâya geldiğini söylemek mümkündür. Sayrâm'ın tanınmış şahsiyetlerinden olan babası, kerametleri ve menkıbeleri ile tanınan ve Hz. 'Ali soyundan geldiği kabul edilen Şeyh İbrâhim adlı bir zattır. Annesi ise Şeyh İbrâhim'in halîfelerinden Mûsâ Şeyh'in kızı Ayşe Hatun'dur. Bkz. Kemâl Eraslan, “Ahmed Yesevî”, **DİA**, C. II, İstanbul 1989, s.159-161.

⁸⁵⁸ Yesî'de Ahmed Yesevî'nin türbesi etrafında cami, tekke ve kütüphânenen teşekkül eden külliye. Külliye Siriderya nehrinin doğusunda, günümüzde Kazakistan sınırları içinde yer alan Türkistân şehrinin kurulduğu ovada bulunmaktadır. Bkz. Emel Esin, “Ahmed Yesevî Külliyesi”, **DİA**, C.II, İstanbul 1989, s.162-163.

Bilinçli sâliklerin⁸⁵⁹ Kâbe'si
Bu yol yolcularının kiblesi
Herkim sadâkatle ziyaret eder
Vuslat için seyretmiş olur
Büyük ve yaşlı müridlerin
Güzel yüzü süt gibi ak olur
Allâh Hâce Yesevî'yi takdis etsin
Şeriat ve nebevî sîretin takipçisi.

Padişah inâyeti ve sonsuz ihsanının neşri esâsınca, o asırların yegâne şahsiyetinin mezarında itikâfa girenler ve mübârek mezârında yakın oturanlar için bir adak ve niyâz gönderimi yapılacaktı. Böylece o civarda oturan fakirlere bir nimet, sükûnet ve itikâf içinde olanlara dua merasimi düzenlemek için bir fırsat hâsıl olmuştu.

Hân Hazretleri ise o tepede bana devamla şöyle dedi: Şu anda maslahat gereği o münevver mezârı ve mütahhar türbeyi ziyaret için bir an önce yola düşünüz. O yüce makama ulaşınız, o muhtaçların mercii olan dergâha selâm ve niyazlarımızı ulaştırınız. Bizim Kazak savaşına gittiğimiz süre zarfında o âlemlerin sığınağının huzurunda kalınız. Değerli bedeninizi bu yolun tehlikeli âfetleri ve zararlı soğukları ile zayıf düşürmeyiniz. Zîra bünye zaafî ve tehlikeli yola tâkat ve gücün olmaması, savaştan geri kalmanın makbul özüdür. “Güçsüzler, hastalar ve harcama yapma imkânı olmayanlar için -Allâh ve peygamberine sâdık kaldıkları sürece- sorumluluk yoktur”,⁸⁶⁰ âyeti gereğince de bu savaşa katılmama hususunda size bir zorluk ve günah söz konusu bile değildir. “Onlar geride kalan (kadın ve çocuk)larla birlikte olmaya râzı oldular”⁸⁶¹ âyetinde beyan edilen zümrenin ar ve utancı sizin için geçerli değildir ve size herhangi bir kınama dünya ve âhirette mevzû bahis olamaz. Özellikle de imamın

⁸⁵⁹ Tâlibin bir mürşidin gözetiminde yaptığı mânevî yolculuk anlamında tasavvuf terimi. Bkz. Süleyman Uludağ, “Sâlik”, **DİA**, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s.127-128.

⁸⁶⁰ Kur’ân-ı Kerîm, Tevbe, 91.

⁸⁶¹ Kur’ân-ı Kerîm, Tevbe, 87.

emri ve savaş komutanının izin ve ruhsatı ile savaşa katılmamak söz konusu ise... Dolayısıyla da maslahat gereği, Arkuk kalesinden Yesî beldesine doğru harekete geçiniz. Bu tehlikeli yolda değerli bedeninize bir zarar gelebileceği ve nefsinizin bu korkunç yolda zahmet ve zararlar görebileceği hususundaki endişelerimizi ortadan kaldırınız.

Hân Hazretleri lütuf, kemâl ve şefkat üzere devamla şöyle buyurdu: Bu orduda bir başkası savaşa katılmamak için izin isteseydi ona izin vermem imkânsızdı. Ama sizin bizim nezdimizdeki izzet ve varlık değeriniz o kadar yücedir ki biz size ruhsat veriyor ve sizi bu cihâda katılma sevabına da ortak kılıyoruz. Sizin savaşa katılmama öZRünüz bizim nezdimizde makuldür.

Hakikatte o nezih makamda ve bereketli dergâhta huzur içinde istirahat e çekilme hususunda bana ruhsat da vermişti. Böyle bir ruhsat, şiddetli soğuklardan kurtuluş içinde bir ganimet ve büyük bir fırsattı. Her kim böylesine mübâlağa ve rızâyet üzere bir ruhsat edinmiş olsaydı, böylesine tehlikeli bir ortamda bunu en yüce iradet, en üstün hedef ve maksat sayar, büyük bir sevinç ve mutluluk içinde o tehlikeli ortamdan hemen uzaklaşırdı. Ama ben dindarlık gayreti ve sevgi hamiyeti esasınca cihattan geri kalmayı, sultân Hazretlerini terk etmeyi, rahatlık gölgesi altında “Arap kabilelerinden savaşa katılmayanlar sana gönüllerinde olmayanı dillerinin ucuyla söyleyerek, “Bizi mallarımız ve ailelerimiz alıkoydu, bu yüzden Allâh’ın bizi bağışlamasını iste” diyecekler”⁸⁶² âyetinde buyurulan zümreye katılmayı asla uygun görmedim. Zîra nimet ve huzur günlerinde arkadaşlık edip de belâ ve meşakkat anında birliktelikten kaçınmak nâmertlerin sîreti ve münâfıkların şîvesidir. Buhârâ’dan Herât’a giderken yazdığım bir mektupta da şu iki beyit yazılıydı.

Beyit

Hevesi terketmek, din yolunda çaba göstermek yakışır bana

Kaygılarımı terk edip Kazak’a yöneldim

⁸⁶² Kur’ân-ı Kerîm, Fetih, 11.

Emîn rahat sohbet her şeyi terkle olur.

Ben kaygılarımı terk ettim de nifaktan uzak düştüm.

Özetle bu şefkat ve sevgi dolu sözleri duyduktan sonra canın dostu ve cânânın arkadaşı olan beni, sevgi ve ihlas teri bastı. Kazaklara saldırı durumunda Hân Hazretlerini terketme takatini kendimde göremedim. Dostların teveccühü esnasında rahatına düşkünlük ve kenara çekilme yerine meşakkat ve zorluklara yönelişi tercih ettim ve şöyle dedim: Her ne kadar padişahın sonsuz şefkati, bol ihsanları, menfaatleri ve lütüfleri bendenizin rahatlığı için üzerime yağmış ve ruhuma bahşedilmişse de bendeniz Buhârâ'dan çıkarken savaş için padişah hazretleri ile olmaya azmettiğimden Yesî mezarını ziyaret girişimine asla kapılmadım. O ilâhî dostların vuslat Kâbe'sinin ihrâmını asla kuşanmadım. Aksine ben zamânın imamı ile Allâh yolunda cihâd etmeye niyetlendim. İlâhi takdîr üzere Beytullâh'ı ziyaret ve hac görevini yerine getirip Halep'e doğru yola koyulduğum o yılda cihâd azmini kuşandım. dünya bekâsı talebini azalttım. Defalarca Rumlara doğru gidip o bölgenin padişahı ile Frenglere karşı cihâd etmeye meylettim ama her defasında da takdîr eli "Allâh dilediğini yapar"⁸⁶³ ve irade ettiğine hükmeder"⁸⁶⁴ âyetinde de buyrulduğu üzere bu sâdık ve âşık kulun önüne birtakım engeller ortaya çıkarttı. Bu vilâyette bu hedef, gaypten tecelli buyurdu ve o murada vuslat, bu zamanda ortaya çıktı. Allâh'a hamd olsun savaş ve cihâda katılmama engel olabilecek şer'i bir özür de halimde mevcut değil, güçlü ve sıhhatliyim. Azık ve binek de var. Aklî ve şer'i engeller tümüyle ortadan kalkmış durumda. Dolayısıyla da hangi sebeple Yesî beldesine doğru döneceğimi, savaşa kalma azmini ve zamânın halîfesi ile birliktelik izzetini hangi nedenle terk edeceğimi bilemiyorum. Ahval sayfalarımda melekler bir günah kaydetti de bunun cezâsı uzaklık ve mahrûmiyet olarak mı takdîr edildi bana bilemiyorum! Bu günahın adı bir özürden dolayı savaşı terk etme ruhsatı olarak mı yazıldı defterime, hiçbir bilğim yok! Bu duygular içinde hemen dilimde şu beyitler cârî oldu.

⁸⁶³ Kur'ân-ı Kerîm, Hac, 18, Al-i İmran, 40

⁸⁶⁴ Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhîm, 27 ve Mâide, 1.

Beyit

Hâkan izin veriyor bana özürden dolayı

Bir günah işledim sanki de bana uzaklık layık görüldü.

Yüce Hâkan bu fakir bendenizin bâtın sayfasında ihlâs ve sevgi kemâli ifâde eden notları okuyunca büyük bir şaşkınlığa düştü. Mübârek dilleriyle şöyle dediler: Biz bu cihâda gitmeme ruhsatını sana olan şefkat ve sevgi sebebiyle verdik. Nihai derecede sevgi ve şefkati, cihâda gitmeme özrü olarak izhâr ettik. Senden her zaman vefâ ve hizmet gördüğümüz için şimdi de bu ruhsatı bile kullanmak istemeyişinize sevindik. Ruhsat olmasına rağmen bu beraberliği tercih etmenizi de nihai derecede muhabbet ve hakşinaslığınızın göstergesi olarak görüyoruz. Sonra da emânet ve kâtiplik sahibi ünlü saltanat kâtibi Mevlânâ Emîr Semerkandî (Allâh onu âfetlerden korusun) Hazretlerine iltifat buyurarak fakir bendenizin hertürlü ihtiyâcının giderilmesini, bu yolculukta lâzım olan her şeyin temin edilmesini, bütün azık ve tahıl dağıtım birimlerinde bendenizin ve diğer âlimlerin isminin en başa yazılmasını emretti. Özetle mübârek zihnine ilâhî bildirimle edindiği ilham üzere ileride böylesine zor ve sıkıntılı hastalığa yakalanacağımı oracıkta bilmişti. Bu yüzden de bana Yesî beldesine gitmek ve daha rahat bir ortamda bulunmam için ruhsat bile vermişti. Dolayısıyla da o ruhsatı kabul edip mukaddes mezara doğru yola düşmüş olsaydım belki de onca zahmet ve zorlukları görmeyecektim. Gayb âleminde gizli olan onca belâ ve âfetler zuhûr etmeyecekti. Ama takdir eli “Ayın dolaşımı için de konak yerleri (evreler) belirledik. Nihâyet o, eğrilmiş kuru hurma dalı gibi olur⁸⁶⁵” âyetinde belirtildiği gibi menzillerdeki şiddetli âfet ve belâlar yüzünden tıpkı hilâl ve ay gibi zayıflamayacağı ve güçsüz düşmeyi uygun görmüştü bana.

5.19.2.Göğüs Hastalığının Beyanı

Ertesi gün Arkûk menzilinde, seher vakti, kar ve soğuk arasında yıkanınca hava etkiledi ve göğüs kısmında büyük bir iltihaplanma oluştu. İlk önce bademcik iltihabı

⁸⁶⁵ Kur’ân-ı Kerîm, Yâsîn, 39.

oluştı. Nefesin gidip geldiği mahal ve bu göğüs kafesinin havalandırma mevzii olan sîne ve göğüs sıkıştığı için damar ve kaslarda tutukluluk îcat etti, hayvânî ruhun mürekkebi olan kanın dolaşım yollarını kapadı. Yoğunluk ve katılık göğüs fezâsının kuruluşuna neden oldu ve hırıltı seslerini îcat etti. Kabızlık maddesinin sesleri ruh mecralarını seslendirdi. Yıpranmış olanın yerine geçenlerin geçiş yeri olan gırtlak bile onu kolayca kabullenemedi ve boğaz tükürüğü yutma hususunda kuruluşun istilası nedeniyle âcizlik gösterdi. Kan ve safra maddelerinin heyecanından balgamlar irine dönüştü. Ateşli hastalık nedeni ile bataklik haline geldi. Ateş ve ıstırap iltihaptan âdetâ şevk ve aşk sevdası maddelerini salgılar oldu. İltihap ve kaygılar âdetâ firâk ve ayrılık zehirlerinin heyecanını hikâye etti.

Beyitler

Azîz ve kıymetli kâmil beden
Göğüs iltihabına müptelâ oldu
Göğüs darlığı boğaz yolunu kapadı
Hırlama sesim nefesimi kapattı
Can kuşum ıstırâba kapıldı
Endişeler, yanışlar ve iltihaplar oluştu
Dar göğüs kafes sandık gibidir
Ki nefes havasına bağlıdır
Sandık sermâyem dar gönüller
Ki yokluğa doğru yolcudur
Ki sandığımda kesilirse nefes
Kabir sandığına doğru giderim.

O menzilden şiddetli hastalık, hadiseler ve açıkladığım âfetler içinde göç hâsıl olunca tümüyle yiyecek ve içeceklerden el çektiğim bir halde Özkent kalesine vardık. Orada padişah hazretlerinin mahfilinde bir tavşan kızarttılar. Halîfetü'r-rahmân sonsuz

lütfundan o etlerden bazı lokmalar alarak ve sultâna özgü yiyeceklerinden ayırarak bana yolladı. Fakir bendeniz de bedenim zayıf düştüğü için o tavşan etinden birkaç lokma yedim. O sırada hava da çok sıcaktı ve güneşe karşı oturmıştım. Kuşluk vaktinden öğlen-ikindi namazları arasına kadar bu meclis uzadı, o mahfilde birçok ilmî bahisler yapıldı.

Halîfetü'r-rahmânın meclisinin bereketiyle hiçbir hastalık ve elem şiddetini hissetmedim. O meclisten kalkıp çadırıma geri dönünce bedende kalan bütün faydalı maddeler o tavşan etinden dolayı bozulmaya yüz tuttu. Safra balgam salgıladı, kan galeyan etti. Baş üstü düşerek tümüyle yere yıkıldım. Padişah ordusundaki askerler tedâvi etmeye kalkışınca şaşkınlığa düştüler ve tedbirden âciz kaldılar. “Hastanın görüşü hasta olur” hükmünce bendeniz iyileşmek hususunda bir tedbirim ve hastalığı def etme hususunda bir gücüm kalmadığı halde kan vermem gerektiğini düşündüm. Özetle hacemat yapanı çağırdım ve ona kan aldırmasını emrettim.

5.19.3.Hastalığın Teşhisi ve Kan Aldırma

Özetle torbasının içinden bir akrep çıkardılar. Kuyruğunu üst tarafına yapıştırmış, boynuzunu sırtına dayamıştı. İğnesinden su damlası yerine kan damlıyordu. Bedenin yüzeyine temastan hâsıl olan ateş alevinden kandan ateş çizgisi çiziyor gibiydi. Bu yılan nabız damarının kurdunu sarınca her ikisi de kan tepeciğinde yuvarlanıyordu âdeta. Beden alyuvarında yeşeren yasemin yaprağı heryere erguvân serpiştiriyordu. Özetle bir diken gibi sivri dişleri etkili oldu. Kanla dolu beden bahçesi, gül bahçesine dönüştü. Âdeta beden yeryüzüne giren Hüdhüd⁸⁶⁶ün gagasıydı ve kan çeşmesi âdeta onun nefesinden çıkıp taşmıştı.

Beyitler

Bedenime keskin bir diken battı

İlginçtir ondan yüz gül bahçesi çıktı

⁸⁶⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Süleyman kıssasıyla ilgili olarak zikredilen bir kuş. Bkz. Ömer Faruk Harman, Cemal Kurnaz, “Hüdhüd”, C.XVIII, **DİA**, İstanbul 1998, s. 461-462.

Hacematının neşteri bedene eziyetse de

Lakin hastaya sıhhat sebebidir

O merhametsizdir deme sakın

Dikene bak ki ne güller saçıyor

Onun gam ve hüznüne bakma

Hastalık bitince hoş olmaya bak.

Tam alevlenen bozuk maddelerin kesret ve galeyanı, tavşan eti sebebiyle kan rengim siyaha dönmüş ve maddenin şiddet kemâli kanın yoğunlaşmasına neden olmuştu. Her ne kadar insanlar terlemeyi durdurma ve kan cereyanını önleme zamanı olduğunu söylese de bendeniz bozuk ve fâsid maddelerin tam şiddetlendiğini anlıyordum. Nitekim Hipokrat *Fusûl*⁸⁶⁷ adlı kitabında şöyle demektedir: “Kan aldırma hususunda abartılı davranma. Eğer sen bozuk maddeleri bedeninden tümüyle atarsan sâlih ve faydalı olanları da atmış olursun. İyi ve kötü maddeler birbirine karıştığı için o halde bazısını dışarı at, bazısını da islâh et.” Ama bu ortamda islâh imkânı ve fırsatı olmayınca da en kısa zamanda bütün maddenin atılması gerekir. Zîra kuvvet cihetinden sâlih maddeler bâki kalınca bazı fâsid maddeler de bâki kalmakta ve o bozuk madde bâki kalınca da beden mülküne hastalık egemen olduğu için o bozuk bâki kalan maddeler sâlih maddeleri de bozmakta ve bedeni bir anda sıhhat ve selâmet ortamından uzak düşürmektedir. Şüphesiz bu tıbbî öncüllerin mülâhazasıyla kan aldırma hususunda tam bir abartma ve mübâlağaya gidildi. Böylece şer’i tartıyla üç menden⁸⁶⁸ fazla kan aldırıldım. O zaafıktan sonra ayrıca hastalık da şiddetlendi. Tabipler de şöyle dediler: Hastalıkta kuvvet, uzun yolu kat etmek isteyen kimse için binek mesabesindedir. Kan aldırma hususunda abartılı davranılsa da bu böyledir. Ama bozuk

⁸⁶⁷ Hipokrat’ın İslâm dünyasında en çok tanınan eseri *Aforizmalar (el-Füsûl)*’dır. bkz. Necmettin Çağlar, Fenârî-Zâde’nin “Kitâbu’l-Fusûl’u ve Osmanlı Tıp Eğitimindeki Yeri” Basılmamış Doktora tezi, Danışman, İbrâhîm Başağaoğlu, İstanbul 2004, s. 13.

⁸⁶⁸ Buradaki şer’i menden maksadın kaç litre olduğunu bilemedik. Çünkü kullanılan “men” ölçüleri arasında yer alan men-i Tebrîzî 3 litreye tekabül etmektedir ki bu esas üzere 9 litre kan alınmış olması imkânsızdır. Belki maksat “müdd” olabilir ki bir “müdd” 750 grama tekabül etmektedir. Ya da müellif bunu mübâlağa yoluyla ifade etmiş olabilir. (müt.)

maddeler etkili olunca zaaf, hastalık ile elele vermiş ve de buhran ve kriz derecesine varmıştı.

5.19.4.Hastalığın Şiddetlendiği Gece

Buhran ve kriz gecesi tam soğuk bir havada geçti. Hacemat yapıldığı gece şeker ve tedavi araç gereçleri olmadığı için bedene güç veren şerbet de yapılmadı. O gecenin şiddetini anlatmak beyan edilir durumda değildir. Ne geceydi o gece! Karanlık bir gece ki binlerce belâya hâmile olduğundan fitne ve mihnet dışında bir çocuğu olmayacağı da belliydi. O zifiri karanlıkta hiç kimse rahat ve huzur yüzü göremezdi. Karanlık gecenin yıldızları bu mahzun bendenizin uykusuz gözlerinde gözyaşı damlaları oluşturmuş ve ayrılık gecesinde mecnunun gözlerinden dökülmüştü. Âdeta eriyik cıva, karanlık gece ile karışmış, feleğin yemyeşil göl bahçesine bakanlar dışında, bir saatlik gönülden sohbet edebileceğim tek bir varlık dahi etrafımda kalmamıştı. Akan yıldız ve meteorlar dışında bu şaşkın bendenizin selâmını dostlara ulaştırabilecek kimse de yoktu. Yastıktaki ağrıyan ve acı çeken baştan başka burada bir baş kalmamış, dert çekmiş bir beden, istirahat için başka bir ev peşinde koşmamıştı. Kendisiyle sohbet edebileceğim tek arkadaş, ah vahlarım ve iniltilerimdi. Dert ve gurbet acısını benden uzaklaştıracak tek bir mahrem etrafımda kalmamıştı.

Beyitler

Şiddetli bir ateş ki azalacak gibi değil

Uyku ve seher vaktimi kuşatmış

Gözümüz bir ömürdür uyku görmedi

Uykumuza sanki bir göz değdi

İnleme ve yakarışlarımla benim

Siyah bahtıma vurmakta sürekli

Uykusuz gözlerim açıldığında benim

Bu uyku kafesinden kuş gibi uçtu

Dün gece dostu gördüm rüyada

Dedi ey Emîn, gözlerin rüya gördü sonunda.

Özetle büyük bir meşakkat ve belâlar içinde geceyi sona erdirdim. O gece yüz defa âdeta binekten yere düştüm. Çok az bir zaman istirahat için başımı yere koydum. Zîra yerlerde kar ve buz vardı. Hava çok soğuk, şiddetli rüzgâr esiyordu. Fırtınalar dinmek bilmiyordu. Dertli bir ten ve zayıf bir bedenle bineğin sırtına biniyor, yola devam ediyor ve sağlığa kavuşmayı aklımdan bile geçirmiyordum. Bu şartlar altında gün doğdu, güneş ümitli gözlerimi saadet nurlarıyla aydınlattı. Padişah ordusunun konakladığını, padişah erkânının çadırının görevlilerce kurulduğunu, gamlı gözlerimle bir yâri görünce o hastalıktan bir nebze kurtulacağımı düşündüm. Ayrıca Özkent kalesi mesâfesini de kat etmek gerekiyordu. O gün öğlen vaktine kadar padişah askerlerinden hiçbirisi konaklama girişiminde bulunmadı. İnsanlar Seyhun nehrinde buzlar üzerinden geçmekle uğraşıyordu. Buz kütleleri ile dolu olan dar ormanları ve bataklık dolu geçitleri geçmekten herkes âciz kalmıştı artık. “Üstesinden gelemeyeceğimiz şeyleri üzerimize yükleme!”⁸⁶⁹ âyetini okuyarak o gün su, buz ve bataklıklarda ormanın zor ve daracık geçitlerinde elli defadan fazla atın üzerinden yere düştüm veya geçitler dar olduğundan attan inmek zorunda kaldım. Güneş batarken makamı yüce Hân Hazretleri Seyhun sahiline otağ kurdu. Özetle padişah hazretlerinin ordusu mecnûnun gözünde Leylâ’nın canlı çadırına benzer çadır kurdular ve büyük bir sevinç ve mutluluk içinde yerleşmeye çalıştılar. O mübârek menzile katılma şerefini elde edince, oradakiler bendenizin istirahati için de bir çadır kurdular. Hastalık durumum şiddetlenmiş, kuruluk istilasî vâsıtasıyla sahra alevlenmiş ve kan rutubetinin zevâli mizâca galip gelmiş, sarılık hastalığı diğer hastalıklara eklenmişti. Bu sarılık hastalığı hiç de hoşnut olunmayan bir hastalık olup “Rengi parlak sarı, bakanların içini açan bir inek olacak”⁸⁷⁰ âyetinde buyurulan sarılığın tam tersine insanın gam, bitkinlik ve tembelliğine neden olmaktadır. Beden gülistanında öyle bir nergis çiçeği açtı ki basîret sahiplerinin gözleri onu görünce şaşkınlık içinde kaldılar. Gözler iki sarı çeşme gibi kırmızı

⁸⁶⁹Kur’ân-ı Kerîm, Bakara,286.

⁸⁷⁰Kur’ân-ı Kerîm, Bakara, 69.

yanaklara öyle bir sarı ışınlar atmıştı ki sarılık yüzünden yüzde tümüyle sarılık vâdisine gömülmüş gibiydi. Gözler de o hastalığın ışınlarından nergis çiçeğinin gözleri gibi sarılık rengine boyanmış, evren gülistanında uyanık kalmış gibiydi. Organların tümü safran gibi sararmış, binlerce mihnet ve sıkıntıya müptelâ olmuştu.

Beyitler

Sarılık hastalığına müptelâyım
Beden dalına hazan vakti geldi
Sapsarı yapraklar çehresine bak
Ki hazan etki etmiş sefâsına
Belâya düşmüşüm derdimi gör
Nergis gibi iki sarıgözümü gör
Hasta nergisin gözlerinin sarılığı
Yorgun gözleri kılmış uyanık
Baştan aşağı sarılık içindeyim
Uykum gidiveriyor yokluğa doğru.

Özetle o menzilde konakladıktan sonra Kazak memleketine doğru göç haberi yayıldı. Göç sesleri hâtıralarda nefret uyandırdı ve sesleri, üfürülen sur gibi ölü bedenleri mezarlarda yatma yerine binekler üzerinde harekete müptelâ kıldı. Özetle bineklere bindik ve o gece parçalanmış buzul kayalıklara vardık ki bununla ilgili açıklamaları özetle daha önce aktarmıştım. Üçüncü gün Seyhun nehrinden buzlar üzerinde geçtik. Süphânellah Herât Dâru's-saltanat'ındayken (Allâh belâlardan korusun) en fazla Mâverâünnehir'e doğru gidecek olursak Ceyhun'dan geçeceğimiz hatırımdan geçerdik. Tam şiddetli bir hastalık içinde Seyhun nehrinden buzlar üzerinde geçeceğimiz nereden aklımdan geçebilirdi ki!

Bu anlamda bazen şu geliyordu aklıma:

Beyit

Dedim ki seyrin sonudur Ceyhun'dan geçişim

Nereden bilebilirdim Seyhun'un buzundan geçeceğimi.

Seyhun'dan geçtiğimiz bugünde açıklamasını daha önceden beyan ettiğimiz gibi padişah ordusunun ihtişam dolu otağı Seyhun sahiline kuruldu. Hilâfetin haşmet kubbesi güneşe ve aya ulaşmıştı. Halîfetü'r-rahmân hazretlerini görme şevkinin kemâline rağmen padişah mahfilinde oturma izzetine müşerref olma gücünü bulamıyordum. Hân Hazretlerinin, Seyhun'dan geçtikleri gün yakınlarından ve can kardeşlerinden bu zayıf bendenizin halini sorduğunu ve bu çaresizin hastalık ve sıkıntıları hususunda üzüntülerini ve gamını izhar ettiğini duydum.

Beyit

Bizim zayıf tenimizi sormak yaraşır sana

Ki garipleri sadece aşına olanlar sorar.

Padişah ordusuna varınca çadır görevlileri beni yerden kaldırdılar, bir sergi serdiler, bir müddet bu zayıfı sergi üzerinde yatırdılar. Zamanın tabiplerinin iftihar,

Kardeşlerin en yüce yardımcısı

Fasih dilli şâir Zâirî.

Hân Hazretleri adına beni ziyarete geldi. Hân Hazretlerinin benim hastalığım hususundaki ilgisini bana beyan etti, üzüntülerini belirtti. Fakir bendenizin Buhârâ çölünden Herât'a giderken yazdığım şu şiir kıtası geldi aklıma:

“Eğer Herât şehrine dönersem bir gün

Gönül evini bayındır kılarım

Kazaklara karşı kazanırsam zafer

Ganimet toplar yağma yaparım

Eğer şehâdet nasip olursa dostlara

Zâirî'yi mutlaka ziyaret ederim.

Şimdi Mevlânâ Zâirî beni ziyarete gelince bu şiir kıtasını hatırladım Zâirî şöyle dedi: “Şimdi kimin kimi ziyaret edeceği belli değil? Ben şöyle dedim: Malumdur ki senin iyileştirmeye çalıştığın kim ise onu ziyaret edeceklerdir.”

Mevlânâ Zâirî şöyle dedi: İnşâallâh ziyaret etmeyelim!”

Onun sözleri doğru çıktı ve şâirin sözünün doğruluğunu “en güzeli en yalan olanıdır” mertebesinde düşürdü. Sonuçta şiir kelâmdır ve şiirin hükmü, kelâmın hükmüdür ve’s Selâm...

5.19.5.Tifo Hastalığı

Özetle fakir bendenizin hastalığı bu yurtta şiddetlendi. Yedinci gün ise aşırı kuru safradan ve kanın ateşlenmesinden hâsıl olan kızamık hastalığının eserleri ortaya çıktı. Hem de ne kızamık! Hayat harmanını rüzgâra savuran ve bayındır binlerce beden memleketini viran eden bir kızamık! Bazen akıl yakasına yapışmakta, bazen de ateş ve ıstırâbı kırık bedene eş kılmaktaydı. İnsanı bir susuzluk denizine boğmaktaydı. Eğer su içecek olsa ten fabrikası bozulur haldeydi. Her buhranı, insanı zulmet ateşi cehenneminde yakmakta, her ateş âlemi teni sıcak bir buharda alevlendirmekteydi. İyilerin gül bahçesi kurtuluş anında ter basmakta ve Herât’ta her gün binden fazla kişi ölmekteydi.

Beyitler

Kızamık miktarsız bir tanedir

Herât harmanında binlercedir

Aniden kimin başına inerse

Herkes ona Allâh yeter der

Bu usandırıcı bir harmandır

Ağır bedene vebaldır bu

Helak olmada ne kadar keskin seyrederse

İşinin sonu hayırla sonuçlanır.

İkinci vakti Mevlânâ Zâirî yeniden beni ziyaret etti ve şöyle dedi: Makamı yüce Hân Hazretleri yeniden sizi sordular. Sizin Türkistân sınırında olan Sıĝnâk beldesine gitmenizi istediler. Dîvân sorumlusu Semerkandî Bey de sizinle beraber Sıĝnâk'a gelecekler ve oradan bu muzaffer orduya azık yollayıp kendileri Kazak diyarına doğru bir sonraki menzilde padişah ordusuna katılacaklardır. Padişah Hazretlerinin emri doğrultusunda yirmi sekiz Şevval sabahı padişah ordusundan ayrılarak o günün sonunda Sıĝnâk beldesine ulaştık. Hastalığımın diğer günleri orada geçti. O kutlu menzilden Hân Hazretleri bütün sultânlarla göç ederek Kazak beldesine doğru ilerledi. O beldeye yönelince artık o beldenin keyfiyetinin, Türkistân'a oranla o çölün konumunun, Kazak hanları ve sultânlarının halinin ve Hân Hazretlerinin onlara nispetle tutumlarının şerhi özetle sonraya kalsın diyelim. Tefvîk ve başarı, kullarına yardım eden Allâh'tandır.

5.20.TÜRKİSTÂN BELDESİ VE KAZAK DİYARININ KONUMUNUN KEYFİYETİNİN ZİKRI

Daha önce Kazak hanlarının da Cengiz Hân oğlu Cuci Hân'ın oğullarından olduğunu önemle belirtmiştik. Kazakların genişliğini, çokluğunu, teşkilat ve sayılarını zikretmek bu sayfalara sığacak gibi değildir. Büyük hanları hâl-i hazırda Burunduk Hân olup o da Özbek oğullarındandır ve Kazak ismi de onların bir kısmının adıdır. Daha önce de zikredildiği ve malum olduğu üzere Burunduk Hân Kazak ulusuna “Atlara binin savaşa gidiyoruz” diye haber salınca her biri on delikanlı genç savaşçı kadar çaba gösteren tam dört yüz bin okçu pehlivan hemen hazır olmaktaydı. Her birinin mal ve varlıkları ise Hâtim et-Tâi⁸⁷¹ dilenci sayacak ölçüde fazlaydı. Ama onları tanıyanlar kerem ismini bile bilmediklerini söylemekte. Mal ve varlıkları sayısız olduğu için hayvanlarına su ve ot verebilecekleri yaylak ve kışlaklarının olması icap eder. Celil ve Aliyy olan Hak Hazretleri dikdörtgen şeklinde içinde tek bir taşlığın olmadığı nehirler, güller ve lâlelerle kaplı altı yüz fersahlık toprakları bağışta bulunmuş ki oraya da Kıpçak yaylası demekteler ve buranın tümü Özbek memleketidir. Kıpçak yaylası da tam bir yayla gerçekten! Uzunca bir cennet olup surları İrem bağını geride bırakmış âdeti. Hân Hazretlerinin Semerkant çölünde Seyhun kenarında Otrar şehrinin mukabilinde konaklarken şöyle dediğini işittim. “altı yüz fersah genişliğindeki Kıpçak yaylasının çoğu nehirler ile iç içedir. Akıl bülbülü o memleketin güllerinin güzelliği karşısında kararsız düşmekte ve her ağaç yüksek bir sidre⁸⁷² ağacı gibidir. Özetle bu memleket nimetleri tertemiz, havası nezîh, ve toprakları geniş bir memleket olup bahar mevsiminde bu Kıpçak yaylasında gündüzler, güzel esintiler ve amber kokulu rüzgârların esintileriyle geçmekte, geceleri ise halvet

⁸⁷¹ Ebû Seffâne (Ebû Adî) Hâtim b. Abdillâh b. Sa'd et-Tâi el-Kahtânî (ö. 578 [?]), Câhiliye döneminin cömertliğiyle ünlü şâiri. Tay kabilesinin reisidir. Babası Abdullah o henüz çocukken ölmüş, kendisini zengin ve cömert bir kadın olan annesi Guneyye (Inebe) bint Afîf yetiştirmiştir. Hâtim'in cömertliği, aşırı harcamalarını engellemek için kardeşleri tarafından hapsedilecek kadar iyiliksever olan annesinden gelir. Bkz. Süleyman Tülücü, “Hâtim et-Tâi”, *DİA*, C.XVI, İstanbul 1997, s.472-473.

⁸⁷² Sözlükte “Arabistan kirazı denilen hoş gölgeli nebk ağacı” anlamındadır. Bkz. Süleyman Uludağ, “Sidretü'l-Müntehâ”, *DİA*, C.XXXVII, İstanbul 2009, s.151-152.

ve temizlik içinde nimet cennetlerini andırmaktadır. Lâle ve gülleri âlemdeki diğer bostanların gül ve lâlelerinden kat kat fazla, sâkinleri de âlemin diğer beldelerinin sâkinlerinden daha çok feragat ve rahatlık içinde yaşamaktadır.

Beyitler

Yepyeni sahrâ ki âfâk kıskanır
Cennet vâdisi Kıpçak nişânesidir
Yerin süsü kutsal baharı
Eflâkın kıskandığı dümdüz yayla
Tertemiz sularından bitkiler yeşerir
Rüzgârlarından hayat ortaya çıkar
Kokulu toprağı sanki amber kokuyor
Gönül alan rüzgârı ferahlatıcı
Etrafında akan nehirlerinin
Akıl hayrânıdır berrak sularının
Akıl bülbülü gülistânında hayrân
Anlayışlar bülbül sesinde hayrân
Laleleri bir kandil gibi ısıldıyor
Gökyüzü yüz dağ ile lâleyi kıskanır
Yolu âdeta ebedî cennet yolu
Çeşmesi ebedî cennet çeşmesi
Her ağacı bir melek yurdudur
Yükseklikte feleğin sidre ağacıdır
Cümle dalları yücelere uzanmış
Akdoğanlar, kartallar onda yuva yapmış

Sidre gökyüzünün en üst noktası

Doğanın yuvası gökyüzü zirvesi

Ruhu rahatlatan ilginç bir sidredir bu

Ki gökyüzü üzerinde dönüp durur.

Özetle Deşt-i Kıpçak'ın güzellik ve genişliği bu sayfalara sığmayacak kadar fazladır. Bu geniş sahrâ Özbeklerin yaylağıdır. Temmuz sıcaklarının başladığı yaz günlerinde Kazak ulusu bu ovanın etrafına yerleşmekte, hayvanları çok olduğundan ve meralara ihtiyaç duyduklarından bu geniş sahrâyı işgal etmekte, sultânlardan her biri bu sahrânın bir nâhiyesini egemenliği altına almaktadır. Yaz günleri bu sahrâdaki bağların etrafında tam bir halvet ve rahatlık içinde yaşarlar. “dünya müminin zindanı, kâfirin cennetidir”⁸⁷³ hükmüne göre o cennet gibi sahrâları devlet otağı, rahatlık ve dinlence yeri saymaktadırlar. Koyun, inek ve at sürülerinin sayısını sonsuz ilmi olan Allâh dışında hiç kimse bilmemektedir. Hiçbir muharebeci ve hiçbir kâtip onların hayvanlarının sayısını sayamaz ve asla bilemez. Kış günleri yaklaşp memleket havası soğuyunca ve kar yağmaya başlayınca, kışlakları sebebiyle Kazaklar ovoidan kışlak evlerine geri dönmekteler. Kışlağa dönerken bazen hayvanları için yeterli su bulamadıklarından genelde yolları kar kaplı olduğu günlerde göç ederler. Yanlarında taşıdıkları araçları da karların üstünde yol almak zorunda kalmaktadır. Başka târihlerde dönmek zorunda kaldıklarında ise susuzluk tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Hân Hazretlerinden de işittiğim üzere evlerini de araç şeklinde yapmakta, tekerlek gibi şeyler üzerine oturtmakta, develer ve atlarıyla o evlerini menzilden menzile taşımaktalar. Tıpkı trenler gibi birbiri ardınca hareket etmekteler. Birbiri ardınca hareket ettiklerinde Moğol ölçüsüyle yüz fersahlık yolda dahi aralarında asla boşluk oluşmamakta ve evlerden her biri Kazak halkından birinin eviydi ve en fakirlerinin bile binlerce at, deve, koyun ve ineği bulunmaktaydı. Bunca sayısız eve sahip olan bu ünlü halk, aynı zamanda kültürlü birer kahraman olup, savaş

⁸⁷³ **Müslim b. Haccâc**, Zühhd 1, **Tirmizî**, Zühhd 16, **İbn-i Mâce**, Zühhd 3, **Ahmed b. Hanbel (Müsned)**, C. II, 197, 323, 389, 485, **el-Mu'cem'ül Müfehres**.

gününde her güçlü düşman ordusundan on kişiye bedel bulunmaktaydı. Kılıcıyla ünlü on genç savaşçıyı esir alabilmekte veya canını alıp yok edebilmektedirler. Bu zikredildiği şekliyle Âb-i Âtil (آب آتیل) denilen Âb-i ‘Âdil (آب عادل)⁸⁷⁴ havâlisinden ve sahrâ hudutlarından iki aydan fazla bir sürede her gün bu haşmet ve kuvvetle göç ederek ve taşıtları çekerek karlar arasında samur, sincap ve kürkten elbiseler, ipekten giysiler ve birçok süsler içinde iki ay boyunca kışlaklarına doğru hareket etmektedirler. Kışlakları Âb-ser⁸⁷⁵ olarak adlandırılan Seyhun sularının kenarında bulunmaktadır. Daha önce de beyan ettiğimiz gibi Seyhun nehrinin etrafı kamış olarak adlandırılan sazlık dolu ormanlarla kaplıdır. Ot ve odunları çok olup koyunları da ağaçlar sayısınca bulunmaktadır. Oranın otları en küçük bir tasarrufla canlanmakta, canlıları hızla yırtıcı hayvana dönüşmektedir. Belki de kuzey beldelerin özelliklerinden biri de terkiplerin birbirine dönüşümünün çok hızlı oluşudur. Bitki olan otlar hemen canlıya dönüşmekte, canlılar hemen insana dönüşmektedir. Belki su ve toprağı da hızla ota dönüşmektedir. Kışlağa döndüklerinde Seyhun nehri boyunca oturmaktalar. Belki de oturdukları Seyhun nehrinin sahilleri üç yüz fersahı bulmaktadır. Seyhun nehrinin sahiline eriştiklerinde Türkistân diyarına yaklaşılmaktalar. Zîra Türkistân da Seyhun nehri sahilinde yer almaktadır. Her ulusun başında Cengiz Hân’ın evlatlarından güçlü bir Sultân bulunuyordu. Eski yurtları olan ve de Cuci Hân ve Şeybânî Hân’dan bugüne kadar oturdukları ve bitkilerinden istifâde ettikleri mahalle belli bir yasa ve töre esasınca konaklamakta ve menzil edinmektedirler. Özbek hanları arasında özellikle de Şeybânî ve Kazak hanları arasında bir mücadele ve çekişme bulunmaktadır.

5.20.1.Yönetimde Bulunmuş Büyük Şeybânî Hanları

⁸⁷⁴ Volga ya da İdil nehrinin geçtiği Kıpçak bölgesinde bu adla kullanıldığına rastlamaktayız. Bkz. **Habîbü’s-Siyer**, C.VI, s.199-201. <http://ar.lib.eshia.ir/> (Erişim târihi, 26.05.2021); Akartürk Karahan, “Kâşgarlı Mahmud’un Kayıtlarında İdil Boyu Türk Lehçeler”, **Türkbilig**, 2012/24: 21-32. <https://dergipark.org.tr/t> , (Erişim târihi, 26.05.2021). Rûmlû, **Ahsenü’t-Tevârih**, s. 576,577. **Târîh-i Cihân-ârâ**, s.203; Kıpçak ovasının ve de kuzeye doğru en son bayındır bölge olan ve büyük deniz nahiyelerine bitişik bulunmaktadır. Bkz.**Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 200.

⁸⁷⁵ Seyhun nehrine kışın verilen addır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 75, 144.

Eski zamanlardan beri büyük hanlardan çoğu Şeybâniler kabilesindendi. Yakın çağlarda da Şeybânî hanları arasında her iki ulusun hanlarının en büyükleri, Hamza Sultân'ın dedesi, mağfur ve mebrûr Ebü'l-Hayr Hân'ın babası olan Devlet-Şeyh Sultân'ın kardeşi Hızır Hân soyu tarafından yönetiliyordu.⁸⁷⁶.

5.20.2.(Mağfûr) Bağışlanmış Padişah Ebü'l-Hayr Hân

Hânlığı bütün hanlara kesinleşen ve hanlık hususunda hiç kimsenin yüce derecesine erişemediği diğer bir Hân da mağfur Ebü'l-Hayr Hân Hazretleridir. Bilinçli ve bilgin, halkına riâyet eden ve Allâh'tan korkan bir padişahı. Ebü'l-Hayr Hân, padişahlar arasında oldukça yüce bir makama sahipti. Hanlık ve padişahlığı hiç kimsenin erişemediği derecede güzel ahlâk ile iç içeydi.

Hikâye

Türkistân sahrâsında bir ara Hân Hazretlerinin huzurunda şöyle dedim: Mağfur ve mebrûr padişah Ebü'l-Hayr Hân Hazretleri eski ve yeni padişahlar arasında yüce bir makama sahiptir. Zîra Mâverâünnehir gibi bir memleketi ele geçiren ve isteyerek onu düşmana bırakan, onu saltanat tahtına oturtan, o mülkten tümüyle yüz çeviren bir başka padişah asla işitmedim. Ebü'l-Hayr Hân Hazretleri, Sultân Ebû Sa'id Mirzâ Miran Şâh'ın Emirzâde Abdullatîf b.Uluğ Bey b. Şâhruh Mirzâ'dan kaçtığı zaman büyük Hâna sığınmış, birliktelik haklarına riâyet ederek büyük Hân Hazretlerinden yardım vâdi ile müşerref olmuştu. Bir müddet sağlam kardeşlik emrine sıkı sıkı sarılmış ve sonunda büyük Hân Hazretlerinin lütuf güzelliğinden saltanat tahtına oturmuştu. Hân Hazretleri ona yardım etmek için Özbek diyarından cesur savaşçıları yanına alarak Mâverâünnehir'e gelmişti. Mâverâünnehir padişahı Sultân 'Abdullâh b. İbrâhîm Sultân b. Şâhruh Sultân ona mukabelede bulunmuştu. Ama Hân Hazretlerinin cesur savaşçıları saldırarak onu mağlup etmiş ve öldürmüştü. Büyük Hân Hazretleri vâdine vefâ göstermiş ve Sultân Ebû Sa'id'i padişah kılmış ve asla o mülkün varlığına ihtiras duymamıştı. Oysa bilindiği gibi Çağatay ulusu, Tîmûr Bey evlatlarının

⁸⁷⁶ Ebü'l-Hayr Hân ile Hızır Hân Sultân kardeşler ve Devlet-Şeyh Sultân'ın oğullarıdır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 108, 386.

muvâfakatiyle mutlak olarak Cengiz Hân'ın evlatlarına itaatten çıkmış, saltanat ve fetihler hususunda istiklâl ve istibdât içinde yaşıyorlardı. Bu da büyük Hân Hazretlerinin en yüce kerem ve lütfudur.

Mekânı yüce Hân Hazretleri şöyle buyurdular: “O mülkte tasarruf, mukadder değilmiş!”

O gün fakir bendeniz bu cümleden “uygun olanı def etmiş” olduğunu anladım. Zîra keskin kılıçlarıyla iktidar üzere bir mülkü ele geçirmişlerdi. Dolayısıyla da doğru görüş ve padişahlık kuralı gereği Sultân Ebû Sa‘id’i Tîmûr Bey’in zuhûrundan önce onu babalarının makamından alıkoyması ve padişahlık dizginlerini mutlak bir şekilde onun iktidar pençesine bırakmaması gerekirdi. Ama Mâverâünnehir’in fethedilmesi ve bu diyarın saltanatının Cengiz Hân ailesine döndürülmesi mukadderdi. Bu mâna büyük Hân Hazretlerinin aklına bile gelmediği ve böyle bir düşünceye varamadığı için saltanat dizginlerini yabancı düşmanın eline bıraktı. Bizim de böylesi bir gücümüz olup eser ve alâmeti de Mahmud Sultân Hân ve Alaca Hân üzerinde kudret ve istilâ elde eden Moğol hanları olayında her ikisini de esenlikle kurtarmış ve eski mülkü onlara geri vermiştik. Eğer bazı mülkleri Tîmûr Bey evlatlarının elinden aldıysak bu mülk tamahı ve az memleket ile kanaat etmeyişiğimizden değil, aksine takdir hükmü cereyânı esasınca olup mîras bırakılan mülkün yine bizim iktidar ve ihtiyarımızda bulunmasını istediğindendir.

Böylesine küçük bir kelâmda böylesine bir meram ve maksadı beyan etmiş oldular. “Mülkünü dilediğine verirsin. Şüphesiz ki sen her şeye kadirsin.”⁸⁷⁷

5.20.3.Şâh Budâg⁸⁷⁸ Sultân Hazretlerinin Özelliği

Bütün Özbek halkına hükmeden tüm sultânların ve Özbek ulusunun itaat ve teslimiyet gösterdiği Şeybânî hanlarından biri de büyük Hân Ebü'l-Hayr Hân'dan sonra bilindiği gibi ünlü Hân Şeyh Haydar Hân b. Ebü'l-Hayr Hân'dır. Saltanat ve

⁸⁷⁷ Kur'ân-ı Kerîm, Al-i İmran, 26.

⁸⁷⁸ Muhammed Şeybânî Hân'ın babasıdır. Ebü'l-Hayr Hân hayattayken ölmüştür ve Ebü'l-Hayr Hân torununun bakımını üstlenmiştir. Bkz. **Habîbü's-Siyer**, C. IV, s.273.

hanlık sahibi Şâh Budâg Sultân Hazretleri, büyük Hân Ebü'l-Hayr Hazretleri hayattayken vefât etti. Gençlik baharı kemâl çiçeklerini, açmadan vadedilmiş ecel, o hazretin varlık gülünü zamâne gülistanından alıp kopardı. Makamı yüce padişah doğuş sefâsının kemâlinde, güneş ve aya üstün gelen saltanat ve hanlık kaâbiliyeti açısından bütün sultânları geride bırakan cesâretle âlemin en ünlüsü, Rüstem'den daha kahramân, kerem hususunda lütuf ve ihsan sahibi olan bir padişahı.

Beyitler

Makamı yüce Şâh Budâg Hân
Gitti ve Hân'a ondan kaldı yas
Padişahlığın göz nûruydı O
Îlâhi nûrun gölgesiydi O
Hân'ın gözü onun cemâlinden aydınlık
Hân'ın gönlü onun hayâlinde gülistân
Bütün âlemin gözleri onu görmekten
Ona bakmaktan oldu mutlu
Aniden ilâhî kazâ gizliliğinden
Ecel onu çağırdı dergâha doğru
Bahar gibi zâhir olsa da
Kâhir Allâh'ın hükmüne tâbi oldu
Saltanat ipleri koptu böylece
Çabuk açtı, ama çabuk soldu
O gülistânda bir bahar idi
İlkbahar meyvesi Hân'dı
Bahar da nâz ve işve olsa da

Maksat meyvenin kendisidir

Rahmet ve ihsan bağının meyvesi

Hân oğlu Hân Muhammed Şeybânî'dir

Aydınlık olsun görüş mahalli

Yaratılış bağının zîneti ondan.

5.21.1.BURUNDUK HÂN'IN HALÎFETÜ'R-RAHMÂN HAZRETLERİNE KARŞI MUHÂLEFET VE ÇEKİŞME SEBEPLERİ

Ebü'l-Hayr Hân Hazretleri fâni diyara veda edip, ebedî cennet fezası sathında bekâ mülkünün saltanat tahtına kurulunca padişah târihlerinin sayfalarında da yazıldığı üzere Özbek hanlarının mülkünde birçok karışıklıklar ortaya çıktı. Şeybânî ulusunun hanlık sırası Haydar Hân'a ulaştı. Kazak ulusu tarafında da sultânlar hanlık lafını etmeye başladılar. Onlardan birkaç kişi arasında bu mertebe tedâvül ettikten sonra hanlık sırası Burunduk Hân'a geldi. Burunduk Hân ulusun büyüklerinden ve ünlü hanların evlatlarından biridir. Çünkü ilâhî takdir uzun yıllar boyunca hanlık sırasının yüce Hân Hazretlerinin ve onun evlat, torun ve seçkin akrabalarının devlet ve ikbal semâsında dönmesini, ilim ve saadetlerinin âlemin dört bir yanına ulaşmasını, eyalet ve hilâfet kandillerinin âlemin en ücra köşesine kadar uzamasını istemiş ve bu minvalde cârî olmuştu. Sünnetullah cereyânı esâsınca da bir devletin kandilleri âfet ve belâlar karanlığını aydınlatmaya başlayınca hemen her taraftan soğuk bir rüzgâr o ilâhî nuru söndürmek için esmekte ve o aydınlığı ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Sonunda da o keskin ateşin kin ve azâbından sakal ve bıyığını yakmakta ve kendisi zarar görmektedir. Bu saadet چراغının nûrunu “Allâh'ın nûrunu ağızlarıyla söndürmek isteyenler”⁸⁷⁹ söndürmeye çalışmakta ve Halîfetü'r-rahmân Hazretlerinin varlığını ortadan kaldırmak için büyük çaba göstermektedirler ama her söndürme kasti bir azim alevlendirdi ve düşmanın her kınaması bir esenlik getirdi, her eziyet bir yardım ve hidâyete vesîle oldu. Târihte de beyan edildiği üzere küçük yaşlardan itibaren Hân Hazretleri düşmanın hilelerinin sıkıntı ve mihnetleriyle belâyâ müptelâ oldu. Bozkır hanlarından birçok düşmanlıklar zuhûr etti. Ama ilâhî takdir esasınca o düşmanlıklar Hân Hazretlerinin kendi vatanına alışmasına ve vatanıyla ülfet edinmesine engel olmuştur. Yoksa eğer bu sıkıntılar ve olaylar olmasaydı o himmeti yüce Hân asla âlemi

⁸⁷⁹ Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 32.

fethetmeye yönelmez, lezzetlere gömölüp itaat feryâdı ile meşgul olup böylece âlemleri fetih mertebesini tahsil etmez, ülkeleri ele geçirme çabalarını sergilemezdi.

Zîra feragat ve rahatlık; dünya ve âhirette kemâl talebine engel teşkil etmektedir. İstirahat talebi her iki dünyada da devlet mertebelerine ulaşmaya en büyük mânidir. Bu hususta Hân Hazretlerinden çok ilginç bir hikâye işittim ki onu da beyan edeyim inşaallâh.

Hikâye

Bir gün mekânı yüce Hân Hazretleri Türkistân ovasında şöyle buyurdular: Bu büyük ova ve sahrânın ünlü sultânları, itibarlı büyükleri ve hanların çocukları Özbek soyundandır. Vukûf ve şuur haddine erişmiş, çocukluk çağından kurtulup akıl ve bulûğ çağına ermişlerdir. Teklif ve ünsiyet aşamasında rüş ve salâha ermişlerdir. Ama daha çok mal edinme hususunda çaba göstermekte ve koyun sürüleri edinme için didinmektedirler. Bu da onların malının artışına neden olmaktadır. Çaba ve gayretleri hayvanların artışına ve o da mallarının çoğalmasına zemin hazırlamaktadır. O sonsuz ovalarda koyunlardan birçok faydalar elde etmekte ve çok kısa bir sürede büyük bay⁸⁸⁰ olmaktadır. Özbek ve Moğol dilinde mu'teber mal sahiplerine “bay” demekteler.

Hazret devamla şöyle buyurdu: Geçimin kıvâmı ve âhiret işinin intizâm sebebi olan mal talebinin başlangıcı olan bulûğ çağında bile koyun sürüleri edinmeye asla meyylim olmadı. Himmetimi tümüyle şâhin, doğan, atmaca gibi hayvanları terbiye etme ve yetiştirmeye harcadım. Bu avcı kuşlardan biri de çok iri yapısı olan kartaldır. Özetle padişah hazretlerinin huzuruna hemen büyük bir kartal getirdiler, sûretini görünce akıl hayranlık içinde kalmakta ve onun ilginçliği hususunda fehim ve anlayışlar şaşkınlık vâdisine uçmaktaydı.

⁸⁸⁰ Moğolca'da Varlıklı zengin anlamına gelmektedir. Bkz. Ferhat Rahimî, “Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünde Yer Alan Moğolca veya Türkçe-Moğolca Ortak ve Benzer Sözcükler Üzerine, Olce maddesi”, IV. XV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı 25-28 Eylül 2020, Gürcistan-Tiflis.

5.21.2.Avcı Kuşların Büyüğü Olan Kartalın Özelliği

Pençeleri aynen ölüm pençesi gibi ve gagası keskin dişleri andırıyordu. Cüssesinin büyüklüğü hayâli anka kuşunu canlandırıyordu. Zihinlerde kanatlarının renkleri Mani adlı ressamın renkler bahçesiydi âdeta. Kara ve deniz kuşları üzerinde uçuşu, âdeta canlıların ruhunu almak isteyen vadedilmiş ecel gibiydi. Sesi canlıların bedeninden ruhlarını çekip almak isteyen kuşun sesini andırıyordu.

Havadan ceylanın başına inişi, göklerden güçsüzlerin başına inen ecel-i muallaktı sanki. Avlarken çıkardığı ses, avcının kulağına çeng ve ud çalgılarının güzel sesi gibi geliyordu.

Beyitler

Avcı kuşlardan güç ve hızıyla
Kartal gibi bir avcı görmedim
Pençesi ecel pençesi gibi
Ki ruh kuşu ondan korkmakta
Kuşları öyle bir tutmakta ki
O an yokluğa adım atmakta
Gökten ceylanın üzerine inişi
Âdeta kartal parçalamaya düştü
Gök mavisi hızlı uçan kartal odur
İnen muallak ecel odur.

Mekânı yüce Hân Hazretleri devamla şöyle buyurdular: Bu cinsten çift başlı efsanevi bir kartal özel avcılarının emirinin kudret ellerine geçti. Her sabah âlemleri fetheden azim kartalı, kara ve deniz hayvanlarını avlamaya meylediyordu. Akşam kartal, şâhin, doğan ve diğer avcı kuşlar avcılıktan geri döndüğünde o avcılarının getirdiği etlerden büyük bir sofraya kuruyordu. O sofradan yiyenlerin tümü fakirler,

dervişler, hâfızlar, âlimler, ilim ve salâh ehli olan kimselerdi. Bu Sultânın aklından asla diğer sultânlar gibi koyun sürüleri toplamak düşüncesi geçmiyordu.

Bu hikâyede akla gelen ilk anlamda çok büyük faydalar ve anlamlar gizliydi. Padişah hazretleri de koyun sürüleri toplamak, rahatlık ve istirahat araç gereçlerini çoğaltmak peşinde koşsaydı, âlemleri fethetme zahmetine katlanmaz, zorluklarını göze alamazdı. Bu durumda da hedefe ulaşmak için asla bir çaba gösteremezdi. Sürü, toplama refah ve nimetlerden istifâde sebeplerinden yüz çevirdiği için âlemleri fethetme azmi mutlak bir şekilde avlanmaya yönelmiş, o beldeleri vatan edinmeyi de âlemleri fethetmeye doğru hareketine engel görmemiş ve ilâhî takdir üzere kemâl mertebesine eriştikten sonra Kıpçak ovasından dışarı çıkmış ve Mâverâünnehir diyarına meyletmişlerdi. Hân Hazretleri bir müddet kıvanç diyarı Buhârâ'da kaldı ve Kur'ân-ı Kerîm'i kıraat ve hıfza başladı, çeşitli ilim ve mârifetler elde etti ve azîz nefislerini fitrî ve ahlâki kemâller, vehbî ve kesbî mârifetler ile süsledi. O zamanlar çok ağır işler ve fetih faaliyetleri, âlimler, sâlihler ve kemâl erbâbı ile oturmaya ve ilim talebine engel olmadığı için ilim ve amel alanında fakirlik, züht ve kemâl erbâbı ile sohbetten kemâl ile süslenme hâsıl oluyor, ilim ve görüş göklerinin zirvesine tam bir yükseliş gerçekleşiyordu. Âlimler ve velîlerle birliktelik ona, vadedilmiş mazharın zuhûrunun ve gizli gayp perdesinden gizli sırrın ortaya çıkışının vaktinin geldiğini anlatıyordu. Allâh Resûlü'nün (s.a.v) Hâris hususunda buyurduğu mev'udun vâdi yaklaştığı için eserleri de ilham erbâbının kalemleri mecrasından ve velîlerin bildirimleri, hayâlleri ve esaslarından yüce hatırına tecellî etmişti. Bunlardan biri de Mevlânâ Ahmed olarak adlandırılan Rum velîleri ve âriflerinden büyük bir zâtın (Allâh ruhunu kutsal kılsın) yazmış olduğu İskendernâme adlı kitaptı. Bu kitapta İskender-i Rumî'nin hikâyesi detaylıca anlatılmış ve Rum Türkçesi ile yazılmıştır.

5.21.3. Türkçe Yazılmış İskendernâme⁸⁸¹ İsimli Eserin Tanıtımı

⁸⁸¹ Ahmedî'ye ait kitaptır. Türk edebiyatında ilk İskendernâme ve sonundaki “Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân” kısmı ile şöhet bulan divân şâiri. İskendernâme. Ahmedî, edebiyatımızda daha çok bu mesnevisiyle tanınır. 792/1390 telif edilen eserin çeşitli yazmalarındaki farklılıklardan, müellifin

Ne de güzel bir kitaptır bu kitap! Kitabın önsözü ilimler, mârifetler, parlak cevher gibi nükteler ve dakik latîfeler hazînesi ile doludur. Tevhîd-i ilimlerin ve vecdlerin hakikatleri ile karışık ve nasihatın zehirli suyunu, mârifet şekerleriyle iç içe beyan etmiştir. Tasavvuf hakikatlerinin yayılmasında Mevlânâ'nın Mesnevî adlı eserine denktir ve mârifet inceliklerini edâ hususunda mânevî ilimlerini neşretmektedir. Her beyti mânaların rıdvan cennetinden bir oda, her harfi temel yüce mârifet kapılarından bir kapı mertebesindedir. Diziliş ve intizam berraklığı, sulûk ve talep vâdisine susayanlara âdeta ruh vermektedir. Metin çeşmeleri riyâzet çekenler vâdisinin kaybolanlarına kılavuz, her mîrâsı hakikatler dârüsselâmına doğru açık bir kapı ve her kâfiyesi fetih menzillerini kat etme hususunda mârifet atının dizilişi mesâbesindedir.

Beyitler

İskendernâme yüce bir nüshadır
Sırlar çarkı ve zamâne sıcaklığıdır
Şâir ki ona bir cevap getirmiş
Diziliş atının ayağı sürçmüştür
Mârifet çeşmesinin kaynağı biliyorum onu
İncelikler güneşinin doğuşu anlarım onu
İlim ve mârifetler incisinin mâdeni
Onun tavsîfi her sıfatın gücü dışında
Hak olan bilinç ve aklın yardımcısı
Hak yolunun sâliklerinin kılavuzu.

eserine bu târihten sonra da 813/1410 yılına kadar bazı ilâveler yaptığı anlaşılmaktadır. “Mevlid” bölümü ile “Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân” kısmı daha önceki nüshalarda da bulunmaktadır. Telif târihi *Osmanlı Müellifleri*’nde 808/1405 olarak belirtilmiştir (II, 735). Eser, I. Bayezid’in oğlu Emîr Süleyman’a sunulmuştur. Bkz. Günay Kut, “Ahmedî”, *DİA*, C.II, İstanbul 1989, s.165-167.

İlâhi dostlardan biri, Hân Hazretleri ovadayken onu, hediye ünvânıyla padişah meclisine takdim etmişti. Hân Hazretleri bu kitabı okumaktan ve bu kitaba göz atmaktan birçok kapılar fethetmiş, o incelik ve hakikatler cevherinin mârifet hazinelerini âdeta hâfızasına işlemişti. Âlemleri fethetme ve cihânı ele geçirme hususundaki en büyük teşvik edici unsurlarından biri de öz mârifetler ihtivâ eden bu kitabın arka kapağında yazılı olan iki beyitti ki bu beyitler ilham erbâbının yazılarının bakiyesi sayılırdı. İçeriği de ova taraflarında yaşayan bir kimseye hâsıl olacak fetihlere işâret etmektedir. Bu cümleden olarak şu lafız orada mevcuttu:

“İlim ovadan kaldırdı fitneyi”

İşte bu satırlar onu, mevrus mülkü talep etmeye ve de âlemin dört bir köşesine adâlet ve ihsanın yayılmasını iradede bulunmaya sevk etmişti. Bu, güneşin içine şöyle tesir etti “Bu vadedilmiş mazhar neden biz olmayalım ve yeryüzüne eserler cevherini neden biz serpmeyelim?” düşüncesiyle “Yüce Allâh himmet yüceliklerini sever ve aşağılık himmetlerden nefret eder” hükmünce himmet yüceliği makamından dolayı malı mülkü az olmasına rağmen âlemleri fethetme talebinde güçlülük hissetmişti. Şâir Mütenebbî⁸⁸²’nin metin şiirinde de beyan ettiği makama ermişti.

Bir işe tedbir adımı atınca

Azını arama, zîra yiğidin işi budur

Küçük işlerdeki ölüm tadı

Büyük işlerdeki ölüm tadı gibidir.

Böylece Hân Hazretleri büyük önemli işlerin tedbirine daldılar, hedefe varma hususunda çok uzaklara göğüs gerdiler. Maksat ve hedeflere ulaşmak yolunda zahmet denizine girmeyi kolay saydılar. İşte böyle olunca da istenilen şey oldu ve gerçekleşmesi talep edilen her şey gerçekleşti.

⁸⁸² Ebü’t-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Abdissamed el-Cu’fi el-Kindî el-Mütenebbî (ö. 354/965) Arap şâiridir. Geniş bilgi için bkz. İsmail Durmuş, **DİA**, C.XXXII, İstanbul 2006, s.195.

Ama ovadaki hanlar ile mukâtele, mücâdele, çatışma ve düşmanlıkların sebebine, özellikle de ovadaki en meşhur komutanlardan ve en büyük hanlardan biri olan Burunduk Hân'a düşmanlık nedenine gelince; şüphesiz bütün bunlar bu başarılı devlete karşı onun duyduğu haset duygusuydu. Bu duyguları nedeniyle saadetli, değerli garibin hatırını incitmiş ve bu nimet, padişahlık güç ve kudreti kıskanarak huzurunu bozmuştu. Zîra mîras ve liyakat esasınca da Kıpçak ovasının hanlık makamı Hân Hazretlerinin hakkıydı. Zîra Hân Hazretlerinin güçlü ataları ve mesut büyükleri Kıpçak ovasının mutlak hanlarıydı. O muhalif cemaat de çok iyi biliyor ki eğer Hân Hazretleri bir ülkeyi ele geçirmek isterse, hiç şüphesiz fetih kapıları yüzüne açılır ve ovadaki diğer hanların iftihar sayfasını kapatırdı. Yüce Hân Hazretleri ile Burunduk arasında Özbek ulusu içinde, özellikle de büyük padişah târihinde yazılmış olan birçok makamlar, günler ve savaşlar mevcuttur. Nitekim ben bizzat Hân Hazretlerinin güzel takdirinden şöyle buyurduğunu işittim: “Bir defasında özel kuvvetlerden yüz kişilik bir güçle, elli binden fazla savaşçısı olan Burunduk ordusuna saldırdık. Onların evleri yönünden aileleri ve mallarına kadar sızarak talan, yağma ve katliamdan bir an olsun el çekmedik. Onlardan bir tek savaşçı bile dışarı çıkıp bizimle savaşmaya cesâret edemedi. Yağmayı önlemeye, kararan yüzlerini ağartmaya ve sayfalarına yazılan bu utancı silmeye güçleri yetmedi. Böylece biz oradan ganimetler elde ederek esenlik içinde galip ve muzaffer olarak onları katlederek ayrıldık.”

Buna benzer birçok olaylar aralarında meydana gelmiştir. Bunlardan biri de Mâverâünnehir fethedilmeden önce Türkistân kaleleri ve memleketlerinin fethedilmesi idi. Ardından da Muhammed Tîmûr Sultân Hazretleri Otrar kalesi eyaletini ele geçirdi. Oysa Hazret o zamanlar yaşı küçük olmasına rağmen Otrar kalesinde sükûnet etmiş ve oradan o ovadaki Hân ve sultânlarla mücâdele etmeye başlamıştı. Burunduk Hân, sultânlar ve otuz binden fazla süvâri birlikleriyle Muhammed Tîmûr Sultân Hazretlerinin sükûnet ettiği o kaleyi muhâsara etti. Böylece savaşmaya ve düşmanlık sergilemeye başladı. Mekânı yüce Hân Hazretleri küçük yaşlarda olmasına rağmen “Aslan yavrusu da şöhrat ve hakikatinde aslan gibidir” hükmünce asla korkuya kapılmadılar, kale komutanı olarak kaleyi güçlendirdiler ve

böylece saltanat sırasının geldiğini ovadaki hanların zekâ kulağında çınlattılar. Sonunda Burunduk Hân kaleyi fethetmekten ümidini kesti. Muhâsara uzayınca da ordusunda zaaf, horluk ve zillet ortaya çıktı. Asla kalenin üzerinde bir güç ve galipiyet sergileyemedi. Sonunda savaştan el çekerek, atını mahmuzlamış, ovaya doğru geri dönmüş ve o mekândan yaya olarak ayrılmıştı. Özetle savaş oyununda mat olmuş, oyunu kaybetmişti.

5.21.4.Mâverâünnehir Padişahlarını Ortadan Kaldırma

Padişah devletine dâhil olunca, o beldelerin iktidarını elinde bulunduran sultânlar yok olmaya başladı. Âdeta ilâhî takdir dili gizli derinliklerden şöyle vahyetmişti: “Onlar, bahçelerden, pınarlardan nicelerini geride bıraktılar.”⁸⁸³

Âdeta o bozkırların şaşkınlıklarına “Onlar, azap içinde bulundurulurlar”⁸⁸⁴ âyetini okumuş ve kulların rabbinin kazâsı, “Şüphesiz Rabbin olup biteni görüp gözetlemektedir”⁸⁸⁵ diye intikam alacağını bildirmişti. “Rabbin üzerlerine azap kamçısı yağdırdı”⁸⁸⁶ ifâdesiyle onları kınamış, azaba maruz kalacaklarını bildirmişti. Çağatay sultânlarının yaşlılarının evini ölüm şimşekleri harâp etmişti. Çok az bir zaman sürecinde o büyük ordu, geçmişte o kadar güçlü, mutlu ve başarılı olmasına rağmen helak olmuş, gençleri talihsizliğe uğramış, akılları dengesiz hale gelmiş ve devleti çöküntüye uğramıştı. Bazısı kanlar içinde helak olmuş, yere serilmiş, diğer bazıları ise esir olmuş, her bir köşede mahpus düşmüş ve kimi de “Eğer Allâh onlara sürgünü yazmamış olsaydı, elbette onları dünyada (başka şekilde) cezâlandıracaktı”⁸⁸⁷ âyetinde buyrulan gizli azap, şaşkınlık ve perişanlığa düşmüştü. Baysungurları (Hintli Moğol sultânları), Moğol beldelerine katılarak Moğol olmuş Bâbürlüleri Hindistana kaçarak Kâbilli olmuştu. Özetle onca sevinç, neşet, ferahlık ve feyizler, zafer ve

⁸⁸³ Kur’ân-ı Kerîm, Duhân, 25.

⁸⁸⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Rum, 16

⁸⁸⁵ Kur’ân-ı Kerîm, Fecr, 14. (Kitapta 13. Ayet yazılmaktadır.)

⁸⁸⁶ Kur’ân-ı Kerîm, Fecr, 13. (Kitapta 12. Ayet yazılmaktadır.)

⁸⁸⁷ Kur’ân-ı Kerîm, Haşr, 3.

kurtuluşlar âdeta âfete uğramış, bitkilere dönmüştü. “...daha sonra çer çöp olup rüzgârla sağa sola savrulan bitki gibidir. Allâh, her şeyi yapabilecek güçtedir.”⁸⁸⁸

Beyitler

Döktü Allâh’ın kahrı zaman âfetini
Mâverâünnehir sultânlarının üzerine
Cümle yaşlıları helak oldu
Her biri toprağa esir oldu
Her birinin mülkü diğerine kaldı
Bu kardeşten o kardeşe geçti
Sonunda mülk işi ve cihânı koruma kaldı
Büyüklerden çocuklara kaldı
Baysungur yüzlerde gama esir oldu
Sultân Ali gibi âlemde oldu
Bâbü Moğol mülkü ve haşmetinde
Kâbilli oldu ve galeyana kapıldı
Hân’ın bayrağı çekilince göndere
Mülk yeniden ehline döndü
Düşmanlar fakir oldu
Cengiz sancağı yükseldi
Cihân oldukça cihân padişahı
Hân oğlu Hân Muhammed Şeybânî.

⁸⁸⁸ Kur’ân-ı Kerîm, Kehf, 45.

Hân Hazretlerinin saltanat güneşi yükselip Moğol ve Çağatay sultânlarının saltanat ve mülkü yokluğa sürüklenince, ovadaki hanların hasedi kabarmaya başladı. Hakikatte onlar elbise ve kumaşa aşırı ihtiyaç olması ve elbise ve kefenin insan için zaruri bulunması vâsıtasıyla, tüccar kılığında aralarına sızıyor ve Hân Hazretlerinin beldelerine karşı savaş açıyorlardı. Bu yüzden padişah hazretleri birçok defâsında Türkistân halkının Kazak tüccarları ile alışveriş yapılmamasını emretmiş ve bu tedbirle halkları arasında gezinmelerini yasaklamıştı. Bazı Türkistân ve Hârezm beldelerinde Kazak tüccarlarının mal varlıklarının müsâdere edilmesine hükmedildi. Hân Hazretlerinin bu hükmü vermesinde birçok hikmet ve maslahât vardı.

Hikâye

Yüce Sahâbenin (a.s) sîret ve megâzî kitaplarında sahih bir şekilde yer aldığı üzere Mısır beldesini Müminlerin Emiri Ömer b. Hattâb'ın emriyle Amr b. Âs fethetmişti. Hikâye özetle şöyledir: Ebû Ubeyde b. Cerrâh Şâm'ın tümünü fethedince Herkül ve Rum ordusunu Şâm beldesinden çıkardı. Büyük bir fetih gerçekleştirdi. Oradan da o zamanlar Nasranîlerin Kâbesi olan Beytü'l-Makdîs'i fethetmeye yöneldi. Amr b. Âs, Beytü'l-Makdîs'i Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın emriyle kuşattı. O gün Amr b. Âs, Ebû Ubeyde'nin ordusundaydı. Mescid-i Âksa'da toplanan kişiler ve ruhbanlar Amr'a haber salarak bu memleketi fethedemeyeceğini haber verdiler. Zîra onlara göre İsrâiloğullarına nazil olan ilk kitapta Beytü'l-Makdîs'in âhir zamanda adı üç harfli olan biri tarafından fethedileceği yazılıydı. Onun adı ise dört harfliydi. Dolayısıyla da o kimsenin gelişinin ve Beytü'l-Makdîs'e yerleşmesinin birtakım nişâneleri vardı ki bunların hiçbirisi Amr hakkında doğru değildi. O halde “Sakın boş yere çaba gösterme ki asla burayı ele geçiremezsin, kuşatmayı sona erdir” dediler. “Çünkü bunların içinde (insaflı) keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar”⁸⁸⁹ âyetinde belirtilen keşişlerin, yani Nasranî milletin bilginlerinin elçisi Amr b. Âs'ın yanına gelince Amr cevap olarak şöyle dedi: “Bu memleketi Arap olan Muhammed'in (s.a.v) dînine yardım olarak bizzat Hak Te'âlâ fethedecektir. Bu da sizlere risâlet tevâtürü ve

⁸⁸⁹ Kur'ân-ı Kerîm, Mâide, 82.

dâvetinin genelinde malum bulunmaktadır. Size de İncil hükmünce dâvetini kabul etmeniz farz kılınmıştır. Ben de buradan geri döneceğim ve Müslümân olduğunuz için asla malınıza, nefsinize, kadınlarınıza ve mülkünüze karışmayacağım. Ama kitabınızda bu ülkeyi üç harfli birinin fethedeceğinin yazılı olmasına gelince... Evet, benim adım üç harfli değildir. Ben bu ülkeyi almayacağım. Ben adı üç harfli olan birinin memuruyum. O gelince sizin kitapta gördüğünüz alâmet de doğruysa bu durumda gerçeklik kazanır. Bu hususta hiçbir şüpheniz kalmaz.”

Hemen olayın raporunu Ömer’e ilettili. Ömer, muhâcir ve ensârdan büyük şahsiyetler eşliğinde Medîne’den dışarı çıktı ve Müminlerin Emiri Ali b. Ebî Tâlib’i (a.s) Medîne’de kendi yerine bıraktı. Medîne’den Beytü’l-Makdîs’e yöneldi. Abbâs b. Abdülmuttâlib’i de kendisi ile götürdü. Yolda giderken Hz. Abbâs eşeğe binmişti. Bu merkebe Allâh Resûlü arada bir binerdi. Peygamber vefât ettikten sonra da Abbâs o bineğe bindi. Bu sefer de Abbâs o merkebe binmişti. Halîfe olan Ömer b. Hattâb ise üzerinde mahfe olan deveye binmişti. Ordu komutanları da sırayla artlarından hareket ediyordu. Şâm fethinde Kayser’den alınan ganimetlerden oluşan tam teçhizatla Ömer’e katılmışlardı. Ömer beyaz bir gömlek giymiş, başına da bir sarık sarmıştı. Yolda Halid b. Velîd’in ordusu da Humus tarafından onlara katıldı. Onlarda ipek elbise giymişlerdi. Ömer onları ipek elbise giymekten sakındırdı. Zübeyr b. Avvâm, “Peygamber (s.a.v) savaşta ipek elbise giymeye ruhsat vermiştir” diye Halid için şâhitlik etti. Şimdi de mezheplerin görüşüne göre savaşta ziynet ve ipek elbise giymek kâfirleri öfkelenmek için olduğundan câizdir. Özetle Ömer bu sîret ve sûretle Muhâcir ve Ensâr eşliğinde Beytü’l-Makdîs’e girdi. Beytü’l-Makdîs kalesinin karşısında bir taşın kenarında durdu. Bütün keşîş ve ruhbanlar onu görmeye geldiler. Ömer devesinden inerek devenin mahfesini elleriyle indirdi ve taşın üzerine koydu, cübbesini yakınlarındaki ağaca asarak kendine gölgelik yaptı. Sırtını mahfeye dayayarak Beytü’l-Makdis’e karşı oturdu. Keşîş ve ruhbanlar halka şehrin bütün kapılarını açmalarını emretti ve Ömer’e selâm vermek için yerlerinden çıkmalarını istedi. Halk da dışarı çıkarak ashâbı gördü ve onlarla Beytü’l-Mukaddes’e gittiler. Ömer, Dâvûd’ın (a.s) Mihrâbı olarak adlandırılan ve belki de “Sana davacıların haberi

geldi mi? Hâni onlar duvarı aşarak mâ‘bede girmişlerdi’’⁸⁹⁰ âyetinde söz konusu edilen mihrapta namaz kıldı. Namazda Sâd sûresini okudu, secdeye kapandı. İmam-ı Âzam da bu esas üzere Sâd sûresinin secdesinin tilâvet secdesi olduğuna hükmetmiştir. Dolayısıyla da namazda secde edilip edilmeyeceği konusu buradan anlaşılmamaktadır. Özetle Beytü’l-Makdis’in fethinden sonra Amr b. Âs Ömer’den kendisine bir ordu vererek kendisini Mısır’a göndermesini istedi. Ömer bu hususta tereddüt ettiğinden şöyle dedi: “Medîne’ye geri dönelim, daha sonra Mısır’a ordu göndeririz.” Amr b. Âs sadece Şâm beldesinin sonu sayılan Katiyye’ye kadar gitmek ve Ömer’in mektubu eline geçene kadar Mısır’a girmemek üzere ruhsat aldı. Amr dört bin kişiyle Mısır’a yöneldi. Mısır’ın melikleri olan Kıbtîlerin ordusu ise üçyüz binden fazlaydı. Ömer daha çok askerlerini Kısra ile savaşmaya gönderme niyetinde olduğu için bu duraklamaya girmişti. Amr b. Âs ise bu işin elinden geldiğini görüyordu. Bazı megâzî rivâyetlerinde Amr b. Âs’a “Mısır’ı fethetme hususundaki cüretin ve bu iş için teşebbüste bulunmaktan korkmayışının nedeni neydi?” diye sorulduğunu ve Amr’ın şöyle cevap verdiğini gördüm: Ben Müslümân olmadan önce Kureyş kabileleriyle beraber ticâret için Beytü’l-Makdis’e gelmiştim. Develeri sırayla otlatıyorduk. Birgün sıra bana geldi ve Beytü’l-Makdis’in dağlarının birinde develeri otlatırken padişah elbisesi giyen birini gördüm, yanıma gelince su istedi ve bende ona su verdim, yiyecek bir şeyler sundum ve ardından bir ağacın gölgesinde uyudu. Bir yılanın ona yaklaştığını gördüm ve okla o yılanı vurdum. O şahıs uyanınca ve durumu görünce bana şöyle dedi: Ey Arap! Sen bugün iki defa beni ölümden kurtardın. Birincisi ben susamıştım ve sen bana içecek su vermeseydin ben helak olurdum. İkincisi bu yılan canıma kastetmişti ve sen onu öldürdün ve beni kurtardın. Bil ki ben Mısır padişahzâdelerinden biriyim. Mısır ve melikleri de Kıptîlerdir. Beytü’l-Makdis’e seyahat için geldim. Kaç gündür susuz kaldım ve sen bana su verdin ve beni kurtardın. Benimle Beytü’l-Makdis’e gelmeni ve böylece hakkını ödemek ve sana lâıyk hizmette bulunmak istiyorum.”

⁸⁹⁰Kur’ân-ı Kerîm, Sâd, 21.

Ben de Mısır ülkesini gezmek istiyordum. Böylece o padişahzâde ile İskenderiye'ye geldik. Orada bana hakkıyla hizmet etti ve hakkımı ödedi. O gün bayram olduğu için bütün melikler orada hazır olmuş polo oynuyorlardı. Çok sevinçliydim. O esnada polo oynadıkları top aniden yerden havalanıp benim elbisemden içeri girdi. Bana saygı gösterip padişahzâdelerin yanına oturtular. Özetle padişahzâdeler polo topunun elbisemden içeri girmesine şaşırdılar ve şöyle dediler: “Bu topun hükmü bâtil oldu!”

Ben işin gerçeğini sordum şöyle cevap verdiler: Bu, yıllardır aramızda bulunan bir toptur. Kıptî meliklerden her kim bir gün Mısır'a padişah olacaksa polo oynadığımız gün bu top o kişinin yanına gidiyordu. Biz bunu yıllardır tecrübe ettik. Bu top kimin yanına ve elbisesine kaçtıysa o kimse mutlaka Mısır mülküne galip gelmiştir. Âdetâ Mısır ülkesinin hükümdarlığı polo topu sayesinde onun eline geçmektedir. Şimdi ise bu topun senin elbisenden içeri girdiğini gördük. Sen ise Hicâz'dan Arap birisin. Bu mülkün sana geçmesi imkânsızdır. Bu yüzden de bu topun hükmünün bâtil olduğunu anladık. Bu yüzden şaşırdık. Gerçekten de o gün Mısır ülkesinin hükümdarlığının benim elime geçeceğini ben de imkânsız görüyordum. Zîra benimle o yüce makam arasında hiçbir münâsebet yoktu. Ta ki sonunda yüce Allâh Arapları İslâm ile şereflendirdi. Biz de İslâm ordusu ile Şâm mülkünü fethettik. Rum Kayseri gibi bir padişahı mağlup ettik. Şâm mülkünü onun elinden aldık. Rum beldelerinin hudutlarına vardık. Ben Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın emriyle Beytü'l-Mukaddes'i kuşatma altına aldım. Sonra da orayı ele geçirdik. Aklıma o hikâye gelince dolayısıyla da polo topunun elbiseme kaçması olayında Kıptî meliklerine malum olan tecrübemin etkisinin şimdi zuhûr edeceğini anladım. Bu da benim cesâretli olmamı sağladı ve Ömer b. Hattâb'dan bir ordu isteyerek Mısır'a yöneldim. Şâm'ın sonu olan “Katiyye”⁸⁹¹ beldesinde bulunmam ve Ömer'den mektup gelinceye kadar orada durmam, Mısır'a gitmemem kararlaştırıldı. Eğer ordu Mısır'a gelecek fırsatı bulursa ben de onlarla Mısır'a giderim, yoksa da İslâm ordusu Kisrâ ile savaştan dönünceye kadar ben de geri döner ve bir yıl daha beklerim. Ömer adet edindiği üzere orduyu bir

⁸⁹¹ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 160-161.

yıl Kayser'e ve diğer yıl ise Kısra'ya savaşmak için yollardı. Bu yıl ise orduyu Kısra'ya yollama sırası gelmişti. Amr b. Âs'ın yanına ise dört bin civarında asker vardı. Kıptî ordusunun ise üçyüz binden fazla askeri vardı. Amr, Ömer Medîne'ye dönene kadar Katiyye'de durdu. Orduyu Kısra'ya göndermek daha zaruriydi. Ömer, Amr'a şöyle bir mektup yazdı: "Eğer Mısır ülkesine gitmediysen hemen yanındakilerle beraber geri dön. Eğer yola koyulmuşsan da artık geri dönme. Yola koyulduktan sonra geri dönmek İslâm ordusunun haysiyetini lekeler."

Ömer'in elçisi Amr'a ulaşınca, Amr sahip olduğu zekilikle Ömer'in böyle hükmedeceğini anladı. Hemen orduya mektubu okumadan önce Mısır'a doğru harekete geçirmesini emretti ve böyle yapmasının sebebi ise Ömer'in "Mektubum gelinceye kadar bekle" emri oluşu nedeniyleydi. (Artık mektup gelmişti, hareket edebilirdi ve onu okuyup okumamak Amr'ın elindeydi.) Şâm beldesinin son durağı olan Katiyye'den harekete geçerek çakıllı yollardan Mısır şehirlerinin ilki olan Kuttâre'ye⁸⁹² vardı. Ömer'in mektubunu istedi. Mektupta şöyle yazılıydı: "Mektubumu okuyunca henüz Mısır'a gitmemişsen artık gitme, ama eğer gitmişsen geri dönme. Bana bildir ki mümkün olduğu kadar sana yardımcı birlikler göndereyim."

Böylece Amr da Mısır'a girdikten sonra bu mektubu okuduğu için ashâba şöyle dedi. "Şimdi Mısır'a gelmiş bulunmaktayız. Müminlerin Emiri'nin hükmü de Mısır'a gittikten sonra artık geri dönmemektir. Özetle artık Mısır mülküne girdik."

Ashâb şöyle dedi: "Yüce Allâh'a tevekkül ederek ilerleyelim ki İslâm ordusu asla çokluk ile galip gelmemiştir".

Nil nehrinin kenarına varıp Mısır-i Atik denilen yere geldiklerinde Amr büyük çadırını Fustat'ta kurdu. Mısır hükümdârı Kıptî meliklerden ve Mısır Firavunlarının neslindendi. Tahtta oturduğu yer ise Mısır'a kadar üç günlük uzaklıkta olan İskenderiye'ydi. Amr ona mektup yazarak O'nu İslâm'a dâvet etti ve onlara şu üç şeyden birini tercih etmeleri gerektiğini hatırlattı. Ya Müslümân olup mal ve mülkleri güvende olacak ve Amr İslâm şeriatını tâlim buyurduktan sonra Ömer'in emriyle geri

⁸⁹²Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.161.

dönecek ve Ömer mülkü istediğine bırakacak, ya barış yapacaklar, bu durumda Rum padişahına verdikleri cizyeyi Müslümanlara verecekler, ya da savaşa hazırlanacaklar.

Mektup Mısır padişahına ulaşınca hemen akrabalarından olan yöneticileri ve Kıptî emirleri hemen topladı ve onlarla meşveret etti. Onlar da şöyle dediler: Biz Kayser'e cizye veriyorduk. Bunlar şimdi Kayser'i mağlup ettiler. Mülkünü elinden aldılar, bizim Araplarla savaşacak gücümüz yok. Maslahat şu ki onu da Kayser sayalım ve cizye vererek ona itaat ve teslimiyet gösterelim ve böylece kendimizi bunlarla savaş azâbından kurtaralım.

Amr'a salâh üzere bu cevabı verdiler ve barışa râzı oldular. Ayrıca Mısır padişahının İskenderiye'den Fustat şehrine (Mısır'ı-Kadim) gelmesi kararlaştırıldı. Zîra Amr'ın çadırı orada kuruluydu. Amr barıştan sonra çadırını toplamak istiyordu ama bir kuş Amr'ın çadırının üzerine yumurta yapmıştı. Amr bu yüzden yavruların yumurtadan çıkıp uçabileceği zamâna kadar çadırını kaldırmamalarını emretti.

5.21.5.Amr b. Âs'ın Yaptığı Mescidin Özelliği

Bu zaman zarfında Amr o çadır kurduğu yerde bir câmi yapmaya karar verdi. Rengârenk mermer taşları, tezhipli saç tavan ve günümüzde örnekleri olmayan çeşitli süslemelerle müzeyyen olmuş büyük bir câmi yaptı ki bugün Amr b. Âs câmisi diye bilinmektedir. Cuma namazları da orada kılınmaktadır. Ne kadar da azametli bir câmi! İslâm mâbetlerinden bir mâbed! Bütün taşları nakışlı mermerden, tavanının etrafı ham altın ile tezhip edilmiş, her sütunu "sütun sahibi İrem" binalarını andırıyor, insanlara sütunsuz yapı görünümü vermekte. Nakışlı tavanı âdeta sayısız yıldızlarla süslü şu tezhipli gökyüzü kubbesini andırmakta veya bu masmavi renkli bağın yüzeyi olup "Göğü, gücümüzle Biz kurduk; şüphesiz Biz onu genişleticiyiz"⁸⁹³ âyetindeki yüce tavandan kinâye bulunmaktadır. Kandilleri "biz yakın semâyı kandillerle donattık"⁸⁹⁴ âyetindeki چراğlardan aydınlanmış gibi. Etrafı Kadir geceleri terâvih rüzgârlarının

⁸⁹³ Kur'ân-ı Kerîm, Zâriyat, 47.

⁸⁹⁴ Kur'ân-ı Kerîm, Fussilet, 12.

esinti kaynağı gibidir. Kutsal yüce minberi dokuz kat feleğin derecelerinin bir gölgesi ve sekizinci felek o müminlerin mi‘raç mahalline göre en düşük pâyede bulunmakta.

Beyitler

Cihânda hiçbir yeri görmedi

Her kim Amr b. Âs’ın câmisini görmediyse

Sütun sahibi İrem onu haber vermekte

Sütünsuz oluşu onun sütunsuz eseri

Minberini gör ve gölgesini

Yedinci tavan temelinin çardağı

Sahâbenin bina ettiği mescit

Hak âbidlerinin ma‘bedinin sayılır

Hiç şüphesiz namazdan boş olmaz

Cihânda şu an benzeri yok.

Özetle Mısır padişahı yüzbinden fazla süvârisi ile güzel atların üstünde, altın yaldızlı elbiseler giymiş, ipekten savaş elbiseleri kuşanmış, tam teçhizatlı birlikleriyle Amr’ın çadırının yanına geldiler. Müslümân ordusunun yanına gelince birkaç aba giymiş Arap gördüler ki tahta mızraklarını yere saplamış, at ve develerinin gölgesinde oturmuşlardı. O cemaat arasında sadece emirleri için kurulmuş bir çadır duruyordu ve askerin sayısı da dört binden fazla değildi. Onların sayısı ise üç yüz binden fazlaydı. Hepsi de tam bir teçhizât ve donanım içindeydi. Az sayıda Arap askerlerini ve onların düzensizliğini gördüklerinde barış yaptıklarına pişmân oldular. Birbirlerine şöyle dediler: “Biz barış hususunda hatâ ettik, bu düzensiz, disiplinsiz gruba neden itaat gösterdik, bir tek hamle ile bunları yenilgiye uğratabilirdik. Neden bunlara itaat elini uzattık? Biz bu grubu hiç savaşmadan da etkisiz hâle getirebilirdik. Neden bunlar barışla bizi mahkûm ve mağlup kılsın ki?”

Akıllarından barışı bozmak geçti ve sözleşmeyi bozmaya azmettiler. Savaşma kararına vardılar. O gün artık Amr'ın yanına vardıklarından ve barış sözü verdiklerinden dolayı sözleşmeyi bozmayı durdurdular. Ertesi gün Amr bu durumu onlardan anlayınca padişahlarından, yöneticileriyle beraber ziyâfetine katılmalarını istedi. O grup hazır olunca, Arap usûlünce Acem, Rum ve Kiptîler'le görüşmeden önce onlarla görüştü. Onlarla deve yününden sergilerin üzerine oturdu ve çok büyük bir kazanda yüz baş deveyi tuzlu suda pişirmelerini emretti. Ardından onları parçalara ayırıp her birinin önüne bir parça koyup ikram ettiler. Başka da ekmek, aş, tatlı, yeşillik, turşu ve benzeri lezzetli yiyecekler sunmadılar. Kiptî sultânlar bu yiyeceğe el uzatmadılar ve tek bir lokma yemediler. Sahâbe ve Arap cemaat ise o tuzlu suyla pişirilen eti yediler, tuzlu suyunu da içip dağıldılar. Ertesi gün Amr yeniden Mısır padişahını ve onunla beraber olan sultânları dâvet etti. Bu defada Mısır yemekleri türünden tavuk, kuzu, çeşitli aşlar, helvalar ve rengârenk tatlılar yapılmasını emretti. Şâm ve Fars fetihlerinde ele geçirdikleri nakışlı halıları yerlere serdiler, renkli yastıklar dizdiler, beyaz ekmek, helvalar, turşular, yeşillikler ile donanmış sofrâ kurdular ve Mısır meliklerinin meclisine benzer bir meclis oluşturdular. Sultânlar oraya gelince Mısır halkına özgü bir ziyâfet gördüler. Kiptî meliklerine özgü bir sofrâ kurulmuş, çeşit çeşit nimetlerle donatılmıştı. Sahâbe ve Araplar, Kiptî melikler ve Mısırlılar ile sofrâya kurulup o yemekleri yediler ve lezzetli yiyecekleri bitirdiler. Dâvet meclisi sona erince Amr, Mısır ve Kiptîlerin padişahına şöyle dedi: Fetihlerden önce Arapların yaşamını, lezzetlerini ve mutluluk meclislerini dün gördünüz. Dün onların yemeği tuzlu suda pişirilmiş deveydi. Fetihden sonra da onların; halı, ziynet ve taamlarını bugün gördünüz. Dolayısıyla da gözlerinde nûr ve cisimlerinde ruh oldukça eskiden huşûnet ve kabalık için elbise, ziynet ve taam kullanırken bugün fetihden sonra güzel ziynet, elbise ve taam tadan bu cemaat asla cidâl ve savaştan el çekmeyecektir. Bu lezzet ve nimetleri terk etmeye râzı olmayacaktır. O halde evvelâ yaptığınız anlaşmaya bağlı kalın, salâh ve barışın üzerine fesât örtüsünü örtmeyin. Bunu yapmanın bedeli çok ağır olur ve çok kan dökülür.”

Bu mâna Mısır sultânları nezdinde mâkul kabul gördü, savaşmaktan vazgeçtiler ve barışı tercih ettiler. Amr b. Âs'ın bu hikmetli sözü o cemaati barışa sâdık kalmaya sevketti. Onları ihtilaftan ittifaka yöneltti ve böylece Mısır mülkünü savaşmadan ve zorlanmadan fethetti.

5.21.5.Hân Hazretlerinin Tedbiri ve Hikâyenin Takribi

Bu hikâyeden anlaşılan şudur: Hân Hazretleri, Kazakların; memleketlerin arasına girmesine, Özbeklerin ziynet, nimet ve fetih nedenlerini görmesine asla izin vermeyecektir. Zîra bu memleketleri görme, onların mücâdele ve çatışma içine girmesine sebep olabilir. Bu ülkeleri fethetme, bu nimet lezzetlerine ve ziynetlerine erişme ihtirasıyla, savaş ve düşmanlık için kılıç çekme düşüncesine kapılabilirler. Bu durumda onları def etmek çok zorlaşacaktır. Şu anda Özbeklerin nimet ve huzurundan, mutluluklarından haberleri yok ve kendi kaba ve pislik hayatlarını bile rahatlık ve feragat sermâyesi sanıyorlar. Özbekleri, memleketleri vatan kılma darlığına mübtelâ görüyor ve itibardan yoksun sayıyorlar. Kendi kusurlu, rezil hayatlarından başka hiçbir şeyi değerli ve lezzetli saymıyorlar. Ama bizlere çok yanaşırlarsa değerli mal ve metâ intikâlini, elbise, halı ve gümüş-altın ziynetlerini görünce, Özbeklerin kılıç ve savaşla böylesine güzel bir hayatı Çağatay ve Moğolların elinden aldığını düşünürler. Oysa mutlu ve saadet içinde oluşumuz Hân Hazretleri ve diğer büyükler sayesinde olmuştur. Bu da onların yiğitliğini tahrik etmiş, beldeleri ele geçirmek için çaba sarfetmesine ve muzaffer ordunun birçok sıkıntı ve meşakketlere göğüs germesine neden olmuştur. Dolayısıyla da onlarla çatışma içinde ve kendi aramızda kaynaşma içinde olmalı ve bu durumda bu beldeleri gezmek hususunda tümüyle münzevî hale gelmelidir. İşte bu da makamı yüce Hân Hazretlerinin Kazakların Türkistân ve Mâverâünnehir beldelerini gezmesine engel olmasındaki hikmetleri gözler önüne sermektedir. Bu nükte

sayesinde Kazak askerlerinin Ye'cûc-me'cûc⁸⁹⁵ fitnessi yolunda bir dizi tedbirlerin varlığını ortaya koymaktadır.

Beyitler

Şeybânî Hân'ın aldığı tedbirler
Fetihler ülkesini korumaktadır
Hikmeti her akıllı nezdinde
Akıllıları gönül menziline rehberdir
Nereye akıl atını sürdüyse
Akıllıların fikir atı gibi kaldı
Eğer akılları mîzanda tartarsan
Onun aklı cihânın aklı gibi
Cihân var oldukça ilmi de olur onun
Gücünden kaynaklanır onun.

⁸⁹⁵ Zülkarneyn döneminde ortaya çıkan ve kıyâmetin kopmasına yakın dönemde zuhûr ederek yeryüzünde bozgunculuk yapacak olan topluluk. Bkz. İlyas Çelebi, “Ye'cûc ve Me'cûc”, **DİA**, C. XXXXIII, İstanbul 2013, s.373-375.

5.22.HALÎFETÜ’R-RAHMÂNIN KAZAK DİYARINA YÖNELİŞİNİN ZİKİRİ

Birinci ve ikinci defa âlemlerin fâtihinin azmi Mâverâünnehir beldelerini fethetmeye odaklaştınca ve iltifat gölgesi Horasan memleketlerini fethe doğru uzayınca hicri dokuz yüz dokuz yılında mekânı yüce Hân Hazretleri Ceyhun nehrinden geçtiler. Bu da Horasan beldesini fethetmek için Ceyhun nehrinden geçişin ilkidir. Belh bozkırlarından geçtikten sonra Hân Hazretleri o memleketi kuşatma altına almak için arzular fezasına ikbâl ve saadet otağını kurdu. Bunun üzerine Emirzâde Bediüzzaman Mirzâ⁸⁹⁶ kaçarak o beldedeki dağlara sığındı. Ovadaki bazı sultânlar tarafından onlardan bazı tâifelerin Hân Hazretlerinin belde ve diyarlarına saldırı hazırlığı ve azminde olduğu haberi geldi. Bu haberi duyduktan sonra Hân Hazretleri hareket emrini verdi. Belh’ten dönerek Kazak diyarına yöneldi. Türkmenistân’dan geçerek birkaç günlük yol aldılar. Kazak sultânları Hân Hazretlerinin gelişini duyunca sabır ve güçlerini kaybetti, cesâretleri kırıldı, kaçmaya başladılar. Asla kendi beldelerine doğru dönmediler. Yüce makam sahibi Hân Hazretleri o fesât diyarından sâlim, ganimetle, arzusuna erişmiş, kâmil ve galip dönmüştü. Özbekler Kazakları kılıçlarıyla def etmişti. Bu Kazakların ilk saldırısıydı. Bir yıl sonra da yaz mevsiminde Horasan fethedildi. Hân Hazretleri bu defa kesin bir azimle şöyle buyurdu: Kazakları öyle bir yenilgiye uğrattım ki bundan sonra onlardan bir tek kişi bile bu özel beldeye ayak basma cesâretini gösteremesin. Horasan ve Irak saldırıları vasıtasıyla özel askerler ve Mâverâünnehir beldesi arasında mesâfe uzaklığı söz konusu olsa da onlar intikam korkusuyla asla o diyarlara ayak basmasın. Behrâm’ın⁸⁹⁷ saldırıları sebebiyle Hân Hazretlerinin intikâm duyguları bundan sonra bir daha ortaya çıkmasın.”

⁸⁹⁶ Tîmûrlu hükümdarı Hüseyin Baykara’nın oğludur. Bkz. Hamid Algar, Ali Alpaslan, “Hüseyin Baykara, **DİA**, C.XVIII, İstanbul 1988, s.530-532.

⁸⁹⁷ Behrâm-ı Gür b. Yezdicerd b. Behrâm b. Şâpûr (ö. 438), Sâsânî hükümdarı (420-438). Olduğu kanısındayız. Bkz. Enver Konukçu, “Behrâm-ı Gür”, **DİA**, C, V, İstanbul 1992, s.356.

5.22.1.Kazakların İhtirası

Hakikatte Kazaklar oldukça fazla ihtirâs sahibi bir topluluktur. İhtirâs kurtları, İsmâil'in koçunun derisini yüzer, kuyruğunu kuyrukyağı cihetiyle Mekke'den Kıpçak ovasının en ücrâ köşesindeki evlerine götürür, koyunun bağırsaklarından kemân aksesuarı, işkembesinden okun üzerine bir püskül yapar, kurbanlık olan etini kaç yıl boyunca tüketir, kellesini Kazak akrabalarından gelen misâfirlere ikram eder, yününden önce elbise, sonra da kefen yapar bedenine sararlar.

Beyitler

Âlemde Kazaklar gibi tamahkâr
Çıktı mı ortaya doğudan
Bir teki âlem mülkünü alsa da
Bir tek atı olana da tamah eder
Eğer âlemi bir Kazak'a verseler
Horasan ve Irak'ı da verseler
Yine de mahrum sayar kendini
Rum'a saldırmadığı için
Zenginlikten yükleri ağır yaşarlar
Memleketlerden gözlerini alamazlar.

Özetle bu grubu Semerkant'tan def etmek için Hân Hazretleri dev bir orduyla Türkistân tarafına doğru harekete geçtiler. Kazak beldesinin hudutlarına vardılar. Sıgnâk'tan geçerek kışlaklarının ortası olan Karakum yakınlarına kadar ilerlediler. O yıl Burunduk Hân'ın ulusuna kast ve azmetmiş olduklarından saldırıya geçtiler. Bu saldırılar karşısında Burunduk Hân, malını ve esbabını bırakıp kaçtı. Hân Hazretleri oradan celal sahibi Allâh'ın sayesinde muzaffer bir şekilde orduyla Türkistân'a geri

döndü. Aynı yıl Hâce Yesevî Hazretlerinin mukaddes mezarlarını ziyaret ettiler. O bereketli topraklarda o hayır sahibi sâkinleri için birçok adaklar ve sadakalar dağıttılar.

5.22.2.Hâce Yesevî'nin Kelâmının Özelliği

Aferinler olsun Hâce Yesevî kabrine

Nebevî özel yolunun tâbisine

Sözleri sülûk ehline ruh verir

Kolay sülûk yolunu gösterir

Aferin onun yegâne incisine

Onun sıcak güzel sözlerine

Baştan ayağa tertemiz su gibi

Canım o temiz vuslattan taptaze gibi.

Hân Hazretleri Türkistân'dan dönerek Semerkant etrafına yöneldi. Bu yıl (dokuz yüz on dört) Buhârâ hilâfet merkezinde onlarla (Kazaklarla) savaşa azmettiler. Horasan âlimleri onların küfrüne dair fetvâ verdiler. Bu fetvâ sebebiyle de onlara doğru yöneliş farz oldu. Burada Kazaklar ile ilgili fetvadan söz açılınca bizim için onların dînî hususundaki malum sîretini, güvenilir rivâyetler ve haberler doğrultusunda bu makamda beyan edelim ki onlarla savaşın şeriattaki hükmü malûm olsun inşaallâh-u Te'âlâ. Başarı ve yardım Allâh'tandır.

5.23.KAZAKLARIN MALÛM İNANÇ VE AMELLERİNİN ZİKRI VE ONLARLA SAVAŞ HUSUSUNDA VERİLEN FETVÂNIN ZİKRI

Daha önce de beyan ettiğimiz üzere Kazaklar Özbeklerden bir tâifedir. Cengiz Hân'ın ulusundan ve âleme hükmeden Cengiz Hân'ın evlatlarındandır. İlk tabakalarında Müslümân olmamışlardır. Gâzân Mahmûd b. Argun Hân b. Abaka Hân b. Hülâgû Hân b. Tuli Hân b. Cengiz Hân zamanına kadar da İslâm ile müşerref olmamışlardır. Gâzân Hân İran memleketlerinde ilk Müslümân padişahlardan sayılmaktadır. Ondan sonra da kardeşi Olcaytu Sultân Allâh'a kulluk görevini yerine getiren padişahlardan olmuşlardır. Ondan sonra da Cengiz ulusundan İran'da Gâzân'ın Müslümân olmasının ardından ortaya çıkan her Sultân Müslümân olmuştur. Çağatay ulusunun ilk Müslümân olan Sultânı ise Burak Hân olup o da Mahmud Gâzân'ın (r.a) çağdaşı sayılmaktadır. Bu yüzden denilebilir ki Gâzân Mahmud (r.a), Cengiz evlatlarının doğusunda doğan çok değerli bir yıldız olup âleme çok özel bir hidâyet nûru saçmıştır. Denildiği üzere onun Müslümân olduğu gün üç yüz binden fazla okçu İslâm saadetine ermiştir.

5.23.1.Hân Hazretlerinin Ecdâdının Müslümân Oluşunun Zikri

Mekânı yüce Hân Hazretlerinin ecdadı da Mahmud Gâzân'ın Müslümân olduğu zamâna yakın bir zamanda İslâm ile müşerref olmuşlardır. Makamı yüce Hân Hazretlerinin bu konuda şöyle buyurduğu rivâyet edilmektedir. Cengiz'den beş göbek atamız İslâm ile müşerref olmuştur. Böylece îmânın güzel yüzünü müşâhede etmeye yönelmişlerdir. Bu atamız İslâm ile müşerref olunca Özbek ulusunun kollarından olan Cuci Hân'ın ulusunun tamâmı Müslümân olmuştur. Böylece bu ulusun zekâ kulağı “Ey iman edenler! Allâh'a, peygamberine, peygamberine indirdiğine îmân edin”⁸⁹⁸ âyetinin münâdisine icâbet etti. “Allâh göklerin ve yerin nûrudur”⁸⁹⁹ âyetinin tevfiğ ve

⁸⁹⁸ Kur'ân-ı Kerîm, Nisa, 136.

⁸⁹⁹ Kur'ân-ı Kerîm, Nûr, 35.

başarı veren hidâyet nuruyla göğüsleri genişliğe erdi. Böylece “Allâh dilediğini nûruna hidâyet eder”⁹⁰⁰ âyetinin hükmüyle hidâyete yöneldiler. “Allâh esenlik yurduna çağırıyor ve dilediğini doğru yola iletiyor”⁹⁰¹ âyetinin cennete, lezzet vuslatına ve mutluluğa dâveti onları öyle bir İslâm’a yöneltti ki “...canlarının istediği ve gözlerinin hoşlandığı her şey oradadır”⁹⁰² âyetinin faydalarının nûrunu elde ettiler.

Beyitler

Her kim saltanatıyla iman etti

Cennet yolunu kolay kıldı

Ebedî cennet müminin menzili

Yakine eren kimse yüce makama ermiş

Her kim candan dâveti kabullenmiş

Din yolunu kendiliğinden bulmuş

İşinin sonu salâhtır onun

Namaz kurtuluş yoludur onun.

Buradan da anlaşılacağı üzere Kazak ulusu İslâm dinine girince, “Bunu yapınca İslâm hakkı dışında kanları ve malları dokunulmaz olur”⁹⁰³ hadisi gereğince mallarını, nefislerini ve kalelerini güvende kıldılar. Onlar böylece iman ile ittisâf sayesinde kendi diyarlarında îmân bayrağını dalgalandırdılar. Cengiz Hân ulusundan Kazak ulusunun İlk defa Müslümân oluşunun hikâyesi işte budur. Ama daha sonra güvenilir kimselerden nakledildiği üzere onların arasında bazı küfür hasletleri ortaya çıktı. Bu güvenilir kimselerden birinin verdiği habere göre bir de aralarında put şeklinde bir şey îcat etmişler, onu tâzim ediyorlar ve ona secde ediyorlar. Hiç şüphesiz puta tapmak

⁹⁰⁰ Kur’ân-ı Kerîm, Nûr, 35.

⁹⁰¹ Kur’ân-ı Kerîm, Yunus, 25.

⁹⁰² Kur’ân-ı Kerîm, Zuhuruf, 71.

⁹⁰³ **Sahîh-i Müslim**, İman 32, 36, **Buhârî**, İman 17, 28, Salât 28, Zekât 1, İtisam 2, 28, **Ebû Dâvûd**, cihâd 95, **Tirmizî**, 88. Sûrenin tefsiri, **Nesâî**, Zekât 3, **İbn-i Mâce**, Fiten 1, 3, **Dârimî**, Siyer 10, **Ahmed b. Hanbel**, C.IV, 8.

fiili bizzat küfürdür. Zîra dîn ve şeriat ile açıkça alay etmektedir. Âlimler de bu konuda şöyle demişlerdir: Küfre neden olan şeyler bazen bir fiildir ve bazen bir söz. Söz olan şeyler Hânefi fâkihlerin (Allâh onlara hayrını versin) yazımı ve zaptı hususunda büyük çaba gösterdiği lafızlardır. Bu hususta Şâfiî mezhebi kâideleriyle de muvâfakat içinde olduğu için Şâfiî İmamları da Hânefi İmamlarıyla muvâfakatlarını îlan etmişlerdir. Hatta “Ridde”⁹⁰⁴ kitabında (burada kitaptan kasıt fasıl, bölümdür) Şâfiîler şöyle demişlerdir: Biz küfre neden olan lafızların detaylarına girmedik, çünkü Hânefi İmamları zaten bu lafızların zapt ve cem edilmesi hususunda kâmil bir ihtimam göstermişlerdir ki çoğu da bizim kâidelerle muvâfakat içindedir. O halde Hânefilerin küfür sebebi saydıkları ve küfür fetvâsı verdikleri her lafzın fetvâsı hususunda onlarla muvâfakat içindeyiz.

Küfre neden olan fiillere gelince... Şeriat ile istihza eden, puta secde, mushafı necâsete atma vb. bütün fiiller din ile alay eden ve dînî küçümseyen fiillerdir. O halde birisini puta secde ederken görürsek, namaz vakitlerinde namaz kıldığını bilsek dâhi küfür ve irtidâdına hükmederiz. Ya da bu secdenin küfür olduğuna dair cehaleti olduğunu söyleriz. Ya da şeriate inat bu eylemi yaptığını kabul ederiz. Biz puta secde ettiğini görünce hemen onun küfrüne hükmederiz. Güvenilir kimselerin bildirdiğine göre Kazaklar da puta secde ettiği için kâfirdir. Onlar aslî kâfir de değillerdir. Zîra onlar daha önce de beyan ettiğimiz üzere Gâzân Mahmud zamânında İslâm saadetine ermişlerdi. İslâm’ı sâbit olduktan sonra bir kimsenin söz ve fiili küfre delâlet ediyorsa o irtidâta mahkûmdur. Ona mürted hükmü uygulanır. Mürtetlere nasıl davranılacağı da fıkıhta bellidir. O halde Kazaklar İslâm’ın sübutundan sonra puta taptığı için kâfirdir. Dolayısıyla da puta secdenin küfür olduğu hususundaki cehaletleri de özür kabul edilmez. Zîra puta tapmanın küfür ve irtidatı nedeni olduğu, şer’î zaruretlerden biridir ki Şîî ve Sünnî herkes bu konuda ilim sahibi olma noktasında eşit konumdadır. Tıpkı beş vakit namazın farz oluşu gibidir ki bu farz oluşu inkâr eden kimse ittifakla kâfirdir. Meğer bayındırlık bölgesinden uzak bir adada veya bir dağ veya mağarada

⁹⁰⁴ Sözlükte “dönmek, geri çevirmek, kabul etmemek” anlamlarındaki “redd” kökünden türeyen ridde ve irtidâd, fıkıh terimi olarak müslümân bir kişinin kendi iradesiyle İslâm dininden çıkmasını ifade eder. Bkz. İrfan İnce, “Ridde”, **DİA**, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 88-91.

yaşayan ve Muhammed'in (s.a.v) dininin zarûriyatları kendilerine ulaşmadığı bir kimse olsun. Müslümân beldelerine gelen, orada Müslümân olan ve İslâm'ı ilk defa kabullenen kimse de aynı hükme tâbidir. Bu şartlar ve işlenen hiçbir iş, Kazak halkı hususunda geçerli değildir. Zîra onlar iki yüz yıldan fazla bir zamandır İslâm ile müşerref olmuşlardır. Âlimler ve ilim sahipleri onlara gidip gelmektedir. Örneğin Türkistân, Mâverâünnehir, öte yandan Hacı Tarhân (Eşterhân/Astarhân)⁹⁰⁵, Derbend-i Şîrvânât⁹⁰⁶ limanından, öte yandan Hârezm, Cürcâniye⁹⁰⁷ ve Hîvek⁹⁰⁸, Esterâbâd tarafından Horasan ve Irak âlimleri de onlara gidip gelmekte haşır neşir olmaktadır. Bu beldelerin tâcirleri sürekli İslâm beldelerini gezmekte ve onların tüccarları da diğer İslâm beldelerine ziyaretler gerçekleştirmektedir. Aralarında İslâmî hükümleri

⁹⁰⁵ Hazar denizinin kuzey sahilindeki Astarhân (Astrhân, Astrahân, Ejderhân) şehri. (Mehmet Saray, "Astarahân Hânlığı", *DİA*, C.III, İstanbul 1991, s. 505.

⁹⁰⁶ Şîrvân (شیروان) şehridir. Arapça'da kelimelerin sonlarına (ات) getirilmesi onu çoğullaştırır. Târihte Azerbaycan, Vârân ve Şîrvân'ın birbirleriyle sıkı ilişkileri olan üç şehirdir. (*Dânişnâme-i Cihân-i İslâmî*, C.I, s.304). Kafkasyanın doğusunda ve Mâzenderân'ın Batısında yer alır. Bugün Azerbaycân topraklarında yer alan şehirdir. Kelime aslında (شروان) Şervan'dır ama çoğu kaynaklarda yanlışlıkla (شیروان) şeklinde yazılmıştır. Şîrvân bölgenin ticaret merkezidir. Bkz. Muhammed Hüseyin Dirâyefî, 'v.d.' *Mecmu'â-i Resâil-i der Şerh-i Ahâdis-i ez-Kâfi*, Nâşir, Müessesesi-i İlmi Ferhengî Dârü'l Hadîs, Sazumân-i Çâp ve Neşr-i, Rey 1387, C.1, s.540. Şehrin kim tarafından kurulduğu hakkında birçok farklı görüş bulunmaktadır. Şehir Yâkut'a göre Şîrvânşâh, Ebû Sâhip ed-Derbendî, Müstevfî'ye göre Nûşîrevân tarafından kurulmuştur. (Mizgin Uruç, Şîrvânşahlar (VI. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Kars 2015, s.18-19). Azerbaycân ekonomisinin temel direği olan bölge Şîrvân arazisinin bulunduğu yerde yer alır. Sınırları açısından büyük bir coğrafi alana sahip değildir. Hazar Denizi sahilinde yer almaktadır. Ticaret yollarının sınırları dışında kalmasına rağmen petrol (neft) ve tuz kaynakları açısından zengin olması nedeniyle bölgenin öneminin arttığı görülür. Azerbaycan'ın en önemli sanayi kolları bu bölgede bulunmaktadır. Şîrvân arazisinde üç tarafının su ile kaplı olması sonucunda balıkçılık büyük gelişme sağladı. Şîrvân'ın güneyinde Kür nehri Araz ile birleşerek Mugan ile Bakü şehirleri arasından geçerek Hazar denizine dökülür. Bkz. Abdulhalik Bakır-Feridun Şenol, Araştırma makalesi – research article Azerbaycan'ın gözbebeği Bakü şehrine genel bir bakış (eski çağlardan orta çağ'ın sonuna kadar). Bkz. *Genel Türk Târihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 87-122. Geliş Târihi–Received Date: 23.12.2019 Kabul Târihi–Accepted Date: 21.01.2020.

⁹⁰⁷ "جرجان" (Cürcân), (Gürgenç) Arapların Cürcâniye dedikleri bu şehrin bir diğer ismi Gürgenç'tir. Bkz. İstahrî, *Kitâbu'l Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 299-300. Hazar denizinin güneydoğusunda târihî bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalet. Ortaçağ İslâm coğrafyacıları tarafından bazen Taberistan, bazan da Horasan sınırları içinde gösterilmiştir.

⁹⁰⁸ Hîvek (خيو), Önce Hive denilmekte olan bölgenin adı sonradan Arapça (Hîvek) olarak kullanılmıştır. Hârezm bölgesinde meşhur bir beldedir. Bkz. *Büldânü'l-Hilâfeti's-Sarkiyye*: Yetenâvelü sıfate'l-İrak ve'l-Cezîre ve İrân ve ekâlimi Asyati'l-Vustâ münzü'l fethi'l-İslâmî hattâ eyyâm-i Tîmûr / Guy Le Strange; müt. Gorgis Avvâd Beşir Fransis; yay. haz. Gorgis Avvâd Beşir Fransis, Nâşir, Şerif Râzi, Qum h.1413, s.550; Hasan Beg Rûmlû, *Ahsenû't-Tevârîh*, hzr. Abdü'l-Hasan Nevâî, İntişârât-i Bâbek, Tahran, İsfendmâh hş.1357 s.378. Heyvek (خيو) şeklinde de okunmaktadır. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C.II, s.415.

öğrenmekteler. Şimdi de ittifak üzere bütün Hân ve sultânları Müslümandır. Kur'ân okumakta ve namaz kılmaktadırlar. Çocuklarını medreselere vermekte, oruç tutmakta, nikâh kıymakta, nikâh akdi olmadan birbirinin durumlarında tasarrufta bulunmamaktadırlar. Bunlar da aralarında ilim olmadığı takdirde yapılması imkânsız işlerdendir. Bu kadar ilim olunca da “Biz puta tapmanın küfür olduğunu bilmiyorduk” deseler de özürleri makbûl değildir.

Bu özürleri kabûl olmadığından ve puta secde ettikleri de sabit bulunduğundan dolayı mürted sayılmaktadırlar. Bunlara mürted hükmünü uygulamak gerekir ve onlarla savaş farzdır.

Ayrıca güvenilir kaynaklardan edinilen bilgilere göre bunlar Semerkant ve Buhârâ gibi beldelere saldırarak esir aldıkları Müslümanları köle saymaktalar. Dolayısıyla da almak, satmak, ümmü veled (câriye) kılmak ve köle olarak kullanmak gibi hususlarda kâfir veya Müslümân köleler arasında hiçbir fark gözetmemekteler. Bu da icmâ edildiği üzere harâmı helâl saymaktır. Harâmı helâl saymak ise bütün âlimlerin icmâsıyla apaçık küfürdür. Bu durumda da cehaletleri özür kabul edilemez. Zîra Müslümanın nefsinin kölelikten masum ve berî olduğu, bütün İslâm ehlinin icmâsı ile sâbittir. O halde dînin zarûri hükümlerinden olup bu konuda cehalet mâzeret olamaz. Küfre neden olan bu harâmı helâl sayma, İslâm'ın zuhûrundan sonra vâki olduğundan irtidâda sebep olmaktadır. Kazaklar bu helâl sayma nedeniyle de kâfir ve mürted sayılmakta ve onlarla savaşmak da farz olmaktadır.

5.23.2.Kımız İçeceğinin Özelliği

Güvenilir kimselerden de işitildiğine göre, Kazaklar bahar mevsiminde atları doğurunca atların sütleri çoğalmakta ve bundan bir tür içecek yapmaktalar. Arapça buna “lebnü'r-rimâk” (لبن الرماق) ve Türkçe Kımız denmektedir. Bu da Özbeklerin en iyi içeceğidir. Hakikatte oldukça faydalı bir şerbettir.

Zîra kırmızı amber kokulu bir cennet şarabıdır ki kadehi üzerine “tadı bozulmamış süt ırmakları,⁹⁰⁹ âyeti yazılıdır. Bağış sahibi âdetâ “Rableri onlara tertemiz bir içki içirir”⁹¹⁰ ifâdesindeki cennet nehirlerinden alıp lezzet kadehine dökmüş ve ebedî cennet sahiplerine kâsede sunmuştur. Hayvanın mecrâlarından “besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet veren saf süt içiriyoruz”⁹¹¹ hükmünce yüce Allâh süt çeşmesini akıtmış, akıl ve anlayış erbâbının damak kadehine o şarap renkli beyaz şerbetini “orada kâseden içirilir”⁹¹² hükmünce mühürlemiştir. Parlak beyaz rengi, içenlerin zihin sayfâsından siyahlıkları gidermekte, gırtlak mecrâsında damlalarının cereyânından içenlerin göğsü asla dert görmemektedir. Eğer kabızlık hastalığı olan kimse ondan içecek olursa yediklerini öyle bir hazmeder ki beden mülküne açlık boruları döşer ve yemek yerken bir damla içecek olursa yedikleri bedenine hemen yayılır ve o nefis yiyeceklerden bir rahatlık edinir; açlık cerahatine tokluk merhemi sürülür âdetâ. Bunu yemeye alışık olan kimsenin tüm hastalıkları şifa bulur. Hem yiyecektir ve hem de ilaç. Bedenin hastalıklarına o nimet olan şerbetin cennetlik esinti ruhu şifa vermektedir. İlmî olarak da kırmızı mide yüzeyinden beyin tavanına yükselip beynin içini ve başın cüzlerini tasarrufa yönelince bu ateş gibi sudan beyinde mutluluk verici bir neşe hâsıl olmakta, insana sevinç, mutluluk, neşat ve ferahlama kapılarını açmakta ve içenin içinden bütün gam, hüzn ve tasaları silip atmaktadır. Sevinç ve neşe verici özelliği mestlik derecesine gelmemelidir. Aksi takdirde şarap gibi harâm mührünü yer ve yasaklı hâle gelir. Böyle olmazsa beyne kuvvet kazandırır, beynin içindeki zulmet ve karanlıklara sevinç ve ferahlık nûru âdetâ ışık saçar.

Beyitler

Akıl ehli nezdinde damlamamış

Felek küpünden kırmızı gibi bir şerbet

Dokuz katı kat eden âlem atı

⁹⁰⁹ Kur’ân-ı Kerîm, Muhammed, 15.

⁹¹⁰ Kur’ân-ı Kerîm, İnsan, 21.

⁹¹¹ Kur’ân-ı Kerîm, Nahl, 66.

⁹¹² Kur’ân-ı Kerîm, İnsan, 17.

Kımız gibi bir içki vermemiş âleme
Cennetteki bir süt gibidir o
Kımız olmazsa ne de çirkindir o
Atların memesinden damlayınca
Can damlaları damlar gibidir
Kadehlere dökülünce o kımız
Bir başka lezzet ve maya elde eder
Oradan gidip de fiçılara dolunca
Onun gibi güzel bir içecek olamaz
Sâkiler verince ondan halka
Ben tâlibim dört başla fiçılara
Aferin ona ki cana tazelik verir
Kımızdan bir şerbet Hân damlasından
Arkadaşlara onun verdiği bir damla
“Onları suvarır”⁹¹³ ifâdesinin ilginç bir örneği
Cihân oldukça Hân’ın devleti olsun
Hân’ın şerbetinden taze canlarımız.

Şâfi âlimleri kımızın hiçbir kerâheti olmaksızın helâl olduğuna dair fetvâ vermişlerdir. Zîra kımız, eti yenen bir hayvanın yiyeceğidir. Nitekim at eti yemek hususunda da onlara göre bir kerâhet yoktur. Dolayısıyla sütünün de bir kerâheti yoktur. Eşyalar hususunda aslolan helâl oluşlarıdır. “Tertemiz olan şeyleri size helâl kıldı”⁹¹⁴ âyeti gereğince temiz olan ve tayyip olarak adlandırılan her şey helâldir. “Tayyibât” (الطيبات) ifâdesinin genel ve umûmi oluşu da genellik ifâde eden elif-lam

⁹¹³ Kur’ân-ı Kerîm, İnsan, 21 işârettir.

⁹¹⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Mâide, 4.

edatıyla âyette ifâde edilişindendir. Usûl ilminde de kararlaştırıldığı üzere elif-lam takısı umûm ve genellik ifâde etmektedir. O halde bütün tayyibât (temiz şeyler) helâldir. Nitekim atın et ve sütünün tertemiz oluşu hususunda hiçbir söz edilemez. Zîra tayyip ifâdesinden maksat bu makamda, sadece helâl olan şeyler olamaz. Zîra bu durumda kelâmın takdiri şöyle olur. “Sizlere helâl şeyleri, helâl kıldı!” Bu kelâmın ise faydalı hiçbir yönü yoktur. Maksat lezzetli şeyler de olamaz. Birçok lezzetli şey de vardır ki icmâen harâm kılınmıştır. O halde “tayyip” kelimesi bu makamda âlimlerin de dediği gibi Arapların o zamanlar yediği ve içtiği şeylerdir. Yemesi ve içilmesinde hiçbir kerâhet ve çekincenin olmadığı, yenilmesi hususunda hiçbir kıtlık vb. şeylerin sebep olmadığı yiyecek ve içeceklerdir. Hiç şüphesiz at eti ve sütü de bu yiyeceklerdendir. Araplar bunları en temiz ve en iyi yiyecekleri sayıyorlardı. Zenginlerin misâfirler için at kesmesi, at sütü içirmesi ve hatta halkın at sütü içmesi onlar için iftihâr vesîlesi sayılıyordu. O halde at eti ve sütünün tayyip ve tertemiz şeylerden olmadığını iddia etmek mümkün müdür? Tayyip olduğu zaman da “sizler için tertemiz kılındı”⁹¹⁵ hükmüne tâbi olur ve hakikatte son derece kesinlik ve sağlamlık içindedir, bu konuda tek bir laf dâhi edilemez.

Latîfe

Bir ara Tûs şehrinin ormanlık alanında makamı yüce Hân Hazretleri bana şöyle dedi: “Şâfiî olan sizin mezhepte tilki eti helâldir. Her helâl de temizdir. Eğer şimdi tilki etini sofraya getirecek olsalar hiç tiksinden ondan yer misiniz yoksa yemekten çekinir misiniz? Tabiatınız bu şeyi yemekten kerâhet mi duyar? Eğer kerâhet duymadan yiyecekseniz, sizin için hazırlatayım. Eğer kerâhet duyuyorsanız o halde tilkinin helâl oluşu hususunda şüphe ediyorsunuz demektir. Bu durumda da Şâfiî mezhebini taklid hususunda kararlı değilsiniz anlamına gelir.

Fakir bendeniz şöyle dedim: Helâl olan her şey insan tabiatına lezzetli gelmeyebilir. Bazen tabiatı gereği, helâl olmasına rağmen nefret edebilir. Sahih hadiste de yer aldığı üzere Hz. Resûl (s.a.v), kertenkele etinden kerâhet izhârında bulununca

⁹¹⁵ Kur’ân-ı Kerîm, Mâide, 5.

Halid b. Velîd “Ey Allâh’ın Resûlü! Kertenkele harâm mıdır?” diye sordu. Allâh Resûlü (s.a.v) şöyle buyurdu: “Hayır, harâm değildir. Aksine helâldir. Kavmimin toprakları olan Mekke’de bu hayvan yoktu ve o diyarda halk bu hayvanı yemeye alışık değildir. Benim tabiatım da ondan tiksiniyor, ama helâldir.”

Halid b. Velîd devamla şöyle diyor: “Ben kertenkele etini pişirerek Allâh Resûlü’nün sofrasında yedim.”

İşte tilki eti de benim için böyledir. Yemek alışkanlığım yok ve tabiatım gereği tilki etinden tiksiniyorum. Bu da onun helâl oluşuna inanmakla çelişmemektedir. Nitekim Allâh Resûlü de kertenkele etini helâl saymasına rağmen tabiatının o kertenkele etinden tiksindiğini beyan etmiştir. Helâlin mekruh görülmemesi gerektiği hususunda asıl maksat aklî kerahettir. Yani her ne kadar tabiat ile uyumlu olmasa da aklî bakış ve helâl oluş delili esasınca o şeyi güzel görmek gerekir, çirkin görmemek lâzım. Yani tabii kerahet, şer’î ve aklî istihsan ile bir arada düşünülebilmektedir.

Orada hazır bulunan âlimlerden biri şöyle dedi: Belki de Halid b. Velîd’in kertenkele hakkındaki rivâyeti doğru değildir.

Bendeniz şöyle dedim: Bu hadis Sahîhayn’de mu’teber yolla sabit bulunmaktadır. Dolayısıyla da mu’teber ve mu’temettir.

Orada bulunan Hânefi âlimlerinden biri Şâfi mezhebini eleştirme adına şöyle dedi: Pislik ve necâsetine rağmen tilki etini helâl saymak çok ilginç bir şeydir.

Fakir bendeniz hemen şöyle dedim: Tabiat ile kâmil bir uyum ve letâfetine rağmen at etini ve at sütünü harâm kılmak bundan daha ilginç ve zordur.

5.23.3.Kımız ve At Etinin Helâl Oluşunun Delilinin Zikri

Özetle Hânefi mezhebinin meşhur görüşüne göre at eti mekruhtur. Kitaplarının zâhirinden ise bu kerâhetin tahrîmi bir kerâhet olduğu anlaşılmaktadır. Delilleri de şu âyettir: “Sizin için binek ve süs hayvânı olarak atları, katırları ve eşekleri yarattı.”⁹¹⁶

⁹¹⁶ Kur’ân-ı Kerîm, Nahl, 8.

Bu âyette atların nimetinin gâyesi, binmek ve süs edinmek olarak belirtilmiştir. O halde eğer at eti helâl olsaydı âyet bunu da beyan ederdi. Zîra bir minnet terki, mu'temet bir emirle olmadığı zamân ondan başkasına geçiş doğru değildir. Elbette bu helâl sayma şekli apaçık butlandır. Zîra ki hikmet sebebi imtinan makamında en büyük faydalar ile minnet etmektedir. Hiç şüphesiz atın en büyük faydası da binmektir. O halde onunla minnet ifâde edilmiştir. Buradan etinin yenilemeyeceğinin hükmü çıkarılamaz.

Özellikle sihah⁹¹⁷ kitaplarında sabit olduğu üzere Allâh Resûlü buna ruhsat vermiştir. Eğer imtinan edilmeyen her şeyin harâm olması lâzım gelseydi, şüphesiz inek ve deveye binişin de harâm olması gerekirdi. Zîra orada da imtinan yemekle vâki olmuştur ve biniş zikredilmemiştir. Ebû Hânefî'nin at etinin harâm oluşu hususundaki delili de budur. Ama kımız olan at sütünün tahrimi kerahetle harâm oluşu, eti yenilemeyen bir hayvandan ortaya çıkışı deliline dayandırılmaktadır. Zîra eti yenmeyen hayvandan hâsıl olan her şey de harâmdır. Biz at etinin hürmet delilini iptal ettiğimiz için at sütünün hürmet (harâmlık) hükmünün delili de kendiliğinden bâtıl olmaktadır. “Tertemiz şeyler size helâl kılındı” hükmünün genelliği esasınca kımız da tertemiz olduğu için helâl sayılmaktadır. *Hidaye*⁹¹⁸ sahibinin fetvasının zâhiri de kımızın helâl olduğuna dairdir. “Kımız gibi...” diyerek onu mübah saymaktadır. Mübah olan bir şey sekr ve sarhoşluğa neden olsa da sekr verici ifâdesinin kapsamında değerlendirilemez. Özetle Kazaklar bahar mevsimi olunca ve kımız ortaya çıkınca kımızı ilk defa kâseye alarak içmek istediklerinde güneşe yönelince bir damlasını doğuya serpmekte ve aniden hepsi güneşe secde etmektedirler. Bu da güneş cihetiyle nimetin hakkını edâ etmek içindir ki güneş otları yeşertmekte, atlar ondan yemekte ve kımız hâsıl olmaktadır.

⁹¹⁷ Sîhâh-ı Sitte, Hadislerin büyük bir kısmını ve genellikle güvenilir olanlarını ihtivâ eden altı hadis kitabı. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Kütüb-i Sitte”, **DİA**, C. XXVII, İstanbul 2003, s. 6-8.

⁹¹⁸ Burhâneddîn ‘Alî b. Ebî Bekr el-Merginânî'nin eseri olup Hânefî fikhının en tanınmış ve mu'teber metinlerinden biri olup müellifin, Kudûrî'ye ait *el-Muhtaşar* ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmi 'u's-ş-şagîr*'inde mevcut meseleleri bir araya getirmek sûretiyle kaleme aldığı *Bidâyetü'l-mübtedî* adlı eserinin şerhidir. Bkz. Cengiz Kallek, “el-Hidâye”, **DİA**, C. XVII, İstanbul 1998, s. 471-473.

5.23.4.Kazakların Tekfir Edilişinin Nedenleri

Güneş geçmiş zamanlarda ve bâtil dinlerde bâtil bir ma'but olduğu için şu anda bir put mesabesindedir. İslâm'dan sonra güneşe secde eden kimse secdesiyle mürted olmaktadır. İster tâzim kasti olsun ve ister ibâdet. Bu daha önce de zikredildi. Kazakların irtidatının diğer bir sebebi de budur. Put ve güneşe secde eden, İslâm beldelerinin ehlinden özgür olanları köle edinmeyi helâl sayan ve bu ameller sebebiyle de mürted sayılan bu cemaat aynı zamanda, kelime-i şahâdet getirmekte, kendini İslâm ehlinden saymakta, nikâh, kurban kesimi, ezan ve Kur'an kıraati gibi fiiller İslâm ehli arasında uygulandığı şekliyle zâhir olmaktadır. Şâfiî mezhebine göre irtidattan çıkış noktasında sadece şehâdeteyni yerine getirmek yeterli değildir. Aksine İslâm'da mürted olmaktan çıkışın şartı mürted sayıldığı fiil ve sözlerden tevbe etmektir. Her ne kadar şadâdeteyni söylese, namaz kılsa da mürted sayılır ve irtidattan kurtulamaz. Küfür hususiyetlerinden tevbe etmeli ve pişman olduğunu belirtmelidir. O halde Kazaklar Şâfiî mezhebine göre mezkûr ameller sebebiyle mürted olmuşlardır. Puta ve güneşe secde eden tevbe etmedikçe, Müslümân asıllı hürleri köle edinmeyi helâl saymayı terk edip pişmanlık duymadıkça ve tevbe etmedikçe her ne kadar şehâdeteyn kelimesini dile getirseler de namaz kılsalar da mürted sayılırlar. Aynı zamanda irtidat erbâbı ile savaşmak farz sayılmaktadır.

Onların kestiklerine gelince... Mekânı yüce Hân Hazretleri Kazak yurdundan dönünce ve İslâm askerleri Kazak beldesinden kesilmiş at etlerini ganimet alınca onların kestiklerinin fetvasını sordu. Mâverâünnehir fakihleri o at etlerinin helâl olduğuna dair fetvâ verdiler. Oysa bunlar da onlarla savaşın farz olduğu hususunda Horasanlılarla muvâfakat göstermişlerdi. Zâhiren fetvaların temeli şu ki Ebû Hânîfe'nin (r.a) mezhebine göre mürted kimse şehâdeteyni söyler ve namaz kılsa her ne kadar irtidatına neden olan hükümlerden dolayı tevbe etmemişse de Müslümân sayılır ve Müslümanların hükümleri onlar hakkında cârîdir. O halde eğer Kazaklar mezkûr ameller sebebiyle kâfir olsa da şehâdeteyni söyledikleri ve namaz kıldıkları için Müslümân olmaktadırlar. Müslümân oluşları gerçekleştiği için de kestikleri helâl sayılmaktadır. Semerkant'ta Kazak beldesinden döndükten sonra bu bahis Hân

Hazretlerinin meclisinde vâki oldu ve orada bulunan âlimler kendi mezhepleri doğrultusunda Kazakların kestiklerinin helâl olduğuna dair fetvâ verdiler. Bendeniz bu muvâfakat hususunda çekimser kaldım. Zîra helâl oluşunun veçhi hususunda iki mezhep arasında ihtilaf vardır. Semerkant müderrislerinden olan Mevlânâ Abdullah Rûmî şöyle buyurdu: “Kitap ehlinin kestiklerinin helâl oluşunun veçhi burada da geçerlidir. Onların nasıl olur da kitap ehlinden sayıldığı sorulmaktadır. Oysa kitap ehli olanlar Tevrat ve İncil’e sahip olan Hristiyanlar ve Yahudilerdir. Mecûsiler de onlara ilhak olmaktadır. Zîra kitapları olduğu hususunda şüphe vardır. Bunlara cevap olarak diyorum ki bunlar da Kur’an kitabına sahip oldukları için kitap ehlidir. Onlar kendi aralarında Kur’an okumaktalar ve Kur’an onların da hak kitabıdır.”

Oysa bu doğru değildir. Fakihlerin kavram olarak kullandıkları kitap ehlinden maksatları söz konusu üç tâife olduğu gerçeğini bilmemektedir. Sadece lügavi mânânın kastedildiğini düşünmüş olmalı ki bu gerçekten de çok komik! Özetle Kazakların kestiklerinin helâl oluşu şüphelidir, ama Şâfiî mezhebinde ise Kazaklar irtidat hükmüne mahkûm olduğu için tövbe etmedikçe her ne kadar şehâdeteyni söylese ve şeriat hükümleriyle amel etse de asla Müslümân olduklarına hükmedilemez.

5.23.5.Kazakların Kestiğinin Harâm Oluşunun Beyanı

Ebû Hânîfe mezhebi üzere istidatları sabit olduğu için İslâm’a dönüşleri şehâdeteyn ve İslâmî mezkûr ameller ileler. Bu ise asla sabit değildir. Zîra puta veya güneşe secde ettikten ya da, icmâ edilen harâmları helâl saydıktan sonra hayvan kesen bu şahsın şehâdeteyni ve namaz gibi birtakım amelleri yerine getirdiği sabit değildir. Dolayısıyla da kesilen etin hürmetinin (harâm oluşunun) sebebinin suduru muhakkaktır. İslâm’a dönüş sebebinin suduru ise sadece ihtimal dairesindedir. Muhakkak olanı muhtemel emrin itibarı cihetiyle terk etmek usul kaidesinden çıkıştır.. Eşyanın helâl oluşunu gerektiren asıllar ile amel etmiş ve harâm olan zâhiri terk etmediklerinden dolayı kestiklerinin helâl oluşu hükmü sakıncalıdır. Nitekim Ömer b. Hattâb bir Hristiyan’ın tuvaletinden alınmış ibrikten abdest almıştır. Oysa zâhir, bir Hristiyan’ın necasetten sakınmamasıdır. Ama aslolan suyun helâl ve tâhir olduğu için

asıl ile amel etmiş ve zâhire itibar etmemiştir. Kazakların kestiklerine gelince, eğer bu kaide ile hükmederlerse şâyet helâl oluşuna bir neden olabilir. Bu makamda sakınmak da gizli bir şey değildir. Kazakların kestiklerinin hükmü budur.

Ama onlarla savaşmanın hükmü, Şâfiî mezhebine göre puta ve güneşe tapıp mürted oldukları hasebiyledir. Bu gûnahtan tövbe sayesinde irtidatı gerektiren hususiyetler ortadan kalkmadıkça irtidat üzerinde bakidirler. Mürted oldukları ve ondan tövbe etmedikleri müddetçe de onlarla savaşmak farzdır. Nitekim Ebû Bekir Sıddîk zekât vermeyen mürtedler ile savaş hükmünü verdi. Oysa onlar da İslâm'ı tümüyle terk etmemişlerdi. Aksine şöyle diyorlardı Biz Ebû Bekir'e Zekât vermiyoruz. Zîra hak Te'âlâ şöyle buyurmaktadır: “Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere mallarından sadaka al! Bir de onlar için dua et, çünkü senin duan onlara huzur verir. Allâh her şeyi çok iyi işitmekte ve bilmektedir.”⁹¹⁹ Oysa Ebû Kuhafe'nin oğlunun duası bizler için huzur vesîlesi değildir. Peygamber de artık vefât ettiği için biz de gayrisine zekât edâ etmeyeceğiz.”

Bir grup şehâdeteyni söylüyor, namaz, hac ve oruç gibi İslâm erkânı ile amel ediyor, sadece zekâtı edâ hususunda inatçı davranıyorlardı. Zîra zekât Müslümanlık erkânındandır. Farz oluşu dînin zaruretlerindendir. Sahâbe onların zekât vermeyişini irtidat sebebi saymış ve onlara savaş açmıştır. O halde eğer şehâdeteyni söylemek ve namaz kılmak dînin zaruretlerini inkâr edenlerin tövbesinin kabulüne neden olsaydı, Sahâbe zekât vermeyenlerle savaşmazdı. Savaştıkları için de irtidata neden olan hususiyetlerden tevbe etmenin farz olduğu anlaşılmaktadır. Zîra Kazaklar puta secde ediyor ve özgür Müslümanları köle etmenin harâm olduğuna dair icmâ edilmiş olmasına rağmen bunu helâl sayıyorlardı. Bu yüzden de onlarla savaşmak farz olmuştur. şehâdeteyni söylemek, nikâh, namaz ve ezan gibi hususiyetlere riâyet etmeleri, Müslümân olmalarına neden olmamıştır. Kazaklar hususunda da en basit hüküm olarak onların puta ve güneşe secde etmek ve Müslümân halkı köle etme hususunda câhil olduklarını ve inatçı olmadıklarını söyleyebiliriz. Câhil olduklarını

⁹¹⁹ Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 103.

söyleyerek dînin zaruri hükümleri ile ilgili şeyleri onlara nisbetle sâdık görmezsek kâfir de olmazlar.

5.23.6. Her Takdir Üzere Kazaklarla Savaşın Farz Oluşu

Onlar dînin zarûretini öğrenmeyi terk ettikleri, Müslümanları esir alma hususunda ısrar ettikleri ve yıllardır irtidâta neden olan amelleri yaptıkları için Müslümanların imamı Halîfetü'r-rahmâna, onları taat ile mükellef kılmaları, kendisine bi'at edip sözünü dinlemeleri hususunda bir şeyler yapması farzdır. Eğer ita'at ederlerse Hân Hazretleri onlara âlimleri gönderir ve o âlimler de onlara dînin zaruretlerini öğretir. Böylece onlar da irtidat nedenlerinden sakınır, din alâmetleri onlar arasında yücelik kazanır ve irtidat gailisi de ortadan kalkmış olur. Çağımızda Müslümanların imamı Halîfetü'r-rahmân Muhammed Şeybânî Hân'dır. Bütün Müslümanlar bi'at hususunda ona tâbidir. Ama Kazakları her ne kadar ta'at ve bi'ata dâvet ettiyse de onlar icâbet etmemektedirler. Aksine inatla ayak diremekteler. Asla muvâfakat ve itaat içine girmemekteler. İtâ'ati bırakın bir kenara, İslâm beldelerine katliâm ve yağma ile girmekte, halkı köle etmekte ve satışı çıkarmaktalar. Dolayısıyla da İmam'ın onlarla savaşıması farzdır. Mürted oldukları ile yetinip küfürleri noktasında bir indirim yapsak bile Kazaklarla cihât farz olduğu için yüce Hâkan Hân Hazretleri, bu yıl üçüncü defa onlarla savaşa yöneldi. Biz de bu makamda üçüncü defa gerçekleşen bu cihâd azminin nedenlerini beyan etmeye ve savaş hikâyesini aktarmaya çalışacağız inşâallâh. Tevfîk kerîm olan Allâh'tandır.

5.24.HALÎFETÜ’R-RAHMÂNIN KAZAKLARLA ÜÇÜNCÜ DEFA CİHÂD ETMESİNİN NEDENLERİ

Halîfetü’r-rahmân Hâkan Hân Hazretleri dokuz yüz on üç (1507) yılının ilk çeyreğinde sübhânî tevîk ve semavî saadete erdirme sâyesinde Herât Dar’us Saltanât’ını fethetti ve Hüseyin Mirzâ Baykara Sultân’ın evlatlarının akibetsiz devletini Horasan vilâyetinden sildi, süpürdü. Herât’ın fethinden hemen birkaç gün sonra Kandehâr, Zemindâver ve Kâbul⁹²⁰ taraflarına yöneldi. Emîr Zünnûn Argun⁹²¹’un katledilmesinden sonra, Ömer Şeyh Mirzâ’nın oğlu Emîr Bâbü⁹²², kardeşi ve bir grup askerle birlikte Kandehâr ve Zemindâver’i fethetmeyi amaçlamış, Zünnûn’un çocuklarından en büyük, en akıllı ve en bilgili olanı Şâh Şücâ⁹²³, Merhum, âdil, cömert, Emirzâde Muhammed Mukîm⁹²⁴ ile savaşmış, onları yenilgiye uğratarak vilâyeti yağmalamış, Kandehâr, Zemindâver ve Sistân eyaletlerinde bayrağını dalgalandırmıştı.

(Bâbü müt.), Özbek askerlerinin yağması endişesiyle durmaktansa kaçmayı tercih etmiş, Kâbil memleketine dönmüş ve kardeşi Sultân Nâsır b. Ömer Şeyh’i⁹²⁵

⁹²⁰ Afganistan’ın Kuzey-Doğusunda yer alan, Kâbil’i ve Güney batısında ise Zâbülistân’ı içine alan büyük bir alanın adıdır. Bkz. **Lügatnâme**, “کابلستان” (Kâbulistân), C. 12, s.17871.

⁹²¹ XVI. yüzyılda Sind ve Mûltan bölgesinde iki kol halinde hüküm süren Argunlu hânedanının kurucusu, Tîmûrlu emiri. Hânedanın kurucusu, Horasan Hükümdarı Hüseyin Baykara tarafından XV. yüzyıl sonlarında Kandehar valiliğine tayin edilmiş olan Zünnûn Argun Bey’dir. Zünnûn Kandehar’da bulunduğu sırada bağımsızlığını ilân etmek için bazı teşebbüslerde bulunmuş ve 1479’da Belûcistan’ın Pişîn, Şâl ve Mustang gibi dağlık yörelerini ele geçirmiştir. İki oğlu Şâh Şücâ’ Bey ile Muhammed Mukim Hân da Belûcistan’ın bir kısmını ele geçirek (1485) bağımsız bir devlet kurulması için çalıştılar. Zünnûn’un, Özbek Hânı Şeybânî Hân’ın Horasan’ı işgal ettiği sırada yapılan bir savaşta 1507 yılında ölmüştür. Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Argun”, **DİA**, C.III, İstanbul 1991, s.357.

⁹²² Zahirüddîn Muhammed Bâbü (ö. 937/1530). Bâbürlü Devleti’nin kurucusu ve ilk hükümdarı (1526-1530). Bkz. Enver Konukçu, “Bâbü”, **DİA**, C.IV, İstanbul 1991, s. 396-400.

⁹²³ Zünnûn Argun’un en büyük oğludur ve Kandehar hâkimidir. Bkz. Hayrunnisa Alan, “Zünnûn Argun”, **DİA**, C. XXXIV, İstanbul 2013, s. 574-575.

⁹²⁴ Şâh Şuca’ın kardeşidir. Bkz. Hayrunnisa Alan, “Zünnûn Argun”, **DİA**, C. XXXIV, İstanbul 2013, s. 574-575.

⁹²⁵ Ömer Şeyh Mirzâ’nın oğlu, Bâbü’den dört yaş küçük kardeşidir. Annesi Endicân’lı Ümid adlı bir câriyedir. Bkz. Ebû’l-Fazl b. Mübârek ‘Alamî, Hzr. Gulâm Rızâ Tabâtabâi Mecd, **Ekbernâme Târîh-i Gorgâniyân-i Hind**, Muessese-i Mutâle’ât ve Tahkikât-i Ferheng-i Bongâh, s.136, 144; Nazım Tektaş, **Tanrının Askerleri** -4-, Tulunoğulları-İkşidiler, Gazneliler- Hârezmşahlar- Altınordu- Tîmûr İmparatorluğu, Çatı Kitapları, İstanbul 2010.

Kandehâr'da kendi yerine bırakmıştı. Makamı yüce Hân Hazretleri Herât saltanat merkezinden havaların çok sıcak olmasına rağmen dağlık ve yaylak bölgelerden geçerek o diyara saldırmış, sekiz veya daha fazla gün içinde habersizce Kandehâr'a ulaşmıştı. Sultân Nâsır orada kalmış, ama dalga dalga gelen askerlerin korkusundan cân, ruh ve Hânedânını belâlar tûfânına müptelâ görerek “Dağa sığınırım o beni sudan korur”⁹²⁶ hükmünce Kûh “کوہ” Kalesine⁹²⁷ sığınmıştı. Hân Hazretlerinin muzaffer ordusu o kaleyi kuşatmış, savaş başlatmış, o sağlam kalenin etrafını baltalar ve kazmalarla yerle bir etmişlerdi. Sultân Nâsır âcizlik ve güçsüzlük içinde emân dilemiş ve şöyle demişti: “Eğer padişah ordusu Kandehâr'dan ayrılıp bir menzîl gerileyecek olursa ben de canımı kurtarır ve kaleyi padişah hazretlerinin nâibine teslim ederim.”

Hân Hazretlerinin padişaha yakışır merhameti üzere âcizlik ve güçsüzlük kalesine sığınan zavallının yakarışlarını kabûl etmiş ve Herât'a doğru geri dönmüştür. Sultân Nâsır'ın ordusunun göç etmesinden sonra yönetim tarafından Kandehâr eyâleti ve etrafının yönetimi kendisine bırakılan devlet büyüklerinden Şâh Şücâ' kaleyi teslim aldı. Onlar da bu tehlikeli meydândan cân ve başlarını kurtarmayı ganimet saydılar. Muzaffer ordu büyükleri de o vilâyetleri fethettikten sonra Herât'a geri döndüler. Fetih ve zaferden sonra Herât yaylaklarında fazla durmadan Serahs⁹²⁸ ve Merv'e yöneldiler. Büyük cesur ordu birliği o arada Sistân'dan kaçarak dağa sığınan Bedîuzzamân'la savaşmak için yola koyuldu. Ordunun oraya varmasıyla bu defa da Esterâbâd'a doğru kaçtı. Padişah ordusu güçlü bir azametle Merv kışlağına yöneldi. Merv'de birkaç gün durduktan sonra padişah hazretlerinin nâibleri, Şeyh Şâh Muhammed Dîvâne'nin⁹²⁹ bir avuç serseri ve Çağatay ordusundan kılıç artıklarının Horasan etrafında yer edindiği haberini aldılar. Bunun üzerine kalelerinin muhâsara edilmesi ve Çağatay'ın Horasan etrafından sökülüp atılması fikri padişah hazretlerinin zihninde kesinleşti. Bu defa da

⁹²⁶ Kur'ân-ı Kerîm, Hud, 43.

⁹²⁷ “Kûh Kalesi” (قلعه کوہ), Mîrhând, **Ravzâtü's-Safâ**, Tahran 1339, C. 1, s. 544-545, Kandehâr Kalesi olabilir. Bkz. Mübârek 'Alâmî, **Ekbernâme**, s. 351.

⁹²⁸ Türkmenistan'da tarihî bir şehir. Bkz. Yüksel Sayan, **DİA**, C.XXXVI, İstanbul 2009, s.539-542.

⁹²⁹ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.185, 273, 274, 277; Tacü's-Selmânî, **Târih-nâme**, Arş. Ekber Sabûrî, yayın. Bunyad-i Mevkûfât-i Mahmud Efşâr Yezdî, Tahran 1393, s.53.

Nesâ ve Bâverd⁹³⁰ tarafına yöneldiler. Bu esnada Mâverâünnehir sultânları özellikle de Ubeydullâh Sultân, ovadaki sultânların tam bir güç birliği oluşturarak Mâverâünnehir beldelerine saldırı azminde olduklarını, Cânîş Sultânın oğlu Ahmed Sultân'ın Kazak yiğitleri, pehlivanları ve ünlü sultânlarıyla birlik oluşturarak Semerkant ve Buhârâ taraflarına karşı harekete geçtiğini, özellikle eğer Hân Hazretleri oraya yönelmediği takdirde bunların söz konusu bölgede isyân, inat, fitne ve fesât işleme niyetinden bir an olsun elçekmeyeceğini ivedilikle ilettiler. Bu haber, azamet sahibi Hân Hazretlerine itaat edenlerin ve padişah nâiblerinin kulağına gelince Merv'den Kelât kalesine doğru bir menzil mesâfesince yol alındığı halde hemen dizginlerini saadet ve hayır kapısı Mâverâünnehir beldesine doğru yöneltip sabâ rüzgârından daha hızlı bir şekilde iki gün veya daha az bir süre zarfında Ceyhun sularından karşıya geçerek Karavul'dan⁹³¹ saadet toprağı ve misk kokulu Buhârâ'ya vardılar. Cânîş Sultân'ın oğlu Ahmed Sultân ise elli binden fazla savaşçı ve ünlü pehlivanlardan oluşan bir güçle dingin atlara binip Mâverâünnehir beldelerine saldırarak Buhârâ ve Semerkant beldelerini muhasara etmeye azmetmişken, padişah hazretlerinin gelişini duyduklarında sabır ve istikrâr binâları tereddüt ve tezelzüle düşmüştü. Onlar Horasan'ın fethinin ilk yılında Horasan ve mu'teber kalelerinin ünlü Çağatay emirleri ve padişahları ile doluyken padişah hazretlerinin Mâverâünnehir'e dönebileceğini akıllarından bile geçirmiyorlardı. Bu güven ve rahatlık içinde öne geçmeye çalışmış, cehalet (azamet) bineklerini kahramânlık meydânlarına sürmüş, Hân Hazretlerinin Çağatay topluluğunu def etmekle meşgul olduğunu düşünmüş ve bir daha Mâverâünnehir'e dönme fırsatını bulamayacağını sanmışlardı. Mâverâünnehir askerlerinin de onlara karşı koyamayacağını da çok iyi biliyorlardı. Bu yüzden de Mâverâünnehir beldesinin fethinin çok kısa bir zamanda gerçekleşeceğini tahmin ediyorlardı. Aniden, güçlü devlet adamı padişah hazretlerinin Ceyhun nehrini

⁹³⁰ Horasan'da Serahs ve Nesâ arasında yer alan bir yer adıdır. Ebîverd (a.g.e, C.I, s. 985) olarak da anılmaktadır. Bkz. **Lügatnâme**, “بلورد” (Bâverd), maddesi, C. III, s.4324. Ebîverd şeklinde de isimlendirilen Ebyûrd ise “ابورد”, Merv ile Serahs arasında bir yerdir. Bkz. **Aḥsenü't-teḳāsīm fî ma'rifeti'l-eḳālīm**, s. 313.

⁹³¹ Gonbedi Kâvûs bölgesinin şehri olan Gûkelân'ın köylerindendir. Bkz. **Lügatnâme**, “قراول” (Karâvul) maddesi, C. XI, s. 17493.

geçtiği ve Buhârâ ve Semerkant etrâfına güçlü ordusunu yerleştirdiği haberini alınca hemen göç davulunu çaldılar, kargalar gibi ses çıkararak Kûfn⁹³² vilâyetine, Semerkant vilâyetindeki Debûsî⁹³³ kalesine, Soğd⁹³⁴ ve Kûhek⁹³⁵ suyunun etrafında bulunan Buhârâ beldesine karşı yağma saldırılarına girişip Müslümanları esir aldılar, mallarını-mülklerini ve hayvanlarını, kısacası Özbek halkına ait ne buldularsa yanlarına alarak tarafından geri döndüler. Özkent kalesi karşısında Seyhun sularından geçerek Kazak halkının yurtlarına en yakın yer olan Cânîş Sultân'ın yurdunda Türkistân vilâyetine ulaştılar. Böylece Hân Hazretlerinin ordusunun saldırısından kaçarak güvenli bir yere sığındılar. Söylenildiği üzere acele etme hususunda o kadar abartılı hareket ettiler ki esir ettikleri Müslümanların kulağını deliyor, içinden ip geçiriyor atın eyerine bağlıyor ve Allâh'ın kullarını dizi dizi o şekilde arkalarından çekerek götürüyorlardı. Onları bu şekilde hızla çekerek bir an önce menzil ve yurtlarına ulaşmaya çalışıyorlardı. Saldırıda esir ettikleri Müslümanların sayısı binden fazlaydı. Hân Hazretlerinin saadet otağı, Buhârâ beldesinde kudret ve ikbal ile

⁹³²Bu şehrin Buhârâ'da olduğunu Deh-Khoda dile getiriyor. <http://www.vajehyab.com/> “كوفين” maddesi, Dikşeniry onlayn abasdis, <https://dictionary.abadis.ir/fatofa> (Erişim târihi, 24,07,2020).

⁹³³ Semerkant ilinin Soğd ordusunun kalesi. Bkz. *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 397; *Ahsenü't-Tevârîh*, s.368.

⁹³⁴ Semerkânt şehrine bağlı bölgelerden olan Soğd, Semerkânt'ın doğu ve kuzey taraflarını içine almaktadır. Soğd Nehri veya bugünkü adıyla Zerefşân Nehri Semerkânt'ın büyük bir kısmını sulamaktadır. Bu nehre Semerkânt Nehri ve Kûhek Nehri de denilmektedir. Zerefşân Nehri, Semerkânt'ın 7 km kuzeydoğusunda, Çoban-Ata mevkiinde iki kola ayrılır. Bu kollardan kuzeydekinin ismi Ak-Derya, güneydekinin ismi ise Kara-Derya'dır. İki kol arasında kalan bölge, Soğd bölgesinin de merkezi sayılan Miyânkâl'dır (ميانکال) Miyânkâl'ın coğrafi genişliği 12–15 km, uzunluğu ise yaklaşık 100 km'dir. Bu bölge kaynaklarda “ada, vaha ve vâdi” gibi isimlerle zikredilmiştir. Ahmedov, burayı “Ferâhîn” olarak isimlendirmektedir. Miyânkâl şehrinin önemli kalelerinden birisi Nûkâ Kalesi'dir (نوکا قلعه). Bkz. *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s.230. Soğd, Buhârâ'nın doğusundaki Debûsî'den Semerkânt'a kadar uzanan sahaları kapsıyordu; buna bazı kaynaklarda Buhârâ ve Keş de (Kiş) ilâve edilmiş ve bazan Keş, Soğd'un başşehri olarak gösterilmiştir. Kâşgarlı Mahmud, Soğd adıyla Buhârâ ile Semerkânt arasına işaret etmektedir. Bkz. Ahmet Taşağıl, “Soğd”, *DİA*, C.XXXVII, İstanbul 2009, s.348-349. Semerkânt'ın kasabasıdır. Eski bir yerleşim yeridir. Nefis bir şehirdir. Yazları cennet gibidir. Ticaret şehri olması sebebiyle zengin bir şehirdir, halkı Ehl-i Sünnet'e mensuptur. Nehri derin ve suyu boldur. Kışları çok soğuk ve sert geçmektedir. Nehrinin kenarında dört şehre açılan kapıları vardır: Çin, Nûbahar, Buhârâ, Keş ve Ribâd... bkz. Makdisî, *Kitâbü Ahseni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekalîm*, s.278.

⁹³⁵ Kûhek Nehri (کوهك دريای), Semerkânt'ın kuzeyinde şehrin ortasından geçen Zerefşân Irmağı'nın bir koludur. Semerkânt'a iki küruh mesafededir. Kuhek Tepesi ve Zerefşân Nehri isimleriyle de anılan bu nehir, Semerkânt'ın kuzeydoğusundadır. Şimdiki adı Çupa Ata veya Çoban-Ata'dır. Bu nehrin sağ tarafında Kûlye (قوليه) isimli bir şehrin varlığından bahsedilmektedir. Bkz. *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s.235.

kurulunca Kazakların yakınlarını talan ve yağma ettiği o vilâyetin zavallı halkına iltifat buyurdu, merhamet ve şefkatle o çaresiz halkın durumunu sordu ve akîbeti kötü olacak zâlimlerden intikâmlarını alacağını vâ'detti. Kazakların saldırı zamânı geçtiğinden ve ovaya doğru geri döndüklerinden dolayı onları yok etme vâ'adi gelecek yıla havale edildi. Hân Hazretlerinin merhameti “yeryüzündekilere merhamet edin ki gökte olanlar da size merhamet etsin”⁹³⁶ makamında o mazlum çaresizlere merhamet etti. Kûfîn, Semerkant ve Buhârâ halkına, esirlerine fidye vermeleri adına ovaya gitmeleri ve esirlerine kavuşmaları için develer dolusu kumaş bağışladı. Saadet nişanesi kutlu padişah ordusu Ceyhun'dan geçerek Amuderyâ sularını kendilerine rota edinerek dolunayın gölgesinden ⁹³⁷شعراى عبور geçerek Şîr-i Şotor çölünü kat ederek Merv'e geldiler. Merv'de bir gün mola vererek Çağatay'ın kalıntılarını ortadan kaldırmak için sürekli göç ederek Esterâbâd yaylağına kadar asla duraklamadılar. Padişah ordusu Merv'e gelmeden önce saadetli Sultân Ubeydullâh, padişah hazretlerinin ordusunun önde gelenleriyle beraber öncü birlik olarak mukaddes Meşhed-i Rezeviye'ye kadar geldiler. Sultân Hüseyin Mirzâ'nın oğlu Muhammed Kâsım da Hân Hazretlerinin Mâverâünnehir tarafına yönelmesinden sonra Irak tarafından geri dönüp Horasan'a, Mukaddes Meşhed-i Rezeviye'ye varmışlardı. Hüseyin Mirzâ'nın ve Sultân Hüseyin Mirzâ'nın çocuklarından Feridûn Hüseyin Mirzâ⁹³⁸ ise Sebzevâr, Terşîz⁹³⁹, Türbet⁹⁴⁰, Zâve⁹⁴¹ ve Mehvilat⁹⁴² nâhiyesinde eyalet sancağını yükseltmiş, mal mülk toplamaya koyulmuşlardı. Ubeydullâh Hazretleri seçkin yöneticileri eşliğinde muzaffer ordu ile Meşhed'e geldi. Sultân Hüseyin Mirzâ'nın oğlu Muhammed Kâsım⁹⁴³ sokakları

⁹³⁶ **Tirmizî**, Birr 16.

⁹³⁷ Burada yer alan “شعراى عبور” kelimesi büyük köpek takım yıldızındaki en parlak yıldız olan Sirius (Şira) yıldızı olabilir.

⁹³⁸ 915/1509 Kelât Kalesi fethi sırasında Şeybânî komutanı Merv Hâkimi Şâhchihân Kanber kaleyi fethedince çıkan savaşta öldürülmüştür. Bkz. **Habîbü's-Siyer**, C.IV, s. 394.

⁹³⁹ Nîşabur'da bir şehrin adı. <http://www.vajehyab.com/> “ترشيز” maddesi, (Erişim târihi, 24,07,2020).

⁹⁴⁰ Maksat Türbet-i Haydâriye veya Türbet-i Câm olabilir. Kuzeyden Meşhed ve Nîşâbûr'a, doğudan Ferîmân, Türbet-i Câm ve Tâybâd bulunmaktadır.

⁹⁴¹ Türbet-i Haydâriye'nin Hûme kısmında yer alan bir kasabadır. Kutbuddîn Haydar'ın kabri de buradadır. Bkz. **Lügatnâme**, “زاوہ” (Zâve) maddesi, C.8, s. 12567.

⁹⁴² Bu şehir H. 9. Yüzyılda merkezi Zâve olan Herât'a bağlı bir şehirdir. Bkz. Abdullah Hâfız-i Ebrû, Târîh-i Bahş-i coğrafyâ-yi Horosân, s.41. <http://ar.lib.eshia.ir/23022/14> (Erişim Târîhi, 27.05. 2021).

⁹⁴³ Hüseyin Baykara'nın oğullarından ve babasının yerine Herât'ta kaimmakamlık yapmıştır.

kapatarak Meşhed'i muhasara etti. Ubeydullâh Sultân'ın ordusu tek nefeste muhasarayı yararak şehre girdiler. Muhammed Kâsım onun saldırıları karşısında mağlup düştü. Meşhed'i fethettikten sonra da Nîşâbur ve Sebzevâr'a gittiler. İbn-i Hüseyin⁹⁴⁴ ve Ferîdun Hüseyin⁹⁴⁵, Sebzevâr'da büyük ordular kurmuştu. At ve teçhizatlarını kaybeden Çağataylılar bazı yerleri fethetmek için bazısı zayıf merkeplere binerek ve bazısı da yaya olarak savaşa giriştiler. Ribât⁹⁴⁶ mevzisinde, uğursuzluk ve talihsizlik kapılarını cezâ ve vebâl yönlerine açtılar. Devlet ışıkları sönmeye yüz tuttuğu halde ölüm anında bir çırağ da olsa alevlendirmeye çalıştılar. Son mertlik sadağını önlerine gelen herhangi birileriyle açmaya koyuldular. Bu savaş meydanında her ikisi de yenilgiyle ayrıldılar. Sebzevâr ve diğer Horasan memleketleri de yeniden padişah hazretlerinin egemenliği altına girdi.

Bu fetih oldukça ünlü bir fetih olduğu için padişah ordusu Ceyhun'dan geçip Merv menzilinde konakladığında ve Esterâbâd'a gidip döndüğünde bu fakir bendeniz de Mâverâünnehir'den dönünce, Hân Hazretleri ile olamama, ona yeniden selâm verememe ve bi'at edememe özrü olarak Ubeydullâh'ın Meşhed ve Sebzevâr'da gerçekleştirdiği fetihlerin, bir padişahın öldürülüşünün⁹⁴⁷ ve Herât'tan iki padişahın⁹⁴⁸ kaçırılışının şerhinde yazdığım aşağıdaki gazeli padişah hazretlerinin huzuruna takdim buyursun diye şâirlerin meliki Mevlânâ Penâhî Herevî'nin⁹⁴⁹ (Allâh'ın selâmı üzerine olsun) hizmetine yolladım. Gazel şuydu:

Gazel

Ey sâki bade ver ki aşk denizi Ceyhun'dan geçti

⁹⁴⁴ Hüseyin Baykara'nın oğullarından olup Estârâbâd yöneticisiydi. Bkz. Talib Yıldırım, "HÜSEYNÎ, Sultân Hüseyin Baykara, Hüseyin Baykara bin Mansûr bin Baykara bin Ömer Şeyh bin Tîmûr", bkz. <http://teis.yesevi.edu.tr/> (Erişim târihi, 27.05.2021).

⁹⁴⁵ Hüseyin Baykara'nın oğullarından olup şiir ve sanata ilgisi vardı. Bkz. Sâm Mirzâ, **Tuhfe-yi Sâmî**, hzr. Rukneddîn Hümayûn Ferrûh, Tahran 1347, s.188-189.

⁹⁴⁶ Hûme'nin bir bölümünde bulunan, Kirmân şehri yakınlarında dinlenme ve istirahat yeri. Bkz. **Lügatnâme**, C.VIII, s. 11883-11884.

⁹⁴⁷ Maksat Mirzâ Muhammed Kâsım Hüseyin Baykara'nın öldürülüşü olabilir. H. 913 tarihinde Ubeydullâh ile giriştiği Kelât kalesi fethi sırasında öldürülmüştür. Bkz. Ahsenü't-Tevârih, s. 134.

⁹⁴⁸ Bu iki padişahтан maksat Kepek Mirzâ ve Ebü'l-Muhsin Mirzâ olabilir. Bkz. a.g.e. s. 132

⁹⁴⁹ Şeybânî Hân sarayında şiir söyleyen ve Meliku'ş-şuarâ lakâbı ile anılan büyük şâirlerdendir. bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 50, 185.

Şaşkınlım ki nehirden deniz geçti
Horasan'da düşman kanını ne güzel döktü felek
Gül yüzlü padişah kanlar arasında geçti
Çeşitli lütufları ve adâleti kuşatıyor halkı
Zîra o olmayınca çok zulüm gördü halk
Kızıl yüzlü meydan eri Şeybânî Hân'ımız
Nereden geçtiyse gül yüzüyle geçti
Buhârâ'dan geldi hemen Irak'a geçti
Çok geçmeden artan bahtıyla sürekli geçecek
Tecelliden gördü rüyada Mûsâ'ya gelenleri
Aynada gördü Hârun'un başından geçenleri
Hân azametiyle geçince güvenle Merv'den
Herî⁹⁵⁰de halk şaşkıncı bu tâlihin gelişinden.

Padişah ordusu Esterâbâd ve Cürcân'ı fethettikten ve Sayın Hân⁹⁵¹ (Batu Hân) ulusunun yaşadığı yer olan Türkeman Yaka'yı yağmaladıktan sonra Bistâm⁹⁵²'in tepelerine kadar ilerledi. Esterâbâd yaylaklarının özelliği, o diyarın baharı ve o ovadaki gül ve reyhanların güzellikleri, Hân Hazretlerinin gül kokulu zihninden çok güzel bir şiire döküldü.

⁹⁵⁰ Horasan'da büyük bir şehrin adıdır. Herî ve hakeza Herât, çok önemli bir şehir olup şimdiki Afganistan'ın Kuzeybatısında yer alan Horasan'ın büyükşehirlerinden biridir. Herî veya Herirût nehrinin doğu yakasında yer almıştır. Makedonyalı İskender bu isimle adlandırmıştır. Bu şehir İslâm döneminde özellikle de XV ve XVI. asırlarda ilim ve sanat merkezi olmuştur. Buradan çıkan birçok âlimler, edebiyatçılar ve sanatçılar Herevî lakâbını almıştır. Mevlânâ Nuruddîn el-Câm'i, Devlet-Şâh, Hüseyin el-Vâ'iz Kâşifî bunlardan sadece bir kaçıdır. Bkz. Muhammed b. Ca'fer Nurşâhî, **Târîh-i Buhârâ**, Dâru'l-Ma'ârif, s.106.

⁹⁵¹ Cengiz Hân Batu'ya verdiği "Sayın Hân" lakâbıdır. Bkz. **Târîh-i Cihân-ârâ**, s.203; Mustafa Kafalı, "Batu Hân", **DİA**, C. V, İstanbul 1992, s.208-210.

⁹⁵² Horasan'a bağlı Bistâm kasabasının adıdır. Bkz. M. Kamil Yaşaroğlu, **DİA**, C.XXXI, İstanbul 2006, s. 239.

5.24.1.Esterâbâd Baharı ile İlgili Türkçe Kasîdenin Özelliği

Ne de güzel bir kasîde bu! Baştan sona ünlü ağaçlarla kaplı ve güzellik sanat eli bütün belâgat ehli şâirlerin belâgatını geçmiş kocaman bir gülistan gibi. Fikirler denizinin dalgıçları bile yüce incilerini çıkarma hususunda dev dalgaları arasında şaşkın kaldıkları anlamlı bir deniz. Her bir beytini belâgat uzmanları ve dîvân edebiyatının fesâhat sayfasının seçkin gazel beyti yazarları zevk ve sanat göstergesi saymışlardır. Şiirsel hayat inceliklerini renkli anlamlar zımnında tezyin etmiş, şiirsel maksatların hakikatlerini nûrânî beyitler arasında ortaya koymuştur. Şiirsel gül bahçesi, layık teşbihlerin inceliklerinin temizliğinden yeni bir bakış elde etmiş ve beyan gülistanı, ilginç kinâyelerin berrak tatlı sularından eşsiz bir mutluluk ve güzellik kazanmıştır. Şiirinin her tarafı beyan cennetinin sayfalarından bir sayfayı andırmaktadır. Yüzünden lütuf ve tatlılık esintileri ve kokuları esmektedir. Her bir beyti âlemdeki belâgat ehlinin dîvânındaki kasîde beyitlerinden üstün olup her bir mısrası Türk, Arap ve Acem herkesin yüzüne mâna ve anlamlar kapısından bir kapı açmaktadır.

Beyitler

Şiirleri cevher dolu bir dizi söz
Baştan sona fazilet ve hüner
Anlayış ehlinin yüzü ona doğru
Akıl teşbih güzelliğine hayrân
Mânanın lütuf nihâyetleri
Onun kinâyesinde apaçık
Onun güzel beyanında şaşkın
Mânaları bilen insanların fikri
Sen padişahların sözü diye oku
O halde sözlerin padişahı diye bil.

Cürcân (Gorgan. müt.)⁹⁵³, Taberistân⁹⁵⁴ ve Kûmis⁹⁵⁵ (ki birincisi Esterâbâd, ikincisi Sârî ve üçüncüsü ise Bistâm ve Dâmegân'dır) fethinden sonra saadet bayrağı padişah ordusu, Herât saltanat merkezine doğru harekete geçti. Dokuz yüz on⁹⁵⁶ (dört müt.)⁹⁵⁷ yılının Rebûlevvel ayının birinde Cihân-ârâ⁹⁵⁸ sarayında Hân Hazretlerinin ordusu semavî saadet ve ikbal eşliğinde saltanat hudutları çerçevesinde konakladılar. Herât'ta durma süresi üç ay kadardı. Cemâziyelâhir başlarında Kelât kalesini kuşatma altına almaya yöneldiler. Kale çevresinde bir süre durduktan sonra Merv kışlağına yöneldiler, Merv dışında konakladılar. Kışlak olduğu cihetinden de orada bir mescit ve hasırlardan ateş ocakları oluşturdular. Kamış ve tahtalardan çadırlar, otaklar kurdular. İki ay kadar bir süre Merv'de durdular. Kış mevsimi şiddetlenince de Mâverâünnehir sultânlarıyla görüşmek, ahdi yenilemek ve akraba taallukat ile sohbet etmek amacıyla Merv beldesinden Buhârâ saltanat merkezine doğru yola koyuldular. Kitabın başında da söylendiği gibi yirmi iki Şâban Cumartesi günü kıvanç yurdu Buhârâ'ya giriş yaptılar. Ramazân ayı orada geçirildi. Bu mübârek ayın cümle günleri ilimler, mârifetler, hakikatler ve yüce latîfelerin beyanı ve sohbeti içinde geçti.

⁹⁵³ Hazar denizinin güneydoğu köşesinden itibaren Mâzenderan bölgesinin doğu kesimini teşkil eden Cürcân/Gorgan (Gr. Hyrcania), Ortaçağ İslâm coğrafyacıları tarafından bazan Taberistan, bazan da Horasan sınırları içinde gösterilmiştir. Aslı Farsça Gürgân olan ismin, Gürgân şehrini kurduğu söylenen efsanevî İran kahramanı Milâd oğlu Gürgîn'den geldiği rivâyet edilir. XV. yüzyıldan itibaren metruk bir harabeye dönen şehrin adı, Şâh Rıza Pehlevî (1926-1941) tarafından bölgenin diğer önemli târîhî merkezi olan ve halen yaşayan Esterâbâd'a verilmiştir. Hazar denizi de ikinci adını (Bahr-i Cürcân) bu isimden alır. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Cürcân (جرجان)", *DİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 131-132.

⁹⁵⁴ İslâm kaynaklarında Taberistân adı verilen bölge XIII. yüzyıldan itibaren daha ziyade Mâzenderân adıyla anılmıştır. Kuzeyindeki Hazar denizi kıyılarından başlar ve asıl İran platosundan Elburz dağları ile ayrılır. Sâsânîler devrinde "işpehbed" unvanını taşıyan valiler tarafından yönetilen Taberistân, dağlık ve ormanlık yapısından dolayı İran coğrafyasında İslâm fetihlerinin en zor ilerlediği bölgelerden biri oldu. İran'ın kuzeyinde günümüzde Mâzenderân adını taşıyan eyalet. (Osman G. Özgüdenli, "Taberistan", *DİA*, C.XXXIX, İstanbul 2010, s.322-323); Kazvinin Güneyi, Hazar denizinin Kuzeyi, Azerbaycan, Rey ve Târim sınırları içinde olan yerin adı. Bkz. Ebû İshak İbrâhîm İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, hzr. İrec Efşâr, Bongâh-i Terüme ve Neşr-i Kitâb, C. I, Tahran 1340, s. 167.

⁹⁵⁵ *Mesâlik ve'l Memâlik* adlı kitapta, Taberistan'ın tanıtımını yaparken bu başlık altında Kûmis, Simnân ve Dâmegân'ı birbirine bağlı şehirler olduklarını zikretmektedir. Bkz. a.g.e., *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1340, s. 169.

⁹⁵⁶ Sütûde bu tarihin yanlış olduğunu belirtmekte, tesbitine göre H913 yılı olduğunu bildirmektedir.

⁹⁵⁷ Araştırmalarımıza göre H914 yılı olduğu kesinlik ifade etmektedir. Bu yılda ayrıca Bistâm alınmıştır. O zaman târîh H914 yılı olmalıdır, 913 değil. Bkz. Ahsenü't-Tevârih s. 141.

⁹⁵⁸ "جهان آرا" (Cihân-ârâ), Mirzâ Müseyin Baykara zamanında Herât'ta inşâ edilen ve bahçesi tüm bölgede tanınan bir yapı. Bahçesindeki havuzların, çiçeklerin ve kuşların çeşidi ise dillere destandı. Bkz. Mustafa Şahin, "Timûrlular döneminde Herât'ta Sivil Mimari", Cilt: 6 Sayı: 11 Ağustos 2016 <http://www.thestudiesofotomandomain.com/> (Erişim târihi, 29.05.2021).

Hakikatte Buhârâ beldesinde sükûnet süresince aklın garipliğinde, hayrân ve anlayışların ilginçliğinde şaşkın kaldığı birçok ilginç ve garip olaylar müşâhede edildi. Bu cümleden olarak her biri on binlerce süvâri, emirler ve genç yiğitler eşliğinde gelen on ünlü Sultân ve saadetli padişah da kıvanç dolu bu beldede bir araya geldiler. Kış mevsiminin sonları ve tahıl ürünlerinin pahalandığı bir zamân olduğu halde pazarlarda tahıl ürünleri üst üste tepeler oluşturmuş, hiç kimse tahıl ürünlerinin azlığından veya fiyatların pahalılığından şikâyetçi dahi olmamıştı.

5.24.2.Eyyüp Peygamber'in Buhârâ Ehli İçin Yaptığı Dua

Bazı mu'teber kitaplarda eski târih kitaplarından naklen şöyle rivâyet edildiğini de gördüm: Hz. Eyyûb Peygamber (a.s) Buhârâ'ya varınca şu anda Sabr-ı Eyyûb Çeşmesi diye meşhur olan ve Buhârâ'nın batısında vâki olan yerde bir ev yaptı. Garipleri seven, ziyâfet veren ve de gurbet ve sıkıntı içinde olanlara hürmet ehli olan Buhârâ halkı ona ziyâfet, hizmet, hürmet ve hakkını edâ görevlerini yerine getirdiler. Hz. Eyyûb (a.s) da onlar hakkında bereket duasında bulundu. Hakikatte bu bereketin eserleri onun ahvâlinin çehresinde zâhir, hayır alâmetleri onun ahval sayfalarında bâriz bir şekilde görülmektedir. Bu bereketlerden biri de çoğunlukla bu mevsimde pahalı olan tahıl ürünlerinin ucuzluğu ve böylesi ünlü muzaffer ordunun hiçbir kıtlık görmemesidir. Zîra böylesine büyük bir ordu ve bu kadar hayvanlar eğer Horasan, Irak, Âzerbaycân ve hatta Mısır veya Rum'da olsaydı onları doyuracak bunca nimet bulmak çok zor olurdu. O memleketteki tahıl ambarları bunca insan ve hayvana azık ve yiyecek temininde çok zorlanırdı. Şüphesiz Buhârâ'nın bu fazileti, mertebesi yüce ve değerli bir peygamberin müstecâb olan duasıyla hâsıl olmuştur.

5.24.3.Buhârâ'da Vâki Olan Bayramın Özelliği

Buhârâ'da müşâhede edilen garip işlerden biri de Ramazân Bayramı gününde orada görülen cemiyetti. Nasıl bir Ramazân Bayramı! Sabahleyin insanların kalabalıklaşması ve bir araya toplanışı haşır gününü andırıyordu. Askerler cemiyetinin çokluğu sebebiyle Buhârâ fezası, mahşer sahrâsı gibi insanlara dar geliyordu. Sevap

elde edenlerin iftarı cihetiyle “oruç benim içindir ve onu ben ödüllendiririm”⁹⁵⁹parıldayan güneşi, ufukların kenarında tuttukları ve güneş kâsesinden susuz oruçlular için süt kadehini tertitledikleri sabahın ilk vakitlerinde herkesi nurlandırdılar. Ramazân Bayramı günü o diyarı tekbir sesleri, “Allâh-u Ekber” nidalarıyla inlettiler. Bayram sabahının eliyle mutluluk bahtının bayrağını semâ sathının zirvesine diktiler. Çenk⁹⁶⁰ ve davulun gürültülü sesi bu geçici diyarın dört bir yanını sarıverdi. Ferahlık veren bayram müjdesinin davul sesleri, memleketin dört bir tarafını âdeta yerinden söktü. İzzet ve ikbal dergâhına itaat edenlerden orada hazır olanlar için devlet ve fazilet eşiğinde yücelik sancağını yüceltti.

Beyitler

Git müjde ver ki bayram geldi
Saadetli devletin sırası geldi
İnsanların bedeni oruçtan zayıfladı
Herkes hilâl gibi ince ve cılız
Bayramın mutlu kutlu sabahı geldi
Herkes yeni bir kuvvet geldi
Hân Hazretleri bir güneştir
Ki bayramın doğuş nûru ondandır
Onu görme bayramı ve oruç bayramı
Zamâna baht ve tâlih müjdesi verdi
Âşıklar bir anda iki bayram eder
Örümcekler ise sadece sinek avlar.

⁹⁵⁹ **Sahîh-i Müslim**, Siyâm 163; **İbn-i Mâce**, Siyâm 10, Edeb 58; **Müsned-i Ahmed b. Hanbel**, C.I, 246, 266, 443, 465, 477, 480, 503, 516, **el-Mü’cemü’l-Müfehres**.

⁹⁶⁰ Türk mûsikisinde kullanılan telli sazlardan biri. Bkz. **Lügatnâme**, C.VI, s.8280.

Böylesine kutlu bir bayram sabahı her biri âlemleri fetheden, padişahlık ufkunda dolunay gibi parlayan azametli sultânlar topluluğu hilâli gördükten sonra hâkan hazretlerinin cemâlinin zuhûrunun şaşkınlı ve Hân Hazretlerinin devlet ve ikbal kemâlinin hayrânı olarak güneş doğmadan önce her biri birer güneş gibi fetih tacını başına koymuş bir şekilde ve her biri bir memleketin vergisine denk düşen koşucu at, silah, alet, edevat, elbise ve teçhizat sahibi ünlü yiğitler ile beraber kâmil bir süs ve zînet içinde âlemin sığınağı Hân Hazretlerinin huzuruna vardılar. Her defasında makamı yüce cihân padişahın birlikleri, haşmeti, tacı, kemeri ve düzenli ordu birlikleriyle Buhârâ Çehârbağ alanına gelince eli çabuk olan davulcular onun gelişini müjdelemek için davul zurna çalıyor, ortalığı inletiyordu. Onlardan önce padişah birliklerinde saadet bineğine binmesi için Hân Hazretlerinin ikbâl doğuşunu bekleyen halk, onların gelişle izzet ve celal makamına müjde izhârında bulunuyor, onları karşılamak için O Sultânın selâm şerefiyle müşerref oluyorlardı.

5.24.4.Bayram Günü Özbek Ordusunun Özelliği

Aynı zamanda her biri bir memleketin hükümdârı ve bir bölgenin hâkimi olan binden fazla emîr, devleti yurt içinde ve yurt dışında temsil eden özel birlikler, güneşin ilk ışıklarıyla beraber Çehârbağ'da hazır oldular. Belki yüz bin ünlü silahlı süvâri ok atma gösterilerine katılmak için Çehârbağ alanında, sokaklarda ve o nâhiyedeki ovalarda hazır duruyordu.

Beyitler

Hepsi bayram zîneti içinde toplanmış
Silahlarıyla ve şiddetli savaş nidasıyla
Hepsi süslü kemerler bağlamış
Başına birkaç mendil sarmış
Özbekler ümit gözünün nûru
Beyaz kalpaklı birer güneş gibidirler

Nerede dizilseler saf saf
Âdeta gece sabah olur gerçekten
Düşmana saldırınca aslan gibiler
Düşmanla savaşırken kahraman yürekli
Yabancıyla savaşta onlara göre
Rüstem-i Sistânî⁹⁶¹ eşekten daha düşük
Kazakları yağmalar ve beyinlerini parçalar
Düşman onlardan kaçır Kıpçak'a kadar
Gerçi Özbek alını beyaz kimseler
Hepsi Şeybânî Hân'ın bahtındandır
Sabah ışınları ondan doğar doğuya
İhsân nûru ondan erişir doğuya
O lütuf yollarını aşmasaydı
Tek bir Kazak kalmazdı yeryüzünde
Cihân var oldukça cihânın imamı var olsun
Âlemin Hânı Muhammed Şeybânî
Allâh gölgesini ebedî kılsın
Zamâne onunla erişir tekâmüle.

Sabah aniden İkbâl şafağı söktü ve hilâfet tahtının güneşi celal ufuklarından doğdu. Mekânı yüce Hân Hazretleri, muazzam annesinin hizmet letâfetine erdi ve “Cennet annelerin ayakları altındadır” hükmünce Adn cennetine koştu. Hilâfet ve itaat nuruyla dışarı çıktı. Cemşîd'in tacı yerine ibâdet sarığını başına sarmış, meliklerin tacı yerine nebevî sîretten bir zülûf edinmiş, mübârek bedenini beyaz elbiseler ile

⁹⁶¹ Zâl Pehlivan'ın oğlu Rüstem-i Zâl'in diğer adıdır. Bkz. **Lügatnâme**, C.VIII, s. 12031.

süslemişti. Böylece bizler de büyük sultânlar, yüce âlimler ve azametli emirler eşliğinde mübârek bayramın esenlik ve bereket izzeti ile müşerref olduk.

5.24.5.Ok Atma Merâsimi

Her biri Cemşidi⁹⁶² iktidar sahibi olan makamı yüce sultânların tümü padişah Hazretlerinin eşliğinde bineklerine binmiş vaziyette kâmil bir edep ve hizmet yolunda harekete geçtiler. Halîfe Hazretleri de diğer halifelerin sîreti üzere bayramlarda bineğine binerek ok atma yarışlarının olduğu Kabak Meydanına geldi. Ok atma yarışlarının olduğu meydan Hân Hazretlerinin bayramlaşmaya giderken yolunun üzerindeydi. Güçlü yiğit gençler “Korkutup caydırmak üzere, onlara karşı elinizden geldiği kadar kuvvet (güç) ve savaş atları hazırlayın”⁹⁶³ âyeti ışığında bu ok atma yarışına katılıyorlardı. Sahâbe de âyette geçen “kuvvet”ten maksadın ok atmak olduğunu beyan ettiği için gençler bu spora büyük ilgi duyuyordu. Hem de ne büyük bir yarıştı bu!

“Kabak türünden bir ağaç”⁹⁶⁴ ifâdesindeki gibi bir ağacın başına veya pehlivan erkeklerden biri kendi başına bir kabak koyuyor ve okçular için hedef oluşturuyordu. Bu hedefler yiğit okçuların okundan kurtulamıyor, tam isâbet hedef karar kılıyordu. Ya da genç yiğitlerden biri başına akçe para koyuyor ve pehlivan kahramanların oklarına karşı hedef oluyordu. Okçuların oklarıyla yuvalarından uçan birer güvercin yuvasını ya da aslında kendini zamânın halîfesine arz eden cennet hurmalığını andırıyordu bu hedef tahtaları...

Beyitler

Ne güzel, ok yarışı meydanı okların hedefi

Ona doğru koşuyor yiğitlerin atları

⁹⁶² Klasik Fars ve Türk edebiyatlarında çokça anılan efsanevî İran hükümdarlarından biri. Bkz. Nurettin Albayrak, **DİA**, C.VII, İstanbul 1993, s. 279-280.

⁹⁶³ Kur’ân-ı Kerîm, Enfal, 60.

⁹⁶⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Saffat, 146.

Cefâ okunu herkesten çekmiş
Önden ve arkadan yemiş belâ okunu
Altını hemen elden vermemekte
Başındaki kabak parçalanmadan
Çaresiz çıplak bu meydanda
Başına almış altını güvenle
Özbekler her taraftan ok atmakta
Ki altını elinden atmakta aşağıya
O ne der ok ehline sitem
Başımı kırmadıkça altın vermem
Şeybânî Hân yoldan geçince
O hurma direği gibi kenarda durdu.

Özetle güçlü Özbek gençleri Hân Hazretlerinin huzurunda hedefe çok isâbetli oklar attılar. Bu yüzden de Hân Hazretlerinin huzurunda yücelik ve şerâfet hissediyorlardı. On binden fazla süvâri her biri aslan gibi âdeta ok ve yaydan pençesiyle hedefe saldırıyor, okunu hedefe isâbet ettiriyor, vur kaç taktiği ile geri dönerek iki yüz civarı ılgın ağacı üzerindeki hedeflere ok atıyorlardı. Evet, o gün İslâm'ın büyük haşmet ve azameti sergileniyordu âdeta. İslâm ordusu bunca zînet, cesâret ve savaşta uzmanlık gösterileri eşliğinde kendini zamânın halîfesine takdim ediyordu. Onlar hal diliyle sayı ve teçhizat olarak Allâh yolunda cihâda hazır olduklarını dile getiriyordu. Dolayısıyla da makamı yüce âlemin hâkanı Hân Hazretleri neyi emrederse onu yerine getireceklerini ilan ediyorlardı.

Beyitler

Eğer denize gönderirsen boğuluruz
Sen zannetme biz fırkalara bölünürüz

Düşmanı ayaklarımız altına alıruz

Cefâ ayaklarımız altında ezeriz

Şeybânî Hân neyi emrederse

Ona itaat her Müslümana farzdır

Her kim İmam olursa böyledir

Kutlu olsun bize imamımız ayaklandı.

Padişah ordusu kâmil bir ziynet içinde ve yüce rütbeli sultânlar eşliğinde “Musallâ-yi Buhârâ” (Buhârâ Musallâsı) da hazır oldular. Namaz ve tekbir âdâbına uyduktan sonra saadet bineğine binerek izzet ve celal erbâbının savaşındaki baht ve ikbâl ile davul zurna çalarak ve zafer naraları atarak padişah ordusu harekete geçmiş, kadınların müjde defleriyle kâmil bir haşmet içinde Çehârbâğ sarayında konakladılar. Âlemlerin fâtihî sultânlar, büyük emirler, ünlü âlimler ve o asırdaki erdemli kişiler orada bir araya geldiler. Herkes kendi mertebesi hasebiyle orada kendi yerine geçti. Zamânın İmamı, Halîfetü’r-rahmânın cömertliği sayesinde dört hilâfet yastığı varlık süsü ve zînetiyle müşerref oldu. Çehârbâğ fezasına yayılan o güzel kokusuyla Enkelyûn⁹⁶⁵ bağının yüzeyini hikâye eden ve bukalemunun halinden kinâye rengârenk yiyecekler sayesinde renkli sofralar kuruldu. Eli çabuk ve hızlı olan aşçıbaşları bu güzel renkli yemekleri herkesin önüne serdiler. Orada artık herkes kendi meram ve maksadına erişti. Hân Hazretlerinin kâmil lütuf ve şâmil bağışı oradaki bütün sultânları, emirleri ve askerleri kuşattı. Kendi mertebeleri hasebiyle orada oturan İran ve Turan’ın âlimleri ve erdemli şahsiyetleri de Hân Hazretlerinin kâmil şefkatini gözleriyle gördüler. Hân Hazretleri onların hepsini padişahlara yakışır lütuf ve bağışları sayesinde değerli nimetler ve kıymetli hediyelerle müşerref ve müzeyyen buyurdular. Herkesi layık olduğu tertip ve yakışır bir muâmele ile yücelik lütfuna mazhâr kıldı. Hânın lütuflarının tüm liyâkatleri ve bağış azametleri bu fakir bendenizi

⁹⁶⁵ “انگليون” (engelyun) Farsça kökenli yedi renkli ipek veya kumaş anlamına gelen bu sözcük divân şiirimizde resimli İncil veya Manî’nin Kitabı Erjeng’in diğer bir adı olarak da karşımıza çıkan unsurlardan biridir. Bkz. Şahamettin Kuzucular, <https://edebiyatvesanatakademisi.com/> (Erişim târihi, 29.05.2021).

akranları arasında özel lütfuna mazhar kıldı ve asırlar boyu eşine az rastlanır böylesi azametli has bir mecliste sevgisi ve saygısı ile müşerref eyledi. Bendeniz “Alçakgönüllü olanı Allâh yüceltir”⁹⁶⁶ hükmünce, Hân Hazretlerinin annesinin ziyaretinden çıkmadan önce meclisin çıkış ve ayakkabılık yerinde oturmayı yeğlerken, oradan çıktıktan sonra tayin ve tahsis işâretiyle müşerref oldum ve böylece beni en ön safa ve makama getirdiler. Böylesine bir mecliste konuşma ve sohbet izni ile müşerref buyurdular. Böylece oradaki bütün sohbet ve konuşmalara katıldım. O mahfilde çok büyük önemli konulardan bahsedildi. O bahislerden bazısı bu kitapta da bahsedilmiş olabilir. Bu bahis ve müzâkerelerden sonra da saadet bayramını müjdeleyip bugünün bahis günü olmadığını, yaşam ve rahatlık ile meşguliyet günü olduğunu beyan buyurdular. “Her kavmin bir bayramı vardır” hükmünce bugün bayram olduğu için mübâhase terk edilmeli, sûfî ve zahitlerin hikâyeleri bir kenara bırakılmalıdır.

Ardından da “Bu sabah Türkçe bir gazel geldi aklıma, o gazelde Hâce Mevlânâ’nın mübahâselerini yâd etmiş bulunmaktayız” diye buyurdular. Böylesine sultânın bir araya toplandığı ve böylesine saadetli bir bayram gününde teşkil edilen eşi benzeri görülmemiş toplantıda padişah meclisinin şâirlerinin bu Türkçe gazeli güzel bir sesle okumaları istendi. Zîra bu gazelin içeriği bu bayramın haşmetinden bahsetmektedir. Bu gazelin mahlası da Hazret’in ibâdet ve tevâzu kemâline delalet etmektedir. Bu makamda bu gazelin bizzat kendi sûretiyle nakli uygundur ki böylece büyük fayda ve maksatları insanlara, hakikat ve keyfiyeti de akıl ve anlayış sahiplerine zâhir olsun. Gazel şudur:

Gazel

Gördün ve şâhit oldun sultânların bayram kıyâmetine

Ben nasıl katlanırım ey Şeyh senin riyâzetine

Ey Hâce Mevlânâ dinle bu ne coşkudur böyle

Bu mutluluk meclisidir, sen de çal mutluluk çalgısını

⁹⁶⁶ Müslim b. Haccâc, Birr 69, Tirmizî, Birr 82, Dârimî, Zekât 35, el-Muvattâ’, Sadaka 12.

Bu saadet bayramında geldi bütün sultânlar
İşret şarabının kadehidir, vur müjde davulunu
Gördün mü bizi bayram ayında güçsüz ve zayıf kıldı
Zâhid ile sûfinin bu işâreti ve alâmeti
Şarabı kınama ve neyi yasaklama sûfi sana âdettir
Mey iç ve insan ol, bırak bu âdetini
Tespîh ve hırka sende ey şeyh alâmettir
Tut saf şarap kadehini, bırak bu alâmeti
Boy posuna ey vâiz Şeybânî hiç aldırılmaz
Ey gül yüzlü sâki göster boy posunu
Hak birdir, Şeybânî yücelik ile şereflendi
Baş üzere koymuştur o bu ibâdet tacını.

Bayram günleri bittikten sonra Hân Hazretlerinin kutlu azim teveccühü, ülkenin önemli işlerine millete hak işlerinin meşveretine yöneldi. Daha önceden de beyan ettiğimiz sebeplerden ötürü Kazaklara saldırı azmi kesinleşti. Sekiz Şevval Pazartesi günü kudret ve ikbal ile Hâce Pârsâ'nın mezarına⁹⁶⁷ yakın olan Kasr-ı Ârifân menzili azametli devlet ordusunun yerleşkesi haline geldi. Kitabın başında da detaylıca zikredildiği üzere Seyhun Nehrinden geçti. Seyhun sularının etrafında Sıgnâk beldesi mukabilinde büyük sultânlar, Türkistân savaşçıları ve etraftaki askerle bir araya geldi. Üçyüz binden fazla okçu orada toplandı. Oradan da Kazak beldelerine yöneldiler. Şimdi de inşaallâh detaylı bir şekilde düşmanın âlemleri fetheden ordunun atlarının nalları altında nasıl ezildiğini, saldırı ve hamleleri karşısında nasıl bir azapla yerlere serildiğini anlatmaya çalışacağız inşaallâh. Tevfik ve yardım Allâh'tandır.

⁹⁶⁷ Hâce Bahâeddin Nakşibend'in mezarıdır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 398.

5.25.HALÎFETÜ’R-RAHMÂNIN SIĞNÂK⁹⁶⁸ HUDUTLARINDAN KAZAK ULUSUNA YÖNELİŞİNİN ZİKRI

Padişah ordusu kutlu bir azim ve artan bir saadet içinde âlemlerin sultânları ile Sıgnâk beldesinden Kazak diyarına yöneldiler. Hümâyûn eşiğinde sağ ve soldan zafer ve nusret, kutlu ve hızlı bir elçi gibi gelip çattı.

5.25.1.Sıgnâk Beldesi

Sıgnâk kenti, çölün kuzey tarafına doğru en son bayındır beldedir. Eskiden çok büyük ve bayındır antik bir şehirdi. O beldenin etrafı büyük binalar ile kaplıydı, ziraat oldukça gelişmiş ve de şehir büyük bir huzur ve nimet içinde yüzüyordu âdeta. Hakikatte Kıpçak ovasının limanı sayılıyordu. Yüzölçümünün büyüklüğü, emniyet ve rahatlık temini hususunda âleme ün salmıştı. O memleketin güvenli kaynaklarından edinilen bilgiye göre bu mâmur ve bayındır şehrin sâkinleri ve yaşayanları o kadar çoktu ki pazarlarında günde beş yüz deve kesip pişiriyorlardı. Akşam olunca bu etlerden bir lokma bile kalmıyordu. Hakikatte o topraklar böylesine bayındır olma kaâbiliyetine sahipti. Tarımı sulayan nehirlerin tümü Seyhun nehrinden kaynaklanmaktaydı. Kara ve sahrâları tümüyle su ve otlak olup dev ağaçlar ile kaplıydı. O memleketin avcıları ceylan, zebra, yaban keçisi vb. hayvanları avlıyordu. Bu hayvanlar ovada koyun sürüleri gibi geziyordu. O memleketin sâkinleri kış aylarının dışında diğer aylarında çok avlanıyor, kış ayları için stokluyorlardı. O

⁹⁶⁸ Türkistân’ın şehirlerinden, Ceyhun’un kenarında, Necd tarafında olan ve Hüseyin b. ‘Ali . Haccâc’ın mezarının bulunduğu bir kasabadır. Bkz. **Lügatnâme**, “سقناق” (Sıknak) maddesi, C.IX, s. 13684; Ünlü belde Sıgnâk, Kıpçak ovasının güzergâhında olan büyük bir şehirdir. Bütün Türkistân beldesinin limanı; paralelinde, Seyhun nehri, Türkistân beldesinin sonu ve Özbek memleketlerinin girişi sayılmaktadır. Sıgnâk kenti bozkır tarafından kuzey tarafına doğru gidildiğinde en son bayındır beldedir. Eskiden çok büyük ve bayındır, antik bir şehirdi. Kıpçak ovasının limanı sayılan bu beldenin etrafı büyük binalar ile kaplı olup, tarım oldukça gelişmiş ve de şehir büyük bir huzûr ve zenginlik içindeydi. Yüzölçümünün büyüklüğü, emniyet ve rahatlık temini hususunda âleme ün salmıştı. Bayındır şehrin sâkinleri ve yaşayanları o kadar çoktu ki pazarlarında günde beş yüz deve kesip pişiriliyordu. Mezar ve türbeleri Sıgnâk beldesi ve çevresidir. Zîra içinde şehir, memleket, mescid ve pazarın olduğu en son bayındır yerdir. Ovakı ünlü hanlardan biri ölünce türbesi Sıgnâk’a nakledilmekte ve üzerine kümbet benzeri bir yapı inşa edilmekteydi. Ebü’l-Hayr Hân’ın münevver mezarı ve mutahhar türbesi de Sıgnâk şehrinin hemen dışında bulunmaktadır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.199-202.

vilâyette av etleri oldukça uygun ve ucuzdu. Semiz koyunların, atların ve develerin etleri, samur ve sincap derileri, sağlam kemanlar, düz oklar, ipek kumaşlar ve nice nefis mallar ova ve Hacı Tarhân/Heşterhân tarafından o beldeye getiriliyordu. Bozkırın ilk bayındır kenti olduğu için Kıpçak ovasının ve de kuzeye doğru en son bayındır bölge olan ve büyük deniz nâhiyelerine bitişik bulunan Âb-ı ‘Âdil sınırlarına kadar tüm etrafın ve vilâyetlerin tüccarları Sıġnâk beldesini kendine liman edinmiş, ticaret mallarını oraya naklediyorlardı. Türkistân, Mâverâünnehir ve doğuya doğru Kâşgar ve Hoten⁹⁶⁹ sınırlarına kadar bu bölgenin tüccarları da mallarını Sıġnâk’a getiriyor ve ova halkı ile muamele ve mukâbele ediyorlardı. Bu muamele Sıġnâk’ta gerçekleştiği için de o memleket her zaman memleketlerin tüccarlarının mahalli vâki olmuş, her memleketin nimet ve malları orada bolluk elde etmişti. Orada sâkin olan halk her ne kadar kalabalık olmasalar da iş ve savaş ehli kimselerdi. Omuzlarında keman, ellerinde kılıç, savaşmak için hazırlıklı idiler. Bu yüzden Kazak halkından hiç kimse o beldeye kötü gözle bakmıyor ve yağmalamayış aklından bile geçirmiyordu. Buranın halkı o bayındır ve huzurlu bölgede mutlu bir hayat sürüyor, nimet ve huzur içinde hayatın tadını çıkarıyorlardı.

Beyitler

Ünlü belde Sıġnâk’tır

Kıpçak ovasının güzergâhıdır

Ovanın nimetleri oraya akar

Ne dersen oraya getirirler

Bütün Türkistân beldesinin limanı

Orada halk mutlu ve huzurlu

⁹⁶⁹ Çin Halk Cumhuriyeti’nin “Uygur Özerk Bölgesi”nde ve Pamir-Altın Dağları Silsilesi’nin kuzeyi ile Taklamakan Çölü arasında yer alır; denizden ortalama 1.300-1.500 m yüksekliktedir. İlk ismi Yotkan olan Hoten, Eski Çağ’dan itibaren Budist kültürünü Orta Asya’ya bağlayan en önemli merkezi teşkil etmiştir. Bkz. Ahmet Taşağıl, “Hoten”, **DİA**, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 251-253; **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 124, 200.

Daha önce de bu belde huzurlu
İlim ehlinin meskeniydi
*Nihâye*⁹⁷⁰ nüshasının sahibi oradan
*Müşkül-i Nihâye*⁹⁷¹ şârihi oradan
Eğer hayatımız kalırsa bâki
Yeniden gider görürüz Sığnâk'ı.

Özetle padişah ordusu Sığnâk paralelinde, Seyhun nehri tarafından o vilâyette küçük bir dağ şekline bürünen ve Sığnâk'ın kuzeyinde vâki olan yüksek bir tepenin eteklerinde konakladılar. O tepenin Türkistân beldesinin sonu ve Özbek memleketlerinin girişi olduğu söylenir. Bütün Özbek hanları, Şeybâniler topluluğundan olup yurtları eskiden beri Türkistân'a yakın olmuştur. Mezar ve türbeleri Sığnâk beldesi ve çevresidir. Zîra içinde şehir, memleket, mescid ve pazarın olduğu en son bayındır yerdir. O ovanın ötesinde bayındır bir beldenin ve memleketin olmayışı da şaşılacak bir konudur. Dolayısıyla da ovadaki ünlü hanlardan biri ölünce türbesi Sığnâk'a nakledilmekte ve üzerine kümbet benzeri bir yapı inşa edilmekteydi.

5.25.2.Ebü'l-Hayr Hân'ın Sığnâk'taki Mezarının Özelliği

Âlemin Hânı ve zamanın Hâkanı Ebü'l-Hayr Hân'ın münevver mezarı ve mutahhar türbesi Sığnâk beldesinin dışında bulunmaktadır. Hân Hazretlerinin himmet mîmarı, saadetli atasının kabri üzerinde oldukça güzel bir yapı inşa ettiler. Dergâhını semânın zirvesine yükseltmiş, yüksek binasını duvar yüksekliğine kaldırmış, kubbe

⁹⁷⁰ *En-Nihâye*, Mecdüddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) Garîbü'l-hadîse dair eseri. Tam adı *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîş ve'l-eşer (Nihâyetü'n-naẓar fi garîbi'l-hadîş ve'l-eşer)* olup garîbü'l-hadîs alanında daha önce telif edilen kitapların muhtevasını içerdiği için müellif ona en-Nihâye adını vermiştir. Bkz. İbrâhîm Hatipoğlu, “en-Nihâye”, *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 100-101.

⁹⁷¹ Sığnâkî'ye ait eserdir. *en-Nihâye*'nin mukadimesinde, eserinin tam adını “*en-Nihâye fi Şerhi'l-Hidâye*” şeklinde vermiştir. Eserini neden böyle bir isimlendirdiğini, “Hidâye'nin, rivâyetlerinin müşkilleri ve dirâyetinin mu'dallarını (ikilemlerini) izah etmeyi bitirdikten sonra en-Nihâye fi şerhi'l-Hidâye diye isimlendirmiştir. Bkz. Zahir Alqudah, “es-Sığnâkî'nin “en-nihaye fi şerhi'l-hidâye” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi (taharet ve namâz)”, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Orhan Çeker, s.40.

sağlamlığını alçı tavan oymalarıyla zirveye taşımıştır. Meşhur kubbesi, o mezarın etrafında ziyaret amacıyla dönen bir çark gibi dâire oluşturmakta, feleğin nurlu güneşi o padişah kubbesinin etrafından nurlar iktibas etmek için gece gündüz seyretmekte, rahmet kandilleri o temeli yüce kubbeye asılı bulunmakta ve nûr ışıkları âdeta baştan ayağa üzerine dökülmektedir.

Beyitler

Bizim Hânımız Ebü'l-Hayr'ın mezarıdır

Ki seyrin nihai menzilidir

Doğu şâhı Kıpçak'tan geldi

Mezarı Sığnâk'ın doğusundadır

Kubbesi göklerden yücedir.

Melekler cemaatinin tavaf yeridir

Rahmet nûru mezarından doğar

Kuds menzili ve rıdvân meskenidir

Onun benzeri âlemde yok

Ziyaretçisi “yapısını aydınlat”⁹⁷² der.

Mekânı yüce Hân Hazretlerinin saltanat ordusu, taşlık tepeden göçerek Kazak yurdu ve beldesine gelmişlerdi. Ünlü sultânlar ve saadet ehli emirler aslan gibi avcı, karınca gibi kalabalık güçlü askerleri denetlemiş, gerekli bir şekilde ihtiyat etmiş, Seyhun sahilinde, o kalabalık sık ormanlar arasında ve çok zorlu yollar üzerinde harekete geçmişlerdi. Muzaffer ordunun öncü birliklerinin başı Ubeydullâh Sultân Hazretleriydi. Ünlü askerler, âlemi fetheden ordular ve güçlü birlikleriyle harekete geçmiş, kan içici ovanın etrafını sel gibi akan güçlü askerlerin atlarının nalları altında çiğnemiş, o daracık yolları erkekçe azmin kılıçlarıyla kat etmiş, makamı yüce Hân Hazretlerinin üstün ordusu arkasından hareket ederek o menzili aşmışlardı. Ünlü

⁹⁷² “انار برهانه” (Enâre burhânih). Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 201.

sultânlar güneş gibi doğan dev ordu birlikleriyle o yoldaki nâhiye yollarını aşmış, geliş geçiş yollarını kat etmiş ve ardından da âlemleri fetheden padişah ordusu yola koyulmuştu. Bu minvâl üzere menzilleri aşarak göç ediyorlardı. Hava o kadar çok soğuktu ki padişah ordusundaki askerler o vilâyetin soğuklarına alışık olmasına ve yıllarca o beldenin soğuklarıyla baş etmeyi bilmesine rağmen hepsi birden ağız birliği ederek “Biz şimdiye kadar asla böyle bir soğuk görmedik ve böylesine büyük bir zahmet ve meşakkat içine düşmedik” diyorlardı.

5.25.3.Kazak Memleketinin Soğuklarının Şiddeti

Hava o kadar soğuktu ki hiç kimse elini yeninden dışarı çıkaramıyor, yenini âdeta ellerini koyduğu bir yaka haline getirmeye çalışıyordu. Bazen ellerini dışarı çıkarsa da donup kalıyordu. Ayakları kıl keçeden ayakkabılar içinde olmasına rağmen âdeta buz tutmuş gibiydi. Yüzlerini kışın soğuklarından korumak için öyle bir sarmışlardı ki keçeden dışarı uzanmış çelik ayna gibi duruyordu. Kılları damlalardan birer çiğ görünümünde olup buz tutmuş, buharları ise üzerine bahar sinmiş bir dalı veya baştan ayağı yeşermiş nesteren (yaban gülü) ve yasemin ağacını andırıyordu. Gözler aşırı soğuktan göz çanağında bir kan parçası gibi durmakta, kirpikler kuru birer diken gibi o göz çukurunun etrafında kan akıtmaktaydı. El ve ayaktaki her parmak, harareten damlaya dönüşmesi için uzun zamanlar boyunca ateş ocağına götürülmesi gereken ham altın eriyiğini andırmaktaydı. Soğuklardan moraran her tırnak, lacivert bir yüzük taşı gibi sükûn ve harekette donup kalmış el ve ayağa basılmış bir mühürdü sanki. Ağız içindeki buzlukta tükürük âdeta soğuklardan beyaz ve donmuş dişi andırıyordu. Beden terkibî, içinde kanın donduğu ve soğukların parça parça birbirinden ayırdığı nar gibiydi. Nefesler soğukların korkusundan göğüs tandırına sığınmış, beden terleri, çenk telleri gibi kurumuş ve birbirinden kopmuş gibiydi.

Beyitler

Bu felekten dökülen soğuklar da ne!

Çiğ soğuktan âdeta tuzluğa dönmüş

Beden ondan kuru ve ağır bir dağ
Kan damarları lal taşı kesilmiş sanki
Her biri kopacak canın bağı olan damarlar
Bir gül böreği gibi ölüp kurumuş sanki
Bu kan değil ki şubat soğuklarından
Damlaları yakut tanelerini andırmakta
İçi ve dışı buz tutmuş
Bu gökyüzü bir aynayı anımsatmakta
Buz, gökyüzü kinine yüzünü kapamış
Taşı gökyüzü aynasını çatlatır.

5.25.4.Kazak Memleketinde Aşırı Kar Yağışı

Özetle soğuklar çok şiddetliydi. O vilâyetin soğukları hakkında burada söylenenler asla mübâlağa değildir. İnşa erbâbının bu konuda dedikleri asla abartı sayılmamalıdır. Aksine gerçeği ifâde etmektedir. Oranın soğukları hiçbir yerle kıyas edilemez. Güvenilir kimselerden de işitildiği üzere oradaki soğuklar o kadar şiddetlidir ki Özbek ve Türkistân halkından hiçbir genç delikanlı bile ellerini elbisesinden dışarı çıkarmaya cesâret edememekte ve atının eyerini bile düzeltmeye yeltenememektedir. Sabahleyin atının eyerini bağlamak isteyen birisi âdeta, vahşi bir atın dizginlerini o eyerin altında eline almaya çalışıyor gibiydi. O ovada kar ve buzdan arınmış tek bir adımlık yer bile bulmak mümkün değildi. Orada buz ve karın olmadığı bir yer bulup da uzanmak ve istirahat etmek imkânsızdı. Yeryüzünü beyaz karlar öyle kaplamıştı ki bayındır bölgenin siyahlığı bile küçük bir noktayı andırıyordu. Karın beyaz ve sâde örtüsü âdeta, güneş ışığıyla arkadaş olmuş ve bu ışıklar bulduğu her delikten evlerin içine sızılmaktaydı. Yeryüzü tabakası beyaz bir kâğıt sayfası gibi, hiçbir zaman siyahlık nedir görmemişti. Yaratıcının yazıcı eli, bölgedeki yapıların siyahlığından karın üzerine tek bir harf yazmamış gibiydi. Bozkırlar âdeta kar yokuşunun beyazlığından

sırtı iki büklüm kambur olmuş yaşlı biriydi sanki. ‘‘Saçlarım açardı’’⁹⁷³ ifâdesinde olduğu gibi ova ve sahrânın başı a armış, kar beyazlı ı dünyanın dört bir yanına öyle bir ya mıştı ki sürme siyahlı ı kadar bir eser bile yoktu ortalıkta, yoksa gece sürmesi insanların gözüne çekilmiş olurdu. Hiç kimsenin gözleri kar beyazlı ına bakamıyor, hemen kamaşıyordu. Sanki  lemdaki tarlalarda kardan binlerce pamuk tarlası oluşmuştu. Lakin bu pamuk sadece soğukluk cerahatini arttırmaya yarıyordu. Buhara benzeyen beyazlı ından binlerce bahar tomurcukları açmıştı. Ama bu bahar herkesin sadece so uklardan dondu u bir bahardı.

Beyitler

Kar gökyüzünden ya ınca
Bel  gibi âleme   k verdi
Sabah gibi beyaz yüzünü üfledi
Ama ondan sıkıntılı geceden başka bir şey gelmedi
Boydan boya kar kapladı her yeri
Gökyüzü gözleri kamaştı kardan
Gökyüzüne bak aşırı sıkıntıdan
Geceden sürme çekmede gözlere
Yerde karlar birikince
Beyaz alevlerini alevlendirir
Gökyüzü ve yıldızlar kenarında
Gökyüzü yıldızları onun kıvılcımıdır.

Özetle kar ya ışının çokluğu anlatılmayacak derecede fazlaydı. İnsan  oklu undan memleketin şeker azı ı yeterli değildi de felek onlar için kardan bir de bembeyaz un getirmiş gibiydi. Havalar o kadar so uktu ki hiç kimse tandır yakmaya

⁹⁷³ Kur’ân-ı Kerîm, Meryem, 4.

bile cesâret edemiyordu. Soğuklara rağmen bütün bu menziller tek tek katedildi. Her bir menzilde şiddetli soğuklardan orduya birçok noksanlık ve eksiklik iltihak etti. Birçok develerin ve insanların helak olması bile muhtemeldi. Ama bu şiddetli soğuklardan gençler fazla etkilenmedi. Aşırı soğuklardan incinmediler. Türkistân halkı birkaç menzilden fazla yol almadıkları halde çok incindiler.

Özetle padişah ordusu, on gün birbiri ardınca yol aldıktan sonra Kara Abdâl (قرابدال) denen yere ulaştı. Burası Kazakların kışlak bölgesinin ortasına yakın bir bölgeydi. Burası Kazak sultânlarından büyük bir tâifenin yurduydur. Bu tâifenin sultânı ise şu anda Câniş Sultân adında biridir. Bu Sultânın da Tâniş Sultân adında bir kardeşi vardır. O da bu Sultânın bir benzeridir. Her birinin ulusunda elli binden fazla ünlü Kazak erleri vardır ki her biri ünlü ve tanınmış kişilerdir. Câniş Sultân'ın Ahmed Sultân adında bir oğlu vardır ki geçen yıl ordular sevk etmiş ve büyük bir orduyla gelerek, Kûfin ve Buhârâ havâlisini yağmalamıştı. Daha önce de zikredildiği üzere Hân Hazretleri Buhârâ ve Semerkant halkına bunların yaptıklarını cezâsız bırakmama ve Câniş Sultânın oğlu Ahmed Sultânın yaptığı yağmaların hesabını sorma hususunda söz vermişti. Ayrıca Kazaklar yeniden kudret ve saadetlerinin ellerinden alınacağını da bilmeli, dinlerini düzeltmedikçe aralarında ıslah alâmetleri ortaya çıkmadıkça, putperestlik ve güneşe tapmayı bırakmadıkça Hân Hazretlerinin kahrından kurtulamayacaklarını anlamalıydılar. “Galip gelenler kesinlikle bizim ordumuz olacak”⁹⁷⁴ âyetinin mukaddes eli, din nusretinin bereketiyle sürekli olarak İslâm ordusunu galip kılacaktır. Ama eğer yüce Allâh onlara hidâyet nurunu kerâmet buyurursa ve onlar Hân Hazretlerine itaat gösterirse “İslâm hakkı için kanları ve mallarını benden korumuş olurlar ve onların hesabı Allâh'a kalmıştır”⁹⁷⁵ hükmünce onlar yağmadan, biz de kan dökmeden mahfuz kalmış olacağız. Allâh dilediğini doğru yola iletir. Allâh'ın selâmı ve esenliği seyyidimiz Muhammed'in ve Ehl-i beyt'inin üzerine olsun.

⁹⁷⁴Kur'ân-ı Kerîm, Saffat, 173.

⁹⁷⁵ **Sahîh-i Müslim b. Haccâc**, İman 32, 36, **Buhârî**, İman, 17, 28, Salât, 28, Zekât, 1, İ'tisam, 2, 28, **Ebû Dâvûd**, Cihâd, 95, **Tirmizî**, 88. sûrenin tefsiri, **Nesâî**, Zekât, 3, **İbn-i Mâce**, Fiten 1, 3, **Dârimî**, Siyer 10, **Ahmed b. Hanbel**, C.IV, 8, **el-Mü'cemü'l-Müfehres**.

5.26.HALÎFETÜ’R-RAHMÂNIN KAZAK BELDESİNİN ORTASINDAKİ KARA ABDÂL⁹⁷⁶ BÖLGESİNE VARİŞİ VE SULTÂNLARI VİLÂYETİNE SALDIRI İÇİN GÖNDERMESİ

Zilkade ayının ortalarında makamı yüce padişah hazretlerinin muzaffer ordusu Kazakistan beldesinin ortalarında olan Kara Abdâl mevzisinde konuşlandı. Kara Abdâl beldesinde “Nevruz-i Sultânî günü”⁹⁷⁷ dedikleri hayvanların doğum yaptığı ilkbahar mevsimi olmasına rağmen hava aşırı soğuktu. Güvenilir kimselerden de duyulduğu üzere yerdeki kazanı bile kaldırmak mümkün değildi. O beldenin tamamında durum buydu ve her yere metrelerce kar yağmış, buz tutmuştu. Sanki sular içinde büyük bir kayalık alana konuşlanmış gibiydik. Kayalığın içindeki sular buz tutmuş, üzerine kar yağmış, sanki suyun üzerine mermer taş döşenmiş, bu mermer taş üzerine Semerkantlı güçlü boylu poslu kimseler oturmuş gibiydi. Bu durumda ateş yakmak imkânsız gibiydi. Ateş yaktığımızda da buzların soğukluğu onu etkisiz hale getiriyordu. Sonunda buzla ilgili tedbir geliştirerek önce üçayaklı bir saçı ateşin üzerine yerleştirdik, onun üzerine de bir kazanı kandil gibi astık ve onun eğimli tarafındaki kor ateşler üzerinde etleri az pişirip yemeğe çalıştık. Bazen de bir aş yapana kadar kaç defa ateş yakmak zorunda kalıyorduk. Her defasında da soğukların eli, bizim ateşin narçiçeği ağacını yok ediyor ve bizim mutfağı, ateş yaprağından mahrum ve yapraksız kılıyordu. Hakikatte biz de padişah hazretlerinin ordusunun Kara Abdâl’dan Yesî’ye doğru dönüşünde onun cephesinde o soğukların etkisini açıkça müşâhede etmiştik. Nice renkler siyaha çalmış ve yüzlerde kuruluk ve donukluk ortaya çıkmıştı. Özetle, herkesin bildiği gibi, çok aşırı bir soğukluk vardı. İnsanlar el ve ayakta kesilmiş, o ovadaki bütün bitkiler kara gömülmüş, karlar içinde o ormanlık alanda başını dışarı çıkarabilmiş ney ve kamışlık dışında o sularda yenilecek cinsten hiçbir

⁹⁷⁶ Kazakların kışlak bölgesinin ortasına yakın bir bölgedir. Burası Kazak sultanlarından büyük bir taifenin yurduydı. Bu taifenin sultanı ise Cânîş Sultân’dı. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 205.

⁹⁷⁷ Nevruz bayramının Hicri yılın Muharrem ayına rastladığı bayramın adıdır. Yani Hicri yılbaşıyla Hicri şemsi yılın (nevruz) birleştiği bayramdır. Vakıf Aslanov, **Jeab.Chardin ve Seyahatnâmesi**, (müt.) Muhammet Kemâloğlu, Aran Erdebili, Doğu Araştırmaları (2015): 75-150 <<https://dergipark.org.tr/tr/pub/doguedebiyati/issue/53763/72075> s.114.(Erişim târihi, 23.04.2020).

bitki ve yonca kalmamıştı ki hayvanlar yesin de bedenlerinde yeni et oluşsun. O hayvanların yediği tek şey yaş ve kuru kamış dışında bir şey değildi. O zavallı hayvanların yiyeceği ve kendisiyle arkadaş olabileceği tek tiryak (panzehir) kamıştı.

Beyit

Ney gibi zehir ve tiryak kim gördü

Ney gibi arkadaş ve dost kim gördü.

Her menzilde konaklayınca karlar arasında hemen çadırlar kurdular. Eli çabuk ve hızlı elemanlar hemen harekete geçiyor ve Hân Hazretlerinin istirahat edeceği çadır için hemen karları temizliyorlardı. Yerini de keçe ve kilimlerle döşeyerek üstüne de gökyüzüne benzer ve o saadet baharistanında alfa yıldızına çatan bir kubbe inşa ediyorlardı. Altın desenli kubbe o sabah aydınlığında doğan bir güneş veya saadet baharistanında yükselen gül padişahının tahtı gibiydi. Ardından ordu birlikleri onca soğukluk, kar ve buz eleminden sonra kendi konakladıkları yeri kaplayan buz ve karlar üzerine çadırlar kuruyor, onca zorluk ve belâlar içinde Hân Hazretlerinin velâyet ve vefâ tohumlarını göğüs fezasına ekiyorlardı. Özetle padişah hazretlerinin konuşlandığı ve ordusunun bunca sıkıntı ve elemle yerleştiği Kara Abdâl beldesi Câniş Sultân'ın yurduydı. İzzeti yüce Hân Hazretleri bir anda bütün büyük sultânların ve yüce emirlerin kendileriyle beraber Câniş Sultân'ın ulusuna doğru harekete geçmesini emretti. Özetle büyük sultânlar da yüce emre itaat etti ve o tehlikeli yola koyularak azimle Câniş Sultân'la savaş için harekete geçti. Güçlü ordunun hareketi ve sel gibi hızlı akan eden ünlü askerlerinin hareket azmi etrafta büyük bir kıyâmet kopardı, ünlü süvârilere layık teçhizatla, bütün sultânlar ordularıyla Câniş Sultânın ulusuna doğru harekete geçti. Ordu şimşek gibi hızlı ve ateş gibi yakıcı bir azimle sükûn ve kararı bozarak düşman beldesine doğru yola düştü. Ubeydullâh Sultân hazretleri her biri felek aslanını kendi cesâret ve iktidârına esir eden ve her bir genç kahramâna dağ kaplanını kendi yiğitlik taşıyla öldüren pehlivan ve ünlülerle dolu ordusuyla öncü birlik olarak yola koyuldu. Öte yandan Süyünç Hâce Sultân ve Küçüm Sultân büyük bir azimle düşmana doğru harekete geçti. Muazzam ordular artık fırsatı kaçırmış olan kötü

düşmanı öldürmeye ve ortadan kaldırmaya azmetti. Aynı şekilde Hamza Sultân ünlü ordusuyla kin ve intikâm azmiyle düşmanın kanını dökmeye yöneldi. Zîra Hamza Hân'ın kardeşini, Câniş Sultân katletmişti. Nitekim hüküm sahipleri de buna hükmederek şöyle demişlerdir: İki kimseye savaş anında yardım ve nusret vardır: Biri din tâlibi ve diğeri ise kan intikâmının tâlibi. Akîbeti kötü düşmanı sayı ve düzen açısından def etme cihetinde güçlü konumda olan orduda da bu iki faktör nusret ve yardıma sebep olmuştu. Bu yüzden de yüce Allâh, padişah hazretlerine var olan lûtfünden dolayı “Şüphesiz ordularımız galip gelecek olanlardır”⁹⁷⁸ âyetince makamı yüce Hân Hazretlerini fetih ve nusretiyle şereflendirmiştir. Zîra Kazaklar ile çatışması da onların dînî terk etmesi nedeniyledir. Hamza Sultân hazretleri de bu güçlü ordunun komutanı olarak o günahkârlardan intikâm almak için harekete geçmiştir. Kara Abdâl merhalesinden Câniş Sultân'ın ve ulusunun yurduna kadar on günden fazla bir zamân sonra, askerleriyle büyük bir azîm, ciddiyet, hiddet ve kararlılıkla o diyara yaklaşmıştı. Seyhun nehrinin diğer yakası sayısız bitkiler, iç içe ağaçlar, sularla kaplı kayalıklar ve su birikintileriyle doluydu. Sonunda Câniş Sultân da o büyük muzaffer ordunun kendisine doğru geldiğini haber aldı. Câniş Sultân'ın ulusu sadece Süyünç Hâce Sultân hazretlerinin özel ordusuyla gelmekte olduğu haberini almıştı. Onlar Hân Hazretlerinin onca uzak mesâfeden Horasan tarafından en kısa zamanda Özbek kışlağı vilâyetine geleceğini, o memleketi kuşatacağını, o beldeye yağma, kitâl, mukâtele ve cidâl bayrağını dikeceğini ve ulusun büyüklerinin başını gövdesinden ayırarak helak edeceğini nereden düşünebilirlerdi ki? Özetle Câniş Sultân muzaffer ordunun gelişinden haberdar olunca o da askerlerini ve kahramanlarını bir araya toplamaya ve ulusunu bu saldırıyı def etmeye hazırlamaya koyuldu. Onları sayı ve teçhizât olarak savaşa yönlendirdi. Ailesini ve malını koruma azmiyle savaşa ve savunmaya koyuldu. Kazaklar kendi uluslarının âdeti olduğu üzere kendilerine saldırı olduğu haberini alınca her tâife bir yere toplandı, kendi aile ve malını korumak için hamiyet ve gayret kılıcını bile, silahlarını topladılar. Birkaç aileden oluşan her fırka kendi aile ve malı haremde durmuşlardı. Oysa eğer Kazaklar birleşip bir yerde düşmanı def etme

⁹⁷⁸ Kur'ân-ı Kerîm, Saffat, 173.

bayrağını kaldırsalardı, onları yenmek çok daha zor olurdu. İşte bu durum onları helak vâdisine sürmüş, kötü amellerinin eserleri kınanmış hasletlerinin neticesi olmuştu. Güç ve kuvvet, ilâhî kazâ ve kaderin yardımcı olduğu durumda kurtuluş ve nusret sebebi vâki olmaktadır. İlâhî inâyet mesûd ordunun yardımına koşarak bir ulusa saadet temin etmektedir. Bu defasında da fetih ve nusret makamı yüce Hân Hazretlerinin ebedî devletleriyle birliktelik içinde olduğundan nusret kapıları yüzlerine açıldı. Zafer sebepleri zuhûr etti. Bunu da ileride yazmaya çalışacağız bir olan Allâh'ın izniyle...

5.27.SULTÂNLARIN CÂNİŞ SULTÂN İLE SAVAŞININ, MUZAFFER ORDUNUN GALİP GELİŞİNİN, CÂNİŞ SULTÂN'IN HEZÎMETİNİN VE OĞLU AHMED SULTÂN'IN ÖLDÜRÜLÜŞÜ

Padişah hazretlerinin ordusunun, sultânlar eşliğinde yaklaştığını duyunca Cânîş Sultân'ın ulusu da bir yerde toplandı. Onlar otuz binden fazla bir topluluk oluşturmuşlardı. Bunlardan her birinin de birçok hizmetçi ve bağlıları vardı ki toplam sayıları yüz bini buluyordu. Bu topluluk kendilerini savunmaya azmettiler. Onlar sadece Süyünç Hâce Sultân'ın saldıracağını zannediyorlardı. Sağlıklı bir haber alıp Hân Hazretlerinin onlara doğru harekete geçtiğini, kin adımlarıyla Kazak yurduna ayak basmış olduğunu bilmiş olsalardı belki bir an durmazlardı. Onlar daha çok sultânlara teveccüh ettikleri için beklemiş, savunmaya geçmişlerdi.

5.27.1.Kış Günü Savaşının Özelliği

Özetle bu iki fırka karşı karşıya gelince savaş haberleri sağlıklı bir şekilde duyuldu. Ama ne savaştı bu! Büyük bir ateş yakılmış, sabır ve takat metâsı kül olmuştu. Mızraklar kırık endamlarıyla bağlı duruyorlar ve oklar ise dimdik boylarıyla sağa sola kaymıyorlardı. Kazak soyundan Özbekler, ok yaralarıyla Şeybânî Özbeklerini def etmeye çalışıyor, Şeybânî Özbekleri ise güzel bir teçhizat, padişahlık yasası ve azâmeti ile onlara galip geliyordu. Aralarında öyle bir savaş çıktı ki gökyüzü bunun şiddetinden göğsündeki yıldızlarla ateş parçası gibi alev alev yanıyordu. Güneş ve ışınları göğüsteki ateş gibi ortalığı yakıyordu. Aşırı soğuklar bu defa savaş soğukluğunun şiddetiyle alevlenmişti âdeta. Öyle bir ateş yaktılar ki akıllar soğukları unuttu. Alevlerin kıvılcımları, soğukluğu sıcaklıktan güçsüz düşürdü. Oklar sadaktan çıkınca Özbek canını almak için kullanılmayınca buz tutuyor ve kılıç kınında kaldıkça sanki onun kınından çeken kesiyordu, kafa kınında yer etmedikçe de kırılmasından korkuluyordu, göğüslere saplanınca dişleri kâfirlerin gönlünden daha katı oluyordu. Ateşten sıçrayınca o ateşin hararetiyle kendini ısıtıyordu.

Beyitler

Soğuk bir günde oldu Özbek Savaşı

Ateş cümlesinden aşikâr oldu

Savaş ateşi alevlenince

Tüm canlar çadır gibi alevlendi

Kılıç kınından çekilince

Üşüdü ve elini başına vurdu

Donmuş kılıç başını çıkarınca

Birbirinin başına taş vurdular

Ok sadakta yüzünü sakladı

Evet, Aralık soğuklarından feryat etti

Düşmanını öldürünce kemandan

Kiriş dile geldi bu ne ilginç soğuk

Kalkan Aralık okundan kaçtı

Mızrak soğuktan düştü süründü

Mızrak ucu savaş ateşinden eridi

Savaş hengâmesinde su buz tuttu.

Savaş ateşi tam alevlenince, ünlü sultânlar savaşta yiğitlik gösterince, o savaş hengâmesinde yiğitler cesâret görevlerini takdim buyurunca, Kazak halkı da karar ve takdim gerekleriyle amel etti, sabır gösterdi. Zamanın gereklerini yerine getirdi ve de yiğitlik şartlarına riâyet ve dînî gayret mezhebinde karısını, çocuklarını, esbâb ve emvâlini yağma, saldırı ve hamleleri altında çiğnenmesi karşısında kan dökme meydanından kaçmayı asla câiz görmediler. Dolayısıyla da ister istemez savunma meydanında kâim durdular, savaş meydanında direndiler, yiğitçe çabaladılar. Eğer onlardan birinin saldırılarından sağlam dağlara etki etmiş olsaydı, o dağlar, “Dağlar

parçalanıp toz duman haline geldiği”⁹⁷⁹ âyetini okur, eğer ordularından yere toz konmuş olsaydı hal diliyle, “Yer dağılıp parça parça olduğunda”⁹⁸⁰ âyetini tilâvet buyururdu. Zîra Kazak askerlerinin şiddetli savaşı ve saldırısı Cengiz Hân’ın zuhûrunun esas olan eski zamanlarda, Arap ve acemin dilinde mezkûr ve meşhur idi. O zamanlar Kazak askerlerine Tatar ordusu deniliyordu. Eski zamanlarda ve geçen yıllarda devirlerin sayfası ve zamâne levhasında onların savaşı ve mukâvemet kuvveti olarak zuhûr eden şeyler, hiçbir yazarın özel dili onlardan bazısını bile ifâde edemez büyüklükteydi. O taife o kadar kan içici bir tâifeydi ki onlardan biri direniş esnasında bin kişiye karşı mukâvemet gösterebilirdi. Onlar aynı zamanda evlerinde ırzını, malını, evini ve nâmusunu koruma hususunda yiğitçe nihai derece çaba gösterir ve uğraşı verirdi. Onlar Şeybânî Özbeklerin yağmasını def etmeye çalışıyorlardı. Dolayısıyla ellerinden gelen her türlü gayret ve çabayı göstereceklerdi. Onlar bu kadar çaba göstermesine rağmen Hân Hazretlerinin devlet ve saadet bereketiyle Şeybânî Özbekler, yiğitlik ve kahramanlık gücüyle onları kahr-u perişân etti. Savaşın detaylı hikâyesi şu ki muzaffer Hân ordusu Cânîş Sultân’ın ulusunun havâlisine ulaşınca, tekerlerin üzerine bağlanmış taşıma evleri, sürüleri ve araçlarıyla birlikte ortaya çıktılar. Cânîş Sultân ve ulusunun diğer emîrlere, sultânların yaklaştığı malum olunca askerler tâifesi ve ordu komutanları savunma makamına geçti, sonsuz kar ve buzlarla kaplı ormanların ve kamışlıkların ortalarından dışarı çıkıp savaş ateşini yaktılar. Özbek askerleri sultânların hizmetinde yiğitçe saldırdılar. Böylece savaş ateşi şiddetlice alevlendi. Fetih, gâlibiyet ve zafer alâmetleri, sultânların büyük askerlerine zâhir olunca yağmalama muhabbeti zâtî sıfatları olan Özbekler Kazakların evlerine saldırma cihetine meylettiler. Zafer ve nusret öncülerini gördükten sonra savaş işi bitmeden hemen yağma ve talana yöneldiler. Sultânların komutanlarının çoğu hemen ganimet elde etmeye ve mal yağmalamaya doğru meylettiler. Oysa Cânîş Sultân henüz özel Kazak erlerinden oluşan ordusu ile kendi ordusunun kalbinde öylece duruyordu. Onlardan bir grubu çıkıp savunma ve engel olma makamında savaşıyor, Cânîş Sultân

⁹⁷⁹ Kur’ân-ı Kerîm, Vakıa, 5.

⁹⁸⁰ Kur’ân-ı Kerîm, Fecr, 21.

ve Kazak sultânları ise savaşa yönelebilecekleri bir fırsat bulmayı gözetliyorlardı. Öte yandan sultânlardan bir tâife ise dışarı çıkan gruba karşı mukâvemet gösteriyordu ama ordu genellikle evleri ve malları yağma etmeye yönelmiş, esir almak ve malları yağmalamakla meşgul olmuşlardı. Câniş Sultân, askerlerin en seçkini olan gruptan aldığı habere göre Özbek ordusunun çoğu, evlere doğru ganimet almak için saldırıya geçmiş ve meydanı boş bırakmışlar, esir almak için ordu savaş meydanlarını terk etmiş ve yağma ile meşgul olmalarına neden olmuştu. Böylece sultânlar ordusunun kalbinde iş görecek insan sayısı çok azalmıştı. Câniş Sultân hemen fırsatı değerlendirmiş, safları düzeltmiş ve savaş davulunu çalmıştı. Savaşçı aslanlar gibi o kamışlığın ve ağaçların dar ve karmaşık ortamından dışarı çıkmış ve sultânlar ordusuna doğru dünyayı fethedici saldırılarda bulunmuştu. Her biri ormanların aslanı ve savaş meydanlarının tecrübeli kaplanı olan intikamcı sultânların ordusundan birçoğu savaş bitmiş ve düşman kaçmaya başlamış zannıyla saldırıya ve esir almaya yönelmişti. Böylece sultânların saflarını askerlerden boş bırakmıştı.

5.27.2.Ubeydullâh Sultân'ın Savaşması

Câniş Sultân dar ormanlardan güçlü ve kinli ordusuyla dışarı çıkıp sultânların saflarını boş görünce Ubeydullâh Sultân hazretlerinin ünlü ordusuna yöneldi. O da cesâret ve yiğitlik hasletiyle harekete geçerek onlarla savaşa koyuldu. Aralarında şiddetli bir savaş ateşi alevlendi. Şeybân ulusunun ünlü pehlivanlarından ve pehlivanlar meydanının kinli aslanlarından biri olan Ubeydullâh Sultân, sabır makamında sebât göstererek yiğitlik elini ok sadağına götürmüş, ilk önce can alıcı ok yarasıyla düşmanın göğsünü belâ ve melâmet oklarına hedef karar kılmış, vukû şiddeti “Büyük olay gerçekleştiği zamân”⁹⁸¹ haletini hikâye eden ve de cesâret erbâbının nefesi o saflarda, “Artık onun vukûunu yalan sayacak kimse kalmayacaktır”⁹⁸² ifâdesinin âcizliğini gösteren kan içici savaşta, kan dalgaları fırtınası alt üst olan topluluk mertebesinden dem vuruyordu âdeta. Ubeydullâh Sultân keskin kılıcıyla kan

⁹⁸¹ Kur’ân-ı Kerîm, Vakıa, 1.

⁹⁸² Kur’ân-ı Kerîm, Vakıa, 2.

içici düşmanı darmadağın ediyor, kılıç ve hançeriyle yiğitçe savaşıyordu. Ama kader atı uyum göstermeyince âdeta göz değdi ve savaş meydanında attan düştü. Buna rağmen savaş ve müdâfaa için durmadan yiğitçe direniyordu.

Beyitler

Yiğitler safının kan döken eri
Meydan aslanı Ubeydullâh Sultândır
Düşmanın canı onun ateş göğsü
İkbal payı onun sadak okudur
Din düşmanına saldırınca
dünyadan söker alır köklerini
Kazak'ta feryad eden yiğidin
Irak'ta şöhreti herkesin malumu
İlmi kâmil olan da budur
Yiğitliği Câniş'in söken de budur
Kazak sürekli ondan korkar
Irak mülkünün şâhı ondan korkar
İlim, hilim, kudret ve makam sahibi
Cesûr aslandır Ubeydullâh'ın lakâbı.

Ubeydullâh Sultân'ın atı tökezledi, ama o bu kızgın savaş meydanında atından düşmesine rağmen kötü düşmana karşı yiğitçe savaştı ve savunmaktan asla geri kalmadı.

5.27.3.Hân Hazretlerinin Kerâmetinin Zikri

Bu savaş meydanında makamı yüce Hân Hazretlerinden çok ilginç bir kerâmet zuhûr etti. Eğer bu kitabın yazılış nedeninin bu kerâmetin tespit ve tahriri olduğu

söylenirse yeridir. Bu kerâmet hikâyesi de şu ki büyük sultânlar Cânîş Sultân ordusuna saldırmak için ikbal sahibi orduyla Kara Abdâl denilen yerden harekete geçince, sultânların askerlerinden bütün tâîfeler de bu teveccühe azmetmiş, orduya katılım sağlamıştı. Bineği veya beden gücü olan herkes Kazak askerlerine karşı koymaya ve onlarla savaşılmaya yöneldi. Makamı yüce Hân Hazretleri; şahsiyetlerin, özel birliklerin ve Horasan'dan beri özel ordu ile hareket eden askerlerin o esnada sultânlarla birlikte büyük ordu komutanı Sultân Muhammed Tîmûr'un bayrağı altında düşmanın saldırılarına karşı koymasını ve yiğitlik pençesiyle o düşmanın köklerini sökmesini işâret buyurmuşlardı. Bu özel birlikler ve cesur çehreler azimle düşmana yönelince ilham yoluyla Hân Hazretlerinin şu nişânı câri oldu: “Sizler özel saldırı timlersiniz, yiğitlik azmiyle düşmana yönelmeniz lâzım. Bu yüzden asla düşmanı bırakıp yağma ile meşgul olmayın. Savaş meydanlarında dünya malına rağbet etmeyin, savaşta düşmanla savaşa ve ona galip gelmeye bakın, asla yağma ve talan tamahına kapılmayın. Sadece düşmana saldırı fikrinde olun. Aksi takdirde zaferden mahrum kalırsınız. Rüyada bile fetih ve zaferi göremezsiniz. Sizler Muhammed Tîmûr Sultân'ın bayrağı altında sabır ile görevlerinizi yerine getirin. Düşmanla savaş dışında başka bir şeye asla teveccüh göstermeyiniz. Yüce Allâh da bu durumda size yardım inâyet buyurur. Hanlık himmeti de taahhüt zimmetinde bulunur ki sizler Muhammed Tîmûr Hazretlerinin bayrağı altında sabreder ve başka bir şeye teveccüh göstermezseniz ve diğer Özbekler gibi yağma ve talana kalkışmazsanız devlet hazinesinden size ihsanda bulunur, hanlık mallarından ve yerlerinden size yeterli miktarda karşılık ikram edilir.”

Özetle onlar savaş günü Sultân Muhammed Tîmûr'un bayrağı altında sabretmek ve mal yağmasına ilgi göstermemekle görevlendirildi. Böylece başkaları yağma etse de onların Sultân hazretlerinden asla ayrılmamaları istendi. Bu yüzden o tâife Sultân hazretlerinin saadet bayrağı altında hareket etmekle emrolundu. Dolayısıyla da savaş meydanına gelince Kazak ulusunun şahsiyetlerinden olan Cânîş Sultân'ın ordusundan bazısı dışarı çıkıp savaşılmaya başladı. Sultân'ın askerleri ordularının galip geldiğini anlayınca hemen yağma hareketine giriştiler. Bunun üzerine Cânîş Sultân büyük bir

orduyla dışarı çıktı. Dolayısıyla da onlarla askerlerinin çoğu yağmaya kalkışan sultânlar arasında büyük bir çatışma başladı. Cânîş Sultân gizlendiği yerden büyük bir orduyla çıktığı için Ubeydullâh Sultân atından düştü ve aralarında çok şiddetli bir çatışma başladı. Ubeydullâh Sultân'ı o soysuzlar atından aşağı attılar. Sultân yiğitçe savaştıysa da etrafında sayısız kılıç, hançer, savaş atları ve savaşçılar ile kalakaldı öylece. Orada tahammül etmek her yiğidin harcı değildi ama Sultân Hazretleri hala savaşıyor ve savunmakla uğraşıyordu. Lütüf gözleri inâyet kavşağında, “Yardım Allâh’tandır ve fetih yakındır”⁹⁸³ ifâdesiyle açıldı, zekâ kulağı “Müminleri müjdele”⁹⁸⁴ sesini işitti ve yiğitçe çabalar takdim edildi. İş işten geçtiği bir esnada zâhir hesabıyla yardım sebepleri mutlak bir şekilde yazılmıştı.

5.27.4. Muhammed Tîmûr⁹⁸⁵ Sultân'ın Savaşı

Aniden büyük padişah, tâzimi farz, ilmi çok, muzaffer Sultân Muhammed Tîmûr, âlemin güneşi gibi o savaş ortamına doğdu. Savaş meydanlarının güneşi, Sultân hazretlerinin âlemleri fetheden sancağına ışık saçtı. Hayret vâdisinde kalakalmış, o zahmet ve vahşet meydanlarının darlığında fetih ve yardımdan ümidini kesmiş sultânların askerleri muzaffer Sultân hazretlerinin ay gibi doğuşunu görünce herkesin ümit gözleri aydınlandı, muzaffer ordunun tozları atıldı, cisim ve ruhları gam ve hüznlerinden sıyrılarak sevinç ve mutluluğa gark oldu. Saadet müjdecisi, Hâkânın devleti ve de Hân askerlerinin fetih ve zafer haberinin tebliğcisi olan Sultânın davul sesleri herkesin kulağında bir davul gibi bayram gününün mutlu bahtını müjdeliyordu âdeta. Muzaffer Sultânın güçlü ordusunun zuhûru baht ve nusret güneşinin doğduğu gerçek sabah aydınlığını hikâye etmekte ve o ovada zafer sabahının ışınlarını yansıtmaktaydı. Saadet güneşi “Atların alınlarında hayır düğümlenmiştir”⁹⁸⁶ devlet ve bahtını hikâye eden güçlü, hızlı atların alnında o savaş ovasının esirlerine mübârek ve

⁹⁸³ Kur’ân-ı Kerîm, Saf, 13.

⁹⁸⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Saf, 13.

⁹⁸⁵ Muhammed Şeybânî Hân’ın oğlu ve Semerkânt Emiridir. bkz. Kutgân, **Musahhirü’l-Bilâd**, s. 118-19, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 3.

⁹⁸⁶ **Buhârî**, Menâkıb 28, **Müslim b. Haccac**, Zekât 25, İmâre 96, 99, **Ebû Dâvûd**, Cihâd 33, **el-Muvatta**, Cihâd 44, **Ahmed b. Hanbel**, C.III, 39, 50, 181.

uğurlu geldi. Makamı yüce Hân Hazretlerinin atlarının zuhûrunun gereği olan kudret ve şevket eserleri, hazırdakilerin bedenine yeni bir hayat ve tarifsiz bir rahatlık ve huzur vermişti. Zaferin yüzünü uykuda gören ve ümitsizlik bahçesinden gam ve mihnet toplayan kimseler, zaferin doğuşunu Sultân Hazretlerinin kılıcının aynasında açıkça gördüler. Vehhâb ve cebbâr olan Allâh'ın sonsuz lütuf bahçesinden binlerce nimet, ihsan, gül kokan ilâhî bağışlar derlediler. Özetle makamı yüce Sultân Hazretlerinin mutluluk saran bayrağının zuhûruyla herkes yeni bir güç elde etti. Herkes artık kötü düşmana karşı zafer ve galip gelme düşüncesine kapıldı. Yeniden düşmanı def etme hususunda azimet nurları, nûr meşaleleri gibi alevlendi. Sultân Hazretleri kendi özel birlikleri ile makamı yüce Hân Hazretlerinin özel askerleri eşliğinde büyük bir azimle düşmanla savaşa yöneldi. O yiğitlik meydanında âdetâ gürlediler ve ebed devletine muhalifleri helak ettiler. O meydanda Sultânın azim atmacası kötü düşmanı avlamak için havalandı, gökyüzünün masmavi çarkını pençeleriyle işlemez hale getirdi, kazâ ve kader şâhini bu Sultânın mertlik pençesine binlerce övgü yağdırdı. Sultân Hazretleri düşmana öyle bir saldırdı ki saldırının azametinden Acem Rüstem'i utancından başını önüne eğdi ve İsfendiyar o saldırılar karşısında helak olma düşüncesine kapıldı. Ok o yiğitlerin cesâretinden geri tepmiş, yere saplanmış ve keman çatışmanın şiddetinden iki büklüm olmuştu. Mızrak eğik boynuyla yılan gibi o kan deryası içinde istikrâr elde etmeye çalışıyor ve kılıç kınından çıkınca sadece düşmanın kellesine iniyordu. Zırh binlerce gözle bu kan düşmanlarına bakıyor ve kalkan âdetâ göğsü koruyan çelik yelek gibi ağır topuzların açtığı yaradan kıvranıyor, tahammülde zorlanıyordu.

Beyitler

Kazak safını viran etti

Tîmûr Sultânın hamlesi

Ahenk ateşinin azmi alevlendi

Çarkı yaktı savaş ateşi

Behrâm ihtiyarı⁹⁸⁷ ondan utandı
Onun nezdinde güneş etkilendi
Düşman bugün kör oldu
Tîmûr'un feryadını işitir sanki
Hurma Araplarda demirdir
Onun savaşı şüphesiz şiddetlidir
Sen Kur'an'da demiri⁹⁸⁸ duymadın mı?
“Onda şiddetli bir güç”⁹⁸⁹ duymadın mı?

Özetle aralarında şiddetli bir savaş başladıktan ve taraflar arasında savaş ve çatışma hareketi alevlendikten sonra sultânların muzaffer askerleri, Sultân Hazretleri sebebiyle büyük bir kuvvet ve şiddet elde etti. Nitekim “Elbette elçilerimize ve inanmış kişilere yardım ederiz”⁹⁹⁰ âyeti de bunu ifâde etmektedir. Bu sayede fetih ve nusret nişaneleri İslâm askerlerinde zuhûr edince, “Allâh'ın izniyle onları yendiler”⁹⁹¹ hükmünce Câniş Sultân'ın ordusunda zaaf ve hezîmet eserleri galip geldi. Sultân Hazretleri ve sultânlar yiğitçe saldırdılar. Câniş Sultânı yenilgiye uğrattılar. Kazak ordusunun safları birbirinden ayrı düşünce de Allâh'ın izni ve iradesiyle hepsi kaçmaya başladı. Burunduk Hân'ın beldesine doğru hezîmet içinde kaçtılar. Onların birçok ünlü pehlivanını öldürüldü. Câniş Sultân'ın oğlu Ahmed Sultân da yiğitçe savaştıktan sonra ok ve kılıç yaralarıyla diğer kahraman pehlivanlar gibi can verdi. Bu hezimetin ardından babası Câniş Sultân kaçmaya azmetti. Oysa takdir eli onu kınanmış fiilleri nedeniyle amellerinin cezâsına çarptırmak istiyordu. Geçen yıl Mâverâünnehir vilâyetindeki zayıf esirlere yaptıklarının bedelini bu yıl çekmesi gerekiyordu. Her ne kadar o kan meydanından kaçmak ve kendini kurtuluş sahiline atmak istediye de belâ fırtınasının dev dalgaları onu kuşattı, Müslümân halkı esir etmenin cezâsı olarak

⁹⁸⁷ Behrâm-ı Gûr b. Yazdicerd b. Behrâm b. Şâpûr (ö. 438), Sâsânî hükümdarı (420-438).

⁹⁸⁸ Maksat Kur'an-ı Kerim'deki demir anlamına gelen “Hadîd” Suresidir.

⁹⁸⁹ Kur'an-ı Kerim, Hadîd, 25.

⁹⁹⁰ Kur'an-ı Kerim, Mümin, 51.

⁹⁹¹ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 251.

padişah ordusunun saldırıları neticesinde o da esir düştü. Onu yakalayıp Hamza Sultân'ın huzuruna getirdiler. Hamza Sultân, en büyük Sultân ve hakikatte Hân Hazretlerinin askerlerinin başkomutanıydı. Sultânın gazap ve kâhir ateşi o kötü yaşam sahibini sardı. Daha önceki saldırılarından kardeşini öldüren Cânîş Sultân'ı belâ kemendinin eseri düştükten sonra da hemen katletti. İki taraftan simsiyah zülfünün kemendine esir olan başını zülfünün bağından ayırarak fetih ve beşâret haberiyle beraber Hân Hazretlerinin huzuruna yolladı. O diyarın dört bir yanında beşâret ve yağma davulu çalmaya başladı. Hızlı koşan müjdeciler rüzgâr ve şimşek gibi hızla âdeta uçarak o kan dolu ova ve vâdileri aşarak mağlup olan düşmana karşı elde edilen bu zaferin haberini Halîfetü'r-rahmânın saadetli huzuruna ulaştırdılar.

Beyitler

Ahmed'in kafası darağacı zülfüne erişti

Zülfü kement gibi darağacına erişti

Teni kemendin altında kalınca

Başına bak ki kemende esir

Teninin başında olan zülfü değil

Helak eden boynunun ipidir

Başına bak zülfünde kement

Ta ki başını zülfüne asmışlar

Başı zülfüyle Hân'ın huzuruna gelince

Akıl ehlinin yanına apaçık geldi

Bu kapıya başkaldıran herkes

Başı bu kapıya asılır er geç

Cihân oldukça Şeybân Hân var olsun

Düşmanlarının evi virâne olsun

Düşmanın başı onun eşiğinin toprağına fedâ

Başı toprağı düşün ebedî

Âlemin Hânı Halîfetü'r-rahmân

Âdem'in cânı Muhammed Şeybân.

5.28.SULTÂNLARIN, CÂNİŞ SULTÂN'IN ULUSU KAZAKLARI YAĞMALAMASININ VE SULTÂN ASKERLERİNİN HÂN ORDUSUNA DOĞRU GERİ DÖNÜŞÜ

Kazak savaşı Dokuz yüz on dört yılının Zilkade ayının ortalarında olmuştu. Bu savaşta Cânîş Sultân kaçmış, oğlu Ahmed Sultân ise öldürülmüştü. Kutlu muzaffer ordu, mutluluğun kaynağı padişahın fermanıyla fetih ve başarıya ulaşıldıktan sonra, ulûfe ve ganimetler elde etmek için velvele ve naralarla Kazak ordusunu yağmalamaya koyulmuş ve Kazak ulusunun kalbine büyük bir korku salmıştı. Ordunun elde ettiği “اولجه” (ganimetlerin) çokluğu ve elde ettiği esirleri beyan etmek bile neredeyse imkânsız ve kalem onları yazmaktan âcizdir. On binden fazla evde elde ettikleri ganimetleri develere yükleyerek oradan dışarı çıkardılar. Ne kadar da güzel köşkleri ve sarayları andıran otakları vardı. Ahşap köşkler ve göklere uzanan saraylar binâ etmişlerdi. Sağlam şevhat⁹⁹² ağaçlarından oldukça estetik ve sağlam tahtlar ve oklar yapmışlardı. Rengârenk desenler ve renklerle süslü sanat eserleri yaratmışlardı. Sanki göklere uzanan devâsa kaleler inşâ etmişler, sultânlarına ve büyüklerine oldukça güzel köşkler tahsis etmişlerdi. Her bir otağında yirmiden fazla insan kalacak kadar büyük alan bulunuyordu. Bunları da taşımak istediklerinde bir kaç devenin üstüne yerleştiriyor, istedikleri yere taşıyorlardı. İçinde büyüklerinin ailesi ve çocukları bulunuyordu. Şeybânî Özbeklerden kimine bu köşklere bir kaç ganimet düşmüştü. Diğer halkların hanları da uzun şekiller oluşturmuş, sanat ve incelik âbidesi olan geriye kalan tahtları ve ganimetleri almışlardı. Önünde ve arkasında pencereleri olan evleri develerine yüklemiş ganimet edinmişlerdi. Bu tür köşklere ve evlerden birçoğu da sair muzaffer askerlerin eline ganimet düşmüştü.

Hikâye

⁹⁹² “Neb” veya “Şevhat” denilen, sağlam ve sert olmasının yanı sıra doğruluğundan dolayı da düzeltmeye ihtiyaç göstermeyen bambu türü içi dolu kamış. Bkz. Mustafa Zeki Terzi, “Mızrak”, **DİA**, C. XXX, İstanbul 2005, s. 4-5.

İlk gün Yesî beldesinden dışarı çıkmıştım ve padişah süvârilerine katılmıştım. Yüce Hân Hazretleri Yesî beldesine henüz dönmemişlerdi. Ordunun Kazaklar'dan elde ettiği ganimetleri henüz görmemiştim. Hân Hazretlerinin ordusunun Kazaklar'dan elde ettiği o taşınabilir evleri duyduğumda hayretler içinde kalmıştım. Zîra göklere yükseltilmiş, etrafı geniş aydınlık pencereli, keçelerle güzel ve zorlu bir şekilde örtülmüş otakları ve aynı şekilde develerin sırtında taşınan diğer sultânların otaklarını görünce, akılların sanat ve güzelliği karşısında şaşkınlığa düştüğü o bayındır otakları görmekten gözlerimi alamamıştım. Ertesi gün Hümâyûn hazretlerinin huzuruna varınca bu büyük ve mübârek fetih sebebiyle huzurlarına tebriklerimi arzettim ve kendisine şöyle dedim: Yüce Allâh Müslümanların kâfir Yahudilerden olan Ben-î Nâdir karşısındaki gâlibiyeti hususunda şöyle buyurmaktadır: “Sizleri onların yerlerine diyarlarına ve mallarına vâris kıldık.”⁹⁹³

Yani münezzeh olan Allâh kâfirlerin yerlerini, diyarlarını ve mallarını Müslümanlara mîras olarak bırakmıştır. Bu durumda âyetin mânâsının münâsebeti de şu ki yüce Allâh Kazak diyarını ve topraklarını İslâm askerlerine mîras olarak bırakmıştır. Bu nakledilen otaklar ve o diyarlardan getirilen ganimetler İslâm ordusuna nasip olmuştur. Bütün fetihlerde fetih erbâbı olan kimseler sadece mal ve eşyaları kendi yurtlarına nakletmektedirler. Ama bu gazvede otakların bizzat kendisini nakletmişlerdi. Bu durumda söz konusu toprak ve diyarların mîras olarak bırakılması daha da bir açıklığa kavuşmaktadır.

Özetle Hümâyûn askerleri o diyardan naklettikleri bütün taşınabilir otakları, atları, develeri ve eşyaları o beldeden dışarı çıkararak kendi tasarrufu altına almışlardı.

Beyitler

Kazak kavminin taşınır evleri

Bütün âlemde herkese malum

Eğer Kazak ailesinin büyüğü ise

⁹⁹³ Kur'ân-ı Kerîm, Ahzap, 27.

Evi taşıyıcı develer sırtında
Yurt ve diyarlarını görürsen eğer
Sanki havada durur evleri
Kazak kavmini yağma edince
Malını mülkünü alırlar ganimet
Kazak kavmini kim ederse yağma
Evini mülkünü edinir nimet
Şeybân Hân'ın bahtı açık olsun
Kazak evleri tümünden harap olsun

Kazak kavminden ganimet alınan malların, hayvanların, deve ve koyunların sayısını kimse bilemezdi. Hümâyûn askerleri Kazak yurdunda kırk günden fazla kaldıkları halde yanlarında hiçbir tahıl ürünü yoktu. Bütün yiyecekleri koyun etinden ibâretti. Orada havalar çok soğuk olduğundan sürekli ateş yakılıyor ve birkaç koyun kesip kebâp yaparak besleniyorlardı. Kestikleri koyunların bağırsaklarını ve benzeri parçalarını atıyorlardı. Bunca müddet boyunca koyun kestikleri halde o diyardan sayılır koyunları da Türkistân diyarına getirdiler. Hümâyûn askerlerinin Kazak beldesinden dönüşünden aylar sonra bile Özbek halkının ve Türkistân ehlinin henüz Kazak kavminin yiyecek ve koyunlarıyla beslendikleri söyleniyordu. Özetle târih boyunca Kazak halkı hiçbir zaman böylesine bir yağmaya mâruz kalmamıştı.

Hümâyûn askerlerinden tattıkları böyle bir yenilgiyi hiçbir zaman görmemişlerdi.

Bütün bunlar makamı yüce Hân Hazretlerinin istikrâr ve saadetinden hâsıl olmuştur. Özetle Kazak askerlerinin yenilgiye uğramasından ve Hümâyûn askerlerinin herşeyi yağma, olca⁹⁹⁴ ve talan edip ganimet almasından sonra yüce sultânlar tam bir

⁹⁹⁴Bu terim *Mihmân-nâme-i Buhârâ*’da اولجه “Olca” olarak geçmektedir. Bkz. s.42; “Olca” (Kazanç), savaşta düşmandan elde edilen mal, ganimet, “olça” savaş ganimeti, savaş esiri, yağma, çapul, buluş,

azamet ve ihtişam içinde Hân Hazretlerinin yanına geri döndüler. Büyük güven içinde vakarla konaktan konağa geçtiler. Aşırı soğuklara rağmen sabrederek ilerlediler. Muzaffer ordu hiçbir endişe ve kaygı duymaksızın elde ettikleri ganimetleri Türkistân'a naklettiler. Birkaç defa hümâyûn karargâhına uğradıktan sonra da azamet ve izzet duyguları içinde Hân Hazretlerine iltihâk şerefine nâil oldular. Hân Hazretlerinin huzuruna erince de Halîfetü'r-rahmân hazretleri büyük sultânlara lütuf ve inâyet gözüyle iltifat buyurdu. Hepsine padişahlık şefkat ve lütfünü gösterdi. Ardından fesâhat ehli kâtiplere Türkistân, Mâverâünnehir, Hârezm, Horasan, Kandeğâr, Esterâbâd beldelerinin dolaylarından Dâmegân hudutlarına kadar fethedilen yerlerin adlarını yazmalarını ve şimdiye kadar kimseye nasîp olmayan bu beldelerin fethini bütün yöre halkına bildirmelerini emrettiler. Bu hususta onlardan belâgat ve fesâhat kurallarına uyarak en ince teknikleri kullanmalarını istediler. Böylece fânî dünyada yıllarca Hân Hazretlerinin hâtırasını canlı tuttular. Ardından her fetihnâmenin başına Türkçe şu matla' yazmalarını emrettiler. (Bu matla' beyaz nüshada yazılıdır.)

Böylece fesâhat ehli kâtipler Hümâyûn hazretlerinin emri üzere üstün güçleriyle bu emre itaate odaklandılar, fetihnâmeleri tamama erdirerek mektuplarla birlikte dört bir taraftaki beldelelere yolladılar. O ünlü fethin haberlerini birçok belde ve ülke halklarına ulaştırdılar. Hân Hazretlerinin emri üzere Ahmet Sultân'ın zülüflü başını mektuplarla birlikte Mâverâünnehir ve Horasan'a yolladılar. Böylece o başı her belde de birkaç gün halka teşhir ettiler ki düşmanları, Hân Hazretlerine isyanın kötü akîbetini gözleriyle görsün ve sonuçta böylesine yalnızlık içinde kafasının darağacına asıldığını anlasın. Allâh'a; bu nimet, lütûf ve ihsanlarından dolayı şükürler olsun ve özellikle de Kûfin ve Buhârâ halkının devlete olan yardım ve katkılarını daha fazla kılsın. Zîra Hümâyûn hazretleri en başta da onların intikamını almıştı. Zîra yıllardır Kazaklar, onları yağmalamış, zillet ve hakâret çizmeleri altında ezmişti. Hân

bulgu, buluntu gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Ferhad Rahimi, "Fethali Kaçar'ın Çığatay Türkçesi Sözlüğünde Yer Alan Moğolca veya Türkçe-Moğolca Ortak ve Benzer Sözcükler Üzerine, "Olce" maddesi. IV, XV. **Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı** 25-28 Eylül 2020, Gürcistan-Tiflis.

Hazretleri ise onlara merhamet ve şefkat göstererek düşmanlarından intikâmını almıştı. Fitnenin başı olan Ahmet Sultân'ın başını gövdesinden ayırarak darağacına asmış, yıllarca dört bir yanda ünü duyulan bu Kazak hâkimiyetini tedbir kılıcıyla yerle bir etmişti.

Beyitler

Maşâallâh Hân Hazretlerinin azmine

Rahmânî ünlü gölgesine

Küfür ve nifak boynuzunu kırdı

Kazak kavminin kökünü kazıdı

Düşmanı yenmeye azmedince

Câniş ve benzeri yüzlercesini yendi

Düşmanın başını ayakları altına aldı

Dostlara va'dini yerine getirdi

Kazak halkını yağmaladı

Horasan'dan geçerek Irak'a geldi

Sadece Kazak'ı almakla yetinmez

Gelecek yıl da Irak'ı alır

Orduyu çölden geri getirdi

Hicâz'a doğru himmet buyurdu

Hazineler dolusu altınlar masraf etti

Mekke ve Medîne'de ikâmet etti

Şeybân Hân âlemin İmamıdır

Tüm dünyadan düşmanları yok olsun.

5.29.HALÎFETÜ'R-RAHMÂNIN BURUNDUK HÂN İLE SAVAŞMAYA AZMETMESİ VE CÂNİŞ SULTÂN'IN KARDEŞİ TÂNİŞ SULTÂN'IN ULUSUNU YAĞMALAMASI

Büyük sultânlar hedefine ulaşmış olarak Kazak savaşıdan döndüler, Cânîş Sultân'ın ulusunu yağma ettikten sonra padişah ordusuna geldiler. Hepsinin yüzünde fetih ve nusret müjdesi yansıyor. Mekânı yüce Hân Hazretlerinin ülkeleri fethetme azmi bu fetih ile iktifa etmiyordu. Eğer böylesine büyük bir fetih Arap ve Acem padişahlarından herhangi birine nasip olsaydı âlemin dört bir yanında müjde davulunun sesini yükseltirdi. Oysa bu fetih, Hân Hazretlerinin gözünde hardal tanesi kadar önem arzetmiyor ve saman çöpü kadar bir değeri bulunmuyordu. Hân Hazretleri bu defa da diğer Kazak beldelerini ve Burunduk Hân'ın kışlağını atlarının ayakları altında çiğnemeye ve onları da fethetmeye azmetti. Oradan Türkistân ve Mâvarâünnehir beldesine dönme ve o kan içici diyardan 'avdet ile iktifa etmek istemiyordu. Hân'ın azimet atmacası avlanmak amacıyla havalandığından dolayı tüm gökyüzünü pençelerine almadığı müddetçe onun saadet yurduna dönmesi imkânsızdı. Kazakların ünlü büyük Hânı Burunduk Hân'dı. Burunduk Hân'ın ünlü kardeşi Kâsım Sultân ise o zamanın yegâne ve meşhur pehlivanlarından biriydi. Kışlakları ve mevzîleri ile ikbâl sahibi izzet ve celal padişahı Hân Hazretlerinin ordusunun konuşlandığı Kara Abdâl arasındaki mesâfe de on beş günlük bir yoldu. Kar, buz ve soğuklar düşünilemeyecek kadar şiddetliydi. Bu soğukların özelliği ve şerhi bile yazılacak gibi değildi. Öte yandan muzaffer ordunun at ve katırları da oldukça zayıf düşmüştü. Hayvanların çoğu aşırı kar ve soğuklar sebebiyle helak olmuş, her köşeden başını çıkarana orası mezar olmuştu. Aslında Hân Hazretleri Burunduk Hân, Kâsım Sultân ve diğer Kazak sultânlarının uluslarını ortadan kaldırmadan geri dönmek ve Kazak hanlarına azabı tattırmadan avdet etmek istemiyordu. Bu ön bilgiler ışığında sultânların Cânîş savaşıdan, yağmasından ve oğlunu öldürmesinden sonra geri döndüğü gün, Hân Hazretleri bu defa da Burunduk Hân ile savaşmaya karar verdi. Bu amaçla Kara Abdâl menzilinden harekete geçti ve aniden Burunduk Hân'ın kışlağına

doğru ilerledi. Bu aşamada binlerce deve ve at helak oldu. Bahar mevsiminde bile sonbaharda ağaçların yapraklarının döküldüğü gibi kar yağıyordu. Çok aşırı soğuklar vardı. Yollara o kadar kar düşmüştü ki merkeplerin ayakları tümüyle karlar arasında kalıyor, karlara gömülüyordu. Düşen karlar da şiddetli soğuklardan buz tutmuş, hareket günlerinin başlarında o kadar etkili olmuştu ki hayvanlar ayaklarıyla karlara gömülüyor ve buzların üzerinde durmaya çalışıyorlardı. Bu da yol almayı kat kat zorlaştırıyordu. Eğer bir deve veya at bazı yerlerde buzlara gömülürse göğüslerine kadar buz ve karlara oturuyor, güçsüzlükten zayıf düştüğü için de kendini o dar yerden asla kurtaramıyordu. Bu keşmekeşlik esnasında birçok ünlü atlar ve hızlı koşan develer helak oldu. Özetle soğukların şiddet ve meşakkati ve hayvanların zaafı orduya büyük bir musibet ve işkence yüklemiş ve bütün bu aşamalarda böylesine bir şiddet ve zahmet görmemişlerdi. Ertesi gün bu merhalelerden geçerek o kar ve buzlar arasında birkaç fersah daha yol aldılarsa da zorluğu kat kat daha fazlaydı. Birçok merkep bu aşamada helak oldu. Halkın işi daha da zorlaştı. Halk âdetâ “işte orada müminler çetin bir imtihana tâbi tutulmuş, şiddetle silkelenmiş ve kuvvetli bir şekilde sarsılmışlardı”⁹⁹⁵ âyetinde beyan edilen duruma düşmüştü. O şartlarda hiç kimse konuşacak güce dahi sahip değildi. Ama buna rağmen Hân Hazretleri, Burunduk Hân ve Kâsım Sultân kışlağına saldırmak ve uluslarını ortadan kaldırmaya karar vermişti. Eğer aynı bu şekilde harekete devam etselerdi belki de birkaç menzil sonra hayvanlardan bir teki bile canlı ve sâlim kalamazdı. Cemaatin hal dili “Şimdi bâtıla saplanıp kalanların yaptıkları yüzünden bizi helak mi edeceksin!”⁹⁹⁶ âyetini terennüm ediyor gibiydi.

⁹⁹⁵ Kur’ân-ı Kerîm, Ahzab, 11.

⁹⁹⁶ Kur’ân-ı Kerîm, A’raf, 173.

5.30.PADİŞAH ORDUSUNA DÖNEN SULTÂNLARIN İLTİMASI

Büyük sultânlar ordunun, hayvanlarının helak oluşunu ve halkın yokluğa itildiğini görünce zayıfların hal diliyle yalvarış ve yakarışlara yöneldi, ordunun içine düştüğü kargaşa ve hayvanların helak oluşunun kâmil şerhini hemen padişah meclisinde şöyle dile getirdiler ve ifâde ettiler. “Allâh’a hamdolsun ki saadet ordusu ve hanlık ikbâli, devlet ve kudret içinde Kazak beldesine teşrif buyurdular. Kazak sultânlarının büyüklerinden olan Câniş Sultânın ulusu saldırı ve yağmaya tabi tutuldu ve bu ulusun sahibi yenilerek kaçmaya kalkıştı. Onun sevgili oğlu helak kemendine esir düştü. Muzaffer ordumuz bu saldırıda büyük miktarda ganimet elde etti. Çeşit çeşit ganimetler ve değerli lüks eşyalar bu savaşta bize nasip oldu. Bugün tam kırk gündür ki padişah ordusu kâmil bir izzet, azamet ve haşmet içinde Kazak beldesinin ortasında konuşlanmış durumdadır. Ordu seriyyeleri ve tâifeleri etrafa saldırılarda bulunarak ganimetle geri dönmekteler. Bu müddet zarfında Kazak halkından ve de Burunduk Hân ve Kâsım Sultân’ın ulusundan bir tek kimse bile hamiyet ve gayret makamında mahallinden ve istikrâr içinde olduğu yerinden en küçük bir hareket göstererek kuvvet ve kudret elde edemedi. Yiğitlik adına hareket edip müdâfaa ve mukâbelede bulunamadı. Taş gibi yerine oturmuş, buz gibi kamışlar arasında kalakalmış, haber almak için bile olsa tek bir kişiyi dahi gönderememişlerdir. Dolayısıyla da ordu sevkette, kendini gösterme veya halkı esir alma girişiminde asla bulunamazlar. Bu da onların âcizlik ve çaresizlik içinde kaldığını göstermektedir. Onların ormanlara gizlenip, âfâkın diline düşmüş Kazak adını ve namusunu rüzgâra savurmaları ve asla savaş meydanlarına çıkma cesâretini gösterememeleri de buna açıkça delâlet etmektedir. Padişah ordusu uzun bir müddettir birçok şiddetler ve zahmetler içinde çırpınmakta, darlık içinde kalmış bulunmaktadır. Uzak mesâfelerden buralara gelmiş olan ordu birlikleri sürekli azamet ve yiğitlik atına binmekte ve bu diyarın etrafına saldırılar gerçekleştirerek padişah ordusuna ganimetler ulaştırmaktadır. Atlar ve develer oldukça da bu cemaatin çaba ve çalışmalarında en küçük bir kusur olmamıştır.

Onların hal dili de âdeta “Sen ve Rabbin gidin savaşın; biz burada oturacağız!”⁹⁹⁷ diyordu. Şimdi ise bu cemaatin binekleri helak olmaya başladı, at ve develerin arasına ölüm sesleri girdi ve her tarafında binlercesi bu yolda yokluğa sürüklendi. Her atın binicisi vefât vâdisinde “Allâh’ın eceli ise kesinlikle gelip çatacaktır”⁹⁹⁸ âyetini okumaktadır. Hayat bineğini ölüm menziline kadar sürmekte. Eğer ordu, Burunduk’un kışlağına kadar böyle gidecek olursa bineklerinden bir teki bile kalmaz, ölüm habercisi dışında bir tek yiyecek ve içecek bâki kalmaz.

Beyitler

At ve develer helak oldular
Başları gömülü uçuruma düştüler
Binek cesetleri dört bir yanda
Saman gibi zayıf ve sararmış düşüvermiş
Atlar kurumuş ve sıkıntı içinde
Âdeta satranç atlarına dönmüş
Develer de zayıf düşmüş
Bitki arzusıyla cân vermiş
Özbekler yolda yaya kalırsa
Yokluk uçurumuna yuvarlanırlar.

Şimdi eğer hanlık inâyeti, ordusunun hayat ve bekâsını istiyorsa ordunun Türkistân beldesine dönmesine izin vermesi gerektiğini düşünüyoruz. Böylece belki şu ana kadar ölümün pençesine düşmemiş olan hayvanlar bu hadiseler, âfetler, belâ tûfanları ve korkunç girdaplardan kurtularak bekâ ve kurtuluş sahiline ulaşırlar. Aksi takdirde güçsüzlük ve kuvvetsizlik insan ve hayvan herkesi vefât vâdisine sürükler.”

⁹⁹⁷ Kur’ân-ı Kerîm, Mâide, 24.

⁹⁹⁸ Kur’ân-ı Kerîm, Ankebût, 29.

5.31.HÂN HAZRETLERİNİN SULTÂN LARA CEVABI

Adı yüce sultânlar ordunun halinin zayıflığını ve tam bir kargaşa durumunu böylesine detaylı bir şekilde Hân Hazretlerinin huzuruna arz edince himmeti yüce ve çabası büyük padişahların şiarı olan gayret ve hamiyet makamından padişah hazretleri şöyle buyurdu: “Biz Horasan beldelerinden Kazaklarla savaşma azmiyle Mâverâünnehir vilâyetine geldik. Saadetli çocuklarımız ve saltanat ehli kardeşlerimiz kendi vilâyet ve beldelerinden yiğit azimlerini biletiler ve yiğitlik yoluna adım attılar. Kazak beldesi sınırlarına kadar geldiler. Böylece Allâh’a hamdolsun hiçbir asırda padişahlardan hiçbirine nasip olmayan fetihler bize nasip oldu, memleketlerin etrafındaki Kazak kavmi yağmalandı, ganimetler elde edildi. Şimdi gaddar düşmanın emellerini kesip atan keskin kılıç gibi olan azimet kemâlimiz nasıl bize izin verebilir ki Kazak ulusunun gözü ve çırağı olan ve de Kıpçak ovasının ünlü hanlarının padişahının ordusu ve öncü birliği olan Burunduk Hân ve Kâsım Sultân bizden intikam şerbetini içip, can ve bedenlerimizi esir etme arzusundayken buradan geri dönelim ve savaş makamında iki ordunun birbirine yakın olduğu bir zamanda savaştan el çekelim. Onlar, farzedelim hamiyetsizlikten ırz ve namuslarını korumayı düşünmeseler, bizi azamet ve yiğitlik oklarıyla oklamasalar, başlarını yakalarına sokup gizleseler ve askerlerin eliyle savaş perdesini kenara itmeseler bile, bize yiğitlik mezhebinde geri dönmek, ilerledikten sonra rahatlığa gömülmek için geriye avdet etmek yakışık alır mı? Padişahlık azameti, bizlere âcizlik ve gevşeklik vâdisinde yürüme, savaş ve direnişten ayrı bir yola koyulma ruhsatını verir mi? At ve develerimiz zayıflasa, bineklerimiz bu kan içici vâdileri kat etmeye güç yetiremezse de şu anda bizim ordumuzda hızlı koşan güçlü ve korkusuz on binlerce deve var ki her biri rüzgâr gibi mesâfeler almakta ve âdeta âlemi dört dönmekteler. Zayıf terkiplerinde binlerce çeşit güç bulunmakta ve cılız heyetlerinde sonsuz menzilleri kat etme eserleri göze çarpmaktadır. Hızlı koşan bu ünlü develer yedi felek ikliminde ün salmış bulunmakta, hızlı koşuşuyla yarış meydanlarının ticâret pınarını canlandırmakta, tek bir nefeste her adımıyla dört aylık mesâfeyi kat etmekte ve her adımıyla zikzaklar çizerek dört iklimi

aşarak koşanlara hayat suyu vermekteler. Zayıflıkta ok gibiler, lakin amel vâdisinde o ok bir tüy gibi hızlı uçarak yol alır. Kemân gibi sırtı bükülmüdürler, ama gökyüzü bükümlerini kendi sırtında taşırlar. Rüzgâr da onunla iş birliği ederse bir kasırga gibi yere inerler. Eğer hava, yolda ona nazlanırsa o zaman da bir buhar gibi ten evinde ayakları çamura saplanmış kalıverir.

Beyitler

Develer ki hızlı koşarlar

Sanki gökyüzünde dönen yıldızlar

Yeryüzünde esen bir rüzgâr

Bir anda yüz fezâyı aşarlar

Göz çizgisi gibi kat eder yolları

Bir anda uçar ufuktan ufuğa

Gidişi bir anlık şimşek gibi

Âlemin mesâfesini kat etmiş

Seyirle gökler ayakları altında

Seyriyle kemândan atılmış ok gibi

Rüzgâr eğer bir an öne geçse de

Yıllarca geri kalmış her adımda.

Şimdi bizim böylesine güçlü develerimiz ve âlemleri kat eden atlarımız varsa her biri savaş meydanlarında güçlü bir köpek balığı olan on binlerce ünlü genç savaşçılarımızı, bu on bin bineğe bindirmemiz, gerekli teçhizatla donatarak Kazak beldelerinin kanlı mesâfelerini kat ederek va‘dedilmiş bir ecel gibi Burunduk Hân ve kardeşinin başına aniden inmemiz gerekir. Böylece, gaflet uykusundan uyanması ve kendilerinin helak oluşunu bizzat görmeleri gerekir. Feragat bataklığını görür ve belâ tûfanının kendilerini ihâta ettiğini müşâhede ederlerse ister istemez canlarını helak ipinde, tenlerini vebâl ve esâret kemendinde, mallarını, esbaplarını, evlerini ve

hayvanlarını yağma ve saldırı altında bulurlarsa geriye kalanları da kaçar. Hüsrân yoluna koyulur ve bizler de eski düşmanımıza galip ve üstün gelmiş, devlet ve baht saadetine ermiş oluruz. Bizim düşmanlarımızın nâm ve nişânelerini mertçe târîh sayfalarından silmiş oluruz.”

Büyük sultânlar ordunun gücü ve kudreti hususunda âcizliğe düşmüş ve “Bize gücümüzün yetmediği şeyi yükleme”⁹⁹⁹ âyetini okumaya başlamışken böylesine bir cesâret ve kudret izhârını beklemiyorlardı. Sultânlar makamı yüce Hân Hazretlerinin istikrâr ve cesâretine şaşırıp kaldılar. Hemen itaat ederek saldırıya geçmeyi kabul ettiler. İçlerinden Hân Hazretlerinin görüşüne muhâlefet izlerini sildiler, o tehlikeli mesâfeyi kat etme azmine yöneldiler. Burunduk ve Kâsım’ın kışlağına doğru yöneldiler. Hemen ertesi gün durmadan hareket etmeyi kararlaştırdılar.

5.31.1.Güzel Haberin Gelişinin ve Ordunun Tâniş Sultân Ulusunun Başına Gönderilişinin Zikri

İlâhi baht ve ikbâl, güçlü padişahın yar ve saadet esası olunca, gayb âleminden de ilginç ve acayip bir incelik ortaya çıktı. Akıllar bu latîfe karşısında hayretler içinde kaldı. Bu latîfe güçlü ordunun bekâ sebebi oldu. Olayın sûreti de şu ki Câniş Sultân’ın kardeşi Tâniş Sultân’ın ulusundan Kazaklı bir şahsın, tahminen on dört yaşlarında bir Hintli kölesi vardı. O köle, yaptığı bir hizmet nedeniyle Kadı’nın kınamasına ve cezâlandırmasına mübtelâ olmuştu. Kadı da onun sırtına şallak vurdurtmuş, azap tattırarak mihnete düşürmüştü. Ulusunun içinde de Süyünç Hâce Sultân’ın Taşkent ve Türkistân taraflarından Câniş Sultân’ın kışlağına karşı saldırı düzenlendiği Özbek âdetiyle her şeylerinin yağmalandığı ve ordunun Türkistân beldesine geri döndüğü söylentisi yayılmıştı. Makamı yüce Hân Hazretlerinin özel birliklerinin gelişinde, Tâniş Sultân’ın ordusunun hiçbir haber ve bilgisi yoktu. Sultânların Câniş Sultân ile savaştığı, yenilgiye uğradığı, oğlu Ahmed Sultân’ın öldürüldüğü ile ilgili de hiçbir haberleri yoktu. Hân Hazretlerinin yurtlarına yaklaştığından habersiz

⁹⁹⁹ Kur’ân-ı Kerîm, Bakara, 286.

yaşıyorlardı. Padişah ordusundan da hiç kimse, Tâniş ordusuna yakın olduklarını da bilmiyordu. Zîra Kazaklar, Seyhun nehrinin sahilinde dağınık halde yaşıyorlardı. Menzilleri ve kışlakları arasında da uzun mesâfe vardı. Buz ve karlar sebebiyle de birbirleri hakkında hiçbir bilgileri yoktu. Özetle Tâniş Sultân'ın ulusu Hân Hazretlerinin askerlerinin yaklaştığından ve Câniş Sultân olayından hiçbir haberleri yoktu. Sadece Süyünç Hâce Sultân'ın saldırdığı, birtakım şeyleri yağmalayıp geri döndüğü söylentisi vardı. Baht, Hân Hazretlerinin askerlerinin ikbâl ve saadeti ile muvâfık olduğundan, o küçük kölenin aklına da ulustan kaçmak ve Süyünç Sultân'ın ordusuna katılmak düşüncesi geldi. Bir gece ve gündüz veya daha fazla süre yol katettikten sonra padişah ordusuna katılma izzetine kavuştu. O firâr eden şaşkın köle, sonunda göklere uzanan o saadet ve ikbal çadırına ulaştı. Bu çadırın yüce Hân Hazretlerinin çadırı olduğunu anladı. Hemen izzet ve celal dergâhına vararak Tâniş Sultân'ın ulusunun menzilinin yakın olduğunu, Hân Hazretlerinin gelişinden haberlerinin olmadığını, dolayısıyla da o beldeye saldırı ve yağmanın çok kolay olduğunu detaylı bir şekilde hâs çehrelere bir bir anlattı. Özetle o cemaat de bilgileri nâiblere ilettiler ve herkes bu haberden dolayı sevindi, ferahlığa erdi. Hân Hazretleri de o Hintli köleyi bu sevindirici haberi sebebiyle “İyi haberci” olarak adlandırdı. Hân Hazretleri hemen sultânlara kölenin gösterdiği yöne yönelmelerini emretti. Ama aynı zamanda da çok dikkatli olmalarını istedi. Çünkü bu haberci hem köleydi ve hem de çocuktuktu. Dolayısıyla da çok güvenmek doğru değildi, uyanık olmak gerekirdi. Bu esas üzere bütün sultânlar özel birlikleri ve etraftaki halk ile birlikte saldırı ve yağma düşüncesinde olan herkes o köleyi kılavuz edinerek büyük bir ihtiyât içinde yola koyuldular.

5.31.2.Harekete Geçmek İçin Saldırı Gecesinin Özelliği

Âlemlerin sığınağı olan yıldızlar gibi nûrânî padişah ordusu Hintli kölenin ardından harekete geçti. Sayısız askerî birlikler düşman mülkünü yağmalamak için yeniden yola koyuldu. Âdeta Habeş zencisinden oluşan bir ordu, doğu şâhının ordusuna saldırıyor ve siyah gece ordusu, gündüz çadırlara kurulanlara baskın düzenliyor gibiydi. Sanki yıldızlar sayısınca asker, doğudan batıya saldırıyor, bir kartal gökyüzünde onların yolunu aydınlatmak için meşale yakıyordu.

Beyitler

Siyah katran gibi karanlık bir gece
Felek yıldızlarını bile söndürmüş ordu
İkizler burcundan kemer kuşanmış semâ
Ki batı mülküne baskın düzenlensin
Ordunun üzerine meşale tutmuş
O yolda yıldızlar ışık saçmış
Sığınaksız yıldızlar ne de gâfil
Ki felek güneşi saldıracak sabah.

Büyük sultânlar orduları düzene soktu ve savaş bayraklarını dalgalandırarak padişah ordusuna katıldılar. Düşman kanına susamış ordu, karanlık gecede bir mızrak gibi düşmanın kanına diş bilemiş ve bir ok gibi düşmanın peşine düşmüştü. Yer onların ayakları altında yiğitlik darbelerinden su gibi titrek, hava onların rüzgâr gibi hızlı geçişinden geride kalmış, ateş gibi hareket eden ve gökyüzünü kat eden göktaşları, onların keskin hareketinden bitkin ve göklerin yolunu aşan parlak ay, onların geceleyin önlerini aydınlatıyor gibiydi.

Beyitler

5.31.3.Ordunun Gece Hareketinin Özelliği

Gece karanlığında o ordu hareket halinde

Hayat suyu gibi karanlığa akmakta

Hepsi çelik kuşanmış savaş için

Ateş gibi çelik rengine bürünmüş

Gece vakti hızlıca hareket etmekte

Rüzgâr gibi esen hava geride kalmakta

Gece yürüyenler dışarı çıktılar

Ordularıyla baskında bulunmak için.

Bu savaş araç ve gereçleriyle gece boyunca yol almışlarken düşman rahatlık döşeklerinde güven içinde uyuyordu.

5.31.4.Acı Sabahın Özelliği

Sabah ilk vakitlerin ufuklarında dikildiği o seher vaktinde sabah fetih davulu sesleri âfâkta inlemeye başladı. Seher horozunun sesi arştan fetih ve yardım müjdesini verdi. Âlemin sığınağı, güneş ordusunun velvelesi afakları kuşattı. Şark ışınları ordusu, gece baskınıyla batı sahrâsının eteklerini lâlezâra bürüdü. Güneş şâhı yıldızlar ordusunu ortadan kaldırmak azmiyle semânın bir bölümüne binmişti âdeta.

Beyitler

Saadet sabahı doğudan doğunca

Şark padişahı ayağa dikildi

Âleme bir ışık saçtı

Yıldızlar ordusuna baskın düzenledi

Ordu deniz suyu gibi ulaştı

Yer ve gök herkes uykuda

Uyuyana baskın düzenlendi

Diğerleri baht yüzünü uykuda gördü.

Büyük sultânlar, akıbeti saadet olan askerlerle birlikte Câniş Sultân'ın kardeşi Tâniş Sultân'ın ulusunun kışlağına ulaştılar. O halkları, ağır ve rahat uykularında gecelik elbiseleri içinde buldular. Âdeta gaflet; gözlerini kapamış, askerlerin gurur ve feragati istirahatlarına rahatlık ve güven perdelemişti. “O azap, yurtlarına indiğinde, uyarılan fakat yola gelmeyenlerin sabahı ne kötü olur!”¹⁰⁰⁰ âyeti âdeta onların halini ifâde ediyordu. “Memleketlerin halkları geceleyin uyurken, kendilerine azâbımızın gelmesinden emin mi oldular?”¹⁰⁰¹ âyetindeki gizli azâp âdeta onları helak ve azâp vâdisine sürüklemişti. Büyük sultânlar ulusun yanına ulaşınca hemen velvele koparıp ortalığı feryatlarıyla çınlattılar. Savaşçı, yağmacı Şeybânî Özbekler kinli kınlarından kanlı kılıçlarını çektiler, can alıcı hançerlerini yiğitlik kemerlerinden sıyırdılar ve Tâniş Sultân ulusunun üzerine saldırdılar. O sabah velvelesinin gâm ve melâmeti âdeta kıyâmet sabahının fitnesiydi. Yeryüzü, felekleri aşan saldırganların korkunç sesinden titriyordu âdeta. “Yer şiddetle sarsıldığı zaman”¹⁰⁰² Tâniş Sultân bazı askerleriyle ve halkıyla beraber ehli, ailesi, malı ve mülkü için çabaladı. Ama onun ünlü askerlerin saldırısına karşı koyması imkânsızdı. Güç ve kudreti buna yetmezdi. Sonunda kaçmaya başladı, binlerce zahmet ve meşakkatle ve binlerce sıkıntı ve yürek kanıyla utanç ve firâr toprağını başına döktü. Ayrılırken ehline, ailesine, eşya ve emvâline gözyaşı döktü, canını kurtardı, bütün mal, esbâb, merkeb, binek, sürü, çadır, elbise ve makam evlerini geride bırakarak hepsini padişah askerlerinin yağma ve talanına terk etti.

Beyitler

Tahammül binası kökten gitti

Tüm malı mülkü havaya gitti

Biriktirdikleri her mal mülkü

¹⁰⁰⁰ Kur’ân-ı Kerîm, Saffat, 177.

¹⁰⁰¹ Kur’ân-ı Kerîm, A’raf, 97.

¹⁰⁰² Kur’ân-ı Kerîm, Vakıa, 4.

Bir an ateşte yandı
Gece yürüyen Özbeklerle beraber
Bütün hanlar yola koyuldu
Hepsi eve saldırdı hızlıca
Suda tuzağa düşen balık gibi
Eski binanın akıbeti böyledir
Ki her gün biri yeniler yerini
dünya bilgine göre cimri olduğu için
Her gün birinin elindedir.

Bu saldırıda padişah ordusu Câniş Sultân'ın ulusu gibi Tâniş Sultânın ulusunu da ele geçirdi. On binlerce ev, evdeki ay yüzlü kızlar, örgülü saçları olan bakireler, güzel yüzlü çocuklar, köleler, câriyeler ve her açıdan değerli mallar ganimet alındı. Büyük sultânlar o savaştan da muzaffer bir şekilde döndüler.

5.31.5.Dünyanın Fâni Olduğuna Dair Nasihat

Evet, bu fâni dünyanın âdeti işte böyledir, fâni olan metâsı yaşam günlerinde her gün bir grubun tasarrufu ve kudreti altındadır. Her yönelişinin bir sırt çevirmesi, her yükselişinin bir de inişi vardır. Her baharı takip eden sonbahar ve her gündüzün peşice gelen bir gece vardır.

Beyitler

dünya ikbâli ile gurura kapılma
Ki devlet günleri geçicidir
dünya birine yönelirse
Tümüyle güzel fikir ve tedbirde bulunur
Makamlar ortadan gidince

İyi olsa da düşüncesi kötüdür
Birinin talihsizliği yakın olunca
Birisi işinde düşünce çarktan
Tedbir bağları çözülür
Dönünce zincirler kopuverir
Ne mutlu âlemin fâtihî Hân gibi olana
Ki Allâh'tan başkasına teveccüh etmez
dünya eski de olsa yenide
Ona göre değeri bir buğdaydan azdır
Ne ikbâl sabahından meftûn olur
Ne dönüş gecesinden mahzûn olur
Âlemin rabbi onu korusun
Feleği onunla âbad kılsın.

5.32.ŞARK GÜNEŞİ ORDUSUNUN KAZAK DİYARINDAN SİĞNÂK VİLÂYETİNE DOĞRU DÖNÜŞÜ

Muzaffer askerler yeniden Kazak diyarında böylesine bir fetih ile üstün geldiler, ama bu defa çok sayıda ganimet elde ettiler. Tevâtür ile malum olduğuna göre, Burunduk ve kardeşleri, muzaffer ordunun kendilerine doğru geldiğini duyunca sabır ve mukâvemet yerine utanç içinde kaçmaya başlamış ve Kıpçak ovasına doğru firar etmişti. Dolayısıyla da muzaffer ordunun Kazak beldesine teveccüh ettiğinde Türkistân ovasında ilham perisinin bu fakir bendenizin diline cârî ettiği şu beytin içeriği gerçekleşmiş sayılırdı. Nitekim daha önce de bunu zikretmiştik. O beyit şudur:

Beyit

Muhammed aslan Şeybânî savaşa azmedince

Burunduk ceylan gibi hatâ çölüne yönelir.

O gerçekten de hatâ ovasının ceylanı, hatâ ve sapıklık yolunun yolcusuydu. Padişah ordusunun kendisine yöneldiğini duyunca dayanacak ve mukâvemet gösterecek gücü olmadığını da görünce hemen kaçmayı yeğlemişti. Bütün Kazak ulusunun başları Câniş Sultân'ın kendisine katılmasının ardından ulusu yağmalayan ordudan intikam alacaklarını, evlatlarını zillet ve hüsrân toprağına gömenleri ve başlarına âcizlik yağdıranları cezâlandıracaklarını düşünüyorlardı. Ama şimdi buna güç yetiremeyeceklerini ve bundan âcizliklerini görünce mühlet ve fırsat adına sığınarak onlar da savaş meydanlarından kurtulan mihnet ve sıkıntılara esir düşmeyen ehli ve ailesiyle beraber ovaya doğru gitmeye azmetmiş, binlerce korku ve panik içinde necât ve kurtuluş sahillerine ulaşmaya çalışmışlardı. Padişah hazretleri de bunu duyunca artık o cemaatin ovaya yöneldiğini kesin olarak anladı, şiddet ve savaş suyunun intikam zehrini içti. Artık ovaya doğru gitmenin birçok zorluklarla iç-içe olduğunu idrâk etti. O karların şiddetine ve o soğukların zahmetine müptelâ olan muzaffer ordunun bâki kalan askerlerinin mihnet ve belâlara esir olduğunu görünce düşüncesini değiştirdi, onları mazur gördü, göç davulunu çaldırdı. Türkistân vilâyetine

geri dönmeye azmetti ve Sıġnâk beldesine yöneldi. Muzaffer ordunun çoġu develeri ve binekleri telef olmuştu. Geriye kalan az sayıda hayvanların da binilecek veya yük taşıyacak tenlerinde bir gücü ve bedenlerinde bir nefesi kalmamıştı. Dolayısıyla insanların çoġu yaya olarak yola düştü. Sadaklarını kemerine bağlamış, düşmanların canı oklarından yorgun düşmüş, o sadaġı omuzlarına atmış, şimdi dostların kalbi ondan kırılmıştı âdeta.

5.32.1.Hân Hazretlerinin Bindiġi At

Bazı güvenilir dostların rivâyet ettiġi üzere göç günlerinin sabahında, yüce Hân Hazretleri âlemi kat eden atına biniyor ve böylece o celal ve azamet denizinin binişinden dolayı ikbâl atı âdeta semânın zirvesine başını yükseltiyor gibiydi. Yarış alanlarında Hân Hazretlerinin biniş şerefini ve iftihârını kıvanç sermâyesi edinerek koşuyordu âdeta. Ne de güzel bir attı o! Rüstem'in atının bile ona erişemediġi âlemleri kat eden bir attı. Hüsrev'in siyah atı bile yarış meydânında onunla yarışmaktan çekinirdi. Bazen atlar feleġinden öne geçiyor ve koşarken sabâ rüzgârından hızlı esiyordu. Saldırı anında nallarından çıkan kıvılcımlar, hiddet hususunda ateşi geride bırakır ve parlayan şimşekler yarışında onunla at koşturmaktan çekinirdi.

Beyitler

dünyada bir benzeri yok o atın
Koşma ve hızda âlemin şimşegi o sanki
Saldırı anında yakıcı ateş
Seyir anında toprak üzerinde su
Kırmızı yeleyi devin çocuġundan rehin almış
Ateş gibi hızlı rüzgâr gibi hafif koşmayı
Yeryüzüne hızlı koşucu inmiş
Yerler nalları altında toza batmış.

5.32.2.Hân Hazretlerinin Ata Binişı

Makamı yüce Hân Hazretleri böylesine yol kat eden bir ata biniyordu. İnsanlara kıyâmette hesap gününün ilginç sahnelerini canlandırıyor gibiydi. “Dağları görür, onların durduğunu sanırsın; oysa bulutlar gibi hareket ederler.”¹⁰⁰³ Böylesine vakar ve azamet dağı, öylesine bir rüzgârın sırtına binmiş, lütuf ve ihsan bulutları gibi fazilet ve imtinan arınmışlığı ile birliktelik içinde hareket ediyordu sanki. Rüzgâr gibi esen o atın sırtında kâmil bir huzur ve vakar ile istikrâr elde etmiş, kibirli usta biniciler bile her ne kadar koşsa da asla ona erişemezdi. Dalgalı denizler gibi yelkenlerin üzerinde zâhir, parlak bir güneş gibi gökyüzü çarkında nurani ve apaçık duruyordu. Hân Hazretlerinin savaş ve saldırı zamanlarında çok kısa bir zamanda oldukça uzun mesâfeler kat etmesi insanlara ilginç gelen hususlardan biriydi. Seferlerinde ata binip yola düşünce hızlı atlara binen usta biniciler bile bütün çaba ve gayretlerine rağmen, asla Hân Hazretlerine yetişemiyor, onunla birlikte hareket edemiyorlardı. Hatta, padişah hazretlerinin atı bazen tesadüfen bir şeyle meşgul olsa dahi, yine de büyük bir zahmetle ona ulaşabiliyorlardı. Buna rağmen Hân Hazretleri atı sürmede fazla bir çaba sarfetmiyordu. Hatta, kesinlikle âlemi kat eden atın gidişatına göz bile atmıyordu. Âdeta, atı hiç binmemiş gibi sürüyordu. Bir meclis ve makamda oturuyor gibi davranıyordu. Bir gün Türkistân ovasında padişah hazretlerine şöyle arz ettim: Ebû Hüreyre (r.a) Hz. Peygamber’in (s.a.v) davranış sıfatı hususunda şöyle demektedir: Allâh Resûlü (s.a.v) bizimle yol alınca biz ancak koşarak ve acele davranarak ona yetişebiliyorduk. O gidişatı hususunda korkulu, endişeli ve panik içinde değildi. Yani feragat ve huzur içinde yürüyordu. Yürüyüşüne teveccüh etmiyordu. Oysa biz büyük bir endişe ve ıstırap içindeydik.

Bunun üzerine Hân Hazretleri şöyle buyurdu: Bir yoruma göre bu haleti doğal işlere, yani Allâh Resûlü’nün adımlarının genişliğine bağlamak da mümkündür. Yani Allâh Resûlü söylendiği üzere yürürken ayaklarının ön tarafına basınç uygulayarak yürürdü. Yürürken âdeta, kendini yerden keserek hareket ediyordu. Söylendiği üzere

¹⁰⁰³ Kur’ân-ı Kerîm, Neml, 88.

bundan maksat, yürürken ayaklarının ön tarafına yüklenmesi ve baskı uygulamasıdır. Böyle yürüyen bir kimse de ister istemez geniş adımlarla yürür. Dolayısıyla onunla yürüyen ve geniş adımlar atmayan birinin yürüyüşünde yürüyüş hızının eserleri daha çok zâhir olur.

Ama eğer bunu mucize olarak değerlendirir ve doğal şeylere isnat etmezsek, daha açık ve münâsip düşer. Maksat şudur: Hân Hazretlerinin, seferlerinde süvâri iken zâhir kıldığı bu tarz hareket sıfatı, sünnet ile muvâfakat göstermektedir. Özetle Hân Hazretleri ile hareket eden askeri birlikler, o yolda merkeplerinin zaafı sebebiyle sabah erkenden huzura varıyor ve Hân Hazretlerinin emriyle hareket ediyorlardı. Kuşluk vakti geldiğinde bin süvâriden sadece yirmi civarında süvâri onunla kalabiliyordu. Zîra onların bineği zaaf içinde kalıyor, birkaç adım atıp duruyorlar ve bu şekilde yol alıyor, menzilleri aşıyorlardı. Yani teenni ile yavaş yavaş yol alabiliyorlardı. Hem merkeplerin zaafı ve hem de saldırı ve yağma baskınlarının çokluğu nedeniyle böyle hareket ediyorlardı. Bu saldırılarda kahraman askerlerin eline sayısız koyunlar ganimet düşüyordu. Dolayısıyla eğer padişah hazretleri hızla hareket etmiş olsalardı o diyarda birçok saldırıdan geri kalırdı. Dolayısıyla da o menzilleri teenni ile ağır ağır kat ediyordu. İlginç hadiselerden biri de şudur: Sıgnâk yoluna doğru iki üç menzil geri dönünce bazı haberciler o havâlide, sık orman ve kamışlıklar arasında Kazak erlerinin olduğunu ve bunların, âlemlerin fâtihinin ordusunun gelişinden gâfil bulunduğunu haber verdi. Hân Hazretlerinin yüce emri üzere muzaffer askerler o evlere saldırıya yöneldi. Halk da her taraftan onlara doğru harekete geçti. Yaklaşık on bin Kazak ailesi o yerde kışlak edinmişti. Sayısız malları, yaşam malzemesi ve koyunları vardı. Muzaffer askerler bütün o evleri, ev halkını, koyunları ve bineklerini ganimet olarak padişah ordusuna kattılar. Bu da Kazak ulusunun üçüncü defa yağmalanması ve saldırıya uğramasıydı. Her defasında da yaklaşık on bin ev, sayısız eşya, merkep ve koyunlarıyla muzaffer ordunun eline ganimet düştü. Özetle Kazakların padişah hazretlerinin askerlerinden bu fırsatta gördükleri saldırıları belki de ömürleri boyunca hiç görmemişlerdi. O kan içici tâife hiçbir dönemde böylesine yağmalanmamış ve onlara baskın yapılmamıştı. Yüce Allâh Hân ordusuna gaybî fetih gizliliklerinden

böylesine fetih ve yardımlar ikram buyurmuştu. Rabbânî bağış, şevketli Hân ordusuna nihai ihsan ve ikramlarda bulunmuştu. Hân Hazretleri de böylesine fetihler nasip ettiği için Allâh'a şükürlerini takdim ediyordu. Sonsuz hamd ve senada bulunuyordu. Muzaffer, mansur, nimet ve sevinç içinde izzet ve huzurla ilerliyordu. O âfet ve tehlike dolu yolu birkaç gün kat ettikten sonra Kurban Bayramından önceki arefe günü padişah ordusu selâmet ve saadet içinde Sığnâk beldesinde konuşlandı. Keskin azim kuvvetiyle böylesine büyük bir işi başarıyla yerine getirdi. Böylesine büyük bir fetih ve zaferi payidar devletinin hânesine yazdılar. Kutlu bayram sabahı yüce sultânlar yeni fetih ve Kurban Bayramını kutlamak için Hân Hazretlerinin huzuruna müşerref oldular. Celil olan Allâh'a hamd-u sena makamında sonsuz şükürlerini ve güzel övgülerini takdim ettiler.

Makamı yüce Hân Hazretleri Kurban Bayramı gününün sabahı, mağfur ve mebrur Hân Hazretleri Ebü'l-Hayr Hân'ın münevver kabrinde namaz ve tekbir gibi bayram ibâdeti görevlerini yerine getirdi. O değerli güne ait tâzim ve tekbir merasimini layıkıyla edâ etti. O yüce makamı haşmet, celal, nimet ve fazilet iklimine dönüştürdü. Feleklerin gözü bile ünlü bir ata ve değerli bir babanın mezarında toplanan böylesine bir topluluğu şaşkınlık içinde izliyordu. Herkes Hân Hazretlerinin padişahlara yakışır merhamet ve şefkati ile coştular, kendi meram ve maksatlarına eriştiler. Yüce bir terbiye, uygun bir davranış tarzı içinde hareket ettiler. Oradakilerin hal dili Hân Hazretlerinin yüce makamını şu beyitlerin içeriğince beyan eder gibiydi.

Beyitler

Ey âlemin sığınağı Şeybân Hân
Sensin bütün âleme padişah
Emniyet ve esenliği sağlayan sensin
İmamete layık olan sensin
Felek gibi düzenli yıldız gibi ihtişamlı
Yaratıklara sığınaksın, kerem deryasisin

Âlemden daha yüce olan sensin
Bu yedi katın yücesi sensin
Orduya kıymet, güneşe ışıksın
Behram ok ve kemer bağlamış sana
Kâhir devletin tacı senindir
Parlak Zühre yıldızı küçük hizmetkârın
Kapıdan hazine ve nimet edinen
Merkür'ün verdiği bağışı geri çevirir
Kaza kader sana izzet ve makam bayrağını
Ay gibi feleklerin üzerine diker
Allâh mülk kereminden verdi sana
Âlemi kılıç ve görüşünle verdi sana
İskender eğer âlem mülkünü aldıysa
Bütün âlemi kesin ele geçirdiyse
Ama eğer apaçık görüşle görürse gönül
Karanlıklar ile gömüldü ayakları bataklığa
Seninki cemâlinle âlem gül bahçesine döndü
Bütün karanlıklar görüşünle aydınlandı
Eğer zulmette aradıysa kainat
Ebedî hayatı hayat suyundan
Cana yardım eden sensin
Zulmete ebedî hayat veren sensin
Senin gibi cihân padişahı nerede

İskender nerede, Şeybân Hân nerede
Hilâfet sarayının binası sensin
Korku belasının ilacı sensin
Azmin Burak'ın üstüne koydu eyerini
Horasan'dan Kazak'a getirdi seni
Yağma ve talan ateşini alevlendirdin
Kazak metasını orada yaktın
Âlemi fetheden kılıç sana kaimdir
Eğer yüzlerce Burunduk ve Kâsım var ise
Kazak ulusundan ganimet alınca
Yeniden Irak mülküne yönelirsin
Doğudan savaş ile gelirsin
Güneş gibi batıya kadar gitmek istersin
Eğer mümkün doğu ve batı olsa da
Menzilin Mekke ve Yesrib'dir
Âlemlerin rabbi seni korusun
Âlemi gezen ordu seninle olsun
Sana amellerin mükâfatı bol olsun
Senden İslâm mülkü bayındır olsun
dünya ve âhirette makamın yüce olsun
Adâletinden âfâk esenlik yurdu olsun.

Allâh'a hamdolsun ki verdiği güzel başarı sayesinde böylesine ünlü bir fetih saadet ehli Hân Hazretleri için yaratıcının nimet sofrasından müyesser oldu. Saadet ve mutluluk içinde kemâl sıfatlarıyla muttasıf bir padişah olarak Kazak beldesinden

Sıĝnâk memleketine geri döndüler. Bu fakir bendeniz bu sayfaları yazarken günümüzde eşine az rastlanır bu büyük ünlü saldırıyı olduĝu gibi yazmaya çalıştım. Bu saldırı geçmiş devirlerdeki padişahların saldırıları arasında eşine rastlanılmayan çok ilginç bir saldırıydı. Dolayısıyla bu olayı garip cümlelerle, eşsiz ifâdelerle beyan etmeye çalıştım. Öyle ki bu olayı anlatırken kullandığım mâna incileri ve edebiyat sanatı beyân ehli nezdinde asla gizli ve örtülü değildir. Şimdi Hân Hazretlerinden ayrılıp Sıĝnâk havâlisinde mukaddes Yesî beldesinde yeniden Halîfetü’r-rahmânın saadetli huzuruna varıncaya kadar geçen durumu inşâallâh beyan etmeye çalışacağım. Bunların beyanı hususunda da şüphesiz birçok faydalar bulunmaktadır. Başarı mâbud olan Allâh’tandır.

5.33.BU SAYFALARIN YAZARININ SIĞNÂK'A GİDİP YESÎ BELDESİNDE HÂN HAZRETLERİNİN HUZURUNA MÜŞERREF OLANA KADAR HALİNİN ZİKİRİ

Daha önce de söylendiği üzere birtakım hastalıklar sebebiyle bendeniz Sıgnâk beldesinde izin alarak zaaf ve mizaç rahatsızlığı nedeniyle ilaç bulmak için o beldeye gittim. Oraya varınca da bu defa farklı hastalıklar bedende zuhûr etmiş, kan aldırمام nedeniyle de güç ve kuvvetten düşmüştüm. Her biri cesedin binlerce organını âfetlerde yok edebilecek hastalıklar birbiri ardınca ortaya çıktı. Hor bir hastalık da gittikçe şiddetleniyor, zayıf düşen beden hüznün ve güçsüzlük deryasına boğulmuş gibi buhrandan buhrana sürükleniyordu.

Şiir

Cisim hüznler tacizinden sıkıntı içinde

Ruh kaygılı aşırı hüznler pençesinde

Buhran nöbetine boğulmuş âdeta

Hüzn ve kederler buhran içinde buhran.

5.33.1.Şiddetli Ateş

Özetle hastalıkların artışı zayıf bedeni tümüyle kapladı. On dördüncü gün hastalığım en son safhaya vardı. Buhranlar helak olmaya yaklaştığımı gösteriyordu. Artık yaşamdan ümidimi kesmiş, ecelimi beklemeye koyulmuştum. O beldede olan kadıları yanıma çağırdım ve bu halimle vasiyetnâme yazdırdım, vasiyetnâmenin sonunda da, eğer kabrimin başına bir taş koyacak olurlarsa, bu gurbete mübtela ve keder belasına esir, fakir bendenizin şهادetine delalet eden şu üç beyti o taşın üzerine yazmalarını istedim. Böylece oradan gelip geçenlerin bu çaresizi anmalarını, hayırlı dua ve fâtiha sevabı ile müşerref kılmalarını ümit ettim. O üç beyit şudur:

5.33.2.Kabir Taşıma Yazılmasını İstediğim Şiir

Beyitler

Ben hayatımda hiç heva ve heves peşinde koşmadım

Bu aşk ile ölürsem âşıklar şehittir

Gözlerimden yaşlar asla eksilmedi

Eğer onlar beni boğarsa boğulanlar şehittir

Göğsümden istek ateşi hep alevlendi

Eğer beni yakarsa yananlar şehittir.

Sahih rivâyetlerde su ihdası, çeşme yapımı, nehir akıtma, su kuyusu kazma ve gelip geçenlerin içmesi için yol kavşaklarına çeşme yaptırma hususunda çok büyük sevap ve fazilet zikredildiği için vasiyetnâmemde bir de nereye gömülürsem oraya bir çeşmenin yapılmasını, gelip geçenler için o çeşmenin altında karar kılacağı kubbe benzeri bir yer yapılıp ve o kubbenin üzerine de şu rubâînin yazılmasını istedim.

Rubâî

Âlem geçidinden geçtik ve gittik

Birçok ilginçlikler gördük ve geçtik

Bir damla suydu hayat dönemi

Feleğin yarasını akıttık ve bittik.

Özetle su tasaddukunda ölü için büyük bir sevap vardır. Hadiste de yer aldığı üzere Sahâbenin büyüklerinden olan Sa’d b. Ubâde’nin annesi vefât ettiği zaman Allâh Resûlü’ne (s.a.v) şöyle dedi: Ya Resûlallah! Annem vefât etti. Annem için Hangi sadaka daha faziletlidir.”

Allâh Resûlü şöyle buyurdu: “Su, bütün sadakalardan daha büyüktür.”

Bunun üzerine Sa’d bir su kuyusu kazdı ve insanların o kuyudan su içmelerini sağladı. Bunun üzerine de “Bu suyun sevabı Sa’d’ın annesi içindir” diye buyurdu. Bu sahîh bir hadistir. Yine de en iyi bilen Allâh’tır.

Özetle hastalığımın on üçüncü günü, cuma namazından önce ölüm alâmetleri tümüyle zâhir oldu. Nefsimde hayattan ümidini kesme duygusu hâsıl oldu. Ruhun yükseklerle uçan hüma (cennet) kuşu, âlem-i kuds'ün sonsuz fezasında uçmaya başladı. Çürümüş beden, kemiklerinden ümidini tamamıyla kesti, bütün cismani kuvveler soyutlar âlemine doğru yola koyuldu. Duyu organlarda tam bir belirsizlik zâhir oldu ve beden kuvveleri bitiş ve çelişikliğe maruz kaldı. Özetle hüznü hatırımda gizli bir şevk, Hz. Muhammed'in hayat veren yüzünü görmeye karşı ilginç bir şekilde alevlendi ve tuhaf bir artış kaydetti. Tahkik erbâbından da işitildiğine göre Allâh Resûlü (s.a.v) müştak müminlerin ruhu bedenden ayrılınca onlar ile görüşmekte ve âşıklar Allâh Resûlünün (s.a.v) hayat veren çehresini ve mübârek cemâlini müşâhede edince ruhları uçmakta ve yüce âlemlere yükselmektedir. Aynı şekilde işitildiği üzere bu durumda canları bedenlerini terk etmekte ve âdeta sevinç içinde uçarak ve bu fânî diyarı geride bırakarak o mübârek elçinin nurlu yüzü suyu hürmetine yeni bir hayata adım atmaktadırlar. O anda bu mânâyı düşününce hayatım boyunca görmediğim ilginç bir hareket ve şevk oluştu içimde. Böylesine bir şevk ve iştîyakı hayatım boyunca hayâl bile edememiştim. Zayıf ve cılız tenimde tarif edilemez bir duygu zâhir oldu. Böyle olunca da bu dünyadan göçme durumu nefsim için kolaylaştı. O cemâlin şevki aklıma galip geldi ve vadedilen haletin zuhûr beklentisi kemâle erdi. Suya susamış kimse gibi yüreğim o güzel cemâli görmeye rağbet gösterdi. O halete vasıl olma acelesi, dünyayı ve dünyada olan her şeyi unutmaya neden oldu. Özetle dilin tarif bile edemeyeceği bir halet bende oluştu. Şevk ve o haletin ortaya çıkışının şiddetlenmesi ile gönül dili de açıldı. Allâh Resûlü'nün naadını içeren şu beyitler iradesiz bir şekilde bir anda dilimden döküldü. Bu beyitlerin gelişi ilginç haleti hikâye ettiği için o naad şiirini bu makamda yazmak gerekir.

5.33.3.Allâh Resûlü'ne (s.a.v) Na't

Ey Allâh Resûlü! Ölüm anında benimle görüş
Şevk sonrası vuslat hazzımı arttır
Ölüm gecesi kapıdan girip saçlarımı dağıtmış

Güneş gibi doğuşunu bana baş eyle
Canımı çekişip duyuyorlar ne gam
Âşığım ben canım gülistan yüzünü göster
Kırışik alnım ter içinde susuzum ben
Bana ebedî cennet ve nehirleri göster demiyorum
Geceleri uykudayken elem yağmasına uğradım
Rahatça yüzünü uyanık gözlerime göster
Ravzanın hevesiyle ömürler tükettim
Bari şu an o nurani zülfünü göster
Bana iman yolunu gösterdin, şimdi yüzünü göster
İlk işimi yaptın, son işimi de yap
Baştan ayağa kötü amellerdeyim biraz lütfeyle
Zor yolun belasından kurtuluş yolunu göster
Emîn'nin yüz çizgileri sana aşkının ikrarıdır
Ey Allâh'ın resûlü ikrar hattımı kabul buyur.

Yakarış ve aşk anlamında zuhûr eden bu nurani na'dın inşâsından feragat hâsıl olunca bir süre hastalığın sonsuz denizinde ağır bir baygınlık hâsıl oldu. O esnada yanımda olan zamanın kutbu Hâce Nâsiruddîn Ubeydullâh'ın¹⁰⁰⁴ müridlerinden olan Taşkentli dervişler, bendenizin öldüğünü sandılar ve beden kafesi ruh kuşundan boşalttığımı düşündüler. “Geri dön”¹⁰⁰⁵ nidasını can kulağıyla dinleyip lebbeyk çağrısına hızla icâbet ettiğimi zannettiler. Hal dilim şu şiiri terennüm ediyor gibiydi.

Şiir

¹⁰⁰⁴ Nâsiruddîn Ubeydullâh b. Mahmûd eş-Şâfi es-Semerkandî (ö. 895/1490), Nakşibendî şeyhidir. Bkz. Necdet Tosun, “Ubeydullâh Ahrâr”, **DİA**, C. XXXXII, İstanbul 2012, s. 19-20.

¹⁰⁰⁵ Kur'ân-ı Kerîm, Fecr, 28.

Ol dediklerinde itaat ve rağbetle öldüm

Ölüme çağırana ehlen ve merhaba dedim.

Tercüme

Bizimle onun arasında ne zaman hâcet elçisi oldu

Müştakların ölümü lebbeyk nidası oldu.

O anlar çok ilginç anlardı! *Tabakât-i Meşâyih*¹⁰⁰⁶ kitabında zikredilen bir anı geldi aklıma ki şeyhlerin büyüklerinden biri olan ve Cüneyd'in¹⁰⁰⁷ (r.a) asrında yaşamış bulunan Şeyh Ali b. Sehl-i İsfahânî¹⁰⁰⁸ (Allâh ruhunu takdis buyursun) hayattayken her zaman şöyle buyururdu: Bizim ölümümüz halkın ölümü gibi değildir. Onlar gibi yorgunluk duymaz ve feryat etmeyiz. Etrafımızdakilere ve kendimize bakıp durmayız. El ele ayak ayağa hareket etmeyiz. “O bir dâvet ve icâbettir.” Ölümümüz de bu okumadan ibârettir. Cevap olarak “lebbeyk” demektir.

Şeyh'in ölüm meclisinde olan bazı kimseler şöyle rivâyette bulundular: Şeyh, ruhâni bir mecliste otururken, dervişler ondan mârifetler dinlerken ve o da ilâhî cemâle doğru ruhların iştîyâkı hususunda şevkli ve ruhani sözler edince o konuşma esnasında aniden yüksek bir sesle “lebbeyk” diye buyurdu ve yere yıkıldı. Onun ruh veren cemâlinden örtüyü kaldırıncı ruhunu ilâhî cemâle teslim ettiğini, bedeni terk edip tesnim şarabına rağbet ettiğini (vefât ettiğini) gördük.

Beyitler

Ârifin canı çamura saplanmış değil

Kalıyorsa burada çağrılmış değil

¹⁰⁰⁶Müellifi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân et-Temicârî ed-Dercînî (ö. 670/1271-72 [?]) İbâzî fakihî, şâir ve târihçi. Kitabının tam adı. “*Kitâbü Tabakâti'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib*”tir. Bkz. Mustafa Öz, “Dercînî”, *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 166-167.

¹⁰⁰⁷ Ebü'l-Kâsım Cüneyd b. Muhammed el-Hazzâz el-Kavârîrî (ö. 297/909), İlk devir sûfilîğinin en güçlü temsilcilerinden olan meşhur sûfî. Bkz. Süleyman Ateş, “Cüneyd-i Bağdâdî”, *DİA*, C.VIII, İstanbul 1993, s. 119-121.

¹⁰⁰⁸ Ebü'l-Hasen Ali b. Sehl el-İsfahânî (ö. 307/919), İlk devir sûfilerinden. Bkz. Mustafa Bilgin, “Ali b. Sehl”, *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 442.

Kafese arkadaş olduğunu sanma
Çağırırlarsa âdeta uçtuğunu görürsün
Kalbinin bedene bağlandığını sanma
Cananın emri ayağını çamura saplamış,
Hak tarafından “dön” emri gelmedikçe
Dönüş yolunda kim alır nefesini
O uzaklıktan yorgun ve sıkıntılıdır
Tâ ki demeyesin gözü bedendedir
O uzak değil ama emir gelmeli
Rahatsız gitmek emir değil.

Baygınlığım uzun sürdü, ama mecliste olanlardan da gâfil değildim. Ne ölüydüm ve ne de diri! Ne dinç idim ne de bitkin! Kendimi oldukça latif bir havada sanıyordum. Bedenimi bir ev veya yuva gibi ayaklarımın altında görüyordum. Nefesimi ip gibi oldukça ince ince alıyordum. Ama göz nurumda bir kusur yoktu. O anda göz nurum azalmadıkça melekleri göremeyeceğimi hatırladım. Bu yüzden de Kur’an’da “o gün gözler dehşetten dışarı fırlamış”¹⁰⁰⁹ diye buyurulmuştur. Duyu organım artık işitmiyordu. Ama şuur bekâsı ve göz kuvvesiyle dediklerini anlıyordum. Orada hazır olan dervişlerden biri diğerine “Yâsîn sûresini oku” diye seslendi. O da Yâsîn sûresini okumaya başladı “Bismillah” der demez bilincim açıldı. Elimi alnıma götürdüm. Alnımda ter vardı. Sonsuz rahmet deryasından ter basmıştı beni ve yorgun olan beden iyileşmeye başlamıştı.

5.33.4.Savrân¹⁰¹⁰ Beldesinin Özelliği

¹⁰⁰⁹ Kur’ân-ı Kerîm, İbrâhîm, 42.

¹⁰¹⁰ Sabrâm (صبرام) Mâverâünnehir’de Seyhun Nehri’nin kenarında kalesi olan bir yerleşim yeridir. **Lügatnâme**, C.X, s. 14855, Diğer adı da İspicâb’tır. Bkz. Emel Esin, “Ahmed Yesevî Külliyesi”, **DİA**,

Nevruz'un üçüncü günü zaaf ve hastalık içinde Sıġnâk beldesinden Sabrâm beldesine yöneldim. Zilkade ayının sonlarında Sabrâm beldesine vardım. Oldukça garip ve latîf bir belde olduğunu gördüm. Sade ve sınırsız bir sahrâda oldukça ferah, taze, ruh veren latîf bir havaya sahipti. Akıllara sevinç ve kuvvet veriyordu. Etrafında ceylan sürüleri koyunlar gibi otliyordu. Her yerinde çeşit çeşit güzel ağaçlar vardı. Şehrin etrafı oldukça yüksek surlarla çevriliydi. Kolay kolay ele geçirilemeyecek kadar yüksekti. Etrafına da öylesine derin hendekler kazılmıştı ki Kazakların oradan geçmesi imkânsızdı. Sabrâm beldesine girmeden önce o şehrin vasıfları, âlemde meşhur olan ve de Arap ve Acem arasında kesin olan cemâl erbâbının güzelliġi hakkında şu gazel söylendi.

Gazel

Türkistân'da züht ve erdem yolunu sorma bana
Ki Sabrâm, Sabrâmlı ay yüzlülerce yağma edilir
Kazak gibi Türkistân ayına kavuşmayı arzuladım
Ama sonunda geçeceğim buradan muradıma ermeden
Ey gönül Türkistân beldesinde sonunda hevesin varsa
Arkuk çamuruna saplanırsın sonunda umutsuzca
Türkistân ince bellilerine vuslat kemâlinin hevesi
Bu yaşlılık sonunda çok ham olduğunu gösteriyor
Gülyüzlü Türkistân'ın güzelliġi ile nazlarım kendimi
İnce bellilikte yasemini sollamışlar

C.II, İstanbul 1989, s. 162-163; Sir-Derya'nın sol kıyısında, Karaçuk daġlarının eteğinde ve Yesî'ye bir günlük mesafede bulunan müstahkem Savrân (Sabrân, Sabrâm), Müslümanların Oġuzlar'a karşı sınır şehri idi. Faruk Sümer, **Oġuzlar** (Türkmenler), Târihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yayınları, bs.2, Ankara 1972, s.33; **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 87, 88, 93, 253, 254, 258, 260.

Yesî daha iyidir o kadar ki Dârü's-selâm¹⁰¹¹ ravzasından gelir

Ta ki oldu karar yurdu devran kutbu Şeyhü'l-İslâm¹⁰¹²

Yesî mülkünün Hâce'si Sultân Ata Ahmed'in ruhu

Emîn cân-u gönülden verir sabah akşam selâmı.

Yüce Mevlânâ Şerefuddîn Abdurrahim¹⁰¹³ de aslen o tayyip beldedendir. Toprakları önceleri verimli gül bahçelerine muttasıl bulunuyordu. Halkın tümü eltaf temizliği ve şemâil güzelliği ile meşhurdu. Zaaflarım devam ettiği halde dokuz gün boyunca tayyip Sabrâm beldesinde her gün hadis toplantıları düzenlendi ve o beldenin faziletli insanları hadis meclisine katıldılar. Mevlânâ Haydar Sabrâmî¹⁰¹⁴,nin kıraati ve Beğavî'nin *Mesâbih*¹⁰¹⁵ kitabının okumalarını dinlediler. Bu sohbet meclisine katılanlardan biri de siyadet ve eşref iftihar Seyyid Muhammed el-Yemenî el-Hazremûtî¹⁰¹⁶ hazretleriydi. Hastalığım devam ediyordu, harâm ay olan Zilhiccenin dördü Perşembe günü zamanın kutbu, âlemdeki şeyhlerin büyüklerinin önderi, Hâce Ahmed Yesevî Hazretlerinin (Allâh ruhunu azîz kılsın) münevver mezarının ve mutahhar meşhedinin ziyareti kapanınca, o gün sabah Sabrâm'dan ayrıldım. O günün sonunda mübârek mezarın ziyaretine müşerref oldum. O yegâne kutbun mukaddes ruhunun bereketiyle zamâne kötülüklerinden ve âfetinden güvene erdim. Riyâzet

¹⁰¹¹ Maddî ve mânevî âfetlerden korunmuş esenlik yurdu anlamına gelen ve Kur'ân-ı Kerîm'de cennetin isimlerinden biri olarak geçen tâbir. Burada kasıt Hocâ Ahmed Yesevî'nin kabrinin olduğu yerdir.

¹⁰¹² Burada maksat Sultân Ahmed Atâ'nın oğlu Şemseddîn Muhammed'dir. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 366.

¹⁰¹³ Ebü'l-Kâsım Şerefüddîn Hibetullâh b. Abdurrahîm b. İbrâhîm el-Cühenî el-Hamevî (ö. 738/1338) Kıraat ve hadis âlimi, Şâfiî fakihî. Bkz. Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Bârizî", **DİA**, C.XX, İstanbul 1999, s.525.

¹⁰¹⁴ Muhammed Şeybânî zamanındaki büyük hadis âlimlerindendi. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 254.

¹⁰¹⁵ Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri ihtivâ eden eseri. Rivâyetlerin önce konularına ve bablara göre sıralandığı kitapta her babdaki hadisler kendi içinde sahih ve hasen olmak üzere ikiye ayrılmış, az sayıdaki zayıf rivâyetin durumu belirtilmiş, münker ve mevzû rivâyetlere yer verilmediği ifâde edilmiştir. Bkz. İbrahim Hatipoğlu, "Mesâbihu's-Sünne", **DİA**, C.XXIX, s.258-260.

¹⁰¹⁶ Şeyânî dönemi âlimlerinden ve meclislere liderlik edenlerdendir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 254.

mesleklerinin sâliklerinin Kâbesi ve adetler yolunun mücahitlerinin kıblesi olan feyzli mezarın ve feleklere uzanan türbenin komşuluğu, itminan ve huzurun artışına neden oldu. Kudüs erbâbının Beytü'l-Makdîs'i ve üns ashâbının Dârü's-Selâm'ı olan beldeye gelişimin ilk gününde zaafımın aşırılığı sebebiyle oturma kudretim bile yoktu. Mahfeye oturarak kendimi o bereketli mahalle ulaştırdım. Orada hemen Allâh'ın yüce kitabını okumaya başladım. Bir aşır bile okuyabileceğimi tahmin edemiyordum. O âlemin kutbunun bereketiyle tilâvet etmeye başladım. Bir anda aklımdan gaybî yardımların ve feyzî ihsanların her an akdes bâtınından bu şaşkının kalbine indiğini geçirdim. Gayb feyzinin beden ağacına sayısız tazelik ve dirilik keramet buyurduğunu hissettim. Evliyanın himmet yüceliklerinin cennetinden bir koku olan hayat verici esintileri sebebiyle dil şubesinde oldukça garip bir hareket ve bereket hâsıl olmuştu. Yaklaşık on gün iki defa kelâmullahı hatmettim, tam bir tertil ile okudum. Kıraat esnasında birçok mânalar ve konular zihnime tecelli ediyordu ki asla bir benzerini daha önce tasavvur dahi edemiyordum. İlham perili o makamın feyzinin bereketiyle o kelâmın konularının eserlerini bu zayıf bendenizin aklında zâhir kılıyor ve feyz-i akdesin tecelliler güneşi o kutsal maksatları fakirin bâtınına yansıtıyordu. Bu arada Sünnetin ihyâcısı İmam Bagavî'nin (r.a) *Mesâbîhu's-Sünne* adlı kitabını okumaya başladık. Şeyhu'l İslâm Şeyh Şemseddîn Muhammed (Mahim¹⁰¹⁷ Şeyh)¹⁰¹⁸ diye meşhurdur, Sultân Ahmed Atâ'nın evlatlarından ve nurani külliye'nin mütevellilerinden sayılmaktadır) her gün bana o kitabı kıraat ediyordu. O mecliste her gün Türkistân beldesinden olan erdemli kimseler, âlimler, müftüler, orada ikâmet edenler, yolcular, uzaktan gelenler hep birlikte hadislerin faydalarını ve inceliklerini dinliyorlardı. O bereketli mezarda birçok kimse o meclisten faydalaniyor, derslerin yüce nüktelerinden ve faydalarından herkese birçok menfaatler hâsıl oluyordu. Bu arada meclisin bereketiyle hastalıklara müptela olan beden de iyileşmeye başlamıştı.

¹⁰¹⁷ “همهمه” çoğulu “ماهم, هماهم”(gürleme sesi, yumuşak söz ve ne dediği anlaşılmayan hafif bağırma... Bkz. *Lügatnâme*, C.XV, s. 23555) kelimesinin çoğuludur. Şemseddîn Muhammed, Yesevî Külliye'sinin kârilerinden olduğu için bu sıfat ve şöhritle anılmıştır.

¹⁰¹⁸ Şeyh Şemseddîn Muhammed, Sultân Ahmed Atâ'nın evlatlarından ve nûranî külliye'nin mütevellilerinden sayılmaktadır. Şeyh Şemseddîn Muhammed el-Arab el-Yemenî el-Hazremûtî, Şeybânî Hân döneminin münşilerindendir. Bkz. *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s. 214.

5.33.5.Hâce Yesevî'nin Kelâmının Özelliği

Îlâhi feyzin bu fakire bağışladığı cümle faydalardan biri de Hâce Yesevî'nin (Allâh azîz ruhunu takdis etsin) telif ettiği eserlerden birini okumaktı. Bu kitap Türkçe yazılmıştı¹⁰¹⁹. Bu kitapta tasavvuf ile ilgili o kadar ilmî incelikler ve hakikatler buldum ki hiçbir kitapta sülûk maksatları, vusul mertebelerinin beyanı, yüce hakikatler, sâliklerin menzillerinin tertibinin zikri ve ruhsata erenlerin makamları alanında böylesine bir tertip ve düzen olabildiğini sanmıyorum. Geceleri o değerli kitabı okumak sayesinde birçok feyizler ve bereketler elde ettim ki biri dahi şerh ve izaha gelemeyiz.

Beyitler

Ey ki sen aşağılık gamlara giriftarsın

Senin elin ve Yesî kutbunun eteği

Ebedî yolun komutanı olan kimse

Yesî şâhı Hâce Ata Ahmed'dir.

Dergâhı hâcetler dergâhı oldu

Halveti münâcât yeri oldu

¹⁰¹⁹“*Dîvân-ı Hikmet*” adlı kitaptır. Ahmed Yesevî'nin hikmet adı verilen dînî-tasavvufî manzumelerini içine alan şiir mecmuası. Fazlullah b. Rûzbihân'ın 915'te (1509-10) telif ettiği *Mihmân-nâme-i Buḥârâ* adlı eserinde, Ahmed Yesevî Türbesi'nde okuduğu Yesevî kitabının başında “*Dîvân-ı Hikmet*” kaydı bulunmadığını ve eserin sülûk âdâbına ait manzum Türkçe sûfiyâne bir mecmua olduğunu bildirmesinden bu adın XVI. yüzyıldan sonra kullanıldığı anlaşılmaktadır. Rûzbihân'ın gördüğü eser muhtemelen, adı bilinmeyen bir Yesevî dervişinin tertip ettiği *Dîvân-ı Hikmet* nüshalarının ilk örneklerinden biridir.

Hoca Ahmet Yesevî'ye ait olduğu ileri sürülen birçok “Hikmetler” sonradan dîvân şeklinde toplanarak “*Dîvân-ı Hikmet*” vücuda gelmiştir. Bkz.M. Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatı Târihi**, Ötüken neşriyat, 2.bs, İstanbul 1980, s. 194.

“*Dîvân-ı Hikmet*” nüshalarının muhteva bakımından olduğu kadar dil bakımından da bazı farklılıklara sahip olması bunların değişik şahıslar tarafından farklı dil sahalarında tertip edildiğini göstermektedir. Ayrıca “*Dîvân-ı Hikmet*” mecmuaları içine zamanla Yesevî dervişlerinin hikmetleri de karışmış, böylece kitap sadece Ahmed Yesevî'ye ait bir eser olmaktan uzaklaşıp hikmet geleneğini yansıtan bir manzumeler mecmuası haline gelmiştir. Bkz. Kemâl Eraslan, “*Dîvân-ı Hikmet*”, **DİA**, C. IX, İstanbul 1994, s.429-430.

Felek testisi onun için damla içer
Mülk âlemi ondan yeşile bürünür
Allâh’a vuslat vâdisinin yolcusu
Hidâyet kamâlinin dâvetçi padişahı
Elini en güzel sîrete vurmuş
Ayakları Eymen¹⁰²⁰ vâdisine basmış
Kalbine Hak’tan nurlar erişmiş
“Ben Allâh’ım”¹⁰²¹ sesini Hak’tan işitmiş
Mezarını her kim ziyaret ederse
O hakkına daha çabuk erişir
Emîn bayram günü onun sakini olur
Kutlu sabahı Allâh’ın sabahı olur.

5.33.6. Yesî’nin¹⁰²² Özelliği

Hâce Hazretlerinin mezarının olduğu Yesî beldesi etrafı oldukça geniş ve her yeri yemyeşil bir beldedir. Türkistân memleketlerinin himâyesinde olup nâhiyeleri gülistan gibi yemyeşil ve “خرم”¹⁰²³ hürremdir. Özbek memleketlerinin etrafında Kuzey bölgesindedir. Endicân yollarından Hıtây hudutlarına kadar uzanmakta ve doğudaki bayındır beldelerin sonlarında vâki bulunmaktadır. Birçok mallar ve nefis

¹⁰²⁰ “Vâdi-yi Eymen”, Hz. Musa’nın koyun otlatığı vâdinin adı. Bkz. Kerim Şahsun, “Vâdi-yi Eymen der Kur’an ve Şi’ri Hâfız”, 28 Behmen 1399

<https://www.ettelaat.com/mobile/?p=73446&device=phone> (Eriim târihi, 20.05.2021)

¹⁰²¹ “Enel-Hak” Hallâc-i Mansûr’un sözüne işârettir.

¹⁰²² Hâce Ata Ahmed Yesevî’nin (r.a) mezarının bulunduğu Yesî beldesine verilen addır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 253. Külliye, Siriderya nehrinin doğusunda, günümüzde Kazakistan sınırları içinde yer alan Türkistân şehrinin kurulduğu ovada bulunmaktadır. Emel Esin, “Ahmed Yesevî Külliyesi”, **DİA**, C.II, İstanbul 1989, s.162-163.

¹⁰²³ Dirilik, letâfet, mutluluk, sevinç ve neşe anlamlarına gelmektedir. Bkz. **Lügatnâme**, C. VII, s. 9711.

ürünler Yesî beldesine nakledilmekte ve orada alınıp satılmaktadır. Orası ticaret mallarının eriştiği ve şehirlerarası yolcu tâifelerinin göç ettiği yerlerden biridir.

5.33.7.Hâce Yesevî'nin Türbesinin Özelliği

Hâce Hazretlerinin türbesi âlemdeki bayındır binaların en nadiri ve âdemoğullarının yaptığı binaların en ilginçidir. Binanın oldukça yüksek bir kubbesi vardır. Hereman¹⁰²⁴ kümbetinin binası bile onun nezdinde temelsiz kalmakta, kartal onun gölgesinde dönmekte. Yemen'in San'a şehrindeki Gumdân¹⁰²⁵ sarayını gamlı sayar, yüksekliğinde temelini âdeta viran eder, harman¹⁰²⁶ taşını Sedîr¹⁰²⁷ ve Havrnak'a¹⁰²⁸ atar, sofası yükseklik açısından âfâkın en nadir olanıdır. Tavanı

¹⁰²⁴ Eski Mısır'da bulunan iki görkemli binanın adıdır. Birisi İdris (as.)'ın, diğeri ise Sinan b. el-Müşeşel'in yaptığı binalardır. Yıldızları gözlemlemek için (rasathâne), tıp, sihir ve tılsım ilimlerini tufandan korumak için yapıldığı söylenen binalardır. Bkz. **el-Kâmûsu'l-Muhît, el-Me'âni'l-Câmi'**, (هرمان) (Hereman) maddesi. *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'da da Hereman kalesinin Mısır'da olduğuna ve Hereman kalesinin eteklerinin Nil'e bitişik olduğuna vurgu yapılmıştır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.290; Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, C.V, 1977, s. 399-402.

¹⁰²⁵ Gumdân (غمدان) San'a ve Tive arasında bulunduğu zikredilen görkemli bir saraydır. Çeşitli şiirlere konu olmuştur. Yedi tavanının olduğu ve dört renkli kırmızı, sarı, yeşil ve mavi olarak yapılmıştır. Sarayın dışı ışıldayan bir yapıya sahipti. Osman b. Affan zamanında yıkılmıştır. Yemen'in San'a şehrinde inşa edilmişti. Arap mimarisinin en eski ve görkemli eserlerindendir. İslâm coğrafyacıları yirmi katlı bir bina olduğunu söylerler. Dünyanın ilk gökdeleni kabul edilir. Sebe ve Himyer krallarının idari merkezlerinden ve dinî ayinlerin yapıldığı kutsal bir mekan olduğu kabul edilir. Sarayı oluşturan mekânlarda su saati ve bir rasathâne bulunmaktaydı. Gumdanın bir kraliyet sarayı ve yönetim yeri olduğu da söylenir. Daha geniş bilgi için bkz. Şihabeddin ebî Abdillâh Yâkut b.Abdillâh el-Hemevî er-Rûmî el-Bağdadî, **Mu'cemü'l-Büldân**, C.IV, Dar-u Sadr Beyrut 1977, s. 210; Hâkan Temir, "Gumdan sarayı Hakkındaki Rivâyetlerin Tahlili ve İslâm Mimarîsi Üzerindeki Etkilerinin Tartışılması", **İslâmî İlimler Dergisi**, Y.15, S.2, Kasım 2020, s. 269-302.

¹⁰²⁶ "Harman" geleneksel yollarla üretilen, Anadolu ve dünyâ seramik târihinde üretimi çok eski târihlere dayalı bir seramik malzemedir. Ahmet Cüney Era, "Geleneksel harman tuğlası ve üretimi", **Mesleki Bilimler Dergisi**, C.II, S.', y, 2013, s.61-70. Amaç bu yapıtta kullanılan bu kubbenin güzelliğini anlatmaktır.

¹⁰²⁷ Saray anlamına gelen kelime târihi metinlerde ve şiirlerde pek çok yerde Havrnak ve Sedîr kelimeleri aynı anda zikredilmektedir. İslâmdan önce saray ve kasır anlamında da kullanılmıştır. Burada sarayın bulunduğu yerdir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 397; Havarnak yakınlarında Nu'man-i Ekber onu Acem padişahlarından olan (5.Behram) için yapmıştır. Bkz. Hamevî **Mu'cemü'l-Büldân**, C.III, 1977, s. 201; **Lügatnâme**, C. IX, s.13526, Es-Sedîr (السدير), maddesi.

¹⁰²⁸ Irak toprakları üzerinde Hire merkezli yaşayan Benî Lahmî Arapları, Farsça'da "horna", kendilerinin ise havrnak adını verdikleri üzerinde çok sayıda odanın bulunduğu yüksek kuleler inşa etmişlerdir. Maksat bu tür yapılan saraylar olabilir. Bkz. Ahmet Altungök, "Sâsânî kültür ve medeniyetinin islâm kültür ve medeniyetine etkileri", **Târih İncelemeleri Dergisi**, C. XXIX / S.2 2014, s.445-487. Ayrıca Havarnak Sasani hükümdarı Yezdegird'in oğlu Behram Gur'a yaptırdığı sarayın adıdır. İbn bibi, **el-Evâmirü'l-âlâ'îye fi'l-umûri'l-âlâ'îye**, (Selçuknâme). (Çev). Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu,

yükseklik olarak bu mukarnas tavan altında tavanın temelinin yüksekliği kadardır. Eyvanının şerefeleri, gökyüzü ufkuna gülmüş, menzillerinin basamakları, binanın sağlamlığında, menzilin merdivenleri masmavi gökyüzünü beğenmiyor. İbadet sahnesi, Adn cennetinin temizliğini hikâye etmiş, taban genişliği, miraç rütbelerinin derecelerinden kinâye edilmiş, kuyusunun taşı, talep vâdisinin susuzlarına tertemiz su veren kevser havuzunu göstermiş, derin kuyusu, sıkıntılılar vâdisinin şaşkınlılarının damağına rahat bir şerbet tattıran sel sebیل çeşmesinin kaynağını andırmıştır.

Beyitler

Hâce Yesevî'nin kubbesine bak
Sema ufkuna baş çekmiş sanki
Tavanı Hereman'dan daha üstündür
Cennet kubbeleri ondan kalmış ümitsiz
Suffesi kainatın kıskandığı
Tavanı yedi eyvan altında
Temellerini övecek olursam
Âlemde bir ikincisini göremedim
Seyyid Alevî'nin¹⁰²⁹ yüksek temelidir
Hâce Yesevî'nin gölgeğidir
Ey Allâhım acı çaresizliğime
Yeniden göster bana Yesî'mi

Ankara 2014, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.363. Bunâsinmâr adlı bir kimse bu kasrı altmış yılda yapmıştır. İki üç yıl bu sarayı yapar dört beş yıl ortadan kaybolurdu. Bu üslûb üzere bu kasır tamamlandıktan sonra, Nu'mân üzerine çıkıp baktığında büyüklüğünden şaşkına dönmüştü. Bir tarafı karada bir tarafı denize uzanıyordu. Çok beğenip “Bundan güzel kasır ben görmedim.” dedi. Ayrıca Havrak Belh'e yarım fersah uzaklıkta bir köye de denilmektedir. Bkz. Muhammed b. Ali Bursevî (Sipâhizâde Mehmed), Evzehu'l Mesâlik ilâ mâ'rifeti'l Büldân ve'l Memâlik, **Türkiye Bilimler Akademisi** (Tüba), Ankara 2019, s. 349-350.

¹⁰²⁹ Hz. Muhammed'in soyundan gelenler için kullanılmaktadır.

Ta ki Hâce'nin kabrine yüz süreyim

Bülbül gibi o çimenlerde öteyim

Eğer bekâ etmezse bana vefâ

Saf mezarına bir yüz süreyim

Bedeni de ruhani kılayım ki

Hâce Yesî'nin arkadaşı olayım.

On iki gün o ruh veren makama komşu oldum. Orada halvette zikir, müzakere, ders mahfili ve dersler ile uğraşıp gayrisinden tümüyle yüz çevirdim. Gözlerimi rahmani feyzin geliş yoluna diktim, yani yüce Hân Hazretlerinin gelişini bekledim. O duaların kabul gördüğü mekânda Hân Hazretleri için dua ettim. Kutlu baht gittikçe artan saadet duasıyla yoldaş olunca da o Hazret teşrif buyurdular. Bunun için de Allâh'a hamdolsun.

5.34.HALÎFETÜ’R-RAHMÂNIN SIĞNÂK’TAN HÂCE YESEVÎ’NİN UFUKLARDA İŞILDAYAN MEZARINI ZİYARETE YÖNELİŞİ

Daha önce de zikredildiği üzere makamı yüce Hân Hazretleri Kurban Bayramı günü Sıgnâk beldesinde bayram günü vazîfelerini yerine getirdiler. “ایام التشريق” (Teşrîk günleri).¹⁰³⁰ Kutsal günlerden olan diğer gün ise padişah ordusu Sıgnâk’tan harekete geçip o vilâyetin sahrâsına konuşlandı. İki gün sonra da Yüce Hân’ın süvârî birlikleri Sabrâm şehrine doğru yöneldiler. O tertemiz ve parlak beldede bir süre dinlence elde ederek o memlekette devlet bayrağını dalgalandırdılar. Oradan da göç ederek Yesî beldesi ovasında haşmet ve hilâfet çadırını kurdular. Hâce Hazretlerinin mezarını ziyaret etmeye azmettiler. Zilhiccenin on beşi Perşembe günü sabahı, parlak bir güneş gibi Yesî beldesinin ufuklarından doğdular, Hâce Hazretlerinin mezarını ziyaret ihramını kuşandılar, ilâhî dâvete lebbeyk dediler. Safa üzerinden o hâcetler Kâbesini tavaf ettiler, münâcât babında sa’y-i mesai buyurdular, huzû ve huşû içinde rükû ve sücut ehlinden olan o vatanın mücâvirlerini (komşularını) ziyarete yöneldiler. Böylesine azim ve kerim bir makama ihtişam sahibi hizmetçiler olarak en layık olan tekrim ve tâzim görevlerini izhar ettiler. Mezarın kubbesinin dışında batı sofasında bulunan mezarının eşiğinde oturma izzetine erdiler. Allâh’ın kelâmının hâfızları âdap ve vazîfeleriyle kıraat ve tilâvette bulunuyorlardı. Mezar mücavirlerinin, lezzetli yiyecekler sofrasını açtıkları birbiri ardınca maddî ve mânevî feyizler elde edildi. Yaklaşık bir aydır bir hilal gibi o Hazretin ayrılık sıkıntısında bedenini zayıflatan ve beden zaafı sebebiyle âdeta o bölgeye sığınan bu fakir, hakir, hasta, üzüntülü ve gamlı bendeniz, o evliya kulesinde hilâfet zirvesinin güneşiyle birlikteliğe erdim. O ümit güneşi ile kucaklaşarak dolunay gibi kemâl nuruna ve nûr kemâline ulaştım. Ayrılık

¹⁰³⁰ Kurban bayramının son üç gününü kapsayan zaman dilimine ve zilhicce ayının belli günlerinde farz namâzların ardından söylenen tekbire verilen ad. Bkz. Fahrettin Atar, “Teşrîk”, *DİA*, C. XXXX, İstanbul 2011, s. 575-576.

müddetince ruhumun çektiklerini beyan makamında mutluluk içinde şu gazeli okudum.

Gazel

Bir aydır ayrılığından bayram hilali gibi eridim
Hamdolsun ki bayramdan sonra Yesî’de gördüm.
Nice gece yıldızları saydım ağlayarak, nesi tuhaf ki
Bugün sabahleyin güneşin yüzüne güldüm
Aydınlık veren bir güneş cemâli yurduma geldi
Ki ben gölge gibi bir ömür şaşkınca önünde gezdim
Ey gönül! aşk bağı dikeninden yakınma bana
Eğer diken çektiysem sonunda bir gün de gül topladım
Onun vuslat suyu hicran ateşimi söndürdü
Eğer toprağa yuvarlandıysam ve rüzgâr gibi titrediysem
Bu menzilin katile başı bahtımın arkadaşı oldu
Mahfesinin ardından çan gibi inlediysem ne yazar
Emîn zerre gibi kendini takdim et ki devran dönünce
Muhammed Şeybânî Hân’ı felek güneşi gördüm.

Hizmet saadetini müşerref olunca bir an hal hatır sorma, lütuf, şefkat ve merhametini benden esirgemedi. Merhamet pınarının aktığı o mübârek dilinde şu sözler cârî oldu “Bu ayrılık müddetince sizin halinizden haberdar olabileceğini sandığım herkese sizi sordum. Sıhhat ve hastalık keyfiyetinizi soruşturdum.”

Bunun üzerine bu fakir de şöyle arzettim: Her ne kadar Hân Hazretlerinin cemâlinden ayrılık sebebiyle bu mahzun gönlüme bir sürü elem ulaştıysa da sizi görmekten âdeta deliye döndüm.”

Sonunda Hân Hazretlerinin ferahlatıcı görüşmesine müşerref olup Hazretin yüce zâtının esenliğini gözlerimle görünce geçen günlerin hüznün hikâyesini yazmaktan, vuslat günlerinin gelişinin sevinciyle hicran günlerinin sıkıntılarını beyan etmekten artık vaz geçtim. Zira görüşme mutluluğu beni her kederden kurtardı. Dolayısıyla da eski gamlar hüznüleri yazmak, sevginin şartı değildir. Geçmişin usandırıcı yolunu mevcut ferahlığa rağmen aramak mürüvvete sığmaz. Ardından Şeyh Sadî'nin şu beytini okudum.

Beyit

Demiştım ki gelirsen gönül gamını sana söylerim

Ne diyeyim ki sen gelince gönül gamı da silindi.

5.34.1.Ziyaretin Faydası

O yüce makamda hâsıl olan büyük faydalardan biri de o feyiz dolu diliyle Hâce Yesevî'nin şöyle buyruğunu nakletmesi idi. “Her kim bizi ziyaret ederse eğer aslan olsa tilki olur ve her kim de tilki olsa, aslan olur.” Maksat da şu ki eğer kibirle bizi ziyaret eder, mezarımızın feyiz otağında beslenir ve kibirlice bu ortamda aslanlık taslarsa, himmet kuvvetimiz onu mağlup eder. Onu tilki gibi âcizlik inine oturtur. Ama eğer tilki gibi tevâzu ve âcizlik içinde bizi ziyaret ederse biz onu feyiz avıyla aslan kılız. İhsan sofrasından onu doyururuz.” “Şükredin ki yorgunluk ve bitkinlik sizden kibir eserlerini gidermiş ve bu hal üzere buraya gelmişsiniz.” Ben şöyle dedim: “Bunun delili ve tasdiki de şu ki bizi Hân Hazretlerini görmekle doyurdular ve o hazretin himâyesi ve koruması altında bizi aslan kıldılar.”

Ardından müderrislerin ahvâlini ve ilmî mertebelerini sordular. Fakir bendenizin o vilâyette ders okuyan, hadis icazeti alan, Hâce Hazretlerinin türbesini bina eden Emîr Tîmûr Çağatay'ın yaptırdığı ve Seyyid Şerif Cürcânî'yi müderris kıldığı medresede¹⁰³¹ ders veren bazı öğrencilerimizin ve diğer birtakım talebelerin maaşlarının özel

¹⁰³¹ Külliye'nin Tîmûr zamanında yapılan mescididir. Bkz. Emel Esin, “Ahmed Yesevî Külliyesi,” **DİA**, C.II, İstanbul 1989, s.162-163.

vakıflarca ve hanlık sadakalarıyla temin edildiğini dile getirdiler. Ayrıca Sabrâm ve diğer Türkistân memleketlerindeki müderris ve talebelerin durumunu izah ettiler.

5.34.2.Hân Hazretlerinin Bina Ettiği Yesî Mesci'dinin Özelliği

Mimar lütuflu Hân Hazretleri Yesî beldesinde oldukça görkemli bir mescit inşa etti. Hân Hazretlerinin yüce himmeti “Allâh için bir mescit bina edene Allâh da cennette ona benzer bir ev bina eder”¹⁰³² hükmünce dünyayı bayındır kılmaktan çok ebedî binalar inşa etmeye yönelmiş, mescit ve mabetler yükseltmeye teveccüh göstermiştir.

“Birinin mescit bina etmeyi ve bakımını üstlendiğini görürseniz onun imanına şahitlik edin”¹⁰³³ emrine uyarak imanını yenileme yoluna koyulmuştur. Bir mescit ki yüksek çatısı Sidre'ye çatmış, yüce binası insanlara Beytü'l Aksâ sûretini göstermiş, safları âbidlerin mâbedlerinin saflarını hatırlatmış, kapıları abidlerin arzular yüzüne sevap kapısını aralamış bulunmaktadır. Yesî şehrinin merkez camisi bugün bu yüce mescittir.

Beyitler

Sıdk üzere, heves üzere değil
Hân'ın camisine bak Yesî şehrinde
Çatısı, gökyüzü çatısına denk
Belki de gökyüzü ondan düşüktür
Onun avlusu gökyüzünden üstün
Onda melekler eder zikri zembere

¹⁰³² **Müslim b. Haccâc**, Mesâcid 24, 25, Musâfirin 103, Zûhd 43, 44 **Buhârî**, Salât 65, **Ebü Dâvûd**, Tavattu 1, **Tirmizî**, Salât 12, 189, 204, **Nesâî**, Mesâcid 1, Kıyâmu'l-Leyl 66, 67, **İbn-i Mâce**, İkâme 100, 185, Mesâcid 1, 9; Ticaret 40, **Dârimî**, Salât 113, **Ahmed b. Hanbel**, C.I, 20, 53, 61, 70, 241, C.II, 221, 296, 413, 498, 6, 326, 327, 476, 428, 261, **el-Mü'cemü'l-Müfehres**.

¹⁰³³ **Tirmizî**, İman 8, 9. Sure 8. Ayetin tefsiri, **İbn-i Mâce**, Mesâcid 19, **Ed-Dârimî**, Salât 23, **Ahmed b. Hanbel**, C.III, 68,76, **el-Mü'cemü'l-Müfehres**.

Eğer sen “Mescid-i Aksâ’dır” desen

Çünkü âlemin en uzak noktasındadır.

Ziyaret edasının gerekleri yerine getirildikten, o ibâdetin yapılış merasiminin devam ettirilmesinden ve hilâfet makamının huzurunda o ilâhî bereket ve feyizlerinin münevver mezarının tâzim haklarına teşebbüs edildikten sonra mübârek mezara veda edildi ve Hâce Yesevî’nin mezarının civarına defnedilme şerefine nail olan Muhammed Tîmûr Sultânın mütahhar annesinin yüce dergâhını ziyaret vazîfesi yerine getirildi. Kuşluk vakti Çaharbağ’da¹⁰³⁴ Yesî beldesinin dışında bir miktar istirahat edildi. Küçüm Sultân Hazretleri ziyaret görevlerine teşebbüs ettiler. Günün sonunda da Yesî sahrâsında konuşlanan padişah ordusuna katıldılar. Oradan da Arkuk yolundan Seyhun’dan geçmeye azmettiler. Tevfik ve yardım Allâh’tandır.

¹⁰³⁴ Nişâbur’da bulunan bir köy olup, Erdistan’a dört fersah uzaklıkta bulunan Erdistan’ın köylerinden bir köyün adıdır. Bkz. **Lügatnâme**, C. IX, Tahran 1377, s C.V,s.7965.

5.35.HALÎFETÜ’R-RAHMÂNIN TÜRKİSTÂN’DAN CENNET GİBİ OLAN SEMERKÂNT’A DÖNÜŞ AZMIYLA ÂB-İ HUCEND¹⁰³⁵ DİYE MEŞHUR OLAN SEYHUN NEHRİNDEN GEÇİŞİ

İlâhi lütuflar, bereketi ve sonsuz merhamet güzellikleri, büyük saltanat sahibi ve yüce hilâfet vâlisine yakışan gazve ve cihâd şiarlarını ikâmet tevîfikini ihsan ettiği eseri güzel gazveden sağlam ve ganimetlerle dönmek nasip olduğu, din yolunun mücahitlerinin hal dili “(bu alış verişi yapanlar), tövbe edenler, ibâdet edenler, Rabbine hamdedenler,”¹⁰³⁶ terennüm ettiği için Halîfetü’r-rahmânın nurani görüşü bu defa da Türkistân beldelerinin sınırlarını korumak isteyince o memleketlerin yönetimini, seyyidlerin şerâfet iftiharını ve de etrafındaki emîr ve hâkimlerin güvendiği bir kimse olduğundan ve daha önceden mukaddes Meşhed-i Rezvî’nin yöneticiliğini yapan Emîr Seyyid Âşık’a¹⁰³⁷ verildi. Bu Emîr zamanında, Şeybânî Saltanatı tarafından Karşı¹⁰³⁸ vilayetinin yöneticiliğini Muhammed Tîmûr yapıyordu. Taşkent ve Şaş¹⁰³⁹ diye bilinen etrafındaki yerlerin hâkimiyeti de Küçüm Sultân’a verildi. Kâşgara kadar Endicân tahtı ise Süyünç Hâce Sultân Hazretlerine bırakıldı.

¹⁰³⁵ Semerkânt’ın sınır bölgesi hükmünde olan Hocend (خجند) dikkatlerimizi çekmektedir. Bâbü, buranın küçük bir yerleşim yeri olduğunu belirtmektedir. Hocend, bir tanımlama ile Hârezm bölgesinde yer alan Taşkent ile Semerkânt arasında, diğer bir tanımlama ile Sır Derya sahilinde kurulmuştur. Semerkânt ile arasında 10 günlük mesafe bulunmaktadır. Hocend’den Semerkânt’a doğru giden güzergâh üzerinde Yar Yaylak ve buranın köylerinden Peşâgar konum itibariyle önem arz etmektedir. Hocend ile Peşâgar arasındaki mesafe 13-14 yığaçtır. Bkz. **Şeybânî Hânlığı (1500-1599)**, s.237.

¹⁰³⁶ أَخْبَرَنَا يَحْيَى بْنُ حَسَّانَ حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْبَارِقِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ : أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- كَانَ إِذَا رَجَعَ مِنْ سَفَرٍ قَالَ : « أَيُّوْنَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَأَيُّوْنَ عَابِدُونَ لِرَبِّنَا حَامِدُونَ ”Sevgili Peygamberimiz yolculuktan döndüğünde ise, “İnşallah Rabbimize tevbe ederek, O'na ibâdet ederek ve hamdederek dönüyoruz.” diye dua ederdi. **Dârimî**, 2710; İsti’zân, 50. (Kitapta Kur’ân-ı Kerîm, Tevbe, 113. Ayet olarak yanlış yazılmıştır).

¹⁰³⁷ Meşhed-i Rezvî’ye yöneticilik yapmıştır. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.263.

¹⁰³⁸ Nesef beldesinin diğer bir adıdır. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 316.

¹⁰³⁹ Şimdiki Taşkent bkz. **İslâm Düşüncesinin Ana Merkezleri, Mâverâünnehir**, hzr.İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, Ensâr Neşriyat, 1.bs. İstanbul 2019, s. 74.

Padişah ordusu o vilâyetleri koruma gereklerini yerine getirdikten ve hâkimler tayin ettikten sonra Semerkant’a varmak için Hücend¹⁰⁴⁰ sularından geçmeye yöneldi. Yesî beldesi havâlisinden göç ederek bahar mevsiminde Yesî ovasının gül bahçeleri ve Seyhun nehrinin suları kenarında dört defa konakladıktan sonra padişah ordusu Seyhun kenarında Arkuk kalesinin karşısında konuşlandı. Daha önce de Hân Hazretleri Türkistân kadısına ve Savrâm kadısına padişah ordusunun üzerinden geçmesi için Seyhun nehrinin üzerine bir köprü yapmalarını, gemilerden geçit ve köprü inşa etmelerini emretmişti. Mevsim bahar olduğundan ve sular da dingin olmadığından dolayı oraya köprü yapmak kolay bir iş değildi. Gemileri birbirine bağlayarak köprü görevini sağladılar. Bahar ayının gereği olarak cârî olan su taşkınlıkları ve seller bu köprüyü de viran etti. Sonunda köprü için getirdikleri gemiler ile karşıya geçmeyi kararlaştırdılar.

5.35.1.Seyhun Sularının Taşması

Tam da o dönem Seyhun nehrinin sularının taşkınlık gösterdiği ve de dalgaların oluştuğu dönemdi. O taşkın nehrin her bir dalgası, adeta okyanus üzerindeki Kaf dağıyı andırıyordu, o kan içici nehrin her bir akıntısı okyanus yüzeyinin dalgaları üzerinde oluşan dev bir girdap gibiydi, her bir dalgası, ormandaki ağaçları kökünden söküp atan ve sulara gömen dev bir balıneydi sanki, eğer dağ ile karşı kaşıya gelseler, dağ, sularının içinde çakıl taşı gibi duran gökyüzünün yeşil denizi gibiydi. Gemiler birer yıldız gibi o masmavi gökleri kaplamış “Her biri bir yörüngede yüzer”¹⁰⁴¹ hükmünce bir yörüngede hareket eden zamanın olaylar denizi gibi sularının taşkınlığından herkes şaşkına dönmekte, dalgaların sesinin borusu haşır meydanlarının velvelisini hikâye etmekte ve içine gömülen hayvanlar cehennem ateşinde nefislerin yanışını anımsatmaktaydı.

¹⁰⁴⁰ Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 85, 122. Orta Asya’da târihi bir yerleşim olup Tacikistan’da bir yerdir. Seyhun nehrinin sahilinde yer alan Fergana’nın batısındadır. Bkz. **Dânişnâme-i Cihân-i İslâm**, C. I, s. 6930.

¹⁰⁴¹ Kur’ân-ı Kerîm, Enbiya, 33.

Beyitler

Seyhun nehrine bak, taşkın sularına
Cehennem kazanı sanki kaynıyor
Kafdağı onun bir çakıl taşı
Ya da kazanda bir tane gibi
Dalgalarından mavi seller oluşmuş
Sanki masmavi gökyüzü gibi
Deve ve atları gömünce içine
Dibinde ölü kurtçuklar sanki
Gemi ve kayıklar duruyor âdeta
Denizin üzerinde bir çöp gibi.

Özetle Seyhun nehri taşkınlık gösterdiği halde sahiline indik. Sayısız insan, hayvan ve bineklerle o kan içici nehrin kenarında, geçmek için şaşkın şaşkın durduk. Orada toplanan birkaç gemi, hânlığa ait savaş araç ve gereçlerini taşımaya hazırlanıyor, diğer herkes ise sazlıklardan ve tahtadan yaptığı salları ile karşıya geçmek için çaba sarfediyordu. Büyük gayretler göstererek, o kan içici nehirden karşıya geçmek için çabalıyordu. Bu çaba ve gayret hengâmesinde, birçok develer ve hayvanlar helak oldular. Halkın birçok yaşam malzemeleri, bu sonsuz sulara gömüldü. Ben, emîrlere tarafından özel bir ilgiye mazhar olduğum halde, maalesef develerimi o gemilerle karşıya götüremedim. Henüz zaaf eserleri üzerimdeydi. Özetle develer o sonsuz sulara gömüldüler. O helak sularında boğuldular ama o şiddet ve zahmete rağmen, bedenimdeki zaaf ile o tehlikeli geçitten karşıya geçmeyi başardım.

Beyit

Çin'in Türkistân'ındaki zorluk ve mihnetten yüreğim kanar
Ya Yesî'de türbe yapar ya Seyhun'da sulara gömülürüm.

Özetle o çok tehlikeli yolda birçok ilginç işler ve garip ilâhî takdirler müşâhede edildi ama o faydalar ve tahkikatlar zımnında birçok hakîki ilmi meseleler de zâhir oldu.

Hikâye

Bir ara Yesî şehrinde hastalığım şiddetlenince ve her biri bedeni helak edecek kadar ağır olan âfetler baş gösterince aklımdan şöyle geçti: Bu tehlikeli yolculukta her ne kadar uhrevî sevaplar ve dünyevî maksatlar hâsıl olsa da ben uzlet ve vahdet köşesini, bu kavga ve velvelelere dönüştürmemeliydim. Dolayısıyla da feragat köşesinde ders ve teliflerim ile uğraşmalıydim. Afiyet içinde olmama rağmen Herât'ı terketmek, Türkistân tarafına himmet yüzünü çevirmek, orada zahmet ve elemeler çekmek, dostlardan ayrılık zehrini yudumlamak, hastalıkların acısını ve azabını tatmak, ihtiyar ve kudretime rağmen Herât'ı Türkistân'a tercih etmek akıldan uzak bir tercihti. İlim ve akıl ile bağdaşır bir şey değildi. Bu mâna aklımdan geçince ister istemez kader sorununu ve ilâhî takdir hükümlerini kulun tedbirlerine tercih etme konusunu düşünmeye başladım. Bu konunun tahkîki sayesinde zihnimde çeşit çeşit hakikatler ve incelikli mârifetler zâhir oldu. Makdur olan emrin, müdebbirin emrine tercihi hususunda aklıma şu matla' geldi.

Matla'

O suyu ki Hak takdirinde Seyhun'dan içmeliyim

O suyu Allâh için Mâlân¹⁰⁴² nehrinden neden içeyim.

Semer kant'a döndükten sonra bir ara bir mahfilde şu beyit okundu ki orada bu fakirin birçok erdemli ashâbı ve ünlü öğrencileri de hazır bulunuyordu. Orada da kader konusuna da değinildi. O dakik meselenin bazı tahkiklerini beyan ettikten sonra aklımda latîf burhânî bir sûret şekillendi. Bu burhânın kaynağı da bu beyit olduğu için bu makamda özetini zikretmek istiyorum.

Mesele

¹⁰⁴² Herât'ta bir kasabanın adıdır. Bkz. **Lügatnâme**, “مالان” (Mâlân) maddesi, C. 13, s.19991.

5.35.2.Takdirin Tedbire Tercihi ve Kader Meselesinin Araştırılması

Bil ki araştırmacı kelâm âlimlerine göre bütün eşyanın yaratıcısı yüce Allâh'tır. Her mümkün, ilk fâil olan vâcibü'l-vücûd'un kudretine makdurdur. Tekevvün sûretini kabullenen, her şeyi ezelde zü'l-celâl Hazretleri takdir buyurmuştur. İlâhi kazâ onun tekevvün ve yaratılışına cârî olmuştur. Bazı aklı kıtların görüşüne göre ise kulun kendisi kendi fiillerini yaratmaktadır. Allâh'ın kendisine verdiği kudretle fiillerini halk etmektedir. Bu fırkaya kaderiyye denmektedir. Zîra bunlar kaderi inkâr etmektedirler. Tarafların delilleri, meşhur ve kitaplarda mezkûrdur. Kaderin ispatının tercihi, bütün mümkün varlıkların Hak Te'âlâ'nın kudretiyle yaratılmış olması, kula verdiği kudret ile onları îcat etmesi, bu hadis kudretin etkili olmaması ve Hakk'ın kudretiyle vâki olan fiilin, Allâh'ın kulda yarattığı kudret ile yakınlık ve birliktelik içinde olduğu bağlamında diyorum ki kuldaki sudur eden her fiil, o kemâli bir mevcut olduğu hasebiyle kemâllerden sayılmaktadır. Kötülük ve şer sûreti olan bazı fiillerin kötülüğü itibariyle kemâl sahibidir. Bazı fiillerde o hayır ve kemâl ile birliktelik içinde olan kulun kendisidir. Üzerine sevap terettüp eden ibâdet fiilleri gibi.

Kul böylesine bir fiilde, o hayır ve kemâlin fâili olduğu için sevap ve övgüye müstahaktır. Örneğin eğer vâcibü'l-vücûd'un kadim kudretinin kulun namazına taalluk ettiğini söylersek, bu taallukun sıhhati hususunda hiçbir şek ve şüphe yoktur. Zîra o fiil kemâldir ve kadim kudretin kemâle taalluk etmesi, kudrette noksanlığa neden olmamaktadır. Kulun hadis olan kudreti örneğin, irade edilen zina fiilinde, kulun zina fiiline taalluk etmektedir. Burada kudretin taalluk ettiği şey kadim kudrete veya hadis kudrete ya da ikisine terettüp etmektedir. Ya da hiçbirine terettüp etmemektedir. Eğer hiçbirine terettüp etmezse, o zaman engeller ortadan kalktıktan sonra makdur mümkün fiilin îcâdında, kadim kudretin noksanlığı lâzım gelir. Bu da imkânsızdır. Eğer her ikisine terettüp ederse o zaman da iki müstakil olan nedenin tek bir sonuca tevârüdü ve tesiri lâzım gelir ki bu da muhaldir. Eğer hadis kudrete terettüp ederse ve kadim kudret esersiz kalırsa, nakıs olan hadis kudretin kâmil, tam ve kadim kudrete

galebesi lâzım gelir. Bunun imkânsızlığı da kâmilten zâhirdir. Dolayısıyla da geriye sadece o makdur mümkün fiilin îcâdında müstakil kadim kudrete terettüp etmesi kalmaktadır. Hak olan da budur. Bu burhân, her mümkünün hadis kudretin tesiri olmaksızın vâcibü'l-vücûd'un kadim kudretine makdur olduğuna delalet etmektedir. Bu burhânı, en açık şekilde beyan ettikten, âlimlerin mübahaselerini takrir ettikten ve herkes buna teslim olduktan sonra bu burhânın hakikat ve menfaatini, zapt etmek için sûretini de bu beyitte dile getirdim ki hazırda olanlara bunu ezberlemeleri faydalı olacaktır. O beyit şudur:

Beyit

O bir şey ister ben ise başka bir şey dilerim

İstediğimi verirse o halde ben galibin ortağım.

Özetle padişah birlikleri Zilhicce ayının ortalarında Seyhun sularından geçti. O günün sonunda suyun kenarından göç edip Arkuk kalesine vardılar ve Türkistân kalelerinden biri olan Gucan (Ğûcan) “غوچان”¹⁰⁴³ kalesinde konuşlandılar. Oradan da Türkistân ve Semerkant arasındaki çölleri aştılar, Seyhun kenarındaki menzil ve merhaleleri kat ettiler, her menzil ve merhaleden birçok faydalar ve güzellikler neşredildi. Ardından da Mâverâünnehir beldelerine doğru yöneldiler.

5.35.3. Türkistân Sahrâlarının Otlakları ve Baharın Özelliği

Mevsim bahardı, ne de güzel bir bahar! İlâhi lütuflar nehri, baharın mutedil doğusundan doğmakta ve sonsuz nimet pırıltıları Nevruz doğusundan zâhir olmakta, yeşillikler ordusu yerin içlerinden ve katmanlarından sivri dikenlerini çıkarmakta ve sahrâya batı rüzgârlarını estirmektedir. Bahar çiçeklerinin parlak yıldızları, zemin fezasının azametli masmavi bağlarının yüzeyindeki gittikçe artan ziynetleriyle ışıldayan Zühre yıldızı gibi parlak, süslü mücevherleri kıskandırmakta, bahar güzelliklerinden her türlü ağaçlar zamâne ortamında bembeyaz güller yeşertmekte,

¹⁰⁴³ Farsçada “غوچان” (Ğûcân) olarak telaffuz edilir. Şehr-i Kürd bölgesinde Hûme şehrinin “میزدج” (Mizdec) kasabasının köylerindendir. Bkz. **Lügatnâme**, C. XII, s.19344.

rengârenk laleler, yakut renkli bukalemunlar, zümrüt mücevherinin yüreğini dağlamakta, erguvan dalları bu güzel bahçenin dört bir tarafında gül yüzlü çehreleri gülhâneleriyle süslemekte, gül yüzlü gelinler gibi yüzündeki peçeyi açıvermektedir. Yeryüzünün her bir köşesinde “Allâh’ın rahmetinin izlerine bir bak: Toprağa ölümünün ardından nasıl can veriyor!”¹⁰⁴⁴ ifâdesindeki ilâhî yaratış eserleri tüm yüce zirvelerden tecelli etmekte, yaratılış âlemini birçok güzelliklerle süslemekte, adeta Mani’nin güzel nakışlarının üzerine iptal çizgisi çeken rabbânî yaratış incelikleri cihân atölyesindeki sanatsal nakışların elini kırmaktadır âdeta.

Beyitler

Bahar geldi âlemi aydınlatsın
Nevruz tacının tomurcuklarını diksın
Zemin bitkilerden yeşillere büründü,
Her tarafta kadehler lâlelerden içmekte
Herkes mahfile cevher kadeh koymakta
Gümüş ve yakuttan mücevher süslemekte
Cihân ebedî yaratış eserlerinden
Cemâlin tecelli yeri olmakta
Çimenliği güllerle süslediklerinden
Bahardan açığa çıktı nurlu şölen
Gençlik çılgılığı at gücün yettikçe
Ki âlem gençliği bina etti.
Cihân var oldukça var olsun
Muhammed Şeybânî Hân’ın saltanatı.

¹⁰⁴⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Rûm, 50.

Seyhun kenarında olan Türkistân bozkırının baharının tavsifi kalemle yazılacak türden değildir. Hucend suyunun bütün sahilleri âdeta etrafında her türlü yeşilliklerin yeşerdiği İrem bağını andırmaktadır. Âdeta her tarafından çiçeklerinin nurlar saçtığı rıdvan ravzası gibidir.

Her bahçesi çeşit çeşit gül ve reyhanlarla ışıldamakta, renkli cevherlerle süslenmiş gül bahçeleri gibi parlamakta, Çin ressamlarının akli bile güzelliği ve ilginçliği karşısında şaşkınlık içinde kalmaktadır. Makamı yüce Hân Hazretlerinin bizzat taze ve yemyeşil bir bahçede hilâfet, haşmet ve celal tahtına kurulduğu bir zamanda şöyle buyurduğunu işittim: Bu mevzî Otrar (Fârâb)¹⁰⁴⁵ ve Karluk memleketlerinin karşısında yer almaktadır. Bütün bu yemyeşil alanlar güzel, nazlı, parlak, cemâl ve güzellik ziynetine sahip gençlerin yepyeni çizgileri gibi ceviz mevsiminde ot harmanı haline gelmekte, av hayvanları otlama döneminde otların çokluğu sebebiyle aralarında âdeta görünmez olmakta, feragat ve refah içinde otlayarak yırtıcı hayvanların korkusu içinde olmaksızın yaşamaktadır. Yaşam sefalarını avlama ile bulandıracak bir hayvan bu beldelerde bulunmamaktadır. Dolayısıyla da kâmil bir refah içinde yaşamakta ve kâmil bir şekilde semizlenmekte, besili hale gelmekte ve belli bir süre sonra hareket hızları düşmektedir. Dolayısıyla da bu dönemde Seyhun sularının bu sahilleri, kara ve deniz avları, temiz ve sağlıklı hava ve verimli topraklar sebebiyle dünyanın cenneti denilebilecek kadar güzel bir hale gelmektedir. Özetle bu ovaların güzel ve temiz sıfatlarının bir sonu yoktur.

Beyitler

İlkbahardır ve Türkistân ovasında

Gönül Türkistân havasına heveslendi

Ruh veren o tertemiz hava

¹⁰⁴⁵ Sir Deryâ havzasında idâri bir bölgedir. Şâş'a (Çaç) uzak ama Balâsâgun'a daha yakındır. Bugünkü Kazakistan sınırları içinde eski bir şehir olan Otrar, Seyhun'un batı sahilinde ve Türkistân beldelerine uzak olan ve Emîr Tîmûr'un vefât ettiği yerdir. Ebû Nasr Fârâbî ve İsmâil b. Hammâd Cevherî bu şehirdendirler. **Lügatnâme**, C. XI, s. 16923; Mahmut Kaya, "Fârâbî", **DİA**, C. XII, İstanbul 1995, s. 145-162.

Cennet kokan o güzel toprak
Ruha ruh katar insanın
Kalplere lütuf kapıları açar
Her tarafı sevgilinin gözü ve yüzü
Mert bir ceylan uyumuş gül bahçesinde
O ovadan daha yeni geçtim
Ben o ovadaki avın avcısıyım.

5.35.4.Semerkant Yolunda Tuz Çölünün Özelliği

Özetle o sahrânın etrafında menziller ve merhaleler kat ediyorlardı. Sekiz gün sonra Hucend suyunun kenarından Semerkant tuz çölünün kumsallarına vardılar. Bu kumsallar çok ilginç kan içici bir yerdir, adeta ateş yağdıran çok tuhaf bir çöldür. Kum tepeleri âdeta o çölün kumları olan belâ dağları gibidir. Dağlar arasındaki o huysuz kumsallarda yol almak, yürüyenlerin canına âfet olan cehennemi andırmaktadır. O çöldeki ağaçlar çöl faresi ve kertenkeleler dışında kimseye eman vermemiş, etrafında biten dikenler dışında kimseye yurt edindirmemiştir. Gökyüzü orada tozdan yeryüzü kesilmiş, zemini gökyüzü gibi karanlık bir gece, karanlık ve tozlu vâdileri sanki cehennem vâdileri gibi sıcaklık ve hararet ile eş. Toprağı âdeta bir kibrit gibi her şeyi yakmakta, suyu hiç kimsenin bulamadığı bir simya, havası zehirli rüzgârları bile rıdvan cennetinin zehri olarak adlandırmakta, ateş ağaçlarının ateşi herkesi helak vâdisine sürmekte, çölü içinde bitki yeşerme ümidi olmayan âşıkların kara bahtı veya baht ayağının kendisine gömülüp vebal yolundan başkasını giymeyen talihsizlerin perişan günleri gibi üç dört fersahlık yolu tuz vâdilerinden oluşmaktadır. Eğer oradan geçerken gökten az bir tuzlu yağmur yağacak olursa en iyi atlar bile bal kabında yürümeye çalışan karıncalar gibi âciz düşmekte, hayâl ulağı, onun yollarında ecel vâdisinin uçan kulu gibi durmaktadır.

Beyitler

Yok felek altında zor bir vâdi
Tuz hakkı için onun gibi tuzlu çöl
Sen tuz vâdisi deme ona
Koşu anında sanki zakkum kuyusu
Tuz batağına gömülürse ayak
Sanki denizin dibini boylar
Cehennem derinliğine sahip tuzlu çöl
Duy benden tuzlu hikâye
At ve haşereler yolunda bu ne çamur
Fil orada karıncadan âcizdir.

O tuz çölünü kat ederken ve o kan içici çölden geçerken su kuyusunun da olduğu bir menzilde padişah ordusu konuşlandı. Yatsı namazından sonra ayağı uğurlu bir haberci Horasan taraflarından geldi ve Merv hâkimi Kanber Beg'in mektubunu ulaştırdı. Söz konusu hâkim bu müddet zarfında Horasan ordularıyla Kelât kalesini muhasara etmekle görevlendirilmişti. O kâhir devletin uğur ve bereketiyle Hayber kalesini andıran o kalenin fethedildiğini bildirdi haberci. O kaleye sığınan Sultân Hüseyin Mirzâ'nın oğlu Ferîdun¹⁰⁴⁶ Hüseyin Mirzâ, helak vâdisine baş koyan diğer birtakım eşrar ve kötülerle beraber o kaleye sığınmıştı. Dolayısıyla o kalenin fethi de Rabbânî işlerin inceliklerinden, Hân Hazretlerinin ikbal ve devlet eserlerinin azametinden sayılıyordu. Bu makamda bu olayın detaylarını da aktaralım ki bir tek saldırıyla ilâhî nusretin Kelât kalesinin fethini Kazak beldesinin fethiyle padişah devletinin hizmetçileri için nasıl bir araya getirdiği malum olsun. Tevfik ve başarı müheymin ve mâbud olan Allâh'tandır.

¹⁰⁴⁶ Hüseyin Baykara'nın oğludur.

5.36.KAZAK FETHİ YILINDA KELÂT KALESİ’NİN FETHİNİN ZİKRİ VE KELÂT (کلات)¹⁰⁴⁷ KALESİ’NİN ÖZELLİĞİ

Âlemin en güçlü ve görkemli kalelerinden biri de ünlü Kelât kalesidir. Bu bölge eskiden beri İranlı padişahların yaşadığı bir mekân olmuştur. Bazen görüldüğü ve bazen de güvenilir kimselereden nakledildiği kadarıyla yüce Allâh Tûs memleketinin orta yerinde oldukça köklü ve sağlam bir dağ yaratmış ve bu dağın tümü âdetâ kale duvarı mesabesinde bulunmaktadır. Her dağ yüksekçe bir yerde âdetâ göklere uzanmakta, ortasına denk gelecek şekilde kaç fersahlık dümdüz bir ova bulunmaktadır. Bu ovanın tamamı da ekilecek ve imar edilecek topraklara sahiptir. Bu dağların arasında da çeşmeler ve biriken yağmur suları olup o kalenin ekinlerini sulayarak dışarı akmaktadır. Bu dağların mağaralarında ve inlerinde kale ehlinin yiyeceğini temin eden av hayvanları bulunmaktadır. Özetle bu kalenin korunma ve sağlamlığı cihetinden akıllar şaşkın kalmaktadır. Kalenin etrafındaki hendekler akılları durgunluğa itmektedir. Yüce kulelerindeki avlar en yüce felekleri boynuzlamakta, kalenin yüksek duvarları gökyüzü kalesinin yüksekliğine âdetâ gülmemektedir. Bu kaleyi fethetme hususunda akıl kemendi işlememektedir. Zîra orada ne ulaşılacak bir nokta ve ne de savaş saldırısı yapılamamaktadır. Kalenin duvarları oldukça sağlam ve yüksektir. Giriş yerlerinde ise lağım kazarak geçmek ve sızmak âdetâ imkânsızdır. Dağların sağlamlığı taşlardan etkilenmemekte, top ve mancınıklar kaleye, işlememektedir. Uzun günler kuşatmaya alınması da kale ehline bir zarar vermemektedir. Zîra onların ekin ve ovaları yiyeceklerini temin etmektedir. Su açısından da bir sıkıntıları yoktur. O kalede oturanlar gaflet anlarında o kalenin havâlisindeki memleketleri de çok kolay bir şekilde yağmalayabilir ve o diyar sâkinlerini rahatça ortadan kaldıracaktır.

Beyitler

¹⁰⁴⁷ İran’ın Kuzey-doğu sınırında şimdiki Derre-Gez vilâyetinin beş ilçesinden biridir. Kuzeyden İran ve Rusya, Doğudan Serahs, güneyden ise Aladağ, Meşhed, Bahter ve Lütübâd ile çevrilidir. **Lügatnâme**, “کلات” (Kelât), C. XII, s. 18440.

Kelât kalesi gibi âlemde
Yok sağlam bir başka kale
Dağlar baş başa vermiş
Arasına bu kale düşmüş
Gökyüzüne erişmiş âdeta
Âlemi kendi etrafında döndürmekte
O kaleyi koruyan muhâfız
Gece boyunca kainatın masalcısıdır
Kulenin sağlamlığında zaaf yok
Dergâhının muhâfızı Zühal'dir
Kartal kuşu bile onu kıskanır
Yedinci kat gölgesi altında
Ne yapsın sâkinleri yer azığını
Onun azığı Süreyya salkımı
Hayvanları yerdeki azıktan hoşlanır mı
Onların otu gökteki yıldızlardandır
Hiç kimse fezasında yol almadı
Bu kaleyi hiçbir padişah fethetmedi
Evet, sübhânî lütuf sayesinde
Şeybânî Hân tevfik elde etti
Ordusu o kaleye girdi
Bu kaleyi fethetti Kanber
Âlem oldukça Şeybân Hân yaşasın

En küçük kölesi padişah olsun.

Horasan mülkü Çağatay'ın elindeyken Hüseyin Mirzâ Sultân o kaleyi Tûs vilâyeti cümlesinde oğlu Kebek¹⁰⁴⁸ Mirzâ'ya vermişti. Oğlu da o kaleye yiyecekler stoklamış, aile ve cemaatini oraya yerleştirmişti. Kebek Mirzâ Meşhed'de Hân Hazretlerinin ordusunun kılıcıyla öldürölünce o kale, Tûs'un diğér memleketleri, Nesâ ve Bâverd (بأورد), Hân Hazretlerinin adamlarının eline geçti. Devletleri düşmanın eline geçtiğı için o kaleyi korumaları mümkün değildi. Ta ki padişah birliklerinin Kazakları def etme amacıyla Buhârâ'ya geldiğı yıla kadar ilk defa Horasan'ın fethinden sonra Sultân Hüseyin Mirzâ'nın çocukları Horasan'a geldiler.

Çağatay yöneticilerinden Şeyh Şâh Muhammed Dîvâne, Bâverd eyaletini ele geçirdi. O vilâyetin ileri gelenleri Bâverd hâkimini öldürme cüretini gösterdikleri için korku ve endişe içindeydiler. Şâh Muhammed onları saptırmış ve itaat yolundan uzaklaştırmış, onlarla Kelât kalesini güçlendirmişti. Onlarla kalabalık bir cemiyet oluşturmuş, kaleyi kendi ırz nefis ve mallarını koruma mevzii edinmişlerdi. Her şeylerini o kaleye götürmüş, oradan muhâlefet ve düşmanlık sergilemiş, fitne ve teşkilatlanma içine girmişlerdi. Birkaç defa kaleden çıkarak Meşhed ve Tûs vilâyetlerinde fesât çıkarmışlardı. Bunun üzerine Hân Hazretleri Mâverâünnehir dönüşü kaleyi kuşatma emrini verdi. O eşrarı def etme ve o fâsık, fâcir gurubun zulmünü engellemek için padişah ordusu Herât saltanat merkezinden o kaleyi kuşatmaya doğru harekete geçti. Etraftan gelen askerî birliklerle beraber defalarca savaşılsa da o kaleyi fethetmek mümkün değildi. Ama sonunda padişah ordusunda yer alan bazı Moğol bilginleri vasıtasıyla şu mesajı iletiler. “Şâh Muhammed şöyle diyor: “Eğer padişah hazretleri muhasarayı kaldırır, Merv kışlağına geri dönerlerse ben de kaleden çıkar onu hizmetçilerine teslim ederim. Ardından da Merv vilâyetinde hizmet saadetine ererim.”

¹⁰⁴⁸ Hüseyin Baykara'nın oğludur. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 273.

Bunun üzerine Hân Hazretleri de şefkat ve merhamet buyurarak Merv şehrine yöneldiler. Kışlak günlerinde bazen Merv’de kaldılar, sonunda da Buhârâ’ya yöneldiler.

Hân Hazretlerinin Dâmegân kalesinden kurtarıp yetiştirdiği Sultân Hüseyin Mirzâ’nın oğlu Ferîdun Hüseyin de Irak’a doğru gönderilmiş, kanı bağışlanmışken bu sırada Horasan’a dönmüş, Kelât kalesine gitmiş ve Şâh Muhammed onu kaleye almıştı. Ferîdun Hüseyin, kaleyi muhasara eden Emîr Kanber’e ve diğer emirlere mektup yazarak şöyle dedi: “Ben Hân Hazretlerinin kölesiyim. O hazret benim kanımı bağışladı. Ben hayatta olduğum müddetçe emrine köleyim. Kaleyi hizmetçiler için hazırladım. Hân Hazretleri Kazak memleketinden geri dönünce kaleyi teslim eder ve muzaffer padişah hazretlerinin ordusuna katılırım.”

Emîr Kanber, onun bu isteğini Kara Abdâl beldesindeyken Hân Hazretlerine ulaştırdı. Böylece Hân Hazretlerinin ilginç kerametlerinden biri de ortaya çıktı.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁹ *Habîbü’s-Siyer*’de ise burasının 915/1509 yılında Şeybânî ordusu ve Merv hâkimi Kanber Bey tarafından savaşıla ele geçirildiği ve Ferîdun’un burada öldürüldüğü yer almaktadır. Bkz. **Habîbü’s-Siyer**, C.IV, s. 394.

5.37.HÂN HAZRETLERİNİN KELÂT KALESİNİN FETHİ HUSUSUNDAKİ KERAMETİNİN ZUHÛRU

Hikâye

Hân Hazretlerinin yakınlarından birinin rivâyetine göre Emîr Kanber'in bu isteği padişah hazretlerine ulaşınca Ferîdun Hüseyin'in itaat izharı da kendisine iletildi. O mektubun içeriği Kelât kalesinin fethine delalet ediyordu. Orada bulunanlardan bazıları Kelât kalesinin fethedildiğini ve müjde davulunun çalınmasının münâsip olduğunu açıkladılar.

Hân Hazretleri şöyle buyurdu: Fetih tamamlanmadığı için Ferîdun Hüseyin'in bu mektubunun doğruluğunu onaylamak imkânsız. Dolayısıyla da müjde davulunu çalmak uygun değildir.

Bu kelâmın ardından bir müddet tefekküre daldılar ve başını kaldırıp şöyle duyurdular: Müjde davulunu çalın ki Kelât kalesi fethedildi. Orada olanlar da şaşırdılar. Hân Hazretlerinin önce müjde davulunun çalınmasını engellediği, Ferîdun'un haberine davul çaldırmaması, ardından müjdelemesi ve fetih haberini vermesi sadece gaybî bir ilişkiyle izah edilebilirdi. Fethin zuhûrundan sonra da, o Hazretin kutsî makamına ilham edildiği malum oldu. Zîra "Devlet erbâbına ilham edilir" diye buyrulmuştur ve bu iş de kendisine ilham edilmiştir. O anda fetih sûreti gayb aynasında tecellî etmiş ve bâtın sefası yüzünden hazretin hatırına zâhir ve tecellî olmuştu. Kalenin fethinin vuku bulması da şöyle gerçekleşmişti ki kaleyi kuşatan emirler kalede büyük bir selin olduğunu ve kalenin kapısını yerle bir ettiğini duydular. Bunun üzerine Hümâyûn ordusunun kahramanları Emîr Âbkeş (su işlerinden sorumlu) ile beraber kalenin etrafından ve kenarından yukarı çıkarak savaştılar ama oradan kaleyi fethedemediler. Kale ehli hemen selin geçtiği yerleri onardılar ama bu arada kalede olan bazıları kale dışındaki muzaffer ordu ile ittifak kurdular ve onlara fetih için savaşılmaya başladıklarında bu halk da içeriden muvâfakat göstereceklerini bildirdiler. Böylece kaleyi ele geçirip padişah devletinin yüzüne fetih kapılarını açtılar.

Emîr Kanber ordularıyla kaleye geldi. Şâh Muhammed Dîvâne firar ederek dağ yoluyla “İmâd” (عماد) kalesine sığındı. Ferîdun Hüseyin kaçtıktan sonra gizlendiyse de padişah ordusuna esir düştü. Her kötülüğün başı ve her başın kötülüğü olan başını keserek fetih müjdesiyle beraber Hân Hazretlerinin huzuruna yolladılar. Yatsı namazından sonra Semerkant’ın yukarısındaki kumsalda Emîr Kanber’in elçisi Hân Hazretlerinin huzuruna vardı ve müjde davulları yeniden çalındı. Halîfetü’r-rahmân Hazretlerinin Rabbanî ilham ve gaybî tâlim ile öğrendikleri zâhir oldu. O gece bu fakir bendeniz de yüce Hâkan hazretlerinin yakınlarında konaklıyordum. Diğer fetihlerin de öncülü olan bu fethin mutluluğundan sevinç içindeydim. Fetih namazını kıldım, dua ve senada bulundum. O gece gaypten şu kıta hatırıma geldi ve şiir sûreti bâtın levhasında tecelli etti. O kıta şudur:

Kıta

Bilgin Şâh Şeybânî’nin gelişiyle
Kazaklar yok oldular ve işleri bozuldu
Can damağı henüz o lezzetten tatlı
Ki fetih sofrasından diğer bir nimet talihi geldi
Kelât’a yöneldi o kale fetholdu.
Gaypten bir fetih geldi ve böyle bir fetih nasip oldu.

Ertesi gün padişah hazretleri çöldeki kuyunun başından göç edip Semerkant vilâyetlerinin evveli olan Sûr¹⁰⁵⁰ kalesinin havâlisine konuşlandı. Kuşluk vakti bu kıta arz edildi ve tam kabul gördü. Padişah hazretleri Merv’e ulaşınca ashaptan bazısı bu şiir kıtasını Emîr Kanber nezdinde övmüş ve o da bu kıtayı fakir bendenizden okumayı rica etmişti. Ben de o kıtayı okudum. Üç beytini kıraat edince hemen oracıkta şu beyti de o beytlere ekledim:

Yiğitler şâhının kölesi olan yüz kale fetheder

¹⁰⁵⁰ Semerkant girişinde bir kale adı. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 277

Hayber kapısını Ali, bu kale kapısını Kanber söker.

Özetle böylesine bir fetih gaybî gizliliklerden zuhûr etti. Horasan'ın bayındırlığına ve o vilâyetin sâkinlerinin güvende olmasına neden olan bu fethin müjdesi olarak herkes sevindi, huzura erdi. Padişah ordusu Sûr menzilinden Semerkant saltanat merkezine geçti. Başarı, bir olan Allâh'tandır.

5.38.PADİŞAH ORDUSUNUN SEMERKANT SINIRLARINDA KONUŞLANMASI

Padişah ordusu kırmızı renkli atlarla kale civarından geçip Ali-Âbâd¹⁰⁵¹ vilâyetinin ortasında konuşlandı. Muhammed Tîmûr Sultân da Türkistân bozkırından ayrılarak daha önceden Semerkant'a yönelmişti. Semerkant büyükleri ve ahalisi padişah Hazretlerinin kutlu ordunun Buhârâ tarafından geleceğini düşünerek ayrı bir yoldan Mâverâünnehir'e, onları karşılamaya gittiler. Sultân Hazretleri orada konuşlandığı için, bunlar da padişah ordusunun konuşlandığını duyunca bu menzilde hilâfet makamının huzuruna müşerref oldular. Kazak fethini kutlama görevini yerine getirdikten sonra yüce meclise layık bir dua ve övgüde bulundular. Halîfetü'r-rahmânın lütfu herkesi kuşattı ve herkesin hâl hatırını sorup, onlar hakkında nice şefkat ve merhamet buyurdular. İlk mecliste Türkistân seferlerinde ortaya çıkan birçok ilmî bahisler ve mârifet araştırmaları ele alındı. Ben o değerli araştırmaların bazılarını orada edâ etmekle görevlendirildim.

Ertesi gün padişah ordusu o menzilden de göçerek Semerkant'ın iki fersah ötesinde Hâce Dîdâr¹⁰⁵² mevziinde görüşme hâsıl oldu. Hân Hazretleri ile Buhârâ'dan mülakata müteveccih olan harem ordu cemaati bu makamda vuslat izzetine erdiler. Saltanat sahibi Ebü'l-Hayr Sultân, Halîfetü'r-rahmânın elini öpme şerefi ile müşerref oldu. Hân Hazretlerinin ümit gözleri, sevgili oğlunu görmekle yüreğine su serpildi. Bu kavuşmadan dolayı çok sevindi. Ertesi gün, yani yirmi sekiz Zilhicce Perşembe günü yüce orduyla Âb-i Kûhek menzilinden geçerek Semerkant hükümet konağına geldiler. Dört yol kapısında bulunan Bağ-ı Nû'u (yeni bağ,-saray müt.) kendisine yönetimin merkezi yaptı ve Medîne-i Tayyibe olan Semerkant'ı yeniden adâleti sağlama, ihsan ve inâyet yurdu haline getirdi.

¹⁰⁵¹ Semerkânt'ın dört fersah uzaklığında bir yer adıdır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 103, 279,

¹⁰⁵² Semerkânt'ın iki fersah uzaklığında bir yer adıdır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.279.

5.38.1.Semerkant Şehrini Özelliği

Ne de güzel bir şehir Semerkant! Yeryüzünün cenneti âdetâ. Dört bir köşesi hûr-i ayn, kasırları ve gönülleri cezbeden bahçeleri, yüce cennetleri hikâye etmekte, tertemiz su pınarları, selsebil çeşmesinden kinâye, siyahlığı iyilerin çizgisi gibi âlem beldelerinin güzellik sayfasını neshetmiş, saadet nurunun sabah beyazlığı nur saçan ufuklarından üfürölmüş, güzel ürünler veren toprağı cennet miskinini tertemiz topraklarını göstermektedir. Güzel kokulu rüzgârlarının anısı “Biz rüzgârları aşılâyıcı olarak gönderdik”¹⁰⁵³ ifâdesince, sâkinlerini güzel kokulara boğmaktadır. Havası cennet bahçelerinin kuzey esintilerini hatırlatmaktadır. Huzur veren ovaları, yeryüzüne yemyeşil bitki örtüsüne zümrüt renkli bitkiler sunmaktadır. Işıl ışıl şakayıkları yeryüzüne kırmızı güllerden işâretler koymakta, lâle bahçeleri, İrem bahçelerini kıskandırmakta, güzellik alevlerinden kırmızı güllerin yüreğine ateş düşürmekte, şakayıkları yeryüzüne kırmızı güllerden işâretler koymakta, lâle bahçeleri İrem gül bahçelerini kıskandırmakta, güzellik alevlerinden kırmızı güllerin yüreğine ateş düşürmekte, bahar mevsiminde bağ ve bahçeleri, Çin hurma ağaçları atölyelerindeki gül, erguvan, nergis ve reyhan nakışlarına butlan çizgisi çekmekte, cennet bahçelerindeki dalların tomurcukları sabah vakti gibi seherlerde ağaçlar ufkuna üfürmekte, lezzetli meyvelerinin tadı “Bitip tükenmeyen ve yasaklanmayan bol meyveler arasında”¹⁰⁵⁴ ifâdelerince damaklara zevkler tattırmakta, havarilerinin incelik yumuşaklığı Âdem’i ebedî cennetten dışarı sürmektedir.

Beyitler

Toprağı cennet gibidir

Semerkant ilinin toprağı

Rüzgârı cennet rüzgârının nefhası

Hâtırası cennet gibi gamları silmekte

¹⁰⁵³ Kur’ân-ı Kerîm, Hicr, 22.

¹⁰⁵⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Vakıa, 32, 33.

Yolları cennet yolunu göstermekte
Ebedî nehirlerdir, Âb-ı Kûhek suları
İzlenmesi hikmetli fikrin kılavuzu
En güzel yaratılış orada tecellî etmiş
Rahmet suyu zahmeti yok etmekte
Tat ve lezzetine olsun rahmet
Şehir yapısı sağlam yapılmış
Felek hisarını göstermekte
Şehir pazarına uğrarsan
Altın keselerinin yanından geçersin
Ekmek fırınları hüner doludur
Yüz bin güneşin doğuş yoludur
Bitki meyvelerine bir bak
O ayva ve armutları
Dalına bak nar yetişmiş
Yemyeşil ağacın meyvesi nar
Mısır eğer şeker kamışı ile üstünse
Kavun da Semerkant'ın şekeridir
Şâm hurmasını neden anıyorum
Onu Soğd¹⁰⁵⁵ şehrinin yanında anmak çirkindir
Bu Semerkant'a ikincisi olur mu?
Zîra İmam Şeybânî beğenmiş onu

¹⁰⁵⁵Mâverâünnehir 'in orta kısmı ve merkezinde bulunan, bölgenin en verimli ve en önemli bölümü.

O Semerkant'ı beğendi
O zaman cennete gülmüştür
Kıyâmete kadar temeli yüce
Yüz Semerkant onun gölgesi altında.

5.38.2.Muhammed Tmr Sultân Hazretlerinin Bağ-ı N'u Ziyaretinin Birinci Günü

İmamet tahtı sahibinin o gönül ferahlatıcı beldedeki ikâmet zamanı bu defa dört gün sürdü. İlk gün haşmetli hilâfet çadırı Bağ-i N adlı gl bahçesinde kuruldu. Eli çabuk olan teknik elemanları büyük bir ziyaret düzenlediler. Saltanat sahibi Muhammed Tmr Sultân bu nurlu günde ziyaret için gerekli hazırlıkları gördü. Ziyarete katılanlara nimet ve ihsan kapılarını açtı. Büyük bir kutlama meclisi ve azim bir mahfil tertip edildi. Hiç kimse o güne kadar böylesine bir ziyâfet görmemişti. Gökyüzü sofrasına yıldızlar kâsesi dizilmiş, hiç kimse böyle süslü bir sofra kuramamıştı. Herkes kendi makamı ve derecesi esasınca o geniş mekân ve yüce mevzi etrafında yerini almış, gökyüzünden yüce glgeliklerde ve gökyüzü kubbesinden ihtişamlı çadırlar içinde ünlü askerler ve emîrler karar kılmıştı.

Padişah meclisinin kurulduğu yüce çadır ise ünlü sultânlar, yüce âlimler, makam sahibi emîrler ve birçok erdemli insanlar ile doluydu. İlmî bahislerin takdiminden sonra Kazakların kestiği hayvanların hükmü soruldu. Fakir bendeniz bu kitapta Kazaklar ile savaş hükmü babında bu bahisleri zikrettim. Bahislerden feragat elde edildikten sonra eli çabuk olan görevliler büyük bir sofra kurarak neşat ve rahatlık icâd ettiler. Ortaya bir sürü lezzetli nimetler ve tertemiz yiyecekler serdiler. Etler o kadar çoktu ki katıksız yeniliyordu ve herkese yetecek kadar et bulunuyordu. Elden ele omuzdan omuza et tabakları taşınıyor, herkes doyasıya yemek yiyordu. Etlerin çokluğundan butlar bir bütün halinde pişirilmiş, herkesin aşırı yemekten karnı şişmişti.

Beyitler

Sultânın lütfu sofrâ kurunca
Âlemi kuşattı neşat ve sevinç
Keremî rızık sofrasını kurunca
Büyüklüğü gökyüzü kadar sofrâ açtı
O kadar hayvan kesilmişti ki
Feleğin koç ve kutup yıldızına şereftir
Atların resmîgeçidi sanki bu geçittir
Atların yaşaması mümkün müdür
Tavuk o kadar kesildi ki burada
Bundan sonra tavuk anka kuşudur.

5.39.HÂN HAZRETLERİNİN SEMERKANT'TA BİR MEDRESEYİ İZLEMeye GİDİŞİ

Hân Hazretleri ikinci gün kendi özel binası olan Yüksek İlimler Medresesine yöneldi. Cumartesi günü sabahı Hân Hazretlerinin ikbal ve saadet atını hazırlayarak hilâfet sarayına getirdiler. Yüce Hâkan Hazretleri devlet ve ikbal içinde izzet ve celal atına bindi. Orada hazır bulunan saadetli sultânlar, makamı yüce âlimler ve ünlü emîrler de âlemin fâtihinin sancağının gölgesinde bineklerine binerek Dörtyol kapısından eşsiz Semerkant şehrine girdiler. O saadet memleketinin başına devlet kondu. Halîfetü'r-rahmân hazretlerinin çehresi o şehre baht ve murat kapısını açtı. Padişah Hazretleri o şehrin pazarlarından vakar ve sükûnet yoluyla geçerek devlet ve mutluluk ihtişamıyla Yüksek İlimler Medresesine giriş yaptı.

3.39.1.Semerkant Hân Medresesi'nin¹⁰⁵⁶ Özelliği

Ne de güzel bir medrese! Öylesine sağlam ve görkemli bir bina ki sütunlar sahibi İrem beldesinin ihtişamını anımsatmaktadır. Temeli güçlendirilmiş, binası muhteşem gökyüzünün tavanına üstünlük taslamakta ve kubbesi dokuzuncu göklerin çatısına eş olup her yüksek binanın kümbeti bunun nezdinde alçak kalmaktadır. Hücreleri Firdevs cennetinin hücrelerini ifâde etmektedir. Eyvanları, gökyüzü kümbetinin yüceliğini andırmaktadır. Sofası sonsuz bir genişliği ispatlamakta, tavanındaki tezhip nakışları yedi kat göklerin kubbesini bir utanca düşürmektedir.

Beyitler

Hân Semerkant'ta bir medrese yaptı

Âleme ilim şöhreti yaydı

¹⁰⁵⁶Rûzbihân'ın zikrettiği medrese, Semerkânt Medresesi'dir. Şeybânî Hân Semerkânt'ta kendisinin yaptırdığı ve içerisinde yönetim binasının, kendi adına yaptırdığı bir caminin, Yüksek İlimler Medresesinin ve içinde ilmi ve siyasi toplantıların yapıldığı büyük ve görkemli bir külliye'dir. Ayrıca kardeşi Mahmud Sultân'ın mezarı da bu külliyenin içinde yer almaktadır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.283.

Yedinci kat temelinden düşük
Hatta dokuz kat onun gölgesinde
Kubbesi âfakın zirvesidir
Ki yücelik bu âlemin kubbesidir
Âlemin doruğundaki hücreleri
Hücûrat sûresinin tavsifleri
Suffesi akılların rehberi
Her seheri yiğitlerin mahfili
Alanı mâbudun secde yeri.

Yüce Hân Hazretleri yüksek ilimler medresesine varınca önce ünlü kardeşi Mahmud Sultân'ın kabrini ziyarete yöneldi. Mezarın üst tarafındaki büyük salonda ziyaret âdâbını yerine getirdikten sonra Sultân Mahmud'un kabri karşısında fâtiha okuduktan ve selâm verdikten sonra hilâfet çadırını kurdular. Âlimler, büyük zatlar ve hâfızlar Hân Hazretlerinin meclisine müşerref oldular. Talebe ve ziyaretçilerden oluşan halk grupları da bu izzetli mecliste hazır bulundular. Ben de padişah Hazretlerinin meclisinin karşısında bulunan kabre yakın bir yere oturdum. Hâfızlar Kur'an okuduktan ve devletin bekası için dua vazîfelerini yerine getirdikten sonra Halîfetü'r-rahmân Hazretleri, tevazu gereği düşük makamda oturmayı yeğleyen bu fakiri özel inâyet ve iltifat göstererek yanına çağırdılar, tartışma ve mübahase başlattılar. O mecliste zikri geçen birtakım ilmî faydaların burada zikredilmesi uygundur diye düşünüyorum. Orada vâki olan bahislerin beyanının burada aktarılması gerekmektedir. Tevfik Allâh'tandır.

5.39.2.Semerkant Hân Medresesi'nde Padişah Meclisinde Mübahase

Hân Hazretleri bu fakiri yanına çağırınca ilk olarak “kabrin yükseltilmesi” hususunda sünnetteki yerini sordular. Bu fakir şöyle dedi: Sünnet olan, kabrin

yüksekliğinin bir karıştan fazla olmamasıdır. Dolayısıyla da kabirlerin başına eklenen bu levhalar (mezar taşları) bid’attır. Aynı şekilde mezarın üzerine yazı yazmak ve üzerine bina yapmak da bid’attır. Hân Medresesinin müderrisi, Semerkant’ın en bilgini, Şeyhü’l İslâm ve Semerkant kadısı (Allâh onu esenlikte kılsın) şöyle dedi: Nasıl bid’at olabilir ki oysa bütün İslâm beldesinde bu dediğiniz şey yaygın bulunmaktadır. Hiç kimse de bunu inkâr etmemekte ve buna engel olmamaktadır.

Bunun üzerine fakir bendeniz şöyle dedim: İslâm beldelerinde bu işin yaygın olması, halkın bunu inkâr etmemesi bid’at olmadığı anlamına gelmez. Bunun bid’at olması da şu birkaç anlamlara gelebilir. Birinci olarak bazen bid’at olduğu söylendiğinde dinde hadis ve yeni bir şey olduğu anlamındadır. Yani bu iş ilk yıllarda bizzat vâki olmamıştır. Ama diğer asırlarda âlimler onu kitap ve sünnetten kıyas yoluyla istinbat ve istihraç etmişlerdir. Nitekim Sahîh-i Müslim’de Âişe’nin naklettiği bir hadiste şöyle yer almıştır: “Kim bizim işimizde (dinimizde) olmayan bir şey ihdas ederse derhal reddedilir.”¹⁰⁵⁷

Bu hadiste ifâde edildiği üzere hadis (sonradan var) olan bir emirden ibâret bulunan kınanmış bid’at, din hususunda bizzat veya kaynak olarak kıyas ya da içtihat yoluyla dinde yeri olmayan şeydir. Eğer aslı dinde olursa ve din işi cümlesinden sayılırsa ve hususiyetleri salt din işlerinden sayılmazsa bu da bid’attır, ama kınanmış bid’at değildir. Eğer dinde yeni olan bir şey, aslı ister dinde olsun ister olmasın reddedilmiş olsaydı o zaman hadis olan emrin “dinden olan bir emrin” kaydı ile mukayyet olması gereksiz olurdu. O halde anlaşıldığı üzere dinde hadis olan birtakım şeyler makbul, birtakım şeyler ise merduttur. Aslı dinde olan bir şey her ne kadar bizzat din emri olmasa da makbul olan bid’attır, aksi takdirde merdut olan bid’at sayılır.

Bazen de bid’at dediklerinde dinde hadis olan merdut bid’at kastedilmektedir. Bunun ne bizzat kendisi ne de aslı, din işinden değildir. Mutlak olarak kullanıldığında iki anlamdan birinin tercihi makam karînesi ile mürecceh olur. Sünnet zikri olduğunda ve mukabilinde bid’at kelimesi kullanıldığında birinci anlam kastedilmektedir. Çünkü

¹⁰⁵⁷ **Buhârî**, Sulh 5, **Müslim b. Haccâc**, Akziye 17, **İbn-i Mâce**, Mukaddime 2, **Ahmed b. Hanbel**, C.IV, 270, **el-Mû‘cemü’l Müfehres**.

burada tercih noktasında karîneye itibar edilmektedir. Bu mecliste de sünnetten bahsedildi. Dolayısıyla da “kabir hususunda sünnet nedir?” diye soruldu. Cevap olarak da şöyle denildi: Kabir yüksekliği bir karış olmalıdır. Bunun dışında zikrettiğim şeyler ise bid’attır. O halde bid’at sünnet karşıtıdır ve birinci anlam rüçhân elde etmektedir. Birinci anlamın tercih edilir olması da bizim dediğimiz bid’atin şeriatta makbul veya merdud olmasından daha genel anlam ifâde ediyor olması lâzım gelir. Dolayısıyla da bu takdir üzere sizin kabir hususunda dediğiniz İslâm beldelerinde yaygın olan uygulamalar, makbul olan bid’at türünden olabilir. Bu esas üzere İslâm beldeğinde yaygın olmasının inkâr edilmeyişi bir arada düşünülebilir. Dolayısıyla da bid’at oluşu ile İslâm beldelerinde yaygın aykırılığın olduğu iddiası bâtıldır.

İkinci olarak da varsayalım ki bid’at kelimesi kullanıldığında maksat mevcut olan hadis bir iş olsun. Birçok bid’at işler İslâm dünyasında var olduğu halde zamanın fesâdı sebebiyle hiç kimse tarafından inkâr edilmemektedir. İnkârının terki de o işin bid’at olmadığını gerektirmez. O halde münafat ve aykırılık iddiası bâtıldır.

Üçüncü olarak münkirlerin inkâr etmediği de doğru değildir. Münkirlerin inkârından maksat İslâm âlimlerinin inkârıdır. İlim ve takvâ ehlinden has kimselerin merdud ve kabul edilmez görmesidir. Bütün asırlarda âlimler ve takvâ sahipleri bunu inkâr etmişlerdir. Câhil, zâlim ve süs düşkünün halkın teslim olmasından âlimler ve takvâ sahipleri nezdinde o işin inkâr edilmemiş olduğu anlaşılmamalıdır. Eğer hiçbir münkirin inkâr etmemesinden maksat bu işlerin icmâ olduğu anlamında ise bu iddia da bâtıldır. Nitekim bazı kimseler İslâm’ın ilk yıllardaki asırda bu işi kimsenin inkâr etmediği nereden bellidir? O halde bu devirlerde inkârın terki bir aykırılık teşkil etmemektedir.

Yüce Hân Hazretleri şöyle buyurdu: “Bu mezkûr işlerin ilk asırlarda olmadığı ve bid’at sayıldığıнын delili nedir?”

Ben şöyle dedim: “*Sahîh-i Müslim, Nesâi ve Tirmizî*’de rivâyet edildiği üzere Müminlerin Emîri Ali’nin (a.s) Ebû Heyyâc Esedî’ye şöyle dediği nakledilmektedir: “Acaba Peygamber’in beni gönderdiği şeyle seni de göndereyim mi? Seni

göndereceğim şey gördüğün her timsali (heykeli) yok etmen ve yüksek kabirleri yerle yeksan kılmandır.”

Hadisi şerh eden âlimler de şöyle demiştir: “Hadisteki timsalden maksat, yok edilmesi gereken sûretli şeydir. Yüksek ve müşrif olan kabirden maksat ise bir karıştan yüksek olan mezarlardır.”

Buradan da anlaşıldığı üzere kabri bir karıştan fazla yüksek tutmak nehyedilmiştir. Zîra Müminlerin Emîri Ali (a.s) kendi hilâfeti zamanında mezkûr miktardan yüksek mezarları yerle bir etmek için görevli gönderiyordu. Bu ayrıca sadece sahâbe sözü değildir. Aksine hadiste de “Seni Allah Resûlü'nün gönderildiği işle gönderiyorum” diye buyurmuştur. Dolayısıyla da nehiy bizzat Allâh Resûlü (s.a.v) tarafından yapılmıştır. O halde kabri yükseltmek bid'attır ve nehyedilmiştir. İki mezhep âlimlerinin icmâ ve ittifakı da budur. Bundan sonra da ihtilafa düşmüşlerdir. Şâfiî ve ashâbının görüşüne göre kabri düz tutmak gerekir. Delilleri de *Sahîh-i Nesâî*'de Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir'in şu rivâyetidir: Ben Âişe'nin yanına vardım ve şöyle dedim: “Ey anne! Aç da peygamberin (s.a.v) kabrini göreyim”. O da açıp üç kabri bana gösterdi. Kabirler ne yüksekti ne de yerle aynı düzeydeydi.”

İşte bu miktar bir karış olarak takdir edilmiştir ve düz olmalarına delalet etmektedir. Zîra balıksırtı gibi yuvarlak kabir de yerle bir olan bir kabirdir.

Ebû Hânîfe ve ashâbının görüşüne göre ise kabir balıksırtı gibi yuvarlak olmalıdır. Hadis âlimi olan Mâlikî mezhebinden Kadı İyâz da *Sahîh-i Müslim* şerhinde şöyle rivâyet etmektedir: Âlimlerin çoğuna göre kabri balıksırtı gibi yapmak daha faziletlidir. Mâlik'i mezhebi de bu görüştedir. Delilleri ise *Sahîh-i Buhârî*'de Süfyân-i Temmâr'ın şu rivâyetidir: “Ben Peygamberin kabrinin balıksırtı gibi olduğunu gördüm.” İki rivâyetin ortak noktası da şu ki ilk etapta mezarın üstü düz olduğu halde zamanla balıksırtı haline gelmiştir. Zîra Peygamber'in kabrini tuğla ve taşlar ile değil, çakıl taşları ile yapmışlardı. Belki de çakıl taşlarını düz tutmuşlardır. Ama zamanla etrafı çökmüş ve balıksırtı şeklini almıştır. Ben Hicâz'ın büyük bir tâciri olan, Peygamber'in kubbesinin onarıldığı yıl kubbeye çıkan ve kabri gören Hâce Şemseddin

Muhammed İbni'z-zamân'a (r.a) “Kabir düz müydü, balıksırtı gibi mi?” diye sordum, bana şöyle dedi: “Balıksırtı gibi olduğunu gördüm.”

Sebebi de dediğimiz gibi zamanla düz olmaktan çıkmış, balıksırtına dönüşmüştür. Yine de en iyi bilen Allâh'tır.

Ama kabirlere yazı yazılmasının bid'at olduğunu söylememe gelince... *Sahîh-i Nesâî*'de Câbir'den şöyle rivâyet edilmektedir: Allâh Resûlü kabirlerin kireçle badanalanmasını, üzerine yazılar yazılmasını ve kabirlere basılmasını nehyetti.”

Kabirlere Kur'an âyetlerinin yazılmaması da o harâm oluşun bir gereğidir. Zîra usul ilminde de sabit olduğu üzere nehyin iktizası harâmdır. Kabrin üzerine bina yapılmasının bid'at olmasının delili ise Allâh Resûlü (s.a.v) zamanında bunun olmayışıdır. Burada, sonraki fiil açıkça nehyedilmiştir. *Sahîh-i Müslim, Nesâî, Tirmizî ve İbn-i Mâce*'de Câbir'den şu hadis sabittir: Allâh Resûlü (s.a.v) kabirlerin kireçle badana edilmesini, üzerine bina inşa edilmesini ve üzerine oturulmasını nehyetti.”¹⁰⁵⁸

Bu hadis de kabrin üzerine bina yapılmayacak oluşunun delilidir. Dolayısıyla da sonradan yapılırsa bu dinde bid'attır. Kabrin üzerine levha koyulmasının bid'at olmasının delili de Allâh Resûlü zamanında olmayışıdır. Hiçbir Sahâbenin mezarında böyle bir levha yoktur. Dolayısıyla da dinde bid'attır. Ama bu hasene olan değil, seyyie (kötü) olan bid'attır. Buradaki emir lügatidir. Zımnında aklî ve şer'î bir fayda yoktur, meğer salt alâmet ve işâret irade edilmiş olsun.

Ardından da büyük bir Sahâbe olan, Allâh Resûlü'nün akrabası sayılan Habeşistan'a hicret eden, ardından Medîne'ye hicret eden ve orada vefât eden Osman b. Maz'ûn'un vefât hadisine intikal ettim. Allâh Resûlü (s.a.v) onu Bâkî'de defnetti. Defninden feragat elde edince o havâlide bulunan büyük bir taşı kabrin baş tarafına kadar taşınmasını ve kabrin başına konulmasını emretti. Ardından da şöyle buyurdular: “Kardeşim Osman'ın kabrini işâretliyorum ki çocukları ve yakınlarını da onun yanına defnedeyim.”

¹⁰⁵⁸ **Müslim b Haccâc**, Cenaiz 94, **Tirmizî**, Cenaiz 58, **en-Nesâî**, Cenaiz 43, **Ahmed b. Hanbel**, C. III, 295, 332, 399, C. IV, 299, **el-Mû'cemül Müfehres**.

Bu hadis sahihtir. O halde eğer salt alâmet ve işâretleme irade edilirse sünnet ile muvâfıktır. Aksi takdirde kötü bid'at hükmü galip gelir. Belki de bazı büyük şeyhlerin kabirlerinin delili bu hadistir. Zîra ilan ve bildirim kast edilmiştir.

Hân Hazretleri şöyle buyurdu: “Kabrin üzerine bina yapmak, levha koymak ve yazı yazmak eğer ölünün eserini bâki kılmak maksadıyla olursa, belki iyidir. Ama eğer maksat gösteriş olursa riya amellerinden sayılır.”

Gerçekten de bu söz kâmil bir letâfet ve incelik içermektedir. Zîra ölünün eserini bâki kılmak hem din hem dünya işlerinde iyidir. Kim bu hayırlı niyette bulunursa iki âlemde de sevaba erişir. Ama eğer maksat gösteriş olursa içinde riya ve ikiyüzlülüğün yeşerdiği diğer amellerin cinsindendir ve sevabını da bâtıl kılmaktadır. Ona bu sözü yüce Allâh dedirtti. Hilâfetinin gölgesi ebedî olsun.

5.40.SULTÂN HAZRETLERİNİN, HÂN HAZRETLERİNİN ADAMLARINA “كان گل” KÂNI GÜL’DE¹⁰⁵⁹ ZİYÂFET VERMESİ

5.40.1.Kâni Gül Yaylasının Özelliği

Semerkant beldesinin dışında Kâni Gül (كان گل) diye adlandırılan bir yaylak vardır. Bazı erdemli kimselerden de işittiğim üzere burası ekir (eğir) otu kaynağıdır. Türkçe eğir kökü olarak bilinmektedir. Bu ottan dolu olduğundan bu yerin adı Kâni Gül olarak konmuştur. Bu yaylakta bir sürü yemyeşil bitkiler bulunmaktadır ki yeşillikleri ebedî “نعيم” nimetler¹⁰⁶⁰ cennetini hikâye etmektedir. Tazeliği gençlik günlerinin letâfetini öğretmektedir âdetâ. Her yeşil bitkisi basîret gözünde İrem sahasında bitmiş bir zebercet dalını veya yeryüzünün yetiştirdiği devletin yeşil bayrağı gibidir. Reyhanları ruhlarda cennet gülünün sûretini betimlemekte, nergisi mest sevgililerin gözünü hatırlatmakta, yeşilliği gül yüzlüler arasında güzellerin çizgilerini ve hatlarını hatırlatmakta veya ma‘şûkların ve sevgililerin güzel bakışlarını ifade etmektedir. Her şeyda gönlün devası tertemiz nehirler akmakta, her nehri tatlı nimet nehri gibi akmakta ve karar yurdunda tesnîm çeşmesi gibi cârî bulunmaktadır. Havâlisi şehir tarafından latîf bağlar ile çevrilmiş durumdadır. Ağaçları göklere uzanmış, yeryüzünde gül ve sümbül yetişmiş, her nestereni (yabangülü) beden rahatlığını sağlayan bir bahar harmanı gibi durmaktadır. Her süseni (iris), âdetâ Hân Hazretlerini öven bir dildir. Diğer tarafta da Âb-ı Kûhek ve Tel Resad¹⁰⁶¹ tepesine müşrif bulunmaktadır. Özetle öyle güzeldir ki daha güzelini düşünmek bile imkânsızdır. Hava

¹⁰⁵⁹ Havası ve suyu temiz ve güzel otları, çiçekleri ve ekir (eğir) otu kaynağı olan bir yayla adıdır. Kâni Gül “كان گل” olarak okunmalıdır. Çünkü yazar Kâni Gül’den bahsederken çiçeklerinden ve doğal bitki örtüsünden bahsettiği için “Gül” (گل) diye kullanılmalıdır. Ayrıca “Kan” mâden demekse anlam bir bütün olarak “Gül mâdeni” (Gül Kaynağı müt.), ayrıca şiirinde Rûzbihân: “Güllerinden gül rengi zâhir olunca, bu yüzden adı “Kâni Gül oldu” diyerek “gül” olduğunu vurgulamıştır. bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 290, 291, 293, 294, 295, 299, 300, 301, 303; “Semîha Altıer, Bir Sanat Hamisi Olarak Muhammed Şibân Hân ve Mâverâünnehir’deki Kültür Politikası”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. IV(4), s.143-162.

¹⁰⁶⁰ تَعْرِفُ فِي وَجْهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ “Onların yüzünde nîmetlerin sevincini görürsün.” Kur’ân-ı Kerîm, Mutaffîfîn, 24. âyetine işârettir.

¹⁰⁶¹ Semerkânt’ın dışında yer alan bir tepenin adıdır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 290.

ve suyu kadar latîf bir şey düşünülemez. Kısacası âlemdeki meşhur beldeler arasında hiçbir yaylak Kâni Gül kadar güzel değildir. Ne de güzel bir yaylak ki Şâm ovası bile onun yanında düşük ve Mısır'daki Hereman kalesi bile onun karşısında basit kalmaktadır. Kâni Gül her ikisinin de gözüne toprak dökmüştür âdetâ. Zîra Hereman etekleri her ne kadar Nil'e muttasıl olsa da etrafındaki kum tepeleri temizlik ve güzelliğini gölgelemektedir. Şâm ovası bayındırlığın ortasında vâki olduğu için köşkler ve bahçelerin çokluğu havasını kirletmiştir. Herât'ın Kuhdestân¹⁰⁶² yaylakları her ne kadar ruh ve temizlikte cennet gibi olsa da çeşme kaynakları borular döşendiği için suları vahim ve havası kirlidir. Tebrîz, İsfahân ve Şîrâz şehirlere yakın yaylakları olmayan şehirlerdir. Özetle Kâni Gül temizliği sevenlere gönül mutluluğudur. Feragat ehline binlerce bağ ve ovadan çok daha iyidir.

Beyitler

Her kimin gönül mutluluğu arzusu varsa

Menzili Kâni Gül fezasıdır

Kâni Gül gül dağıttığı için

Gülistanın gözüne toprak saçtı

Güllerinden gül rengi zâhir olunca

Bu yüzden adı Kâni Gül oldu

Lâlesi cennet hâtırasının nişanesi

Nergisi cennet bağının çırağı

Rüzgârı can ve gönle eser

Suyu selsebili öğretir

Fezasında yetişen sûsenler

¹⁰⁶² Mâverâünnehir Hâkimi, Emîr (غزنو) Kuzgûn'un (Mîrhând, C.IV, s.810-811) ordusuyla yerleştiği yer olarak zikredilmektedir. Bkz. **Zafernâme**, C. 1, s. 255; **Zübdetü't-Tevârîh**, C.1, s. 231'de de bu adla geçmekte olup Herât'ta bulunan bir yayladır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 291.

Herkes temizliğinden bahseder
Me'vâ cennetidir ovaları
Üç huzurunda binlerce yaprak yeşermekte
Gökyüzü yıldızları, gülünden kararmış
Gece kokan güllerinde akıllar şaşkın,
Seması ıslıl ıslıl bir gökyüzü
Bu semanın sevgisi Hân'ın binası
Hân'ın kasrı Kâni Gül ortasında
Ki felek kasrı ondan etkilenmekte.

5.40.2.Kâni Gül'deki Hân Hazretlerinin İmârethânesinin Özelliği

Hikmetli mimar tabiatına sahip ve sanatçı zihniyetli hendese uzmanı yüce halîfe Hân Hazretleri, meskûn olmayan küçücük bir binaya iltifat buyuracak olursa şüphesiz onu metrajından çok daha büyük ve görkemli bir hale getirebilecek ve bir kubbeyi yıkacak olursa tamir tedbiriyle temelden yeniden en güzel sûrette bina edecek bir kabiliyete sahiptir. Kâni Gül yaylaklarında o kadar yüce ve güzel bir imârethâne bina etti ki âlemin mühendis akılları onun sanat güzelliği, sağlam temeli ve güçlü yapısı karşısında hayran kalmakta ve dünya mimarlarının idrakleri, gökyüzünü andıran suffice ve ayvanı karşısında şaşkınlığa düşmektedir. O yemyeşil fezada toprak renkli yüzeyinin eşi benzeri yok. Ruh veren nehirleri o cennet gibi bahçelere ziynet bağışlamakta ve "Altından ırmaklar akan cennetleri"¹⁰⁶³ ifâdesini gözler önünde mücessem kılmaktadır. Her çeşmesi taliplerine hayat çeşmesi sunmakta "İçlerinden de çağıl çağıl nehirler akıtmalısın",¹⁰⁶⁴ bukalemun gibi renkten renge bürünen ve gökyüzünü bile kıskandıran rengârenk güller ve reyhanlar, etrafındaki ovalarının her

¹⁰⁶³ Kur'ân-ı Kerîm, Muhammed, 12.

¹⁰⁶⁴ Kur'ân-ı Kerîm, İsra, 91.

tarafını kaplamış bulunmaktadır. Bu ovada öyle bir imârethâne bina etmiş ki Havarnak kasırları bile onun görkemli binası karşısında basit kalır. Büyük Sedîr kasrını küçük düşürür ve tahkir eder âdeta. Yemen'in San'a şehrindeki Gumdân sarayı onun karşısında hüznün ve gama bürünür. Hereman kümbeti onun yüksekliği karşısında hasret ve ümitsizliğe düşer. Gökyüzü kartalı eşiğinin gölgesinde yuva yapar. Göklerin masmavi kubbesi, onun dergâh ve türbesine çiçek taşlarını saçmaktadır. Sabahın beyaz ipleri ufuklarını duvarının üstüne salıvermiş ki onun duvar binasına bir katkısı olsun. Gökyüzü burcunun mizanını itibar kafesine koymuş ki o binanın temelini sağlam olması için şakülüne bir yardımcı dokunsun. Mimarı, feleğin mühendisinden alete ihtiyaç anında altın ve gümüş kerpiçleri ay ve güneşten alsın. Binasının sıvacıyı tezyin ve sıvalama anında yıldızlar harmanından saman edinsin. Gökler yedi katlı eyvanları üzerine bakmakta ve kubbesinin bir kandili olmayı arzulamaktadır. Sirius yıldızı o binanın havâlisinde چراغlar yakmakta ki âfakları seyretmek isteyenlere bir kılavuz olabilsin.

İmarethânenin biri doğuda diğeri batıda olmak üzere iki eyvanı bulunmaktadır. Bu eyvanlar o kadar geniş ve yüksekti ki âdeta burçlar feleği ile yarışmaktaydı. İki doğu eyvanı olup kubbesinin ziynetini güneş ve aydan almaktaydı. Her eyvanın karşısında oldukça geniş kırk sütun koyulmuş, her bir sütunu sararmış sabah çizgilerini ve altın yıldız süslerinden oluşan ışık hatlarını andırmakta ve böylece hepsi tümüyle nurlara dönüşmekteydi. Her bir sütunun önünde oldukça geniş bir alan bulunmakta, o yüksek binanın her bir açısı dönen bir çarklı bina gibi durmakta ve bu imârethâne kompleksi tatlı su nehirleriyle çevrili durmaktaydı.

Özetle belki de âlemde böylesine güzel ve letâfetli bir yapı bulabilmek imkânsızdır. Güzellik sebeplerinin kapsamlılığı, sanat inceliği, yer ve mevkii, hava güzelliği cihazlarından kainat fezasında böylesine bir bina târih boyunca inşa edilmiş değildir.

Beyitler

Bu bina yüce bir makamdır

Esası yüce bir mertebedir
Yedi kat göklerin süsüdür
Mina kubbesine uzanmıştır
Ondan inşa edilen her sütun
Nur çizgileri gibi ışık saçmaktadır
Tavanı göklere doğru uzanmıştır
Yedi gök bu tavanı kıskanmaktadır
Bu kubbenin altına girmiş olursun
Kainat binası temelinin üzerinde durarak
İmkan odasında bulunsaydın eğer
Yüceliğini Hân'ın himmeti kadar görürdün
Himmeti eğer bina edilecek olursa
Gökyüzü küçük bir temel olurdu ona
İnsanın bedeni ki Kâni Gül'dür
Padişahın evi gönül yurdudur
Hân'ın inayetinden mamur olsun
Hân'ın hidayetinden doğru yolu bulmuş olsun
Kâinat varoldukça Şeybânî Hân baki olsun
Adâlet ve ihsanı âlemi sarsın.

5.40.3.Kâni Gül'deki Meclis-i Hümayûn'un Özelliği

Hümayun hazretleri Semerkant'ta kaldığı üçüncü gün Kâni Gül yaylasını görmek istedi. Sabah erkenden Bağ-ı Nû'da (باغ نو)¹⁰⁶⁵ değerli sultanlar eşliğinde o mübarek mahalli görmek ve insanı ferahlatan havasını solumak için harekete geçti. Kâni Gül konağının batısındaki terasın ortasına Hân hazretlerinin tahtını koyup dört bir yana rengarenk sofralar kurdular. Hân hazretlerinin sağ tarafına ünlü âlimler sol tarafına ise yüce sultanlar büyük bir ihtişamla oturdular. Diğer büyük emîrler ve komutanlar da herkes kendi mevki ve makamı ile uyumlu bir yere oturarak Hân hazretlerinin huzurunda hazır bulundular. Özel şahsiyetler ve elçiler de saygı izharında bulunarak o yüce makam karşısında yerlerine oturdular. Sonuçta öylesine ihtişamlı bir meclis oluştu ki parlak yıldızları içinde barındıran süslü gökyüzü bile bu mahfili kıskandı adeta.

Cemşid ve Feridun'un bile toprak altındaki o hasret dolu gözleri bu süslü muhteşem meclisi görmekten şaşkına dönmüştü adeta. Hümâyûn hazretlerinin etrafında bir çok Özbek liderleri ve komutanları da kendi makamlarına uygun bir şekilde yerlerine oturmuş, huzur ve sevinç içinde hazır bulunmuşlardı.

Beyitler

Ey ruhani makamı görmeyen

Kâni Gül'ü gör ve hanlık meclisini

Kâni Gül meclisinin süsü olmuş

Can ve gönlün rahatı olmuş

Âdemoğluna baş gönüldür.

İnsanın içi Kâni Gül müdür?

İnsanın tiynetine sevinç verir

Kâni Gül insana huzur verir

¹⁰⁶⁵ Semerkânt'ta "Dört Yol Kapısı"nda bulunan Bağ-ı Nû'u (yeni bağ)'da Şeybânî Hân kendisine saray yapmış ve burayı yönetimin merkezi yapmıştır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 279, 281, 293,304,307,308.

Vücûd mülkünün güneşidir eşiği
Hiç kimse ulaşamaz güneş gülüne
Hân'ın tahtı güneş tahtı gibidir
Ki açıkça ümit semasındandır
Kâni Gül yine muradına ermiştir
Güneş tahtının doğduğu yer olmuş
Bu güneşin tahtı ebedî olsun
Bahtı yudumlayan ve sâki olsun.

Temkin feleğinin sağ tarafın başında bu fakir bendeniz oturuyordum. Bu hayat veren meclisin teşkilinden sonra Hâkan Hazretleri ilmî bahislerde bulundu. Bu fakirin hatırında bulunan o ilmî bahislerin bazı faydalarını bu makamda icmâlî olarak sizlere de aktarmak istiyorum. Tevfik bir olan Allâh'tandır.

5.41.KÂNİ GÜL MAHFİLİNDE ZÂHİR OLAN BAZI İLMÎ FAYDALAR

O değerli mecliste yer aldıktan sonra mal sahiplerinin terk ettikleri, başka beldelere gittikleri, vatan ışıklarını söndürdükleri ve bir başka beldede yerleştikleri mâliklerinin bazı mülk ve emlaklarının fetvası soruldu, hükmünün ne olduğu istifsar edilerek şöyle denildi. Bazı kimselerin bu beldede birtakım emlağı var. Hiçbir engel ve rahatsız edici faktör olmaksızın yıllarca bu mülkler onların tasarrufu altında olmuştu. Şu anda otuz yıldan fazladır, o mülkleri sahipsiz bırakıp çekip gitmişlerdir. Bu vilâyette de onlar adına oraları ekip biçecek, etrafında bir tohum ekecek, oraları virane olmaktan kurtaracak, vergilerini verecek bir kimseleri de yoktur. Şimdi o emlak eski ve virane binalar hükmünü almış ve ölü hükmüne tabi olmuştur. Eğer bir kimse oraları ihyâ etmezse ve o ölü toprakları canlandırmazsa öte yandan başka bir kimse kalkıp da oraları ihyâ ederse o mülk o kimsenin malı olur mu? Yani ölü halde olan bu mülkler onu ihyâ eden ve canlı tutan kimsenin malı sayılır mı?

O mahfilde yer alan erdemlilerin kıvancı Belh kadısı Mevlânâ Abdülgaflar¹⁰⁶⁶ cevap olarak şöyle dedi: Önceki mülkiyete butlan çizgisi çizmek zordur ama eğer mâlikinin o mülkten yüz çevirdiği mâlum olursa, bu durumda ikinci kimsenin ihyâ ettiği kimsenin o topraklarda tarım ve ziraat ile meşgul olması helâl görülebilir.

Hân Hazretleri şöyle buyurdu: Sorduğumuz soru hususunda sadece mübah olduğunu söylemek yeterli değildir. Zîra memleketin bayındır olması ve vergilerin kaim olması için mâlikini tarımcılık ile mamur kılmak mümkündür. Zîra vergiye tabi olan topraklarda ekin ekildiği takdirde vergi alınması gerekir. Hatta eğer ekiciliği terk etse dahi oranın vâlisi yine vergi talebinde bulunabilir. Zîra bu vergilerle Müslümanların maslahatlarının hakları takviye edilmektedir. O halde eğer mâliki ortaya çıkarsa iki hükümden biri, yani ya ziraat emri ya da virane olduğu takdiri üzerine farz olan vergilerin edâ edilmesini ondan talep edebilir. Böylece zeminin ihyâ

¹⁰⁶⁶ Belh Kadısı, bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 389.

edilmesinin ve vergi alınmasının maksadı ortaya çıkmış olur. Sadece mübah olmakla bu iki maksat asla hâsıl olamaz. Zîra ziraat ve tarımın mübah oluşunun iktizası ücret talebi hakkının düşüşü değildir. Yani mâlik ziraat cihetinden zemini mübah kılınca her kim isterse yerin ücret talebi ondan düşer. Ama padişah hiç kimseyi “ya ekin ek ya vergilerini öde” diye mükellef kılamaz. Bizim bu sorudan maksadımız iki hükümden biriyle sonuçlanan sûretin tasviridir, mübah oluşu değil. Böylece beyan edildiği üzere eğer mübah olan bir zeminde, ziraat işleriyle uğraşan bir kimse ziraatı terk ederse gelecek yıl ondan hiçbir vergi alınamaz. Memleket de virane olmaktan kurtulamaz.

Bu hususta diğer müftüler de birtakım cevaplar verdiler. Bahis uzadıkça uzadı, sonunda Hân Hazretleri bu fakiri kesin bir cevap vermekle görevlendirdi. Bunun üzerine fakir bendeniz şöyle dedim: Şer’i işlerin dairesi akitler çerçevesindedir. Akitlerden bir akit bir emri iktiza eder, o akdin iktizası gereği salt zamanın uzaması nedeniyle o şeyden sorumluluk kalkmaz. Örneğin akitlerden biri ticarettir, bir kimse ticaretle bir şeyin mâlikî olursa, eğer bin yıl geçse de o mülkte hiçbir tasarrufta bulunmasa da o mâlikîyeti her ne kadar zaman uzasa da asla o mülkten düşmez. Ticaretin muktezası olan mâlikîyet, üzerinden uzun bir zaman geçti diye ondan düşmez. Aynı şekilde uzun bir süre yolculuk sebebiyle oradan yüz çevirmiş olması da o mülkte ziraatın mübah olduğu anlamına gelmez. Evet, bu âlimler meclisinde sözü edilen mübah olma durumu küçük eşyalarda tasvir edildi. Örneğin denildi ki eğer bir kimse bir yolda giderken yola düşmüş bir hurma veya üzüm tanesi bulursa, sahibinin ondan vaz geçtiği malum olursa (ki nefisler küçük şeylerden genelde yüz çevirir) o küçük şeyde tasarrufta bulunabilir, onu sahiplenerek yiyebilir ama, bir kimse bir altın veya elbise bulursa sadece bu rivâyet esasınca mâlikîni bulamazsa kaybolan eşya hükmüne girer. Bunu tarif etmek ve ona kayıp eşya hükmünü uygulamak icap eder. O halde malum olduğu üzere mâlik olan şahsın bir şeyden salt yüz çevirmesi o şeyin mübah olduğu anlamına gelmez, onu mâlikîymiş gibi kullanmak mümkün değildir. Farz edelim bazı fakihler “küçük şeyler” kaydını kaydetmemiş olsunlar. Bu yüzden de sahibinin yüz çevirmesinin tasarrufun mübah olmasına neden bulunduğunu kabul etsinler. Küçük olmayan şeyler hususunda da mal sahibinin zaruret olmaksızın yüz

çevirmesi kaydı olacaktır. Yüz çevirme ve kaçışın sebebi zulüm, yazık etme, vergilerin ağırlığı, hükümetin ağır dayatmaları ve sultânların teklifleri olmamalı. Yani o yüz çevirişinde çaresiz bulunmamalıdır. Semerkant vilâyetlerinde bir grup kimse emlak ve mülklerini terk etmiş, çaresizlikten mülkünden yüz çevirmiş ve çeşitli nâhiyelere dağılmışlardır. Zîra onlar aşırı zulüm sebebiyle vatanlarında kalamaz hale gelmişlerdir. Ağır vergiler sebebiyle mülklerinde tasarrufta bulunamaz hale gelmişlerdir. O halde onların yüz çevirişini mübah sebebi kabul etmek nasıl mümkün olabilir? Onların malında tasarrufta bulunmak nasıl câiz görülebilir? Mâlikiyetleri hususunda aradan uzun veya kısa bir zamanın geçmesinin ne değeri olabilir? Zîra bu gibi hususlarda zamanın hiçbir etkisi bulunmamaktadır. Ardından da Şîrâz padişahı olan Atabek Ebû Bekir b. Sa'd Zengî'nin Mevlânâ Şems ile ilgili hikâyesini aktaralım.

Hikâye

Târih-i Vassâf'ta zikredildiği üzere Fars memleketinin padişahı olan Atabek Ebû Bekir b. Sa'd b. Zengî bir ara şöyle bir hüküm verdi: Her kimin Fars eyaletinde tasarrufta bulunduğu bir mülkü varsa, elli yıla kadar o mülkün başında olduğuna dair delil getirirse o mülk onun adına kaydolur. Tasarrufu da hak görülür, ama herkim elli yıl boyunca mâlikiyetini ispat eden bir delili ve hücceti yoksa o mülk devletin tasarrufuna geçer. Zîra mülkiyetin esası devlettir. Her kim elli yıl mülkünde istikrâr etmezse asıl olan hükme dönmek gerekir. O mülkün sahibi belli değil demektir. Mâliki meçhul olan mülkün mâliki ise zamanın padişahıdır.

Özetle bu sebeple hükmünü cârî kıldı ve insanlar büyük bir darlığa düştü. Zîra insanların çoğu mülkünde iki yıllık dahi intikal hücceti izhar edememektedir. Bu bahaneyle Atabek Ebû Bekir insanların mülkünü tasarruf etti. İnsanlar geliyor ve elli yıllık hüccet ikame edenler mâlikiyet hükmünü alıyordu. Aksi takdirde tasarrufundan çıkarıyorlardı. Uzun yıllar bu hal üzere geçti. Zîra o büyük ve kahhar bir padişahı, dolayısıyla âlimler de ona bu işin çirkinliğini beyan etme cesâretini göstermediler. Onu bu işten alıkoyamadılar. Söylenildiği üzere bir ara âlimler Atabek'in huzurunda

toplandılar. Bu âlimlerden biri de Mevlânâ Şems Ömer¹⁰⁶⁷ adında biriydi ki zamanın en büyük âlimi sayılıyordu. Şîrâz'da halîfenin huzuruna vardı. O mecliste bir kimse kendi mülkünün hüccetini ikame etmek amacıyla kendisine intikal eden bu mülkün kırk yıllık senet ve hüccetini ortaya koydu. Bundan daha fazlasının ise hücceti ve delili yoktu. Atabek “Bu şahıs söz konusu mülkteki mâlikiyetini bu mecliste ispat etti mi, etmedi mi?” diye sordu. Mevlânâ Şems Ömer açıkça şöyle dedi: Yaşasın Atabek, bu adam mülkünün mâlikiyetini gelecek on yıl sonra ispat edebilir. Bugün mâlik değildir. On yıl sonra mâlik olacaktır.”

Bu sözün bir çirkinliği olduğu için Atabek sordu: Mülkü elinde olan birinin şu anda mâlik olmaması, gelecek on yıl sonra mâlik olacağı nasıl düşünülebilir? Mevlânâ Şems Ömer şöyle dedi: “Mâliklerin elli yıllık mülkiyet hücceti olması gerekir diye hüküm verilmiş. Aksi takdirde mâliki olamazlar. Bu şahıs kırk yıllık bir mâlikiyet senedine sahip fazlasına sahip değil. Eğer on yıl daha sabrederse intikal hüccetini ispat edebilir. Elli yılı bittikten sonra hüccet ikame etmeliydi. Ama elli yıl bitmeden acele davrandığı ve hüccet ikame etmeye çalıştığı için mâlik olamaz.”

İnsanlar bu sözden şaşkınlığa düştüler. Padişah verdiği bu hükmün câhilce olduğunu anladı, şeriat ve akıl kânunlarına uymadığını derk etti. Zîra zamanın mülk ile bir nispeti bulunmamaktadır. Eğer bir kimse mâlik ise o mülk ister bir yıl, ister bin yıl tasarrufunda olsun o mâliktir. O mülkten yüz çevirmesi de bu hükme sahiptir. Eğer bin yıl da yüz çevirirse mâliktir. Sadece yüz çevirmek onun mülkünün mübah olması için kâfi değildir. Atabek Mevlânâ Şems Ömer'in anlatmaya çalıştığı o hikmet nüktesinden uyandı ve o hükmü terk etti. İnsanlar böylece rahatâ erdiler.”

Bunun üzerine Hân Hazretleri şöyle buyurdu: Zamanın uzunluğunun mülkiyetin iptalinde bir tesiri yoksa o yüz çevirdikleri mülklerin çaresi nedir? Onlarımemleket bayındır olsun diye imar etmek ve aynı zamanda vergilerin akışını sağlamak nasıl mümkündür?”

¹⁰⁶⁷ Şeybânî zamanı âlimlerindedir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, 297,298,299.

Ben fakir şöyle dedim: Bu mülklerin sahibi belli ise onların gönlünü almak gerekir. Vergileri azaltmak gerekir ki mâlikleri memleket, mülk ve vatanlarına geri gelsinler. Döndükten sonra da onların gönlünü almak gerekir ki kendi mülklerinde tasarrufta bulunsunlar, böylece memleket bayındır olsun ve vergiler kesintiye uğramasın. Ama eğer mâlik belli değilse o meçhul mülktür. Mâlik meçhul olan mülkü de padişah tasarruf etmeli ve onu bayındır kılmalıdır. “Ekin, gasbetmiş bile olsa ekincisindir” hükmünce ürün almalı ve mâlik ortaya çıkınca mülkünün ücretini beytül mâlden verme niyetinde olmalıdır. Bu takdir üzere hem memleket bayındır olur ve hem de vergiler kesintiye uğramaz. Aynı zamanda mülk sahibinin hakkı da bâtlı ve zayı olmaz. Harap ve virane olma korkusu ve kaâbiliyetleri olmadığı sebebiyle gizli ve meçhul kalan mülk sahipleri hazır bulunur, mülklerinde tasarruf eder, gönülleri alındığı için vatanlarında sükûnet eder, imâret ve ziraat işlerinde bulunurlar. Böylece bu endişeler de tümüyle ortadan kalkar. Özetle bu söz Hân Hazretlerinin hatırında kabul gördü. Şüphesiz bunu yüce Allâh söyledi. Allâh hilâfetinin gölgesini daim kılsın.

Bundan sonra birçok ilmî konu ele alındı ve Halîfe hazretleri bunların çözümleri için çeşitli görüşler ortaya koydular.

5.41.1.Kâni Gül Ziyâfeti

Ardından nimetlerle donatılmış sofralar kurdular. İhsan ve minnet dolu sofranın gereği olan her şeyi sofrada hazır bulundurdular. Akılların şaşkınlığa düştüğü çeşit çeşit nimetler ve pişmiş yemekler sofrada mevcuttu. “Nefislerin istediği ve gözlerin lezzet aldığı”¹⁰⁶⁸ her şey orada vardı. “İstedikleri kuş etlerinden”¹⁰⁶⁹ hükmünce o alanda öylesine büyük bir sofra kurulmuştu ki onu gören göklerin kartalı bile kargalar gibi sakınır, gökten kutup yıldızı ve koç burcu kurban olmaktan endişe eder, yeryüzündeki inek helak olmaktan titrer, feleklerin öküzü yengeç gibi başını suya koymadığı takdirde boğazlanacağını düşünür, göklerin balinası kovada saklanmazsa

¹⁰⁶⁸Kur’ân-ı Kerîm, Zuhurf, 71.

¹⁰⁶⁹Kur’ân-ı Kerîm, Vakıa, 21.

denizdeki balıklar gibi avlanacağından ve fâni olacağından kaygılanırdı. Burada birbiri ardında yer alan tunçtan yapılmış platformlar ve alanlar yıldızlarla süslü göklerin alanını andırmakta, çeşitli aşların yapıldığı “büyük kazanlar”¹⁰⁷⁰ Seyhun ve Ceyhun’un taşkınliğini anımsatmaktaydı. Çeşit çeşit helvalar mahfildekilerin damağını tatlandırmakta, can veren renkli şerbetler hazırdakilerin damağına Adn cennetinin nehirlerini yudumlatmakta, gamları gideren çerez tabakları yıldızlarla süslü gök katlarını anımsatmakta, renkli yeşillikler gökyüzünün masmavi letâfetini gözler önüne sermekteydi.

Beyitler

Kâni Gül nimeti kime erişirse
Âdeta cennet nimetini tatmıştır
Biz ne diyelim eyvan vafında
İnsanların aklı şaşkın kalmıştır
Can veren helva yiyenler
Kıyâmete kadar ağzını tatlandırmıştır
Oradaki çerezleri nakleden
Akıl ve tabiat lezzetinin yolunu göstermiş olur
İştah çeken kuş etleri
Direkt iştah istek kazanına girmiştir
Ne güzel mutfak şeker doludur
Ki insanlar tabak tabak yemektedir.

O neşat ve sevinç sofrasından feragat hâsıl olup herkes maksadına erince, padişah ordusu Semerkant taraflarına doğru harekete yöneldi. İşte Kâni Gül ziyâfeti vakıası bu şiir ve haberlerle aktarılıp yazdığımız şeylerden ibârettir. Allâh’a hamdolsun

¹⁰⁷⁰Kur’ân-ı Kerim, Sebe, 13.

öyle bir şekilde mezkûr oldu ki asırlar boyunca herkesin rızâyet ve şükranlarına mazhar olacaktır. *Zafernâme-i Tîmûrî*¹⁰⁷¹ kitabının sahibi de kendi târihinde Emîr Tîmûr Turagay Çağatayî'nin istila günlerinde düzenlediği Kâni Gül ziyâfetini inşa tekniği ile süsleme cihetinden çok değişik beyan çeşitleri ile aktarmış ve bu cümleden olarak Emîr Tîmûr'un şarap meclisini vasfetmiş, süslü ifâdelerle mübâlağa etmiş, şeriat ve akıl ehlinin beğenmeyeceği o iğrenç meclisini nitelendirme hususunda öyle laflar etmiştir ki küfür ve irtidat tehlikesinden kurtulmak mümkün değildir. Bu cümleden şöyle demektedir: O mecliste cemâl sahibi sâkiler şarap kadehleri ellerinde, billur kâselerle insanlara şarap sunuyorlardı. Şarap verirken “Rableri onlara tertemiz bir şarap içirir”¹⁰⁷² içeriği onlar hakkında sâdık düşmektedir.

İşte bu kelime küfür tehlikesi içermektedir. Kâfir ve zındıklar dışında hiç kimsenin söyleyemeyeceği ifâdelerdir. Zîra yüce Allâh'ın cennette kurtuluş ehline sunacağı tertemiz şarap ile alay edilmektedir. O sâkilerin ilâhî celal zâtına teşbihi zenâdike (zındıklar) ve Hulûliyye mezhebine alâmettir. Onların iddiasına göre Hak Te'âlâ cemil sûretlere hulul etmekte ve insanlara bir cemâl ile tecelli etmektedir. Bunlar da küfür tehlikesi taşımaktadır. Kelâm inşası ve tezyin sanatını bu tür örneklerle övmek ve inşâî cümleleri hoş görmekle mazur kabul edilemez. Zîra övme ve kelâmı tezyin etme sanatı bu tarz ifâdelere ihtiyaç duymayacak kadar geniştir. Bu sayfaların yazarı da o ziyâfeti aktarınca hiç şüphesiz terkip güzellikleri, sanat, cümle incelikleri, garip teşbih incelikleri ve öylesine güzel kinâyeler içermekte ve öyle şeyler îcat etmiş bulunmaktadır ki bu sanat erbâbı sanatçılar eğer buna mukabele etmek isterlerse irticali ve bedihî sanatlar ile yazılmış olan bu kitap ile o sıradan yazılmış kitaplar arasında ne farklar olduğunu anlayabilmek için bile kaç yıllarını alacaktır. Buna rağmen söz dizginlerimi kaybetmedim ve de şeriata aykırı ve edebe muhalif

¹⁰⁷¹ Şerefüddîn Alî b. Şemseddîn Alî Râzî-i Yezdî (ö. 858/1454), İranlı târihçidir. Eseri *Zafernâme*. Şerefeddîn, Mirzâ İbrâhim Sultân'ın kendisinden Tîmûr'un hayatını ve fetihlerini yazmasını istemesi üzerine eserini dört yıllık bir çalışmanın ardından 828/1425 tamamlamıştır. Bir mukaddime, Tîmûr'a ve Şâhruh'a ait iki bölüm ve bir hâtimeden oluşan *Zafernâme*'yi müellif Mirzâ İbrâhim Sultân'ın çeşitli bölgelerden toplattığı bilgiler, Tîmûr dönemi vak'anüvisleri ve kayıt memurları bahşılarının kayıtları ile Nizâmeddîn-i Şâmî'nin *Zafernâme*'sinden yararlanarak kaleme almıştır. Bkz. Kaan Dilek, “Şerefüddîn”, *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s.550-552.

¹⁰⁷²Kur'an-ı Kerim, İnsan, 21.

hiçbir söz söylemeden hareket ettim. Halîfetü'r-rahmân Hazretlerinin kemâli, sîret ve tavır vasıfları (bu kitapta hilâfet makamına münâsîp sözler yer almaktadır) ister istemez velîler ve halîfelerin makamları şiveleriyle yazılmıştır. Zîra Halîfetü'r-rahmânın şeriata, tarikat ve hakikat erbâbına layık olmayan bir meclisi olmamıştır. Onun meclis izzeti ve şerefiyle müşerref olan cemaatin de bildiği gibi Hân Hazretlerinin tüm vakitleri, namaz vaktini gözetlemek ile geçmektedir. “Namazdan sonra diğer namazı beklemek sizin için “ribat” (gönül nöbeti)dir”¹⁰⁷³ hadisi tümüyle Hân Hazretlerinin halini beyan etmektedir. Âdeta Hân Hazretlerinin ahvâli de bu nöbetleşme ile ilgilidir. Hân Hazretleri diğer padişahların özellikle de Tîmûr Turagay (Turgay) gibi sultânların ülkeleri yönetme zahmetlerine sadece kendi işret ve ayyaşlıklarına bir bahane bulmak için tahammül ediyor değildir. Onlar memleketleri fethetme zorluklarını, işret ve şarap meclislerini idare etmek ve eğlencelerini sürdürmek için yüklenmektedirler. Onlar kısa bir süre yaşayacaklarını düşündükleri için bu hayatlarını işret ve ayyaşlıkları yolunda tüketmektedirler. Oysa Halîfetü'r-rahmân hayatında en küçük bir feragat elde edince hemen onu ibâdet, Kur'an tilâveti ve ilmî bahisler ile geçirmektedir. Dolayısıyla onun ahvâlini beyan etmeyi üstlenen bir kimse ister istemez onun makamıyla uygun sözler sarf edecek ve onun sîret ve makamına ve yüce kerametlerine yakışmayan ifâdeleri asla kullanmayacaktır.

Beyitler

Yüce mekân sahibi İmamü'z-zamân Hân

Âlemin Şâhı Muhammed Şeybânî

İlim, hilim ve şefkat mâdeni odur

Hilâfet makamının süsü odur

Din âdabının neşri ondandır

Padişahlık sebeplerin süsü ondandır

¹⁰⁷³ **Müslim b. Haccâc**, Tahâret 4, **Tirmizî**, Taharet 106, **Muvattâ**, Sefer 55, **Ahmed b Hanbel**, C.II, 277, 303, **el-Mü'cemü'l-Müfehres**.

Cümle âlem onun nimetine rehindir
Dokuz felek onun minneti altındadır
Sadece âleme şâh değildir
Dînin sığınağı ve Allâh'ın halîfesidir
Makam rütbelerine bir bak
Ta ki açığa çıksın kerametleri
Her kim onu hikâye etmek isterse
Onun makamlarından söz eder
Bu sayfalar onun târihidir
Kazak mülkünü nasıl aldığını anlatır
Belki onun hikâyesinden maksat
Onun hidâyet yolunu göstermektir
Mâruf olan bu nüshada
O ilim vasıflarıyla mevsuftur
Yıllarca ilmî ve dînî yaşasın
Yedinci gök onun yeri olsun
Yeryüzü Kâni Gül gibi oldukça
Onda kalplerin nuru alevlenir
Cevher ocağı onun vücûdu olsun
Bütün âlemin varlığı cömertliğinden olsun.

5.42.SEMERKANT'TA DÖRDÜNCÜ GÜN MAHFİLİNİN VE SULTÂN HAZRETLERİNİN HEDİYESİNİN ZİKİRİ

5.42.1.Ziyâfet Günü Güneşin Doğuşu

Hân Hazretlerinin Semerkant sınırlarında bulunduğu ve orada konuşlandığı hasebiyle yüce makamını cümle âlemin başına geçirdiği günlerin dördüncü gününün sabahı, nurlu güneş çadırının gökyüzüne kurulduğu ve sema ehlinin tahtının ufuklara yerleştirildiği an, yıldızlar gözlerden kaybolma mağribinde gizlilik beldelerine rücû ve dönüş yaptılar, semavî ışınların âlemleri kuşatan orduları, feleğin nurlu bölgesini padişahlık eserlerinin mahalli kıldılar. Ufuklar sandığından âlemler bezmine kâfur nurunun ışınlarını saçtılar. Zifiri gece karanlığının misk yığınlarının zamâne sayfasını sildiler. Doğu mülkünün hânının beyaz bayrağı, sabah nurlarının doğuş yerlerinden doğdu. Karanlıkların alaşağı edilmiş bayrağı, sırt çeviriş gecesinde batış yerine doğru yöneldi.

Beyitler

Güneş bayrağı yükseklerden doğdu

Zulmet ordusuna velvele kopardı

Feleklerin hânının çadırını kurdular

Gece makamını toz buz ettiler

Âfâk sayfası nurlu olunca

Zulmet âfeti âlemden uzaklaştı

Kâfur tahtası ışın hattından

Yükseklere misk yığını gelmiş âdeti

Feleğin zulmü yer edince

Güneş ışınları memleketini aldı

Şark padişahı talihsiz oldu

Aydınlık çehresi tahta yöneldi.

Makamı yüce Hân Hazretleri Bâğ-ı Nû'da (Yeni saray, yeni bağ) hilâfet makamına oturdular. Hanlık tahtının değerli hanlarının yasalarının ve şiarlarının azamet otağını şerif vücûduyla müşerref kıldılar. İftihar, azamet ve haşmet makamı tahtına kurulan saadetli sultânlar, kendi mertebe ve makamlarında karar kıldılar. Saltanat şiarı Hamza Sultân Hazretleri selâm ve ikram izzetine erdiler. Hân Hazretlerinin sağ tarafına yerleştiler. Diğer sultânlar da Hân'a hizmet muvafakatince egemenlik kerameti ve kıvancına sahip oldular. Makamı yüce âlimler ve etkili erdemliler o sevinç ve huzur mahfilinde yüce huzura erme izzetiyle müşerref oldular. Herkes layık olan bir makam ve muvâfık olan bir yerde mertebeleri miktarınca karar kıldılar.

5.43.SEMERKANT VAKIFLARININ TAMİRİ İLE ÂLİMLERİN VE FAKİRLERİN SORUNLARININ ÇÖZÜMÜ

Cennet gibi meclisin teşkilinden ve yeryüzü sultânlarının ittifakından sonra himmeti yüce Hân Hazretleri ilmî bahislerin yapılmasına meylettiği için oraya layık her çeşit mübahasede bulunuldu. Âlimler, faziletli kimseler, şahsiyetler ve erdemliler sorunları çözme hususunda ön ayak oldular ve resmî mübahase dilini açtılar. Padişah Hazretleri bu mecliste Semerkant âlimleri ve talebelerini terbiyeye iltifat buyurdular. O memlekette vakıfların teşkiline yüce işârette bulundular. Bu fakir ve hakir bendeniz de az bir mizaç zaafı içinde olduğum için hizmet izzetiyle müşerref olamadım. Bir müddet inziva köşesinde halvet etmiştim. Makamı yüce Hân Hazretleri bu fakiri araştırmış, halimi merak etmiş, ev sahibine, “Falan kimse nerede, bugün mecliste görünmüyor?” diye sormuştu. Ev sahibi de, hal diliyle bu fakirin zaaf özrünü beyan etmiş, bunun üzerine de yüce Hân bir elçi göndererek beni talep etmişti. O sevinç dolu mecliste hazır bulunduktan sonra Semerkant kadısıyla beraber vakıfları, o memleketin müderris ve talebelerinin maaşlarını araştırmam ve işin neticesini padişah mahfilinde beyan etmem istendi. Böylece hâdimler nezdinde vakıfların hak sahiplerine aylık verilmesi açıklığa kavuşmuş oldu. Bu durum Hân Hazretlerinin azametli huzuruna arzıldıktan sonra Yüce padişah hazretleri zamâne hadiselerinden virâneye dönüşen medrese ve tekkelerin bayındır kılınması hükmünü verdiler. Müderrislerin ve talebelerin vazifeleri karşılığında vakıfların şartlarınca maaşlarının ulaştırılması emredildi. Türbe ve tekkelerde toplanan adak ve sadakaların, zekâta müstahak olan sekiz gruba tahsis edilmesi ve “Sadakalar ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar,”¹⁰⁷⁴ âyetinin mezar ve tekkeler hususunda sudur eden fermanlara da yazılması talep edildi. Özetle Hân Hazretleri âlimlerin ve fazilet erbâbının terbiyesi ile fakirlerin korunması hususunda özel bir inâyet buyurdular. Vakıflarda ortaya çıkan bid’at ve haksızlıkların ortadan kaldırılması, herkese lütuf ve inâyet gözüyle bakılması kararlaştırıldı. Vakfin haklarında kusur

¹⁰⁷⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Tevbe, 60.

olduğu takdirde ise en açık uyarıların yapılması gerektiği hatırlatıldı. Böylece eskiden kesat olan ilim pazarının yeniden canlanması, ilim metaında Hân Hazretlerinin terbiyesi sayesinde dünya pazarlarında değerli sermaye haline gelmesi sağlandı. Halk arasında bu layık terbiye ve muvâfık metotlar sayesinde âlimler ve fazilet sahibi kimselerin kadir ve kıymet dereceleri yükseliş kaydetti.

Beyitler

İlim erbâbının değeri yüce oldu
Hânın lütfu halkın kefilî oldu
Hân Hazretleri gönülleri okşayınca
İlim bayrağı göndere çekildi
Fakirliği feleğin zirvesinde çiğnediler
Tekkelerde hayatı harekete geçirdiler
Adak hibe ve zekâtlarda
Sadakalar hükmü uygulandı
Fermanla geldi güven ve sevinç
Böyle mühürlendi o kesin emir
Ferman uygulamayan padişahdan korksın
Günah sorulunca korksın
Vakfın tümünü kendi hakkı bildi
Kendi mîras malı saydı
Göğüs kalbi dile gelsin
Kalpsiz göğüs âlemde bilinsin
Tâzimi (saygı) farz olan o göğüs
Herkese kerîm ve rahîm olsun.

5.43.1.Semerkant'ta Bağ-ı Nû'da ki Yemek Ziyâfeti

İlim erbâbı ve fakirler hususundaki önemli işlerin hayata geçirilmesinden feragat hâsıl olup, tekke ve kervansaraylarda lütuf ve ihsan faydaları sofrası açılınca eli çabuk olan görevliler hemen neşat ve huzur sofrasını açtılar. Renga renk nimetler ve çeşit çeşit yiyecekler büyük bir ziyâfet sofrasına kuruldu. Büyük “sabit kazanlarda”¹⁰⁷⁵ pişirilen hayvan etleri koca dağlar gibi üst üste sofraya dizildi ve âdeta insanlar arasında nimet sofrasını yağmalama salası verildi. Halk o sayısız etleri görünce, âdeta gözlerinde, “Yabani hayvanlar toplanıp bir araya getirildiğinde”¹⁰⁷⁶ hükmünce haşır sahnesi canlandı. Etlerin en nefisi, temizi ve lezzetlisi olan at etinin çokluğu o kadar göz alıcıydı ki hayatında bir karınca ayağı bile görmeyen kimseler bir at sırtını omuzlamış ve bir çekirgenin ayaklarında tasarruf kudreti olmayan kimseler atın ayak ve omuzlarını kapmışlardı. Özetle böylesine bol nimetleri ve lezzetli etleri nimet taliplerinin ve dâvet edilen fakirlerin müşâhede etmesi târih boyunca çok nadir vâki olmuştur.

Beyitler

Bağ-ı Nû ziyâfetinde nimetler ve yiyecekler

Kimse görmedi böyle azıklar

Bitkisel bir şerbet ve soğuk su

At sırtı sanki çekirge ayağı

Birbiri ardınca etler geliyor

Hayvan kellesi acınacak halde

Fakirler o kadar nimet götürüyor

Bir dilenci bir at başı kapıyor

Fakirler âdeta ete gömülmüş

¹⁰⁷⁵ Kur’ân-ı Kerîm, Sebe, 13

¹⁰⁷⁶ Kur’ân-ı Kerîm, Tekvîr, 5.

Et yemekten karınlar şişmiş
Ziyâfet meclisinin sofa kırıntıları
Yıllarca vahşi hayvanlara ve kuşlara yeter

5.43.2.Bâğ-ı Nû Ziyâfetinde Sunulan Hediyeler

Sofra kurulmasından neşat hâsıl olunca ve sonsuz nimetlere ilâhî şükür zuhûr edince Muhammed Tîmûr Sultân Hazretlerinin hazineden sorumlu görevlileri akılların çokluktan dolayı sayamadığı hayâl bile edilemeyecek sayısız garip hediyeler ve değerli eşyalar orta yere koydular. Parlak yıldızların mütedavil akçeler ile dolu felek katlarının utandığı altın ve gümüş akçeleriyle eşyalar hediye olarak takdim edildi. Ardından da aklın, altın ve gümüş işlemelerinden hayran kaldığı renkli kumaşlar sunuldu. Gözlerin, târih boyunca çok az gördüğü değerli padişah giysileri, o mecliste ortaya kondu. Savaş aletleri, çatışma malzemeleri, savaş atları, zırh, miğfer, ok, yay vb. aletler büyük gemiler gibi üstüste konmuş, büyük araçlara yüklenerak mahfil yakınlarına getirilmişti. Gökyüzü atını beğenmeyen kıymetli atlar kışnerken gümüş renkli salyasından vahşi felek atına tükürmüş, huzurları rahatlık ve sevince neden olan altın ve gümüş eyerleriyle müzeyyen bu atlar o hediyelerle birlikte getirilmişti. Özetle böylesine çok ve bol hediyeler târih boyunca kalem nimeti erbâbının müşâhedesine mazhar olmamıştır. Hân Hazretleri lütfundan dolayı o hediyelerin üçte birini kendi halkına bölüşürmesi için tümüyle tek defada Hamza Sultân'a bağışladı. Üçte ikisini de özel kimselere, ünlü kişilere, önde gelenlere ve hediyelerin aralarında bölüşürülmesi adet olan kimselere taksim edildi.

Beyitler

Âlemi okşayan kerem şâhının lütfu
Ki eşit saydı toprak ve gümüşü
Kudret eline ne geçtiyse
Minnetsiz onu halka bağışladı

Onun nezdinde dokuz felek toz gibidir

Mal ve dirhemin değeri yoktur

Yüz mülkü bir anda bahşedin

En küçük kula âlemi bağışladı

Onun nezdinde mal ne ki

At ve altın bağışlamanın zoru ne ki!

Padişah Hazretlerinin Meclisi sona erince ve halk o nimet bolluğu ve minnetsiz ihsanlar karşısında hayran kalınca kaza ve kaderden “nazar haktır”¹⁰⁷⁷ gereği zuhûr etti ve kemâl gözü o atölyede bir şekilde etkili oldu ve Buhârâ tarafından acı bir haber geldi. Buhârâ’da yaşayan yücelik kaynağı büyük hanımefendi, Hân Hazretlerinin muhtereme ve muazzama vâlidesi azametli melike Begüm vefât etmiş, Rabbânî dâvetçinin dâvetine icâbet buyurmuş, lebbeyk demiş, fânî diyardan göçerek bâki menzile irtihal buyurmuşlardı. Hüküm yüce ve büyük Allâh’a özgüdür.

¹⁰⁷⁷ “الْعَيْنُ حَقٌّ” (Göz, nazar haktır), hadisine işârettir. **Müslim**, 2188/42.

5.44.HÂN HAZRETLERİNİN DEĞERLİ VÂLİDESİNİN VEFÂTININ ZİKİRİ

Rubâî

Anne zamandan kimse sût içmedi

Zamâne sofrasından bir nimete doymadı

Felek siteminden ağır bir kılıç darbesi görmedi

Ecel dininden hızlı can gönlüne ok yemedi.

5.44.1.Ölüm Nedeniyle Sevgili Yakınların Ayrılığın Zorluğu

Eyvahlar bu düzeni olmayan devrana ve feleğe ki değirmeni azîzlerin kanı ile dönmektedir. Temeli kardeşlerin arasını ayırma üzere kurulu bulunan bu belgesiz feleğe ahlak olsun. Eğer candan bir dostla yıllarca sarmaş dolaş olsan da sonunda ecel ayırma eliyle vuslat eteğini yırtmaktadır. Eğer sevgilinin gülyüzlü çehresinden yıllarca murat ve kam güllerini derlesen ve onunla vuslat zaviyesinde otursan da sonunda felek, o murat ve kamı toprak kılmaktadır. Hangi vuslatın ardından hüznün ve kader olmadı ki? Hangi rahatlığın akabinde zahmet inmedi ki! Kim sabahleyin güneş gibi çehresini aydınlattı da gecenin vuslat batısında musibet zulmetinin hüznün ve kaderini toplamadı ki? Nerede bir kimse dünya menzillerinde dolunay gibi kâmil oldu da günlerin dönmesi ve yılların tedavülü sayesinde hilal gibi noksanlığa yönelmedi ki?

Beyitler

Bu toprağın üzerinde böyle bir lider

Nerede bir anne terbiye etmiş

Feleğin zulmünden zeval görmedi

Günlerin gamından hüznün bilmedi

Anne zaman kime sût verdi

Kendi üzerinden bir karın doyurdu
Sonunda süttten vefâ hâsıl olmadı
Kimseleri nezdinde her zaman rüsva etmedi
Sütü evvelâ damağına tattırdı
Sonunda kâseyi başına saçtı
Sen onun tedbirinden süt arıyorsun
Hiçbir karın sütüne doymadı
Felek ki önce babalık eder
Sonunda seni yakınlarından ayırır
Sevgi eteğini babalardan çek al
Mezar annesidir sana merhametli
Baba sana merhamet etmedi
Bu yüzden seni anneye ısmarladı
Olsun ama sonunda gideceksin
Annenin karnına geri gideceksin
Annen arada bir ileri gitse de
Kendi annesinin karnına gitti
Baba sırt çevirse de anne olursa
Bu toprağın yönü sürekli rehberdir.

5.44.2.Begüm¹⁰⁷⁸ Hazretlerinin Ahlâk ve Müslümanlığı

¹⁰⁷⁸ Hindistan’da Bâbü ve halefleri devrinde (1526-1858) hükümdarların anne, kız kardeş ve dul kadınları gibi aile fertlerine verilen unvan. Enver Konukçu, “Begüm”, *DİA*, C. V, s.344; *Lügatnâme*, C. XIV, s. 22020.

Bu siyakın en bariz mısırdaki büyük Hânımefendi yüce kaynak Begüm Hazretlerinin canlar yakan, gamlar saçan ölüm olayıdır. Allâh ruhunu şad eylesin ve ona melekût âleminde fetihler nasip etsin. Sonunda toprak menziline veda ederek ilâhî rahmet karargâhına yerleşti. Merhamet eteklerini bu cihân dostlarından çekip aldı. Ebedî gölgede ve sübhânî inâyet altında karar kıldı. Ecel sâkîsinin elinden bir damla içip hayat zevkini unuttu. Zekâ kulağı Rabbânî kaza dâvetçisinden “Bana geri dön”¹⁰⁷⁹ nidasını işitti de bu dünya konuşmasından sessizliğe gömüldü. Hakikatte onun birçok ahlâki güzellikleri, menkıbeleri, soy güzelliği ve Müslümanlık vasıfları vardı. Begüm Hazretleri ünlü Özbek hanlarından olan bir aileden olup nesepleri bütün insanlara ve yaratıklara karşı kâmil bir utufet, şefkat ve merhamet üzere bina edilmişti. Kapsamlı bir merhameti, kâmil bir keremi, tam bir şefkati ve genel bir yüceliği vardı. Âdeta zamanın Belkıs’ı ve asrımızın Kaydâfe¹⁰⁸⁰’siydi. Kâmil bir istiklâl, mülk egemenliği ve dünyalık mal sahibi olmasına rağmen, sarayındaki hizmetçilerden hiçbirine asla zulmetmedi.

Her zaman halkı himâye etti, elinin altındakileri korudu, yüce makamından afak sâkinlerine oranla şefkat ve merhamet zâhir oldu, bütün insanlara karşı adâlet ve ihsan ile hareket etti. Müslümanlık vazîfeleri ve iman amellerinin gerekliliğinin devamı noktasında büyük ve ciddi çabalar gösterdi. Begüm Hazretlerinin değerli vakitleri ibâdetlere, Allâh’a yakın kılan amellere ve itaatlere bölüştürülmüştü. Âlimleri tâzim etme, fakirleri ve el emeği ile geçinenlere karşı kendisine uygun her türlü yardımı asla esirgemezdi. Bu cemaatten her kim selâm verip hizmet takdiminde bulunursa, onları saygı ve ihtiram ile karşılardı. Azamet dergâhında eğer bir kimse zulme uğrarsa o zâlim kendi adamlarından biri olsa dahi o eli kırar ve intikam alırdı. Eğer bir kimse haddini aşıp zulmederse tedbir zinciriyle onun sitem ayaklarını bağlar, engellerdi. Evliya, ulemâ, büyükler ve seçilmişlerin makamına olan isabet ve itikadı o kadar fazlaydı ki sürekli kitâbe nakışlı ipek perdeler ve bayrakları, niyaz ve adak yoluyla

¹⁰⁷⁹ Kur’ân-ı Kerîm, Fecr Suresi âyet 28’e işârettir.

¹⁰⁸⁰ Kadın ismi, Taberî târihinde ve Firdevsî’nin Şâh-nâme’sinde de söz edilen efsanevi bir kadın hükümdardır. Şâh-nâmede anlatılan Kaydâfe, İskender’in hakkında kötü niyetler taşıyan, ona rakip olan, Endülüs kraliçesidir. Melike Gökcan Türkdoğan, “Ahmedi’nin *İskendernâme*’sinde kadın hükümdarlar modeli ve kraliçe Kaydafa”, turkishstudies.net/sayilar/sayı20/ (Erişim târihi, 23.03.2021).

adâk eder ve alışverişler eşliğinde onların mezar ve türbelerine gönderirdi. Rabbânî kaza mecrâları, semavî takdir mevkileri, vâkıaların oluştuğu ve zamâne musibetleri karşısında büyük bir sabır ve kâmil bir tahammül gösterirdi.

Hikâye

Haşmet dergâhına yakın olan ve Begüm¹⁰⁸¹ Hazretlerinin azametli dergâhında itaatkâr bulunan birinden şöyle dediğini işittim: İlâhî lütufların mazharı ve sonsuz faziletler sahibi Mahmud Sultân¹⁰⁸² vefât edince herkes endişelendi. Sultânlar ve büyük emirler Begüm Hazretlerinin sevgili ve değerli oğlunu ne kadar çok sevdiğini çok iyi biliyorlardı. Mahmud Sultân'ın Begüm Hazretleri nezdindeki izzet ve değeri herkesçe meşhur ve bildik bir şeydi. Bütün herkes, Begüm Hazretlerinin Mahmud Sultân'ın vefât haberini duyduğunda kendini kaybedeceğini, ağlayıp sızlayacağını, bu musibete tahammül edemeyeceğini sanıyordu. Zîra kadınların sevgili çocuklarının musibetine tahammülleri oldukça azdır ve büyük zaafı bulunmaktadır. Özellikle de Mahmut Sultân gibi makamı yüce bir evladın vefât haberine sabretmek çok zor görünüyordu. Bu yüzden insanlar, bu canları yakan musibet haberini ve o olayın sırlarını gizlemeyi düşünüyorlardı. Sultân'ın mübârek cenazesi, Kunduz (قندز) ve Bağlân (باغلان)¹⁰⁸³ taraflarından Semerkant'a nakledildi. Herkes bu haberi duyunca Begüm Hazretleri için endişelendi ve bu öldürücü musibet zehrinin o merhametli annenin ağzına nasıl verilebileceğini düşünmeye başladı. Bu acı haberin, nasıl verilebileceği hususunda çare aramaya koyuldu. Sonunda bu acı haberi, sadece Hân Hazretlerinin (Allâh onun bâkî kılsın) verebileceği hususunda görüş birliğine varıldı. Sonunda Sultân'ın cenazesinin bulunduğu mahfe hazırlandı. Begüm Hazretleri de üstü örtülü olan o azamet mahfesinin yanına getirildi. Makamı yüce Hân Hazretleri temkin sahibi olan ve Begüm Hazretlerine, evlatları gibi hizmet eden sultânlarla birlikte tâziye

¹⁰⁸¹

¹⁰⁸² Şeybânî Hân'ın kardeşi ve Ubeydullâh Sultân'ın babasıdır.

¹⁰⁸³ Bazı kaynaklarda Baglan olarak da yazılmıştır. Toharistan'ın ismi Bağlân olarak geçmektedir. Arap coğrafyacıları burayı, Belh ve Bedeşân'ın doğusu ve Âmu-Derya'nın güney bölgesinin sınırlı bir yerine verdikleri isim altında anlamışlardır. Esasen Bağlân, Belh'in doğu bölgesinin yakınlarındaki dağların yamacında ve Amu Derya Nehri'nin güney sahili sırasında Bedeşân'a kadar uzanan bölgenin içinde kurulmuştur. **Şeybânî Hanlığı (1500-1588)**, s.280.

ve başsağlığı dilemek için ön ayak oldular. O hüznü veren hali izhar ettiler, teselli vermeye başladılar. Herkes Begüm Hazretlerinin bağırp çağıracağını, feryâd-ı figân edeceğini, ıstırap ve kedere gark olacağını düşünüyordu. Begüm Hazretleri hiçbir soru sormadan lütuf diliyle “inna lillâh ve inna ileyhi raciun” ifâdesini izhar buyurdular. “Onlar o kimselerdir ki rablerinden rahmet ve mağfiret onlarıdır ve işte onlar hidâyete ermiş olanlardır”¹⁰⁸⁴ âyetiyle teselli bulmaya çalıştılar. Vakar ve istikâmet diliyle ilâhî nimetlere şükür takdiminde bulundular. Değerli nasihatları esnasında bu büyük musibet hususunda sadece ilâhî kaza ve kader karşısında yakınmamak ve itirazda bulunmamak adına sabır ve tahammül gösterdiklerini dile getirerek şöyle dediler: “Eğer bu konuda yakınırsanız ve tezelzüle düşerseniz ilâhî kâhır intikam makamında zuhûr eder, böylece daha büyük acılar ve daha kötü olaylar yaşanır. Sabredenlerin sevap ve ecrini kazanmak yerine yaralı yüreklerimiz daha fazla incinir ve zarar görür.”

Beyit

Her haliyle kula şükür daha iyidir

Yoksa kötünden çok daha kötü şeyler olur.”

Ebediyete bağlı bulunan büyük zât, değerli evlat ve Rahmânın hilâfetine mazhar bulunan Muhammed Şeybânî Hân’ın esenlik nimetini düşündüğüm için içsel sayfamdan şu anda varlık âlemini terk eden Sultân Mahmud’un musibetinin şiddetini temizlemeye çalışıyorum. Zîra bu ünlü cevher, zamâne olaylarının denizinin dalgalarından esenliğe kavuşmuş, kurtuluş sahiline ve de yüce derecelere ayak basmış bulunmaktadır. Eğer o değerli cevheri yokluk sandığına ve hüznü toprağına koyduysak da gönlümüzü bu saadetli liderin varlığı ile teselli kılıyor, o sevgili evladın kaybına sabrediyoruz. Hakikatte karar ve sabır binasının sarsıldığı musibetin ilk darbe anında o yüce Hanımefendinin ağzından dökülen hikmet sözleridir bunlar. Akıl ve temyiz ehli kimselerin de bildiği gibi sevgili oğluna oranla musibetin ilk anında merhametli bir annenin ağzından dökülen böylesine hikmetli sözlerin ve de sabır ve Müslümanlık vazîfeleri ile dolu ifâdelerin cârî olması gerçekten de çok ilginç ve gariptir. Bırakın bir

¹⁰⁸⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Bakara, 157.

hanımefendiyi, azimli erkekler bile böylesine hüznün ve keder sebebi musibet anında o sabrı göstermekte zorlanmaktadır. İş ehli hiç kimse bu meydanda takat ve istikrâr adımını atamamaktadır. Sadece dindar padişahlar böyle sabır yolunu tercih ederler. Aslan yürekli yiğitler böylesine bir halde tahammül ve sabır yoluna koyulurlar. Dolayısıyla da Begüm Hazretlerinin kemâllerini ve azamet kuvvetini beyan için bu hikâye bile yeterli ve kâfidir.

Beyitler

Her kimin azmi sağlam olursa
Musibet onu karardan döndüremez
Ebedî hayatı istiyorsun ama
Musibet anında yakınıyorsun
Bu bağda bir tek ağaç yeşermedi
Ki sonunda yokluğa sürüklenmesin
Varlık âleminde yetişmedi hiç kimse
Ki sonunda bir çöp gibi savrulmasın
Öyle yaşa ki rüzgâra savrulsan da
O şahsa merhamet olsun desinler
Ganimet say mülkünü ve bil ki
Sadece amellerinin ürününü yiyeceksin
Ay orağı feleğin çiftçisidir
Ki cihân çölünden içeri bir bitki gibi
Ne mutlu ona ki iyi ürün biçer
O karanlık mezara bir چراغ götürür.

Begüm Hazretlerinin vefâtı, dokuz yüz on dört yılının Zilhicce ayının son çeyreğinde Buhârâ dışında vâki oldu. Haberciler bu hüznü ve ciğerleri yakan musibet dolu olayı Halîfetü'r-rahmânın yüce huzuruna bildirdiler. Hân Hazretleri değerli annesine karşı kâmil bir ülfet ve muhabbete sahip olmasına rağmen, görevini yapma hususunda sabır ve sükûnet göstererek mübârek “istirca”¹⁰⁸⁵ kelimesini dile getirdiler. Ecir ve sevap elde etme mahalli olan ilk musibet anında sabır ve karar gereklerini takdim buyurdular. Sevap yolunu kat edip musibetlere sabredenlere verilen ilâhî vaat ümidiyle ilâhî kazaya teslim oldular. O hüznü dolu olayı, yas ve matem güzelliği ile telakki ettiler. Hân Hazretlerinin yüce işâretleriyle, bu olayda gam ve hüznü ortağı olan Ubeydullâh Sultân Hazretleri ikram ve saygı mahfesi Semerkant saltanat sarayına nakletti ve Begüm Sultânı da değerli babası Mahmud Sultân'ın yanına defnettiler. Semerkantlı âlimler, büyükler ve şahsiyetler cenazeyi karşılayarak mübârek cenazeyi cevâhir sandığı gibi kabir hazinesine yerleştirdiler. Hân Hazretleri Semerkant vilâyetinde meraları belli olan helâl koyunları, fakir ve miskinlere aş ve yemek için kesmelerini, merhume Begüm Hazretlerinin mübârek ruhunu salavat ve tekbirle anmalarını, tâziye âdâbını şeriat ve sünnete uygun bir şekilde yerine getirmelerini bir hükümle emretti. Şüphesiz hüküm büyük ve yüce Allâh'a aittir. Bu konuda şâir Firdevs'i ne de güzel demiştir.

Beyit

Kırmızı ve moru morga kaldırdılar
Sanırsın Cemşid asla yaşamamış
Sonunda yine bırakmamak gerektiği için
Bütün dertlerimizi rüzgâr saymak lâzım.

¹⁰⁸⁵ Bir musibet anında Allâh'ın takdirine rızâ gösterip O'na sığınarak teselli bulmayı ifâde eden söz ve davranışlar için kullanılan bir terim.

Semerkant işleri ve önemli meselelerinden feragat elde edildikten sonra padişah hazretleri, “Karşı” olarak da adlandırılan “Nesef” beldesine yöneldi. Başarı yardım eden Allâh’tandır.

5.45.PADİŞAH HAZRETLERİNİN ORDUSUNUN KARŞI BELDESİNE GİTME AZMIYLA SEMERKANT'TAN ÇIKMASI

Zilhicce ayının yirmi üç Pazartesi günü izzet ve şeref ile müşerref ordu birliği Semerkant beldesinden çıkarak Semerkant'tan iki fersah ötede Kak-Mâhiyan'ın¹⁰⁸⁶ (قاق ماهیان) ilk menzili olan Nesef ve Karşı¹⁰⁸⁷ye doğru harekete geçtiler. Bir güneş gibi iki gün o “برج حوت” balık burcunda (Mart ayında) haşmet ve azamet içinde konakladılar. Oradan da Semerkant ile arasında beş fersahlık bir mesâfe bulunan Kak-Liğ (قاق لیغ)¹⁰⁸⁸ menziline intikal etti. Oradan da Dimeşk'e ve Dimeşk'ten de Akçe-Bük'a (اقچه بوقا)¹⁰⁸⁹ menziline hareket ettiler.

5.45.1.Sunulan At Sürülerinin Özelliği

Bu menzilde o merada otlayan özel at çiftlikleri padişah hazretlerine takdim edildi. “Bir gün akşama doğru alımlı, soylu koşu atları önüne getirildiğinde”¹⁰⁹⁰ âyeti hâl hasebini beyan ediyor gibiydi. Ne de güzel atlardı bunlar! Kızıl tüylü ırktan dev atlar, rabbinin lütfuyla kullara boyun eğdirilmiş, egemenlik dizginlerine verilmişti. Heykellerinin güzelliği hususunda akılların hayran kaldığı peri cemâli sûretindeki kızıl renkli bu atlar, dağları aşındıran nallarıyla altın ocağını aşındırmış sanırsın. Siyah

¹⁰⁸⁶Nesefe gidişte Semerkânt'a iki fersâh uzaklığında ilk konaklanan yerin adıdır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 317.

¹⁰⁸⁷Şehrin eski isimleri “نسب، نخشب” Nehşeb ve Neseb'tir. İslâm dünyasında tanınmış pek çok âlim burada yetişmiştir. Bkz. **Lügatnâme**, C.11, s.17503. Ayrıca Nesef'in merkezidir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.263, 316, 317, 318, 320, 321, 397; Karşı Kaşka-Derya nehri kenarında yer alan eski bir şehirdir. Buhârâ'nın güneydoğusunda olup Şehr-i Sebz'den yaklaşık 165 km batıda bulunmaktadır. Semerkânt'ın ise güneybatısında ve şehre 18 yığaç mesafede konumlanmaktadır. Rızâkulu Hidâyet, Karşı şehrinin coğrafi konumu itibarıyla Buhârâ'nın 18 fersah güneyinde, Semerkânt ve Buhârâ'dan 3 günlük, Şehr-i Sebz'den ise 2 günlük mesafede olduğunu belirtir. Kâbil ve Kandahar'dan Semerkânt'a gitmek isteyen bütün tüccar ve kabileler mutlaka Karşı şehrinde geçmek zorundadırlar. Tîmûr devrinde burası dönemin meşhur ulemasından Hoca Ubeydullâh Ahrâr'a tahsis edilmiştir. Togan, şehirde ikamet eden halkın daha çok Mangit kabilesinden olduğunu belirtmiştir. Bkz. Macit, **Şeybânî Hânlığı (1500-1599)**, s.248.

¹⁰⁸⁸Semerkant'a beş fersah uzaklıkta bir yer adı. Semerkant'dan Nesef'e giderken yol üzerinde bir şehirdir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 317.

¹⁰⁸⁹Dimeşk'ten sonra Semerkânt'tan Nesef yolunda dördüncü konaklama yeridir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s.317.

¹⁰⁹⁰Kur'ân-ı Kerîm, Sad, 31.

beyaz renkli kimi atlar ki gece gündüzün onlarla savaşta bir araya geldiğini düşünürsün. Beyaz renkli boranlar ki ham gümüşler gibi savaş pazarını onlardan canlı görürsün. Kan renkli kırmızı atlar ki savaş günü düşmanın kanını dökmek hususunda savaşçı yiğitlerin ihtiyaç duyduğu binekler sanırsın. Güzel koşan atlar ki Kaf dağına âlemin yollarını nallarıyla aşındırmış zannedersin. Yolları aşındıran vahşi atlar ki koşarken akılsız feleği bir toz gibi arkasından koşturmakta. Renkli atlar ki günün sarılığını yavaş yavaş hareket etmekle suçlamakta, siyah renkli atlar ki gece karanlığını saldırı meydanlarında yolundan geri kalmışlıkla tavsif etmektedir. Varlık sahrâsını kat eden ve dünya sürülerinde eşi benzeri olmayan Özbek ırkından olan cins atlardı bunlar.

Binlerce baş birbirini ardına düşmüş, saldırı anında yeryüzü “şiddetli sarsıntı ile sarsıldığı zaman” ifâdesi tecelli etmiş gibiydi. “Ve yer ağırlıklarını dışarı attığında”¹⁰⁹¹ bu atların sunumu yapıldı. “Sizin için binek ve süs hayvanı olarak atları, katırları ve eşekleri yarattı”¹⁰⁹² âyeti ifâdesince ziynet güzelliği ve görünüm cemâli içinde her türden atlarla o alanda görkemli bir geçit töreni düzenlediler.

Beyitler

Savaşçı kızıl Özbek ırkından atlar

Araplar adını hızlı at koydu

Onlar esinti gibidir yoksa düşerdi bazen

Su gibidir yoksa dururdu bazen

Felek onların gidişinden korkar

Zemin nallarının altına dayanıksız

Nallarının gücünden yerler yarılr

Elifleri Kaf dağını yarar

Savaşta nallarından kıvılcım çıkınca

¹⁰⁹¹ Kur’ân-ı Kerîm, Zilzâl, 1.

¹⁰⁹² Kur’ân-ı Kerîm, Nahl, 8.

Nallarından hemen alevlenir ateş.

At sürülerinin geçit töreninden sonra padişah ordusu Semerkant vilâyeti ve Nesef arasında vâki olan ovaya yöneldiler. O sonsuz ovada iki gün kaldıktan sonra dışarı çıktılar. Karşî beldesinin toprakları felekleri aşındıran atların nallarından misk kokular saçtılar. Padişah hazretlerinin ordusu Karşî nehrinin kenarında Hân Hazretlerinin mimari eseri olan bir kasırda konuşlandı.

5.45.2.Karşî Çehârbâğ'da¹⁰⁹³ Hân Hazretlerinin Yaptığı Kasrın Özelliği

O güzel kasr yeryüzünün en garip imâretlerinden biridir. Göklerin ortasının süsü olan Samanyolu gibi Nesef nehrinin sahilinde Nesef vilâyetinin süsü gibi durmaktadır. O saadet kaynağı nehrin etrafı köylerle, imâretlerle, mezarlarla ve meralarla çevrili bulunmaktadır.

Nesef vilâyeti kadar harikulade, hürrem ve diri bir vilâyet yeryüzünde çok ender bulunur. Birçok imâretleri, ekinleri, o hesapsız ürünleri, yemişleri ve sulu meyveleri mevcuttur. Oldukça temiz bir havası, çok tatlı bir suyu ve verimli bir toprağı vardır. Karşî, şu anda bayındır olup o vilâyet beldesi oldukça ünlüdür. Doğunun kalbi olan Karşî'nin doğusunda, bir nehrin kenarında, oldukça temiz ve yüksek bir mekânda Hân Hazretlerinin mimar himmeti sayesinde görkemli bir kasr bina edildi. O kadar yüksek ve temizdir ki nehre nazır olan eyvanı, âdeta feleğin eyvanını utandırmış ve mahcup etmiştir. Feleğin kubbesi gibi âlemin etrafındaki yüksek ve geniş alanların tümüne âdeta bir tavan gibi kurulmuş bulunmaktadır. Onun her bir sütunu âlemleri aydınlatan sabaha niyabet eden yüce sütunları hikâye etmekte, zirvesi de güneş kasrının mahalli bulunmaktadır. Temel ve esası sağlamlık hususunda gök kasrının temeli gibi durmaktadır. Bina genişliği akılları “Göğü kudretimizle biz kurduk ve şüphesiz biz

¹⁰⁹³ Karşî'nin Doğusunda nehrin kenarında bir yerde bulunan saraydır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 318, 319; Herât'ın kuzeydoğusundaki toprakların 8 fersah uzaklığında bulunan bir köy. Bkz. Muhammed Hasan Sâni'ü'd-devle, **Mir'âtü'l Büldân**, C.IV, Dânişgâh-i Tahrân, 1368, s.42.

genişletmekteyiz”¹⁰⁹⁴ âyetindeki genişliğe yönlendirmektedir. Temeli azim olan bu kasrın temelinin havâlisi kâmil bir letâfet, nezahet, temizlik ve nezâfet içinde olan dört bağ ile çevrili bulunmaktadır. Akılların, güllerinin rengine hayran kaldığı latîf gül bahçeleri ile doludur. İdrak ve anlayışlar, onun bülbülünün güzel ses ve nağmesinin şaşkını ve âşığıdır. Hakikatte Karşî beldesindeki güller kadar azametli ve güzel renkli güller bütün bir âlemde asla görülmemiştir. Padişah hazretlerinin o bağa ve muazzam kasra teşrif buyurması gül mevsiminde olduğu için o bağdaki bütün ağaclar o dikensiz güllerle süslüydü. Bu güller çırağ gibi ışıldamakta narçiçekleri gibi durmaktaydı. Nesef vilâyetinin yakınlarında Şehr-i Sebz¹⁰⁹⁵ olarak adlandırılan bir başka belde daha vardır. O içler açıcı bölgenin asıl adı Keş olup şu beyit de Karşî güllerinin vafında dilime cârî oldu.

Matla’

Şehr-i Sebz’in servi ağaclarının şevki attı beni kana

Karşî gülü o gülrenkli yüzü düşürmektedir yâdına.

Özetle o hürrem vilâyetin, o Çehârbâğ’in ve muazzam kasrın özelliği yazılacak türden değildir. İnsan orayı bizzat gözleriyle görmelidir. O insana can katan nezih menzilde bir müddet yaşamalıdır.

Beyitler

Hân’ın Karşî’de yaptığı Çehârbâğ

İkbal kasrını temel attı

Ruhun neşatı dostlar yeridir

dünyada eşi benzeri yoktur

¹⁰⁹⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Zariyat, 47.

¹⁰⁹⁵ Nesef yakınlarında bir yerleşim yeridir ve merkezine ise Şehr-i Sebz denmektedir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 319; Şehr-i Sebz, eski ismi Keş (كش) olan şehir, XIV. yüzyıldan itibaren “Yeşil-Şehir” anlamına gelen Şehr-i Sebz ismini almıştır. Aynı asırda “eski şehir” şeklinde de isimlendirilmiştir. Şehr-i Sebz, Semerkânt ve Karşî arasında, Semerkânt-Tirmiz yolu üzerinde konumlanmıştır. Mesafe olarak Buhârâ’ya 40, Semerkânt’a ise 30 fersah uzaklıktadır. Bkz. **Şeybânî Hânlığı (1500-1599)**, s.251.

Nesef'in can katan nehri kenarında
İzzet ve şerefın esasının kefilidir
Şüphesiz sana açıkça gösteriyor
Felek kasrının yörüngesi kenarında
Bilgin insanların aklı şaşkıındır
Ruh katan ebedî cennet bile kıskanır
Böyle bir bağ dünyada yok
İkincisi sadece cennettir başka yok.

Cana can katan bu kasra ulaşma ve Cihân Ârâ (جهان آرا) bağında konaklama sekiz Muharrem Cumartesi günü vâki oldu. Padişah hazretleri iki gün boyunca günlerini bu kasırda neşat, sevinç ve mutluluk içinde bu makamda âlemin dört bir yanına dağılacak olan sultânlarla sohbet eşliğinde geçirdi. Bu fakir bendeniz de Hân Hazretlerinin feragat zamanının güzelliğini, mekânın nezih, havanın hoş oluşunu, seherlerde renkli çiçeklerin açılışını, ağaçlar üzerinde bülbüllerin nağmelerini ve o gül bahçesindeki kanaryaların güzel sesini mu'teber gözle gördüm. Bu gazeli düzenleyerek padişah hazretlerinin ismiyle müzeyyen kılarak dergâh yakınları eliyle yüce meclise yolladım. Gazel şudur:

Gazel

Gülün yapraklarında sabah şebneminin teri var
Gülçehre neredeki yüzüne dökeyim
Gül renkli gecenin meyinden boş olma ki çark
Her gece için şafaktan bu sırrı sana söylemiş
Aşk bezminde çark meğerse kâse sundu
Tüm sırrını tepsiye koymuş
Saf bir yudumdan git de hayata can kat

Ta ki bedeninde bir damla yaşam var
Mey satıcı kitap cüzvesini görünce ne güzel dedi
Bizden öne geç, bırak mâziyi
Âlemin düzeni fikrinden düzen alır senin
Çünkü kainat düzeni kendiliğinden olmaz
Defterine senin adın yazılınca ittifak ile
Ne olursa olsun Emin'in düzeni işler
Âlem Hânının yüce adı ki
Feleğin göğsü yarıktır kılıcının önünde sabah için
Hâkanımız Muhammed Şeybân hep yaşasın
Ferman sahibi cümle âlem ondan yaratılır.

Muharrem ayının on birinci gününün sabahı Karşî'den Hân Hazretlerinin saadetli ordusu ayrılarak o memleketin iki fersah uzaklığında konakladılar. Bu menzilde büyük sultânların her biri kendi devletinin müstakar olduğu beldeye döndüler. Muhammed Tîmûr Sultân değerli devlet erkânıyla saltanat diyarı olan Semerkant'a rücû ettiler. Hamza Sultân Hazretleri de sevinçli ve şad bir şekilde Hisâr-ı Şâdmân kalesine doğru irca ettiler. Karşî yolunda veda için padişah ordusuna katılan Ubeydullâh Sultân Hazretleri de Buhârâ'ya doğru yola koyuldu.

Mâverâünnehir etrafından olup da itaat ve hizmet izharında bulunan ve padişah ordusuna katılma şerâfetine eren Mâverâünnehir emirleri ve büyükleri de bu makamda birçok hediye ve nimetlere mazhar oldular, şükür ve rizâyet haleti içinde kendi menzil ve vatanlarına döndüler. Saadet, ikbal, azâmet ve celal mazharı Hân Hazretleri Ceyhun nehrinden geçiş azmiyle Berdelik (برده لق)¹⁰⁹⁶ geçidine yöneldiler. Menzil ve

¹⁰⁹⁶ “Berdelik”, (برده لق) Kelât şehrinde Ceyhun üzerinde olan geçidin adıdır. Ayrıca Nesef yakınlarında bir köyün adıdır. **Lügatnâme**, C.III, s. 4564. Ceyhûn ve Merv arasında bir yer. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 323-324.

merhaleleri kat ederek hilâfet kubbesini Ceyhun nehri olan Âb-ı Âmûye kenarına vardılar. Tevfîk ve yardım Allâh'tandır.

5.46.HALÎFETÜ’R-RAHMÂNIN MERV’E GİTMEK İÇİN CEYHUN’DAN BERDELİK GEÇİDİNDEN GEÇİŞİ

Padişah ordusu Ceyhun suyu kenarında konuşlanınca öncü birlikler, üzerinden ordunun geçmesi için gemi ve kayıklar toplamakla görevlendirildi. Ceyhun nehrinin etrafında alt ve üst kısımlarda çok detaylı incelemede bulundular. Buldukları her gemi ve kayığı hemen oraya hazır bulundurdular. Ne gemiler, ne gemiler! Akan nehir üzerinde görkemli dağlar! “Dağları görür, onların durduğunu sanırsın; oysa bulutlar gibi hareket ederler”¹⁰⁹⁷ ifâdesinde dev dağları andıran kayıklar, suların üstünde akıp gitmekte, o dev dalgalı Ceyhun nehri üzerinde hareket etmekteydi.

5.46.1.Ceyhun Nehri Üzerindeki Gemilerin Özelliği

Gemilerin her biri okyanuslar üzerinde bir Kafdağı gibi hareket ediyor veya Kafdağı üzerinde hızla uçan anka kuşu gibi uçuyordu. Birer ördek gibi yüzerek o sonsuz denizlerin âdeta göğsünü yararak ilerliyordu. Bu ördekler gibi yüzen dev gemiler rüzgârlar eşliğinde masmavi Ceyhun sularını yara yara hareket ediyordu âdeta. Yunus Peygamberi de içine almış gibi sâkin sâkin hızla yüzerek hedefe doğru akıyor gibiydi. Sanki abid bir insan sular üstüne seccadesini sermiş de o sonsuz sular üzerinde ibâdet ediyordu. “Denizde yelkenlerini bayraklar gibi açarak süzülüp giden gemiler O’nundur”¹⁰⁹⁸ ifâdesince göklere uzanmış bayraklar gibi masmavi sular üzerinde ilerliyordu.

Beyitler

Ey gemi denizi açıkça gör

Dağı deniz üzerinde gör

Kaf iki deniz arasına düşmüş

¹⁰⁹⁷ Kur’ân-ı Kerîm, Neml, 88.

¹⁰⁹⁸ Kur’ân-ı Kerîm, Rahmân, 24.

Ya da ankadır kanat açmış
Yelkenleri rüzgârları aşmakta
Deryalarda rüzgâr gibi esiyor âdeta
Görkemli yelkenleri göklere uzanmış
Hızlı uçan bir kuşkanadı gibi
Âdeta ördek gibi suları yarmakta
Derya sularını ikiye ayırmakta
Deniz dalgalarına ve sâkinlerine bak
Âdeta gemidekilere eman vermekte
Yazarların geldiği bu civara
Apaçık şiir yazan şâirler geldi
Ta ki sen masmavi denizler diyesin
Yaratıcını orda göresin
Sana ondan hayat vermekte
Helak olursan sana kurtuluş sunmakta.

Gemi ve kayıkların hazır bulundurulmasından sonra muzaffer ordular oradan geçmeye o tahta araçlarla sonsuz deryayı kat etmeye başladılar. On üç Muharrem dokuz yüz on beş yılı Çarşamba günü Hân Hazretleri gemiye binip büyük bir ihtişam içinde sıhhat ve esenlik huzuruyla Ceyhun sularından geçtiler. Böylece İran beldeleri ve Horasan memleketleri yeniden “zamânın halîfesi” ve “imâmü’z-zamân” Halîfetü’r-rahmânın Ceyhun nehrinin batı nâhiyesindeki topraklarına taze bir sefa ve bereket ayaklarıyla teşrif buyurması ile müşerref oldular. Hâkan Hazretlerinin tüm askerleri iki gün boyunca Berdelik geçidinden göç ettiler. İlk menzilde Merv hâkimi Kanber

Bek¹⁰⁹⁹ ve dîvân başkanı Hâce Kemâleddin Mahmud¹¹⁰⁰ ile birlikte muzaffer orduyu karşılamak için padişah ordusunu karşılama şerefine nail oldular. O yüce hilâfet makamını karşılamakla iki dünya saadetini elde ederek beraberlerinde getirdikleri hediye ve değerli hazinelerini takdim ettiler. Padişah hazretlerinin Horasan'dan ayrıldıktan sonra ilk defa huzuruna takdim ettikleri bu hazine ve hediyeleri Hân Hazretleri kabul buyurup rızâyet izharında bulundular. Hân Hazretleri Ceyhun nehrinden geçtikten sonra Ceyhun ve Merv arasında bulunan Berdelik geçidini kat etmeye azmettiler. O çölde çok az su olduğundan dolayı orayı kat edenler aşırı sıcaklardan ve kumlardan dolayı büyük zorluklar çekiyor, güçten düşüyordu. Bu yüzden Hân Hazretleri hemen ordusundan ve ailesinden öne çıkarak şöyle hüküm verdi: “Her kim bu zor merhale ve menzili kat etmeye gücü yeterse devam etsin, gücü yetmezse Ceyhun sahiline inerek Çehâr Cûy’a¹¹⁰¹ gitsin ve Şîr-i Şotor çölünden geçerek Merv’de orduya katılsın.

5.46.2. Berdelik Çölünün Aşırı Sıcaklığı

Muzaffer ordu yüce Allâh’ın koruması altında kavurucu Temmuz (mecaî olarak bu ay zikredilmiştir. Ordunun buradan geçiş tarihi Mayıs sonlarıdır. Müt.) sıcaklığına rağmen o sonsuz çölü aşmaya azmetti. Hakikatte o susuz engin çöllerde sıcaklar o kadar fazlaydı ki âdeta denizdeki balıklar cehennemdeki semenderlere haset etmekte ve felek balığı (balık burcu) göklerin masmavi denizine gark olmuş olmasına rağmen susuzluktan ölmektedir. Her bir kum tepesi yakıcı sıcaklığın şiddetinden bir ateş yığını gibi o kum tepelerindeki ağaçlar yakıcı ateşteki yeşil ağaçları anımsatmakta. O kurak sahrâdaki çakıl taşları sanki hayvanların el ve ayaklarına dökülen ateş parçaları veya azap fırınında cehennem derinliğindeki küllerle karışmış kızgın demir parçaları. O çölün düzlükleri ve tepeleri ateş denizlerinin dalgalarının alçalış ve yükselişlerini anımsatmaktadır. Çölün çukurları ve toplanma yerleri cehennem

¹⁰⁹⁹ Muhammed Şeybânî zamanında Merv hâkimi. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 388.

¹¹⁰⁰ Şeybâniler sarayında Divân Başkanıdır. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 323.

¹¹⁰¹ Çehâr-ı Cûy “چهارجوی”، Ceyhun nehrinin sahilinde bir yer adı. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 395; Mustafa Budak, “Çârcûy”, **DİA**, C. VIII, İstanbul 1993, s. 224-225.

çukurlarındaki ateşleri hatırlatmaktadır. Rüzgârlarının estiği yerler erimiş gümüşten yapılı testinin ağzı gibi oldukça dar olduğundan nefesleri hapsetmekte, kasırgaların estiği geçitleri demir eritme ocaklarının giriş noktaları gibi kafes deliklerinden daha dar durmaktadır. Cehennemin derin çukurları bile bunun yanında merhametli bir anne gibi bulunmakta ve alevlendiğinde yakıcı ateşi gülistanda daha bir hoş kalmaktadır.

5.46.3.Berdelik Çölünün Özelliği

O ateş gibi yakıcı çöllerin yolcuları A'raf ashâbı gibi şiddetli susuzluktan “Suyunuzdan biraz da bize verin”¹¹⁰² ifâdesini sayıklamakta, o çölü kat edenlerin kuyudan temiz su dışında bir arzusu bulunmamaktadır. Birkaç gün sonra askerler bir kuyuya rastlasalar da aşırı sıcaktan dolayı o kuyu âdeta ebedî cehennemin derinliklerinde yeşeren bir zakkum ağacı gibi durmaktadır. Aşırı kuraklık ve tuzlanmadan dolayı âdeta bir tuz ve sülfat kaynağı haline gelmiş olan acı tuz ona oranla güneş çeşmesinin hayat suyu kalmaktadır. Bununla birlikte insanlar çok susadığı için o iğrenç su bile bir şerbet gibi durmakta, canlılara kifâyet ettiği için aşırı susuzluktan hayat suyu çeşmesi gibi algılanmaktadır. Çok aşırı susuzluktan dolayı baba bile çocuklarının kanını cennet nehrinin berrak suyu gibi içmektedir âdeta. Eğer bir kara hayvanı hareket ederken bir an duracak olsaydı, şiddetli susuzluk korkusundan bir an olsun rahat edemezdi.

Beyitler

Berdelik çölünden bir geç

Aşırı sıcak kıvılcımlarına bak

Yolları cehennem geçidi

Çakıl taşları cehennem korları

Vâdi derinliği cehennem sanki

¹¹⁰² Kur'ân-ı Kerîm, Â'râf, 50.

Kum tepeleri ateş yığını
Diken boyları zakkum ağacı
Onun bittiği yer ateş cehennemi
Havası veba havası gibi çirkin
Zehir onun suyuyla sanki cennet balı
Fezasında bahar rüzgârı esince
Ateş vâdisinin zehirleri Allâh'ın canavarı.

Faziletliilerin rehberi ve padişahın lütuflarının mazharı Mevlânâ Şâh Hazretleri bize olan aşırı sevgisinden dolayı susadığımızda hemen şekerli su temin edip bize gönderiyordu.

Kıta

Nimet veren rahmete bir bak
Ki miskine ne rahat ulaştırıyor
İnsanların susadığı o yerde
Bana Şâh'tan şerbet yolluyordu.

5.47.HÂN HAZRETLERİNİN HORASAN'A DÖNÜŞÜNDEKİ SEVİNÇ VE MUTLULUĞU

Muzaffer ordu böylesine sıcak, hüznü, zahmetli ve aşırı harareten canlar yakan havada altı gün müddetince o kan içici çölü ve o tehlikeli vâdileri kat edip on dokuz Muharrem Pazartesi günü Merv saltanat diyarına ayakbastı. Herkes büyük bir sevinç ve mutluluk içindeydi. Allâh'a hamdolsun ki ikbal mekânına geri dönmüş, yurduna varmıştı. İlk gün Merv'den Herât'a mektup yazılarak padişah hazretleri ordusunun Merv'e sağ sâlim ulaştığı haber verildi. Orada ayrıca şu beyit yer aldı.

Matla'

Hân yeni zaman Gülistan'ına selvi gibi geldi

Kazak tahtına saldırıdan sonra Merv'e geldi.

Müjde davulunun sesleri, Horasan memleketlerinin dört bir yanında yankılandı. Ganimet savaşının davul sesleri düşmanların ümit ve itimat evini virane kıldı. Mutluluk nedenleri ve dostların sevinç sebebi hâsıl oldu. Sınırsız ganimetlerin gelişi düşmanların zilletine neden oldu. Etraftaki hâkimler ve sultânlar teberrük ve hediyeler takdimi için Hân Hazretlerinin ikbal dergâhına yöneldiler. Her nâhiyenin ünlü büyükleri ve şahsiyetleri gerekli kaide ve konularla Hâkan Hazretlerinin dergâhına vardılar. Talihli devlet taraftarları zihin sayfalarındaki gamlarını silerek, saltanat yüceliğinin saadetli talipleri şükür izharında bulunarak Sa'dî'nin şu sözlerini ifâde ettiler âdeti.

Sa'dî'nin Matlaı

Allâh'a hamdolsun ki merhametli Allâh'ın lütfundan

Sürü geri geldi, hayrı alınlara işlenmiş¹¹⁰³.

¹¹⁰³ ”الْحَيْلُ مَعْقُودٌ فِي نَوَاصِيهَا الْخَيْرُ“ (Alına hayır bağlanmıştır), hadisine işârettir. Bkz. **Müslim**, İmaret 97, (1872), Nesâi, Hayl 7, (6, 221).

Merv’de ikâmet müddeti iki gün sürdü. Her gün padişah mahfili ilmî bahisler ve aklî faydalar ile müzeyyen oldu. Hân Hazretleri daha çok mukaddes Meşhed-i Rezevî’yi (sâkinlerine selâm olsun) ziyaret etmek istediği için Merv’de fazla kalmadılar. Sonunda o tâzimi farz olan mübârek kabre doğru ikbal adımını attılar. Tevfik Allâh’tandır.

5.48.PADİŞAH ORDUSUNUN MERV'DEN MUKADDES MEŞHED-İ REZEVÎ'YE¹¹⁰⁴ YÖNELİŞİ

Saadet kaynağı padişah ordusu yirmi bir Muharrem Çarşamba günü Merv saltanat merkezinden rahmânî eman ve sübhânî lütuf sayesinde göç ederek Merv'in dört fersah uzaklığında bulunan Tâhirâbâd¹¹⁰⁵ menziline konakladı. Bu menzilde Kazak seferi boyunca Merv'de kalan süvâri birlikleri de bu büyük orduya katıldı. Ne de görkemli bir katılımdı bu! Ordu, Hân Hazretleri And-i-Hoy¹¹⁰⁶ tarafından Herât'a yönelme düşüncesiyle Merv'den çıkarak Talhatân¹¹⁰⁷ tarafına yönelmişlerdi. Ama sonradan Hân Hazretlerinin Merv tarafından gelerek Meşhed'e doğru gittiğini duyunca Meşhed üzerinde olan Talhatân'a gelmişlerdi. Bu menzilde buluşma izzetine kavuştular ve padişah birliklerine katılma şerâfetine eriştiler. Büyük ordunun tüm birlikleri ve donanımıyla geldiğinin müjdesini verdiler. Bu kavuşma ve mülakat herkeste büyük bir sevinç yarattı. Ertesi gün Tahirâbât'dan harekete geçen süvâri birlikleri Serahs vâdisini kat etmeye azmetti. Serahs'a varmadan önce Herât Nehrinden¹¹⁰⁸ geçtiler. Orada buna Tecen nehri denmektedir. Padişah ordusu Mehine¹¹⁰⁹ yerinin dört fersah uzaklığında vâki olan Cehcehe mevzisinde konakladılar.

¹¹⁰⁴ Âsitân-ı Kuds'denmektedir. Şiîler'in sekizinci İmamı 'Ali er-Rızâ'nın İran'ın Meşhed şehrindeki türbe ve külliyesi.

¹¹⁰⁵ Meşhed tarafında Merv'e dört fersah uzaklığında bir yer. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 327, 393.

¹¹⁰⁶ Afganistan'ın kuzeyinde Belh ile Merv arasında kalan küçük bir şehir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 327, 393.

¹¹⁰⁷ “تلخاتان” Okunuşu “Talhatân veya Talehtân veya *Târih-i Cihân-Arâ*'da, s. 273 (تلخاتان, تلخستان) şeklinde yazılmıştır. Merv'in yakınlarında ve Merv'in Herât tarafı çıkışında bir yer adı. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 327, 393. Afganistan'la Merv arasında H. V. Asra ait “Talahtân” adında bir mescit de bulunmaktadır. Bkz. Mahmud Ahmed Derviş, “el-kenâisü'l kıbtıyye fi'l 'asri'l Fâtîmî”, 2007/1428, <http://www.wata.cc/forums/showthread.php> (Erişim târihi, 10.06.2021).

¹¹⁰⁸ Hureyrûd da denilmektedir. Ribât taraflarında yer alan “Tecen” nehri bu adla da söylenmektedir. Afganistan'ın Hindukuş dağlarından gelen ve Herât ve Gur'dan geçerek Türkmenistân topraklarına ulaşan ve Hârezm'e ulaşan ve 4000 km uzunluğunda olan bir nehirdir. Bkz. **Lügatnâme**, “تجن” (Tecen), maddesi. C.V, s. 6458.

¹¹⁰⁹ Mehineh, Razavi-yi Horasan eyaletinde bulunan ve Sûfi Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın aramgahının olduğu yer. Bkz. **Lügatnâme**, “مهنه” (Mehne) maddesi. C.XIV, s. 21920. Bkz. Tahsin Yazıcı, “Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr”, **DİA**, C. X. İstanbul 1994, s. 220-222. Burada “Meyhene/Mehne” diye geçmektedir.

5.48.1.Şeyh Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr'ın¹¹¹⁰ Mezarı

Bu fakir bendeniz bu menzilde padişah hazretlerinin hizmetçilerinden emir olarak Allâh dostu Şeyh Ebû Saîd Ebü'l-Hayr¹¹¹¹ Hazretlerinin mübârek mezarını ziyaret etmeye yöneldim. Ne azametli bir mezar! Bu mezar cennet bahçelerinden biri olup âlemin önderi ve zamanının evliyalarının müvahhidi olan şeyhin yattığı yerdir. İlâhi sırların ve sonsuz feyizlerin gülbahçesidir. İlâhi kerem ve ihsan ile müşerref olan izzet sahibinin dergâhıdır. Bu güzel kokulu türbedeki zâtın ruh güzelliği, ebedî feyiz kokusu sâliklerinin ruhunu yansıtmaktadır. Münevver bir meşhed olup nûr şerâfeti, keramet yolunun gözlemcilerinin gözünü saadet ve tevfik nuruyla aydınlatmaktadır. Kubbesi feyiz kaynağı olup zamanının nadir insanı olan yegâne zâtın mezarının cevher saçan sanduka mahallidir. Keramet saçan bir dergâh olup devrinin yegâne dâhisi olan zâtın garip ahvâlinin neşredildiği mevzidir.

Beyitler

Ebû Sa'id Ebü'l-Hayr'ın mezarıdır

O kimse ki seyrinden öte seyir yoktur

Ne mutlu o Mehine'nin kutsal şeyhine

Ki ondan büyük kutsal şeyh yoktur

¹¹¹⁰ Ebû Saîd-i Fazlullâh b. Ebü'l-Hayr Ahmed b. Muhammed el-Meyhenî (ö. 440/1049)

Tekke âdâbını tesbit eden ve düzenlediği semâ meclislerinde okuduğu âşıkane rubâilerle tanınan Horasanlı mutasavvıf. Ebû Saîd 4 Şâban 440 (12 Ocak 1049) Cuma gecesi doğduğu yer olan Meyhene'de seksen iki yaşında vefât etti. Saîd-i Nefisî, biri İran'da Türbet-i Haydar'ın 12 km. güneyinde, diğeri bugün Türkmenistan'ın Merv şehrinin güneybatısında olmak üzere Meyhene adlı iki yer bulunduğunu ve Ebû Saîd'in kabrinin burada hâlâ varlığını koruduğunu, Türbet-i Haydarî civarındaki Mihene köyünde de onun adına bir türbenin yapılmış olduğunu söyler. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr", **DİA**, C. X. İstanbul 1994, s. 220-222; Mezarı "Mehîne/Mehine" denilen yerdedir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 327; Kazvîni'ye göre ise mezarı Mehîne denilen yerdedir. Hâverân (Ebîverd bazı yazılarda Bâverd) diye de anılan beldenin önemli şahsiyetlerindendir. Hâverân ise Ebîverd'e altı fersah uzaklıktadır. Merv'in kenarlarında bir yer adıdır. **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 158; **Lügatnâme**, C. VI, 9473.

Attâr'a göre de mezarı Horasan'ın kasabalarından olan Mehine'dedir.

بو سعيد مهينه در حمام بودی

قایمش که افتاد مردی خام بود Ferîdüddin Attâr, **Mantıku't-Tayr**, ganjoor.net (Erişim târihi 10.06.2021).

¹¹¹¹ Huncî, **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 327-328.

Gönül gözü ondan aydındı]
Akıllar bâtin feyzinin gülbahçesidir.
Kerametleri velîlerin süsüdür
Makamı seçilmişlerin rütbesidir
Gülü, gönül bahçesinden açtığına
“Cübbemin altında Allâh’tan başkası yok” dedi
Zamanın yegâne incisiydi o
Değerinin bir sınırı yok onun
Bâyezîd ve Cüneyd¹¹¹²’den sonra geldi
Allâh yüce ruhunu kutsal kılsın.

Makamı yüce ordu birlikleri Çehçâh¹¹¹³ mevziinden hareket ederek Kelât vâdisine geldi. Birkaç gün o meralarda tedrici bir şekilde hareket etti, Kelât dağ yolu eteklerinde mukaddes Meşhed-i Rezevî eşrafı ve temsilcileri karşılama izzetiyle müşerref oldu. Selâmlaşma görevlerini yerine getirip makamlarına uygun hediyeler takdim ettiler. Hâkan Hazretleri de o kemâl sahibi şahsiyetlere oranla ihsan ve lütuf izharında bulundu ve ardından Meşhed’e doğru hareket ettiler. Bu menzilde Kelât kalesine sığınmış olan ve uzun bir süre bu beldede fesât, inat ve taşkınlıklar yapan tayfa, zincirlere vurulmuş olarak Hân Hazretlerinin izzet ve celal mahfiline getirildi. Onlardan çoğu o vilâyet ehlinin kanını dökmüş ve haksız yere insan öldürmüştü. “Kötülüğün karşılığı, dengi olan cezâdır...”¹¹¹⁴ âyetince Hân Hazretleri o fesât çıkarıcıların ve delalet yolunun yolcularının katline hükmetti. Hepsini cefa taşlarıyla taşılayıp öldürdüler. O vilâyeti o uğursuzların iğrenç varlığından temizlediler. Değerli

¹¹¹² Ebü’l-Kâsım Cüneyd b. Muhammed el-Hazzâz el-Kavârîrî (ö. 297/909) ilk devir sûfilîğinin en güçlü temsilcilerinden olan meşhur sûfi.

¹¹¹³ Metne göre burası bir yer adı olduğu için araştırmamızda bu kelime (چچ) maddesinde anlamı bulduk. Derre-Gez şehrinin Kelât bölgesinin köyü veya dağı olabilir. 85 bin (gez) Kelât’ın güney doğusunda yer almaktadır. Ayrıca Meşhed ilinin Hûme bölgesinde olan bir köyün adı da olabilir. Bkz. **Lügatnâme**, C. VI, s.8375.

¹¹¹⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Şûrâ, 40.

ordu dağ yolundan geçerek Meşhed sahrâsında ihtişamlı çadırlarını kurdu. Sefer ayının üçü Pazartesi günü padişah ordusu Meşhed sahrâsında Mukaddes Meşhed'in bir fersah uzaklığında olan Rabi' b. el-Haysemî'¹¹¹⁵nin mezarının yanına konuşlandı ve böylece mukaddes Meşhed'in etrafına ikâmet buyurmuş oldular.

Beyit

Asasını yere attı ve sükûnete erdi

Yolcunun vatana dönüşünde gözleri aydınlandığı gibi.

5.48.2.Hân Hazretlerinin (ziyarete) Yönelmesi

Ne kadar ilginçtir ki Merv'den dışarı çıkıp Kazak seferine yöneldiği günden Meşhed sahrâsında ikâmet ettiği bugüne kadar dört ayı aşkın bu müddet zarfında namazlarını yolcu namazı olarak kısaltmışlardır, ama buraya gelince “ikâmete niyet ettim” diye buyurdular ve böylece öğlen namazı kısaltılmadan tam olarak kılındı. Önceki padişahların saldırı hallerinden haberi olan ve bu uzun mesâfeleri müşâhede eden bir kimse bu zaman zarfında hiç dur-durak bilmeden hiçbir padişahın bunca yolu katedemeyeceğini çok iyi bilir. Azimet sahibi ünlü padişahların hallerini bilenler nezdinde böylesine bir halet oldukça garip ve ilginç görülmektedir.

Beyitler

Aferin bu ne azim ve cevherdir

Asrın Hânının en küçük azmidir bu

Merv'den Kazak mülküne kadar gitti

Yine geri döndü İran sınırına

¹¹¹⁵ Hâce Rabi', Rabi' b. Esedî Kûfî, diye meşhur olan büyük ravilerdendir. Meşhed'in bir fersah uzağında bulunan ziyaret yeridir. **Târîh-i Güzîde**, s. 247. Ebû Yezîd er-Rebî' b. Huseym b. Âiz es-Sevrî et-Temîmî el-Kûfî (ö. 65/685 [?]), Muhaddis tâbiî, zâhid. Mezarı İran'ın Tûs şehrinde Tûs ırmağı kıyısındadır. Safevî Hükümdarı I. Abbas mezarının üstüne bir türbe yaptırmış, Rızâ Şâh Pehlevî de bu türbeyi tamir ettirmiştir. Bölge halkı onu Hâce Rebî' diye anmakta ve kabrini ziyaret etmektedir. Bkz. Salâhattin Polat, “Rebî' b. Huseym”, **DİA**, C.XXXIV, İstanbul 2007, s. 495-496.

Arada bir saat boş durmadı
Ordusunu da hiç yıpratmadı
Böyle bir seferi asrımızda hangi padişah yaptı
Dört ay namazını kim kasretti (kısaltmak)
Âlemi dolaşmaya kuşak bağladı
Rüzgârın ayağındaki dikenini kırdı
Güneş Şeybânî'nin vücûdudur
Ki ondan doğu-batı nurludur
Varlık güneşi ebedî olsun
Mülkü ebedî doğuşu kutlu olsun.

Şimdi de Hân Hazretlerinin İmam Ali b. Musâ'nın (a.s) mezarını ziyaret keyfiyetini beyan etmeye başlayacağım. Ama önce bilgi olarak sâlihlerin, büyük İmamların ve velîlerin kabrini ziyaretin hükmünü beyan edeceğim. Tevfik ve yardım ihsan sahibi Allâh'tandır.

5.49.KABİRLERİN ZİYARETİNİN HÜKMÜNÜN VE DE İMAMLAR İLE SÂLİHLERİN ZİYARETİNİN FAZİLETİ

Kabirlerin ziyareti İslâm'ın ilk yıllarında nehyedilmiş ve sonunda izin verilmiştir. Nitekim *Sahîh-i Müslim* ve *Buhâri'de* yer aldığına göre Bureyde'den naklen Resûlüllâh'ın şöyle buyurduğu yer almıştır: “Sizi kabirlerin ziyaretinden alıkoymuştum ama artık onları ziyaret ediniz.”¹¹¹⁶

Bu hadis nâsih ve mensuhun bir arada yer aldığı hadislerden biridir. Zîra kabirleri ziyaret etme ve câiz görme, ziyaret etmemenin ve nehyin nâsihi olarak yer almıştır. *Sahîh-i Müslim*'de Ebû Hüreyre'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir. “Peygamber (s.a.v) annesinin kabrini ziyaret etti, ağladı ve orada hazır bulunanları da ağlattı. Ardından şöyle buyurdu: “Allâh'tan annem için mağfiret dileme hususunda izin talep ettim. Bunun üzerine bana izin vermediler. Ama annemin kabrini ziyaret için izin istedim, bana ruhsat verdiler. O halde kabirleri ziyaret edin. Şüphesiz kabir ziyareti insana ölümü hatırlatır.”

Bu hadis de kabirleri ziyaret etmenin cevaz hükmünü içermektedir. Ama önceden yasaklanmış olmasının hükmünün sebebi Arap kâfirlerinin putperest olmasıdır. Onlar tabiatları gereği cansız varlıkları tâzim ediyor, ikramda bulunuyordu. Kabirleri ziyaret de bir türlü cansızları ziyaret gibidir. Zîra o da sonuçta ölüdür. İslâm'da ilk önceleri onları putlara ibâdetten ve tâzimde bulunmaktan uzak kılmak için cansızlara tâzimde bulunmak mutlak şekilde yasaklanmıştı. Böylece bu haslet onlardan uzaklaştırılmıştı. Sonunda bu haslet onlardan uzaklaşınca da ölümü hatırlatmaya faydası olan kabirleri ziyaret için ruhsat verildi. Bu ikinci hadisten de anlaşıldığı üzere, kabir ziyareti müstehaptır. Zîra usul ilminde de belirtildiği gibi emrin iktizası vücubdur. Mübah ve müstehap hükmüne hamli mecâzdır ve karîne olunca ona yüklenmektedir. Kabirleri ziyaret emri icmâ olarak vücûbu gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla da müstehaptır veya mübahdır. Ruhsat ifâde eden ilk hadis nehyiden sonra

¹¹¹⁶ el-Muvattâ', Dahâyâ, 8, el-Mû'cemü'l Müfehres.

zâhiren mübah olmayı iktiza etmektedir. Zîra nehyin iktiza ettiği harâm oluşun akabinde vâki bulunmaktadır. İkinci hadis ise sebebini ölümü hatırlatma olarak beyan etmektedir. Şüphesiz ölümü hatırlamak yakın sebeplerden biridir. Dolayısıyla bu karîne istihbabı tercihe neden olmaktadır, salt mübahı değil.

İlk hadisi ikincisine hamletmek gerekir. Zîra istihbab mânası ve faydası daha geniştir. Usul ilminde bu şekilde karar kılınmıştır. Dolayısıyla da burada kabir ziyaretinin müstahap olduğu hükmü çıkmaktadır. Zîra insana ölümü hatırlatmaktadır, ama bu hüküm erkeklere özgüdür. Dolayısıyla usul ilminde de beyan edildiği gibi kadınlar, bu erkeklere hitabın içinde karar kılamazlar. Muhtar ve ihtiyar edilen mezhep de budur. “Neheydukum” (نهيئكم) ve “zûrû” (زوروا) lafızları erkeklere hitap etmektedir. O halde kadınlara oranla harâm veya kerahat hükmü bâkidir. Âlimlerin çoğuna göre kabirleri ziyaret etmek kadınlara mekruhtur. Zîra onlar örtünmek ve evde oturmak ile görevlendirilmiştir. Ayrıca kadınlarda zaaf vardır. Ziyaret ederlerse ölülerinin musibeti yenilenir ve yakınmaya başlarlar.

Yakınmak ve sızlanmak ise mekruhtur, harâm değildir. Zîra Hz. Fâtıma ve Âişe de (Allâh onlardan râzı olsun) kabirleri ziyaret etmiştir. Fâtıma (a.s) Peygamber’in (s.a.v) kabrini ziyaret etmiştir. Belki de kadınların kabirleri ziyaretinin harâm veya mekruh olduğunu söyleyenler, Peygamber’in kabrini istisna etmişlerdir. Zâhiren de bu böyledir. Zîra selef ve halef bütün asırlarda Peygamber’in kabrini ziyaret etme hususunda kadınlara ruhsat vermiştir. Orada hiçbir zaman kerahat görülmemiştir. Ayrıca sabit olduğu üzere Hz. Fâtıma (a.s) Seyyidü’ş-şühedâ (şehidler efendisi) Hz. Hamza’nın kabrini ziyaret etmiştir. Bu da kerahat olmaksızın cevaza delalet etmektedir. Ama âlimler kerahete ıtlak buyurmuşlardır. Belki de sabreden kadınlara oranladır bu kerahat. Zîra bu tür kadınlar, ziyaretinde kendilerine hâkim olmamakta, yakınmakta, sızlanmaktadırlar. Ayrıca sabit olduğu üzere Hz. Âişe (r.a) kardeşi Abdurrahmân b. Ebû Bekir’in kabrini ziyaret etmiştir. O bir başka yerde vefât etmiş, onu Medîne veya Mekke’ye nakletmişlerdi. Bunun üzerine Âişe orada hazır oldu ve onu ziyaret ederek şöyle buyurdu: “Eğer vefât ederken hazır olsaydım, seni ziyaret etmezdim.” Bu da kadınların kabir ziyaretinin harâm olmadığına delalet etmektedir.

Zîra o çölde hazır olmuş ve ziyarette bulunmuştur. “Eğer hazır olsaydım seni ziyaret etmezdim.” demesi ise kerahete delalet etmektedir. Zîra bir özürden dolayı ziyaret etmiştir. Mekruh olan bir şeyi özür olunca yapmak mümkündür, ama harâmda bu câiz değildir. Özetle âlimlerin kadınların kabir ziyaretini mekruh görmesi hususundaki delillerden biri Âişe’nin bu sözüdür. Belki de istidlalde bulunmuşlardır ki kabirleri ziyaretin ilk etapta nehyedilmesi kadın ve erkeklere oranla kerahat yoluyla olmuştur. Zîra nehiy kerahette de vardır, ama “zûrû” (ziyaret edin) ifâdesi erkeklere oranla kerahetin neshine delalet etmektedir. Dolayısıyla kadınlara oranla kerahat hükmü bâkîdir. O halde kadınlara kabirleri ziyaret etmek mekruhtur. Daha önce de bu mânaya işâret edildi. Kabirleri ziyaretin hükmü işte budur.

İkinci hadisten de anlaşıldığı üzere ziyaretin müstehap oluşu; ölümü hatırlatması sebebiyledir. O halde faydası buna münhasırdır. Zîra usul ilminde de belirtildiği üzere bir sebep ile muallel olan hüküm kendi illetinden öteye geçmez. Kabirlerin ziyaretinde olduğu söylenen ziyaretçinin veya ziyaret edilenin içinden birine feyzin ulaşması meselesini usul ilmi kaidesince bu hadis zâhiren reddetmektedir. Selef ve halef büyüklerin ve sâlihlerin kabirlerini ziyaret etmenin ruhlar âleminde ziyaretçiye gaybî feyizler ve bereketler ifâze ettiği hususunda ittifak etmiştir. Bu iş icmâ hükmündedir. Zîra Peygamber’in kabrini müstehap bilen ve istihbabı hususunda abartılı davranan âlimlerin maksadı da ziyaret edenin ölümü hatırlatması değildir şüphesiz. Zîra bütün kabirlerin ziyaretinde bu mâna bulunmaktadır. Aksine onlar sevap ve fazilet mülâhaza etmişlerdir. Enbiya, İmamlar ve sâlihlerin kabirlerini ziyaretten hâsıl olduğunu söyledikleri de işte bu feyizdir. Hz. Fâtıma’nın (a.s) Hamza’nın (r.a) kabrini ziyaret etmesi de bu mânayı teyit etmektedir. Yani ziyaretin ölümü hatırlama dışında da bir faydası vardır. Özetle biz her ne kadar sonradan gelenlerin (haleflerin) büyüklerin, İmamların ve sâlihlerin mezarlarını ziyarette zikrettiği faydaları ilk asırda ashâbın kelâm, tasvir ve fiillerinde görmesek de sonradaki velî, sâlih ve İslâmi hikmet sahiplerinin icmâsıyla muvâfakat ediyoruz ve onu inkâr etmiyoruz. Bu da ziyaret âdabının sünnet kânunlarına muvâfık şekilde yapılması gerektiğinin bir delilidir. İşin içinde bid’at olmamalıdır. Bedenlerini kabre sürmeleri, öpmeleri, etrafında tavaf

etmeleri, eşiğini öpmeleri, rükû ve secde etmeleri vb. hareketler tümüyle bid'attır. Hiç şüphesiz ziyaret edilen ruhlardan ziyaretçiye oranla bir feyiz ve yardım düşünülse de bu bid'atler olmadığı takdirde geçerlidir. Zîra bid'at olan bir tek iş bile birçok faziletli amelleri bâtil kılmaktadır. Kabir ziyaretlerinde sünnet olan şey, sırtları kibleye gelecek şekilde durmalarıdır. Âlimlerden her biri bir şeyi seçmişlerse de çoğu şöyle denilmesini açıklamışlardır:

“Ey Müslümân ve müminlerden bu diyarın ehli olanlar, selâm olsun size! İnşâallâh ben de size katılacak olanlardanım. Allâh'tan bize ve size afiyet dileriz.”

Sahîh-i Müslim'de yer alan Bureyre'den menkul hadiste de Allâh Resûlü (s.a.v) kabirleri ziyaret etmek isteyen ashâbına bu kelimeleri söylemesini öğütlemiştir. *Sahîh-i Tirmizî*'de yer alan Abdullah b. Abbâs rivâyetinde de sabit olduğu üzere şöyle yer almıştır: Allâh Resûlü (s.a.v) Medîne'de bir kabrin yanından geçerken ona yönelerek şöyle buyurdu: “Selâm olsun üzerinize ey kabir ehli! Allâh bizi ve sizi bağışlasın. Siz önden gidicisiniz, biz de peşinizden size kavuşacağız.”

Kabirlerde Kur'ân kıraati ise ilk asırlarda olmamıştır ve bid'attır. Âlimlerin kararına göre eğer sevabını ölüye bağışlarsa ona erişir. Dua, istiğfar ve sadaka da ölüye ulaşır. Nitekim sahih hadiste de yer aldığı üzere, bu sadece kabrin başında olmaya bağlı değildir. Her nerede yaparlarsa onlara ulaşır. Yine de en iyisini Allâh bilir. Ama İmamların, büyüklerin veya sâlihlerin kabirlerini ziyaret için yılda belli günlerde oraya toplanma, uzak yollardan oraya yönelme, Allâh Resûlü'nün (s.a.v) kabrini ziyaret etme ve hacca yakın bir târihte bu ziyareti gerçekleştirme şüphesiz bid'attır, sünnete aykırıdır ve ilâhî rizâyete uygun değildir. Özellikle de önceden zikrettiğimiz bid'atlerle birliktelik içinde olursa asla hoşnut olunamaz. Sonrakilerin mutlak anlamda en üstünü, beşerin üstadı, âlemin en muvahhidi, millet ve dînin celâli, üstadımız Mevlânâ Muhammed Devvânî es-Sıddîkî'nin¹¹¹⁷ (Allâh ruhunu azîz kılsın) görüşüne göre bu

¹¹¹⁷ Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Sıddîkî (ö. 908/1502), Dînî ve aklî ilimlerin çeşitli dallarında eser veren Eş'arî kelâmcısı. Bkz. Harun Anay, “Devvânî”, *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s.257-262.

harâmdır ve nehyedilmiştir. Üstadımız “Sefer sadece üç mescit için yapılır”¹¹¹⁸ hadisi ile istidlalde bulunmuştur. Bu hadis de tartışılır elbette. Bunu burada ele almak uygun değildir. Özetle birçok toplantılar ve bir araya gelmeler bayram havası oluşturmaktadır. Bu da sünnet ile bid’atin karışmasına neden olmaktadır. Bunun engellenmesi toplanma açısından değildir.

Aksine İmamların ve sâlihlerin kabirlerinde toplanmanın ve belli bir gün tayin etmenin yanlışlığı ve nehyedilişi bu açıdandır. Yani bu durumların bid’atlerden ve meşru olmayan şeylerden ayrılmayışındandır. Nitekim bu konu herkesçe de malum ve mukarrer bulunmaktadır. Tevfik Allâh’tandır.

¹¹¹⁸ **Buhârî**, Mekke Mescidi 1,6, Sâvm 67, Sayd 26; **Müslim b. Haccâc**, Hac 41,511,512; **Ebû Dâvûd**, Menâsik 94; **Tirmizî**, Salât 126; **Nesâî**, Mesâcid 10; **ed-Dârimî**, Salât 132; **Ahmed b. Hanbel**, C.II, 234, **el-Mü’cemü’l-Müfehres**.

5.50.İMAM ALİ B. MÛSÂ'NIN (A.S) KABRİNİ ZİYARET ETMENİN FAZİLETİ

5.50.1.Sekizinci İmam ve Zâmin (kefil) Olan Ali b. Mûsâ Rızâ'nın (a.s) Ziyareti ve Mübârek Kabri

Hidâyet İmamlarının İmamı, insanların ve cinlerin Sultânı İmam Ali b. Mûsâ er-Rızâ el-Kazım b. Ca'fer-i Sâdık b. Muhammed Bâkır b. Ali Zeynü'l Âbidîn b. Hüseyin eş-şehid b. Ali el-Murtezâ'nın (Allâh'ın salât-u selâmı efendimiz Muhammed'e ve yüce Ehl-i Beyt'ine olsun) muazzam kabrini ve mükerrem mezarını ziyaret etmeye gelince. Özellikle de İmam Rızâ'nın saydığımız yüce altı atası bu nizamın âyet ve nişanesi olup hepsi de bulutların suyundan içenlerin¹¹¹⁹ en faziletlisidirler. Muhiplerin ve sevenlerin en büyük ilacı, can ve gönüllerin hayat sebebidirler. Bütün âlemin muradı ve istekleri o bereketli dergâhtan hâsıl olmaktadır. Özetle o mübârek dergâh menzillerin en şereflişidir. Bütün vakitler orada Kelâm-ı Mecid tilâvet edilmektedir. Özetle bu dergâh da İslâm mabetlerinden biridir. O yüce türbe asla muhtaçların ibâdetinden boş değildir. Nasıl böyle olmasın ki? Orası İmam Hazretlerinin türbesidir. O nebevî ilimlerin mazharı, Mustafevî sıfatların vârisi, hak üzere olan bir İmam, mutlak önder, kendi asrının İmamı ve kendi istikâmet hakkıyla nübüvvetin vârisidir.

Beyit

Binlerce defter söz menâkıbında söylense

Henüz Ali'nin kemâline yol bulunamaz.

Daha önceleri İmam Hazretlerinin mukaddes meşhedini ziyarete yöneldiğinde şu kasîde şiir sûretinde ifâde buldu. Bu makamda nakli münâsip görülmektedir. Zîra o menâkıb sahibinin ziyareti ile mülâyim ve uyumluluk içindedir.

¹¹¹⁹ İbnü's Sabbâğ Mâlikî, İmam Rızâ'yı anlattığı şiirinde bu cümleleri şöyle dile getirmiştir. "سنة آبائهم ما هم أفضل *** من يشرب صوب الغمام" (Altı kişi onun atalarındandır ve ne yücedirler, bulutların suyundan içenlerin en faziletlisidirler.) En güzel ahlâki özelliklere sahip anlamına gelen bir terimdir. <https://makarem.ir/main.aspx?lid> (Erişim tarihi), 18.07.2021.

5.50.2.Sekizinci İmam ve Kefil (zâmin) Velî İmam Ebû'l Hasan
Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın (a.s) Menkıbesinde Bir Kasîde

Güliden senin esintini arar benim gonca yüreğim
Ki gömlek kokusundan Yusuf'tur muradım
Sen taze gülsün, ben gam ocağında can veren
Sen Yusuf'sun ben hüznün kuyusunda çırpınan
Senin yüzünle güneşi görmeyi terketme yeridir
Senin hattın olmadan misk ceylanlarını anmak hatâdır
Dostları öldürmek için zülfünü açma
Yorgun ve kırık kalbin ardından örgülü saçını çözme
Başım senin hakkın oldu vefâ yolunda
Gel de sonunda hakkını al boynumdan
Yüzüne inen eğri zülfün polo oynar
Kalbim bir top gibi döner o gamzelerinde
Kıvrımlı zülfünün zulmünden kâfir olsam şâyet
Ben Sultânın dergâhında dinimi güvene alanım
Rıdvan ravzasının İmamı Ali b. Mûsâ
Zamanların tümünde rızâ, râzı, merzi ve murtaza
Padişah, hâdî, mehdî, hâşimî, heyet
İmam, âmir, meşkûr ve meskeni Mekke
İlim, hilim ve keremle hidâyet ehlinin büyüğü
Hasan'la birlikte rivâyet ehlinin habibi
Bir yüreğim var ona vuslata meyyal

Benim bir yüzüm var yolunun toprağına dayamış yanağı
Eğer onu vuslat yolunun dikeninden çekersen horluk
Gözlerimle yolunun dikenini alırım yasemin yerine
Şevk ateşinin Alevî beni alevlendirirse
Tenim müştakların kalbine olur leğen
Makamı yüce padişahın pazı ve kudret elinden
Bir rivâyet aktarayım sana sözde Adn incisi gibi
Düşmanın katil zehiri alınca hazreti
Ölüme doğru gitmek gerekir önceden
Kapısındaki mahremlerden biri bana dedi
Ben ruh gibi canımı ayırırım bedenden
Defnim için bu yer kabirdir bana
Yar ve iyi bak ki ten menzilidir
Bak, onda bir çeşme var hayat verir
Kaynağı mennân Allâh'ın cennetidir
Taht kurmuş ve ipekten elbisem belli
Çabuk getir ve bana o elbiseden kefen yap
Bu ravzada yüce cenneti getir o halde bana
Kabirden yap eşref tenimize sığınak
Bir rivâyet var ki Şâh Rızâ'nın vefâtından sonra
Kabir için açtılar en güzel menzili
Cennet tahtı gözüktü ve yeşil elbisesi
Nitekim öyle dedi o şâh açıkçası

O kabrin başını ve ravzasını kendine mesken edindi
Bu hüznün yurdunun gam ve eziyetinden kurtuldu
Asıl vatanına geri döndü
Budur anlayış ehlinin vatan sevgisi
Şâh Ali Rızâ'nın dediği gibi cennettir
O güzel beyanıyla değerli kabir mahalli
Bu âlemde cennet meyli olana
De ki bu toprağa öpücük ver dudak ve yüzle
Ey Allâh'ım Arap olan habib Muhammed aşkına
Velâyet şâhı yüce Ali aşkına
İki mübârek torun, Zeynü'l Âbidin şâhı aşkına
Bâkır Sâdık ve en güzel Kâzım aşkına
Kuds mahalle sâkini Rızâ Şâh aşkına
Şâh Takî sabırlı halim Nakî aşkına
Askerî ve Allâh'ın hücceti Mehdî aşkına
Ki bu on iki kişi aşkına ruh ve bedenime kurtuluş ver
Emîn Rızâ'nın toprağına feda olsun yüz ruhun
Ki derdimin çaresi ve sürçmemin şefaâtçisi odur.

5.51.HALÎFETÜ’R-RAHMÂNIN MÜNEVVER MEŞHED’DE BULUNAN İMAM ALİ B. MÛSÂ ER-RIZÂ’NIN¹¹²⁰ MEZARINI ZİYARETİ

Altı Sefer Perşembe sabahı Halîfetü’r-rahmân, İmam Rızâ Hazretlerinin mezarını ziyaret etmek için yola koyuldu. Bu fakir de bazı büyük kadılar ve padişah ordusundan bazı muhasebe görevlileriyle beraber mukaddes mezarı ziyarete teveccüh esnasında en güzel yolun sâliki olan güzel dost ve fazilet kaynağı Mevlânâ Dûst Hasan ile karşılaştık. Böylece hep beraber salavat göndererek ve İmam Rızâ’nın münevver ruhuna selâm vererek, mukaddes türbenin yanında Hân Hazretlerinin gelişini bekledik. Hân Hazretleri de padişah ordusunda atına binerek tâbiinin büyüklerinden olan kabrinin orada olduğu bilinen Rebî’ b. Huseym’in kabrini ziyaret etmek için yola koyularak ziyaretlerini gerçekleştirdiler. İmam Rızâ’nın türbesinin üzerinde, İmam Hazretlerinin nöbet davullarının çalındığı mahalde padişah ordusu davulcularından ve borazancılarından bir grup durmuş, Hân Hazretlerinin gelişini bekliyordu. Davullar, borazanlar çalındı, Hân Hazretleri teşrif buyurdular, tek bir laf etmeden borazancılar yerine bu fakirlere teveccüh gösterdiler. Türbenin girişine gelince aşağı inerek huzura vardılar ve oradan mukaddes ravzaya doğru yürüdüler. Orada kubbenin altında ziyaret âdâbını takdim buyurdular. Biraz oturduktan sonra da kubbeden dışarı çıktılar.

5.51.1.Meşhed Türbesinde Hâfızların Kur’an Okuması

Hân Hazretleri işâret buyurarak hâfızların kubbenin dışında Kur’ân okumalarını istedi. Ayrıca kabrin altında Kur’ân okumanın mekruh olduğunu buyurdular. Hâfızlar dışarıda Kur’an okudular. Kur’ân gülistanının güzel sesli bülbülleri “Kur’ân-ı Kerîm’i teganni ile okumayan bizden değildir”¹¹²¹ ifâdesince nağmeler yapan kanaryalar âdeta, yâsin yaseminine şakırdıyorlardı. Bütün Kur’ân’ın kelimelerini ruh kaynağı ve rabbâni

¹¹²⁰ Ebü’l-Hasen Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım (ö. 203/819), İsnâaşeriyye’ye göre on iki İmanın sekizincisi. Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, “‘Ali er-Rızâ”, **DİA**, C.II, İstanbul 1989, s. 436-438.

¹¹²¹ **Buhârî**, Tevhid, 32, 44.

feyiz kokuları ile birleştirdiler. Furkânî vaazlar zemzemesinin seslerini, mânaları derk edenlerin zekâ kulağına ulaştırdılar. “Seslerinizi Kur’ân ile süsleyin”¹¹²² hükmünce Furkan okuyanların ses ziyneti, Kitâb-ı Mecid’in aşirlerinin tedâvülünde zâhir oldu. “Bunda akıl sahipleri için bir hatırlatma vardır”¹¹²³ hükmünce kitabı okuyanlardan işitilen âyetler arasında hikmet ve beyyineler ortaya çıktı.

Beyitler

Bostanda nağme yaptılar

Kur’an gülşeninin bülbülleri

Aşır gülü etrafa saçınca

Gönül ehli meclisi gülistan oldu

Kur’ân gelini tecellî etti

Sübhanî âşıkların kalbine

Hitap geldi dost mushafından

Gönül koktu deri titredi âdeta

“Secde edin”¹¹²⁴ emri onun eseridir

“Bedenleri titrer”¹¹²⁵ onun haberidir

Her kim bu gelinle uyursa

İşi dostların istediğı gibidir.

Kur’ân âyetlerinin bereketinin uğuruyla o hususta da Hân Hazretlerinin saadetli zamanına Rabbânî feyizler vâsıl olunca, duaların icâbet yeri olan tilâvetin hemen ardında dua ve yakarışlardan ümidin sağlam kulpu sağlamlık elde edince makamı yüce Hân Hazretleri şöyle buyurdular: “Bazı hâfızların kabrinde Kur’ân okuduğı büyük

¹¹²² **Buhârî**, Tevhîd 52, **Ebû Dâvûd**, Vitir 20, **Nesâî**, İftitâh 83, **İbn-i Mâce**, İkâme 176, **ed-Dârimî**, Fezâyilu’l-Kur’ân 34, **Ahmed b. Hanbel**, C.IV, 283, 285, 296, 304, **el-Mü’cemü’l-Müfehres**.

¹¹²³ Kur’ân-ı Kerîm, Zümer, 21.

¹¹²⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Sâd, 72 ve Hicr 29. âyetlerine işârettir.

¹¹²⁵ Kur’ân-ı Kerîm, Zümer, 23. Ayete işârettir.

velîlerden biri rüya âleminde şöyle buyurmuştur: Ölünün altında Kur'ân okumak ölünün eziyetine neden olmaktadır. Zîra bu edebe aykırıdır. Dolayısıyla mukaddes Rezevî mezarındaki hâfızlar kubbenin dışında Kur'ân okusunlar. Bu edebe daha uygundur.” Bu mâna orada hazır olanlarca da beğenildi. Zîra ilk asırda kabirlere Kur'ân okunmuyordu.

Daha sonra bu hakir, fakir, Hân Hazretlerinden mukaddes hatırına dökülen, Kelât dağ yolundan Meşhed sahrâsına azmettiği gün şiir sûretine bürünen, İmam Rızâ'nın menkıbelerini içeren ve ziyaret anında yakarış inşa eden o nurani gazelinin zihin inceliğine ve hüznün ve mahzunluğu hareketlendiren güzel bir sesle bu makamda okunmasını rica ettim. Halîfetü'r-rahmân tevazu kemâlinden, aynı zamanda İmam Rızâ'nın tâzim ve ikramı hususundaki hassasiyetinden dolayı şöyle buyurdu: “Bizim sözümüzün ne değeri ve liyakati var ki böyle bir mekânda okunsun.”

Hân Hazretleri, dostların hatırı o meşale alevlendiren kalplere ciddiyet veren ve de muhiplerin şevkini artıran sözleri işitmeye teveccüh buyurmakta olduğunu görünce o durumda ruhsat verdi. Yüce hâfızların iftiharî olan Mevlânâ Hâfız Hacı¹¹²⁶ (ki Kur'ân bahçesinin nağmecisi ve Hâkan'ın şiirlerini terennüm eden) o gazeli hazin bir sesle o faziletli mekânda bulunanlara okudu. İşte o gazel şudur:

5.51.2. Halîfetü'r-rahmânın İmam Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın (a.s)

Hakkındaki Türkçe Gazeli

برقع کوتار گیل ای صبا اول یوزی گلگون ناک ارا

Peçeyi kaldır o gül renkli yüzden ey saba rüzgârı

کورسا مینیک قانلیق یاشم افشان قیلا مین خاک ارا

Göster bana ki hemen saçıvereyim o toprağa kanımı

اول تیغ هجران دریدین اولماک تیریلماک دم به دم

¹¹²⁶ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s.341.

O hicran oku derdinden ölüp dirilmek her an
هجران خیالی کیم گیلور اول جان ایتمش غمناک ارا
Hicran hayâline kapılıp hüzünden yitirmektir can
قویسام باشیم بو آستان توکسام بسی اشک روان
Koysam başımı eşiğine sürekli gözyaşı akıtsam
اولسام غمیم یوق اول زمان اول آستان پاک ارا
Hüzün gam olmaz bana, o tertemiz eşikte ölsem
چون طوف قیلسام ای خدا سلطان علی موسی رضا
Ey Allâh'ım Sultân Ali Mûsâ Rızâ'yı bir tavaf etsem
سیریم نی ابتای اول زمان اول قامت چالاک ارا
O kutlu makamda gördüklerimi bir bir anlatsam
بو کوی کعبه صبح تاب اول نور پاک آفتاب
Kâbe'nin aydınlık sabahı eriştim o parlak nura
امدی یتشدیم بو صواب شعله اورای افلاک ارا
Elde ettiğim bu sevap ı ışık saçır göklere
سلطان سین و مین بیر گدا خدمتدنکی قیلسام ادا
Sen Sultânsın, ben bir dilenci etsem sana hizmet
لطف ایله گیل ای پادشاه قیل تربیت بی باک ارا
Öyle bir lütfet ki ey padişah bu sıyrık kulu eyle terbiye
جسم ضعیفم اورتاتور چون استخوان بولدی اوتون
Zayıf cismim yanar, çünkü ateş kemiğe dayanmış
گویسه شبانی یوق عجب ای دوست لار خاشاک ارا
Çalı çırpı arasında yansa Şeybânî tuhaf değil

تاریخ اعظم ظ بولور سرینی هم طاه بیلور

Kutlu târîh dokuz yüz on beş olmuş

كانكولمنى اوشبوشاد قيلور قويدوم مونى ادراك ارا

Bu yüzden gönlüm rahat, mutlu olmuş.

O sübhânî feyizler gülistanında nağme ile şiir okuyan ve padişahın fesâhat kelâmının sözcüsü olan zât gazeli okumaya başlayınca zülcelâl olan Allâh'ın feyiz yerlerinden vecd ve hâl kafileleri hazırdakilerin kalbine nazil ve vârid oldu.

Tazelik ve vecd haletinden zihinlere sevinç ve mutluluk doldu, hâl bâdesinin zevki, başları âdeta dans ettirdi, canları semâ ayinine sevketti. Vicdanları rahat olan dertliler, bilinmezlik eteğinden dışarı çıktılar, her taraftan çılgınlıklarını yükselttiler.

Özetle, padişahların mahfilinde asla görülmeyen şeyler zuhûr etti. Hilâfet makamının zâhir ve bâtın şevket kemâline rağmen, İmam Hazretlerinin huzurunda izhar ettikleri niyaz ve yakarışları ve kudretli saltanatına rağmen kendisini ins ve cinin Sultânı İmam Rızâ'nın eşiğinin dilencisi sayması, tam bir ruh inceliği ve mânevî ortam husulü neticesinde, İmam Rızâ'nın müselsel senetle babalarından naklettiği kudsî hadisi, orada okumak ve tercüme etmek düşüncesi geldi aklıma. Gönüller o yüce kelâmın izzetinden nasiplendiği gibi ilâhî celal makamından Allâh Resûlü'nün naklettiği kudsî hadisten de mahrum kalmasın düşündüm. Ardından kudsî hadisi okumaya başladım ve senedini beyan ettim. Bu hadis, makamı önemli bir rivâyet ve senedi de sahihtir. Âlimlerin de rivâyet ettiği muhaddislerden biri, bu hadisi Buhârâ padişahlarından birinin huzurunda okuyunca o padişah, muhaddisten söz konusu hadisi senediyle kendisi için yazmasını rica etti. Aynı zamanda ölünce de hadisin yazıldığı kâğıdın da kefenine yerleştirilmesini ve kendisiyle mezara konulmasını vasiyet etti. Bu hadisin özelliklerinden biri de, sadâkat üzere esnadiyla, hastanın başucunda okudukları takdirde eceline tehir varsa hemen sağlığına kavuşmakta, ölüm döşeğinde olan hasta sâkinleşmektedir. Bu fakir bendeniz birçok hastalara bu hadisi okudum ve etkisini bizzat tecrübe ettim. Bu makamda o hadisi sûreti ve esnadiyla,

tercüme ve şehriyle ve İmam Rızâ'nın o hadisi atalarından rivâyet keyfiyeti ile rivâyet edecek ve târihe kayıt düşeceğim inşaallâh. Tevfik Allâh'tandır.

5.52. İMAM RIZÂ'NIN BABALARINDAN (A.S) SİLSİLE YOLUYLA NAKLETTİĞİ EHL-İ BEYT HADİSİ

Bu hadisi insanların büyüğü, eşraf ve seyyidlerin önderi, Âl-i Abdimenaf'ın şerefi, değerli Kadı Muhyiddin Abdulkâdir Hasanî Hanbelî Mekkî (Mekke ve Medîne'de Hanbelilerin baş kadısı ve Mekke haremünde Hanbelilerin cemaat İmamıydı) Hacerü'l Esved'in mukabilinde bizim için nakletti. Nakli onun İbn-i Sebbâğ-i Mâlikî'den senetleriyle aldığı icâzet üzere gerçekleşti. Bu rivâyeti İbn-i Sebbâğ kendi kitabı *Fusûs 'ul Muhimme fî Mâ 'rifet 'il Eimme*'de kaydetmiştir. Bu kitap 12 İmam'ın menâkıbı hususunda telif edilmiştir. İbn-i Sebbâğ senediyle şöyle rivâyet etmiştir: İmam Ali b. Mûsâ Rızâ (a.s) Nîşâbur şehrine geldi. Abbâsi halîfesi Me'mûn onun Merv ve Şâhcan'a¹¹²⁷ gelmesini rica etmiş, kendisini Müslümanların hilâfetinin veliahtı ilan edeceğini söylemişti. O bölgenin hâkimleri, imamları ve âlimleri İmam'ın geldiğini duyunca hemen onu karşılamaya koştu. Bunlar arasında Müslümanların İmamı olan Ahmed b. Harb Nîşâburî ve Muhammed Eslem Tûsî de vardı. İmam Rızâ Nîşâbur'a varınca mahfesinde bulunuyordu. O mahfeyi perdelerle örtmüşler, insanlar İmam'ın perdeleri açmasını ve yüzünü onlara göstermesini bekliyordu. Böylece Ahmed b. Harb ve Muhammed b. Eslem seslenerek şöyle dediler: “Sana ant içirir ve senden rica ederiz ki perdeleri kaldır da bizlere babalarından işittiğin bir hadis bildir.” İmam (a.s) yüzünden peçeyi kaldırarak mahfazadan dolunay gecesindeki ay gibi parlayan iki örgülü saçlarıyla başını dışarı çıkardı. Mahfenin üzerinde durduğu o dört ayaklı iskemleyi durdurdular, iki imam (Ahmed b. Harb ve Muhammed b. Eslem müt.) tarafından yönlendirilen on binden fazla insan o mahfenin etrafında bulunuyordu. Bunun üzerine İmam Rızâ şöyle buyurdu: Bana babam Mûsâ Kâzım, ona da babası Ca'fer-i Sâdık, ona da babası Muhammed Bâkır, ona da babası Zeynü'l-Âbidîn Ali, Ona da babası şehid Hüseyin, ona da babası Murtazâ Ali, ona da yüce Peygamber, ona da kardeşi en büyük melek Cebrâil, ona da celal sahibi münezzeh Hak Te'âlâ şöyle

¹¹²⁷ Merv vilâyetinin bir şehridir. Farsça yazılışı “شاه جان” (Şâh Cân) şeklindedir. <https://www.vajehyab.com/> ilgili madde. (Erişim târihi, 12.01. 2020).

buyurmuştur: “La ilaha illallâh kelimesi benim kalemdir. Kim bu sözü söylese benim kaleme girmiş olur. Her kim de benim kaleme girince azabımdan emin olur.”

Hadisin tamamı budur. Râvi şöyle diyor: İmam Rızâ (a.s) hadisi söylediğinde on bin kişi bu hadisi senediyle yazdılar. Bu hadis, mervî rivâyetlerin yazıldığı, Sahife-i İmam Rızâ’da¹¹²⁸ kaydedilen ilk hadistir. Yine de Allâh bilir. Bu fakir hadisi orada tercümesiyle okudum.

Hân Hazretlerinin, İmam Rızâ’nın menkıbesinde okuduğu o gazelin matlasını da şöyle tercüme ettim.

Matla’

Peçeyi kaldır ey sabâ o gül renkli yüzden

Göster bize ki kanımızı serpelim o toprağa.

Bu cümle İmam Rızâ’nın (a.s) yüzünden peçesini kaldırdığı ve Nîşâbur halkı için hadis buyurduğu o hâlet ile de bir münasebet ve irtibat içindedir. Özetle Hân Hazretleri, tevhid şerâfetine sahip olan bu hadisi işitmekten dolayı büyük bir mutluluk duydu. Orada hazır olanlar hadisi ezberlediler ve hadis icazeti aldılar. Ardından o dergâhın suffesine sofrâ serdiler, padişahlara yakışır adet ve geleneklere uygun bir şekilde ikram görevlerini yerine getirdiler. Halîfetü’r-rahmân bağış denizini harekete geçirerek bütün büyük şahsiyetlere, seyyitlere, şefaat sahibi kimselere, orada yaşayanlara, fakirlere ve zayıflara adak ve sadakalarıyla ihsanda bulundu. Herkes Hân Hazretlerinin o nimet sofrasından büyük ihsan ve nimetler elde ettiler. Sofradan feragat elde edilince de mütahhar ravzanın görevlileri, seyyidler ve hizmetçiler yeşil bir sancak temin ettiler. Bu bayrak İslâm ehlinin gölgesi ve iman ashâbının kudretinin bayrağı olan Ehl-i Beyt’in sancağını andırıyordu. Hân Hazretlerine, kını çelikten olan ve oldukça nefis yapılmış olduğu anlaşılan kılıç bir bastonu hediye olarak takdim ettiler. Bu kılıç sanki mukaddes ravzanın hazinesinde bulunan nefis antik eşyalardan

¹¹²⁸ *Şahîfetü’r-Rızâ*. Ehl-i Beyt’in rivâyet ettiği hadislerden ibaret olan bu mecmua Leknev’de (1883) ve Lahor’da (1302) basılmıştır. İmam Rızâ’ya ait bir kitaptır. Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, “‘Ali er-Rızâ”, *DİA*, C.II, İstanbul 1989, s. 436-438.

biriydi ki onu da padişaha yakışır bir tarzda “Bu İmam Hazretlerinin kılıcıdır” diyerek Hân Hazretlerine takdim ettiler. “Bu kılıç zamanın İmamı ve insanların lideri olan size yakışır” diye de iltifat ettiler. O sancağı ve kılıcı Hân Hazretlerinin yanına getirdiler.

Halîfetü’r-rahmân da edep, hürmet ve ikram makamından hemen ayağa kalkarak, büyük padişahların bayrak ve kılıç teslim alırken izhar ettikleri adet ve kuralları hakkıyla yerine getirdiler. Özetle Ehl-i Beyt’in sevgi ve saygısına delalet eden edep ve tâzim gereklerine ve tâzim şartlarına riâyet gösterildi. Nitekim Ehl-i Beyt İmamlarına karşı iradet, sevgi ve sevgi kemâli herkesçe bilinmektedir. Bu arada amel, fiil ve inançlarında Ehl-i Sünnet ve’l Cemaat ehline tabi olma noktasında da bir adım olsun dışarı çıkılmadı. Uğursuz ve lanetli Kızılbaşlar (Allâh onları yok etsin) gibi Ehl-i Beyt sevgisini yüce sahâbeye küfür ve lânete münhasır kabul etmek büyük bir dalâlettir. Zîra muhabbet ve sevgi kemâli bütün dostlara, akrabalara ve sevgili ahabplara karşı edebe riâyet etmektir. Eğer bir kimse Ehl-i Beyt İmamlarının sîret ve ahvâlini bilecek olursa, onların yüce sahâbeye özellikle de Allâh Resûlü’nün halîfelerine karşı ne kadar edebe riâyet ettiğini çok iyi bilir. İmam Zeynü’l-Âbidîn¹¹²⁹ *Sâhife-i Kâmile*’de¹¹³⁰ onları salavatlarda yâd etmiş ve aynı şekilde Muhammed Bâkır ve İmam Ca’fer-i Sâdık Şiilerin kendilerinden rivâyet ettiği kitaplarda iki muazzam halîfeyi ve iki mükerrer şeyhi yetkin senada bulunduğu kayıtlıdır. Maksat şu ki Ehl-i Beyt’in kâmil muhibbi sahâbelere, özellikle de raşit halîfelere (Allâh hepsinden râzı olsun) karşı kâmil bir muhabbet içinde olan kimsedir.

Beyitler

¹¹²⁹ Ebü’l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 94/712), İsnâaşeriyye’nin dördüncü ve İsmâiliyye’nin üçüncü İmamı kabul edilen tâbiî. Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, “Zeynelâbidîn”, **DİA**, C.XXXXIV, İstanbul 2013, s. 3653-666.

¹¹³⁰ “*eş-Şahîfetü’l-kâmile*’s-*Seccâdiyye*”, “*eş-Şahîfetü’l-kâmile*’s-*Seccâdiyye*” olarak da anılan eser çeşitli ibâdetler esnasında yapılacak duaları ve bazı itikadî konuları ihtivâ eder. Şiî ulemâsı esere büyük önem vermiş, Zeynelâbidîn’in bu eserinde yer almayan dualarını da derleyerek bunlara *eş-Şahîfetü’l-kâmile* / *şâlişe* / *râbi’a* gibi adlar vermişlerdir (Âgâ Büzürg-i Tahrânî, XIII, 345; XV, 18-21). *eş-Şahîfe* Şeyh Bahâî, Mîr Dâmâd, Muhammed Bâkır el-Meclisî, Muhammed b. Mansûr el-İclî, Muhammed b. Hüseyin el-Âmilî, Muhammed b. ‘Ali el-Lâhicî, Seyyid ‘Ali Hân eş-Şîrâzî gibi âlimler tarafından Arapça ve Farsça şerhedilmiş (a.g.e., XIII, 345-359), çok sayıda yazması bulunan eser birçok defa basılmıştır. Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, “Zeynelâbidîn”, **DİA**, C.XXXXIV, İstanbul 2013, s. 3653-666.

Âl-i Resûl'ün dostluk iddiası
Senden bazen erişir kabul izzetine
Ki gönlünü düşmanlıktan alıkoyasın
Sahâbelere sevgi sayfası kılasın
Sahâbelere dost olmalısın
Ta ki Ehl-i Beyt sevgisi sana yarasın
Ashâba düşman olursan eğer
İtretin düşmanısın, nerde dostusun
Ali ile nasıl gerçek dost olabilirsin
Sen Sıddık'ın düşmanısın
Ali'nin sevgisinin nurunu arama bu gözden
Ki görmez iki nûr sahibinin kemâlini
Evi dört sütun üzere bina etmek lâzım
Ta ki yüzüne bir kapı açılsın
Nûr mâdeni olan din kapısı
Dört sevgiden bayındırdır
Sen ki evin temelini yıkarsın
Ev istiyorsan kendini alaya alırsın
Tahkik nezdinde bu dördü birdir
Şek ehli olan mümin değildir
Cennet için dördü ile saf ol
Ta ki cennetin dört nehrinden saf içesin.

O mübârek mezarın ziyaret âdâbını yerine getirdikten sonra padişah ordusu en uğurlu vakit ve şerefli hal içinde şimdilik Yâdigâr-i Hânî olarak da bilinen Tûs şehrine yeni bir şehir kurma azmiyle hareket etti. Tevfik ve yardım Allâh'tandır.

5.53.HALÎFETÜ’R-RAHMÂNIN ŞİMDİKİ ADI YÂDİGÂR-İ HÂNÎ¹¹³¹ OLAN TÛS ŞEHRİNE YÖNELMESİ

Âdem’in bünye şehrinin varlık imâreti yüce Allâh’ın güzel hikmet eserlerinden biridir. Âlemin varlık beldesinin imarı Allâh’ın serî kudretinin alâmetlerinden sayılmaktadır. “O sizi yerden var etti ve size orayı mâmur hale getirme görevi verdi”¹¹³² âyetinde de buyurduğu gibi Allâh insan heykelinin yüce binasının esasını inşa etmiştir. Yeryüzünün şehirler ve beldeler olarak bayındır kılınması ve yerin makamı yüce imâretlerle islâh edilmesi, onun hürmetinin himmetine yalın ve bileşik bütün varlık çeşitlerinin yaratılış hikmetinin zâhir olmasını gerekli kılmıştır. Eşyanın insan menfaatleri için yaratılışının faydaları basîret erbâbının hatırlarında apaçık bir şekilde malum bulunmaktadır. Zîra bu önemli işin taklidi insandan başkasına uygun düşmemektedir. “Andolsun ki biz Âdemoğullarını üstün ve saygıdeğer kıldık”¹¹³³ ifâdesince de azim ve kudrette herkesten daha kâmil ve güçlü olan, rey ve tedbir hususunda diğerlerinden daha güzel ve cemil bulunan ve kapsamlı kerâmet fazlalığından imtiyaz kemâline sahip sayılan her büyük işi tamamlama ve her büyük ameli kemâle erdirmeye hususunda kâmil ve üstün olan kimselerin âlemin bayındırlığını ve âbâd kılınmasını üstlenmesi bir zaruret teşkil etmekte, her zaman bu işi yerine getirmelerini iktiza etmektedir. Şüphesiz her zaman, o zamanın kâmil olanının hatırına ve o dönemin yegâne insanının zihnine ilham yolu ile ilka edilmektedir. Âlemin harap oluşunu, tamir etmesi ve onarması gerektiği, telkin ile hatırlatılmaktadır. Güvende olmayan nâhiyenin sâkinlerinin hatırlarına, rahatlık ve feragat kapısını açmaları dikte edilmektedir. Bu sözlerin tasdiki ve bu halin açıklayıcısı Tûs şehrinin tamir sûretidir. Hakikatte Halîfetü’r-rahmân Hazretlerinin aklına ve hatırına Tûs şehrini bayındır kılması ilham edilmişti. Zîra Tûs şehri düzensiz dönemdeki olayların balyozundan kâmil bir kargaşaya sürüklenmiş, birbirine eklenmiş olaylar pençesi onun binasını

¹¹³¹ Cengiz Hân’ın yakıp yıktığı Tûs şehrini Muhmammed Şeybânî Hân bayındır kıldığı için (Hân’ın yadigârı) diye anılan Tûs şehri. Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 348; bkz. Bu çalışma, s.500.

¹¹³² Kur’ân-ı Kerîm, Hud, 61.

¹¹³³ Kur’ân-ı Kerîm, İsra, 70.

zamanın felaketlerine itmiş, pazar geçitlerinde hiçbir sâkin ve yabancı bırakmamış, binalarının ve ibâdet yerlerinin minberlerinde baykuş dışında bir hatip kalmamıştı.

Tûs şehrinin viraneleri Keykâvus Kasrının¹¹³⁴ bayındır olmasından üzüntü duymakta, Gûderz (جودرز, گودرز)¹¹³⁵ ve Tûs'un haşmetinin zevâlini hikâye etmektedir. Eski şâirlerin bazı rubâîlerinde şunu gördüm.

Rubâî

Bir kul gördüm Tûs kalesi üzerinde

Önüne koymuş Keykâvus kellesini

Kellesiyle dedi ki yazık ki yazık

Ki onca can sesi ve davul gümbürtüsü.

Manzum Hikâye

Tûs şehri Cengiz Hânın zuhûrundan

Merv gibi oldu yerle yeksan

Horasan'da ordu çalınca davulu

Tûs'ta âdeta katliam yaptı

Ordusu elele verdi orada

Bir tek canlı insan koymadı orada

Birinin bir başı varsa

Kılıcı hepsini kesti biçti

¹¹³⁴ "Avesta" ve ve Pehlevî metinlerinde adından zikredilen ve Şâh-nâme'ye de konu olan pâdişâhtır. Keykâvus zayıfların arkasında ve zâlimlere karşı sert bir pâdişâhtı. Bir gün gözünü semaya dikti ve göklere çıkmak istedi. Taberî'de yer aldığına göre Kistrâ acem pâdişâhlarına verilen addır. Keyhüsrev, Keykavus bunlardandır. Bkz. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr'üt-Taberî, **Târîh-i Taberî**, terc. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, c.I, s.63.

¹¹³⁵ Fars eyaletinde yer alan bir kale olup Keyhüsrev'in dostlarından biri olan Gûderz'den dolayı bu isimle adlandırılmıştır. Bu kale Şerîâ olarak da adlandırılan Kamfirûz diye bilinen yerdedir ve oldukça sağlam bir kaledir. Bkz. Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, C. II, s.180.

İnsan kellesi ki orada vardı
Havva zamanından ölü idi
Tûs şehrinde canlı bir insan
Anka kuşu sanki varlığı efsane
Cengiz Hânın yüce görüşü
Kan dökülme azmiyle zuhûr etti
Kimi öldürmek için tayin ettiyse
Gidince ona bunu telkin etti
Muhammed'in soyundan bir efendi
Oranın Seyyidi huzur içinde
Kabrinin hürmetini iyi gözetin
O kabir ehlini incitmeyin
Sen bak Cengiz Hânın büyüğü
Eman yurdu Şâh Meşhed'ini
Hân Hazretleri fazla eman verdi
Yanına başka bir şehir yaptı
Ki Acem ve Arap gelirse
Cümlesi gölgesinde huzura ersin
Tûs ikinci eman Meşhedi oldu
Onun adı Yâdigâr-i Hânî oldu
Ebedî olarak ünlü zâtı yaşasın
Bu şehir gibi yüz şehir yâdigârı olsun
İlim şehri Muhammed Şeybânî

En küçük şehri bütün cihân.

Padişah birlikleri Meşhed tarafından Tûs sahrâsına yöneldi. Cuma günü sadaret makamı sahibi Mevlânâ Şerefuddin Abdürrahim Sadr, Herât tarafından geldi ve böylece Herât saltanat yurdu iktidarının yüce ihtiyar sahibi büyükler, Mevlânâ Hazretlerinin beraberinde padişah ordusuna katıldı. Halîfetü'r-rahmânın yüce azmî, sekiz Safer Cumartesi günü Tûs beldesindeki tertemiz mezarların ziyaretine teveccüh buyurdu. İlk etapta o vilâyetin halk arasında meşhur olan mezarı ziyaret ettiler ki o kabir İmam Muhammed Ali'nin¹¹³⁶ (İbn-i Hânefiye'ye diye meşhurdur) mezarıydı. Gerçi muhakkıklar nezdinde vefâtı, Peygamber'in (s.a.v) şehri Medîne havâlisindeki Rezevî dağında sabit bulunmaktadır. Ama kabrinin burada kayıtlı olması bazı büyük zatların rüyası haberiyledir. Orada öyle bir kabir alâmet buldular ki onun kabri olduğu zannı hâsıl oldu. Yine de en iyi bilen Allâh'tır.

Özetle o mezarın ziyaretinden sonra Tûs'un doğu tarafına doğru hareket edildi. Şeyh Ebû'l-Kasım Gurgânî¹¹³⁷, Şeyh Ebû Nasr Serrâc¹¹³⁸ ve arkadaşları gibi birçok büyükler orada defnedilmiş bulunmaktadır. Allâh ruhlarını kutsasın.

5.53.1. Muhammed İmam Gazzâlî¹¹³⁹ ve Teliflerine İşaret

Oradaki ziyaret merasimi sona erdikten sonra İmam Hüccetü'l İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî Tûsî'nin dergâhına yöneldiler. Kaleminin neticesi *İhyâ-u Ulûmi'd-dîn* ve etkili kelâmının iksiri yakîn sahibi için olan o *Kimyâ-yı Sa'âdet*

¹¹³⁶ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib el-Hâşimî el-Kureşî (ö. 81/700), Hz. 'Ali'nin Havle bint Ca'fer el-Hânefiye isimli Hânımından doğan oğlu. Bkz. Mustafa Öz, **DİA**, C. XXX, İstanbul 2010, s.537-539.

¹¹³⁷ Adı Abdullah b. 'Ali Abdullah et-Tûsî lakâbı ise Ebû'l Kasım Gorgânî, H. IV-V. Yüzyıl Horasan'ın önemli tasavvuf alimlerinde ve büyük şeyhlerindendir. Ebû Saîd Ebû'l-Hayr'ın çağdaşıdır. O Tûs'un (كركان) Kurrekân köyündendir. Büyük mutasavvıf Ebû 'Ali Fârmedî onun öğrencilerindendir. Bkz. Emîr Hüseyin Medenî, "Pejûhişî der zendegî ve endişehây-i 'irfân-yi Ebû'l-Kâsım Kurkânî", **Danışkede-i Ulûm-i İnsânî Danışgâh-i Kâşân**, Mutâlaât-i İrfânî, S.17, Bahar ve Tabistân 1392, s.175-202.

¹¹³⁸ Şeyhtir. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 350. Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed es-Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988) İlk tasavvuf klasiklerinden *el-Lüma'* adlı eserin müellifi. Bkz. Süleyman Uludağ, "el-Lüma'", **DİA**, C. XXVII, Ankara 2003, s. 258-260.

¹¹³⁹ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihî, mutasavvıf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürü. Bkz. Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", **DİA**, C.XIII, İstanbul 1996, s.489-505.

bereketli İmam'ın ziyaret merasimi ile teberrük elde edildi. Özetle İmam Ebû Hâmid Gazzâlî'nin değerli zâtı bütün insanî kemâllerin ve nefsânî faziletlerin sahibiydi. İlim ve hakikat dallarında birçok eser ve sonuçlar, yüklü cevherler ortaya koymuştur ki âlem var oldukça mârifetler medreselerinde okuyanlar onun menfaatlerinden istifâde edecektir. Fıkîhî mânaların yalın genişliği hususundaki veciz kelâmı, geniş inceliklerin muhiti haline gelmiş, değerli bahisleri usul ilminde seçkin bir mertebeye ulaşmış ve hakikatler kapısını taliplerinin yüzüne açmış, ehinden gayrisine şüpheli olan sırlar hiçbir şüphe olmaksızın maksatların neşrinde ondan inkişaf etmiş, *Tehâfütü'l-Felâsife*¹¹⁴⁰ bahsinin kuvvetiyle Eflâtun ve Aristo ile çatışmış, *Mîzânü'l-Akâid* ve *Mîzânü'l-Amel*'den¹¹⁴¹ abidlerin metodunu ortaya koymuş, *Zâd-i Âhîret*'inin hazinelerini cevher ve inci gibi hak yolunun yolcularına muayyen kılmıştır. *Kıstâsü'l-Mustakîm*'i¹¹⁴² taliplerin inancını tahkik ile tartmış, yüce teliflerinde birçok dînî maksatları ve yakînî konuları barındırmıştır.

Beyitler

Asrın âlimi Hücetü'l İslâm

Zamâne muvahhidi o tam İmam

Sözlerinde şeriat sırrı ortaya çıktı

Din ilmini keşifle ihyâ etti

Âriflerin rehberi açıkça o

Tasavvuf sûfilerinin arkadaşı o

Onun gibi kapsamlı biri nerede

Sûfî, ârif, hekim ve fakih

¹¹⁴⁰ Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) İslâm Meşşâi felsefesini ve Yeni Eflâtuncu sudûr nazariyesini eleştirmek amacıyla yazdığı eser. Bkz. Mahmut Kaya, "Tehâfütü'l-Felâsife", *DİA*, C.XXXX, İstanbul 2011, s. 313-314.

¹¹⁴¹ Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) eserleri arasındadır.

¹¹⁴² Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) eserleri arasındadır. Eserleri için bkz. İbrâhîm Çapak, "Gazzâlî ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 2, Cilt 2, Sayı 1, Bahar 2016 (7-31).

Gazzâlî gibi yol delili nerede

Enbiya ve resûl ilminin vâsisi.

Ziyaret vazîfeleri ikdam edildikten ve de İmam Hücetü'l-İslâm o dergâhın eyvanında âdap ve adetler takdim buyurulduktan sonra Hân Hazretlerinin yüce himmeti tahtına oturarak o memleketi tamire ve bayındır kılmaya yöneldiler. Bu hususta bu fakir benzeniz için çok ilginç bir olay baş gösterdi. Bu makamda o olayın sûretini yazmaya çalışıyorum.

Hikâye

Fakir benzeniz dokuz yüz on yılında Irak'tan Horasan'a geldim. Rebûlevvel'in sonlarında Meşhed-i Rezevî'yi ziyaret ile müşerref oldum ve Tûs mezarlarını ziyaret azmiyle Meşhed'den dışarı çıkıp İmam Gazzâlî'nin türbesine vardım, o türbe virane haline gelmiş, tavanlarında çatlaklar oluşmuş, güvercin ve baykuşlar kubbe çatılarında yuva yapmış ve o mütahhar makamı kirletmişti. Çok yüksek bina edilen İmam'ın kireçle sıvanmış mezarı, kuşların pisliği ile acınacak hale geldiğini gördüğümünden dolayı hemen aklıma bu mutahhar kabri o kuşların pisliğinden temizlemek fikri geldi. Kabrin üstüne çıkarak su getiren dostlar yardımıyla o kabri baştan ayağa tertemiz yıkadım. Kubbeyi de gerektiği gibi temizleyerek kuşların girebileceği yarıkları kapattım. Bir gün boyunca orada hizmette bulundum ve akşamüstü Meşhed'e geri döndüm. O anda aklıma Horasan'da din ilimlerini ihyâ etme ve İmam Gazzâlî'nin en büyük muvahhidi olduğu Horasan âlimlerinin eskimiş eserlerini diriltme düşüncesi geldi. Nitekim Gazzâlî'nin kabri de o eserlerden biriydi. Şimdi ise Halîfetü'r-rahmân ziyaret buyurdular, dergâh suffesinde oturdular ve o baş menzili bayındır kılmaya azmettiler. Aklıma işte o eski olay geldi. Böylece anladım ki ben o makamı temizledim ki Hân Hazretlerinin adımlarıyla müşerref olsun. İmam'ın kubbesini yıkamam âdeta imâretine bir ön hazırlık gibi geldi bana. Ümit ederim ki bu Yâdigâr-i Hânî'den¹¹⁴³ Rabbânî ilimler hâsıl olsun ve imâreti gönlü istediği gibi tamam ve kâmil olsun.

¹¹⁴³ Tûs Şehri. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 399.

Beyitler

Hân'ın azmi Yâdigâr-i Hânî'yi bina etti

Bu imâreti bir nişane ile yaptı

Ta ki kasrın yüce temeli

Asırlar boyu yadigâr kalsın diye

Ey ki yeni şehir kurmak istersin

Yâdigâr-i Hânî tarafına git

Bir süre surlarının temeline bak

İşret sevinç mahfilini gör

Etrafını mutlu yüzle gör

Feleklere ulaşan kalesine gül

İçler açıcı Çar-Bâzâr'ını¹¹⁴⁴ gör

Eşsiz Pazar durumunu gör

Bâb-i Firûze'den geç

Firûze su ve havasını gör

Bağ-ı Hânlığ'a¹¹⁴⁵ düşerse yolun

Ebedî bağ sûretine bak

Samanyolu şeklindeki nehri gör

Göklerin eteği ondan gülistan

İyice bak sevgili yapısına

Semerkant kapısının durumunu

¹¹⁴⁴ Tûs ve Yâdigâr-i Hânî'de bir yer. Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 352, 393.

¹¹⁴⁵ Tûs ve Yâdigâr-i Hânî, Bkz. **Mihmân-nâme-i Buhârâ**, s. 352, 393.

Herât kapısına gidersen eğer
Kainatı izlemeye gidersin elbet
Onun ormanlarına bakarsan
İçler açıcı bağına bir bak
Hürrem ve taze bir ova yok
Âlemde Tûs ormanı gibi
Bu görüntüler Rıdvan cennetidir
Ya da Hun ordusunun tezahürüdür
Zâhir ve açıkça görülmektedir
Yâdigâr-i Hânî'de etmiş yâr
Cihân oldukça Hân devleti bâki olsun
Âlem Şâhı Muhammed Şeybânî
Âfâk ondan buldu mutluluk
Yâdigâr-i Hânî'nin saadeti ondandır.

Hân Hazretleri ziyaretten feragat elde edince padişah ordusuna katıldı. Meşhed-i Mukaddes çevresi ve Yâdigâr-i Hânî'de bir süre ikâmet ettikten ve o memleketin yaylaklarında yaz mevsiminde bu beldelerde ikâmet etmeyi tercih ettiği için ağır ağır yol aldıktan sonra sonunda devlet yurdu Buhârâ'ya doğru yola çıkıldı. Artık *Mihmân-nâme-i Buhârâ* kitabının maksatları da sona ermiş oldu. Bu ikâmet sayesinde artık makamı yüce Hân Hazretleri saadet ve selâmet içinde devlet yurduna erişmiş oldu. Bu nimet sebebiyle hamdolsun Allâh'a ve selâm olsun Muhammed'e ve âline.

5.54.ÂLEMİN SÜSÜ MAKAMI YÜCE HÂN HAZRETLERİNİN TÂRİHİNİ İÇEREN MİHMÂN-NÂME-İ BUHÂRÂ KİTABININ HATMI

Konular feyzeden Allâh’a hamdolsun

İhsanlar veren Allâh’ın nimetlerine

Buhârâ şehrinin *Mihmân-nâme’si*

Âlemin süsü Hân’dan kemâle erdi

Hân Buhârâ mülküne geldi

Sultânların adının sesi geldi

Hepsi tâ‘at yolunda yürürler

Hepsi Hân’ın lütfuna yönelirler

Hepsi akıl ashâbı ve sultânı

Hepsi çok değerli misâfir

Böylesine sultân ordusu var

Böylesine misâfirleri var

Ben onların arasında yol aradım

Mihmân-nâme söylemem münâsiptir

Hân Şeybânî her zaman padişah olsun

Padişahlar kafilesi ordusu olsun

Âlemin süsü Muhammed Şeybânî

Böylesine binlerce misâfiri var Buhârâ’da.

İhsanları sebebiyle Allâh’a hamdolsun. Salât-ü selâm delillerle elçisi gönderilen Muhammed’e, ashâbına, itretine ve kardeşlerine olsun. Kur’an hükmüyle hâkim olan

halîfelerine de rızâyet ve hoşnutluk hâsıl bulunsun. Zaman'ın İmamı'na da selâm olsun. Rabbânî tevîk ve sübhânî takdir güzelliği ve İmamü'z-zamân Hân Hazretlerinin (Allâh hilâfet gölgesini ebedî kılsın, adâlet ve şefkat kaidelerini sağlam etsin) yücelik çokluğu bereketiyle *Mihmân-nâme-i Buhârâ* kitabı sona erdi. Allâh'a hamdolsun ki bu kitabın telifi hayâl bile edilmeyen bir tarzda bitti. Eğer bu sınıflamayı öncekilerin ortaya koydukları ile kıyaslayacak olurlarsa bütün fayda türlerinden nasibi bulunduğu hususunda kapsamlı bir hüküm verirler. Bu kitap, birçok dakik ilmî mesajlar ve de şimdiye kadar kimsenin böylesine ele alamadığı ve yönelmediği sorunların çözümünü kapsamaktadır. Bölüm konuları çok az bilginin ve âlimin ele aldığı sözleri, hadisleri ve konuşmaları barındırmaktadır.

Buna rağmen İmamü'z-zamân, Halîfetü'r-rahmân ve iman ehli için Allâh'ın emanı olan, Allâh'ın yeryüzündeki gölgesi sayılan Muhammed Şeybânî Hân'ın (Allâh hilâfetini daim kılsın) ahvâlinin târihini de kapsamaktadır. Hân Hazretlerinin eskiden beri tâlibi olduğu ilim ve yönetim, âlemi fethetme hedefleri ve târihi olayların birçoğu icmâlî bir şekilde bu kitapta ele alınmıştır. Hân Hazretlerinin babalarının durumu, kabilesi, ulusu, askerleri, memleketi ve vatanının aslı, Türkistân beldesine oranla memleketlerin ve geçitlerin keyfiyeti bu kitabın içeriğinde anlatılmakta ve bildirilmektedir. Aynı şekilde Türkistân beldesinin fetih keyfiyeti icmâlî olarak beyan edilmiştir. Horasan fethinden sonraki ahval ve olaylar ile başlamakta ve sultânların Buhâra'daki ziyaretleri ile son bulmaktadır. Kazak seferinin detayları, bütün menzil ve merhalelerin zikri, her merhalenin olayları, menzillerde Hân Hazretlerinin meclisinde ortaya çıkan ilmî faydalar, Kazak zaferinin, gidiş ve dönüşünün ve zafere ermenin niteliği, onlarla savaşın hikâyesi ve onların İslâm beldelerine yaptıkları yağmaların detayları anlatılmıştır. Ayrıca (Şeybânî'nin) Semerkant'ta kaldıkları dört günün hikâyesi, bu müddet zarfında vâki olan bahis ve faydalar vb. konular tümüyle bu kitabın içeriğini oluşturmaktadır.

Buna birlikte bu memleketlerin nitelikleri alışılmamış teşbihler ve ilginç kinâyeler ile zikredilmiş olup inşâallâh gözden bir şey kaçmamıştır. İmamü'z-zamân, Halîfetü'r-rahmân Hazretlerinin padişah meclisinde kabul izzetine erişmesini

içtenlikle ümit ediyorum. Hân Hazretlerinin rizâyet güneşi kulların çabasından dolayı hallerinin üzerine doğsun, sonradan gelecek nesillere büyük faydalar sağlasın ve gelecek nesiller faydalanıp nasiplensin istiyorum. Bütün bunlar İmamü’z-zamân Hazretlerinin güzelliklerindendir. Devletin yâdigârı yeryüzünde ebedî olsun. Kitabı mütalaa edenler bize hayırlı dualar etsinler. Hân Hazretlerinin bekâsının da ebedî olmasını ümit ediyorum. Hân Hazretlerinin amellerinin eserleri halk arasında rağbet görsün, âlem onun devletinin sayesinde huzur içinde yaşasın, onun adâletinden insanların yüzüne sevinç kapıları açılsın âmin! Şüphesiz Allâh işitir ve icâbet buyurur, O yakîn ve seridir, övgüsü yüce ve eserleri azametlidir.

Allâh’ım! Seyyidimiz, nebimiz ve habibimiz olan, cihâd için gönderilen, vesveselerden korunmuş olan, zulüm ve haksızlıktan güvende olan, misâfirî olana kerametiyle ikram ve ihsanda bulunan Muhammed’e, âline, ashâbına, itretine, çok temiz ve mübârek dostlarına salât-u selâm olsun. Hamd âlemlerin rabbine olsun. *Mihmân-nâme-i Buhârâ* adındaki bu kitap korunmuş Herât saltanat diyarında Dokuz yüz on beş yılında yirmi üç Cemâziyelûlâ Cuma günü ikindiden sonra müellifi bendeniz Fazlullâh b. Rûzbibân (ki Hâce Mevlânâ İsfahânî diye meşhurdur) eliyle tamamlandı. Allâh onu arzularının niyetine ulaştırsın. Bu kitabın telifi ise kıvanç yurdu Buhârâ beldesinde başlamıştı. Orada yaklaşık bir cüzü yazıldı, Rebîülâhîr’de korunmuş şehir Herât’ta (Allâh onu korusun) bitirilmeye çalışıldı ve Cemâziyelûlâ ayında kitap kemâle erdi. Başta da sonra da hamd Allâh’a aittir. Sonunda da salât-u selâm Muhammed’in üzerine olsun.

Bu telifte öncekilerin şiirlerinden, kaynağı ve şâiri belirtilmeyen bir şiir aktarılmadı.

Şiir cevherlerinin hepsi de mâden ve kaynak zihinlerden istihraç edilmiştir.

Hamd Allâh’a mahsustur. Son olarak da salât-u selâm olsun Muhammed’e (sav)...

Hakeza bu kitap müellifin el yazması dikkate alınmış (Allâh gölgesini daim kılınsın) ve Allâh’ın en zayıf kulu Hacı Ali Kâtip Herevî’nin (Allâh günahlarını affetsin)

tarafından eliyle dokuz yüz on beş yılının Cemâziyelâhir ayında yazılmış, tahrir bulmuştur.

SONUÇ

(DEĞERLENDİRME)

Türk-İslâm târihinde dînî, siyasî, kültürel, coğrafi açıdan oldukça mühim bilgiler veren; X/XVI. yüzyıl Şeybânî-Kazak-Safevî (Alevî) târihi açısından ana kaynak niteliğindeki *Mihmân-nâme-i Buhâra* Fazlullâh b. Rûzbihân'ın önemli eserlerindendir.

Şeybânî Hân'ın Horasan'ı aldığı târihte H.910 (1505) onun sarayına girerek Şeybânî Hân'ın ölümüne kadar 28 Şaban 916 (10Aralık 1510) hizmetinde bulunan Huncî, Şeybânî Hân'ın seferlerinde ve toplantılarında bizzat bulunup kendisine arkadaşlık ettiği için verdiği bilgiler birinci elden kaynak değeri taşır.

Bu eser, Şeybânî Hân'ın 12 Şâban 914 (5 Aralık 1508) yılında Merv'den hareketle Kazak Seferi'ne çıkışından 3 Sefer 915 (28 Mayıs 1509) Meşhed Bozkırında konakladığı dört ayı aşkın süreç hakkında daha yoğun bilgiler vermektedir.

Huncî, bizzat Şeybânî Hân'ın huzurunda tanıklık ettiği gelişmeleri, güvenilir kişilerden işittiklerini kaleme almış, hikâye başlığı altında bazı şifâhi bilgileri kayda geçirmiş, megâzî kitaplarından ya da târih kitaplarından alıntılar aktarmış, kimi bilgileri de tevâtür yoluyla nakletmiştir. Bahsettiği konularla ilgili görüşlerini güçlendirmek için âyet ve hadislerden alıntılar yapmış ve konuları şiirlerle renklendirmiştir.

Kazaklar üzerine yapılan ilk iki seferi, Çağatay ve Moğol hanlıklarının yıkılışlarını da şifahi bilgilere dayandırarak aktarmıştır. Kazaklarla yapılan üçüncü sefere ise bizzat katılmış, yolda hastalanmış, savaşa bilfiil tanıklık edememiş olmasına rağmen olayları savaşa katılmış gibi aktarmıştır.

Şeybânî Hân'ın huzurunda âlimlerle yapılan toplantılar; bu toplantılarda ele alınan ilmî konular ve bu konulara dair yapılan nüktelerden elde ettiği bilgiler Rûzbihân el-Huncî'nin özellikle zikrettiği hususlar arasında yer alır.

Hastalandığı için yirmi sekiz Şevval 914 (1508) târihinde Arkuk Kalesi'nden Sığnâk'a geri dönen Rûzbihân, Kazak Savaşı'na fiilen katılamadığından bu konuda duyumlarını aktarmakla yetinmiştir.

Huncî'nin *Mihmân-nâme*'deki edebî gücü, dönemin usta şâir ve yazarlarıyla mukayese edildiğinde zayıf görünür. Zîra kendisi bir sanat olarak edebî kudretini göstermekten ziyade dînî düşüncelerini aktarmak için şiiri bir araç olarak kullanmıştır. Zaman zaman fikhî ve dînî konulara yer vermesi başta sultânlar olmak üzere muhatâplarını eğitmeye ve yönlendirmeye yöneliktir. Devrin kültürü gereği zaman zaman sultânlara mübâlağalı övgülerde bulunsa da onların icraatlarında İslâmî açıdan doğru ve yanlış gördüğü hususları zikretmekten çekinmemiştir. İslâm fikhını her zaman töre ve geleneklere öncelemiştir. Devlet düzeninin İslâm hukukuna uygun olması konusundaki hassasiyeti fetvalarına da yansımıştır. Şeybânî Hân'dan “zamânın imâmı ve halîfesi” diye bahsetmesi İslâm'ın ve Müslümanların himâyesi hususunda ondan beklentisini de ortaya koymaktadır.

Şeybânî Hân'ın huzurunda gerçekleşen ilmî toplantılarda Sünnî İslâm anlayışında taassup seviyesine varan görüşlerinin sebeplerini yine dönemin şartlarında aramak gerekir. Kızılbaş anlayışa sahip Safevîlerle yapılacak mücâdeleyi kâfirlerle yapılacak mücâdelelerle bir tutması, bir an evvel köklerinin kazınması gerektiğini ifâde etmesi; Safevîlerin Sünnî ekol karşısında geliştirdikleri yeni Safevî Şiası doktrini ve komşu Sünnî devletlerle giriştikleri karşılıklı siyasî rekabetin acımasızlığından kaynaklanmaktadır. Yaşanan kıtaller ve yağmalar iki toplumun fikrî önderlerini bu hususta daha hoşgörüsüz kılmış görünmektedir. Hatta Ubeydullâh Hân'ı, Özbeklerle aynı kökten saydığı Kazaklar üzerine seferden vazgeçirmeye çalışarak Safevîleri öncelemesi de bu sebeptendir. Ubeydullâh Hân'la yaptığı konuşmada Kazaklarla savaşmanın sıla-i rahim'e aykırı olduğunu, önceliğin Kızılbaşlarla savaşılması gerektiğini savunmuş, Ubeydullâh Hân onunla konuşup, onun fikirlerini değiştirmiş ve Kazaklarla savaşmayı “farz-ı ayn” kabul eden fetvalar vermekle düştüğü çelişki göze çarpmaktadır. Özellikle/Kızılbaş/Alevî kitleler aleyhinde devlet adamlarını kışkırtıcı tavır ve görüşleri Şeybânî Hân'ın da zaman zaman tenkidine uğramıştır.

Ruzbihân el-Huncî'nin bu derece Kızılbaş/Safevîlere düşmanlığına sebep olan etken; onun Akkoyunlu sarayında Sultan Yâkub'un yanında vak'anüvis olarak bulunması ve bu devletin yıkılışında Safevîlerin kullandıkları dînî argümanın ne derece büyük etki ettiğine tanıklık etmesi ve gelecekte İslâm alemine yaratacağı tehdidi sezmiş olmasından olabilir.

Siriderya'nın kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Kazaklarla mücâdeleler, Şeybânî Hân'ın Semerkant'a dönüşü, Meşhed ve Tûs'u ziyaretleri, ordusu, Özbek ve Kazakların durumu, gelenekleri, ülkenin kaleleri, nehirleri, dağları, bitki örtüsü hakkında çeşitli bilgiler sunan bu eser; Şeybânî Hânlığı'nın haricî siyaseti hakkında da bilgiler vermekte ve özellikle Kazak ve Kızılbaşlar târihi açısından da hayli önem arz etmektedir.

Huncî, gözlemlerini kaleme alma hususunda oldukça titiz olduğu gibi halk kültürünü yansıtan geleneklerden bahsetmeyi de ihmal etmez. Eserde birçok Farsça şiir ve beytin yanı sıra Şeybânî Hân'ın Türkçe yazılmış şiirleri de yer alır. İmam Rızâ için yazdığı kasîde, Ebcediyye Kasîdesinin yedi beytinin yer aldığı şiir ve bayram sabahını anlatan gazel de bunlar arasındadır. Rûzbihân el-Huncî, eserinde temsilcisi olduğu Şafîi mezhebinin, Şeybânî Hân ve Özbeklere bakış açısını da sergilemektedir. Tartışılan konular hakkında düşüncelerini açıkça, korkmadan ifâde edecek medenî cesârete de sahip görünmektedir.

Şeybânîler H. X. Asrın başlarından H.X. asrın sonlarına kadar Türk-İslâm târihinde önemli bir siyasî güç konumunda olmuşlardır. Özbek târihinde önemli bir mevkiye sahip olan Şeybânî Hân hakkında doğrudan bilgiler veren *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'ya dair çeşitli akademik çalışmalar mevcut olmasına rağmen onu bir bütün olarak ele alan ve tam metin çevirisi yapan çalışmalar eksiktir. Bu boşluğu doldurmak ve bilim dünyasına mütevazı da olsa bir katkı sunmak adına tercüme sırasında karşılaştığımız zorluklarla mücâdeleden vazgeçmedik. Tercümenin yanı sıra kitaptaki bilgilerden yola çıkarak Şeybânî Hân'ın kişiliğini, siyasetini, savaşlarını, cesâretini, ilmini, akrabalarıyla ilişkilerini, sosyo-ekonomik açıdan Kazak ve Özbeklerin

durumunu değerlendirmeye çalıştık. Gelişmeleri kronolojik bir düzen içerisinde vermeye gayret ettik.

Giriştiğimiz tercüme faaliyetini zorlaştıran hususların başında Hunc'nin Arapça, eski Farsça ve Türkçeye hâkimiyeti gelmektedir. Zîra metin arasında bütün bu dillerden kelimeler ve cmlerler serpiştirmiştir. Bazen cümlenin içerisinde Farsça kelimelerin aralarına Arapça ve Türkçe olduğundan kelimeyi Farsça zannedip saatlerce tarayıp sonuç elde edemediğimizde acaba Türkçe olabilir mi diye baktığımızda karşımıza Türkçe olduğu veya Arapça olduğunu görüyorduk. Yine konular arasında görüşlerini delillendirmek için yer verdiği âyet ve hadisler, fikhî ve itikâdî sahadaki görüş ve yorumları onun ilmi seviyesine nüfuz edebilmeyi gerçekten zorlaştırmaktadır.

Bütün bu niteliklerine rağmen eser, ele aldığı konulara yer verişi itibarıyla bir düzen ve bütünlükten mahrumdur. Kitabın başlarında dînî-fikhî konulara yer verildikten sonra tarihî olaylar ele alınmaya başlar, sonra şeybânî Hân'ın Kazaklarla mücâdelesine yer vermeden tekrar fikhî konulara girilir. Kitapta kronolojik bir düzen takip edilmeye çalışıldığı için konu bütünlüğü göz ardı edilmiş görünmektedir. Bazen bir yılın olayları başka bir başlığın içinde sunulmuş ve hadiseler birbirine karıştırılmış, ancak tarihilerin içinden çıkabileceği karmaşık bir hâle sokulmuştur. şifahi bilgiler de bu karmaşayı artırmış görünmektedir. Yazar savaşa giderken hastalanmış ve Sığnâk'a gitmek zorunda kalmış ve başından geçen hastalıkları ele almış, devamında ise konunun değiştiğini ve araya "Buhr'da bayram kutlamaları, zbek ordusunun tasvr, Bayram günü yapılan bir takım kutlama ile ilgili kültürel aktivitelerle ilgili konular, Sığnâk beldesinin tanıtımı, Eb'l-Hayr Hân'ın Sığnâk'taki mezarının özelliği, Kazak memleketinin soğuklarının ve kar yağışının şiddeti, Cniş Sultân'la savaş ve oğlu Ahmed Sultân'ın öldürülüşünü kapsayan bölüm, şeybânî Hân'ın yiğeni Ubeydullâh Sultân ve oğlu Tmr Sultân'nın savaşmaları, Cniş Sultânın ulusunun yağmalanması, Burunduk Hn ile savaş ve Tniş Sultânın ulusunun yağmalanmasını anlatan bölümler ve sultânların şeybânî Hn'a iltimasları ve şeybânî Hân'ın büyük

darbe alan orduyu tekrar savaşa yollamasının zikri” gibi konulardan sonra tekrar hastalığını anlatmaya devam ederek kitabın akışında sorun oluşturmaktadır.

Tercüme metinde görüleceği üzere “zamânın imâmı ve halîfesi” olarak nitelenen Şeybânî Hân hakkında dînî içerikli mübâlağalı övgüler oldukça fazladır. Ne var ki bu durum Huncî’ye mahsus bir tavır da değildir. Orta Çağların kültürel yapısı gereği ilim ve sanat dünyasında müteber bir mevki kazanmak isteyen şâir ve yazarlar, hükümdarlar ve yüksek bürokrasi arasında kendilerine bir hâmi bulabilmek için bu mübâlağalı övgüleri bir rüşvet-i kelâm kabilinden kullanıyorlardı. Metnin satır aralarında ve çoğu zaman örtülü (sanatlarla perdelenmiş) şekilde tenkitlerini de dile getiriyorlardı.

Bu eserden edindiğimiz bilgiler; Huncî’nin dînî, siyasî ve edebî yönünü ortaya koyması bakımından da son derece önemlidir. Bilindiği üzere Huncî’yi bu eseri yazmaya iten sebep, Şeybânî Hân’ı İran’da Sünnî İslâm anlayışını hâkim kılmaya teşvik etmektir. Kitabında bunu açıkça dile getirir. Ayrıca Huncî’nin bu eserde, Ehl-i Sünnet ekolünün Şafî mezhebine sıkı sıkı bağlı ve her zaman savunucusu olduğu göze çarpmaktadır. Kitapta yapılan ilmî sohbetlerde Huncî’nin derin hadis bilgisine ve yaptığı yorumlarda ictihad derecesine sahip olduğu da göze çarpmaktadır.

Şeybânî Hân’ın Buhârâ’da, Herât’ta ve gittiği yerlerde kurulan ilmî meclislerde hem devlet başkanı ve hem de müctehid gibi davrandığı gözlenmektedir. Şeybânî Hanlığının Sünnî-Hanefî mezhep ekolüne sahip olmalarının yanında, sorunlu meselelerde Şafî alimlerden de görüş alındığı ve bazı durumlarda Hanefî-Şafî fikhının birleştirildiği gözönüne sergilenmiştir. Değişik yerlerde, yüksek bürokrasinin ve üst düzey âlimlerin bulundukları toplantılarda ilmî meseleler tartışılıp âlimlerin görüşleri alınıyor; bu konuda Şeybânî Hân da görüş belirtiyordu. Toplantılarda sunulan her türlü sorun Kur’ân, hadis ve icmâ ile çözümlenmeye çalışılıyor eğer delil bulunamazsa sorun Cengiz Hân Yasası’na göre değerlendirilip çözüme kavuşturuluyordu.

Eserde şer'î olarak sonuçlanamayan mevzûlarda Cengiz yasalarının uygulanmaya konulması Şeybânî'nin şeriatla cengiz yasalarını birleştirip devleti yönettiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca Hânefi Şeybânî sarayında Şafii âlimi olarak bulunan Rûzbihân-i Huncî'nin o zaman mezhepler arası bağnazlığın Şeybânî Hânlığında pek görülmediği ve Şeybânîlerin Ehl-i Sünnet mezheplerin tümüne karşı açık olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Kendisi On iki İmam'a saygı ve sevgi beslemekle beraber Şia'nın zaman içerisinde özellikle de Şeyh Haydar zamanından sonra siyasîleşip İslâmî çizgiden uzaklaştığını ve bazı sahabelere ve Peygamberin eşlerine hakareti bir inanç unsuru haline getirdiklerini vurgulamakta ve Huncî'nin Şiî/Kızılbaş/Alevî topluluklara karşı sert düşüncelerinin bir diğer nedeni haline gelmektedir. Hatta bu sebeple birçok yerde onları fâsık, kâfir, zındık diye nitelemekten çekinmemiş; sapıklık ve dalâlet yolunu tutarak İslâm dışına çıktıklarına hükmetmiştir. Ona göre asıl tehdit, Kazaklar değil Safevîlerdir. Öyle ki bu, “kâfirlerle yapılacak mücadeleden bile daha elzem ve faziletlidir. Zîra ilki (Kazaklarla mücadele) “farz-ı kifâye”, ikincisi (Safevîlerle mücadele) “farz-ı ayn”dır, diyebilecek kadar fetvasında aşırıya kaçmıştır.

Huncî, eserinde üç kola ayırdığı Özbeklerin hepsinin Cengiz Han soyundan geldiklerine ve kardeş olduklarına vurgu yapmakta, buna rağmen birbirleriyle iktidar mücadelesine girişip kardeşinin malını yağmalamalarını da sert bir şekilde tenkit etmektedir.

Şeybânîlerin komşusu olan Kazaklar ve Tîmûrlular hakkında verdiği bilgiler de ayrıca kıymetlidir. Kazakların sosyal ve siyasî hayatı, dînî anlayışı hakkında son derece önemli birinci elden bilgiler verir. Şeybânî Hân'ın kendi devletini kuruncaya kadar başından geçen olaylardan, gençlik yıllarından, yaptığı savaşırlardan ve siyasî faaliyetlerine de özet olarak değinir.

Mihmân-nâme'de ayrıca yine çok önemli fikhî meseleler âlimlerin huzurunda tartışılmış ve çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda o dönem tartışılan

fikhî konuların neler olduğu ve çözümleri konusunda bizlere bilgiler sunması bakımından önem taşır.

Orta Asya Türklerinin önemli bir yiyecek maddesi olan at etinin ve sütünün o dönem Türkler arasında çok önemli besin maddesi olarak tüketildiğini anlıyoruz. Metinde at etinin ve at sütünden olan kımızın helâllüğünü savunur ve bu hususta derin tesbitlerde bulunarak görüş belirtir. Bazı âyetleri de buna delil olarak takdim eder ki metin içerisinde değinilmiştir. Bu konunun hâlâ kesin bir çözüme kavuşturulamamış olduğu düşünülürse Huncî'nin görüşlerinin güncel tartışmalara da ufuk açabileceği düşünülebilir.

Kazaklar üzerine yapılan seferlerde kendi yaşadığı hastalıklar ve onların tedavisine dair verdiği bilgiler, alanın uzmanlarına geleneksel tıp ve özellikle hacemat tedavisi hakkında değerli bilgiler sunar.

Şeybânî Hân'ın siyasî ve askerî liderliği; binicilik, spor ve avcılıktaki ustalığı; ilme ve ilim meclislerine verdiği özel önem, meclislerde ilmî ve siyasî tartışma ve alınan kararlar *Mihmân-nâme*'nin mevzûları arasındadır.

Rûzbihân el-Huncî, Şeybânî Hân'ın İmam Rızâ ve diğer din büyüklerinin türbelerine gerçekleştirdiği ziyaretlere de değinmiştir. İmam Rızâ'nın türbesine gerçekleşen ziyaret, orada halkın karşılama töreni, kılıç merasimi ve Sultân'ın Sünnî İslâm halîfesi olarak anılması oldukça canlı tasvir edilmiştir. Ayrıca kabir ziyaretleri konusunda o günkü âdâp ve geleneklerden de bahsetmekte olup Şia açısından önemli konuma sahip olan İmam Rızâ'nın o günkü Sünnî camiada da ne kadar değer gördüğü açıkça eserde dile getirilmesi bakımından önem arz etmekte olup İmam Rızâ türbesi (Meşhed)'nin kutsal sayıldığını anlatması bakımından da önemlidir.

Şeybânî Hân'ın yaptırdığı saraylardan, köprülerden ve imâretlerden bahsederek o dönem mimarisi ve de sanat târihi araştırmaları için son derece önemlidir.

Özellikle Seyhun ve Ceyhun nehirleri hakkında verdiği bilgiler, Türkistân'ın bitki örtüsü ve iklim şartlarına dair açıklamaları, şehirler ve diğer yerleşim yerleri hakkındaki ifâdeler, liman şehirleri ve ticârî açıdan gelişmiş yerler, çiçek florasıyla

meşhur Kâni Gül Yaylası'na dair betimlemeler coğrafya ilmine ufuk açarken Şeybânî Hân'ın burada yaptırdığı devasa saray da yine sanat târihçileri açısından değer taşır.

O günkü bayram kutlamalarında yapılan etkinliklerden, halk arasında meşhur olan oyunlardan, padişahların merasimlere katılmasından, kullanılan atlardan, silahlardan ve sunulan ikramlardan bahseden kısımlar da kültür târihi açısından dikkate değerdir.

İslâm târihinde 'Amr b. Âs'ın Mısır seferi sırasında karşılaştığı spor müsâbakası oyunu olan "Polo"nun o zamanlar devlet büyükleri arasında oynandığı bilgisine rastlamaktayız.

Kitapta Şeybânî Hân'ın Cengiz Hân'a kadar soyunun zikredilmesinin yanı sıra, Şeybânî'nin kendi kişiliğinden de bahsedilmektedir. Onun bilim adamı, sanatkâr ve düşünörlere değer veren, kendisi de sanatkâr ruhlu bir padişah olduğu, *-Mihmân-nâme'*de sık sık zikredildiğı üzere- huzurunda düzenlenen ilim meclislerinde gerek katılımcılara gösterdiği ilgi gerekse de bizzat kendi okuduğı şiirlerden, dile getirdiğı görüşlerden anlaşılmaktadır. Bayındırlık hizmetleri ve tarım konusundaki gayretleri de onun liderlik özelliklerini ortaya koymaktadır.

*Mihmân-nâme-i Buhârâ'*da çeşitli âlim ve yöneticilerin isimlerine yer verilmesi kitaba ayrıca bir değer kazandırmaktadır. Türkistân'ın önde gelen âlimlerinden Seyyid Şemsüddin Muhammed el-Arabi'l Yemenî el-Hazramûtî, bu isimlerden biridir. Ayrıca ilim meclislerinin aranan ismi Şeyhülislâm Hâce Ebû'n-Nasr Pârsâ, Hicâz'ın büyük tâcirlerinden Hâce Şemseddin Muhammed İbni'z-zamân, Fazlullâh Rây Bey, Dîvân sorumlusu Semerkandî Bey, Şâir ve Tabîp Zâirî, güzel sesli Mevlânâ Haydar Sabrâmî, Mevlânâ Hâfız Hacı gibi daha pek çok âlim ve yöneticiden bahsedilmektedir.

Özellikle yer adlarından bahsederken pek tanınmamış şehir adlarına ve yeni terimlere rastlamaktayız. Örneğin "Cehcehe", "Begâzî-deh", Çehâr-ı Cûy (Çârcûy), Kâni Gül vb. adlarını zikredemediğimiz pek çok yer adı, kelime, terim, eski Türkçe ve lehçeleri hakkında bilgiler filologlar ve târihçiler açısından son derece kıymetlidir.

Karşılaştığımız tesbitlere gelince; Yavuz Sultan Selim ile Şâh İsmâîl'in savaşının geçtiği bölge olarak bildiğimiz Van'da bulunan Çaldıran Ovasının olmadığını aslında zikredilen Çaldıran'ın İran'ın Hoy kentine yakın "Siyahçeşme" de yer alan Çaldıran olduğu ve aralarında yaklaşık 150 km fâsıla bulunmakta olduğu da tesbitlerimiz arasındadır.

Sütûde'nin ve çeşitli eser ve makalelerde yer alan "Bu eser Şeybânî Hân'ın Hânlığının 14 aylık dönemini konu alır" görüşü yanlıştır.

- a- Kitabın yazılışına Şevvâl 914 (Ocak-Şubat 1508) başlanmış ve Cemâdiyelûlâ 915 (Eylül 1509) yılında bitirilmiş olan 7 aylık bir sürede yazılmış olduğunu "Mihmân-Nâme-i Buhârâ Kitabı" başlığında Huncî kendisi ifâde etmektedir.
- b- İçerik olarak bu eser daha çok Şeybânî Hân'ın Merv'den yola çıkıp Kazak Seferi'ne yöneldiği günden Meşhed Bozkırı'nda ikâmet ettiği güne kadar geçen dört ayı aşkın sürede oluşan siyasî, tarihî, ilmî ve sosyal olayların yoğunlukla anlatılan konular olduğu dile getirilmiştir.
- c- Ruzbihân'ın kitapta verdiği ilk târîh Rebiyülevvel 914 (Temmuz 1508) ile kitabın tamamlanış tarihi olan Cemaziyelevvel 915 (Eylül 1509) karşılaşılan son tarih aralığı 14 aylık süre olduğundan kitabın konularının bu tarihler arasını kapsadığı görüşü Sütûde tarafından ortaya atıldığından onun görüşünü baz alan Türk araştırmacılar da sürekli bu târîh aralığından kitabın bahsettiğini yazmışlardır. Lakin kitap sadece bu tarihler arasında geçen olayları ele almamakta, çok eski tarihlerden de içerik olarak bahsetmektedir. Kitapta Eyyüp (a.s)'dan, Hz. Ömer'den ve sahâbelerden de bahsedilmektedir. Kitap Şeybânî Hânlığının 14 aylık döneminden hatta yoğunluk bakımından hanlığın dört aylık dönemini ele aldığı da tespitlerimiz arasındadır.

Mihmân-nâme-i Buhârâ'da sayfa 190 da bazı yerlerin fethinde geçen dokuz yüz on târihi Sütûde *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 364'de yanlış olduğunu ve buraların fetih târihinin H.913 yılı olduğunu yazmaktadır. Araştırmalarımıza göre *Ahsenü't-Tevârih*

s. 141’de H.914 yılında Bistâm alınmıştır yazmaktadır. O zaman târih H.914 yılı olmalıdır, H.913 değil.

Bazı isimlerin özellikle Şeybânî Hân’ın üvey amcaları olan Kücem ve Sevinc sultânların çeşitli şekilde yazıldığı kanısına vardık. Örneğin Kēcüm, Kücem (کوجم), (کوجونجی) Sultân Türkçe kaynaklarda Kēcüküncü, Kēcüküncü; (سونج), (سونجک) Sevinc veya Sevincek, Sultân’ın ise Süyünç, Sunc gibi okunduklarına ve kaynaklarda farklı geçtiklerini gözlemledik.

İslâm Ansiklopedisinde, “Şeybânî Hân” adlı makalede yer alan Şeybânî Hân’ın ölüm tarihi 29 Şaban 916 Cuma değil, 1 Ramazan 916 Cuma günü olmalıdır.

(Ârif) Ebû Sa’îd Fazlullâh b. Ebû’l-Hayr’ın mezarı konusunda İslâm Ansiklopedisinde yer alan Tahsin Yazıcı’ya ait makalede geçen “Mihene, Meyhene” yer adında eksik yazılımın olduğu düşüncesindeyiz. Bu yerin Hâverân’ın köylerinden olduğu, Merv çölünde Horasan’ın Serahs ve Ebîverd’in arasında bulunduğu aslında “Mîhenî, Mîhene, Meyhene, Mehne, Mihne” olarak yazıldığına rastladık. Ayrıca bu makalede geçen “Havran”ın yanlış olduğu aslında Ebîverd’in diğer adı olan “Hâverân” olarak yazılması gerektiği kanaatindeyiz.

İslâm Ansiklopedisinde zikredilen “Begüm” maddesi için (Hindistan’da Bâbürr ve halefleri devrinde (1526-1858) hükümdarların anne, kız kardeş ve dul kadınları gibi aile fertlerine verilen unvan) zikredilen bilgide yer verilen tarihten önce de Türk yöneticilerin eşleri, anneleri ve aile fertleri için bu unvanın kullanıldığı bu eserde ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca araştırmalarımızda rastladığımız Rûzbihân-i Huncî’nin hocalarından olan Pîr Cemâl Erdistânî’nin mezarının ölüm yeri noktasında da karışıklık bulunmaktadır Ümid Surûrî’ye göre, Meclis-i Şû’rây-i İslâmî kütüphânesinde bulunan “Şerh-i Ahvâl ve Mu’arrifi-yi nushe-i Hattî ez külliyyât-i âsâr-i Pîr Cemâl Erdistânî”, Peyâm-i Baharistân HŞ.1388, S.4, s.109-119’da Mezarının Pîr Murtezâ Ali Erdistânî’nin türbesinin kenarında, Erdistân’ın Fehre bölgesinde Mescid-i Sefid-i Serdeşt’te olduğu bilgisi yer almaktadır. [Bu bilgi doğru olmayabilir çünkü ed-

Dav'ü'l-lâmi ' li-ehli'l-(ebnâ'i a'yâni 'ulemâ'i) karni't-tâsi, C. VI, s. 171, kitabında Rûzbihân'ın hocası "Cemâl'i" Urşelim'de defnettiğini belirtmektedir.] Şuana kadar İslâm Ansiklopedisinde de bu konuyla ilgili her hangi bilgi bulunmamaktadır.

Ayrıca eserde Süyünç Hâce'den kasıt Muhammed Şeybânî'nin amcasıdır. "سلیل" cümlesinde yer alan "سلیل" kelimesi erkek çocuk anlamına geldiği gibi nesil anlamına da gelmektedir. Şeybânî'nin Muhammed Süyünç adında oğlu var (İslâm Ansiklopedisi, "Şeybânî" maddesine) denilmektedir, fakat *Mihmân-nâme-i Buhârâ*'da ise bu ada Şeybânî'nin amcası olarak rastlamaktayız oğlu olarak değil. Rûzbihân'ın şiirinde de belirtildiği gibi amcası Süyünç Hâce Sultândır. Bkz. *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s.123 ve 125. Ayrıca "Sultân Hâkanın oğlu"ndan kasıt Ebü'l-Hayr'ın oğlu olduğu için olabilir. Ebü'l-Hayr Hân, Uluğ Bey'in kızı Râbia Sultân ile evlenmiş, bu evlilikten Süyünç ve Köçküncü Sultân doğmuştur.

Abdülkadir Macit, "Şeybânî Hanlığı (1500-1599)", s. 203'de valilerin atamaları ile ilgili yazdığı bilgilerde yanlışlık olduğu kanaatindeyiz. Karşî vilayetinin Emir Âşık'a verildiği görüşü yanlış olup Karşî Muhammed Timur'a verilmiş, Küçüm Sultana sadece Şaş vilayetinin değil Taşkent vilayetinin de verildiği ve Emir Aşık'a Türkistan beldelerinin çoğunun hakimiyetinin verildiği *Mihmân-nâme*'de yer almaktadır.

Rûzbihân el-Huncî'nin Şevval 914 (1508) yılında Buhârâ'da başlayıp bir cüzünü tamamladığı, kalanını ise çeşitli şehirlerin ardından 23 Cemâziyelevvel 915 (1509) yılında Herât saray yurdunda tamamladığı *Mihmân-nâme-i Buhârâ* gerek kaleme alındığı devrin siyasal, sosyo-kültürel ve ekonomik durumu yansıtması, gerekse dönemin hükümdarı Şeybânî Hân'ın saltanatı ve karakteri hakkında verdiği bilgilerle Türk-İslâm târihinde önemli bir eser olarak ilgiyi hak etmektedir.

Ruzbîhân Huncî çeşitli diller bildiğinden eserde farklı dillere ait kelimeler serpiştirdiğinden tercümede çok zorlanılmış, saatlerce araştırılmış sonunda farklı bir dile ait olduğu anlaşılmış ve bize büyük bir zaman kaybı yaratmıştır. Ayrıca eserin cümlelerinin dili çok ağırdır. Kitabın tercümesinde iyi bir cümle oluşturabilmek için

Arapça, eski Farsçanın yanı sıra eski Türkçenin de bilinmesi gerekmekte ve ayrıca kelimelerinin işâret ettiği her bir anlamı da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Kitabın dilini ağırlaştırıp tercümeyi zorlaştıran hususlar arasında farklı lisânlara hâkimiyetin gerekliliği kadar konuların çeşitliliği de rol oynamıştır. Fıkıh, îtikad, tefsir, ahlâk gibi dînî ilimlerin yanı sıra târih, sanat târihi, coğrafya, edebiyat, felsefe hatta tıp bilimlerine dair hususlar eserde yer bulmuştur. Tercüme çabamızdaki hatâların bütün bu alanlardaki nüfuz eksikliğinden kaynaklandığını itiraf ederiz. Ancak ilmin de böyle mütevazı adımlar ve bu adımların yapıcı tenkitlerle düzeltilmesi sûretiyle daha ileriye taşındığı unutulmamalıdır. Bazı kelimelerin hangi dile ait olduğunu tespit için sözlükler arasında saatlerce zaman geçirdiğimizin bilinmesini isteriz. Bu sebeple muhtemel hatta muhakkak hatâlarımızın düzeltilmesi hususunda yardımcı olunacağını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail: “Hândmîr”, **DİA**, TDV, C. XV, İstanbul, 1997, s. 550-552.
- Aka, İsmail: “Tîmûrlular”, **DİA**, TDV, C. XXXXI, Ankara, 2012, s. 173-177.
- Algar, Hamid: “Muhammed Pârsâ”, **DİA**, TDV, C. XXX, İstanbul, 2005, s. 563-565.
- Algar, Hamid: “Nakşibendiyye”, **DİA**, TDV, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 335-342.
- Algar, Hamid ve Ali Alparslan: “Hüseyin Baykara”, **DİA**, TDV, C. XVIII, İstanbul, 1988, s. 530-532.
- Alqudah, Zahir: “es-Siğnâkî’nin “en-nihaye fî şerhi’l-hidâye” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi (taharet ve namaz)”, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Orhan Çeker.
- Alışık, Gülşen Seyhan: “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî’nin Yaşamı ve Yavuz Sultân Selim Han’a Yazdığı Türkçe Manzum Yakarışı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. 4, Aralık 2005, s. 61-78.

- Alışık, Gülşen Seyhan: “Şeybâniler Dönemi İçin Kaynak Araştırmaları: Mihmân-nâme-i Buhârâ, I”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. I, No: 1, Kasım 2004, s. 118-140.
- Alpargu, Mehmet: “Şibani Muhammed Han ve Özbek Hanlığının Yükselişi”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C. VIII/4, Ankara, 1992, s. 115-142.
- Alpargu, Mehmet: “Türkistân Hanlıkları, Özbekler ve Özbek Hanlıkları, Terimler ve Özbeklerin Menşei”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. VIII, Ankara, 2002, s. 957-1045.
- Alparslan, Ali: “**Ali Herevî Mir**”, **DİA**, TDV, C. II, İstanbul, 1989, s. 397-399.
- Alparslan, Ali: “**Şeybânî Hân’ın Türk Kültür Târihindeki Yeri**”, I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, (İstanbul, 15-20 Ekim 1973): **Tebliğler Dergisi**, I, **İstanbul, 1979, s. 1-6.**
- Altier, Semiha: “Bir Sanat Hamisi Olarak Muhammed Şîbân Hân ve Mâverâünnehir’deki Kültür Politikası”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. V, Aralık 2008, s. 143-162.

- Altier, Semiha: “Şiban Hân Dönemi 1500-1510 Özbek Kitap Sanatı”, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Serpil Bağcı, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Târîhi Ana Bilim Dalı, Ankara, 2007.
- Altıkulaç, Tayyar: “İbnü’l-Bârîzî”, **DİA**, TDV, C. XX, İstanbul, 1999, s. 525-526.
- Altungök, Ahmet: “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, **Târih İncelemeleri Dergisi** C. XXIX, S. 2, 2014, s. 445-487.
- Anay, Harun: “Devvânî, **DİA**, TDV, C. IX, İstanbul, 1994, s. 257-262.
- Ansârî, A. S. Bazmee: “Cezerî, Muhammed b. İbrâhim”, **DİA**, TDV, C. VII, İstanbul, 1993, s. 506-507.
- Aslanov, Vakıf: **Jeab.Chardin ve Seyahatnâmesi**, (çev.) Muhammet Kemâloğlu, Aran Erdebili, Doğu Araştırmaları <<https://dergipark.org.tr/tr/pub/doguedebiyati/iss> s.114.(Erişim târihi, 23.04.2020).
- Avcı, Casim: “Hilâfet”, **DİA**, TDV, C.XVII, İstanbul 1998, 539-546.

- Aydınlı, Osman: **İslâm Düşüncesinin Ana Merkezleri, Mâverâünnahir**, Haz. İsmâil Kurt, Seyit Ali Tüz, 1. bs., İstanbul, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, Ensâr Neşriyat, 2019.
- Aytekin, Ârif: “Ashâbü’l-Yemîn” **DİA**, TDV, C. III, İstanbul, 1991, s. 472.
- Barthold, Wilhelm: **İslâm Medeniyeti Târîhi**, Çev. M. Fuat Köprülü, 6. bs., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Belhî, Mahmud b. Emîr Vâlî: **Bahrü’l-Esrâr fî Menâkibü’l-Ahbâr**, düz. Hâkim Muhammed Sa‘id, Seyyid Mu‘înu’l-Hak, Ensâr Zâhid Hân, Karaçi, Pakistan Historikal Sisâyet, 1984.
- Benâî, Kemâlû’d-dîn Ali Molla: **Şeybânî-nâme**, Haz. Âdil Perviz, Kyoto, yayınevi, 1997.
- Bibî, İbn: **el-Evâmirü’l-Alâ’iyye fî’l-Umûri’l-Alâ’iyye**, (Selçuknâme), çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Budak, Mustafa: “Ebü’l-Hayr Hân”, **DİA**, TDV, C. X, İstanbul, 1994, s. 325-326.

Bursevî, Muhammed b. Ali: **Evzehu'l Mesâlik ilâ Mâ'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik** (Sipâhîzâde Mehmed), haz. İlhami Danış, ed. Ziya Yılmaz, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi (Tüba), 2019.

Ca'feriyân, Resûl: “Fazl b. Rûzbihân-i Huncî ve Girayış-i Mezhebiy-i û”, Şerh-i Hâl-i Fazl b. Rûzbihân-i Huncî, **Makâlât-i Târîh-i**, C. II, Qum, HŞ 1379.

Ca'feriyân, Resûl: “**Tercüme-i Risâle-i Hidâyetü't-Tasdîk İlâ Hikâyeti'l-Harîk**” (ez Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî 927). Mîkat-ü Hac.
http://miqat.hajj.ir/article_37334.html (Erişim târihi, 22.02.2020).

Câmî, Nureddîn Abdurrahmân: **Nefehâtü'l-üns Min Hazarâti'l-Kuds**, s. 246-247, <http://www.sufi.ir/books/download/farsi/jami/nafahat-jami.pdf>, (Erişim târihi, 23.10.2020).

Ceyhan, Semih: “Ubûdiyyet”, **DİA**, TDV, C.XXXXII, İstanbul 2012, s.33-34.

Cunâbidî, Mirzâ Beg b. el-Hasan: **Ravzâtu's-Safevîyye**, thk. Ğulâm Rızâ Tabâtabâ-yî Mecd, Tahran, İntişârât-ı Bünyâd-i Mevkûfât-i Doktor Mahmud Efşâr, 1378.

Cüveynî, Alâuddîn
Atâulmülk b. Bahâu'd-dîn
Muhammed:

Târîh-i Cihân-Guşây-i Cüveynî, tahkik.
Muhammed Kazvînî, Tahran, Müessesese-i İntişârât-i
Nigâh, 1391.

Çağlar, Necmettin:

Fenârî-Zâde'nin "Kitâbu'l-Fusûl'u ve Osmanlı Tıp
Eğitimindeki Yeri" **Basılmamış Doktora Tezi**,
Danışman, İbrâhîm Başağaoğlu, İstanbul 2004.

Çelebi, İlyas:

"Gayb", **DİA**, TDV, C.XIII, İstanbul 1996, s.404-
409.

Çelebi, İlyas:

"Kelime-i Şehâdet", Ek-2, **DİA**, TDV, gözden
geçirilmiş 3. Basım, s.36-37.

Çelebi, İlyas:

"Ye'cûc ve Me'cûc", **DİA**, TDV, C. XXXXIII,
İstanbul 2013, s.373-375.

Çelik, M. Bilal:

"Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli
Vakayinâmeleri" **History Studies: International
Journal of History**, C. 4, S. 2, July 2012, s. 95-119.

Çelik, Remziye:

Fazlullah Ruzbihân el-Huncî'nin "Mihmân-nâme-i Buhârâ" adlı eserinin tercüme, tahlil ve değerlendirmesi, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Prof. Dr. Nurettin Gemici, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Târîhi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi, İstanbul 2021.

Çelik, Remziye:

“Reşîdü’l-dîn el-Hemedânî ve Câmiu’t-Tevârîh”, Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Danışman, Doç. Dr. İlyas Topsakal, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Târihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi, İstanbul 2016.

Çetinkaya, Nihat:

Kızılbaş Türkler, Kum Saati Yayınları, İstanbul, Ekim 2004.

Çini, Nihat:

“Şeybâniler (Şeybânî Özbek Hânlığı)”, Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Danışman, Zekiye Tunç, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Târih Ana Bilim Dalı, 2019.

Çınar, Gülay Karadağ:

“Safevî Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlının Tesiri 1524-1630”, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Mustafa Eravcı, Afyonkarahisar Üniversitesi Târih Anabilim Dalı, 2011.

Derviş, Mahmud Ahmed:

“el-Kenâisü’l Kıbtıyye fi’l ‘Asri’l Fâtimî”, 2007/1428,
<http://www.wata.cc/forums/showthread.php> (Erişim târihi, 10.06.2021)

Devellioğlu, Ferid:

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Haz. Aydın Sami Güneyçal, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 1998.

- Dihhudâ, Ali Ekber: **Lügatnâme**, Haz. Muhammed Mû'în ve Seyyid Ca'fer Şehidî, Tahran, Müessese-i Lügatnâme-i Dihhudâ, Müessese-i İntişârât ve çâp-i dânişgâh-i Tahran, 1377.
- Dönmez, İbrâhîm Kâfi: “İcmâ”, **DİA**, TDV, C.XXI, İstanbul 2000, s. 417-431.
- Dûğlat, Mirzâ Muhammed Haydar: **Târîh-i Reşîdî**, Araş. Abbâskulî Gaffârî Ferd, Tahran, Merkez-i Pejûhişi-yi Mîrâs-i Mektûb, 1383.
- Durmuş, Edâ: “Eski Türklerde Askerî Yapı”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, C. 4, S. 1, s. 87-101.
- Durmuş, İsmâil: “Hasr”, **DİA**, TDV, C.XVI, İstanbul 1997, s.392-393.
- Durmuş, İsmâil: “Teşbih”, **DİA**, TDV, C. XXXX, İstanbul 2011, 553-556.
- Durusoy, Ali: “eş-Şemsiyye”, **DİA**, TDV, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 530.
- Efendioğlu, Mehmet: “Sahâbe”, **DİA**, TDV, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 491-500.
- Efendiyev, Oktay: **Âzerbaycân Safevî Devleti**, Bakü, Şark-Garp, 2007.

- Efendiyeve, Oktay: “Sultân II. Bayezid ve Şâh İsmâil”, **XIII. Türk Târih Kongresi**, C. III/1. Kısım, Ankara, TTK, 2002, s. 89-95.
- Emecen, Feridun: “I. Selim”, **DİA**, TDV, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 407-414.
- Era, Ahmet Cüney: “Geleneksel Harman Tuğlası ve Üretimi”, **Mesleki Bilimler Dergisi**, C. 2, S. 2013, s. 61-70.
- Erşâhin, Seyfettin: **Akkoyunlular, Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Târih**, Ankara, Bizim Büro Basımevi, 2002.
- Gazzâlî, Ebû Hamid: **Minhâcü'l-Âbidîn ila Cenneti Rabbi'l-Âlemîn**, (Cennete Doğru-Yedi Geçit), Tahkik. Abdülkadir Mekkî, Çev. Ali Kaya, Haz. İbrâhîm Tozlu, İstanbul, Semerkant, 2001.
- Gedik, Ümit: “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin Mihmân-nâme-i Buhârâ'sı (İnceleme-Çeviri)” Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Tez Danışman, Derya Örs, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 2012.

- Gökalp, Haluk: “İslâm Felsefesinin ve Kelâmının Dîvân Şiirine Yansımaları: Tevhid Kasîdelerinde İsbât-ı Vâcib”, **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul 2006, s. 47-81.
- Gündoğdu, Abdullah: “Şiban Hân Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, **Türkler Ansiklopedisi**, Neş. Hasan Celal Güzel vd., C. VIII, Ankara, 2002, s. 606-616.
- Gündüz, Tufan: “Safevîler”, **DİA**, TDV, C. XXXV, İstanbul, 2008, s. 457-459.
- Habîbî, ‘Abdülhay: **Târîh-i Afganistân ba‘dez İslâm**, (Mu‘temil-i ber ovzâ‘i siyasî-idârî-fikrî-ictima‘î-iktisadî der du karn-i evvel-i hicrî tâ hudûd-i 200‘i hicrî) Tahran, Nâşir: Efsûn, 1382.
- Hadîdî: **Tevârîh-i ‘Âl-i Osman** (1299-1523), Haz. Necdet Öztürk, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.
- Halaçoğlu, Yusuf: “Fesâh”, **DİA**, TDV, C. XII, İstanbul 1995, s. 412.
- Hâlet, Ebû‘l Kâsım: **Şâhân-i Şâ‘ir: Ehvâlât-i şâhân ve şâhzâdegân-i suhanver ve ba‘zî şu‘erây-i derbâr-i ânân ve ber gozîde-i eş‘ari ânân**, Tahran, İntişârât-i ‘İlmî, 1346.

Hamedânî, Reşîdüddin
Fazlullâh-î:

Câmi‘u’t-Tevârîh, Thk. Muhammed Rûşen, Tahran,
İntişârât-ı Mîrâs-ı Mektûb, Tahran, 1387.

Hamevî, Yâkut b. Abdullah
er-Rûmî:

Mü‘cemü’l-Büldân, C. I, Sâzumân-ı Mîrâs-ı
Ferheng-i Keşfer, Tahran, 1380.

Hândmîr, Gıyâsüddîn b.
Hâce Hümâmiddîn
Hüseynî:

Düstûrû’l-Vüzerâ’: **Şâmil-i ahvâl-i vuzerâ-i İslâm
tâ inkırâz-i Teymûriyân 914**, Haz. Sa‘id Nefisî,
Tahran, İntişârât-ı İkbâl, 1355.

Hândmîr, Gıyâsüddîn b.
Hâce Hümâmiddîn
Hüseynî:

Târîh-i Habîbü’s-siyer fî shbâr-ı efrâd-i beşer,
Haz. Celâleddîn Hümâyî, C. III, IV 4. bs., Tahran,
İntişârât-ı Hayyâm, 1380.

Herevî, Emîr Sadreddîn
Sultân İbrahim Emînî:

**Fütûhât-i şâhî târîh-i Safevî ez âğâz tâ sâl-i 920
H/K**, Haz. Muhammed Rızâ Nesîrî, Tahran,
Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1383.

Harman, Ömer Faruk:

“İrem”, **DİA**, TDV, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 443.

Hatipoğlu, İbrâhîm:

“Mesâbihu’s-Sünne”, **DİA**, TDV, C. XXIX, Ankara,
2004, s. 258-260.

Hayit, Baymirzâ:

Türkistân Devletlerinin Millî Mücadeleleri Târîhi,
Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995.

- Huncî, Fazlullâh b. Rûzbihân: **Mihmân-nâme-i Buhârâ: Târîh-i Padişâhi-yi Muhammed Şeybânî**, Haz. Menûçehr Sütûde, 2. bs., Tahran, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Tahrân, 1976.
- Huncî, Fazlullâh b. Rûzbihân el-: **Sülûkü'l-Mülûk: Destûr-i Hükûmet-i İslâmî**, Haz. Muhammed Nizâmuddîn'in ve Mahmud Gûs, Hindistan 1966.
- Huncî, Fazlullâh b. Rûzbihân: **“Vesîletü'l-Hâdem ile'l-mahdûm: der şerh-i salavât-i çârdeh ma'sûm”**, Qom, Ensâriyân, 1375, <https://www.ghbook.ir/index.php?nam>, (Erişim târihi, 13.04.2020).
- Huncî, Muhammed Emin: **“Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî”**, **Ferheng-i İran Zemîn**, No: 4, 1335, s. 173-184.
- Hunsârî, el-İsfahânî, Mirzâ Muhammed Bâkır el-Mûsevî: **Ravzâtü'l-Cennât fî ahvâlî'l 'ulemâ-i ve's-sâdât**, C. I, II, VI, Qum.
- İktidârî, Ahmed: **“Sütûde ve âsâr-i sûtûdeiş, Mihmân-nâme-i Buhârâ eser-i Fazlullâh Rûzbihân-i Huncî”**, **Îrân Şinâsî**, S. 50, Tabistân, 1380, s. 362-364
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm: **Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Haz. İrec Efşâr, C. I, Tahran, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1340.

- İzzedî, Hüseyin: “Endişe-i Siyâsi-yi Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî”, **Keyhân-i Endişe**, 1370, s. 39.
- İzzedî, Hüseyin: “Fâzlullâh b. Rûzbihân-i Huncî ve şeri‘atnâme nevîsî der karn-i nuhûm”, **Târîh-i İslâm**, C. XXXVIII, Defter-i Tebligât-i İslâmi-yi Hoze-i İlmiyye-yi Qom, s. 3-28.
- Kafalı, Mustafa: “Altın Orda Hânlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, No: 2085, 1976, s. 45-46.
- Kafalı, Mustafa: “Cuci Sülalesi ve Şubeleri” **Târih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ekim 1970, s. 1-15
- Kafalı, Mustafa: “Ebûlgazi Bahâdır Hân”, **DİA**, TDV, C. X, İstanbul, 1994, s. 358-360.
- Kafalı, Mustafa: “Batu Hân”, **DİA**, TDV, C. V, İstanbul 1992, s. 208-210.
- Kafalı, Mustafa: “Özbek Hân”, **DİA**, TDV, C. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 107-109.
- Kallek, Cengiz: “Casus”, **DİA**, TDV, C. VII, İstanbul, 1993, s. 166-169.

- Kallek, Cengiz: “Hâvi’s-Sagîr” **DİA**, TDV, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 535.
- Kandemir, M. Yaşar: “el-Câmiu’s-Sahîh”, **DİA**, TDV, C. VII, İstanbul, 1993, s. 124-129.
- Kandemir, M. Yaşar: “Ebû Katâde”, **DİA**, TDV, C. X, İstanbul, 1994, s. 174-175.
- Kaplan, Yunus: “Fazlullâh Ruzbihân Huncî’nin Sülûku’l-Mülûk Adlı Eserinde İmâmet ve Siyâset”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 2014, s. 442, dergipark.gov.tr, (04.12.2020).
- Karaca, Behset: “Safevî Devleti’nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri”, **Türkler**, C. IX, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 409-418.
- Karaismailoğlu, Adnan: “Bedâiyu’l Vakâyi” **DİA**, TDV, C. V, İstanbul, 1992, s. 297.
- Karaismailoğlu, Adnan: “Benâî”, **DİA**, TDV, C. V, İstanbul, 1992, s. 429.

Karasoy Yakup: “Şiban Hân Divânı” (İnceleme-Metin-Dizin Tıpkıbasım), Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Ahmet Bican Ercilasun, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.

Karasoy, Yakup: “Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Hân’ın Bilinmeyen Üç Şiiri”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, No: 13, Konya, 2003 s. 105-114.

Kazvînî, Bûdak Munşî: **Cevâhiru’l-Ahbâr bahş-i târîh-i Îrân ez Karakoyunlu tâ sâl-i 984 HK**, Tashih: Muhsin Behrâm Nejâd, Tahran, Merkez-i Neşr-i Mîrâs-i Mektûb, 1378.

Kazvînî, Kadı Ahmed Gaffârî-yi: **Târîh-i Cihân-ârâ**, Haz. Müctebâ Minovî, Tahran, İntişârât-ı Hâfız, 1343.

Kazvînî , Hamdullah Mustavfî: **Nüzhetü’l-Kulûb**, Nâşir, Dünyâ-yi Kitâb, Tahran 1362, s. 158.

Kerîmî, Ali Rizâ: “İleli Teniş der revâbit-i hârici-yi Îrân ve Ozbekân (ez âgâz tâ pîş ez pâdişâh-i Abbâs-yi evvel)”, **Mutâlaât-i Târîh-i İslâm**, Y. 3, S. 11, Kış 1390, s. 88.

Kılıç, Hulusi: “el-Kâfiye” **DİA**, TDV, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 153.

- Kılıç, Mahmud Erol: “Fusûsü’l-Hikem”, **DİA**, TDV, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 230-237.
- Kılıç, Nurten: “XVI. Yüzyılda Orta Asya’da Politik Düzen: Maverâünnehr-Özbek Hânlığı (Şıbaniler) Meşruiyet, Hâkimiyet ve Hukuk”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. VIII, Ankara, 2002, s. 624-633.
- Kılıç, Nurten: “Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Hân ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)”, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, İsenbike Togan, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Kırlangıç, Hicabi: “İdris-i Bidlîsî Selim Şâh-Nâme”, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Mürsel Öztürk, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri Ana Bilim Dalı, 1995.
- Konukçu, Enver: “Haydar Mirzâ”, **DİA**, TDV, C. XVII, İstanbul, 1998, s. 29-30.
- Köprülü, M. Fuat: **Türk Edebiyatı Târîhi**, 2. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1980.
- Kummî, Kadı Ahmed bin Şerâfeddîn el Hüseyin el Hüseyinî: **Hulâsetü’t-Tevârîh**, Haz. İhsan İşrâkî, C. I, Tahran, İntişârât-i Danişgâh-i Tahrân, 1383.

- Kurt, İsmâil: **İslâm Düşüncesinin Ana Merkezleri, Mâveraâünnehir**, İstanbul, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, Ensâr Neşriyat, 2019.
- Kurtuluş, Rıza: “Cürcân, **DİA**, TDV, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 131-132.
- Kurtuluş, Rıza: “Hucend”, **DİA**, TDV, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 272-273.
- Kut, Günay: “Ahmedî”, **DİA**, TDV, C. II, İstanbul 1989, s.165-167.
- Kutluer, İlhan: “Hikmet”, **DİA**, TDV, C.XVII, İstanbul 1998, s. 503-511.
- Kutgân, Muhammed Yâr b. Arap: **Musahhirü'l-Bilâd: “Târîh-i Şeybâniyân”** Tash., Nâdire Celalî, Tahran, Merkez-i Pejûhişi-yi Mîrâsi Mektub, 2006.
- Macit, Abdulkadir: **Şeybânî Hânlığı** (1500-1599), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları, Danışman, İsmail Safa Üstün, İstanbul 2015.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed: **Aḥsenü't-Teḳāsîm fî ma'rifeti'l-eḳālîm**, <http://ar.lib.eshia.ir/> (Erişim târihi, 25.05.2021).

- Mecd, Ebû'l-Fazl b. Mübârek
'Alamî: **Ekbernâme Târîh-i Gorgâniyân-i Hind** Hzr. Gulâm Rızâ Tabâtabâi Mezd, Muessese-i Mutâle'ât ve Tahkîkât-i Ferhengi-yi Bongâh, Merkez-i Tahkîkât-i Râyane-i Kâimiyye-i İsfahân, www.ghaemiyeh.com (Çevrimiçi, 2021).
- Medenî, Emîr Hüseyin: “Pejuhişî der zendegî ve endîşehây-i 'irfâni-yi Ebû'l-Kâsım Gorgânî”, **Dânişkede-i Ulûm-i İnsanî Danişgâh-i Kâşân**, Mutâlaât-i İrfânî, S.17, Bahar ve Tabistân 1392, s.175-202.
- Mîrhând, Şâh Muhammed b. Hâvend: **Ravzâtü's-Safâ, fî sîret al-Enbiya ve'l mülûk ve'l hulefâ**, Tash. Cemşid Kiyanfer, Tahran, y.y, 1380.
- Muhammedcanov, Abdullah: “Taşkent”, **DİA**, TDV, C. XXXX. İstanbul, 2011, s. 145-148.
- Muhammedcanov, Abdullah: “Tirmiz”, **DİA**, TDV, C. XXXXI, İstanbul, 2012, s. 200-202.
- Münşî, Muhammed Yûsuf: **Tezkîre-i Mukîm Hânî (seyr-i târîh-i, ferhengî ve ictimâi-yi Mâverâünnehr der ahd-i Şeybâniyân ve Eşterhâniyân)**, Tashîh ve Tahkîk: Firişte Sarrâfân, Tahran, İntişarât-ı Mîrâs-i Mektûb, 1961.
- Münzevî, Ahmet: **Fihristvâre-i Kitaphâ-yi Farsî**, C. IX, Nâşir, Merkez-i Dâiretü'l Meârif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran, 1382.
- Mustavfî, Hamdullah b. Ebî Bekr: **Târîh-i Güzîde**, hzr. 'Abdülhüseyin Nevâî-, Emîr Kebîr, Tahran 1339, s.585.

- Nefîsî, Sa‘id: “Risâle-i Sâhibiye”, **Ferheng-i Îrân Zemîn**, S. 1, Tahran, 1332, s. 73-82.
- Nevâî, , ‘Abdü’l Hüseyin: **Şâh İsmâ‘îl-i Safevî**: (Mecmû‘a-i esnâd ve mukâtebât-i târîhî bi hemrâh-i yaddaşthâ-yi tafdîlî), İntişârât-i Ergovân, Tahran 1368.
- Nisârî, Buhârî, Hâce Bahâuddin Hasan: **Müzekkîr-i Ahbâb**, Tashîh: Seyyîd Muhammed Fazlullâh, Delhî, Hindistan Eğitim Bakanlığı yardımıyla Dâiretu’l Meârif-i Osmânî Haydarâbâd, 1969.
- Omorov, Tîmûrlan: “Türkistân’daki Özbek Hânlığının Kısaca Târîhi ve Özbek Boyları” **Türk Bilim Araştırma Vakfı**, C. V, S. 2, 2012, s. 7-13.
- Ott, Ursula: “Transoxanien and Turkestan zu Beginn des 16. Jahrhundert: Das Mihmân-nâma-yi Buhârâ des Fadlallâh b. Rûzbihân Hûngî”, **Übersetzung und Kommentar**, Freiburg 1974.
- Örs, Derya: “Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî ve Târîh-i Âlem-ârây-i Emînî’si”, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Mürsel Öztürk, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, 1988.
- Öngören, Reşat: “Pircemâlîye”, **DİA**, TDV, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 42-45.

- Öz, Baki: **Alevîlikle İlgili Osmanlı Belgeleri**, Can Yayınları, İstanbul 1995.
- Özaydın, Abdülkerim: “Argun”, **DİA**, TDV, C. III, İstanbul, 1991, s. 357.
- Özaydın, Abdülkerim: “Hârezm”, **DİA**, TDV, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 217-220.
- Özcan, Nuri: “Gulâm Şâdî”, **DİA**, TDV, C. XIV, İstanbul, 1996, s. 186-187.
- Özek, Ali: “el-Keşşâf”, **DİA**, TDV, C. XXV, İstanbul, 2002, s. 329-330.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Bir Orta çağ İran Şehrini Anatomisi: İsfahân (650-1500)” **Nâme-i Âşina**, S. 11, İran İslâm Cumhuriyeti Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı, 2003, s. 61.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Mâverâünnehir”, **DİA**, TDV, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 177-180.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Taberistan”, **DİA**, TDV, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 322-323.
- Özek, Ali: “el-Keşşâf”, **DİA**, TDV, C. XXV, İstanbul 2002, 329-330.
- Özel, Zeynep: “Pir Cemâl Erdistânî’nin (ö. 879/1475) Bidâyetü’l-mahabbe İsimli Eserinde Hicret”, **Hadis ve Siyer Araştırmaları**, S. 2, 2018, s.109-130.

- Öztürk, Mustafa: “Zülkarneyn” **DİA**, TDV, C. XXXIV, İstanbul 2013, s. 564-567.
- Rahimi, Ferhad: “Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünde Yer Alan Moğolca veya Türkçe-Moğolca Ortak ve Benzer Sözcükler Üzerine”, **IV-XV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı 25-28 Eylül 2020**, Gürcistan-Tiflis.
- Razûk, Muhammed: “Kostantine”, **DİA**, TDV, C. XXVI, İstanbul 2002, s. 224-225.
- Ricci, Matteo: **Çin-nâme**, Müt. Muhammed Zamân, Tahran, Merkez-i Pejûhişî-yi Mirâsi Mektûb, 1387.
- Riyâhî, Muhammed Emîn: **Zebân ve Edeb-i Farsî der Kalemrov-i Osmânî**, Tahran, İntişârât-i Pâjeng, 1369.
- Rûmlû, Hasan Bîg: **Ahsenü’t-Tevârîh**, Ed.: Abdülhüseyin Nevâî, Tahran, İntişârât-i Bâbek, Kitaphâne-i Tahassusi-i Târîh-i İslâm ve İrân, 1374.
- Rûmlû, Hasan Bîg: **Ahsenü’t Tevârîh**, Çev. Oktay Efendiyeve, Namıg Musalı, Kastamonu, 2017.
- Safâ, Zebîhullâh: **Târîh-i Edebiyât der-İrân**, C. 4, Tahran, İntişârât-i Firdevsî, 1378.

- Safevî, Sam Mirzâ: **Tuhfe-i Sâmi**, Tahran, Armağan Matbaası, İsfendmah/Mart, 1314.
- Selmânî, Tacü's **Târih-nâme**, Ed. Ekber Sebûrî, Bonyâd-i Movkûfât-i Mahmûd Efşâr, Tahran 1393.
- Saray, Mehmet: "Astrahan Hânlığı", **DİA**, TDV, C. III, İstanbul 1991, s. 505.
- Sanî'ü'd-devle, Muhammed Hasan b. Ali: **Mir'âtü'l Büldân**, C.IV, Tashîh, Abdü'l-Hüseyin Nevâî, Mîr Hâşim Muhaddis, İntişârât-i Danişgâh-i Tahrân, 1368, s.42.
- Savan, Mehmet: "İbnü'l-Cezerî'nin (v. 833-1429) Hadis İlmindeki Yeri", Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Danışman, Mehmet Eren, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Sebbâğî, Ahmed: **Târîh-i Mekke (ez-âğaz tâ pâyân-i devlet-i şürefâ-i Mekke)**, Tahran, Neşr-i Meş'ar, 1385.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdirrahmân Şemsüddin: **ed-Đav' ü'l-lâmi' li-ehli'l-(ebna-i a'yâni ulemâ-i) karni't-tâsi'**, C.VI, Beyrut, Dâru'l-Cîl, t.y., Mektebetu'l Kudsi, 1354.

Semerkindî, Mîr Seyyid
Şerîf Râkım:

Târîh-i Râkım, Thk. Menûçehr Sütûde, Tahran, Bünyâd-i Mevkûfât-i Dr. Mahmud Efşâr, 1380.

Seyhan, Şemsettin:

“Türkistân’da Bir Cengiz Soyu Şeybâniler”, s. 1-16,
. <https://www.academia.edu/> (Erişim târihi,
04.10.2020).

Sinanoğlu, Mustafa:

“el-Mevâkıf” **DİA**, TDV, C. XXIX, Ankara, 2004, s.
422.

Strange; Guy Le:

Büldânü’l-Hilâfeti’ş-Şarkıyye: Yetenâvelü sıfâtî’l-
Irak ve’l-Cezîre ve Îrân ve ekâlîmi Asyâti’l-Vustâ
münzü’l fethi’l-islâmî hattâ eyyâmi Tîmûr, Çev.
Gorgis Avvâd Beşir Fransis, Nâşir, Şerif Râzi, Qum
H 1413.

Sümer, Faruk:

“Akkoyunlular”, **DİA**, TDV, C. II, İstanbul, 1989, s.
270-274.

Sümer, Faruk:

**Oğuzlar (Türkmenler): Târihleri-Boy Teşkilatı-
Destanları**, 2. bs., Ankara, Ankara Üniversitesi
DTCF Yayınları, 1972.

Sümer, Faruk:

**Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde
Anadolu Türklerinin Rolü (Şâh İsmâil ile Halefleri
ve Anadolu Türkleri)**, Ankara, Selçuklu Târih ve
Medeniyeti Enstitüsü, Güven Matbaası, 1976.

- Sürûrî, Ümid: “Şerh-i Ahvâl-i ve Mu‘arrifî Nushe-i Hattî ez Külliyyât-i Âsâr-i Pîr Cemâl Erdistânî Mahfûz der Kitaphâne-i Meclis-i Şû‘rây-i İslâmî”, Peyâm-i Baharistân, 1388, S.4, s.109-119.
- Şâhinoğlu, Mehmet Nazif: “Attâr, Ferîdüddin, **DİA**, TDV, C. IV, İstanbul, 1991, s. 95-98.
- Şâmî, Nizâmeddin: **Zafernâme (Târîh-i Futûhat-i Emîr Teymûr-i Gorgânî)**, Tash. Feliks Taver, bas. Matbaâ-yi Amrikâ-i Beyrût. Ty.yy.
- Şeker, Fâtih M: **İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Şeriatî, Ali: **Ali Şiasî Safevî Şiasî**, Ankara, Fecr Yayınları, 2011.
- Şirinov, Agil: “Nasîruddîn Tûsî”, **DİA**, TDV, C.XXXXI, İstanbul 2012, s.437-442.
- Şükrî, Yedullah: **‘Âlem-ârây-i Safevî**, hzr. Yedullah Şükrî, Bonyâd-i Ferheng-i Îrân, 1970
- Şeşen, Ramazân: “Buhârâ”, **DİA**, TDV, C.VI, İstanbul 1992, s.363-367.

Şîrâzî, Ebü'l-Kāsım
Muînü'd-dîn Cüneyd b.
Mahmûdi:

Şeddü'l-îzâr fî haddi'l-evzâr 'an züvvâri'l-mezâr,
Tashih: Muhammed Kazvînî, Abbâs İkbâl, Tahran,
Çap, Meclis, 1328.

Şükürov, Zaur:

“Sâlih Muhammed”, **DİA**, TDV, C. XXXVI,
İstanbul, 2009, s. 34-35.

Taberî, Ebû Cafer
Muhammed b. Cerir:

Târîh-i Taberî, terc. M. Faruk Gürtunca, Sağlam
Yayınevi, c.I, s.63.

Taşagıl, Ahmet:

“Hoten”, **DİA**, TDV, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 251-
253.

Taşagıl, Ahmet:

“Karahıtaylar”, **DİA**, TDV, C. XXIV, İstanbul, 2001,
s. 415-416.

Taşagıl, Ahmet:

“Keş”, **DİA**, TDV, C. XXV, Ankara, 2002, s. 314-
315.

Taşagıl, Ahmet:

“Soğd”, **DİA**, TDV, C. XXXVII, İstanbul, 2009, s.
348-349.

Taşagıl, Ahmet:

“Türkistân”, **DİA**, TDV, C. XXXXI, İstanbul, 2012,
s. 556.

Taştekin, Serap:

“Moğolların Unutulan Târihine Mirzâ Haydar
Duğlat'tan Bir Katkı: Târih-i Reşidî”, **Türk Târihi**

Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel
Sayısı, Yıl: 4, Sayı: 1 Bahar 2019 s. 307.

Tektaş, Nazım:

Tanrının Askerleri 4, Tolunoğulları-İkşidiler,
Gazneliler- Harizmşahlar- Altın Ordu- Tîmûr
İmparatorluğu, İstanbul, Çatı Kitapları, 2010.

Temir, Hâkan:

“Gumdan Sarayı Hakkındaki Rivâyetlerin Tahlili ve
İslâm Mimarisi Üzerindeki Etkilerinin Tartışılması”,
İslâmi İlimler Dergisi, Y. 15, S. 2, Kasım 2020, s.
269-302.

Terzi, Mustafa Zeki:

“Mızrak”, **DİA**, TDV, C. XXX, İstanbul, 2005, s. 4-
5.

Togan, Zeki Velidi:

Bugünkü Türkî ve Yakın Târîhi, İstanbul,
Enderun Kitabevi, 1981.

Topaloğlu, Bekir:

“Tecrîdü’l-İ’tikâd”, **DİA**, TDV, C. XXXX, İstanbul,
2011, s. 250-251.

Tuğ, Kadir:

“Özbek Han’ın Tahta Çıkışı, Özbek Kimliğinin
Şekillenışı ve Bazı Özbek Boyları”, **Akademik
Matbuat**, Yıl: 3, C. 3, S. 2, Aralık 2019, s. 49-56,
<http://dergipark.gov.tr/matbuat>, (Erişim târihi,
09.03.2021).

Türkemân, İskender Bîg:

Târîh-i Âlem-ârây-i Abbâsî, hzr. İrec Efşar, Emîr
Kebîr, Tahran 1382.

- Türkoğlu, İsmail: “Şeybânî Hân” **DİA**, TDV, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 43-45.
- Uludağ, Süleyman: “Kelâbâzî Muhammed b. İbrâhim”, **DİA**, TDV, C. XXV, Ankara, 2002, s. 192-193.
- Uludağ, Süleyman: “Mârifet”, **DİA**, TDV, C.XXVIII, Ankara 2003, s. 54-56.
- Uslu, Recep: “Herât”, **DİA**, TDV, C. XVII, İstanbul 1998, s. 215-218.
- Usta, Aydın: “Üsrûşene”, **DİA**, TDV, C. XXXXII, İstanbul, 2012, s. 391-392.
- Uzun, Mustafa İsmet: “Münşeat”, **DİA**, TDV, C. XXXII, İstanbul, 2006, s.18-20.
- Uzun, Efkan vd: **Yeni ve Yakın Çağ Târihi**, Ed. Selim Hilmi Özkan, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2018.
- Ülker, Halil: “Osmanlı Özbekistan Siyasî İlişkileri (1514-1873)”, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Mânas**, 2019, C. 8 S. 4. s. 3977-4006.

- Ünal, Fâtih: “Geçmişten Günümüze As-Tarhân (Astrahan/Hacı Tarhân”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 38, Erzurum 2008, s. 227-252.
- Varlık, Mustafa Çetin: “Çaldıran Savaşı”, **DİA**, TDV, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 193-195.
- Vâsıfî, Zeyneddîn Mahmud: **Bedâyi‘u’l-Vekây‘i**, Haz. Aleksandır Bolderof, Tahran, İntişârât-i Bünyâd-i Ferheng-i İran, 1349.
- Yarar, Semiha: “Arap Dilinde Müstesna”, Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Tez. Danışmanı, Nusreddin Bolelli, Marmara Üniversitesi İlahiyat Ana Bilim Dalı Arap Dili ve Belâğatı Bilim Dalı. 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Beyzâvî”, **DİA**, TDV, C. VI, İstanbul 1992, s. 100-103.
- Yaylalı, Yasemin: “Klasik Fars Şiirinde Ressam Mani”, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C. 13, S. 1, Haziran 2018, s. 169-178.
- Yazıcı, İshak : “Semerkandî, Ebûl-Leys”, **DİA**, TDV, C. XXXVI, İstanbul 2009, s.473-475.
- Yazıcı, Tahsin: “Fergana”, **DİA**, TDV, C. XII, İstanbul, 1995, s. 375-377.
- Yazıcı, Tahsin: “Huncî”, **DİA**, TDV, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 374.

- Yazıcı, Tahsin: “Hümâyûn”, **DİA**, TDV, C.XVIII, İstanbul 1998, s.479-480.
- Yazıcı, Tahsin: “İskender Bey Münşî”, **DİA**, TDV, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 563-564.
- Yılmaz, Hasan Kâmil: “Cem’ ve Fark”, **Altınoluk Dergisi**, 1997 – Mayıs, S. 135, s, 034,
- Yılmaz, Hasan Kâmil: “Sühreverdî Şehâbeddin”, **DİA**, TDV, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 40-42.
- Yuvalı, Abdülkadir: “Ebû Sa‘id Mirzâ Hân”, **DİA**, TDV, C.X, İstanbul 1994, s. 224-225.
- Yuvalı, Abdülkadir: “Mengü Tîmûr”, **DİA**, TDV, C. XXIX, Ankara, 2004, s. 138.
- Mahcûb, Habîb Zamanî:
Sâlihî, Kûriş : “Coğrafya-yi târîhi-yi Soğd der dovre-i İslâmî, **Pejuheşnâme-i Târîh-i Temeddüni İslâmî**, Dânişgâh-i Tahrân, Dânişkede-i İlâhiyât ve Muârifî İslâmî. <https://jhic.ut.ac.ir/article> (Erişim târihi, 22.05.2021)

Zenûzî, Mirzâ
Muhammed Hasan b.
Abdü'r-Rasûl:

Riyâzü'l-Cennet, Tahkik: Ali Rafîî, C. IV, Qum,
Kitabhâne-i Bozorg-i Hazret-i Âyetullâhi'l-Uzmâ
Mer'âşî-yi Necefi, 1378.

ÖZGEÇMİŞ

2011 yılında Al-Mustafa Ünivesitesinden mezun oldu 2012-2014 yıllarında İstanbul Üniversitesinden denklik aldı. 2014’de Yüksek Lisans’a başladı ve “Reşîdü’-d-dîn el-Hemedânî ve Câmiu’t-Tevârîh” adlı tezle 2016’da Yüksek Lisansını bitirdi. 2016 da doktora başladı ve “Fazlullah Ruzbihân el-Huncî’nin “Mihmân-nâme-i Buhârâ” adlı eserinin tercüme, tahlil ve değerlendirmesi” başlıklı teziyle 2021’de mezun oldu. Halen Millî Eğitim Bakanlığında Arapça öğretmeni olarak görev yapmaktadır.